

В. Смолій, В. Степанков

ПЕТРО ДОРОШЕНКО

Політичний портрет

Memorandum per il
Suo Carissimo Padre
Il Reale Collegio di S. Maria
di Loreto

Thomazzo ¹⁶¹⁶ ¹⁶¹⁶ ¹⁶¹⁶
L'ua ¹⁶¹⁶ ¹⁶¹⁶ ¹⁶¹⁶

ПЕТРО ДОРОШЕНКО

Політичний портрет

PIETRO DOROZENKO GENERALE DE COSAC-
CHI ZAPOROVYENSI .

Національна академія наук України
Інститут історії України

Валерій Смолій, Валерій Степанков

ПЕТРО ДОРОШЕНКО

Політичний портрет

Темпора
Київ – 2011 р.

ББК 63,3 (4 Укр) 5–8
УДК 94 (477) “1627/1698”
С 51

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України

Редактор: Марія Волощак
Коректор: Леся Марченко
Комп'ютерна верстка та макет: Юрко Жарков, Микола Койдан

С 51 В. Смолій, В. Степанков.

Петро Дорошенко. Політичний портрет: наукове видання. – К.: Темпора, 2011. – 632 с.

ISBN 978-617-569-051-2

У праці, із залученням ґрунтовної джерельної бази, відтворено історичний портрет одного з найбільш харизматичних політичних лідерів козацької України середини – другої половини XVII ст. Його життєвий шлях і діяльність висвітлюються на широкому тлі міжнародних відносин у центральньо-східному регіоні Європи з урахуванням сукупності внутрішніх чинників, а також тих складних геополітичних реалій, у яких опинилася Українська держава після смерті Б. Хмельницького.

Розраховано на фахівців-істориків, викладачів і студентську молодь, широкий читацький загал.

**ББК 63,3 (4 Укр) 5–8
УДК 94 (477) “1627/1698”**

© В. Смолій, 2011
© В. Степанков, 2011.
© Темпора, 2011

ISBN 978-617-569-051-2

ЗМІСТ

Від авторів	7
<i>Розділ 1. Постаць Петра Дорошенка в історіографії та джерелах</i>	9
<i>Розділ 2. Шлях до гетьманської булави</i>	49
<i>Розділ 3. Утвердження влади Петра Дорошенка у Правобережжі. Західний похід та його наслідки</i>	91
<i>Розділ 4. Возз'єднання козацької України. У вирі громадянської війни</i>	145
<i>Розділ 5. Боротьба за зміцнення політичної самостійності Правобережної Гетьманщини</i>	220
<i>Розділ 6. Українсько-польське протистояння 1671 року та його наслідки</i>	297
<i>Розділ 7. У союзі з Портою проти Речі Посполитої. Буцацьке фіаско</i>	359
<i>Розділ 8. Українська голгофа гетьмана</i>	425
<i>Розділ 9. Кінець політичної кар'єри</i>	529
Іменний покажчик	618

ВІД АВТОРІВ

Багаторічна праця в царині проблематики Національної революції середини – другої половини XVII ст., окрім написання низки різноформатних розвідок теоретичного та конкретно-історичного характеру, цілком логічно підвела нас до необхідності поглянути на події цього буремного часу крізь призму життя та діяльності двох українських володарів булави, одному з яких судилося пережити найвищий злет, а другому – гіркоту й трагізм поразки могутнього руху українців. Так було створено життєпис Богдана Хмельницького. Нині ми пропонуємо читацькому загалу нову монографію, що присвячується Петрові Дорошенку, особистості, без сумніву, неординарній, до кінця відданий ідеям свого великого попередника та наставника на політичному поприщі, за матеріалізацію яких, незважаючи на періоди невдач, поступок, компромісів, він послідовно і наполегливо боровся.

П. Дорошенко був людиною, чиї життя та діяльність знайшли відображення в документах, хроніках і літописах, вкарбувалися в пам'ять народу, залишили слід у пісенній творчості, надихали наступні покоління митців на створення масштабних художніх полотен. Серед інших тогочасних політичних діячів він вирізнявся глибоким аналітичним розумом, широким баченням завдань і перспектив боротьби за об'єднання всіх українських земель в межах однієї держави та самостійного її розвитку, послідовністю, зятятістю та наполегливістю в діях, спрямованих на досягнення своєї мети.

З іншого боку – це була особистість, вихована своєю епохою, яка жила, діяла, мислила відповідно до моральних, етичних, політичних імперативів часу. І не провина, а трагедія цієї людини в тому, що геополітична ситуація в Європі перешкодила об'єднати розчленовану кордонами територію України.

Як формувався світогляд майбутнього гетьмана, що переважало в його політичному багажі, чи була життєздатною його політична платформа, яке

місце він посідає в українському політикумі раннього Нового часу – на ці та інші питання ми намагалися відповісти у своїй праці. Щоб неупереджено підійти до характеристики свого героя, нами ретельно опрацьована наявна на сьогодні джерельна база, вивчені і враховані існуючі в історіографії погляди та підходи. Водночас слід визнати, що деякі сюжетні лінії, як і вмотивування тих чи інших дій та рішень гетьмана, за браком документальної основи, висвітлені лише схематично, що не виключає в майбутньому їх детальнішої розробки.

Автори свідомі того, що окремі судження, висловлені на сторінках книги, можуть виявитися не лише дискусійними, але й помилковими, а отже сподіваються на щирі поради, відверту конструктивну критику, що сприятиме внесенню необхідних уточнень і виправлень у біографію цієї непересічної постаті української історії.

Автори висловлюють щире подяку всім науковим інституціям, як українським, так і зарубіжним, колегам – фахівцям у царині української історії раннього Нового часу, які своїми порадами і підтримкою (зокрема, опрацювання документального матеріалу, що зберігається за межами України, стало можливим завдяки грантам Канадського інституту українознавчих студій при Альбертському університеті, Центру досліджень історії України ім. П. Яцека, Меморіального фонду ім. М. Печенюка) сприяли реалізації нашого задуму.

РОЗДІЛ 1.

ПОСТАТЬ ПЕТРА ДОРОШЕНКА В ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛАХ

Серед політичної еліти молодшої Української держави, що постала в буревії Національної революції середини – другої половини XVII ст., Петро Дорошенко відіграв одну з провідних ролей. Доля нібито спеціально обрала його для того, щоб у житті й діяльності однієї людини сфокусувати всю велич і трагізм тієї складної й неоднозначної епохи. Йому довелося пережити як політичний тріумф, визнання й повагу найширших суспільних верств, так і повний крах результатів багаторічних зусиль, ненависть і прокляття обманутого у своїх сподіваннях козацтва й поспільства, пройти через принизливість капітуляції й почесного ув'язнення, прилучитися до способу існування чиновницького прошарку Росії і типового провінційного російського поміщика та врешті-решт померти на чужині, далеко від України, яку він любив усім серцем.

Сповнена великих злетів і болісних поразок політична кар'єра П. Дорошенка, драматичність його особистого життя не могли залишити байдужими істориків, хоча, якщо бути відвертими, їхня увага виявилася набагато меншою, ніж того заслуговує ця надзвичайно сильна духовно й щедро обдарована особистість. Як наслідок – протягом не одного десятиліття постать цього українського гетьмана практично залишалася в затінку таких непересічних політичних діячів ранньомодерної України, як Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, а його діяльність переважно виступала епізодичною складовою наукових історичних синтез або ж спорадично згадувалася при дослідженні окремих аспектів суспільно-політичного процесу раннього нового часу, як правило, у площині його виявів на міжнародному рівні. Так склалося в українській історіографії, в якій суспільно-політичні події, що відбувалися

тоді в українських землях, почали фіксуватися письмово практично по їх слідах. Зокрема, доба гетьманування П. Дорошенка досить презентативно представлена вже в козацьких літописах кінця XVII–XVIII ст., в історичних творах В. Рубана, О. Рігельмана, анонімній «Історії Русів», а протягом XIX ст. вона посідала помітне місце в науковій творчості істориків-романтиків, представників народницького та державницького напрямів. Пізніше ця тенденція стає характерною для наукової творчості вчених діаспори, в XX ст. вона певною мірою зберігалася в історичній науці радянської України. Аналогічна ситуація (відмінності слід шукати хіба що в оціночній складовій та щільності звернень фахівців до періоду перебування цього українського правителя при владі) повторюється в польській та російській історіографіях (для останньої вона залишається превалюючою фактично і на початку XXI ст.).

Лише на зламі XIX–XX ст. в історіографії починають з'являтися спеціальні, незначні за обсягом студії з різних епізодів життя П. Дорошенка, створюються (окрім укладення його стислих біографій та родоводів до довідково-енциклопедичних видань) більш розгорнуті біографічні нариси. Єдиний же на сьогодні синтетичний життєпис гетьмана та монографії, що розкривають окремі аспекти його політичної діяльності, побачили світ тільки в повоєнний час. Прикметно, що вони були написані й видані поза межами України. На батьківщині ж Петра Дорошенка, незважаючи на те, що політична історія другої половини XVII ст. й, зокрема, події, пов'язані з його правлінням, постійно привертала до себе увагу не однієї генерації науковців, до кінця минулого століття їхні дослідницькі пошуки так і не знайшли свого втілення у монографічному форматі.

Однак, якщо кількісний показник демонструє доволі стійку спрямованість на примноження наукового доробку в так званому дорошенкознавстві, то з його якісним наповненням справа обстоїть менш оптимістично. Фактично й донині не втратило своєї актуальності зроблене понад півстоліття тому спостереження, що, попри значний інтерес до постаті цього непересічного політичного діяча другої половини XVII ст., чия «завзятість» у боротьбі «за свій ідеал вільної і самостійної України» залишає байдужими лише небагатьох з професійних істориків, майже «ніхто з них не спромігся і навіть не спробував подати безсторонню оцінку» його «історичної ролі... так, щоб з'ясувати всі обставини й перипетії боротьби славного гетьмана за незалежну українську державу й простежити та вияснити провідні думки, які йому в тій боротьбі присвічували»¹.

¹Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 23–24.

Цілком зрозуміло, що критерії, з якими науковці підходили та підходять до оцінки постаті Петра Дорошенка та тих чи інших його політичних акцій, як і наслідків його діяльності в цілому й того сліду, який залишив він в історії, безпосередньо залежать не лише від суб'єктивних факторів, як-то професіоналізм, система цінностей або світогляд того чи іншого дослідника, а й від тих об'єктивних обставин, що супроводжують створення тієї чи іншої наукової праці. Насамперед ідеться про конкретну історіографічну ситуацію, яка на різних періодах еволюції історичної думки характеризується відповідним набором дослідницьких підходів та принципів, певною системою методик і панівних парадигм, що впливають на вченого як у його пошуковій роботі, так і при створенні ним власних інтерпретаційних моделей.

На сьогодні усталася певна схема періодизації національного історіографічного процесу з доволі докладним висвітленням у спеціальній літературі його специфічних рис та особливостей на окремих проміжках часу, які зумовлювалися як внутрішнім станом розвитку історичної науки, так і проекцією на неї зовнішніх суспільно-політичних обставин. Отже, не зупиняючись тут детально на цих питаннях (ми неодноразово зверталися до них, характеризуючи стан наукової розробки проблематики Національної революції, державотворчих і політичних процесів раннього Нового часу), окреслимо лише ті основні чинники, які безпосередньо впливали на формування істориками історіографічного образу українського гетьмана. Слід зазначити, що він набував своїх специфічних рис в національних історіографіях України, Росії та Польщі; достатньо полярно різниться також за своїми характеристичними показниками на етапі формування наукової історіографічної традиції, в історіописанні другої половини ХІХ – початку 30-х років ХХ ст., у добу неподільного панування марксистської філософії з майже одночасним поширенням випрацьованої на теренах СРСР моделі історіописання на практично всі країни так званого соціалістичного табору та в новітній історіографічній ситуації пострадянського простору.

У прямій залежності від тих загальних тенденцій, які визначали науковий поступ на різних хронологічних періодах, відбувалися й зміни в тематичному полі вивчення національного історичного процесу ранньомодерної доби з відповідним рівнем концентрації дослідницької уваги на його конкретних формовивах та послідовності подій. При цьому важливим фактором, що справляв і продовжує справляти безпосередній вплив на евристичні можливості глибинного розкриття тієї чи іншої проблеми або окремо взятого питання, виступає повнота джерельної бази. Адже саме через обмеженість останньої історикам лише незначною мірою вдалося підняти завісу над приватним життям Петра Дорошенка, у межах можливого

простежити його родинні зв'язки, відносини у сім'ї, долю його прямих та непрямих нащадків. По суті, майже обійденими увагою залишаються і ті питання, що стосуються внутрішньополітичної програми гетьмана та шляхів і засобів, за допомогою яких передбачалося або ж відбувалося вкорінення її засадничих принципів у повсякденну практику державотворення. Принаймні на сьогодні ми не знайдемо жодного спеціального дослідження, присвяченого аналізу його програмних планів і конкретних заходів в економічній та соціальній сферах, і лише дотично ці сюжети присутні (і то переважно у фрагментованому вигляді) у вже згаданому великому життєписі гетьмана та різноформатних студіях з української суспільно-політичної історії другої половини XVII ст. При цьому в центр дослідницьких інтересів, як правило, виносяться питання його стосунків з населенням та представниками козацької старшини, розгортання в Україні міжусобної боротьби за булаву. Водночас лише задекларованими залишилися спроби дослідити вживані гетьманом заходи щодо стабілізації внутрішньополітичного становища Правобережної України, принципів реорганізації армії, відродження фінансово-економічної системи тощо.

Практично не зазнали всебічного джерелознавчого аналізу кореспонденція П. Дорошенка та офіційна документація, що виходила з гетьманської канцелярії, хоча такий аналіз, без сумніву, сприяв би глибшому проникненню у внутрішній світ володаря булави. Тим самим ставала б зрозумілішою мотивація тих чи інших його вчинків та суспільної реакції на них як безпосереднього відображення рівня розвитку ментально-свідомісної сфери елітарних владних структур і українського соціуму в цілому.

Переважно увага всіх без винятку поколінь науковців фокусувалася на політичній або військовій діяльності українського правителя (особливо інтерес до цієї проблематики посилювався з кінця XIX ст.), що в конкретно-історичних реаліях тогочасності надавало тому чи іншому державному діячеві найширший простір для реалізації його амбітних запитів. До того ж загальний стан збереженості джерельної бази надає можливість саме в цих зрізах здійснювати більш деталізовані реконструкції.

У традиції дослідження політичних аспектів діяльності Петра Дорошенка також можна чітко виділити кілька тематичних блоків. Насамперед ідеться про створення (при цьому широко застосовується порівняльний метод) його узагальненого політичного портрета і визначення особливостей його політичного курсу шляхом зіставлення з програмними політичними цілями інших українських володарів або претендентів на булаву. Така сюжетна лінія є характерною майже для всіх дослідників (незважаючи на їхню належність до того чи іншого історіографічного напрямку чи наукової школи), які зверталися або звертаються до вивчення процесів, явищ

чи окремих знакових подій суспільно-політичного життя України другої половини XVII ст.

Саме з такого ракурсу, а також із співвіднесення міри лояльності українського зверхника до російського та річпосполитського урядів уже фактично на початок XIX ст. було сформовано основні концептуальні положення російської та польської історіографій. Зокрема, в їх світлі гетьманові закидалися звинувачення в діях, що порушували рівновагу у відносинах між Москвою та Варшавою, а його політичний образ набував негативних рис амбітного, невірноваженого авантюриста, повністю заангажованого у власні інтереси. Характерно, що як в Росії, так і в Польщі вони не зазнали суттєвих трансформацій і в другій половині XIX та в першій третині XX ст.

У подібному контексті у польській історичній науці охарактеризовано українського правителя, наприклад, у працях А. Даровського¹ та Й. Ролле². Незначні відступи від загальної схеми можна віднайти й у фундаментальній тритомній праці Т. Корзона, в якій автор, зокрема, висвітлює також деякі аспекти взаємин Яна Собеського та Петра Дорошенка³.

Дещо більш об'єктивні характеристики гетьмана в польській історіографії з'являються лише в 30-х роках минулого століття. Так, Є. Латач, продовжуючи зображувати його підступним політиком, який, отримавши у спадок капітал, що залишився після Б. Хмельницького, втім, «не дорівнював» тому «навіть і приблизно», водночас відзначив освіченість П. Дорошенка, його гнучкий розум, патріотизм, організаційні здібності та енергійність, якою позначалася вся його діяльність у політичній, військовій та дипломатичній сферах⁴.

Проте найбільшим здобутком тогочасних польських науковців став їх перехід на позиції оцінювання українських подій кінця 50-х – середини 70-х років XVII ст. з перспективи визнання об'єднавчих і незалежницьких устремлінь володаря булави. Фактично остання тенденція продовжувала домінувати в польській історіографії протягом усіх наступних десятиліть XX ст., а також перейшла у спадок до тих сучасних істориків, наукові інтереси яких фокусуються навколо проблематики польської та української історії середини – другої половини XVII ст. Саме об'єднавчою ідеєю визначене основне змістове наповнення наукової концепції В. А. Серчика, своєрідне

¹Darowski A. W przededniu tureckiej nawałnice // Darowski A. Szkice Historyczne. – Warszawa, 1901. – Ser. 1. – S. 11–14.

²Dr. Antoni J. (Rolle J.). Zemsta kozacza // Dr. Antoni J. (Rolle J.). Nowe opowiadania Historyczne. – Lwów, 1878. – S. 208–229.

³Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego. 1629–1674. – T. I-III. – Krakow, 1898.

⁴Latacz E. Doroszenko Piotr Dorofiewicz // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1939–1946. – T. V. – S. 336–340.

дослідницьке кредо якого сформульовано у праці «Історія України». Так, намагаючись уникнути негативної характеристики П. Дорошенка, вчений, зокрема, зазначив: «...нині, з відстані трьох століть, які відділяють нас від описуваних подій, легко оцінювати вчинки гетьманів: одному закидати зраду, другому – легковажність і надмірне підданство протекторам, третього ганити за безбарвність і занадто великі турботи про власні інтереси. Безсумнівно, що не були ці постаті рівноцінними ані під кутом зору широти політичних горизонтів, ані також здібностей. Однак, з другого боку, об'єднувало їх прагнення домогтися відновлення єдності України... Трагедія гетьманів була водночас трагедією українських земель і людності, котра проживала у них»¹. Ця ж ідея виразно простежується в науковому доробку З. Вуйціка, у якому, в контексті зусиль гетьмана, спрямованих на об'єднання козацької України під своєю булавою, розглядаються складне геополітичне становище Гетьманщини та дипломатичні відносини П. Дорошенка з Росією, Кримом і Портою². Помітне місце в працях вченого посідала також проблема еволюції українсько-польських відносин протягом усього часу перебування цього політика при владі та причин їхнього суттєвого погіршення після укладення Андрусівського перемир'я³. При цьому дослідник досить критично відгукувався щодо того, з якою непоступливістю український гетьман відстоював інтереси козацької держави, незважаючи на глибоку політичну кризу, що панувала в ній, та не припиняв домагатися від польської політичної еліти поновлення «концепції Гадяцької унії, об'єднання усіх українських земель і навіть зайнятих Росією...»⁴. Утім, розмірковуючи над роллю цього політика в українській історії, З. Вуйцік відзначив, що «багато істориків готові визнати Дорошенка за авантюриста, проте важко так оцінювати проводиря, котрий хотів об'єднати свою батьківщину, вирвати її з-під панування Польщі й Росії та піддати її третій державі, тобто Туреччині, однак на значно кращих й сприятливіших умовах»⁵. З іншого боку, вдавшись до характеристики інтересів Речі Посполитої на міжнародній арені у зв'язку з коронацією Яна III

¹Serszyk W. A. Historia Ukrainy. – Wrocław, 1990. – S. 162.

²Wójcik Z. Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. – Warszawa, 1959. – S. 217–249; Tegoż. Między traktatem Andruszowskim a wojną turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672. – Warszawa, 1968. – S. 12–13, 28, 35–48, 61–64, 78, 171–174; Tegoż. Jan Sobieski 1629–1696. – Warszawa, 1983. – S. 176.

³Wójcik Z. Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. – S. 217–249; Tegoż. Między traktatem Andruszowskim a wojną turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672. – S. 175–184, 208–221, 248–252.

⁴Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674–1679. Studium z dziejów polskiej polityki zagranicznej – Wrocław, 1976. – S. 10, 28–29.

⁵Wójcik Z. Jan Sobieski 1629–1696. – S. 176.

Собеського, вчений наголошував на тому, що вся зовнішньополітична доктрина нового короля засновувалася на війні «найвищого гатунку – з росіянами, турками, татарами, але передусім з гетьманом Дорошенком»¹.

Загалом слід зазначити, що ставлення варшавського двору до України в 40–70-х роках XVII ст. у польській історичній науці входить до кола тієї традиційної проблематики, яка практично ніколи не залишається поза дослідницькою увагою. Так, наприклад, продовжуючи в першій половині XX ст. започатковану на попередньому етапі традицію, питанням відносин між Річчю Посполитою і Правобережною Гетьманщиною у роки королювання Яна Собеського присвятив спеціальну розвідку Я. Волінський. Зокрема, він у деталях описав події українсько-польської війни 1674 р., а також першим з істориків ґрунтовно проаналізував позицію українського володаря у наступних за цим переговорах з польським королем². Українські сюжети присутні також у його пізнішій праці з історії польсько-турецького протистояння 70-х років XVII ст.³ та в студіях І. Чаманської⁴, М. Сікорського⁵, М. Франца⁶. Доволі плідно останнім часом над проблемою турецької присутності в українсько-польських відносинах другої половини XVII ст. працював Д. Колодзейчик, якому вдалося документально довести існування процедури підтвердження волею султана права П. Дорошенка на обіймання гетьманської посади та поширення своєї влади і на Лівобережну Україну, а також значно поглибити уявлення щодо його участі у поході турецького війська до Кам'янця-Подільського у серпні 1672 р.⁷ До дослідження української кампанії Яна Собеського 1671 р. звернувся М. Яворський (до речі, він одним із перших в польській історіографії підкреслював намір П. Дорошенка встановити свою владу над усією Правобережною Україною)⁸. В. Маєвський у розвідці, присвяченій Підгаєцькій

¹Ibidem. – S. 244.

²Woliński J. Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675 // Sprawy Narodowościowy. – R. VIII. – № 4. – Warszawa, 1934. – S. 3–24.

³Woliński J. Z dziejów wojen polsko-tureckich. – Warszawa, 1983. – S. 21–160.

⁴Czamańska I. Czy wojna z Turcją w 1672 roku była nieunikniona? Poselstwo Franciszka Kazimierza Wysockiego do Turcji u latach 1670–1672 // Kwartalnik Historyczny. – 1985. – R. XCII. – № 4. – S. 769–790.

⁵Sikorski M. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarski 1672. – Zabrze, 2007. – S. 70–87, 109–143.

⁶Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI–XVII wieku. – Toruń, 2006. – S. 369–379.

⁷Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699. – Warszawa, 1994. – S. 50–66.

⁸Jaworski M. Kampania ukraińska Jana Sobieskiego w 1671 r. // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1965. – T. XI. – Cz. 1. – S. 69–130.

кампанії 1667 р., відзначив державотворчі зусилля П. Дорошенка, наголосивши при цьому, що мета політичних заходів гетьмана спрямовувалася на ліквідацію «польського управління у Наддніпрянщині» й «об'єднання всієї козацької України, поділеної у 1667 р., і створення з неї напів- чи повністю незалежної держави»¹. У середині 80-х років А. Пшибош торкнувся висвітлення деяких питань характеру польської політики стосовно Правобережної України за М. Вишневецького².

Найповніше взаємини Петра Дорошенка з вищими урядовими структурами Варшави знайшли своє висвітлення у написаній на початку 70-х років минулого століття на основі опрацювання значної кількості інформаційно насичених джерел фундаментальній монографії Я. Пердені «Гетьман Петро Дорошенко і Польща». Проте смерть автора у 1973 р. стала на заваді своєчасної публікації цієї вагомої за своїм внеском у створення наукової біографії гетьмана праці. Її було надруковано лише 2000 року.

Прикметно, що цей польський учений підійшов до зображення українських подій середини – другої половини XVII ст. з власною науковою концепцією, яка істотно різнилася від офіційних постулатів сучасних йому як польської, так і радянської історіографічних традицій. Поставивши в епіцентр спонукальних чинників визвольної боротьби українців, що розпочалася у 1648 р. зимовим виступом на Січі, прагнення до здобуття незалежності, він саме під цим кутом проаналізував політичну ситуацію у козацькій Україні на час приходу до влади П. Дорошенка, звернувши при цьому (на відміну від своїх попередників) увагу на прецедент неодноразового обрання останнього на булаву³.

У Я. Пердені не викликало сумніву, що гетьман, політичне бачення яким майбутнього України ґрунтувалося на ідеологічних засадах сформульованої Б. Хмельницьким державної ідеї (водночас, на думку науковця, його зовнішньополітична доктрина зазнала також доволі відчутного впливу ідей макіавелізму), був «патріотом козацької України»⁴. Переїнявши на себе найвищу владу в державі, П. Дорошенко, за його твердженням, «йдучи слідами Богдана Хмельницького, прагнув до відшукання незалежності й об'єднання України із західними руськими землями включно. Ці далекосяжні плани реалізовував, хоч і без успіху, протягом десяти років свого гетьманства шляхом наполегливої дипло-

¹ Majewski W. Podhajce – letnia i jesienna kampania 1667 r. // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1960. – Т. VI. – Cz. 1. – S. 49.

² Przyboś A. Michał Korybut Wiśniowiecki 1640–1673. – Kraków – Wrocław, 1986. – S. 152–204.

³ Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Kraków, 2000. – S. 9–11, 72–93.

⁴ Ibidem. – S. 9, 275, 466.

матичної діяльності і збройної боротьби»¹. Водночас дослідник зазначав, що для гетьмана у справі «здобуття незалежності новопосталій держави» були прийнятними будь-які «засоби», а «засади етики у цих прагненнях були для нього чужими. За визначену для себе мету боровся до кінця, незважаючи на втрати, які ніс при цьому народ. Усі нещастя люду, який мав стати жертвою на алтарі незалежності України, слугували також задоволенню його амбіцій»². Привертає увагу спостереження польського історика, що сучасники недооцінили задумів П. Дорошенка. Лише наступним поколінням вдалося зрозуміти його наполегливі прагнення до незалежності та єдності України і побачити в ньому видатного політичного діяча, «котрий у шерензі козацьких гетьманів має зайняти почесне місце»³.

До причин непорозуміння уряду козацької України з Річчю Посполитою вчений (за аналогією з українськими науковцями, хоча в жодного з них подібні висновки не були сконцентровані в одній праці, а розпоршувалися по всьому створюваному десятиріччями доробку) зачисляв насамперед намагання іноземних держав зміцнити свій вплив у Гетьманщині за рахунок розколу українського суспільства, зокрема, козацької еліти; опозиційні виступи частини козаків і старшин, а також Запорожжя; занепад господарського життя на Правобережжі, а частково й у Лівобережній Україні та викликані цим внутрішні соціальні конфлікти; проблеми ліквідації унії й урівняння статусу православної церкви з католицькою, шляхетський егоїзм тощо. На думку Я. Пердені, на заваді досягнення згоди української сторони з польським урядом стояло кілька важливих перепон, зокрема, прагнення П. Дорошенка «до незалежності у межах лише формального зв'язку з Польщею і то в кордонах, “доки сягає мова руська”, а також обмеження впливів Р[ечі] П[осполи]тої...»⁴.

Доволі докладно науковець спинився на проблемі відносин Чигирин з Бахчисараєм і Стамбулом. Цілком слушно відзначивши ту роль, яку відіграв кримський фактор в одержанні Петром Дорошенком гетьманської булави, він дійшов висновку, що вже з початку 1666 р. цей політичний діяч почав схилитися до думки про доцільність переорієнтації на Османську імперію, однак виразно нові акценти в зовнішньополітичному курсі його уряду простежуються після несприятливого для України 1667 р., коли «Дорошенко вже не міг опертися ні на Польщу,

¹Ibidem. – S. 466.

²Ibidem.

³Ibidem. – S. 472–473.

⁴Ibidem. – S. 467–469.

ні на Росію»¹. Аналізуючи причини погіршення політичного становища українського гетьмана у 1673–1676 рр. та наростання розчарування турецькою протекцією, вчений підкреслив, що в їх основі була розбіжність політичних сподівань української сторони та політичних планів Стамбула. Адже тоді, коли П. Дорошенко розраховував на те, що завдяки турецькій військовій підтримці він зможе здобути незалежність для возз'єднаної України, якою б він самовладно володів, перебуваючи у номінальній залежності від султана, останній «прагнув до утворення з України ще одного пашалика, залишаючи Дорошенку титул паші, можливо, навіть не всієї України»².

Уже від самих початків становлення наукової історіографії в Росії на одне із чільних місць в її тематичному полі виходить проблема утвердження Російської держави на міжнародній карті Європи, одним із напрямів розв'язання якої стало дослідження українсько-російських відносин на зламі середньовіччя та раннього нового часу. Зокрема, російські науковці зробили значний внесок у з'ясування їх характеру в другій половині XVII ст., політики Москви щодо Правобережної Гетьманщини в правління Петра Дорошенка та її позиції в українському питанні (при цьому їм вдалося ввести до наукового обігу великий масив джерельного матеріалу, частина якого на сьогоднішній день не збереглася і є доступною для нових генерацій істориків лише зі сторінок цих праць). Тим самим практично була започаткована тенденція щодо зображення політичного курсу царського уряду як пріоритетного у стосунках українського ранньомодерного соціуму з іншими навколишніми народами. Цілком логічно, що такий поворот зумовлював і відповідне сприйняття самого українського політичного діяча Є. Замисловським, В. Ключевським, С. Соловйовим, Д. Павліщевим, А. Поповим та іншими російськими вченими як неприхильного до Москви честолюбного і підступного бунтівника, збурювача миру між Росією й Річчю Посполитою та винуватця нав'язаного їм воєнного конфлікту з Портою, руйнівника Правобережної України³. При цьому заторкувалися в основному зовнішньополітичні аспекти діяльності П. Дорошенка, і лише В. Ейнгорн мимохідь зупинився на його соціалній політиці, висловивши припущення про тотожність соціально-

¹ Ibidem. – S. 77–80, 85–93, 129.

² Ibidem. – S. 398–399.

³ Замысловский Е. Сношения России с Польшей в царствование Федора Алексеевича. – СПб., 1888; Ключевский В. А. Курс русской истории. – М., 1957; Павлищев Д. Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. – СПб., 1876. – Т. 2; Попов А. Русское посольство в Польше в 1673–1677 гг. – СПб., 1854; Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Кн. 3. – Т. XI–XII. – СПб., 1896 и др.

го ідеалу гетьмана польському шляхетському, оскільки той виступав, на його думку, «шанувальником польської системи управління»¹.

У цілому подібні до означених підходи щодо висвітлення спрямованості діяльності Петра Дорошенка продемонструвала радянська російська історіографія. В її наукових концепціях панівним залишався загальний погляд на українське питання в зовнішній політиці російського уряду в другій половині XVII–XVIII ст. як на засіб дипломатичного впливу на сусідні країни з метою забезпечення інтересів дому Романових у центрально-східному регіоні Європи. Водночас (особливо з середини 50-х років) набуває поширення тенденція до обґрунтування правонаступності Російської імперії на давньоруську спадщину та спільного історичного минулого українського і російського народів, з акцентуванням уваги на законності територіально-політичних претензій російських владних структур до козацької України. Відповідно на сторінках переважної більшості створеної в 40–80-х роках історичної продукції домінувало сприйняття політичних акцій правобережного володаря, який мав однозначно проросійську налаштованість, під кутом «зрадження» ним інтересів Російської держави та трудового люду її української околиці, отож цілком допустимим вважалося використання таких епітетів, як «зрадник», «політичний інтриган» і «демагог». Закидаючи українському гетьманові докори в ускладненні відносин з Росією і вирішенні у 1673–1674 рр. питання протекції над Україною на користь Туреччини, науковці вважали його ставлеником султана, який встановив у Гетьманщині «тиранію» відносно власного народу².

Такий негативний образ однієї з найяскравіших постатей української історії панував у російській історіографії практично до кінця 80-х років ХХ ст. На цьому загальному тлі, по суті, чи не єдиний виняток становили праці Г. Саніна, які (починаючи від його кандидатської дисертації) демонстрували прагнення автора відмовитися від поширених оціночних штампів і розпочати неупереджене висвітлення характеру відносин гетьмана

¹Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899; Его же. Дипломатические сношения московского правительства с Правобережною Малороссиею в 1673 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1897. – Т. 5.

²Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). – Саратов, 1960; Его же. Еще раз об Андрусовском договоре 1667 года // Советское славяноведение. – 1978. – № 4. – С. 12–13; 17–20; Его же. Россия и Польша перед лицом турецко-татарской агрессии // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – М., 1979. – С. 382–389; Смирнов Н. А. Борьба русского и украинского народов против агрессии султанской Турции в XVII веке // Вопросы истории. – 1954. – № 3. – С. 96–99 и др.

з російським урядом¹. У перебудовчу добу він першим серед російських істориків визнав факт існування Української держави, витвореної в ході Визвольної війни, і запропонував поглянути на правління П. Дорошенка «як етап боротьби за збереження української національної державності»², започаткувавши в російській історіографії практику створення спеціальних тематично спрямованих наукових розвідок, присвячених окремим епізодам із життя і діяльності українського гетьмана. Вважаючи Петра Дорошенка «видатним державним діячем», вчений доводив, що «клейма зрадника України ця людина не заслужила. Політика його складна, суперечлива, як суперечливе життя України другої половини XVII ст.»³. На думку дослідника, до кінця 60-х років XVII ст. гетьман не полишав надії об'єднати козацьку Україну «у складі Росії на умовах конфедерації Богдана Хмельницького», хоча при цьому допускав і «можливість протекторату над Правобережжям з боку Османської імперії чи Речі Посполитої». Не відкидав він також ідеї можливого прийняття російської протекції і в першій половині 70-х років, однак за умови визнання його гетьманом возз'єднаної Української держави⁴.

Загалом в останнє десятиліття XX – на початку XXI ст. в колі російських істориків відбувається певне (хоча й незначне) посилення інтересу до постаті П. Дорошенка з відповідною зміною оціночних домінант. Зокрема, 2007 р. дослідниця із Санкт-Петербурга Т. Таїрова-Яковлева опублікувала невелику

¹Санин Г. А. Взаимоотношения России и Правобережной Украины на рубеже 60–70-х гг. XVIII ст.: Дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1970; Его же. Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР. – 1970. – № 1. С. 128–136; Його ж. Боротьба України і Росії проти турецької агресії в 1672 р. // Укр. іст. журн. – 1971. – № 12. – С. 45–53; Его же. Русско-польские отношения 1667–1672 гг. и крымско-турецкая политика в Восточной Европе // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – М., 1979. – С. 276–286.

²Санин Г. Некоторые черты политики гетмана Петра Дорошенко // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина / Матеріали Міжн. наук. конф., присвяченої 500-річчю українського козацтва: У 3 вип. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 18–26.

³Санин Г. Некоторые черты политики гетмана Петра Дорошенко... – С. 25–26.

⁴Санин Г. Украина в политических отношениях Российского государства и Османской империи 1667–86 гг.) // Україна в Центрально-Східній Європі XI–XVIII століть. – К., 2000. – С. 336–341; Его же. Порты, Крым и страны Восточной Европы в 50–60-е гг. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 2001. – Ч. 2. – С. 66–71; Его же. Геополитические факторы во внешней политике России во второй половине XVII – начале XVIII века и вестфальская система международных отношений // Геополитические факторы во внешней политике России. Вторая половина XVI – начало XX века: К столетию академика А. Л. Нарочницкого. – М., 2007. – С. 119–125.

розвідку¹, в якій на підставі нових джерельних даних зробила деякі уточнення щодо його перебування вже як приватної особи на російських теренах. Доволі розгорнуту характеристику політики гетьмана вона навела в одній зі своїх монографій, присвячених добі так званої «Руїни» в Україні, в якій оцінила його як талановитого державного діяча та приділила чимало уваги висвітленню його боротьби за утвердження своєї влади в козацькій державі протягом 1665–1667 рр., сутності його взаємин з І. Брюховецьким тощо². Стремління правобережного володаря булави до «створення сильної гетьманської влади, яка б не залежала такою мірою, як раніше, від рядового козацтва» і спиралася на наймані військові підрозділи, відзначив і визнаний фахівець у галузі історії міжнародних відносин за доби Середньовіччя і Нового часу Б. Флоря. Підкреслюючи складність геополітичної ситуації навколо України, вчений водночас притримувався думки, що гетьман виношував плани домагатися «відновлення єдиного українського гетьманства під османським протекторатом», яке мало користуватися «максимально широкою автономією»³. В цілому ж для російської історіографії і сьогодні залишається характерним лише дотичне (в контексті дослідження російсько-польських відносин та посилення ролі кримсько-турецького фактора в геополітичній історії Центрально-Східної Європи другої половини XVII–XVIII ст.) звернення до політичної програми правителя Правобережжя та його зовнішньополітичного курсу. Зокрема, саме таким спрямуванням позначені пізніші праці І. Галактіонова⁴, а також С. Орешкової⁵, С. Фаїзова⁶ та інших істориків.

¹ Таирова-Яковлева Т. Отправка бывшего гетмана Петра Дорошенко в Москву // *Тетра cossacorum: Студії з давньої і нової історії України: Науковий збірник на пошану доктора історичних наук професора Валерія Степанкова*. – К., 2007. – С. 223–232.

² Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради–2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). – К., 2003. – С. 338–493.

³ Флоря Б. Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672–1681 гг.) // *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в.* – Ч. 2. – С. 108–125; Его же. Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе (1667–1671 гг.) // Там же. – С. 76–102.

⁴ Галактионов И. В. Россия и Речь Посполитая на заключительном этапе русско-польской войны третьей четверти XVII века // *Славянский сборник*. – Саратов, 1993. – Вып. 5. – С. 61.

⁵ Орешкова С. Ф. Османская империя во второй половине XVII в.: внутренние проблемы и внешнеполитические трудности // *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в.* – Ч. 2. – С. 19, 21.

⁶ Фаїзов С. Взаимоотношения России и Крымского ханства в 1667–1677 гг. (от Андрусовского перемирия до начала первой русско-турецкой войны): Дисс. ... канд. ист. наук. – Саратов, 1985; Его же. Участие России и Крымского ханства в польско-турецкой войне 1672–1676 гг. (обзор боевых действий // *Славянский сборник*. – Саратов, 1993. – Вып. 5. – С. 98–116.

В українській історичній думці неоднозначне ставлення до особи Петра Дорошенка та його політичної діяльності закладається вже в 30–80-х роках XVIII ст. Воно залишається чинним практично і для всього періоду так званої романтичної історіографії. У концептуальному відношенні історичні твори того часу демонструють, з одного боку, яскраво виражену спрямованість на героїзацію історії козацької України, а з іншого – спроби вписання її в контекст загальноімперського історичного процесу. Слід зазначити, що створений українськими істориками до середини XIX ст. образ правобережного володаря булави лише незначною мірою суперечить тим загальним концепціям, з яких трактувався український історичний процес раннього нового часу в російській та польській історіографії. Оціночна ж шкала, з якою науковці у цей час підходили до характеристики особистих якостей Петра Дорошенка, намагалися досягнути його місце на політичному олімпі Гетьманщини, відзначається доволі широким діапазоном й поляризацією поглядів. Так, в «Історії Русів» гетьман виступає борцем за права і свободу українського народу, рішучим противником вкорінення регулятивних норм російського бюрократичного апарату в господарсько-політичні системи Лівобережжя, чим власне і відрізняється від свого лівобережного опонента. При цьому основна мета його зусиль (попри те, що «гетьманство Дорошенкове і воїнство його» сприймалися автором праці «як велика розбишацька ватага»¹) безпосередньо пов'язувалася з наміром визволити «народ (Лівобережжя. – *Авт.*) з кормиги Воеводської і зробивши йому тим велике добро, привернути його на свій бік і стати Великим Гетьманом на всю Малоросію»². Натомість у характеристиках, наведених, наприклад, Г. Граб'янкою³, О. Рігельманом⁴ та П. Симоновським⁵, переважає негативне ставлення до цього політичного лідера, що продиктоване його протурецькою орієнтацією з її руйнівними наслідками для долі Правобережжя. «Через страшну ціну, – зазначає, зокрема, сучасний дослідник козацьких літописів І. Дзира, – яку заплатила Правобережна Україна за союз Петра Дорошенка з турками й татарами, цей гетьман дістав оцінку “владолубця”, “сумозбродного України руйнівника”»⁶. Д. Бантиш-Каменський зображував П. Дорошенка владолубним, підступним, віроломним, зухвалим і гоноровитим, але водночас підприємливим володарем

¹ Історія Русів / Укр. перекл. І. Драча. – К., 1991. – С. 223.

² Там само. – С. 214.

³ Літопис Гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992.

⁴ Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994.

⁵ Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе. – М., 1847.

⁶ Дзира І. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. – К., 2006. – С. 334.

Правобережної Гетьманщини, який прийшов до влади «на згубу Україні і шкоду Росії» й перетворився на «порушника загального спокою»¹. Не маючи «розуму й політики Богдана Хмельницького», він, на думку історика, «за дев'ять років володіння більшою частиною України збагривший свою країну кров'ю побратимів»², протиставив собі дві сильні держави – Росію і Річ Посполиту, через що і зазнав невдачі³.

Надзвичайно честолюбною і жорстокою людиною, яка не зупинялася перед тим, щоб задля власної «користі і влади над Україною» принести в жертву рідну землю і знехтувати християнською вірою, постає Петро Дорошенко на сторінках твору М. Маркевича. Водночас автор не відмовляє йому в особистій хоробрості та непересічних здібностях полководця⁴.

З середини ХІХ ст. в історичній літературі починають з'являтися, а згодом набувають все більшого поширення спроби відійти від простої описовості політичних акцій гетьмана, натомість осягнути сутність та основне спрямування його діяльності на найвищій військово-політичній посаді в козацькій державі. Утвердження ж в історичній думці України народницької, а пізніше державницької світоглядних парадигм, з яких науковці почали підходити до оцінювання національного суспільно-політичного процесу, відкрило шлях до певної переоцінки ролі в його перебігу окремих видатних особистостей. Як наслідок – читацькому загалу було запропоновано більш широкоформатний та виважений політичний портрет непересічного українського державника.

Зміщення акцентів достатньо добре помітне вже в невеликій студії М. Александровича, який так характеризував вдачу П.Дорошенка: «... він був типовим українцем свого часу, коли громадянські війни здеморалізували суспільство, а єзуїтське правило, що ціль виправдовує засоби, було загально прийняте», коли нормами вирішення спірних питань ставали «порушення присяги й зобов'язань», «презирство до людської гідності»⁵. Більш сміливою у спробах порівняти Петра Дорошенка з іншими сучасними йому політичними діячами, зокрема, Іваном Брюховецьким, виявилася С. Єгунова-Щербина, яка зробила наголос на тому, що правобережний гетьман належав до тих «небагатьох людей того часу, життя і діяльність яких була освітлена ідеєю самобутності своєї батьківщини і прийнята

¹ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. От водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С. 257, 302.

² Там же. – С. 353.

³ Там же. – С. 262.

⁴ Маркевич Н. История Малороссии. – Т. II. – М., 1842. – С. 272–274.

⁵ Александрович М. Андрусовский договор и П.Дорошенко // Вестник Западной Росии. – Вильно, 1867. – Т. 1. – Кн. 10. – С. 138.

почуттям щирої любові до неї»¹. Її думку розвинув В. Антонович. «Незважаючи на помилки і невдачі, – констатував він на сторінках однієї зі своїх праць, – Дорошенко серед сучасних йому козацьких провідників є вірадною появою: не дрібний егоїзм, не бажання наживи або особистих користей керували цим гетьманом: він широко дбає про добро батьківщини, серед найтяжчих обставин, з неймовірною енергією й завзяттям бореться за це і падає з гідністю та з усвідомленням виконаного обов'язку»². Те, що справа гетьмана виявилася незавершеною, вчений значною мірою пов'язував з несприйняттям його політики широким українським загалом³.

Підкреслюючи історіографічну тяглість визнання за Петром Дорошенком намагань об'єднати під своєю булавою роз'єднані в результаті складної політичної гри Москви й Варшави Лівобережну та Правобережну Гетьманщини, М. Костомаров, який, за оцінкою історіографів, на той час найбільше зробив для дослідження української історії доби громадянського розбрату в козацькій державі⁴, зараховував правобережного гетьмана до плеяди видатних суспільних діячів ранньомодерної України. Розглядаючи його політичну діяльність як закономірний результат визвольних рухів українців кінця 40-х – 70-х років XVII ст., що відбувалися під лозунгом «політичної самостійності» України та «спричинилися до вкорінення в національній свідомості ідеалу її самобутнього незалежного існування»⁵, вчений, зокрема, наголошував на тому, що, поділяючи настрої «багатьох тогочасних малоросіян», володар булави наполегливо намагався реалізувати те, що «накреслено було Б. Хмельницьким, невдало проводилося в життя Виговським...»⁶. При цьому саме М. Костомаров першим звернув увагу на те, що гетьман не хотів визнавати над Україною ані московської, ані польської влади⁷, через що й вирішив прийняти протекцію султана, сподіваючись, що Туреччина «залишить Україну під її власним місцевим управлінням, не порушуючи ні віри, ні звичаїв...»⁸. Аналогічні думки висловлювали й О. Целевич і В. Волк-Карачевський. Зосередившись

¹ Е. С. Гетманство Брюховецкого // Киевская старина. – 1885. – № 8. – С. 671.

² Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – К., 1885. – С. 109.

³ Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – С. 148–149.

⁴ Дорошенко Д. І. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 654.

⁵ Костомаров Н. И. Несколько слов о памятнике Хмельницкому // Укр. іст. журн. – 1992. – № 5. – С. 138.

⁶ Костомаров Н. И. Руина // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1905. – Кн. VI. – XV. – С. 271.

⁷ Там же. – С. 80.

⁸ Там же. – С. 97.

на проблемі українсько-польських відносин та боротьби козацької України з Річчю Посполитою, вони заперечували задекларовану в «Історії Русів» думку про намір П. Дорошенка передати під зверхність Корони Лівобережжя, наголошуючи на його прагненні домогтися для України «політичної самобутності» шляхом перетворення її у «самостійне васальне князівство», яке не було б підпорядкованим варшавському двору, а перебувало б у протекції турецького султана¹.

Цілком солідарним зі своїми колегами в цьому питанні виявився М. Грушевський, в історичній концепції якого П. Дорошенко виступав одним із продовжувачів курсу Б. Хмельницького, що спрямовувався на виборення козацькою Україною самостійності². Зокрема, вчений зробив наголос на тому, що в політичній програмі гетьмана «ідея неутраляної української держави під протекторатом її сусідів – Москви, Польщі, Туреччини виступає особливо помітно...»³. М. Грушевський підкреслював намагання правобережного володаря булави створити (використовуючи кримсько-турецьку карту) з підпорядкованої йому території, звільненої як від російських, так і річпосполитських впливів, «собі міцну основу», спираючись на яку, «він сподівався знову об'єднати в одне ціле Правобережну і Лівобережну Україну, а оскільки останню дуже було важко... поставити поза залежністю від Москви, то Дорошенко мав намір визнати зверхність Москви, але за умови міцних гарантій українській автономії, до якої він сподівався змусити московський уряд страхом свого союзу з Туреччиною і Кримом»⁴. При цьому науковець характеризував гетьмана людиною «великого духа, душею і тілом» відданого «визволенню України»⁵, «справжнім героєм безчасся, який трагізмом свого становища і силою духу» був здатний викликати «глибокий інтерес і співчуття»⁶, а основну причину внутрішнього протистояння в Гетьманщині вбачав у тому, що вузькогрупові інтереси козацької еліти вступали у суперечність з широким контекстом його планів⁷.

Непохитність українського володаря у прагненні добиватися для України «політичної незалежності і самостійності» підкреслював також

¹ Волк-Карачевский В. В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. – К., 1899. – С. 135–145; Целевич О. Причинки до зносин Петра Дорошенка з Польщею в 1670–2 р. // ЗНТШ. – Львів, 1898. – Т. 25. – С. 1–26.

² Грушевський М. Виговський і Мазепа // Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки. – Нью-Йорк, 1964. – С. 186.

³ Там само.

⁴ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. – К., 1991. – С. 216.

⁵ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 341.

⁶ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. – С. 215–216.

⁷ Там же. – С. 216.

А. Стороженко¹. Об'єднавчу спрямованість його політичної програми відзначив і Д. Багалій. Зокрема, вчений наголошував на тому, що П. Дорошенко «бажав з'єднати усю Україну – і Право- і Лівобережну – під своїм єдиним урядом»². На його погляд, це цілком відповідало устремлінням усього українського соціуму, «але проти сього була тодішня політика і дипломатія Москви і лівобережних гетьманів», котрі «не могли піднятися до загальних громадських інтересів усього народу»³.

Доволі виразний політичний портрет П. Дорошенка залишила О. Єфименко, на думку якої цей спадковий козак був винесений на верхні щаблі політичної піраміди «не випадковою грою стихійних сил, а природним потягом своїх власних чеснот». Серед якостей, які зробили «з нього політичну людину, вожака маси», дослідниця особливо відзначила гострий аналітичний розум, ораторські здібності та амбіційність⁴. Водночас вона різко засудила прийняття протекції Порти, вважаючи, що тим самим гетьман припустився великої помилки, оскільки втручання Стамбула в українські справи «лише прискорило той прогрес політичного розкладу, на який був приречений край»⁵.

Великі здібності й патріотизм, що «був поставлений вище приватних і станових інтересів», визнавав за П. Дорошенком Д. Яворницький⁶. Заторкуючи питання тих засадничих ідей, які спрямовували його діяльність як політичної особи, дослідник відзначив, що він зумів піднятися над особистими і становими інтересами, присвятивши себе служінню Україні, й намагаючись врятувати її від внутрішнього розбрату, робив все від нього залежне, щоб «поставити» її «на шлях політичної автономії»⁷. Д. Яворницькому належить також безсумнівний пріоритет у зверненні уваги на далеко неоднозначну роль Запорозжя в політичному житті України другої половини XVII ст. та відносини П. Дорошенка з його керівною верхівкою, зокрема, І. Сірком⁸.

¹ Стороженко А. Родион Григорьевич Дмитрашко, полковник Переяславский // Киевская старина. – 1893. – № 4. – С. 3–4.

² Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 27.

³ Там само.

⁴ Єфименко А. Я. История украинского народа. – К., 1990. – С. 259.

⁵ Там же. – С. 263.

⁶ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 279.

⁷ Там само.

⁸ Яворницький Д. И. Иван Дмитриевич Сирко: Славный кошевой атаман войска запорожских козаков – СПб., 1894; Його ж. Иван Дмитриевич Сирко: Славный кошовый атаман війська запорозьких козаків. – Дніпропетровськ, 1990; Його ж. Иван Дмитриевич Сирко: Славный кошовый атаман війська запорозьких низових козаків // Иван Сирко: Збірник. – К., 1992. – С. 11–83.

Високо оцінював політичний курс гетьмана Ф. Уманець, який характеризував його як державного діяча, що відзначався самовідданістю служіння інтересам вітчизни, військовими здібностями та хистом дипломата¹. Водночас він вважав П. Дорошенка найпоспідовнішим з усіх українських володарів булави прихильником ідеї створення «Речі Посполитої Української», за реалізацію якої той боровся «з найбільшою енергією і переконанням», а зазнавши на цьому шляху невдачі, «перетворився на «добрівільного мученика» за Україну².

Тенденція зображувати Петра Дорошенка державником, що, як можна помітити, простежується в українській історіографії вже наприкінці ХІХ ст., практично стає домінуючою у перших десятиліттях наступного за тим періоду. Державницький струмінь в його політиці підкреслював, зокрема, В. Липинський. Образно називаючи П. Дорошенка самітнім «останнім козаком», вчений вже традиційно зараховував його до найкращих «Хмельничан» – представників «української національної аристократії», навколо якого гуртувалися послідовники великого українського володаря³. Саме стремлінням забезпечити самостійне існування Української держави пояснювалася непримиренна боротьба гетьмана зі своїми політичними опонентами М. Андрусяком⁴. З позицій інтересів державотворення на початку ХХ ст. починають оцінюватися не лише вся його політична діяльність та програмні засади гетьманських маніфестів, а й набувають відповідного потрактування його персональні якості. Так, із сторінок наукових праць П. Дорошенко постає як великий патріот, глибоко ідейна і чесна людина, практично всім політичним зверненням і заявам якої притаманне «гостре відчуття національної української єдності»⁵. На думку О. Гермайзе, окрім «козацько-старшинського автономізму», вся політична діяльність гетьмана засновувалася ще на двох засадничих складових – «українському патріотизмі і прагненні до національного об'єднання»⁶.

Послідовним борцем за соборність і незалежність національного державного організму в етнічних межах проживання українців, уважним «до голосу народу», водночас обережним дипломатом, який прагнув поставити існування держави «на ширших міжнародних основах», показав

¹ Уманець Ф. Гетман Мазепа. – СПб., 1898. – С. 39.

² Там же. – С. 38.

³ Липинський В. Твори. Архів. Студії. – Т. 2. – Філадельфія – Пеннсіальванія, 1980. – С. 243; Т. 3. – Філадельфія, 1991. – С. 151–152, 169.

⁴ Андрусяк М. До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм. 1668–1669 рр. // ЗНТШ. – Л., 1929. – Т. 150. – С. 197–227.

⁵ Костомаров М. Чернігівка / Ред. і вступна стаття О. Гермайзе. – К., 1928. – С. IX; СЛІІІ.

⁶ Там само. – С. LXXIX.

правобережного гетьмана І. Крип'якевич. До речі, як і більшість сучасних йому представників української історичної думки, вчений розглядав перспективу турецького протекторату як вимушений захід на шляху реалізації планів П. Дорошенка возз'єднати під своєю булавою розділену на окремі частини російсько-польською угодою 1667 р. козацьку Україну та перетворити її на самобутню, незалежну державу¹. Фактично поділяючи подібні погляди, О. Терлецький серед причин, що зумовили загибель Правобережної Гетьманщини, як основні називав те, що український загал не прийнявся глибоко ідеєю держави, а національна олігархія затято противилася зміцненню гетьманської влади².

Дещо пізніше, уточнивши низку деталей політичної діяльності Петра Дорошенка, М. Петровський висловив припущення, що всі заходи гетьмана у сфері внутрішньої і зовнішньої політики не були продиктовані власне його особистою волею, а визначалися інтересами «тих кіл, що висунули його на чоло уряду»³. Дослідник аргументовано спростував поширений історіографічний стереотип, що нібито нелогічне повернення українського володаря влітку 1668 р. на правобережні терени, фактично відразу після возз'єднання під його булавою козацької України, зумовлювалося чинниками особистого характеру, зазначивши, що їх слід шукати в тій ситуації, що склалася в регіоні. При цьому головною причиною він вважав «наступ польських військових підрозділів на Правобережжя»⁴, а крах державотворчих зусиль П. Дорошенка та трагічний кінець його політичної кар'єри пояснював тим, що «спроба об'єднати Україну при допомозі Крима, а потім і Туреччини, не досягла своєї мети й тільки збільшила руїну України», що фактично означало «фіаско» політичного курсу «тих кіл, що висунули його»⁵. Завдяки ретельним архівним пошукам вченому вдалося також деталізувати деякі аспекти останнього періоду життя гетьмана та пролити дешифровано світла на рід його тогочасних занять⁶.

Загалом у науковій літературі 20–30-х років Петро Дорошенко виводився талановитим політиком, який намагався врятувати самостійність Правобережної Гетьманщини. При цьому історики підкреслювали всеукраїнський характер його політичного курсу, в якому, однак, достатньо відчутним залишався «козацький елемент».

¹ Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів, 1990. – С. 200–203.

² Терлецький О. Історія Української держави. – Львів, 1924. – Т. 2. – С. 180–217.

³ Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть. (Досліди над Літописом Самовидця). – Харків, 1930. – С. 309.

⁴ Там само. – С. 294.

⁵ Там само. – С. 326.

⁶ Петровський М. З життя Петра Дорошенка на Московщині // ЗНТШ. – Львів, 1930. – Т. С. – С. 243–250.

Разом з тим та розбіжність у концептуально-оціночних підходах щодо прочитання національного суспільно-політичного процесу ранньої доби, яка в українській історичній думці доволі виразно почала проявлятися в радянській та діаспорній історіографічних практиках уже в останнє передвоєнне десятиліття і набула своїх крайніх форм з утвердженням у середині 50-х років на радянських теренах як ідеологічного підґрунтя наукових інтерпретацій «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією» (1954 р.), істотно трансформує і сприйняття вченими радянської України постаті П. Дорошенка. Накладання на трактування наслідків його політики загальної ідеологічної матриці, у світі якої, за влучним спостереженням М. Брайчевського, «всі конкретні явища в історії України – події, тенденції, діяльність окремих осіб і самі ці особи – все оцінювалося під кутом зору... їхньої позиції щодо Росії»¹, докорінно змінило й критерії, з яких починають сприйматися його якості як людини й державного діяча. По суті, історіографія поверталася до спроб створення портрета чергового («починаючи від гетьмана Богдана Хмельницького і закінчуючи Іваном Скоропадським»²) «зрадника» інтересів українського народу з такими малопривабливими рисами, як політичний егоїзм, запродакство, жадаба влади та прагнення до власного збагачення, заради чого було принесено в жертву Україну³. Відповідно його плани починають трактуватися як авантюристичні, а діяльність сприйматися такою, що проводилася «заради вузькокласових інтересів» керованого ним угруповання старшини і докорінно суперечила «життєвим інтересам українського народу»⁴.

І все ж такі оцінки не стали для українських радянських вчених однозначно прийнятними. Попри загальну тенденцію, у низці створених на даному історіографічному етапі праць простежуються явні симпатії до цієї непересічної особистості. Поступову еволюцію поглядів демонструє, наприклад, творчість О. Апанович. Так, помітно переглянувши наприкінці

¹Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції. Триптих // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 308.

²Див.: Бантыш-Каменский Д. Н. Указ. соч. – С. 430.

³Див., наприклад: Апанович О. М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50–70-ті роки XVII ст.) – К., 1961; Бойко М. Д. Дорошенко Петро Дорофеевич // Советская историческая энциклопедия. – М., 1964. – Т. 5. – С. 313–314 та ін.

⁴Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. – К., 1960. – С. 256–257, 281–283, 349–356; Її ж. Рецензія: О. М. Апанович. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50–70-ті роки XVII ст.); Вид-во АН УРСР. – К., 1961. – 298 с. // Укр. іст. журн. – 1962. – № 1. – С. 137; Її ж. Дорошенко Петро Дорофійович // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т. 2. – С. 73.

60-х років минулого століття своє попереднє ставлення до особи й діяльності П. Дорошенка, дослідниця висловила думку, що «завданням номер один» для нього «була боротьба проти польсько-шляхетського панування, за об'єднання розділених частин України». Водночас в її працях наголошувалося на тому, що в політичній програмі гетьмана наявні «фатальні прорахунки і порочні хиби», до яких насамперед зараховувалися орієнтація на Стамбул, а також прагнення обмежити демократичні риси козацького укладу та намагання надати своїй владі спадкового характеру¹. На початку ж 90-х років, після проголошення Українською державою незалежності, О. Апанович створила доволі піднесений образ правобережного володаря, назвавши його «найтрагічнішим гетьманом України». «Український патріот, душею й тілом відданий визволенню України, утвердженню її державності, – зазначала вона, – Дорошенко був людиною могутнього духу, визначного розуму, нестримної енергії, незламної волі»².

Однозначно позитивно оцінюючи Петра Дорошенка, В. Олійник вбачав його трагедію у відриві від народу, котрому той хотів служити, проте до голосу якого «вільно чи невільно» своєчасно не прислухався³. У центр загострення ситуації навколо українського питання, на його думку, належало винести укладення 1667 р. «ненависної для населення України Андрусівської угоди...»⁴. Саме цю подію історик вважав «кардинальною проблемою того часу», в якій сконцентрувався «початок і кінець усіх інших проблем...»⁵. Усупереч позиції К. Стецюк, яка, називаючи цей договір «значним кроком у справі налагодження добросусідських відносин з Польщею, припинення безперервних руйнівних воєн», звинувачувала П. Дорошенка в тому, що він хотів добитися від Росії відмови від чинності його статей⁶, В. Олійник розцінював виступ гетьмана, спрямований на відміну досягнутих в Андрусові домовленостей, як сміливий і рішучий протест проти нехтування «національними інтересами

¹ Апанович О. М. Рец.: Збігнев Вуйцик. Між Андрусівським трактатом і турецькою війною. Польсько-російські стосунки 1667–1672 // Укр. іст. журн. – 1966. – № 5. – С. 141–145.

² Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С. 97–102.

³ Олійник В. У. Про маловідомий історичний художній твір М. П. Ставицького // Укр. іст. журн. – 1971. – № 8. – С. 76.

⁴ Там само. – С. 71–72.

⁵ Там само. – С. 72.

⁶ Стецюк К. З історії боротьби російського і українського народів проти агресії шляхетської Польщі й султанської Туреччини у II половині XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1983. – № 3. – С. 51–54.

українського народу»¹, а М. Брайчевський всю відповідальність за переорієнтацію гетьманського уряду після 1667 р. і краху всіх сподівань на російську військово-політичну підтримку покладав безпосередньо на царську адміністрацію².

До сюжетів, пов'язаних із зовнішньополітичними акціями уряду П. Дорошенка, звертався і В. Голобуцький. Відзначаючи, зокрема, багатовекторність його міжнародної політики, вчений підкреслював, що гетьман «поставив перед собою завдання, яке, по суті, неможливо було розв'язати, а саме – об'єднання України шляхом використання протиріч між Росією, Польщею і Туреччиною»³.

Слід зазначити, що в середовищі тих дослідників, які з різних причин і в різний час мусили залишити Україну і продовжити свої історичні дослідження в закордонних українознавчих центрах, у цілому постать П. Дорошенка та його діяльність не мали особливої популярності. За незначним винятком, їхні праці містять лише короткі зауваги, з яких, проте, можна зробити висновок, що методологічним підґрунтям для них і далі залишалася державницька концепція української історії XVII–XVIII ст. Зокрема, на превалюванні в політичній програмі гетьмана ідеї створення об'єднаної незалежної Української держави наполягали Н. Полонська-Василенко, П. Зеркаль, Б. Крупницький, Л. Винар та інші дослідники. Відповідно до застосовуваних ними оціночних критеріїв П. Дорошенко був зарахований до плеяди «найвидатніших гетьманів, який прагнув вибороти за всяку ціну незалежність України», намагався звільнити її «від московської та польської влади»⁴ та «задумав об'єднати під свою зверхність Правобічну, Лівобічну і Запорізьку частини України в одну державу, далі приєднати Волинь і Галичину аж по Віслу», але нашттовхнувся в цих намірах на спротив урядів сусідніх країн⁵.

Як засіб реалізації його державотворчих устремлінь розцінювалася і переорієнтація володаря булави на Стамбул. Зокрема, О. Оглоблин, на думку якого П. Дорошенко вже на початковому етапі свого гетьманування «висунув широку програму відродження самостійної Української держави», називав спроби гетьмана встановити тривалий військово-політичний

¹ Олійник В. У. Про маловідомий історичний художній твір М. П. Ставицького... – С. 74.

² Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції. Триптих // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 337–338.

³ Голобуцький В. А. Запорожское казачество. – К., 1957. – С. 312.

⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1993. – Т. 2. – С. 43–45.

⁵ Зеркаль С. Руїна козацько-селянської України в 1648 – 1764 – 1802 роках. – Новий Йорк, 1968. – С. 135–137.

союз між Україною та Туреччиною «основною віссю зовнішньої політики» його уряду¹. О. Субтельний же наголошував на тому, що гетьман «погоджувався діяти заодно з Портою за умови, що Україні буде надана автономія, ширша навіть, аніж та досить велика свобода, яку мали Молдавське та Волоське князівства»². В літературі висловлювалася також думка, що, взявши гетьмана під свою протекцію, турецький султан тим самим «прирік» його «підтримувати незалежність, самостійність і суверенність України, в склад якої мала входити ціла етнографічна українська територія...»³. Разом з тим, саме з переорієнтацією на Порту і Крим пов'язувалося різке зниження рівня популярності володаря булави в українському загалі: «улюбленець народу, він утратив його любов і довір'я, не зважаючи на те, що завжди у внутрішній політиці рахувався з народом»⁴.

Називаючи П. Дорошенка «світлим провідником», історики констатували наявність у нього політичного розуму, «великої динаміки волі», проте, за твердженням І. Рибчина, наштовхнувшись на нерозуміння «юрби – черні, темної, хиткої і пристрасної», дикий норв та «брак дисципліни татарської і турецької солдатески» та зіткнувшись з розпорошеністю «змагань козацької старшини» й «рабською підкореністю фанатизмові московського православ'я так з боку українського духовенства, як і світської інтелігенції, включно із старшинами козацьких військ», політичні плани гетьмана зазнали краху, а «замість тріумфу самостійної держави на західноєвропейський лад, до чого прямував Дорошенко завдяки чесноті характеру і ясності розумових і вольових чинників, затріюмфувала пристрась розпорошення і нищення всього, що творить ясний і свідомий своєї високої мети ум»⁵.

У державницькій парадигмі створює свій цикл присвячених українському володареві булави студій і його далекий нащадок, відомий український історик та історіограф першої половини ХХ ст. Д. Дорошенко, який після подій Української революції 1917–1921 рр. виїхав з батьківщини. Зокрема, вже у 1933 р. він у співавторстві з чеським фахівцем у галузі османістики Я. Ріпкою надрукував чеською мовою спеціальну розвідку, присвячену турецькій зорієнтованості зовнішньополітичного курсу гетьмана, в якій вивів останнього політиком, що намагався врятувати самостійність Правобереж-

¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Острог – Торонто, 2003. – Вид. 3-є, доп. – С. 62–63.

² Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку ХVІІІ ст. – К., 1994. – С. 18, 68.

³ Рибчин І. Динаміка українського козацтва. – Мюнхен, 1970. – С. 87.

⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – С. 44.

⁵ Рибчин І. Динаміка українського козацтва. – С. 90–91.

ної Гетьманщини¹. Дещо пізніше вчений звернувся до висвітлення подій польсько-української війни 1671 р. та її наслідків для козацької держави².

Однак, без сумніву, його найвагомим внеском у створення ґрунтовної наукової біографії українського володаря стало велике монографічне дослідження «Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності». Написання цієї побудованої на критичному опрацюванні широкого кола джерел і відомого на першу третину минулого століття історіографічного доробку праці, в якій йому, за словами редактора й автора передмови В. Омельченка, вдалося «дати нове наświetлення історичного процесу доби Руїни» і «якнайкраще зрозуміти велику трагедію України й гетьмана Петра Дорошенка»³, науковець завершив ще в 1939 р. Однак за його життя (дослідник помер 1951 р.) книгу так і не було надруковано. Принаймні на заваді цьому стала Друга світова війна, а у 1945 р., при наближенні військ переможців до Праги і від'їзду родини Дорошенків із міста, рукопис було загублено. Його вдалося віднайти лише восени 1970 року. Монографія побачила світ тільки в 1985 р. у Нью-Йорку, завдячуючи зусиллям співробітників Української Вільної Академії у США. По суті, вона виявилася першою спробою вписання приватного життя й діяльності Петра Дорошенка в широке тло драматичних перипетій революційної доби, активним учасником, а подеколи й промотором яких він був.

Поставивши собі мету заповнити «хоч на деякий час прогалину в українській історіографії – брак спеціальної розвідки про Петра Дорошенка»⁴, вчений, як на наш погляд, створив цілком рельєфний портрет цього видатного політичного лідера, простеживши складний шлях його сходження до вершин влади, формування його політичних поглядів та з'ясувавши його місце в ієрархії владної української еліти, непростий характер взаємин у середовищі якої справляв далеко не лише конструктивні впливи на політичне життя козацької України, починаючи з кінця 50-х років XVII ст., а також ту роль, яку доводилося відігравати П. Дорошенку щодо нейтралізації або ж – навпаки – підсилення дієвості цих впливів. Із сторінок його праці гетьман постає як «людина бистрого розуму, красномовна, з сильною залізною волею й неустрашима, з високим почуттям власної гідності», якій, усупереч обставинам, не були притаманними диктаторські методи управління, а також надмірна жорстокість, хоча «до поставленої мети

¹ Dorošenko D., Rynka J. Heitman Petr Dorošenko a jeho turecka polityka. – Praha, 1933.

² Дорошенко Д. Польсько-українська війна 1671 року (до історії гетьманування Петра Дорошенка) // Науковий збірник Українського Вільного університету в Празі. – Прага, 1942. – Т. III (відбитка).

³ Омельченко В. Передмова // Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 17.

⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 24.

йшов він із залізною впертістю, не зважаючи ні на які жертви...»¹, однак при цьому «був найбільш конституційним гетьманом», який дотримувався старих козацьких традицій»².

Науковець зумів ґрунтовно дослідити процес утвердження влади новообраного гетьмана у Правобережжі, висвітлити складність його стосунків із Запорожжям у 1666–1667 рр., розкрити причини погіршення відносин козацької України з Річчю Посполитою, відтворити хід Підгаєцької кампанії, а також у деталях реконструювати похід П. Дорошенка на терени Лівобережної Гетьманщини, що завершився возз'єднанням у червні 1668 р. Української держави.

Дослідникові належить пріоритет у справі здійснення глибокого аналізу тих зусиль гетьмана, що спрямовувалися на збереження цієї єдності. Йому також вдалося виявити та розкрити причини жорстокої боротьби старшинських угруповань за владу. Він детально зупинився на з'ясуванні обставин, що спонукали П. Дорошенка та його соратників у пошуках для України надійного протектора зробити вибір на користь Порти, а не Польської Корони чи Російської держави. У книзі з вражаючою глибиною відображено весь трагізм тієї безнадійності, в якій опинилася Правобережна Гетьманщина у 1673–1676 рр. через своє геополітичне становище, а також приреченість намагань володаря булави врятувати її від загибелі. Одна з головних причин цього, на думку її автора, крилася у тому, що всі «зусилля Дорошенка вибороти для України політичну самостійність не залишили в свідомості українського народу глибокого сліду й не створили відповідної традиції...»³. «Сучасне йому покоління, – розвиває вчений свою думку далі, – яке бачило самі лишень трагічні наслідки його зусиль, бачило страшну руїну Правобережної України, цього серця і коліски української козаччини, вважало Дорошенка за головного винуватця цієї руїни й осудило його діяльність...»⁴.

У новітній українській історіографії, в якій після 1991 р. помітно зростає інтерес до проблем національно-визвольної боротьби українців та українського державотворення раннього Нового часу, ролі в суспільно-політичних процесах цієї доби козацтва, політичної культури суспільної еліти, сприйняття України тогочасною міжнародною спільнотою, постать Петра Дорошенка та його діяльність починають оцінюватися переважно з позицій відстоювання ним національних інтересів Української держави та збереження за нею суб'єктності в системі зовнішньополітичних відносин. У контексті

¹ Там само. – С. 662–663.

² Там само. – С. 663.

³ Там само. – С. 670.

⁴ Там само. – С. 23–24.

запропонованої недержавницької концепції національного історичного процесу історіографічна характеристика гетьмана збагачується такими епітетами, як «досвідчений державний діяч», «харизматичний лідер», «визначний політик», водночас «складна і суперечлива» особистість, а його життя і діяльність знайшли певне відбиття у працях як досвідчених дослідників старшого (Я. Дашкевич, М. Кравець, Л. Мельник та ін.), так і представників молодшого (О. Бойко, В. Газін, В. Горобець, О. Дан, В. Заруба, С. Леп'явко, І. Овсій, Н. Стеньгач (Савчук), О. Струкевич та ін.) поколінь.

Крім присвячених гетьманові журнальних статей (їх кількість після 1991 р. помітно збільшилася) і традиційного згадування про нього на сторінках оглядових навчальних курсів, а також зорієнтованих на проблематику політичної історії так званої доби Руїни та останнього періоду Національної революції монографій, в Україні виходять друком і перші великі студії про П. Дорошенка. Зокрема, у 2001 р. побачило світ дослідження краєзнавчого характеру М. Шекіра про останні роки життя колишнього володаря булави та збереження історичної пам'яті про нього¹. 2003 р. вийшла друком перша сучасна компілятивна версія життєпису гетьмана, що належить перу О. Чувардинського і являє читацькому загалу популярний виклад його служіння українському народові².

У 2007 р. Т. Чухлібом було видруковано окремою брошурою невеликий науково-популярний нарис, в якому П. Дорошенко представлений як політик, дипломат, полководець і благодійник³. Загалом в дослідженнях цього науковця відводиться доволі чільне місце висвітленню зовнішньополітичних аспектів офіційного курсу гетьмана та характеристики його політичних орієнтацій, а також з'ясуванню причин його «вірності» та «зради» королю, султану й царю. В його оцінці П. Дорошенко виступає «видатним державним діячем» свого часу, відданим і наполегливим продовжувачем справи Б. Хмельницького «щодо утвердження Української козацької держави», який був «найбільш послідовним серед гетьманів у справі її об'єднання»⁴. Звернувши увагу на назрілу потребу створення цілісного образу цього українського державника, вчений

¹ Шекір М. Петро Дорошенко після зречення гетьманства до сьогодні. – Тернопіль, 2001.

² Чувардинський О. Гетьман Петро Дорошенко. – К., 2003.

³ Чухліб Т. Петро Дорошенко. – К., 2007.

⁴ Чухліб Т. Петро Дорошенко. – С. 56–59; Його ж. Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження. – К., 2007. – С. 93–113; Його ж. Гетьманування Петра Дорошенка: причини «вірності» та «зради» королю, султану й царю (1665–1676 рр.) // Укр. іст. журн. – 2007. – № 1. – С. 39–61; Його ж. Український гетьманат у протистоянні держав Європи з Османською імперією (1667–1699 рр.): міжнародне становище, зовнішня політика, зміна союзників: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 2008. – С. 16–20; Його ж. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. – К., 2010. – С. 127–151.

наголосив на тому, що причини провалу зусиль української політичної еліти щодо об'єднання Правобережної і Лівобережної Гетьманщини слід шукати не тільки у внутрішньополітичній площині, але й у позиції «монархічних дворів регіону, які не хотіли поступатися у боротьбі за нові території». На його думку, «протекція над єдиною козацькою державою того чи іншого династичного володаря... відразу ж надавала тому значну перевагу в міжнародному розподілі сил у цій частині Європи. Крім того, об'єднана Україна могла б з часом відмовитися від васальнозалежного становища й започаткувати власну традицію монархічного правління»¹. Дослідник також підкреслив, що переорієнтація українського гетьмана на Туреччину суттєво позначилася на геополітичній ситуації у Центрально-Східній Європі, де «заявила про себе третя сила, яка ще з часу гетьманування Б. Хмельницького настійливо шукала шляхів до посилення свого впливу в Україні»².

Оцінюючи протурецьку політику П. Дорошенка, В. Шевчук зазначав, що той «вхопився за рятівну соломину, якою й була спілка з Турецькою Портою, але занадто пізно виявив, що то не соломину, а жар. Жар, який нещадно спопелив його землю замість того, щоб принести їй сподівану волю й державний спокій»³. Торкаючись політичних амбіцій гетьмана, він висловив припущення (власне, слідуючи за концепцією М. Грушевського), що до 1670 р. цей володар булави перебував на позиціях «неутральності», тобто незалежності ні від кого» і лише після того, як випробував усі можливі варіанти, при яких міг би встояти як «нейтраліст», почав шукати собі політичних союзників⁴. На думку Ю. Мицика, «могутня постать» цієї людини, прозваної українськими істориками «Сонцем Руїни», на політичній арені козацької держави з'являється «на повний зріст» влітку 1665 р.⁵ Вчений зараховує П. Дорошенка «до числа наймолодшої генерації сподвижників Богдана Хмельницького»⁶ і називає його «славним сином України», ім'я якого «не потребує спеціальних рекомендацій»⁷.

Дещо різниться характеристика цього національного політичного лідера на сторінках «Нарису історії середньовічної та ранньомодерної

¹Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – Київ – Нью-Йорк, 2003. – С. 115, 122.

²Там само. – С. 102.

³Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. – К., 1995. – С. 119.

⁴Там само. – С. 109, 114–118.

⁵Мицик Ю. Умань козацька і гайдамацька. – К., 2002. – С. 76.

⁶Там само.

⁷Мицик Ю. З документації гетьмана Петра Дорошенка // На пошану 80-річчя Теодора Мацьківа: Наук. зб. – К., 1999. – С. 70.

України» Н. Яковенко, яка основну увагу звертає на деструктивні моменти в діяльності П. Дорошенка¹. В іншій студії цієї ж дослідниці заперечуються його зусилля, спрямовані на консолідацію політичної еліти Гетьманщини («гетьман так боровся за мирне об'єднання козацької України» – зазначає вона, зокрема, що в ній «каменя на камені не залишилося»)².

Доцільно зауважити, що в цілому питання про те, якими методами П. Дорошенко намагався досягти поставлених перед собою цілей, та реакції населення козацької України на його політику, згадки про що можна знайти майже в усьому присвяченому йому науковому доробку, викликало чималі дебати на попередніх історіографічних етапах і продовжує зберігати свій дискусійний характер в новітній історіографії. І все ж не можна не погодитися з тим твердженням, що «скоріш не виною, а бідую» його стало те, «що народ не завжди був готовий осмислити, зрозуміти, а головне втілити в життя ті політичні цілі, які гетьман ставив перед ним»³, як навряд чи можна заперечити і висновок, що, незважаючи на численні невдачі, прорахунки та політичні кроки, «які оцінити однозначно неможливо», Петро Дорошенко ніколи не зраджував «тій ідеї, яка пронизувала всю його діяльність, – ідеї незалежної соборної Української держави»⁴.

Останніми роками українським історикам не лише вдалося переосмислити сутність політики українського володаря щодо Росії, на підставі опрацьованих бібліотечних та архівних фондів польських наукових установ суттєво деталізувати характер відносин між Україною і Польщею в 60–70-х роках XVII ст. (зокрема, дипломатичних відносин П. Дорошенка з маршалком коронним Я. Собеським у 1668–1669 рр. та питання передачі йому Варшавою гетьманських клейнодів, вивезених з України 1665 року П. Тетерею⁵), а й дещо поглибити уявлення щодо внутрішньо-

¹ Яковенко Н. Нарис історії України. З найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С. 217–222; Ї ж. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – Вид. 2-е, перероб. та розшир. – С. 385–395; Вид. 3-є. – К., 2006. – С. 385–388, 390–395.

² Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. – Вип. 3. – К., 2000. – С. 76.

³ Становлення української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці. – К., 1998. – С. 222–223.

⁴ Там само. – С. 222.

⁵ Крикун М. Доля гетьманських інсигній (клейнодів), вивезених Павлом Тетерею до Польщі 1665 року // Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. – К., 2006. – С. 175–194; Ї його ж. Інструкції послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича. – Львів, 1998. – С. 190–195.

політичних аспектів його діяльності. При цьому увага акцентувалася не лише на питаннях вже звичного тематичного обшару, а саме: боротьбі з внутрішньою опозицією, характері взаємин з І. Сірком, Д. Многогрішним, І. Самойловичем, П. Суховієнком, І. Брюховецьким, М. Ханенком та іншими тогочасними провідниками української політики, що традиційно перебувають у полі зору істориків. Віднайдення невідомих раніше джерел дозволило дослідникам відтворити, наприклад, непрості стосунки, що склалися між П. Дорошенком та подільським полковником, а з 1675 р. «наказним гетьманом» від польського короля О. Гоголем¹. Було внесено деякі уточнення щодо причин та результативності роботи козацьких рад². Зокрема, вченим вдалося уточнити деякі аспекти, які супроводжували процес обрання Петра на булаву на серпневій козацькій раді 1665 року та регламентований цим зібранням характер його взаємин зі старшиною Війська Запорозького³. Окремі розвідки останнім часом присвячено становищу правобережного козацтва у другій половині XVII ст. та його участі у російсько-турецьких війнах⁴, а також порушено питання про формування території правобережних полків у роки правління П. Дорошенка⁵ та про його заходи, спрямовані на розширення територіальних меж козацької держави і врегулювання її кордонів з відповідним закріпленням їх системою міжнародних угод⁶; ледь не вперше

¹ Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь // ЗНТШ. – Львів, 1997. – Т. 233. – С. 419–440; Його ж. Остап Гоголь – гетьман козацтва Правобережної України // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч. 2–3. – С. 37–58.

² Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року // ЗНТШ. – Львів, 1999. – Т. 237. – С. 119–142.

³ Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч. 2–3. – С. 311–349.

⁴ Дан О. Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648–1676 рр.). – К., 2006; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. – Дніпропетровськ, 2003; Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. – К., 2006; Його ж. Подільський козацький полк: періоди існування і полковники // Козацькі війни XVII ст. у свідомості польського та українського народів. – Львів – Люблін, 1996. – С. 116–144.

⁵ Балабушевич Т. А. Територіальні межі правобережних козацьких полків (друга половина XVI – початок XVIII ст.) // Проблеми історичної географії України: Зб. наук. праць. – К., 1991. – С. 23–32.

⁶ Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII ст.: територіальні межі та населення. – К., 1992; Його ж. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996 та ін.

в історіографії увагу звернуто на роль Чигирин як резиденції гетьмана у політичному житті України¹ тощо.

Проаналізований науковий доробок дає підстави для висновку, що на початок ХХІ ст. зроблено чимало для з'ясування сутності внутрішньої і зовнішньої політики Петра Дорошенка. І все ж соціально-політичний портрет гетьмана вимальовано у багатьох аспектах схематично, а отже на порядок денний виходить цілком реальна потреба у створенні цілісного, побудованого на новітніх методологічних засадах й з урахуванням всіх попередніх здобутків дослідження, яке б стало найбільш повним і детальним викладом біографії та політичної долі цієї непересічної особистості.

На думку видатного українського фахівця у сфері джерелознавства М. Ковальського, досягнення адекватного та всебічного відтворення з оптимальною повнотою реальних історичних процесів, явищ і фактів передбачає насамперед наявність сукупності чи комплексу джерел різних типів, видів і різновидностей із притаманним їм різним рівнем аутентичності². У цьому контексті слід зазначити, що на стані документальної «Дорошенкіани» повною мірою відбилися всі ті тенденції, які далеко не найкращим чином позначилися на загальній репрезентативності джерельної бази дослідження доби Української революції. У спеціальній літературі неодноразово наголошувалося на тому, що сьогодні у розпорядженні науковців наявний хоча і доволі різноманітний за своїм видовим характером, проте із значними хронологічними деформаціями корпус джерел. Саме одним із таких слабо забезпечених документальним матеріалом періодів і виявилася доба правління П. Дорошенка. Найбільше джерел збереглося за 1668–1672 рр.; значно зменшується їх кількість за 1666–1667 та 1673–1674 рр. і лише фрагментарно представлені в документах осінь 1665 р., 1675–1676 рр. Також доволі скупи документальні дані маємо за 1677–1698 рр. – останній період його життя.

За видовими ознаками відомі на сьогоднішній день джерела поділяються на:

- розпорядчу документацію українських органів державної влади та місцевого самоврядування, а також церковних ієрархів;
- матеріали дипломатичного характеру (міждержавні договори Речі Посполитої, Російської держави, Османської імперії та Кримського ханства, складовою яких було українське питання; дипломатичні інструкції посольствам; записи, що фіксували хід дипломатичних переговорів; посольські звіти й донесення тощо);

¹Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця. – К., 2007.

²Ковальський М. Проблеми джерелознавства історії українського козацтва // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина... – Вип. 1. – К., 1991. – С. 13.

- офіційну кореспонденцію органів державної влади та дипломатичних структур іноземних країн; приватне листування, кореспондентами і респондентами якого виступали представники різних соціальних груп;
- різноманітні повідомлення, відомості, свідчення, зізнання полонених тощо (вони становлять найбільшу групу);
- поточне діловодство Речі Посполитої, Російської держави та Османської імперії (королівські та сеймові інструкції; конституції (ухвали) сеймів; виступи депутатів, щоденники; протоколи сенаторської ради; привілеї, універсали й розпорядження королів, канцлерів, примасів, великих і польних гетьманів, воєвод, представників місцевої адміністрації; царські укази й грамоти; документація приказів; відписки воєвод, чолобитні, «доклади» й виписки; розпорядження султана й великого візира тощо);
- наративні джерела, які відбивали українські події та суспільну реакцію на них. Серед останніх найбільшу цінність в контексті нашого дослідження становлять щоденники й спогади представників польської шляхти та іноземної еліти (П. Гордона, Я. Ф. Дробиша-Тушинського, І. Єрлича, Є. Любомирського, С. Маковецького, Я. Пасека та інших); укладені майже по слідах подій літописи й хроніки («Літопис Самовидця», хроніка Я. Юзефовича, «Віршована хроніка» анонімного автора та ін.).

Одночасно як пам'ятки історіографії й важливі джерела з української історії слід розглядати історико-літературні твори активних учасників подій з польського табору В. Коховського, Г. Красінського й С. Лещинського. Ця група джерел, поза їх суб'єктивністю, становить особливу цінність тим, що не просто фіксує факти або події, а відбиває емоційне тло того часу; через безпосереднє сприйняття очевидців дозволяє відчутти ту суспільно-політичну атмосферу, в якій в 60–70-х роках відбувалася боротьба за Україну; доторкнутися до відчуттів та сподівань людності Правобережжя, яке опинилося в епіцентрі майже безперервного воєнного протистояння; побачити з середини ставлення суспільних груп і верств до українського правителя та його політичного курсу; більш виопуклено представити П. Дорошенка в іпостасях воєначальника, політичного лідера й дипломата.

Із усього масиву діловодства генеральної, а також полкових і сотенних канцелярій, що відкався за 60–70-ті роки XVII ст., відома лише незначна кількість універсалів і розпоряджень гетьмана й інших посадовців державного або місцевого рівнів, що зберігаються нині переважно у закордонних архівосховищах чи рукописних відділах наукових бібліотек. Майже не залишилося зразків епістолярію П. Дорошенка як ділового, так і приватного характеру (найбільш складною при цьому є ситуація щодо його листування із членами своєї сім'ї і родини), а також більш-менш розгорнутих свідчень (протоколів роботи генеральних чи старшинських рад, посольських звітів,

щоденників тощо), які б належали сучасникам з оточення гетьмана, його соратникам і супротивникам у боротьбі за владу, друзям та родичам, пересічним представникам козацької спільноти й поспільства. Без сумніву, відсутність такого комплексу джерел значно ускладнює реконструкцію характеру відносин П. Дорошенка з представниками козацької старшини, духовенства, міської верхівки, ставлення до українського правителя суспільства. Водночас це практично унеможливає спроби відтворення його уподобань та звичок, повсякденного життя та сімейного укладу, не дає можливості повною мірою зрозуміти його політичні погляди, мотивацію тих чи інших вчинків тощо.

Іншу складність для дослідників становить значна розпорошеність збереженого документального масиву. Зокрема, джерела, що репрезентують життя та діяльність українського гетьмана (до речі, найменше їх залишилося саме на його батьківщині), не лише осіли в багатьох фондосховищах України, Росії та Польщі, а й потрапили до найрізноманітніших колекцій, що значно ускладнює їх пошук. Фактично маловикористовуваним з певних причин сьогодні, як і на попередніх етапах, залишається той їх пласт, що має турецьке походження і є складовою архівного фонду Туреччини. Крім того, слід рахуватися і з таким фактом, що значна частина джерел дійшла до нашого часу в копіях, які далеко не завжди є тотожними оригіналу. Зокрема, із 650 виявлених останніми роками В. Брехуненком у польських архівних зібраннях документальних матеріалів, що стосуються історії України 50-х – першої половини 70-х років XVII ст., оригінальними є лише 128¹.

В Україні найцінніша документальна колекція знаходиться в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Основний їх масив, на інформаційну цінність якого першим звернув увагу М. Ковальський², зосереджений у фонді II (Історичні матеріали). Це листи, інструкції на переговори, донесення, універсали тощо. Чимало важливих даних про взаємини П. Дорошенка з лівобережним гетьманом Д. Многогрішним та лівобережною старшиною у 1672 р. можна отримати із колекції «Малоросійські оригінальні грамоти. Збірка № 1» («Різноманітна переписка української козацької старшини й духовенства з царатом і його урядовцями...»)³.

¹Брехуненко В. А. Невідомі джерела до історії української державності кінця 50-х – середини 70-х рр. XVII ст. в польських архівосховищах та відділах рукописів наукових бібліотек // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). – К. – Черкаси, 1993. – С. 101.

²Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII в.: Обзор основных отечественных собраний архивных источников. – Днепропетровск, 1979. – Ч. 4. – С. 84–94.

³Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (далі – НБУВ). Інститут рукопису (далі – ІР). – Ф. II. – Спр. № 13468–13517.

Значну частину зібрання складають копії, зроблені працівниками Історико-археологічного інституту УАН у 1924 – 1932 рр. з фондів Центрального державного архіву давніх актів (нині Російського державного архіву давніх актів) у Москві: Розрядного приказу (ф. 210); Малоросійського приказу (ф. 229); Малоросійських справ (ф. 124); Зносин Росії з Кримом (ф. 123); Зносин Росії з Туреччиною (ф. 89); Зносин Росії з Польщею (ф. 79). Переважно це матеріали станово-представницьких органів Російської держави; повідомлення, відомості, свідчення й листи українських гетьманів, старшин, козаків, духовенства та російських воєвод; матеріали дипломатичного характеру та ін.¹ У фонді I (Літературні матеріали) зберігаються джерела (переважно листи польських шляхтичів, офіцерів і сановників) «Про війну козацьку» середини XVII ст. та дії польських підрозділів у Правобережній Україні в 1673 – 1675 рр.² Частину документів (у копіях) названих фондів, що в основному стосуються визвольної боротьби українців середини XVII ст., було передано Україні в середині 50-х років минулого століття у зв'язку з наближенням ювілейної річниці підписання українсько-російської угоди 1654 р. Вони зберігаються в архіві Інституту історії України НАН України (м. Київ)³.

Чимало різноманітних джерел 60-х – першої половини 70-х років XVII ст. (насамперед це листи, щоденники, повідомлення, «дипломатичні інструкції»; Тербовельська хроніка 1630 – 1693 рр. й ін.) зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника⁴.

На території Польської Республіки найважливіші за своєю інформаційною насиченістю зібрання, що стосуються різних аспектів життя й діяльності П. Дорошенка, становлять колекції Архіву головного актів давніх (м. Варшава). Зокрема, це Архів коронний Варшавський (ф. 3), значну частину якого складають справи «Козацького відділу» (картонна коробка № 42), а саме: листи й універсали гетьманів Ю. Хмельницького, П. Тетері й І. Брюховецького, старшин (М. Ханенка, Я. Сомка, В. Золотаренка, Л. Горленка, С. Голухівського й ін.), листи представників кримської знаті й сілістрійського паші до П. Дорошенка⁵; Коронна метрика (ф. 4), в якій зберігається дипломатична переписка польського уряду з П. Дорошенком

¹ Там само. – Ф. II. – Спр. №№ 13468–13517, 13717–13959, 15401–15424, 15425–15487, 15545–15548.

² Там само. – Ф. I. – Спр. №№ 4128, 6283.

³ Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 3. – Спр. №№ 18–20, 31.

⁴ Львівська наукова бібліотека ім. В. І. Стефаника (далі – ЛНБ). ВР. – Ф. 4. – Спр. Баворовських №№ 272/II, 1321/II; Ф. 5. – Спр. Оссолінських №№ 189/II, 236/II, 335/II, 1411/II, 2374/II, 3882/II; Ф. 141. – Спр. Чоловських № 294/II.

⁵ Архів головний актів давніх (далі – АГАД) (Варшава). – Ф. 3. – Спр. № 42. – С. 73–75.

й кошовим гетьманом М. Ханенком у 1669 – 1675 рр.¹; «Збірки Браницьких із Сухой» (ф. 357)²; матеріали справи № 317 фонду «Архіву публічного Потоцьких» (№ 549)³; «Інвентар архіву Замоцьких» (ф. 559)⁴; різножанровий масив джерел з «Архіву Радзивілів» (ф. 553)⁵.

Інші важливі джерельні комплекси становлять зібрання відділу рукописів бібліотеки Варшавського університету (переважно листи, серед них П. Дорошенка і М. Ханенка), повідомлення, дипломатична переписка 1669–1674 рр.)⁶ та відділу рукописів Національної бібліотеки (м. Варшава)⁷. Тут також зберігається колекція мікрофільмів з найважливіших справ рукописних зібрань бібліотеки Баворовських⁸, бібліотеки Рачинських (Познань)⁹, бібліотеки Польської академії наук у Курнікута Кракові¹⁰, бібліотеки Інституту Оссолінських (Вроцлав)¹¹, бібліотеки Ягеллонського університету (Краків)¹² та бібліотеки музею Чарторийських (Краків)¹³.

¹ Там само. – Ф. 4. – Спр. № 25.

² АГАД. – Ф. 357. – Спр. №№ 33/46, 42/56, 124/147, 155/181, 168/199.

³ Там само. – Ф. 549. – Спр. № 317.

⁴ Там само. – Ф. 559. – Спр. №№ 467, 470, 3036, 3053.

⁵ Там само. – Ф. 553. – Від. II. – Книга № 22; Спр. №№ 1595, 1620; Від V. – Спр. №№ 1922, 3277; Від VI. – Спр. № 36.

⁶ Бібліотека Варшавського університету (далі – БВУ). ВР. – Спр. №№ 1957, 1958.

⁷ Бібліотека Національна (далі – БН) Варшава). ВР. – Спр. № 6643.

⁸ Бібліотека Баворовських (далі – ББ). ВР. – Спр. № 255; БН. ВМФ. – № 2227.

⁹ Бібліотека Рачинських (далі – БР) (Познань). ВР. – Спр. № 375; БН. ВМФ. – № 8933.

¹⁰ Бібліотека Польської академії наук (далі – БПАН) (Курнік). ВР. – Спр. № 370; БН. ВМФ. – № 36395; Спр. № 371; БН. ВМФ. – № 36396; Бібліотека Польської академії наук (далі – БПАН) (Краків). ВР. – Спр. № 269; Спр. № 1070; Спр. № 368; БН. ВМФ. – № 7878; Спр. № 1275; БН. ВМФ. – № 22883.

¹¹ Бібліотека Інституту ім. Оссолінських (далі – БІО) (Вроцлав). ВР. – Спр. № 212/II; БН. ВМФ. – № 4168; Спр. № 244/II; БН. ВМФ. – № 4221; Спр. № 245/II; БН. ВМФ. – № 25197; Спр. № 2287/II; БН. ВМФ. – № 24713; Спр. № 2288/II; БН. ВМФ. – № 24714; Спр. № 3559; БН. ВМФ. – № 9315; Спр. № 3564/II; БН. ВМФ. – № 9321.

¹² Бібліотека Ягеллонського університету (далі – БЯУ). ВР. – Спр. № 5; БН. ВМФ. – № 2054.

¹³ Бібліотека Музею Чарторийських (далі – БМЧ) (Краків). ВР. – Спр. № 142; БН. ВМФ. – № 6713; Спр. № 143; БН. ВМФ. – № 6691; Спр. № 144; БН. ВМФ. – № 6719; Спр. № 145; БН. ВМФ. – № 6698; Спр. № 146; БН. ВМФ. – № 6708; Спр. № 147; БН. ВМФ. – № 6525; Спр. № 148; БН. ВМФ. – № 6680; Спр. № 149; БН. ВМФ. – № 6708; Спр. № 150; БН. ВМФ. – № 6710; Спр. № 151; БН. ВМФ. – № 6716; Спр. № 152; БН. ВМФ. – № 6705; Спр. № 153; БН. ВМФ. – № 7832; Спр. № 154; БН. ВМФ. – № 6522; Спр. № 155; БН. ВМФ. – № 6714; Спр. № 156; БН. ВМФ. – № 7624; Спр. № 157; БН. ВМФ. – № 7632; Спр. № 158; БН. ВМФ. – № 7635; Спр. № 159; БН. ВМФ. – № 7636; Спр. № 160; БН. ВМФ. – № 7631; Спр. № 161; БН. ВМФ. – № 7625; Спр. № 162; БН. ВМФ. – № 7628; Спр. № 163; БН. ВМФ. – № 7637; Спр. № 164; БН. ВМФ. – № 7599; Спр. № 165; БН. ВМФ. – № 7621;

Зокрема, серед музейних справ виділяється збірка № 402, що переважно складається з оригіналів.

У Державному архіві Кракова зберігається спр. № 372 фонду Пінощі, яку складають копії листів та універсалів українських гетьманів і старшин, найвищих державних посадовців Речі Посполитої, Росії, Туреччини, Криму й інших країн; листування, що виходило із середовища козацької старшини, української та польської шляхти; реляцій, «новин», щоденників за 1671 – 1673 рр. тощо¹. Порівняно незначну кількість джерел стосовно періоду гетьманування П. Дорошенка містить спр. № Акс. 1949/441 відділу рукописів бібліотеки Вроцлавського університету².

До найважливіших корпусних публікацій документів періоду Української національної революції насамперед слід віднести «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» (Т. III-XV; СПб., 1862–1892). Найбільшу цінність серед вміщених у них джерел в світлі досліджуваної проблеми становлять листи й універсали українських гетьманів, зокрема, П. Дорошенка; донесення російських урядовців і дипломатів; різноманітні свідчення, що вийшли з старшинського та козацького середовища, різних соціальних прошарків українського суспільства. Невелика частка аналогічних матеріалів опублікована на сторінках «Актов Московского государства» (СПб., 1901), «Архива Юго-Западной России» (Ч. 3, т. VI; К., 1908), «Памятников, изданных Временною комиссиею для разбора древних актов» (т. IV; К., 1859), «Памятников, изданных Киевскою комиссиею для разбора древних актов» (Т. I-III; К., 1898), а також у низці тематичних документальних видань, що вийшли друком в Україні та Росії протягом ХХ ст. Особливо серед останніх слід відзначити тритомник «Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы» (М., 1953), «Документи Богдана Хмельницького (1648–1657)» (К., 1961), «Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.» (К., 1965). Вміщені у цих збірках джерела, окрім змалювання того загального тла, на

Спр. № 166: БН. ВМФ. – № 7619; Спр. № 167: БН. ВМФ. – № 7620; Спр. № 168: БН. ВМФ. – № 7600; Спр. № 169: БН. ВМФ. – № 7629; Спр. № 170: БН. ВМФ. – № 7622; Спр. № 171: БН. ВМФ. – № 7598; Спр. № 172: БН. ВМФ. – № 7627; Спр. № 173: БН. ВМФ. – № 7623; Спр. № 174: БН. ВМФ. – № 7618; Спр. № 399: БН. ВМФ. – № 11604; Спр. № 404: БН. ВМФ. – № 11560; Спр. № 415: БН. ВМФ. – № 11626; Спр. № 423: БН. ВМФ. – № 11568; Спр. № 430: БН. ВМФ. – № 11575; Спр. № 1376: БН. ВМФ. – № 16281; Спр. № 1592: БН. ВМФ. – № 7672; Спр. № 1656: БН. ВМФ. – № 16459; Спр. № 1657: БН. ВМФ. – № 9163; Спр. № 1957: БН. ВМФ. – № 8178; Спр. № 2107: БН. ВМФ. – № 1883; Спр. № 2112: БН. ВМФ. – № 1894; Спр. № 394; Спр. № 402; Спр. № 844; Спр. № 2096; Спр. № 2099; Спр. № 2105; Спр. № 2106; Спр. № 2108; Спр. № 2110; Спр. № 2577.

¹ Державний архів у Кракові (ДАІ – ДАК). – Ф. 452. – Спр. № 372.

² Бібліотека університету Вроцлавського. ВР. – Спр. Акс. № 1949/441.

якому відбувалося становлення П. Дорошенка як воєначальника та політика, проливають світло також на окремі деталі його біографії.

Після 1991 р. археографічна робота в Україні помітно активізувалася. Можливості відкритого доступу до архівного фонду не лише в межах власної держави, а й до архівосховищ країн ближнього та далекого зарубіжжя дозволили українським вченим ввести до наукового обігу значний масив документів, зокрема, з історії Національної революції, який стосувався не лише її першої фази, а й відкривав нові дослідницькі перспективи щодо вивчення пізніших етапів. Однак при цьому превалюючим виявився невеликий, переважно журнальний або пристатейний формат публікацій як окремих джерел, так і їх тематичних добірок. Найбільша заслуга в справі не лише поповнення існуючої джерельної бази дослідження доби правління П. Дорошенка, а й відповідного джерелознавчого опрацювання результатів пошукової роботи в архівах та рукописних відділах бібліотек належить В. Брехуненку, М. Крикуну, Ю. Мицику. Зокрема, завдячуючи останньому, науковий загал зміг познайомитися з такими зразками документальної наративістики, як «перший в історії української суспільно-політичної думки» раннього Нового часу публіцистичний трактат «Пересторога України»¹; датований 1671 роком український полемічний твір «Пам'ять»²; кілька польських публіцистичних трактатів, датованих другою половиною XVII ст., які доповнюють інформацію про програмні вимоги українського уряду та суспільних станів, характер соціальних відносин в козацькій Україні³. Було також здійснено археографічне видання або перевидання таких важливих пам'яток тогочасної доби, як «Літопис» Самійла Величка (К., 1991), «Хроніка з літописців стародавніх» Ф. Софоновича (К., 1992), «Хроніка міста Львова» В. Зубрицького (Львів, 2006). Із корпусних документальних видань останнього часу варто назвати «Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687)» (Київ-Львів, 2004) та підготовлений на основі актових книг збірник «Національно-визвольна війна в Україні. 1648–1657» (К., 2008).

Традиційно високою залишається культура опрацювання та оприлюднення джерельного матеріалу в польському науковому середовищі. В цілому, починаючи з середини XIX ст., архівісти та історики країни здійснили

¹Мицик Ю. Перший український історико-політичний трактат // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5. – С. 129–138.

²Мицик Ю. «Пам'ять (1671)» – український полемічний твір // Український історичний щорічник: Нова серія. – К., 2001. – Вип. 5/6. – Т. 7/8. – С. 306–312.

³Мицик Ю. Козацька держава очима поляка // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 3–8; Його ж. Два публіцистичні трактати про причини національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1999. – № 6. – С. 122–125.

серію видань актового матеріалу як польського, так і українського походження, спогадів, мемуарів, щоденників, добірок приватного та офіційного листування королів, вищих сановників, воєначальників та церковних діячів Речі Посполитої, які взяли безпосередню участь в українських подіях середини – другої половини XVII ст. або були опосередковано їх свідками, мали тісні контакти з українською державною елітою, зокрема, гетьманом Петром Дорошенком. До сьогоднішнього дня важливими джерелами інформації для дослідників продовжують залишатися такі документальні видання, як: Grabowski A. *Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski*. – Kraków, 1845. – Т. I-II; Joannes III Sobieski. *Listy Jana Sobieskiego do żony Maryi Kazimiry i innych znakomitych osób...* – Kraków, 1860; Kluczyski F. *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego*. – Kraków, 1880. – Т. 1. – Cz. 1–2; *Volumina legum*. – Petersburg, 1859. – Т. IV; *Zbiór dyplomatów rządowych i aktów przywatnych posługujących do rozjaśnienia dziejów Litwy i złączonych z nią, krajów (od 1387 do 1710 r.)*. – Вильно, 1858. – Cz. 1; *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648 – 1668*. *Publicystyka – exsorbitancje – projekty – memoriały*. – Wrocław – Warszawa, 1991. – Т. 1: 1648–1660, Т. II: 1661–1664, Т. III: 1665–1668; *Pasek J. Pamiętniki*. – Kraków, 1929; *Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego // Dwa pamiętniki z XVII wieku*. – Wrocław – Kraków, 1954. Зокрема, важливі дані щодо турецької політики відносно Правобережної Гетьманщини та ставлення офіційного Стамбула до П. Дорошенка під час воєнних кампаній 1672 та 1674 рр. містять так звані «Щорічники» турецького хроніста Рашид-ефенді¹. Щоденники німецького дворянина Ульріха фон Вердума дають уявлення про літньо-осінній похід 1671 р. в Правобережжя польського війська, проливають світло на настрої місцевого населення, взаємовідносини П. Дорошенка з М. Ханенком та І. Сірком тощо².

Поширеною формою введення джерел у науковий обіг в 30–60-х роках минулого століття стала їх публікація у періодичних виданнях³. 1959 року

¹ Sękowski J. J. *Collectanea z dziejopisów tureckich. Rzeczy do historyi polskiej służących*. – Warszawa, 1825. – Т. II.

² Вердум У. *Щоденник*. З німецької переклав І. Сварник // *Жовтень*. – 1983. – № 9. – С. 84–99, № 10. – С. 89–105; *Werdum U. Tag-register von dem Feld-zug welchen die polnische Armee unter dem Commando des Ober-Feld Herrn und Reichsmarschalls, Herrn Johannis Sobieski durch Podolie und die Ukraina vezrichtet...* // *Scriptores rerum Polonicarum*. – Kraków, 1878. – Т. IV. – С. 209–261.

³ Woliński J. *Przyczynki do wojny 1676 r.* // *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. – Warszawa, 1930. – Т. II. – З. I. – С. 143–157; *Tegoż. Materiały do rokowań polsko-tureckich r. 1676 // Przegląd Historyczny*. – Warszawa, 1930–1931. – Т. XXIX. – С. 392–413; *Tegoż. Sobiesciana z 1675 r.* // *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. – Warszawa, 1932. – R. IV. – Т. V. – З. 1. – С. 223–242; *Tegoż. Przyczynki źródłowe do kampanii 1674 r.* // *Przegląd Historyczno-*

у Варшаві було видруковано каталог турецьких документів, частина яких є безпосередньо дотичною до українського питання у відносинах між Польщею і Туреччиною в 60-х – на початку 70-х років XVII ст.¹ Вагомий внесок у публікацію документів політичного характеру зробила на початку 90-х років С. Охманн-Станішевська². 2009 року завершено видання великого за обсягом щоденника білоруського шляхтича Я. Храповіцького, в якому детально описано українсько-польські переговори 60-х – першої половини 70-х років XVII ст.³ На початку XXI ст. побачили світ щоденник ректора Замойської академії, бурмістра і лікаря Б. Рудомича⁴, мемуари М. Ємьоловського⁵, спогади С. Друшкевича⁶, які проливають світло на взаємини П. Дорошенка з українською елітою, його політичний курс щодо Речі Посполитої, військове мистецтво. Також були надруковані щоденники сеймів 1670 та 1672 рр., які демонструють ставлення еліти Речі Посполитої до уряду П. Дорошенка та його політичної програми⁷

Щодо російської документальної школи, то тут не спостерігалося серйозних зрушень у джерельному забезпеченні дослідження розвитку російсько-українських відносин у 60–70-х роках XVII ст. та спроб

Wojskowy. – Warszawa, 1933. – R. V. – T. VI. – Z. 1. – S. 81–101; Tegoż. Krol Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675 // Sprawy Narodowościowy. – Warszawa, 1934. – R. VIII. – № 4; Mironowicz A. Instrukcja posłom kozackim na sejm Rzeczypospolitej w 1661 roku dana // Granice i pogranicza. Historia codzienności i doswiadczeń. – Białystok, 1999. – S. 85–94; Woliński J. Wojna polsko-turecka 1672 – 1676 w świetle relacji rezydentów austriackich w Turcji // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1961. – T. VII. – Cz. 2. – S. 322–393; Tegoż. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676 // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1964. – T. X. – Cz. 1. – S. 229–267; T. X. – Cz. 2. – S. 232–304; Warszawa, 1966. – T. XII. – Cz. 2. – S. 274–320; Warszawa, 1967. – T. XIII. – Cz. 1. – S. 220–269; T. X. – Cz. 2. – S. 184–236; Warszawa, 1968. – T. XIV. – Cz. – 1. – S. 254–286; Warszawa, 1969. – T. XV. – Cz. 1. – S. 271–295, T. XV. – Cz. 2. – S. 210–238; Warszawa, 1970. – T. XVI. – Cz. 1. – S. 275–305, T. XVI. – Cz. 2. – S. 243–268.

¹Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455 – 1672. – Warszawa, 1959.

²Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648 – 1668. Publicystyka – exsorbitancje – projekty – memoriały. – Wrocław – Warszawa, 1991. – T. I: 1648–1660; T. II: 1661–1664; T. III: 1665–1668.

³Chrapowicki J. A. Diariusz. – Warszawa, 1978. – Cz. 1: Lata 1656–1664; Warszawa, 1988. – Lata 1665–1669; Warszawa, 2009. – Cz. III: Lata 1669–1673.

⁴Rudomicz B. Efemeros czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656–1672. – Lublin, 2002. – Cz. 1: 1656–1664; Cz. 2: 1665–1672.

⁵Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679). – Warszawa, 2000.

⁶Druszkiewicz S. Z. Pamiętniki 1648–1697. – Siedlce, 2001.

⁷Diaryusz sejmu zwyczajnego 1670 roku. – Kraków, 2005; Diaryusz sejmu zwyczajnego 1672 roku. – Kraków, 2007.

вирішення Москвою українського питання. Відомі лише поодинокі випадки віднайдення нових джерел, які б стосувалися взаємин українського ексетмана з російськими сановниками під час його перебування у Москві, на воеводських посадах у Великому Устюзі та Хлинові, облаштування побуту родини Дорошенків у Волоколамському повіті тощо.

Отже, можливості евристичного пошуку ще далеко не вичерпані, і в перспективі дослідники можуть сподіватися на цікаві документальні знахідки. Однак навіть та джерельна база, яка є нині в розпорядженні істориків, попри істотні деформації та наявність значних лакун (зокрема, це стосується сімейного укладу в родині батьків майбутнього гетьмана до і після народження Петра; його дитячих та юнацьких років; діяльності Петра в іпостасях рядового учасника революційних подій і козацького старшини протягом 1648–1665 рр.; його особистого сімейного життя; стосунків із батьками, братами, сестрою, своїми дітьми, а також іншою ріднею; взаємовідносин з представниками політичної еліти Гетьманщини; внутрішнього світу нашого героя, змін у поглядах; перебування за межами Батьківщини у вигнанні з 1677 по 1698 р., себто 20-ти останніх років тощо), дозволяє створити наблизений до реального образ одного з політичних лідерів ранньомовної України.

РОЗДІЛ 2.

ШЛЯХ ДО ГЕТЬМАНСЬКОЇ БУЛАВИ

У першій половині XVII ст. відбулося кілька знакових подій та започаткувалися явища, що згодом кардинально позначилися на історичній долі України. Помітну роль у суспільному житті стало відігравати козацтво, яке, по суті, перебрало на себе функції репрезентанта і захисника національних інтересів¹. Його націо- та державотворчі потенції найповніше проявилися насамперед у духовній, військовій та політичній сферах.

У суспільній свідомості доволі швидко утвердилося сприйняття козаків як захисників християнського світу у його боротьбі з невірними. І це не випадково. Адаже на межі середньовіччя і нового часу, коли «релігія правила за засіб вирізнення та зміцнення національного почуття»², переважною більшістю українського населення православна церква сприймалася носієм історичних, культурних і релігійних традицій, започаткованих за часів Київської Русі³. Виступаючи подвижником православної віри та її найбільш послідовним і рішучим оборонцем (гетьман Гаврило Крутевич в універсалі київському Микільсько-Пустинському монастирю від 25 травня 1603 р. підкреслював обов'язок козаків усіляко підтримувати

¹ Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С. 74–83.

² Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – С. 74.

³ Рубчак М. Від периферії до центру: розвиток української національної свідомості у Львові XVI століття // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 1. – С. 98, 111; Sysyn F. E. Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku: rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1982. – Т. XXVII. – S. 82–83.

православне духовенство¹), козацтво відіграло вирішальну роль у відновленні наприкінці 1620 – на початку 1621 р. православної ієрархії (єрусалимський патріарх Феофан висвятив київського митрополита і п'ять єпископів). Значною мірою ця важлива подія стала можливою завдяки зусиллям козацького полковника (згодом гетьмана) Петра Сагайдачного, який, за визнанням красноставського старости Якоба Собеського, що особисто знав майбутнього героя Хотинської епопеї, був «до забобону ревним послідовником православного обряду...»².

На відміну від непопатоличеної української шляхти, яка захищала православ'я мирними легальними засобами, козаки часто вдавалися до аргументів сили. Папський нунцій Камілло Торрес у 1622 р. повідомляв Римську курію, що все робиться для того, аби зламати опір православних, але перешкоджають цьому «козаки, люд войовничий і сміливий», котрий стає на захист «схизми» «часом з проханням, часом із загрозою на устах, але завжди зі зброєю в руках»; причому, від погроз вони готові були кожної миті перейти до військових дій, «а козацькі війни – то найжахливіша річ»³.

У боях під Хотиним 2 вересня – 6 жовтня 1621 р. з армією Османської імперії козаки продемонстрували високий військовий вишкіл, залізну стійкість і вражаючу хоробрість. Секретар командувача польсько-литовського війська великого коронного гетьмана Яна Ходкевича Шимон Старовольський, зокрема, засвідчив, що вони мали у «своїх обозах дисципліну стародавніх римлян, а військовою мужністю і знанням справ жовнірських не поступаються жодній нації у світі»⁴. Багато сучасників і учасників Хотинської війни добре усвідомлювали, що саме українським підрозділам належала вирішальна роль у перемозі над потужним і гордовитим противником. Так, вірменський літописець Аксент, який перебував у польському обозі, підкреслював: «... польська армія витримала і вистояла насамперед завдячуючи могутності Господа Бога і запорозьким козакам, які знаходилися там, у таборі, бо кожного божого дня ці козаки виходили проти невірних, пропонували їм битися, перемагали ворога і не давали загинути [полякам], отже, якби не було козаків, то Бог знає, яким би був результат для поляків уже через три-чотири дні»⁵. «Справжніми переможця-

¹ Сас П. М. «Своя земля» у сприйнятті запорозьких козаків (початок XVII ст.) // П'ятий Конгрес Міжнародної Асоціації Українців. Історія. – Чернівці, 2003. – Ч. 1. – С. 191–194.

² Комарницький С. Хотинська епопея (3 історії Хотинської війни 1621 року). – Чернівці, 2000. – С. 101.

³ Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К., 1998. – С. 222.

⁴ Цит. за: Podhorodecki L., Raszba N. Wojna Chocimska 1621 roku. – Kraków, 1979. – S. 135.

⁵ Каменецкая хроника // Османская империя в первой четверти XVII века: Сборник документов и материалов / Сост. Х. М. Ибрагимбейли, Н. С. Рашба. – М., 1984. – С. 67.

ми під Хотинном і рятувальниками Польщі» визнавав українських козаків і вже згадуваний нами Я. Собеський¹. Хотинська війна справила помітний вплив на розвиток соціальної організації та політичної культури козацтва. Фактично саме тоді «козацька старшина в особі Петра Сагайдачного та його наближених зробила перший крок до політичного лідерства»².

Якраз до кола соратників гетьмана належав і досвідчений старшина Михайло Дорошенко, близький йому за своїми світоглядними позиціями. За визнанням Я. Собеського, це був «полковник з доброю репутацією у молодців (козаків. – Авт.) за свою хоробрість і завжди зичливий для короля і річипосполитої»³. Припускаємо, що він народився у 70-х роках XVI ст. у Каневі, ймовірно, у сім'ї шляхтичів, свідченням чого слугує його шляхетський герб. Скоріше за все, у школі не навчався, оскільки був неписьменним⁴. Тривалий час козакував, брав участь у морських виправах, а також у поході польського війська 1618 р. на Москву⁵. Проявив себе з найкращого боку у боях під Хотинном, тому турецький історик Наїма охарактеризував його «славною і хоробрим вождем»⁶. Дослідникам майже нічого не відомо про особисте життя полковника. Знаємо лише, що він був одружений і мав від шлюбу сина Дорофія (про інших дітей джерела не повідомляють), який пішов стопами батька.

На початку 1623 р., після смерті Оліфера Голуба, М. Дорошенка обирають гетьманом Війська Запорозького⁷. Йому довелося перейняти на себе цю відповідальну й небезпечну функцію козацького проводиря у вкрай складній ситуації. З одного боку, польський уряд не поспішав виконувати надані у 1621 р. обіцянки піти на поступки у конфесійній сфері й задовольнити станові інтереси козацтва. З іншого – серед значної частини козацького товариства помітно зміцнювалися радикальні настрої, суть яких полягала у намірах Війська Запорозького перенести свій організаційний устрій та юрисдикцію на терени проживання козаків у селах та містах «волості» (землі південніше умовної лінії Тетіїв – Біла Церква – Київ – Переяслав –

¹Цит. за: Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С. 110–111.

²Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С. 163.

³Цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII. – С. 468.

⁴Мицик Ю. Михайло Дорошенко // Україна в минулому. – Київ – Львів, 1994. – Вип. 5. – С. 156; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 560.

⁵Мицик Ю. Михайло Дорошенко... – С. 157.

⁶Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 25.

⁷Мицик Ю. Два листи гетьмана Нероди (Бородавки) // *Mapra mundi*: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів – Київ – Нью-Йорк, 1996. – С. 437, 442.

Лубни – Миргород) і вийти з підпорядкування польських місцевих органів влади. Тому М. Дорошенко, який намагався уникнути збройного протистояння з Річчю Посполитою і покладав надії на розв'язання спірних питань шляхом переговорів, попри повагу до його особистих якостей та військових заслуг, до весни 1624 р. тричі позбавлявся булави¹.

Джерела фіксують інтенсивний процес (особливо із середини першого десятиріччя XVII ст.) «виламування» козацького регіону, який починав функціонувати своїм особним життям, із діючих владної, адміністративно-територіальної й судової систем Польщі. Не випадково у 1616 р. один із польських урядовців звернув увагу сейму на факт творення тут козаками власної «Республіки», висловлюючи побоювання, аби з часом вони не проголосили її відокремлення від Речі Посполитої². Минуло 9 років, і король Сигізмунд III констатував: «... козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою. Вся Україна у їхніх руках, шляхтич невільний у своєму домі, у містах і містечках й. к. м. все управління, вся влада у козаків, вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони... Мир і війну встановлюють на власний розсуд, вони порушують союзи, укладає Річчю Посполитою»³. У листі від 20 липня 1625 р. князь Єжі Збараський підкреслював, що козаки перебирають до своїх рук ті владні повноваження, що належали тільки королю й Республіці⁴.

Обставини склалися так, що М. Дорошенку судилося відіграти у цьому процесі вельми вагому роль. Позбавлений гетьманства й обіймаючи посаду полковника, він узяв активну участь у козацькому повстанні восени 1625 р. і увійшов до гурту його провідників⁵. Зазнавши невдачі, Військо Запорозьке знову обирає Михайла гетьманом. Він присягнув королю на умовах Куруківського договору, яким, окрім усього іншого, передбачалося створення 6-тисячного козацького реєстру. Вочевидь, під час четвертого гетьманування М. Дорошенка (кінець 1625 – початок 1626 р.) було започатковано творення у козацькому регіоні полково-сотенного військово-територіального устрою⁶.

¹ Мицик Ю. Михайло Дорошенко... – С. 158–159.

² Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 124.

³ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – М., 1953. – Т. 1. – С. 64.

⁴ Сас П. М. Політична культура українського суспільства – С. 171–172.

⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 527, 546.

⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. I. – С. 20–22; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 278; Мицик Ю. Михайло Дорошенко... – С. 159–160; Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К., 1991. – С. 51, 54, 113; Його ж. Українське

Тим часом у його сім'ї сталися зміни. Син Дорофій одружився з дівчиною з роду Тарасенків (донька Тихона й Ганни), ім'я якої залишається невідомим (є лише свідчення, що у чернецтві називалася Митродорою, а в схимні – Марією)¹. Родинне гніздо молоде подружжя звиває у Чигирині, де Дорофій придбав ґрунт у самому місті та в його околицях. У 1627 р. у них народжується син, якого нарекли Петром і якому судилося стати на чолі Української держави в найтрагічніший період її існування. Він не був первістком: достеменно відомо, що брат Григорій був старшим за нього, а Андрій – молодшим. Окрім них, він мав ще двох братів – Степана й Федора, який пізніше постригся у ченці під ім'ям Антонія, а також сестру². Дід Михайло не встиг натішитися онуками. Під час походу 1628 р. до Криму (вирішив надати допомогу колишньому ханові Мегмед-Гірею та його братові Шахін-Гірею у міжусобній боротьбі за владу) він поліг у бою неподалік Бахчисарая. Дорофій, який також брав участь у цьому поході, на щастя для сім'ї, повернувся живим³.

Небагато маємо відомостей про дитячі та юнацькі роки Петра Дорошенка. Імовірно, що серед однолітків він виділявся високим зростом і фізичною силою. Визначальний вплив на формування й розвиток його світоглядних засад, політичних поглядів та морально-етичної шкали чеснот справили два фактори. Насамперед, це сім'я, у якій культивувалися козацькі ідеали служіння православної вірі, Вітчизні, товариству Війська Запорозького. Батько, вочевидь, неодноразово розповідав синам про подвиги козаків, згадуючи серед них і діда Михайла. Ці розповіді міцно вкарбувалися у пам'ять Петра. Протягом усього життя він пишався діями свого предка, який із 4 тис. запорожців «у ніщо обернув Крим»⁴. Безперечно, належність до заможного, оповитого високим авторитетом спадкоємного роду еліти козацької України сформувала в юнака почуття самоповаги й благородства, водночас дозволяла на рівних будувати стосунки з представниками інших родин заслужених козаків і старшин, робила Петра «своїм» у складній системі відносин між ними.

козацьке військо в другій половині XVI – середині XVII століття: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 1991. – С. 33–35; Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і Запорізька Січ кінця XVI – середини XVII століть: – Кн. 2: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі. – Дніпродзержинськ, 2007. – С. 242–247, 257–261.

¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 27; Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.). – К., 1998. – Ч. 1. – С. 145.

² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 27–29; Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини. – Ч. 1. – С. 145–146.

³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. I. – С. 42–43; Мицик Ю. Михайло Дорошенко... – С. 162–163.

⁴ Акты Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1872. – Т. VII. – С. 82.

Другим чинником, поза сумнівом, виступала атмосфера Чигирина, який у 30–40-х роках почав перетворюватися в один з найважливіших центрів козацького краю. Найближче (серед великих поселень) розташоване до Дикого поля й Запорожжя і найбільш віддалене від воєводського центру – Києва, місто ставало важливим аванпостом залюднення й господарсько-культурного освоєння українцями Півдня тогочасної України, впливовим осередком його політичного життя. В умовах постійної загрози з боку кочової цивілізації тут формувалася вольовий, енергійний, свободолюбний та психологічно стійкий тип особистості. Відповідно вироблялася своя особлива філософія життя, утворювалася шкала моральних і соціальних цінностей, принципово відмінних від тих, що усталилися в західних, центральних і північних регіонах.

На сьогодні залишається достеменно невідомим, у якій школі Петро Дорошенко навчався і де отримав добре знання польської та латинської мов, належний освітній рівень. Козацький літописець Самійло Величко неодноразово відзначав його вправність у «мові світській», умілість і моторність «у всіляких речах» тощо¹. Польський дослідник Й. Ролле стверджував, що Петро закінчив київську школу², мабуть, маючи на увазі Києво-Могилянський колегіум. Д. Дорошенко, не відкидаючи цієї гіпотези, допускав можливість отримання Петром освіти в одному з польських навчальних закладів³. Зрештою, це є не настільки важливим. Головним залишається те, що гетьман був добре освіченою людиною⁴.

Вступ П. Дорошенка до Чигиринського полку реєстрових козаків відразу ж після завершення навчання відкрив новий етап у його біографії. За своїм власним визнанням, Петро почав служити королю й Речі Посполитій «з хлоп'ячих літ»⁵, тобто у віці 14–15 років. Цей факт, як на наш погляд, може слугувати ключем до розкриття таємниці явного протегування йому з боку Б. Хмельницького протягом 1648–1657 рр. Дійсно, видається дивним, враховуючи, що вони не перебували у родинних зв'язках (припущення про походження матері Богдана з роду Дорошенків, через що Петро начебто доводився троюрідним братом гетьману, поки що не підтверджується джерелами⁶), що Хмельницький у надзвичайно скрутний для себе час, відправляючись наприкінці 1647 р. на Запорожжя, взяв із собою незнайомого 20-річного юнака й довірив йому, за свідченням С. Величка (ставити його

¹ Величко С. Літопис / Перекл. В. Шевчука. – К., 1991. – Т. 1. – С. 35; Т. II. – С. 49–50.

² Dr. Antoni (Rolle J.). Op. cit. – S. 208.

³ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 29.

⁴ Чухліб Т. Петро Дорошенко. – С. 5.

⁵ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 30.

⁶ Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця... – С. 19, 150.

під сумнів у нас немає підстав), у 1648 р. виконувати обов'язки «старшого слуги»¹. Зрозуміло, що на таку роль могла претендувати лише особа, яку він добре знав і якій повністю довіряв. Отже, цілком імовірно, що Дорофій Дорошенко, впливовий у колі старшин, оскільки обіймав різні посади (нещодавно, зокрема, висунуто гіпотезу, нібито під час Смоленської війни він обирався гетьманом²) у Війську Запорозькому, звернувся з проханням до добре йому знайомого авторитетного чигиринського сотника взяти сина до себе за джуру, аби той навчався військової справи.

Слід зазначити, що виявлені юнаком непересічні здібності не пройшли повз увагою майбутнього гетьмана. Служба з підліткового віку в козацькій сотні дозволила Петрові не лише опанувати таємниці військового мистецтва, а й (що, можливо, є важливішим) перейнятися лицарськими чеснотами й ідеалами. Постійне спілкування з Б. Хмельницьким та іншими старшинами й козаками, сімейні традиції, набутий досвід служіння інтересам Війська Запорозького викарбували у світогляді юнака засадничі принципи вірності й відданості ідеалам товариства, з їх позитивними й негативними сторонами. Він щиро проймався ними й на 1647 р. став палким прихильником ідеї політичного відокремлення козацького регіону. Підставою для такого твердження є те, що в умовах підготовки повстання Б. Хмельницький, який дуже обережно, підозріло й перебірливо підходив до формування свого найближчого оточення, навряд чи наблизив би до себе молодого козака, до якого не мав би повної довіри.

На жаль, стан джерельної бази не дає змоги простежити, як саме відбувалося формування політичних поглядів Петра Дорошенка, проте маємо підстави стверджувати, що вони розвивалися у загальному руслі політичної культури козацтва. Зокрема, наприкінці 20-х – у 30-х роках у лавах останнього виразно окреслилася тенденція сприйняття Куруківської угоди 1625 р. як такої, що забороняла польському війську з'являтися на теренах козацького краю. Так, у 1630 р. керівництво повстанців вимагало від польського командування виведення «за Білу Церкву» жовнірів³. У жовтні 1632 р. Корсунська козацька рада ухвалила не впускати «ляхів» у Лівобережну Україну («за свою віру стояти по Дніпро»)⁴. У листі від 16 червня 1637 р. до старшини реєстровиків гетьман нереєстрових козаків Павло Бут (Павлюк) докоряв ім за те, що «забули Куруківську комісію, що по цей

¹ Акты ЮЗР. – СПб., 1882. – Т. XII. – С. 818; Величко С. Назв. праця. – Т. I. – С. 35; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 30.

² Мицик Ю. А., Пухальська Н. Я. Італійська брошура 1633 р. про участь запорожців у Смоленській війні (1632–1634 рр.) // Укр. іст. журн. – 2010. – № 3. – С. 217.

³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. I. – С. 73.

⁴ Воссоединение Украины с Россией... – Т. I. – С. 129.

бік Києва і Білої Церкви і жовнірська нога не повинна бути»¹. Відповідно формується погляд на регіон власного проживання як самобутній у межах Польщі, що має управлятися козацькою адміністрацією і підпорядковуватися лише владі короля. Не випадково один із керівників повстання 1637 р. полковник Карпо Скидан титулувався «опікуном всієї України»². За таких обставин почали поширюватися чутки про наміри козаків витворити власну державу. Зокрема, анонімний автор «Нової пісні про війну козацьку, яка відбувалася під Кумейками над Дніпром» згадував, що Павлюк виношував думку стати «володарем землі Руської, опанувавши Київ і всю Сіверщину»³.

У 30-х роках козацтво, як «політичний народ», рівноправний зі шляхтою, починає впевнено виступати легітимним виразником і захисником прав і свобод «нашої руської нації». У листах гетьманів набувають поширення вислови: «а ми і вся наша руська нація», «а ми і народ наш» тощо⁴. Вірна служба королю ставиться у пряму залежність від його присягання дотримуватися «прав і вольностей руського народу». Зароджується ідея узаконення не лише відмови (за певних обставин) від визнання королівської влади, але й збройного виступу проти неї. Так, у листі до шляхти Київського і Брацлавського воєводства від 30 травня 1632 р. гетьман Іван Петрижицький наголошував: «При посіданні королем його милістю престолу Польської Корони найперше, щоб заспокоївши в державах старожитну грецьку релігію, ствердив присягою права і вольності руського народу і наші рицарські, знісши ту злощасну унію... Бо коли нині нас інакше має обминути і король його милість повз нашу вимогу, без підтвердження прав і свобод нашого руського народу буде входити на ту державу, щоб нас тоді не вважали за збурювачів Речі Посполитої. Через те, що прав і вольності своїх перестерігаємо, заявляємо, що з тим не хочемо мати жодного

¹Цит. за: Іванцов І. О. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638 рр. – К., 2002. – С. 107.

²НБУ. ІР. – Ф.ІІ. – Спр. № 13402. – Арк. 336.

³Nowak-Dłużewski J. Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj młodszy Wazowie. – Warszawa, 1972. – S. 57.

⁴Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань // Український археографічний щорічник. – Київ – Нью-Йорк, 2004. – Випуск 8/9. – Т. 11/12. – С. 436; Мицик Ю. Деякі документи до історії козацтва першої половини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали Шостих Всеукр. іст. читань. – Київ – Черкаси, 1997. – С. 33; Сас П.М. Ідейні вектори політичної культури українського козацтва напередодні Визвольної війни середини XVII ст. // Богдан Хмельницький та його доба / Матеріали Міжн. наук. конф., присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана. – К., 1996. – С. 35–37.

собі за пана, як зазначалося – поки прав, свобод і вольності нам і духовним нашим король його милість не ствердить і не присягне. І з тим проголошуємо, що здоров'я і всі статки відклавши, готові померти при наших правах і вольностях». Отже, служба королю починає трактуватися як контракт з обоюсторонніми обов'язками, недотримання яких монархом надавало Війську Запорозькому законне право розірвати його й захищати свої та руського (українського) народу права і свободи¹.

Виразно окреслилося прагнення Війська Запорозького підпорядкувати своїй владі все населення тих територій, що контролювалися козацтвом. На переконання історика І. Іванцова, вперше «думку про вільне і окремішне життя козацтва (а отже й селянства, бо Павлюк реєстру не визнавав, а вважав за козаків все населення, що підтримувало і купчилось навколо Запорожжя, визнаючи його за свій центр)» висловив П. Бут у листі до реєстровців від 9 липня 1637 р.². Показово, що він та інші призвідці повстання у листі до великого коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського (вересень 1637 р.) серед основних причин виступу назвали «важкий плач і стогін убогих людей, підданих й. к. м. пана нашого милостивого, котрі мешкають тут в українських містах...», про що не раз вони скаржилися королю й коронному гетьману³. І саме цей акт захисту козаками населення викликав вкрай негативну реакцію з боку чи не найвпливовішого сановника Речі Посполитої. «Милосердя велике чините над підданими й. к. м. із співчуття, – обурювався він у відповіді козацьким старшинам, – привласнюєте собі обов'язок, який має у своїх руках тільки король, покликаний до цього Богом. Через те милосердя, через той жаль ваш сердечний відчиняєте ворота для сваволі, права Божі, права королівські, права Речі Посполитої мішаєте»⁴. У червні наступного року гетьман Дмитро Гуня у листі до польного гетьмана Миколая Потоцького прохав не вдаватися до розправ над мирним населенням, не причетним до козацького повстання, переконував дати спокій «невинним і бідним людям», припинити «пролиття невинної крові християнської»⁵.

Інтенсивними темпами відбувався процес кристалізації засад суспільно-політичної організації козацького устрою, вироблення власного

¹ Сас П. Ідейні вектори політичної культури українського козацтва... – С. 30–37; Степанков В. Зрада королю чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 р. у сприйнятті Війська Запорозького) // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2006. – Вип. 6. – С. 252.

² Іванцов І. О. Назв. праця. – С. 109.

³ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. № 13402. – Арк. 312.

⁴ Цит. за: Іванцов І. О. Назв. праця. – С. 125.

⁵ Воссоединение Украины с Россией... – Т. I. – С. 237.

кодексу «прав і вольностей» – неписаних етичних правил, природних прав і правових норм, якими визначався соціально-правовий статус козацтва в суспільстві. Як зазначають дослідники, козацьке право «забезпечувало свободу від феодалних повинностей і податків, можливість мати власну адміністрацію і судочинство і, нарешті, володіти землею»¹. На чільне місце у системі громадянських цінностей козацької спільноти виходила «колективна воля»², що втілювалася в діяльності загальної військової ради, яка функціонувала не як представницький орган, а у «формі прямої участі в управлінні справами Війська Запорозького всіх членів козацького війська, тобто всього козацького стану»³. Її ухвали були обов'язковими для виконання гетьманами (старшими), старшинами і рядовими козаками. Запроваджувалася практика виборності усіх старшинських посад.

Однак, окрім позитивних наслідків, процес утвердження провідної ролі рад як форми дії прямої демократії таїв у собі потенційну загрозу переростання колективної волі козацтва у його всевладдя й деспотію. У свідомості (особливо запорожців) формувалася стереотип сприймання гетьмана й старшини не як носіїв влади, відповідальних перед правовими нормами, а слухняних виконавців волі Війська Запорозького, котрих у будь-який час за ухвалою ради можна позбавити не тільки посади, а й життя. Вища виконавча влада передавалася на раді гетьману, дії якого жорстко контролювалися волею козацької спільноти. Щоправда, у 20–30-х роках окреслюється тенденція зміцнення його прерогатив; в окремих випадках гетьманам вдавалося домагатися від козаків присяги щодо дотримання прийнятої ухвали, яка приносилася на шаблі⁴.

У 30-х – першій половині 40-х років в Україні відбулося помітне загострення національних, конфесійних, соціальних та економічних суперечностей. Ані Берестейська унія 1596 р., ані юридичне визнання 1632 р. правлячою елітою Польщі рівноправного статусу православної віри не запобігли подальшим утискам українців, незалежно від того, були вони греко-католиками чи православними. Припинилося функціонування

¹Щербак В. Право як станова ознака українського козацтва другої половини XVI – першої половини XVII ст. // На чолі козацької держави; Збірник наук. праць. – Рівне, 1994. – Вип. 1. – С. 40–41.

²Сас П. М. Політична культура українського суспільства ... – С. 109.

³Паньонка І. М. Апарат управління Запорізької Січі (середина XVI ст. – 1775 р.): Автореф. дис. ... канд. юр. наук. – Львів, 2000. – С. 9.

⁴НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. № 13402. – Арк. 186; Мицик Ю. Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Просфоніма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – Львів, 1998. – С. 416.

православних церков і монастирів; у тих, що залишалися, відбиралися (під різним приводом) володіння. У містах (особливо в західному регіоні) православні усувалися від участі в самоуправлінні, зазнавали явних обмежень у заняттях ремеслами, промислами й торгівлею, а відтак провідна роль у громадському й економічному житті переходила до поляків, євреїв, вірмен і представників інших етнічних груп. Водночас в умовах контрреформації (розпочалася у Польщі після ухвал 1577 р. Пйотрковського синоду польського духовенства) дедалі помітнішими ставали спроби поширити католицизм у центральні, східні й південні регіони. «...Уже на Україні (йдеться про підпорядковані козацькій адміністрації території у межах Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств. – Авт.), – занотував автор літопису Самовидця, – що городок, то костел бил... А найгоршое насмівіско и утиски терпіл народ рускій от тих, которіи з руской віри приняли римскую віру»¹. Траплялися й випадки примусового навернення мешканців сіл і міст в уніатство. Зокрема, за визнанням єврейського літописця Натана Ганновера, пани піддавали православних «важким і гірким мукам, спонукаючи їх перейти до папської віри»². Ці дані доповнюються й іншими свідченнями. Так, у 1646 р. волинська шляхта в інструкції послаам на сейм констатувала, що православна церква «в католицькому, християнському королівстві та вільній і свобідній Речі Посполитій зазнає такого насильства, якого і в поганській неволі християни-греки не зазнають»³.

Власне, обмеження православних у правах стало однією з причин революційного вибуху. Недооцінювати цей аспект було б великою помилкою, зважаючи на те, яку роль відігравав релігійний фактор у політичному житті європейських держав; не випадково ранньомодерні мислителі розробляли «концепції релігійної війни та права підданих на повстання з релігійних причин...»⁴. У такому контексті слушним є закид сучасного польського історика Я. Домбровського своїм колегам у тому, що вони не бажають визнавати, що «в XVI–XVII ст. порушення релігійних прав було в Європі цілком достатньою правовою підставою для відмови у послушенстві володарю й державі»⁵. Другою причиною революції стало те, що внаслідок

¹ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 51.

² Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха „хмельниччины“) / Исслед., пер. и коммент. С. Я. Борового. – Москва, 1997. – С. 85.

³ Цит. за: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – Вид. 2-е, випр. і доп. – С. 36.

⁴ Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. – С. 230–232.

⁵ Dąbrowski J. Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648–1672 przez polskie elity polityczne // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 156.

шлюбних зв'язків і вимирання українських княжих родів зміцнювалися позиції власне польського магнатства, яке захоплювало (особливо у Брацлавщині й Київщині) адміністративно-намісницькі уряди. У названих регіонах зростала також питома вага польської шляхти, яка дедалі частіше обіймала адміністративні посади¹. Зі свого боку заможне єврейство, опираючись на кагали (общинні організації) й ваади (сейми), прибирало до рук торгівлю, лихварські операції, шинки, оренди староств, маєтків, млинів та інші джерела прибутку, ставлячи в економічну залежність від себе селян, міщан, а подеколи і козаків. Підтримуючи польський режим, воно брало участь і в національних та релігійних обмеженнях українців². Зрозуміло, що це не могло не провокувати між ними напружених стосунків.

Вельми негативно на соціально-економічному становищі більшості населення позначалося поширення фільваркової системи господарювання; збільшувалися панщина, повинності й податки; траплялися випадки, коли піддані перетворювалися на об'єкт дарування й продажу. Найважче жилося селянам у західноукраїнських землях, де вони виконували панщину 4–6 днів на тиждень; 3–4-денну панщину кріпаки мали у західній частині Подільського, центральній і північній частинах правобережного регіону Київського воєводств. Протягом 30–40-х років фільваркове господарство стрімко розвивалося у Брацлавському, східних районах Подільського, південній і південно-східній частинах Київського воєводств, де внаслідок колонізації з кінця XVI ст. виникло понад тисячу сіл, містечок і міст, мешканці яких ще не були закріпаченими (чимало з них користувалося правом слобід) і становили собою новий, якісно інший ментально-психологічний тип особистості, для якого найважливішим було відчуття особистої свободи. Жорстокі умови «прикордоння» гартували сильні характери, навчали військової справи, формували самоповагу та психологічну установку на готовність захищати волю й плоди виснажливої праці зі зброєю в руках, тому йшлося не про розміри повинностей, податків, панщин чи рівень закріпаченості, а про набагато важливіше – впровадження системи відносин,

¹ Яковенко Н. Нарис історії України... – С. 146–148; Litwin H. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę, 1569–1648.* – Warszawa, 2000. – S. 19–161.

² Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. – С. 9; Еврейские хроники... – С. 85–90; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (далі – ЛНБ. ВР). – Ф.5. – Спр. Осолінських № 189/II. – Арк.108; Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в opinii повстанців // *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів.* – Львів – Люблін, 1996. – С. 32 (посилання № 2); Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 258–262; Яковенко Н. Нарис історії України... – С. 148.

яка позбавляла їх найголовніших соціокультурних і психологічно-етичних цінностей. Реальна загроза втрати основоположних засад способу життя породила серед загалу поспільства масове невдоволення існуючим становищем.

Подібні настрої панували й серед козацтва, включаючи реєстровиків. Ухвалення сеймом у квітні 1638 р. «Ординації Війська Запорозького» означало проведення курсу на його ліквідацію як стану українського суспільства. Реєстрові козаки (6 тис. осіб) перетворювалися у складову польського війська, а решта (десятки тисяч осіб) оберталася «у хлопів». Помітно обмежувалося самоуправління (позбавлялися права обирати гетьмана й полковників), скасовувався козацький суд. Передбачалося створення комісії, яка б «на вічні часи» визначила місця їх постійного проживання¹. Зазнавши поразки у боротьбі 1638 р., Військо Запорозьке змушене було на початку грудня прийняти ці умови. У наступні роки польський уряд ігнорував розв'язання важливих для реєстрового козацтва питань, зокрема, затримував платню, не реагував на постійні скарги щодо зловживань з боку шляхти, урядовців, орендарів, полковників². У відповідь на це серед частини козаків визріває переконання в доцільності нового виступу на захист своїх прав і вольностей. Його організацію взяв до своїх рук Богдан Хмельницький, вміло скориставшись для приховування задуму намірами короля Владислава IV підштовхнути козацтво на розв'язання воєнного конфлікту з Османською імперією³.

Не виключаємо, що П. Дорошенко, який перебував у його почті, міг бути частково утаємничений у план підготовки повстання, виконуючи ті чи інші доручення. У такому разі стає зрозуміло, чому після провалу виступу, запланованого на листопад (причинами цього стали раптова поява татар Очаківської орди, розпуск козаків комісаром Яцеком Шемберком і зрада чигиринського осавула Романа Пешти), він серед кількох десятків вірних чигиринському сотникові козаків разом із ним наприкінці 1647 р. опиняється на Запорожжі⁴. Так розпочався його 28-річний шлях відданого

¹Воссоединение Украины с Россией... – Т. 1. – С. 257–258; Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ... – С. 270–275.

²Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 2. – С. 121–140; Biedrzycka A. Złoty pokój: kozacy zaporożcy w służbie Rzeczypospolitej 1639–1647 // Prace historyczne. – Kraków, 2000. – Z. 127. – S. 27–36.

³Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – С. 62–72; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1995. – 2-ге вид., допов., перероб. – С. 72–81.

⁴Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 818; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький... – С. 87–89.

служіння національним інтересам України. Як «слуга» обраного (вочевидь, у другій декаді лютого 1648 р.) гетьманом Війська Запорозького Богдана Хмельницького, П. Дорошенко постійно ставав прямим чи опосередкованим очевидцем, а інколи й учасником подій, що відбувалися у ставці керівника козацького повстання. Тому він відчув смак триумфу української зброї у боях поблизу Жовтих Вод (29 квітня – 16 травня) та під Корсунем (26 травня) і сподівався, як і більшість козацтва, що король і уряд Речі Посполитої після поразок коронної армії підуть на поступки Війську Запорозькому. Як свідчать джерела, польській стороні висувалися вимоги не лише скасування принизливої «Ординації» 1638 р., але й перетворення козацького регіону в удільну державу, очолювану гетьманом, що мала перебувати у складі Речі Посполитої¹. Зрозуміло, що реалізувати цей намір було неможливо без реформування політичного устрою останньої. Б. Хмельницький та інші старшини пов'язували можливості таких реформ з особою Владислава IV. Король сприймався ними як справедливий володар – противник князів і магнатів, борець зі свавіллям панів та урядників, захисник прав і свобод Війська Запорозького та руського (українського) народу. Вважаючи монарха своїм союзником, козаки не сумнівалися у законності свого виступу². Проте смерть короля 20 травня стала відчутним ударом для втілення у життя цього задуму.

Влітку 1648 р. козацьке повстання переросло в Національну революцію, спрямовану на витворення самостійної держави й ліквідацію існуючої моделі соціально-економічних відносин. За зброю взялися сотні тисяч козаків, селян, міщан, православних священників, шляхтичів усіх українських земель Речі Посполитої, що підтверджується десятками джерел³. Отже, за масштабами охопленої революційним виступом території й масовою участю українців у національно-визвольній, конфесійній і соціальній боротьбі вона не мала собі рівних у ранньомодерній історії Європи.

¹ Степанков В. С. Українська державна ідея // Історія української культури: У 5 т. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. – К., 2003. – С. 153–154.

² ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 3882/П. – Арк. 35 зв.; НБУ. ІР. – Ф. 1. – Спр. № 4128. – Арк. 29; Воссоединение Украины с Россией... – Т. II. – М., 1953. – С. 41; Флоря Б. Н. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20–30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // Словяноведение. – 2002. – № 2. – С. 42–44.

³ Плохий С. Священне право повстання. Берестейська унія і релігійна легітимізація Хмельниччини: Дискусія // Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті / Матеріали Других „Берестейських читань”. – Львів – Дніпропетровськ – Київ, 1–6 лютого 1995 р. – Львів, 1996. – С. 14.

Оскільки мирні переговори з Варшавою зазнали невдачі, поновилися воєнні дії. Не виключаємо, що, перебуваючи при гетьмані, Петро Дорошенко взяв участь у переможній для українців Пилявецькій битві (21–23 вересня) й поході до західних рубежів України, а отже, не міг не стати свідком розбіжностей серед старшини щодо ставлення до Польської Корони. Більшість, включаючи Б. Хмельницького, схилилася до пошуку порозуміння з новообраним королем, сподіваючись, що той визнає існування у федеративній Речі Посполитій створеної (щонайменше у складі Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського й Чернігівського воєводств) Української (Руської) держави, принаймні зі статусом, який мало Велике князівство Литовське. Меншість, яскравими представниками якої виступали полковники Максим Кривоніс і Петро Головацький, підтримувана значною частиною товариства, наполягала, аби «з цих країв не вступалися, а цю війну закінчували не трактатами, а щастям, яке їх супроводжує». Проте козацька рада 21 листопада прийняла, не без помітного впливу з боку гетьмана, ухвалу про припинення військової кампанії, визнання влади обраного королем Яна Казимира й повернення «до України»¹.

Необхідність у перемир'ї (враховуючи важкий стан війська, наближення зими та складнощі ведення воєнних дій на польських землях) була очевидною, проте в жодному разі його не можна було укласти на умовах відведення армії «до України». Адже польська еліта обмежувала її державну територію лише півднем Київського воєводства (традиційного козацького регіону), що, по суті, перекреслювало б найважливіші здобутки революції. Польський уряд отримав право на залишених українцями територіях поновлювати ліквідовані владні структури, дореволюційну модель соціально-економічних відносин, вводити туди війська й утримувати їх за рахунок місцевого населення. Основна причина цього фатального прорахунку гетьмана та його оточення полягала в тому, що нова політична еліта на той час залишалася у полоні ягеллонської концепції цілісності Речі Посполитої, яку все ще сприймала як свою батьківщину. Щоправда, повертаючись з-під Замостя, Б. Хмельницький зумів частково виправити ситуацію – розпорядився розташовувати залоги у містах на схід від умовної лінії верхів'я р. Горинь – м. Кам'янець-Подільський, засвідчуючи у такий спосіб належність цієї території Українській державі.

Через брак джерел неможливо з'ясувати, яким чином блискучі перемоги українського війська (основу якого становило козацтво)

¹ АГАД. – Ф. 553. – Від. VI. – Спр. № 36. – Арк. 45; ЛНБ. ВР. – Ф. 4. – Спр. Баворовських № 1321/II. – Арк. 183–185; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 3. – С. 115–119.

літа-осені 1648 р. позначилися на свідомості Петра Дорошенка, проте можна припустити (за аналогією з іншими старшинами з оточення гетьмана), що цей вплив став однією з підвалин формування його політичних поглядів. Ще більшу роль відіграли засадничі принципи сформульованої Богданом Хмельницьким протягом грудня 1648 – травня 1649 р. української державної ідеї, що передбачала утвердження незалежної від Речі Посполитої Української (Руської) держави у складі всіх етнічних українських земель (від Перемишля і Холма на заході до кордону з Росією на сході)¹. Можливо, не відразу, але вже десь на середину 50-х років вони стають визначальними у його світогляді.

У нашому розпорядженні є два документи, які проливають децию світла на діяльність Петра у 1649 р. Так, досліджуючи джерельний комплекс, на якому базується «Щоденник» талановитого полководця й політика – литовського польного гетьмана князя Януша Радзивілла, Ю. Мицик звернув увагу на зізнання полонених козаків Проця й Мартина про існування навесні 1651 р. у складі Чернігівського полку Мартина Небаби «Дорошенкової сотні», до якої, власне, вони й були приписаними. Вважаємо цілком слушним його припущення, що цим «Дорошенком» був саме Петро². Аналіз наявної інформації дає підстави стверджувати, що останній був сотником цього полку ще влітку 1649 р., коли взяв участь в облозі під час Збараської кампанії українським військом оточених польських підрозділів. Так, згадуваний козак Проць повідомив про своє перебування під Збаражем «під час облоги коронного війська», а Мартин уточнив, що був там «з Небабою у цій же Дорошенковій сотні»³.

Отже, враховуючи здібності Петра, Б. Хмельницький призначив його (найімовірніше, навесні 1649 р.) сотником (у 22 роки!) Чернігівського полку. Постає запитання: чому не в Чигиринському чи сусідньому з ним (ближче до родинного гнізда)? Сумнівно, щоб там не знайшлося відповідної посади. Припускаємо, що це може бути пов'язане з одруженням П. Дорошенка з дівчиною, котра проживала на теренах Чернігівщини, і він з певних причин погодився на переїзд до неї. Ученим не вдалося з'ясувати ані її імені, ані родини, в якій вона зростала. М. Крикун висловив припущення, що дружина Петра була сестрою Івана Сасковича, котрий, вочевидь, у кінці 50-х – на початку 60-х років потрапив до мос-

¹ Степанков В. С. Українська державна ідея... – С. 156–158.

² Мицик Ю. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // Укр. іст. журн. – 2001. – № 1. – С. 138, 146.

³ АГАД. – Ф. 553. – Від. VI. – Спр. № 36. – Арк. 607; Мицик Ю. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни... – С. 146.

ковської неволі. Відоме лише ім'я доньки, яка народилася (близько 1654–1655 рр.) у їхньому шлюбі, – Люба¹.

Під час боїв під Збаражем і, можливо, під Зборовом Петро проявив себе з кращого боку, що не залишилося не поміченим Б. Хмельницьким. Тому при складанні козацького реєстру (наприкінці 1649 р.) його вписано до складу Чигиринського полку на посаду гарматного писаря², що, зрозуміло, потребувало відповідної освіти. Не виключаємо, що трохи раніше або саме тепер родина Дорошенків вступає – через шлюб старшого брата Григорія з Оленою, племінницею українського володаря по лінії брата Івана – у родинні стосунки з родом Хмельницьких³.

Однак на цій посаді Петро довго не затримався. З невідомих причин він повернувся до виконання обов'язків сотника Чернігівського полку. Без сумніву, великим випробуванням для нього стала трагічна битва 6 липня 1651 р. під Ріпками, в якій полягли разом із М. Небабою кілька тисяч українців. Залишившись живим, Дорошенко разом з іншими козаками відступив до Чернігова і взяв участь в обороні міста.

До осені 1653 р. його життєвий шлях і кар'єрне зростання не простежуються. Можна лише стверджувати, що саме тоді гетьман відкликав Петра до своєї ставки й увів до кола довірених осіб для виконання важливих доручень політичного характеру. Повертаючись зі Жванецької кампанії, що завершилася укладенням у середині грудня 1653 р. польсько-кримської угоди, яка не передбачала правового визнання існування Української держави, Б. Хмельницький 28 грудня відправив П. Дорошенка з Животова до Маньківки, щоб забезпечити вільний проїзд турецькому послові. Тут Петро зустрівся з російськими послами до гетьмана Родіоном Стрешневим та Мартем'яном Бредихіним, у розмові з якими виявив глибоку обізнаність (у деталях) зі щоденним побутом і планами володаря булави (зміст його листування з дружиною, маршрут майбутнього просування та ін.). Для супроводження росіян до Корсуня П. Дорошенко виділив зі свого ескорту 17 козаків⁴.

Прийняття протекції царя Олексія Михайловича й укладення з Росією договору навесні 1654 р. не виправдали сподівань Богдана Хмельницького

¹Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 29; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року // Україна модерна. 1999–2000. – Львів, 2000. – Число 4–5. – С. 447 (176 прим.).

²Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1992. – С. 27.

³Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини ... – Ч. 1. – С. 65, 145; Мицик Ю. Павло Яненко-Хмельницький // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. – К., 1998. – Кн. 1. – С. 386.

⁴Воссоединение Украины с Россией... – Т. III. – М., 1953. – С. 387; Грушевський М. Історія Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 721.

та його оточення на отримання потужної військової допомоги у боротьбі з Річчю Посполитою. Навпаки, вже влітку довелося направити 18-тисячну армію у Білорусь на допомогу росіянам у їхній боротьбі з литовцями. Скориставшись сприятливою ситуацією, польське командування восени розпочало воєнні дії на теренах Гетьманщини. Разом зі своїми союзниками татарами поляки атакували 29 січня 1655 р. українсько-російське військо неподалік Охматова. Битва, яка тривала до 1 лютого, переможця не виявила, що дало змогу противникові утримати за собою окуповані східні райони Київського воеводства та Брацлавщину, нищівно зруйнувавши їх.

Можна припустити, що в цій кампанії Петро Дорошенко продемонстрував свої непересічні військові здібності, і навесні 1655 р. його було призначено наказним полковником (на жаль, невідомо, якого саме полку). Незабаром Б. Хмельницький направляє його разом із братом Федором на чолі посольства до царя Олексія Михайловича, що везло листа й двох полонених під Меджибожом німців – офіцерів польської армії. Проте у Білорусії під Старим Биховом литовський підрозділ напав на послів, відбив полонених і захопив дипломатичну кореспонденцію. Петро і Федір спочатку втекли до російської залоги у Березані, а дещо пізніше повернулися до ставки Б. Хмельницького¹.

Разом із гетьманом П. Дорошенко взяв участь у поході восени того ж року на Львів, під час якого українська сторона засвідчила польській згоду на замирення за умови, що король та уряд Речі Посполитої відмовляться від претензій «до всього Руського князівства» і визнають його «під владою гетьмана у кордонах по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль»².

За обставин зближення Російської держави з Річчю Посполитою й укладення між ними у листопаді 1656 р. Віленського перемир'я, що, окрім усього іншого, передбачало в разі обрання Олексія Михайловича польським королем повернення козацької України до складу Польщі, Б. Хмельницький почав інтенсивно шукати інших союзників. Зокрема, його вибір спинився на Трансільванії і Швеції. Протягом 1656 – першої половини 1657 р. основною проблемою у переговорах із їхніми володарями виступала доля західноукраїнського регіону. Так, у вересні 1656 р. українське посольство погоджувалося укласти договір із трансільванським князем Дьєрдем II Ракоці тільки в тому разі, якщо він визнає за гетьманом право

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1102; Його ж. Незвісний епізод з життя Дорошенка // ЗНТШ. – Львів, 1930. – Т. С. – С. 237–239; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 32–33.

² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1132–1135; Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1972. – С. 179–188; Чуприна В., Чуприна З. Хмельниччина 1648–1657 рр. Визвольна війна українського народу під проводом Б.Хмельницького. – Львів, 2003. – С. 105–109.

володіти усією Червоною Руссю до Вісли («куди сягала грецька віра»). Відмова ж шведського короля Карла X поступитися претензіями на володіння цими землями стала основною причиною зриву зимових (1657 р.) переговорів із його послами¹.

П. Дорошенко не залишився осторонь цієї дипломатичної боротьби, оскільки Б. Хмельницький продовжував залучати його до виконання важливих доручень міжнародного характеру. Відомо, що після провалу місії шведського посла Готарда Веллінга в лютому 1657 р. гетьман відправив Петра з листом до Карла X. Однак через створені поляками перешкоди він повернувся до Чигирина, не виконавши покладеного завдання². Вочевидь, на цей час сталися серйозні зміни в його сімейному житті. Дослідникам не вдалося з'ясувати причини, за яких розпався його перший шлюб. Найімовірніше, це сталося через смерть дружини під час пологів (досить поширене для того часу явище). Удруге Петро одружується на Єфросинії з роду Яненків-Хмельницьких (її батько Павло доводився свояком Г. Дорошенку)³.

У квітні він, перебуваючи «при боці гетьмана», отримав доручення разом із полковим суддею Лавриновичем розглянути скаргу ігумена Густинського монастиря Йосипа на прилуцького війта Костя Ничипорівича, за сприяння якого кілька міщан оволоділи («заорали») монастирськими ґрунтами у селах Левки і Полове, а також чинили «безправ'я». Справа була розв'язана на користь монахів. 28 квітня старшини своїм листом підтвердили непорушність володінь Густинського монастиря й зобов'язали підданих названих сіл віддавати йому «всіляке послушення й повинності»⁴. Імовірно, у травні 1657 р. уже смертельно хворий гетьман призначає П. Дорошенка на посаду прилуцького полковника. Перебуваючи у Прилуках, Петро купив «за власну свою суму» двір на ринку навпроти Пречистенської церкви й хутір у «дубовому гаю з двома садами й сіножатями», які в січні 1668 р., уже будучи гетьманом, подарував

¹ Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – К., 1908. – Ч. 3. – Т. VI. – С. 297; Грушевський М. Історія України-Руси... – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1306–1308, 1326–1331; Гобець В. Вільно чи Раднот? Українсько-трансільванська військова співпраця 1657 р. в контексті формування протестантської ліги // Україна–Угорщина: спільне минуле та сьогодення / Матеріали міжн. наук. конф. (Київ, 14–16 квітня 2005 р.). – К., 2006. – С. 124–127, 130–132; Гурбик А. Україна і Трансільванське князівство в умовах Раднотської коаліції (1656–1657) // Україна–Угорщина... – С. 136–141.

² Акты ЮЗР. – СПб., 1861. – Т. III. – С. 572; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1331.

³ Кривошея В. Національна еліта Гетьманщини... – Ч. 1. – С. 146; Мицик Ю. Павло Яненко-Хмельницький... – С. 386, 389.

⁴ БПАН. ВР. (Жраків). – Спр. № 269. – Арк. 43.

Густинському монастирю¹. На початку червня 1657 р. він видав універсал про підтвердження прав Ладинського Покровського монастиря на володіння, надані монахам ще княгинею Раїною Вишневецькою².

Отже, за гетьманування Б. Хмельницького молодий П. Дорошенко зробив блискучу кар'єру, подолавши шлях від рядового козака до полковника. Зрозуміло, насамперед цим він мав завдячувати власним здібностям. Проте у жодному разі не слід применшувати й значимості протегування йому з боку гетьмана, який, без сумніву, вбачав у Петрові не тільки талановитого старшину, а й особисто вірного йому сподвижника в справі реалізації задуму утвердження в козацькій Україні спадкового гетьманату династії Хмельницьких. Прямуючи до цієї мети, український володар створював, за твердженням Я. Дашкевича, «клан» – групу посвоячених кровно, шлюбними стосунками, обрядовими й геральдичними зв'язками осіб, які мали стати опорою реалізації його монархо-династичних намірів³. Якщо припущення В. Кривошеї про середину 50-х років як час другого шлюбу П. Дорошенка є достовірним⁴, то факт посвоячення з родом Хмельницького виявився далеко не другорядним чинником у призначенні його полковником, оскільки тим самим зміцнювалися позиції «клану» серед старшинської верхівки.

У квітні 1657 р. розширена старшинська рада обрала 16-річного Юрія Хмельницького спадкоємцем гетьманської булави після смерті його батька, започаткувавши процедуру елекції гетьмана на старшинських радах⁵. Так відбулася легітимізація в Українській козацькій державі монархічної форми правління, презентованої династією Хмельницьких. Її утвердження, безперечно, сприяло б консолідації еліти й нації навколо цього харизматичного роду як символу законності верховної влади й цілісності держави. Проте події після смерті Богдана Хмельницького продемонстрували, що вибудована ним система української монархії виявилася досить нестійкою насамперед через брак «міцної політико-культурної орієнтації на монархізм у середовищі старшини...»⁶. Створений ним клан не допоміг Юрію

¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 33–34.

² Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К. – Львів, 2004. – С. 917.

³ Дашкевич Я. Клан Хмельницького – легенда чи дійсність? // Україна в минулому: 36. статей. – Київ – Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 80, 90–91.

⁴ Кривошея В. Національна еліта Гетьманщини... – Ч. 1. – С. 146.

⁵ Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 3. – Спр. № 19. – Арк. 11; Спр. № 31. – Арк. 89–94; Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорожжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). – К., 2000. – С. 19.

⁶ Струкевич О. К. Політична еліта // Історія української культури: у 5 т. – Т. 3. – К., 2003. – С. 334.

утриматися при владі. Навпаки, у жовтні 1657 р. відібрав у нього булаву, проголосувавши на Корсунській раді за найвпливовішого свого представника – генерального писаря Івана Виговського (до речі, призначеного Б. Хмельницьким «регентом» при сині). Новообраний гетьман і запідозрити не міг, що тим самим він, по суті, виніс смертний вирок Українській державі, започаткувавши жорстоку боротьбу старшин за владу.

Обрання І. Виговського гетьманом зумовило посилення двох негативних тенденцій у суспільно-політичному житті козацької України. По-перше, ще в період тяжкої хвороби Б. Хмельницького (травень–серпень 1657 р.) відбулося послаблення прерогатив центральної (насамперед гетьманської) влади. Натомість почав відроджуватися запорозький звичай виборності старшин. І. Виговський, намагаючись заручитися підтримкою козацької еліти при обранні себе гетьманом, став на шлях розширення повноважень старшинської ради. На Корсунській раді він заявив старшинам: «При небіжчику Богдані Хмельницькому ради і поради поміж нами ніякої не було; і нині ви мене обрали гетьманом, і я без вашої військової поради жодних справ не чинитиму»¹.

По-друге, вже з кінця 1656 р. помітно загострюються соціальні суперечності, що тісно перепліталися з проявами республікансько-демократичних устремлінь «вольниці» запорожців та анархо-охлократичними настроями знедолених мас, основний контингент яких становили розорені воєнними діями чи «вичавлені» обставинами із звичного способу життя вихідці з різних верств і груп населення: покозачені посполиті, козаки, міщани, селяни тощо. На Запорожжі вони «заражалися» духом «вольниці», посилюючи опозиційність запорозької спільноти, старшина якої прагнула повернути Кошу провідну політичну роль у Гетьманщині, втрачену за Б. Хмельницького. Унаслідок прорахунків І. Виговського, а саме: нехтування традиційними «свободами і вольностями» козацтва, зокрема, запорозького; поширення практики оренд; спроби часткового відновлення шляхетського землеволодіння на теренах південних лівобережних полків; ігнорування участі запорожців у виборах гетьмана (пригадаймо, що саме на Січі Б. Хмельницький отримав булаву) – ці претензії помітно активізуються і набувають легітимності в очах січового товариства .

Із листопада 1657 р. розгортається антигетьманський рух запорожців під проводом кошового гетьмана Якова Барабаша. У грудні він був підтриманий козаками Полтавського полку на чолі з досвідченим і впливовим полковником Мартином Пушкарем. Запорожці звернулися через посольство по допомогу до російського уряду, засвідчуючи готовність задовольнитися

¹ Акты ЮЗР. – СПб., 1863. – Т. IV. – С. 43.

програмою «козацького автономізму»¹. Тим самим місцева старшина на догоду корпоративним соціально-політичним інтересам запорозької спільноти (Війська Запорозького Низового), по суті, зреклася державної ідеї. Саме Запорожжя уперше в козацькій Україні продемонструвало, за влучним висловом М. Грушевського, готовність підпорядкувати інтереси українського життя «планам московського бюрократизму і централізму»². Росія, у супреч умовам договору 1654 р., визнала Військо Запорозьке Низове політичним суб'єктом і вступила з ним у переговори, використовуючи їх як фактор тиску на І. Виговського. Його неспроможність політичними заходами врегулювати конфліктну ситуацію спровокувала у березні 1658 р. спалах громадянської війни у Гетьманщині, яка тривала до чорної ради у червні 1663 р.

Яку позицію займав і яку роль відігравав у цих подіях Петро Дорошенко? Свідчення джерел (а вони, на жаль, є фрагментарними і скупими) дають підстави припустити, що він залишався осторонь боротьби за владу, яка спалахнула після смерті Б. Хмельницького, і, підтримуючи внутрішню та зовнішню політику уряду І. Виговського, не входив до кола близьких йому осіб. Так, узявши участь у Корсунській раді, П. Дорошенко 22 жовтня, під час обговорення питання про перспективи відносин із Росією, разом із переяславським полковником Павлом Тетерею, полтавським Мартином Пушкарем та ірклівським Філоном Джеджалієм схвалив пропозицію гетьмана залишатися вірними присязі Олексієві Михайловичу, проти чого виступили три правобережні полковники: Іван Богун, Михайло Зеленський (Зеленицький), прізвище третього залишилося невідомим³. Після ради І. Виговський розпорядився, щоб П. Дорошенко і ніжинський полковник Григорій Гуляницький перекрили переправи через Дніпро, аби перехоплювати посланців бунтівного Запорожжя до Москви⁴.

Зиму 1657–1658 рр. П. Дорошенко переважно провів у своєму полку. Не виключено, що у спілкуванні з деякими старшинами й козаками зі свого оточення він почав критично висловлюватися щодо окремих вчинків І. Виговського, що стало приводом для поширення чуток про його опозиційність до курсу гетьмана. На їх підставі талановитий польський дипломат волинський каштелян Станіслав Беневський, з яким І. Виговський вів

¹ Україна і Росія в історичній ретроспективі: У 3 т. – К., 2004. – Т. 1: Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії. – С. 82; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Московією та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С. 187.

² Грушевський М. Історія України-Руси... – К., 1998. – Т. X. – С. 118.

³ Акты ЮЗР. – Т. IV. – С. 44; Костомаров Н. И. Гетманство Выговского // Костомаров Н. И. Казаки: Исторические монографии и исследования. – М., 1995. – С. 60–61.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. IV. – С. 70.

переговори про можливе порозуміння з Річчю Посполитою і який через агентів збирав інформацію про настрої серед старшини, повідомляв у лютому 1658 р. королю, що начебто прилуцький і миргородський (Григорій Лісницький) полковники виступили проти гетьмана, однак, зазнавши невдачі, змушені були рятуватися втечею¹.

У лютому 1658 р., по приїзді російського посла боярина Богдана Хитрова, відбулася розширена старшинська рада, в роботі якої П. Дорошенко з невідомої причини (можна припустити, що він за наказом гетьмана зі своїм полком прикривав підступи до Переяслава від можливого наступу бунтівних козаків Полтавського полку й запорожців) участі не взяв. Рада підтвердила легітимність влади І. Виговського. Водночас вона засвідчила намагання Росії обмежити внутрішньополітичний суверенітет козацької України. Зокрема, Московію висувалися вимоги надіслати воєвод до міст, передати росіянам Бихів і Чауси тощо, чому ані гетьман, ані старшини навіть не спробували запобігти². На початку березня в Лубнах відбулася зустріч Петра Дорошенка з Б. Хитровим, під час якої прилуцький полковник засвідчив свою вірність служінню Олексієві Михайловичу³.

Тим часом І. Виговський, намагаючись знайти опертя у боротьбі з опозицією, сили якої постійно міцнішали внаслідок розгортання повстання, маневруючи, пішов на поступки Москві: його посольства порушили питання про залучення російських чиновників до «приборкання» Запорожжя, направлення воєвод до «знатних міст», складення козацького реєстру, проведення перепису міщан, млинів та оренд із метою налагодження збору податків до російської скарбниці тощо. Водночас він шукає порозуміння з Варшавою на основі ідеї федералізму – повернення Гетьманщини до складу Речі Посполитої як її третього суб'єкта, а також укладає угоду з Кримом, що передбачала надання гетьману допомоги у боротьбі з бунтівниками⁴.

Протягом квітня-травня 1658 р. у вир руйнівної громадянської війни втягнулися десятки тисяч людей. Особливу активність виявляли знедолені

¹Памятники, издаанные Киевскою комиссиею для разбора древних актов (далі – ПКК). – К., 1898. – Т. III. – С. 282.

²Акты ЮЗР. – Т. IV. – С. 94–96; СПб., 1892. – Т. XV. – С. 17–18, 149–151; Костомаров Н. И. Гетманство Выговского. – С. 76–79; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні... – С. 156–159.

³Акты ЮЗР. – Т. IV. – С. 101–102.

⁴Апанович О. М. Запорозька Січ ... – С. 133–134; Борисенко В. Й., Бульвінський А. Г., Візер С. О. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. – К., 2006. – С. 81–84; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 190–200; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: Проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 108–109; Стецюк К. І. Народні рухи ... – С. 163–164, 167; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років... – С. 129–134, 250–260.

прошарки населення й люмпенізовані маси. Озлоблені збагаченням старшини й частини козаків, змучені своїми злиднями, вони вдалися до пограбувань і розправ. М. Пушкар, Я. Барабаш та інші опозиційно налаштовані до І. Виговського старшини, намагаючись усунути його від влади, використовували цю розбурхану стихію у своїх цілях. Якщо вірити С. Величку, саме полтавський полковник першим «зібрав до себе піхотний полк із винників, броварників, пастухів та людських наймитів, назвавши його дейнеками, і цей полк мав у собі мало товариства з добрим християнським сумлінням, та й зброї не мав пригожої до війни, а лише рогатини, коси та киї, зате мав готові до вбивства і грабунків людських маєтків серця»¹.

Зрозуміло, Петро Дорошенко – представник спадкоємного старшинського роду, вихований і сформований як особистість в атмосфері соціально-моральних ціннісних установок заможного реєстрового козацтва, не міг не виявляти неприязні до повстанців, особливо їх радикально налаштованої частини. З іншого боку, як засвідчує його поведінка, він належав до того кола старшин, яке прагнуло пошуку політичного компромісу з керівниками опозиції і врегулювання конфлікту мирними засобами, а також виступало проти залучення татар для придушення виступу. Тому, вочевидь, і не поспішав прибути до обозу І. Виговського, який у кінці травня з'явився в околицях Полтави й розпочав сутички з повстанцями. Привертає увагу той факт, що П. Дорошенко разом із Г. Гуляницьким, оволодівши бунтівними Лубнами («ці полки пройшли сильно через місто»), зберегли життя міщанам («міщан не сікли»)². Інакше діяв гетьман. Розгромивши в ніч з 10 на 11 червня повстанців (полягло близько 15 тис. осіб), він жорстоко розправився з жителями Полтави, дозволив татарам грабувати поселення й брати ясир у Полтавському, Миргородському та Лубенському полках, розіслав каральні загони й стратив групу опозиційно налаштованих сотників і полковників³. Цей терор, за визнанням овруцького полковника, «у людях вчинив страх великий»⁴ і породив у значної частини населення (переважно лівобережного) ненависть до І. Виговського.

Тим часом почали ускладнюватися відносини з Росією, оскільки на початку липня 15-тисячний корпус окольничого князя Григорія Ромодановського вступив у межі Гетьманщини, щоб в інтересах Москви заострити конфліктну ситуацію. До нього приєдналися зі своїми загонами

¹ Величко С. Назв. праця. – Т. 1. – С. 229.

² Акты ЮЗР. – Т. IV. – С. 126–127.

³ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. № 15402. – Арк. 10–13; Акты ЮЗР. – СПб., 1867. – Т. V. – С. 315; Т. XV. – С. 181, 272; Петровський М. Нариси історії України ... – С. 246, 387–389; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні ... – С. 175–176.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. XV. – С. 265; Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця... – С. 119.

Я. Барабаш та інші старшини розгромленої, але не зламаної опозиції, які, за підтримки росіян, почали спустошувати поселення, що залишалися вірними І. Виговському, і напати на урядові підрозділи. Десь у другій декаді липня барабашівці (так називали козаків Я. Барабаша) пограбували П. Дорошенка¹, після чого той негайно вирушив до Чигирина. Трохи пізніше Г. Ромодановський, з'явившись до Прилук, грубо втрутився у політичне життя козацької України: він видав розпорядження про зміщення з посади П. Дорошенка й призначення замість нього прилуцьким полковником вірного Москві Якова Воронченка². Не виключаємо, що П. Дорошенко взяв участь у Чигиринській старшинській раді (30 липня), яка виступила проти запровадження у Гетьманщині воєводського управління, прийняла ухвалу послати по допомогу до Криму й змусити Г. Ромодановського видати Я. Барабаша та відступити з українських теренів, що, по суті, означало початок військового конфлікту³.

Г. Ромодановський, отримавши царське розпорядження залишити Україну, розпочав у другій декаді серпня виведення війська. Гетьман, який переправився 21 серпня через Дніпро, вирушив у напрямі Гадяча. Разом з ним перебував і П. Дорошенко, до якого по дорозі приєдналися козаки його полку. Зупинившись у Липовій Долині, І. Виговський 11 вересня у присутності старшин, серед яких був й П. Дорошенко, прийняв російського посла Василя Кикіна. У бесіді з ними гетьман різко розкритикував дії Г. Ромодановського й київського воєводи Василя Шереметьєва, які підтримували бунтівників, порушували «наші права», палили церкви, убивали християн тощо. Насамкінець він відкрито заявив: «будемо мстити й управлятися станемо, поки нас усіх стане; вони за права свої і за королів польських стояли і билися». Російський посол почув також від одного з службовців гетьманської канцелярії, що «тепер буде Велика Росія Великою Росією, а Мала Росія Малою Росією, так як у Малій Росії військо непереможне»⁴. 16 вересня до В. Кикіна прибули київський підкоморій

¹Борисенко В. Й., Бульвінський А. Г., Візер С. О. Назв. праця. – С. 98–100; Бульвінський А. Українсько-російська війна 1658–1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад війська // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Збірник наук. праць. – К., 2003. – С. 177; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років... – С. 264–265.

²Акты ЮЗР. – Т. IV. – С. 149.

³Бульвінський А. Українсько-російська війна... – С. 178; Борисенко В. Й., Бульвінський А. Г., Візер С. О. Назв. праця. – С. 102–103; Грушевський М. Історія України-Руси... – Т. X. – С. 269–270; Мищик Ю. Чигирин – гетьманська столиця... – С. 122.

⁴Акты ЮЗР. – Т. IV. – С. 145–151; Грушевський М. Історія України-Руси... – Т. X. – С. 333–340.

Юрій Немирич (один із найближчих дорадників гетьмана), П. Дорошенко та переяславський полковник Степан Чючар, які підтвердили, що Військо Запорозьке разом із татарами Карач-бея вирушило проти Г. Ромодановського та «інших недругів, щоб помститися за понесені кривди». При цьому вони пообіцяли відпустити посла, щоб він доповів цареві, яких зневаг зазнало Військо Запорозьке. Наступного дня В. Кикін виїхав до Москви¹.

Майже одночасно з російським послом із метою укладення польсько-української угоди до гетьмана прибуло польське посольство, очолюване С. Беневським. Переговори відзначалися складністю, оскільки майже половина козаків і старшин не виявляли симпатій до Речі Посполитої. Більшість із тих, хто погоджувався визнати владу короля, вимагали утворення у межах Корони окремішного Руського князівства у складі Белзького, Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського й Чернігівського воєводств, Пінського та Мстиславського повітів Великого князівства Литовського; скасування унії; повернення православної церкви відібраних храмів, майна тощо. Польське посольство відстоювало лише визнання автономної політичної одиниці у межах Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств. Точилися гострі дискусії, у яких брав участь і П. Дорошенко (щоправда, через брак джерел не маємо можливості конкретизувати його позицію). Гетьман та його прибічники вагалися. Однак енергійний тиск із боку союзника Карач-бея (він діяв за домовленістю з С. Беневським) урешті-решт змусив І. Виговського погодитися на укладення угоди з королем. 16 вересня генеральна військова рада після бурхливого обговорення даного питання ухвалила позитивне рішення².

Що ж передбачала угода, на якій 17 вересня присягнули (дали «субмісію»), поставивши свої підписи, генеральні старшини й полковники (і серед них П. Дорошенко)? Згідно з її статтями, утворене Руське князівство (у складі Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств) поверталось на правах формального суб'єкта до «єдиної і неподільної Речі Посполитої» (фактично проголошувалося лише урівняння в правах «руського народу» з польським і литовським). На чолі князівства мав стояти гетьман, який водночас виступав в іпостасях київського воєводи й першого сенатора. Влада гетьмана визнавалася позитивною, а в разі його смерті українські стани мали висунути чотирьох претендентів, із яких одного король призначив би на булаву. Передбачалося поновлення

¹Акты ЮЗР. – Т. IV. – С. 160–161, 165; Грушевський М. Історія України-Руси... – Т. X. – С. 347–350.

²Акты ЮЗР. – Т. IV. – С. 189–191; ПКК. – Т. III. – С. 345–346; Герасимчук В. Виговщина і Гадацький трактат // ЗНТШ. – Львів, 1909. – Т. LXXXIX. – С. 82; Горобець В. “Волимо царя східного...”... – С. 131–132.

тієї системи органів влади, суду й судочинства, а також адміністративно-територіального устрою, що існували до 1648 р. Князівство позбавлялося права на відносини з іншими країнами; його збройні сили мали складатися з 60 тис. козаків і 10 тис. найманців.

У сфері соціально-економічних відносин скасовувалися всі завоювання революції: до своїх маєтків поверталася шляхта, а селяни й міщани знову ставали її підданими, поновлювалися всі старі податки й повинності. Лише реєстрові козаки зберігали традиційні права й вольності й по 100 осіб з кожного полку могли одержати шляхетство. Передбачалися свобода православного й католицького віросповідань (уніатське підлягало скасуванню), гарантія прав православної церкви, відкриття двох академій, середніх шкіл і друкарень¹. Обмежившись лише незначними поступками в політичній та культурно-духовній сферах, Гадяцька угода, по суті, зафіксувала зречення української політичної еліти від проголошених 1649 р. головних принципів державної ідеї – незалежності й соборності. Навіть у порівнянні з договором 1654 р. вона становила собою очевидний крок назад, оскільки торувала шлях до автономізму, а прогресивна у своїй основі ідея створення Руського князівства була знівельована різного роду обмеженнями.

Укладення угоди ще не означало остаточного розриву відносин з Росією. Цілком імовірно, що якби протягом місяця її уряд пішов назустріч вимогам І. Виговського й старшини, погодився на видачу керівників опозиційного руху та засвідчив свою прихильність до гетьмана, то «попередні стосунки» могли б поновитися. Але Москва «спалила мости»² й торувала шлях до війни. І. Виговський із частиною війська (в складі якого зі своїм полком перебував і П. Дорошенко) продовжив похід до російського порубіжного міста Кам'яного. Після невдалої спроби 29 вересня оволодіти ним він вирушив до іншого міста – Олешні, де також зазнав невдачі. Після цього І. Виговський повернувся в Україну й у другій декаді жовтня розпустив військо. Це рішення стало його великою помилкою³.

Проте уникнути війни, в якій довелося взяти участь і П. Дорошенку, не вдалося. Наприкінці жовтня 20-тисячна армія Г. Ромодановського вступила в Україну, щоб узяти під контроль Лівобережжя й добитися заміни

¹ БМЧ. ВР. – Спр. № 402. – Арк. 238–239, 281–305; Універсали українських гетьманів... – С. 39–51; Грушевський М. Історія України-Руси... – Т. X. – С. 351–367; Franz M. Op. cit. – С. 354–358.

² Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років... – С. 276.

³ Акты ЮЗР. – Т. IV. – С. 173, 177–180; Борисенко В. Й., Бульвінський А. Г., Візер С. О. Назв. праця. – С. 111–114; Бульвінський А. Українсько-російська війна... – С. 183, 186.

гетьмана на проросійськи налаштованого старшину¹. Поява цієї армії, як справедливо зауважував М. Костомаров, стала сигналом для різкого посилення активності опозиції, провідники якої зі своїми підрозділами почали приєднуватися до росіян². Передбачаючи подібний розвиток подій, І. Виговський віддав розпорядження П. Дорошенку й наказному гетьманові Г. Гуляницькому прикривати північно-східні кордони Гетьманщини з боку Севська, Рильська й Путивля. Оскільки росіяни наступали південніше, прямуючи через Миргород на Переяслав, то Г. Гуляницький одержав від І. Виговського наказ атакувати противника. Разом із полками П. Дорошенка і чернігівського полковника Оникія Силича він нав'язав Г. Ромодановському бій під Пирятином, який переможця не виявив. Козаки відійшли до м. Варви Прилуцького полку, а князь зупинився в Пирятині³. 18 листопада російське військо вирушило до Варви й заблокувало в місті українські полки. На допомогу обложеним прибув із військом наказний гетьман Іван Скоробагатенко. Після тривалих боїв він вступив із Г. Ромодановським у переговори, що завершилися укладенням угоди, згідно з якою 10 грудня Г. Гуляницький, П. Дорошенко та інші старшини присягнули цареві й здали місто росіянам⁴.

Проте в наступні місяці П. Дорошенко знову бере участь у воєнних діях проти росіян у складі з'єднання Г. Гуляницького. Наприкінці січня 1659 р. воно зайняло м. Смілу й вирушило до Ромен, де розпочало бої з призначеним Г. Ромодановським наказним гетьманом Іваном Безпалим, який очолював сили гетьманської опозиції⁵. Пізніше І. Виговський направив П. Дорошенка до м. Срібного, щоб разом із полками Г. Гуляницького, які дислокувалися в Конотопі, та І. Скоробагатенком (мав діяти між Зіньковим і Лохвицею) заблокувати сили противника у Лохвиці й скувати у прикордонних районах дії російської армії князя Олексія Трубецького⁶. У квітні вона вступила у межі Гетьманщини, прямуючи до Конотопа, куди мали підійти й інші російські підрозділи. Дорогою князь Федір Куракін 23 квітня відправив князя Симео-

¹ Борисенко В. Й., Бульвінський А. Г., Візер С. О. Назв. праця. – С. 114–115; Бульвінський А. Українсько-російська війна ... – С. 187.

² Костомаров Н. И. Гетманство Выговского. – С. 128–130; Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – К., 2004. – С. 46.

³ Величко С. Назв. праця. – Т. 1. – С. 235; Бульвінський А. Українсько-російська війна ... – С. 186, 188.

⁴ Величко С. Назв. праця. – Т. 1. – С. 235–236; Бульвінський А. Українсько-російська війна ... – С. 191–192; Петровський М. Нариси історії України ... – С. 247–248.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. IV. – С. 220–221.

⁶ Величко С. Назв. праця. – Т. 1. – С. 250; Бульвінський А. Українсько-російська війна ... – С. 201.

на Пожарського до Срібного з наказом захопити його. Поява росіян виявилася для залоги П. Дорошенка несподіванкою, тому організувати належного опору козаки не змогли й безладно відступили. За даними С. Величка, сам прилуцький полковник, «як заєць, гонений по тамтешніх болотах, заледве врятувався втечею від тодішньої своєї біди»¹.

П. Дорошенко після погрому, найімовірніше, відразу ж із залишками полку відійшов до табору І. Виговського, який у травні залишив Правобережжя й повільно просувався до Конотопа, взятого 30 квітня в облогу 70-тисячним військом О. Трубецького. 4 липня на Круничполі полки гетьмана з'єдналися з ордою хана Мегмед-Гірея. 8 липня прилуцький полковник узяв участь у знаменитій Конотопській битві, по завершенні якої 12 липня О. Трубецький розпочав поспішний відступ до Путивля².

Перемога під Конотопом створила сприятливі умови для успішного завершення війни з Росією та припинення братовбивчої боротьби. 11 липня група генеральних старшин і полковників, серед яких був і П. Дорошенко, звернулася з листом до І. Безпалого, переконуючи його відмовитися від підтримки росіян і перейти на їхню сторону, аби спільно «вольності наші боронити»³. Через кілька днів гетьман вирушив до Гадяча і взяв місто в облогу. Тут же перебував зі своїм полком і П. Дорошенко. Урядові підрозділи зайняли Ромни, Костянтинів, Лохвицю та інші міста; татари з'явилися у прикордонних російських землях.

Однак десь у третій декаді липня гетьман і старшини, вочевидь, одержали достовірні відомості, що під час ратифікації Гадяцької угоди (22 травня) сейм не лише не врахував направлені у березні «Нові пункти» (вони передбачали включення до складу Великого князівства Руського Волинського, Подільського й Руського воеводств, встановлення спадкового гетьманату тощо), але істотно обмежив уже узгоджені умови: скоротив чисельність реєстрових козаків до 30 тис. осіб, залишив унію, вилучив положення про карбування монети, створення власного сейму тощо⁴.

¹ Величко С. Назв. праця. – Т. 1. – С. 251; Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський... – С. 48.

² Бульвінський А. Г. Конотопська битва 1659 р. // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3. – С. 77–82; № 4. – С. 33–40; Його ж. Українсько-російська війна... – С. 203–215; Мицик Ю. Конотопська битва 1659 року // Конотопська битва 1659 року. 36. наук. праць. – К., 1996. – С. 14–21; Його ж. Гетьман Іван Виговський... – С. 49–50, 67–81; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999. – С. 235–236.

³ Акты ЮЗР. – Т. XV. – С. 405–406.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. IV. – С. 244; Т. VII. – С. 296–297; Volumina legum. – Petersburg, 1859. – Т. IV. – С. 297–305; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років... – С. 315–319; Franz M. Op. cit. – С. 359–360.

Обмануті й ображені у своїх надіях старшини не сприйняли ратифікованого варіанта угоди й почали шукати порозуміння з росіянами, свідченням чого слугує їхній лист від 28 липня до царя (привертає увагу відсутність під ним підпису Дорошенка)¹. За таких обставин різко падає і доти невисокий авторитет гетьмана, якого вважали автором не вигідного договору з Польщею та недолюбували за деспотизм і масові репресії. Побоюючись за своє життя, 12 серпня І. Виговський зняв облогу Гадяча, розпустив військо й вирушив до Чигирина².

П. Дорошенко, отримавши відомості, що частина запорожців і правобережних козаків почала гуртуватися навколо Ю. Хмельницького як претендента на булаву, вирішив перейти на їхню сторону. Залишивши у Прилуках наказним полковником брата Степана³, він відправився до Юрія й став (поряд з обозним Тимофієм Носачем і паволоцьким полковником Іваном Богуном) одним із його дорадників. До них приєдналося чимало козаків і старшин, і невдовзі в їхньому таборі під Германівкою вже налічувалося близько 10 тис. осіб. Спроби І. Виговського 21 вересня порозумітися з ними виявилися невдалими. Він змушений був рятуватися втечею до Котельні під захист підрозділів обозного коронного Анджія Потоцького. Вступивши у переговори з опозиційною старшиною, І. Виговський погодився віддати булаву й клейноди. Зібрана наприкінці вересня під Фастовом генеральна (чорна) рада обрала Ю. Хмельницького гетьманом Війська Запорозького. Від його імені П. Дорошенко разом із Т. Носачем і Г. Гуляницьким привезли І. Виговському гарантії безпечного переїзду з Чигирина до Котельні його дружини Олени з сином Остапом та жовнірів польської залози⁴.

Саме тоді окреслилася тенденція зростання ролі Петра у політичному житті Гетьманщини. Безперечно, він узяв участь у виробленні на старшинській раді у Жердовій Долині (на південь від Терехтемирова) умов проекту нового договору з Росією – Жердівських статей, які зводили проєкцію царя до чистої формальності. Зокрема, передбачалося заборонити перебування на території козацької України російських військ і воєвод (за винятком Києва); повернути до її складу Північну Чернігівщину; забезпечити вільне обрання гетьмана та зміцнення прерогатив його влади, самостійність проведення зовнішньої політики; підтвердити всі існуючі

¹ Акты ЮЗР. – Т. XV. – С. 413–416.

² Акты ЮЗР. – Т. IV. – С. 244.

³ Акты ЮЗР. – Т. XV. – С. 251.

⁴ ПКК. – Т. III. – С. 370–376; Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // ЗНТШ. – Львів, 1904. – Т. LIX. – С. 10–23; Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця... – С. 133–134; Його ж. Гетьман Іван Виговський... – С. 51–52.

права і свободи суспільних станів тощо. Окрім того, цареві та боярам належало скласти присягу в дотриманні умов договору¹. Гетьман доручив П. Дорошенку очолити делегацію старшин для переговорів з О. Трубецьким, який, спираючись на підтримку проросійськи налаштованого угруповання козацької еліти, духовенства, рядового козацтва й міщанства, взяв під контроль майже все Лівобережжя і 7 жовтня увійшов до Переяслава. Після першої зустрічі з князем, яка відбулася 11 жовтня, Петро 14 жовтня разом із черкаським полковником Андрієм Одинцем та канівським полковником Іваном Лизогубом привіз йому статті нового договору, однак той відмовився їх прийняти.

У подальших переговорах з Ю. Хмельницьким О. Трубецької, якою підтримувала промосковськи налаштована лівобережна старшина, скориставшись недосвідченістю гетьмана й непевністю його позицій (Ю. Хмельницький втратив опору в більшості творців Жердівського проекту, бо 7 правобережних полковників і 3 генеральних старшини відмовилися приїхати з ним до Переяслава), брутально нав'язав йому й генеральній раді 27 жовтня договір, що складався із фальсифікованих статей угоди 1654 р. та «Нових статей». Переяславський договір 1659 р. різко обмежував суверенітет Гетьманщини, перетворюючи її в автономне державне утворення у складі Російської держави, а також передбачав підпорядкування Київської митрополії московському патріархату². Це викликало гостре невдоволення серед більшості старшин, які на раді у Чигирині ухвалили рішення направити посольство до царя з тим, щоб добиватися його скасування й затвердження Жердівських статей. До складу цього посольства увійшов і Петро (уже в ранзі чигиринського полковника). Переговори в Москві (січень 1660 р.) завершилися для українців повним провалом. Російський уряд підтвердив чинність досягнутих у Переяславі домовленостей³.

Невдовзі П. Дорошенко, як і інші старшини, пересвідчився, що зміна гетьмана фактично не позначилася на поліпшенні внутрішньополітичної ситуації, хоча Ю. Хмельницький і намагався запобігти реальній загрозі

¹ Акты ЮЗР. – Т. IV. – С. 255–258; Величко С. Назв. праця. – Т. I. – С. 263; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини ... – С. 19; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934. – С. 61–63.

² Акты ЮЗР. – Т. IV. – С. 257–274; Універсали українських гетьманів ... – С. 113–124; Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький ... – С. 33–40; Горобець В. “Волимо царя східного...” – С. 161–164; Костомаров Н. И. Гетманство Юрія Хмельницького // Костомаров Н. И. Казаки ... – С. 172–181.

³ Акты ЮЗР. – Т. V. – С. 1–8; Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький ... – С. 41–43; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини ... – С. 38–43.

розколу козацької України (зокрема, в листі від 5 лютого 1660 р. до С. Беневського він підкреслював: «... ми без тієї сторони Дніпра не є Військом Запорозьким, а тамтешня сторона – без нас»¹), проте прихована, але від того не менш небезпечна тенденція щодо осібних шляхів розвитку двох регіонів держави зберігалася й надалі. Основна причина полягала у відсутності консолідованої еліти; це не в останню чергу пояснювалося тим, що для її певної частини, особливо на Запорожжі та Лівобережжі, державницька ідея так і не стала стрижнем формування політичних поглядів. За спостереженням З. Когута, ця ідея «була настільки переплетена з корпоративними правами та персональними політичними й економічними амбіціями, що часом вона відступала на задній план або й узагалі зникала»². За таких обставин станові вигоди козацької спільноти – Війська Запорозького – чи особисті політичні амбіції старшини часто починали переважавати над національними інтересами. Окрім того, згубним для української державності виявилось те, що на шляху досягнення своїх цілей різні старшинські угруповання прагнули опертися на допомогу ззовні. Її, виходячи зі свої власних планів, охоче надавали уряди Речі Посполитої, Росії та Криму.

Прийняття Переяславського договору 1659 р. укотре порушило політичну рівновагу в Гетьманщині. У силу особливостей суспільного життя регіонів значна (якщо не більша) частина проросійськи орієнтованої лівобережної і запорозької старшини задовольнялася його умовами, а переважна більшість правобережної і генеральної старшини вважала їх неприйнятними й, не приховуючи невдоволення непоступливістю Москви, почала схилитися до думки про доцільність пошуку порозуміння з Річчю Посполитою. Причому чимало з них (у т. ч. і П. Дорошенко) розцінювали такий крок лише як засіб протистояння наступу царату. Ілюзій щодо цього не було й у польської сторони. Так, восени 1659 р. А. Потоцький у листі до короля підкреслював, що старшина (йшлося про оточення Ю. Хмельницького) хотіла «не бути ні під в. кор. м., а ні під царем: вони сподіваються цього досягти, обманюючи й лякаючи в. кор. м. царем, а царя в. кор. м.»³.

Іншою серйозною небезпекою для козацької України ставала перспектива широкомасштабної війни з коаліцією Речі Посполитої й Криму. Успішне відбиття у березні 1660 р. наступу польського війська, яке увійшло на українську територію, не усунуло її. Уклавши у травні мирний договір зі Швецією, польський уряд розпочав активну підготовку до збройного

¹ПКК. – Т. III. – С. 417.

²Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – С. 308–309.

³ПКК. – Т. III. – С. 387.

нападу на Гетьманщину й до воєнних дій у Литовському князівстві¹. Налаштовувалася на війну й Росія. Згідно із запропонованим київським воеводою Василем Шереметьєвим (незадовго перед цим його було призначено головнокомандувачем російсько-українських військ) на раді 17 липня у м. Василькові планом кампанії, росіяни разом із лівобережними полками під проводом наказного гетьмана Тимофія Цицори мали вирушити проти польської армії, а Ю. Хмельницький із правобережними полками одержав завдання рухатися іншим шляхом, імовірно, щоб не допустити з'єднання татар з основними силами противника².

Однак зволікання з виступом і нескоординованість дій армій відразу ж поставили долю кампанії на межу провалу. 6 вересня поляки й татари зустрілися під Старокостянтинівом. Наприкінці вересня вони заблокували В. Шереметьєва під Чудновом. П. Дорошенко перебував при Ю. Хмельницькому й не міг не знати, що від короля, великого і польного гетьманів надійшли листи, які обіцяли Війську Запорозькому «амністію», «батьківську ласку» й гарантії недоторканності давніх привілеїв, життя й майна. Ці обіцянки, вочевидь, обговорювалися на старшинській раді. І хоча пропозицію польської сторони розпочати переговори було відхилено, усе ж чимала частина генеральних старшин і полковників (обозний Тимофій Носач, генеральний суддя Павло Тетеря, Григорій Лісницький та ін.) прагнула уникнути воєнних дій. Тому, перебуваючи під їхнім впливом, Ю. Хмельницький, який мав 20 тис. козаків, не поспішав на допомогу В. Шереметьєву й на початку жовтня зупинився під Слободищами³.

Побоюючись раптового удару українців, Є. Любомірський 7 жовтня сам напав на них. Жорстока битва, в якій чигиринський полковник показав себе з найкращого боку, переможця не виявила. Якщо вірити сучасникові подій, польському історикові В. Коховському, саме П. Дорошенкові наступного дня довелося провести переговори з польним гетьманом, під час яких того було попереджено: якщо «вперто будете наступати, то маємо

¹Горобець В. Еліта козацької України ... – С. 235–236; Його ж. “Волимо царя скідного...” – С. 173; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція ... – С. 242; Ossoliński Ł. Cudnów – Słobodyszczce 1660. – Zabrze, 2006. – S. 12–13.

²Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. // ЗНТШ. – Львів, 1913. – С. 7–8; Горобець В. Еліта козацької України ... – С. 238–240; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини ... – С. 73–75.

³ЛНБ. ВР. – Ф.5. – Спр. Оссолінських № 335/II. – Арк. 39–44; [Lubomirski J.]. Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem. – Warszawa, 1922. – S. 62, 66; Степанков В. В. Чуднівський вибір: втрачені можливості козацької старшини // Terra cossacorum: Студії з давньої і нової історії України ... – К., 2007. – С. 188–190.

шаблі при боці і самопали, а з відчаю відвага прибуде»¹. Є. Любомирський, помітивши схильність старшини до замирення, вирішив припинити воєнні дії проти українського війська, тим паче, що надійшли тривожні відомості про спроби В. Шереметьєва вийти з оточення й повернутися під Чуднів. Невдала спроба росіян 14 жовтня прорватися до П'ятки стала вирішальною обставиною, що остаточно схилила Ю. Хмельницького і старшину до пошуку порозуміння з поляками. Наступного дня на переговори з ними під Чуднів виїхало посольство, у складі якого був і П. Дорошенко. У дискусіях, що тривали до 17 жовтня, українські посланці обстоювали положення первісного варіанта Гадяцького договору. Проте врешті-решт вони змушені були поступитися, зокрема, тими статтями, де йшлося про утворення з козацької України Руського князівства (польські комісари погодилися передати їх на розгляд короля). 17 жовтня укладається Чуднівська угода, яка поновлювала чинність Гадяцького договору за винятком згаданих статей, а також передбачала розрив відносин із Росією, надання полякам допомоги з 2-х полків для звільнення українських міст від російських залог, заборону козакам здійснювати напади на кримські міста тощо. 2 листопада російське військо капітулювало².

Проте й нова угода не принесла очікуваного миру і взаєморозуміння. Чимало старшин, козаків і духовенства Лівобережжя відмовилося визнавати її чинність. Мабуть, слід погодитися з припущенням, що вони у своїй масі, отримавши козацький статус 1648 р., значно більшою мірою, ніж їхні соратники з Правобережжя, боялися, слідом за поновленням польсько-шляхетських порядків, втратити соціально-економічні завоювання революції³. А тому за підтримки Росії формується опозиція владі Ю. Хмельницького, яку очолили його дядьки – наказний гетьман переяславський полковник Яким Сомко та ніжинський полковник Василь Золотаренко. Тим самим були остаточно поховані династичні задуми фундатора Української держави.

¹Kochowski W. *Historja panowania Jana Kazimierza*. – Poznań, 1859. – Т. II. – S. 96; Костомаров Н. И. *Гетманство Юрия Хмельницкого*. – С. 207–208; Ossoliński Ł. *Op. cit.* – S. 58–68.

²ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 335/II. – Арк. 47 зв. – 49 зв.; *Універсали українських гетьманів ...* – С. 127–129; Герасимчук В. *Чуднівська кампанія ...* – С. 97–111; Горобець В. *Еліта козацької України ...* – С. 246–253; Яковлева Т. *Руїна Гетьманщини ...* – С. 108–115.

³Горобець В. «... Нам згідно звичаю давнього нашого, того гетьмана обрати, кого все військо любить». Елекційні змагання на Лівобережній Україні початку 60-х рр. XVII ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі: 3 найдавніших часів до кінця XVIII ст.* – К, 2004. – Вип. 4. – С. 238.

Ю. Хмельницький після переобрання його гетьманом на Корсунській раді (21 листопада) негайно відправив П. Дорошенка (як наказного гетьмана) на чолі 5 тис. козаків у Лівобережжя, щоб не допустити нового спалаху громадянської війни. Той діяв рішуче й оволодів стратегічно важливим пунктом – м. Зіньковом, під стінами якого незабаром спалахнув бій з підрозділами воєводи Петра Скуратова, в якому росіяни зазнали невдачі. Щоб запобігти загостренню конфлікту, Г. Ромодановський відкликав воєводу за межі України і звернувся з листом до П. Дорошенка, пропонуючи перемир'я, за домовленостями якого росіяни б не нападали на українські міста, а українці утримувалися від нападів на російські¹. Дочекавшись підходу татар, наказний гетьман вирушив до порубіжних міст, зайняв Ромни й дійшов аж до Гадяча, що дало змогу встановити контроль над значною частиною прикордонного регіону. Водночас він звернувся з універсалами до жителів Гадяча, Камінного й Веприка, переконуючи їх визнати владу короля й гетьмана. При цьому суворо заборонив татарам грабувати поселення й брати ясир. Невдоволені мурзи наприкінці січня 1661 р. повернулися до Криму².

Унаслідок безчинств розташованих на зимовий постій польських жовнірів і посилення невдоволення з боку правобережного козацтва становище гетьмана помітно ускладнилося. Не випадково він на початку лютого відкликає вірного йому Петра ближче до себе – на Чигиринщину. Тут наказний гетьман почав зміцнювати залоги у містах лівобережної частини полку³. У першій половині травня П. Дорошенко взяв участь у Корсунській старшинській раді, що розробила інструкцію послам на сейм. Її статті вимагали припинення дискримінації православної віри й зрівняння у правах священників із ксьондзами, повернення православної церкві храмів і майна, залишення «при вслякій свободі й вольностях» «усього руського народу», доведення козацького реєстру до 70 тис. осіб тощо⁴. Сейм ухвалив Чуднівський договір, проте відхилив клопотання про збільшення реєстру, право козаків обирати короля й деякі інші пункти. Питання ліквідації унії

¹ Акты Московского государства (далі – АМГ). – СПб., 1901. – Т. 3. – С. 258–260; Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов (далі – ПВК). – К., 1859. – Т. IV. – С. 75–76.

² НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. № 15404. – Арк. 20; АМГ. – Т. 3. – С. 310; Горобець В. Еліта козацької України... – С. 272; Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 168.

³ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. № 15407. – Арк. 2; АМГ. – Т. 3. – С. 318–320.

⁴ АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухой. – Спр. № 124/147. – Арк. 215–216 зв.; Mirowsicz A. Instrukcja posłom kozackim na sejm Rzeczypospolitej w 1661 roku dana // Granicze i pogranicza. Historia codzienności i doświadczeń. – Białystok, 1999. – S. 85–94.

та повернення православної церкви храмів і володінь були проігноровані. На прохання Ю. Хмельницького сейм надав П. Дорошенку шляхетство¹. Протистояння правобережної й лівобережної старшини й козацтва, що перетворювалося, за образним порівнянням, у «війну берегів»², спричинило розпад Чигиринського полку, на основі лівобережної частини якого було сформовано Кременчуцький полк. Останнє не могло залишити байдужим П. Дорошенка, і на початку червня він висловив свою стурбованість з цього приводу³.

Припускаємо, що невдовзі після ради відносини Петра з гетьманом помітно погіршилися. Це могло статися внаслідок незгоди чигиринського полковника з курсом об'єднання козацької України воєнним шляхом за допомогою Польщі й Криму. Виступаючи прихильником розв'язання даної проблеми політичними засобами, П. Дорошенко вступив у переговори з керівниками опозиції. Вочевидь, саме через це десь у липні він був усунутий від виконання обов'язків наказного гетьмана у Лівобережжі та з посади чигиринського полковника (вона переходить до талановитого воєначальника Івана Богуну)⁴. Однак не виключено, що опальний старшина в складі гетьманського війська брав участь у невдалій жовтнево-листопадовій облозі Переяслава та поході до Ніжина, який завершився провалом⁵. У наступному році йому знову довелося кілька разів переправлятися з військом у Лівобережжя і бути учасником боїв, які не принесли Ю. Хмельницькому успіху, тим більше, що тут спалахнула боротьба за владу між Я. Сомком, В. Золотаренком та кошовим гетьманом І. Брюховецьким.

Виваженість П. Дорошенка сприяла зміцненню його авторитету серед старшини й козацтва. І коли в кінці 1662 р. стало зрозуміло, що Ю. Хмельницький покладе булаву, він виявився серед претендентів на неї (його суперниками були Г. Гуляницький, уманський полковник Михайло Ханенко та королівський резидент полоцький сотник П. Тетеря)⁶. Не виключено, що

¹ Савчук Н. О. Українська держава ... – С. 154; Mironowicz A. Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej. – Białystok, 2001. – S. 186–187; Ochmann S. Sejmy lat 1661–1662. Przegrana batalia o reformę, ustroju Rzeczypospolitej. – Wrocław, 1977. – S. 56–57; Volumina legum. – Т. IV. – С. 359.

² Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Вид. 3-е. – С. 379–381.

³ Мицик Ю. Чигирин – столиця Гетьманщини... – С. 139.

⁴ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. № 15409. – Арк. 13, 19–20.

⁵ Апанович О. Запорозька Січ ... – С. 159–160; Горобець В. Еліта козацької України ... – С. 314–316; Савчук Н. О. Українська держава ... – С. 175–176; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні ... – С. 200–202.

⁶ БН. ВР. (Варшава). – Спр. № 6643. – Арк. 150.

саме останній переконав П. Дорошенка зняти свою кандидатуру. Принаймні на раді 11–13 січня 1663 р. боротьба, що спалахнула між Г. Гуляницьким і П. Тетерею, завершилася повною перемогою сотника – вправного політика, здібного дипломата й неперевершеного інтригана¹. І відразу Петро призначається наказним гетьманом. У кінці лютого – березні він на чолі 4–5 тис. козаків і 3–6 тис. татар захопив Омельник, Поток, Переволочну й закріпився у Кременчуку². Невдовзі П. Дорошенко одержує високу посаду генерального осавула Війська Запорозького, а його брат Григорій стає чигиринським полковником³. У червні 1663 р. Петру довелося придушувати масові виступи населення Павлоліччя та його околиць на чолі з колишнім полковником, а на той час священником Іваном Поповичем, який підтримував зв'язок із Я. Сомком. І. Попович зазнав поразки, був схоплений і після торгун за наказом П. Тетері страчений⁴. У липні–серпні П. Дорошенко тримав під контролем важливий плацдарм у районі Кременчука⁵.

Тим часом тривала кровопролитна громадянська війна завершилася ухвалою Ніжинської чорної ради (27–28 червня) про обрання гетьманом Лівобережної України І. Брюховецького, що засвідчило перемогу проросійськи налаштованого старшинського блоку, підтриманого запорожцями, незаможним козацтвом і поспільством. Фактично це означало, що відбулося перетворення унітарної козацької України у конфедерацію Правобережної і Лівобережної Гетьманщин та Запорожжя. Характерно, що старшини, козаки й поспільство усіх трьох політичних утворень постійно декларували свою відданість справі єдності держави й докладали максимум зусиль до реалізації цих планів, однак усі їхні наміри й дії оберталися новою руїною для України.

П. Тетеря, враховуючи складність ситуації (розкол, загострення соціальних суперечностей, наростання опозиційних настроїв серед старшини Правобережжя та посилення втручання Криму у внутрішньополітичне життя регіону), вирішив добитися воз'єднання козацької України, підтримавши план Яна Казимира організувати похід польського війська

¹ Там само. – Арк. 187 зв. – 188; Мицик Ю. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Т. 4. – С. 77–78.

² НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. № 15410. – Арк. 37, 53, 59; Спр. № 15412. – Арк. 24; Вирський Д. “Українне місто”: Кременчук від заснування до 1764 р. – К., 2004. – С. 128.

³ ПВК. – Т. IV. – С. 329; Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця... – С. 145.

⁴ БМЧ. ВР. – Спр. № 402. – Арк. 499–500; Спр. № 1657. – Арк. 311; АНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 189/II. – Арк. 1492–1494; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція ... – С. 260–262.

⁵ Вирський Д. “Українне місто”: Кременчук від заснування до 1764 р.... – С. 129.

у Лівобережжя. Він розпочався у серпні 1663 р. Залишилися тільки скупі дані про участь Петра у цій кампанії. Найімовірніше, що він разом з іншими старшинами ухвалював план воєнних дій на військовій раді 21–23 жовтня, зібраній королем у Білій Церкві. Є підстави для припущення, що саме йому було доручено організувати безпечну переправу основних сил поляків і татар через Дніпро у районі Ржищева. З цим завданням П. Дорошенко успішно впорався¹, після чого П. Тетеря, вочевидь, залишив його своїм уповноваженим при ставці короля (принаймні ніяких подальших відомостей про його керівництво українськими підрозділами немає). Зі своїми обов'язками генеральний осавул справлявся добре, і 22 січня 1664 р. Ян Казимир в обозі під Сосницею надав йому у володіння містечко Гуляйполе й видав наказ міській владі Прилук повернути все раніше відібране у нього майно². Зазнавши низки невдач, у березні король припинив кампанію, направивши у Правобережжя, де розгорталася антипольська боротьба, 20-тисячне військо під проводом Стефана Чарнецького.

Полонофільська політика правобережного гетьмана, що виявлялася у м'явому (навіть у порівнянні з Ю. Хмельницьким) відстоюванні політичної автономії, а також масові конфлікти з козаками і поспільством, спричинені допуском до маєтків шляхти й державців, викликали протидію з боку старшини, очолюваної І. Виговським. Вони готували переворот з метою усунення П. Тетері й передачі влади колишньому гетьману. Передбачалося порвати з Річчю Посполитою, прийняти протекцію Криму й відродити єдину козацьку державу у формі Руського князівства³. Їм вдалося підняти повстання, яке, попри загибель його керівників (І. Виговського, І. Богуна) та арешт Ю. Хмельницького (також перебував серед змовників) і новообраного (в останній декаді жовтня 1663 р.) київського митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського, навесні 1664 р. охопило все Правобережжя.

Чи мав П. Дорошенко зв'язок із цією групою старшин? У мемуарах польського офіцера М. Ємьоловського зустрічається згадка, начебто І. Ви-

¹БЯУ. ВР. – Спр. № 5. – Арк. 903; АНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 189/II. – Арк. 1513.

²Дорошенко А. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 45.

³Газін В. В. Гетьман Павло Тетеря: Соціально-політичний портрет. – Кам'янець-Подільський, 2007; Його ж. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663–1665 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001; Його ж. Крим – Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663–1665 рр.) // Укр. іст. журн. – 2001. – № 1. – С. 68; Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський... – С. 55–56; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція... – С. 267–268; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... – С. 349, 373–374, 383–385, 389–404.

говський залучив його до кола змовників, і він навіть став пізніше на чолі повсталих у Ставищах¹. Це свідчення сприйняв як достовірне Я. Перденя, через що зарахував генерального осавула до опозиційно налаштованого угруповання старшини². Проте уважне прочитання джерел, що стосуються дій змовників та перебігу повстання 1664 р., повністю спростовує інформацію М. Ємьоловського. П. Дорошенко належав до тих старшин, що залишалися вірними гетьманові й разом із ним брали участь спільно з польськими підрозділами у придушенні збройного виступу населення Правобережжя 1664 – першої половини 1665 р. Його підпис (поряд з іншими) стоїть під зізнанням, зробленим 3 серпня 1664 р. одним з організаторів повстання полковником Дмитром Сулимкою у козацькому таборі під Ставищами, а також під інструкцією від 30 листопада послам на Варшавський сейм, ухваленою, вочевидь, старшинською радою в обозі під Лисянкою³. Узимку 1665 р. він вів боротьбу з підрозділами І. Брюховецького, що намагалися оволодіти Кременчуком. Імовірно, у кінці лютого – на початку березня підрозділи генерального осавула розгромили Полтавський і Миргородський полки (за визнанням П. Дорошенка, «в полі немало трупа поклали і живцем набрали»). У листі до плоскіровського старости Марцина Замоїського він вимагав припинити зловживання польського війська, що квартирувало у Чигиринщині, бо «дуже нам великий тягар як від [поставок] провіанту до замку, так і від постойів жовнірів, а ми з коней ніколи не злазимо і жодного не маємо вільного козака і зазнаємо великої біди від панів ротмістрів, котрі ніколи не прохають у нас правосуддя, але з кого хочуть, то самі, як хочуть, роблять»⁴.

Навесні 1665 р., унаслідок масового повстання населення у Правобережжі й відступу польських військ (у Польщі визрівала громадянська війна), влада П. Тетері стає номінальною. Сформувалося кілька угруповань старшини, що повели боротьбу за владу. П. Дорошенко, укріпившись у Чигирині, явної участі у ній не брав, хоча, без сумніву, контролював Чигиринщину⁵. Джерела не засвідчують також його участі у боротьбі з повстанцями. Складається враження, що, розчарувавшись у політиці П. Тетері, він

¹ Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679) / Oprac. Jan Dziegielewski. – Warszawa, 2000. – S. 341–343.

² Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 64–65.

³ Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року.... – С. 376, 407, 409.

⁴ АГАД. – Ф. 559. – Спр. № 467. – Арк. 47.

⁵ Мищик Ю. Чигирин – гетьманська столиця... – С. 151; Zbiór dyplomatów rządowych i aktów prywatnych posługujących do rozjaśnienia dziejów Litwy i związanych z nią krajów (od 1387 do 1710 r.). – Вильно, 1858. – Cz. 1. – S. 138.

намагався усвідомити для себе сенс подій, що відбувалися, та визначити своє місце в них.

Утрапивши опору й побоюючись за власне життя, у другій половині червня П. Тетеря, прихопивши з собою клейноди й рештки державного архіву, перебрався до Польщі¹. Відкрився шлях до булави, в боротьбі за яку реальну перемогу в обставинах політичного життя Правобережжя міг забезпечити кримський фактор². Першим спробував отримати владу, заручившись підтримкою татарських мурз, енергійний і сміливий медведівський сотник Степан Опара, в якому П. Тетеря вбачав одного зі своїх можливих спадкоємців³. 21 червня за допомогою татар він оволодів Уманню. Розгорнувши бурхливу діяльність, спрямовану на об'єднання Правобережної Гетьманщини, сотник знайшов підтримку з боку частини старшин і козацтва, які на початку липня на раді обрали його гетьманом. Допускаємо, що П. Дорошенко підтримав дії С. Опари й одержав найвищу після гетьмана посаду – обозного Війська Запорозького⁴.

Виношуючи потаємні наміри возз'єднати козацьку Україну та добитися її незалежності від Речі Посполитої й Російської держави, новий гетьман зробив ставку на прийняття протекції султана, засвідчуючи водночас вірність королю й хану. Проте він виявився невмілим політиком. Зокрема, не маючи достатніх сил, С. Опара пішов на загострення відносин із польською стороною і Кримом (є дані про страту ним мурзи і 50 татар, які виявили непослух⁵). Цим вирішив скористатися П. Дорошенко, аби усунути його від влади. Не виключаємо, що він діяв не один, а спирався на настрої більшості старшин, невдоволених самовладністю і тактичними прорахунками нового гетьмана, непослідовністю його політичного курсу. На наш погляд, слушними є припущення, що генеральний обозний зміг заручитися підтримкою провідників орди, яка прибула у Правобережжя на заклик С. Опари⁶. Вирішальними стали події 28 серпня під Богуславом, де розташувалися український і кримський обози. Запросивши С. Опару на вій-

¹ БМЧ. ВР. – Спр. № 402. – Арк. 603; Ferenc M. Paweł Tetera hetman kozacki // *Swojskość i cudzoziemszczyzna w dziejach kultury polskiej*. – Warszawa, 1973. – S. 340–342; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 72–73.

² Газін В. В. Крим – Україна ... – С. 70–71; Яковлева Т. Г. Кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-ті рр. XVII ст. // *Укр. іст. журн.* – 2003. – № 2. – С. 20–22.

³ Majewski W. Opara Stefan // *Polski Słownik Biograficzny*. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1979. – Т. XXV. – S. 113.

⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 50; Чухліб Т. Степан Опара // *Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи*. – К., 2004. – С. 58–59.

⁵ БМЧ. ВР. – Спр. № 159. – Арк. 392.

⁶ Чухліб Т. Степан Опара ... – С. 60–61; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини ... – С. 458–459.

ськову раду, Каммамбет-мурза та Бегадур-ага арештували його, а згодом відправили як в'язня до короля. Водночас вони запропонували старшині обрати замість нього гетьманом П. Дорошенка. Ця пропозиція була прийнята, й козацька рада ухвалила відповідне рішення¹.

В історіографії традиційно підкреслювалася та визначальна роль, яку відіграла позиція кримських мурз у справі переходу булави до рук П. Дорошенка. Не виключаємо також, що татари могли діяти у порозумінні з комендантом польської білоцерківської залоги генералом Яном Стахурським. Проте не залишилося вагомих доказів на підтвердження гіпотези про насильне нав'язання мурзами козацтву влади призначеного ними гетьманом П. Дорошенка. Натомість 25 вересня 1665 р. Я. Стахурський у реляції до Варшави повідомляв, що «наступив на гетьманство пан Дорошенко, людина вельми доброзичлива і вірна, котрого військо прийняло дуже охоче і слухає»². Отже, йдеться про те, що мурзи лише запропонували Війську Запорозькому його кандидатуру. У січні 1666 р. уже сам гетьман у листі до короля підкреслював: «... мене не мурзи на цей щоденний тягар (себто на гетьманський уряд) обирали, але згодними голосами полковники, сотники, осавули й чернь»³.

Нещодавно відомому львівському дослідникові М. Крикуну вдалося віднайти унікальне джерело – присягу Війська Запорозького, якою за-свідчувалася згода старшин і козаків прийняти П. Дорошенка «за гетьмана нашого» і «в послушенстві його залишатися». Одночасно складалася присяга на вірність королю (перебувати у «послушенстві і підданстві») й дотримання мирних відносин («мешкати у згоді й приязні») з ханом. Звертає увагу на себе персональний склад генеральних старшин і полковників, які підтримали обрання Петра. Серед них знаходимо ще сподвижників Б. Хмельницького – генерального суддю Михайла Суличича, чигиринського полковника Прокопа Бережицького, київського – Павла Яненка-Хмельницького, колишнього чигиринського полковника Федора Коробку. Впливовими особами були генеральний суддя Герман Гапонович і корсунський полковник Гнат Улановський. Підтримали кандидатуру П. Дорошенка також черкаський полковник Андрій Воронко, білоцерківський – Харко Тарасенко (Тараненко), паволоцький – Ярош Гриценко, торговицький – Стефан Щербан (Щербина), кальницький – Василь Лобойко, які порівняно недавно обійняли ці посади. Окрім городових полковників,

¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 50–52; Чухліб Т. Степан Опара... – С. 61–62; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини ... – С. 458–460.

²Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 54.

³Там само. – С. 53.

присягнули також три очільники серденятських полків – Стефан, Кирило Крижка, Лашко; три запорозькі полковники – Филип Іванович, Чорновіл (Іван Чорнобиль?), Семен Корсунець, а також полковник Андрій Мельник¹. Як засвідчили наступні події, більшість із них стала надійними соратниками нового гетьмана у боротьбі за реалізацію його планів і задумів.

На жаль, у роботі ради не взяли участі старшини й козаки Брацлавського, Подністровського, Овруцького й інших полків, що давало їм певні правові підстави не визнавати П. Дорошенка легітимним гетьманом Правобережжя. Отже, потенційна загроза продовження міжусобиць зберігалася.

¹Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї. – С. 337–338.

РОЗДІЛ 3.

УТВЕРДЖЕННЯ ВЛАДИ ПЕТРА ДОРОШЕНКА У ПРАВОБЕРЕЖЖІ. ЗАХІДНИЙ ПОХІД ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

Діяльність П. Дорошенка на посаді гетьмана розпочиналася в умовах надзвичайно важкого економічного й внутрішньополітичного становища Правобережної Гетьманщини. Безкінечні військові дії призвели до руйнувань міст, містечок і сіл, занепаду землеробства, тваринництва, ремесел, промислів і торгівлі. Спустошення, здирства й пограбування населення військовими підрозділами, недороди через стихійні лиха, голод (чергова його хвиля охопила Правобережжя у 1665 р.), до яких додалися епідемії (у 1651–1653 рр. краєм прокотилася «чорна смерть» – чума)¹ зумовили масове знелюднення не лише окремих поселень, а й цілих районів. Зокрема, у лютому 1668 р. козаки Корсунського полку в листі до П. Тетері скаржилися, що «вже мало що людей залишається у Корсуні і від голоду дуже пухнуть, і поїдаючи стерво, вмирають»². А ротмістр (?) Є. Боруховський, який у березні перебував у межиріччі Тетерева–Случі, засвідчував, що «в цих усіх волостях лише пси виють та вовки бігають зграями»³. Зрозуміло, що за таких обставин втрати населення Правобережжя були катастрофічними (на осінь 1665 р. вони становили щонайменше 75–80%). Це зводило до мінімуму його військові мобілізаційні можливості⁴.

Винятково складною була внутрішньополітична ситуація, хоча повстання 1664– першої половини 1665 р. завершилося перемогою.

¹ Ciesielski T. Epidemia dżumy w latach 1651–1654 na terenach Rzeczypospolitej // Człowiek i kościół w dziejach. Księga pamiątkowa dedykowana księdzu prof. Kazimierzowi Doli z okazji 65 rocznice wrodzin. – Opole, 1999. – S. 170–178.

² АГАД. – Ф. 559. – Спр. № 3036. – Арк. 196.

³ АГАД. – Ф. 559. – Спр. № 3036. – Арк. 196.

⁴ АГАД. – Ф. 559. – Спр. № 470. – Арк. 87.

Фактично, за словами польського історика М. Нагельського, відступ П. Тетері з України «означав кінець польського панування на цих теренах»¹. Однак залишалися дві вкрай гострі проблеми, від розв'язання яких залежала доля не тільки майбутнього П. Дорошенка, але й Правобережної Гетьманщини в цілому. Насамперед набували темпів процеси анархізації політичного життя, утвердження на місцях духу отаманства старшин, охлократизації настроїв покозаченого поспільства, люмпенізації розореного населення, яке дедалі частіше вдавалося до насильств і грабежів як єдиних, універсальних засобів вирішення щоденних побутових питань, насамперед забезпечення «шматком хліба». «Дійшло до того, – обурювався восени 1664 р. подільський (подністровський) полковник Остап Гоголь, – що кожен козак був полковником, а сотник – гетьманом»². Невідомий автор «Реляції подорожі в Україну» (кінець квітня 1665 р.), описуючи виступи поспільства, зазначав, що «у багатьох містечках, ледь не у всіх, чути голоси “гукнемо і ще раз”»³.

Інша проблема – гостра боротьба за владу. Як справедливо зауважував Д. Дорошенко, «на той час бути вибраним чи визнання за гетьмана означало ще дуже мало: треба було фактично опанувати територію Правобережної України, ситуація якої була дуже скомплікована»⁴. Річ у тому, що П. Дорошенкові протистояли два дуже небезпечні супротивники – овуцький полковник Децик (Дацько Васильович), який контролював північну й частково центральну частину Київського воєводства, та брацлавський полковник Василь Дрозденко (Дроздецький, Дрозд), влада якого поширювалася на Брацлавський і Летичівський повіти Подільського воєводства. Вони обидва орієнтувалися на Росію й підтримували стосунки з І. Брюховецьким, який утримував плацдарм у районі Канева. Водночас польські залоги й далі перебували у Білій Церкві, Чигирині, Корсуні й Павлолічі.

П. Дорошенко обрав стратегічно правильний план дій – відразу ж після отримання булави почав поширювати свою владу на неконтрольовані райони Правобережжя, зокрема, на Брацлавщину. При цьому йому вдалося заручитися військовою підтримкою не тільки з боку татар, а й підрозділів коронного хорунжого та Я. Стахурського, який надіслав йому 500 жовнів⁵. Гетьман вирушив у похід (перша декада вересня 1665 р.), взявши курс

¹ Nagielski M. Rokosz Jerzego Lubomirskiego w 1665 roku. – Warszawa, 1994. – S. 38–39.

² ПБК. – Т. IV. – С. 461.

³ Zbiór dyplomatów rządowych... – Cz. 1. – S. 138.

⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 54.

⁵ БМЧ. ВР. – Спр. № 159. – Арх. 607; Библиотека Рачинских. – Спр. № 375. – Арх. 536: ВН. ВМФ. – № 8933.

з Богуслава на Лисянку, Буки й далі у напрямі Кублича, де розташувався В. Дрозденко. Попервах П. Дорошенку явно не таланило. Зневірена в успіху кампанії, його залишила частина козаків¹. Із табору під Івангородом гетьман послав татарський роз'їзд під Кублич, але його розгромив брацлавський полковник (майже 100 татар потрапило до полону). Проте дати бій П. Дорошенкові Дрозденко не наважився і відійшов до Брацлава, де був оточений гетьманом. Численна залога у 8–10 тис. осіб (дані про 40 тис. є явно завищеними) дозволяла В. Дрозденку успішно відбивати приступи, в яких брали участь лише козаки. Зі свого боку, гетьман домагається тактичних успіхів: спочатку його владу визнали міщани Ладижина, а пізніше підтримав кальницький полковник Мельник. Підрозділи П. Дорошенка блокують Децика у Мотовилівці. Тим часом його союзники татари, всупереч гетьманській волі, кинулися по ясир у землі між Південним Бугом і Дністром, на територію Подільського і Волинського воєводств і Полісся, грабуючи й спалюючи по дорозі поселення, сіючи смерть².

Попри невдачу приступу 9 жовтня, становище обложених у Брацлаві через брак продовольства й фуражу погіршувалося. Почався голод, гостро відчувалася нестача води. А тому зростала кількість козаків, які перебігали до П. Дорошенка. Урешті-решт на початку третьої декади жовтня В. Дрозденко припинив спротив, здавшись із дружиною й дітьми не гетьманові, а татарам. При цьому особисто він сам і всі його козаки присягнули на вірність королю і, вочевидь, П. Дорошенку³. Звістка про капітуляцію брацлавського полковника вразила Децика, котрий, злякавшись можливої появи під Мотовилівкою війська гетьмана, поспішно залишив місто й відійшов із полками до Києва. Після зустрічі 8 листопада з київським воєводою він 11 листопада вирушив до Переяслава, де його арештував переяславський полковник наказний гетьман Данило Єрмолаєнко за самовільний відступ із Полісся. Влітку наступного року російський уряд заслав Децика до Сибіру⁴.

Добившись успіху під Брацлавом, П. Дорошенко вирушив у Подністров'я, щоб підпорядкувати своїй владі територію між Південним Бугом і Дністром (чимало істориків, починаючи від М. Костомарова, пояснювали цей похід пошуком скарбів невістки Б. Хмельницького Розанди,

¹ Акты ЮЗР. – Т. V. – С. 306, 308; Т. VI. – СПб., 1869. – С. 25, 27.

² Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 27, 29–30, 34.

³ Акты ЮЗР. – С. 35, 38, 43–45, 47, 50, 53, 61; Костомаров Н. И. Руина. – С. 51.

⁴ Костомаров Н. И. Руина. – С. 40, 46–49; Петровський М. З. З історії клясової боротьби на Україні в XVII столітті (Змова Децика). – Ніжен, 1932. – С. 42–45; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... – С. 466–467.

які були відібрані у неї й заховані В. Дрозденком у Рашкові)¹. Спочатку він прибув до Могилева-Подільського, мешканці якого, визнавши його владу, видали подільського полковника Костянтина Мигалевського (грека за походженням)², після чого продовжив похід до Рашкова, де перебував із полком Родіон Дмитрашко-Райча (Думитрашко). Однак той завчасно залишив місто і з 500 вояками відійшов до Канева, а пізніше – до Переяслава, де перейшов на службу до росіян³. Щодо згаданих скарбів Розанди, то, імовірно, з них у Рашкові В. Дрозденко дав Каммамбет-мурзі викуп за себе, дружину і дітей у сумі 30 тис. золотих, після чого мурза залишив його П. Дорошенкові⁴. Можна припустити, що решта скарбу потрапила до рук гетьмана.

Завдяки допомозі татар і польських жовнірів військова кампанія завершилася повною перемогою гетьмана. Спротив претендентів на булаву було зламане, і П. Дорошенко поширив свою владу на всю Правобережну Гетьманщину. Щоправда, ціна за це виявилася надто високою. Ішлося не про суму грошей (татарам було виплачено 60 тис. золотих), а про десятки тисяч українців, що пішли як ясир у неволю. Для їх перевезення гетьман змушений був надати Каммамбет-мурзі 100 возів (запряжених по 4 воли). Окрім того, на прохання хана він відправив йому 6 тис. козаків у поміч для боротьби з бунтівними ногайцями⁵.

Дорогою до Чигирини 3 листопада П. Дорошенко звернувся до полковника і сотників Полтавського полку з листом, у якому переконував їх повернутися у підданство польському королю. Повідомляючи про капітуляцію В. Дрозденка, гетьман недвозначно натякнув, що Д. Єрмолаєнко вступив із ним у переговори («прислав до нас» зі «своїм вітанням і зичливістю»), наголошував, що прагне домогтися «цілісності війська Запорозького», утвердження миру «в оплаканій Вітчизні нашій» й збереження «вольностей військових». У разі відмови прийняти його пропозиції погрожував походом кримських і польських військ на Полтавщину взимку наступного року⁶.

П. Дорошенко не міг не розуміти, що без військово-дипломатичної підтримки з боку Речі Посполитої та Криму возз'єднати Гетьманщину

¹ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 55.

² Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 167–168; Крикун М. Подільський козацький полк: періоди існування та полковники // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів / Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.). – Львів – Люблін, 1996. – С. 128–129.

³ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 53, 166–167; Дорошенко П. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 58.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 62–63.

⁵ ДНБ. ВР. – Ф. 141. – Спр. Чоловських № 294/II. – Арк. 589–590.

⁶ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 50–51.

не вдається. А тому вже на самому початку своєї діяльності намагався уникнути загострення стосунків із Польською Короною й спалаху нової міжусобиці. Це видавалося тим більш важливим, що акт обрання його гетьманом відбувся без згоди короля, через що міг бути визнаний нелегітимним. Також не існувало жодних гарантій, що П. Тетеря добровільно відмовиться від булави (адже він її на раді не поклав, як цього вимагали традиції Війська Запорозького) і не спробує, за допомогою польської зброї, повернути владу. За таких умов П. Дорошенко намагався будь-що переконати Варшаву у своїй прихильності й відданості, хоча восени 1665 р. Ян Казимир не приховував своєї недовіри до нього¹. Тому 20 листопада гетьман вислав з Умані два листи королю. Один із них містив прохання заохотити запорожців до «підданства», надіслати підписані королем бланки універсалів до лівобережних полків, які б можна було, заповнивши, розсилати з Чигирина, й видати привілеїв на збирання «української індукти» (мити на ввізні товари). Другий переконував у доцільності задоволення потреб Війська Запорозького (щоб визначити їх, П. Дорошенко пропонував надіслати комісарів), скасування зобов'язання поставок козаками польським залогам продовольства й фуражу, звільнення з ув'язнення Й. Тукальського, Ю. Хмельницького та Г. Гуляницького². 26 листопада гетьман направляє до Яна Казимира посольство, що повезло його листа й «Інформацію». У цих документах, окрім попередніх клопотань, ішлося також про виведення чигиринської залоги й передачу прибутків Чигиринського староства, які тепер надходили чигиринському комендантові, «на гетьманську булаву»; заборону жовнірам кривдити населення й чинити утиски контингентам українських залог у Забужжі й Подністров'ї; порушувалося питання про звільнення його братів (Андрія й Григорія) з російської неволі, куди вони потрапили у першій половині 60-х років³.

Лагідність тону листів та «Інформації», акцентування уваги на вірності королю й Речі Посполитій не повинні вводити нас в оману щодо їхньої щирості. Значною мірою П. Дорошенко (пам'ятаючи прорахунки С. Опари) лукавив, намагаючись уникнути протистояння. Насправді ж, діючи вкрай обережно, він намагався обмежити польську присутність у Гетьманщині. І це помітно не лише з прохання вивести жовнірів з її столиці – Чигирина. Річ у тому, що, поширюючи гетьманську владу на Брацлавщину й Летичівщину, він не дозволив коронному хорунжому розташувати польські зало-

¹ Nagielski M. Rokosz Jerzego Lubomirskiego w 1665 roku. – Warszawa, 1994. – S. 36.

² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко ... – С. 59.

³ Там само. – С. 60–61.

ги у Брацлаві й Могилеві, ввівши до цих міст власні; заборонив жовнірам вступати до Умані, а полку Скшетгуського – до Корсуня; відмовив шляхті у поверненні до маєтків, що, зрозуміло, не могло пройти повз увагу Варшави, не викликавши в неї негативної реакції¹.

Становище гетьмана було складним. Скарбниця залишалася порожньою (вибраною до «останнього обола»), внаслідок чого бракувало коштів для утримування підрозділів, особливо тих, що контролювали переправи через Дніпро. Тривожною залишалася ситуація у полках, які раніше підпорядковувалися В. Дрозденку. Не могли не турбувати й відносини із Запорозжям, оскільки напади січовиків на ногайців загрожували погіршенням стосунків із ханом, чого не можна було допустити. Останній навіть змушений був звернутися до гетьмана з проханням послати 200–300 козаків до Кайдасина, аби запобігти появі тут запорожців. Зі свого боку, Мегмед-Гірей у кількох посольствах до короля засвідчував свою підтримку П. Дорошенку й схиляв, вочевидь, Яна Казимира визнати легітимність його влади².

Аналіз джерел спростовує інформацію С. Величка, нібито старшинська рада, яка відбулася в Чигирині на Покрову (14 жовтня), «нарекла» П. Дорошенка гетьманом, «вручивши йому в нагляд до подальшого рішення правління і всі гетьманські тогочасні військові та цивільні справи» й відклавши затвердження на цій посаді до майбутнього «різдвянського чи водохрещенського з'їзду в Чигирині»³. Адаже добре відомо, що в той час він вів боротьбу з В. Дрозденком, що виключало саму можливість подібної акції. Не знаходимо також доказів, що підтверджували б обрання («одно-стайно проголошено і затверджено») П. Дорошенка гетьманом («був наділений цілковитим гетьманським гонором») на старшинській раді, скликаній на Водохреще (19 січня 1666 р.), як це стверджує літописець⁴. Без сумніву, якби таку ухвалу було прийнято, то у відправленій королю «Інформації» (за даними М. Крикуна, 28 січня) П. Дорошенко обов'язково покликався б на це, обґрунтовуючи законність своєї влади. Проте в ній лише констатується факт прийняття ним на себе «тягару гетьманства» без згоди і дозволу Яна Казимира з тієї причини, що він бачив «загрозу нещастя і великої руїни всієї України» і побоювався «розсипання» війська й бунтів по містах. Підкреслювалося також, що обрали його гетьманом

¹ Бібліотека Рачинських. – Спр. № 375. – Арк. 536.

² АГАД. – Ф. 3. – Спр. № 42. – № 103. – Арк. 2; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 60–61.

³ Величко С. Назв. праця. – Т. 2. – С. 47.

⁴ Там само. – С. 49.

не мурзи, а Військо Запорозьке¹. Усе це ставить під сумнів припущення М. Крикуна, що П. Дорошенка гетьманом обирали двічі². Як на наш погляд, цей акт було здійснено один раз – 28 серпня 1665 р.

Десять наприкінці року гетьман отримав листи від короля, зміст яких залишається невідомим історикам. Відповідаючи на них, він звертав увагу на складність виконання своїх обов'язків («мусить рад-не-рад залишатися до часу невільником тої функції», щодня проливаючи «піт на услугах короля») й засвідчував готовність «скласти з себе на раді гетьманський уряд», відзначив неможливість відіслати до Польщі В. Дрозденка («брацлавського пташка») через загрозу викликати тим самим невдоволення полків, які йому підлягали. П. Дорошенко прохав також увільнити українське населення «від обов'язку провіянтувати польські залоги»³. В інструкції містилося прохання підтвердити вольності Війська Запорозького, звільнити хоча б на один рік козацьку Україну від «жовнірських стацій і провіянтування фортець», надіслати королівські листи на Лівобережжя й Запорожжя з метою навернення козаків та інших соціальних верств до підданства. Знову порушувалося клопотання про надходження індукти до скарбниці, оскільки, окрім усього іншого, чималих видатків потребувало утримання хворих і поранених вояків (яких «набралася незлічена сила»); йшлося також про необхідність відпустити з ув'язнення Й. Тукальського, Ю. Хмельницького та Г. Гуляницького й про сприяння у звільненні його братів⁴. Через кілька тижнів гетьман посилав надвірного ротмістра Ярему Петрановського до короля з новою «Інструкцією», в якій повторив свої попередні прохання⁵.

Велику увагу Петро приділяв відновленню ефективного функціонування державного апарату, діяльність якого у 1664–1665 рр. в умовах анархізації громадсько-політичного життя фактично припинилася. Насамперед він дбав про якісне поліпшення кадрового складу генеральних старшин і полковників, підбираючи на ці посади досвідчених та авторитетних серед козацтва осіб. Так, генеральним обозним став Іван Демиденко, генерального суддю Г. Гапоновича замінив Семен Богаченко, посаду генерального писаря обійняв Іван Чекаловський, генеральними осавулами призначаються Павло Апостол та Дем'ян Пиляй. Полковницька когорта поповнилася черкаським полковником Богданом Калістратом (замінив А. Воронка),

¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 63–64; Крикун М. Інструкція посла Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року ... – С. 311.

² Крикун М. Інструкція посла Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року ... – С. 338–339.

³ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко ... – С. 60–61.

⁴ Там само. – С. 61–62.

⁵ Там само. – С. 63–64.

уманським – Григорієм Білогородом, брацлавським – Михайлом Зеленським, подільським – Остапом Гоголем¹.

Уже на початку 1666 р. помітно поліпшується функціонування місцевих органів влади; згасають прояви анархо-охлократичної стихії. Водночас гетьман схиляється до думки про необхідність реформування війська. Реалізуючи ідею Б. Хмельницького щодо створення в Україні постійної професійної армії, він приступив до організації підрозділів серденят (сердюків), які згодом мали стати її основою. Вони формувалися переважно з нереєстрових козаків, подільських левенців (опришків), молдаван і сербів на основі найму (контракту). Звільнені, на відміну від традиційних козацьких полків, від деморалізуючого впливу протиставлення різних політичних або кланових інтересів старшин, саме серденятські полки забезпечували міцність його влади, позбавляючи залежності від полковників².

Перші місяці нового 1666 р. загострили проблему правового оформлення стосунків із Річчю Посполитою. Небажання Яна Казимира визнавати легітимність обрання П. Дорошенка гетьманом створювало реальну загрозу, що Варшава може зробити ставку на іншого кандидата, тим більше, що претендентів на булаву не бракувало, і це, зрозуміло, не було таємницею для польського уряду. У таких умовах украї важливим для П. Дорошенка залишалося вирішення питання про доцільність перебування польських залог у містах та їх утримання за кошти й ресурси місцевого населення, яке постійно скаржилося на утиски й здириства жовнірів. У третій декаді лютого гетьман отримав відповідь Яна Казимира на порушені Військом Запорозьким клопотання, в якій не побачив очікуваного визнання законності свого володіння булавою (Д. Дорошенко слушно звернув увагу на той факт, що в тексті документа жодного разу не згадувалося імені гетьмана³). Король підтверджував «вольності Війська Запорозького, що здавна йому належали», і засвідчував готовність їх розширити після звільнення «тамтешньої провінції» (Лівобережжя) «з ворожої посесії». Він обіцяв надіслати комісарів для переговорів з Військом Запорозьким, але лише після завершення сейму, на засідання якого запросив козацьке посольство. Посилаючись на воєнні дії і загрозу з боку супротивників, король обґрунтовував необхідність перебування у містах польських залог та їх утримання, бо «люди повітрям жити не можуть» і, виконуючи «такі послуги», «де працюють, там і їсти мають». Він також повідомляв, що вже наказав

¹ Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року ... – С. 327.

² Апанович О. Найтрагічніший гетьман ... – С. 102–103; Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006. – С. 63–64.

³ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 62.

випустити з ув'язнення митрополита, Ю. Хмельницького та Г. Гуляницького, обіцяв поклопотатися перед царем про звільнення з неволі братів гетьмана¹. Однак основне прохання – про виведення залог – було відхилене.

Враховуючи демократичні традиції Війська Запорозького розв'язувати найважливіші питання на генеральних радах, П. Дорошенко розпорядився зібрати чергову з них у Лисянці. Наводяться різні дані про час проведення цієї ради. Найпоширенішою в літературі датою є 20 лютого за ст. ст. (2 березня за н. ст.), проте маємо також свідчення сучасників, що вона відбулася пізніше, між 7 та 10 березня². Найімовірніше, що в її роботі взяло участь лише близько 300 осіб. Це була представницька рада товариства (знатних козаків), козаків, черні, запорожців, серденят і міщан. На раді були висунуті вимоги про звільнення міст від польських залог і підрозділів найманців чи утримання їх за кошти скарбниці Речі Посполитої; збереження королем стародавніх козацьких прав; припинення воєнних дій між правобережними і лівобережними козаками, аби жити їм «у злагоді». У разі відмови Яна Казимира, пропонувалося «шукати іншого государя» – царя чи хана, або переселятися на терени Молдавії.

Відомості канівського козака Тимофія Буренка про гострий конфлікт, що стався (начебто через відмову виплачувати платню) між гетьманом й серденятськими старшинами і змусив останніх залишити раду, видаються сумнівними. Навіть якщо і виникло якесь непорозуміння, воно принаймні не вплинуло на лояльність серденят до українського правителя.

Вірогідно, що під час суперечок П. Дорошенко продемонстрував загалу, що не триматиметься влади. Згідно з козацькими традиціями, він поклав булаву й залишив коло. Старшина наздогнала Петра й запросила до участі у роботі ради, яка переобрала його гетьманом Війська Запорозького (Лівобережну Гетьманщину представляв сотник Сава з Кременчуцького полку), що, без сумніву, зміцнило авторитет Дорошенка серед козацтва. Рада вирішила направити на Варшавський сейм посольство, яке мало викласти прохання, клопотання й вимоги Війська Запорозького, і схвалила основні положення майбутньої інструкції³. Безумовно, її текст розроблявся не без участі Петра. Разом з іншими старшинами цей документ підписали і серденятські полковники Федір Михайленко, Матвій Канівець і Василь Волошин.

¹БМЧ. ВР. – Спр. № 402. – Арк. 611–613.

²НБУ. ІР. – Спр. № 15418. – Арк. 7–8; Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст.: Рада старшини. – К., 1930. – Ч. II. – С. 291; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року ... – С. 312.

³НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15418. – Арк. 6–9; Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 82–83, 88; Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини ... – Ч. II. – С. 291–292; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року ... – С. 312–315.

Згідно з ухваленою «Інструкцією», послани (паволоцький полковник Ярош Гриценко (Грицютенко) та ін.¹) насамперед мали клопотатися перед королем і сеймом про захист інтересів («вольностей») православної церкви й усіх православних («нашого народу») Речі Посполитої й домагатися ліквідації унії. Якщо б для цього не виникло сприятливих обставин, їм доручалося добитися заборони уніатам втручатися у справи православної церкви та її володіння, а також чинити тиск на священників і поспільство. Їх також зобов'язували порушити питання про гарантування права вільного обрання («вільними голосами й одностаино») митрополита й надання йому та єпископам можливості засідати в польському сенаті². Заслуговує на увагу той факт, що в умовах страхітливого спустошення більшої частини Правобережної Гетьманщини та непростої політичної ситуації П. Дорошенко й старшини дбали про розвиток освіти. В «Інструкції» зазначалося, що послани мають порушити питання про те, щоб після повернення Києва і Задніпров'я під владу короля там можна було б «розмножувати латинські науки» (до речі, фактично одночасно з аналогічним проханням «школи Латинські знову в Києві запровадити» до російського уряду зверталися київський полковник Василь Дворецький, київський єпископ Мефодій і представники місцевого духовенства³). Вони повинні були також клопотатися про дозвіл усім охочим вірянам відкривати бурси і семінарії⁴.

Центральне місце в документі, зрозуміло, відводилося проханням щодо розв'язання далеко не простих питань політичного життя Гетьманщини, визначення її правового статусу у складі Речі Посполитої, врегулювання взаємин із польськими залогами, розташованими в козацькій Україні. Враховуючи той факт, що уряд П. Тетері відмовився від умов Чуднівського договору й восени 1664 р. засвідчив готовність задовольнитися теренами традиційного (до 1648 р.) козацького регіону, вкрай важливим було домогтися від політичної еліти Польщі визнати автономію Гетьманщини в складі Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств. Тому посольство отримало повноваження вести переговори щодо поновлення чинності статей Зборівського договору 1649 р., які стосувалися привілеїв Війська Запорозького (чисельність козацького реєстру мала бути визначена пізніше, бо тепер «військо розірване і більша його частина перебуває

¹ Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року ... – С. 315.

² Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року ... – С. 319; БМЧ. ВР. – Спр. 402. – Арк. 615–619.

³ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 86.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 321; БМЧ. ВР. – Спр. 402. – Арк. 620.

під протекцією царя московського»)¹. Воно мало добиватися, щоб козаки проживали не лише в королівських володіннях, а й у маєтках шляхти та духовних осіб, не зазнаючи при цьому жодних збитків і утисків з боку дідичних панів, старост, підстарост, урядників, державців і їх намісників у «своїх всіляких вольностях, ґрунтах, майні, пасіках, полях, домах, хуторах, млинах, ставах і у всілякій козацькій власності...». Ніхто з козаків у жодному разі, навіть «у найменших справах», не міг судитися шляхетським судом, а повинен був підпорядковуватися тільки «козацькому праву» – у кожному полку мав підлягати суду полковника чи старшини².

Посли мали просити короля затвердити на посаді гетьмана «вільно обраного» козацькими голосами П. Дорошенка («жодного іншого як не вимагаємо, так і не хочемо») й надати йому на булаву Чигиринське староство. Вони зобов'язувалися домагатися від Яна Казимира пробачення мешканцям міст і містечок, що торік були зайняті дейнеками та підрозділами росіян і лівобережного гетьмана, мали потурбуватися, щоб король надіслав «милістю батьківською» листи до Запорозжя (яке є «головою повстань» і без якого нелегко «Задніпров'я нахилити»), засвідчуючи тим самим милосердя й підтверджуючи чинність «стародавніх козацьких вольностей». Такого ж змісту листи бажано було б направити до населення лівобережних полків і міст, щоб заручитися їхньою підтримкою. «Інструкція» уповноважувала послів пояснити, що розташування гетьманом на зимовий постій замість жовнірів вояків піхотних серденятських і запорозьких полків в окремих поселеннях Побужжя і Подністров'я викликане тим, що вони брали участь у боях із ворогами Речі Посполитої, придушуючи закологи, а також доцільністю охорони прикордонних теренів з боку південних степів («польових місць»). Водночас вони мали з'ясувати, куди серденят і запорозців направити (бо «вже наближається військовий час і наступає весна»), а також порушити клопотання про їх утримання за рахунок польського скарбу³.

Враховуючи масштаби спустошеності Правобережної Гетьманщини, П. Дорошенко прагнув полегшити становище її населення. Тому «Інструкцією» передбачалося просити короля не лише від імені Війська Запорозького, але й «всього поспільства» увільнити мешканців хоча б на рік від зобов'язання утримувати своїм коштом польські залоги у містах,

¹БМЧ. ВР. – Спр. 402. – Арк. 621; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року ... – С. 321.

²БМЧ. ВР. – Спр. 402. – Арк. 621; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року ... – С. 322.

³БМЧ. ВР. – Спр. 402. – Арк. 621–624, 627; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року ... – С. 322–325.

бо ці видатки спонукали людей залишати домівки й переселятися до інших місцевостей, через що тепер Україна дуже близька до перетворення в «остаточну пустелю». У ній порушувалися питання і про повернення Війську Запорозькому його гармат, що зберігалися у білоцерківському замку, привілеїв, коштів і клейнодів, вивезених П. Тетерею; закріплення за Військом Терехтемирівського Успенського монастиря, при якому традиційно діяв шпиталь для престарілих і покалічених козаків; підтвердження спеціальних привілеїв козакам Уманського полку; звільнення з російської неволі ув'язнених козаків (з-поміж них і братів П. Дорошенка Григорія та Андрія); захист прав козацьких удів; містилася скарга на кривди козакам з боку жовнірів у Немирівщині (Вінницький повіт), Шаргородському і Могилів-Подільському ключах, Вінниці та її околицях. Показовим виглядає те, що послы мали просити короля не надавати нобілітацій, маєтків чи інших заохочень окремим особам, що було звичною практикою на попередніх сеймах і призводило тільки до загальної шкоди, а підтверджувати права та привілеї православної церкви і духовенства, вольності Війська Запорозького в цілому¹.

Зовсім непростою видавалася справа переконати короля і сейм у законності самостійного надання П. Дорошенком військової допомоги ханові для придушення заколоту ногайців. Послы мали повідомити, що 2 полки були надіслані на прохання Мегмед-Гірея восени ще 1665 р. за згодою коронного хорунжого Анджея Потоцького та інших польських достойників, із поваги до «братерства і нерозривної приязні й. к. м-ті з кримським ханом», а не внаслідок певних таємних домовленостей із Мегмед-Гіреєм².

Проте аналіз змісту «Інструкції» засвідчує, що П. Дорошенко прагнув відновити політичну автономію козацької України в складі Польщі та звести нанівець вплив Корони на Правобережну Гетьманщину. Окрім того, він намагався зміцнити власне становище, заручитися підтримкою польської еліти у підпорядкуванні своїй владі Запорожжя й Лівобережжя, утримати при собі полки запорожців і серденят і зберегти приязні стосунки з Кримом.

Невдовзі після відправки посольства на сейм гетьман звернувся з листом до короля, прохаючи не передавати кафедри перемишльського

¹БМЧ. ВР. – Спр. 402. – Арк. 628–632; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року ... – С. 325–327.

²БМЧ. ВР. – Спр. 402. – Арк. 627; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року ... – С. 324; Мицик Ю. Регести документів „Татарського відділу” Архіву Коронного в Варшаві (кінець XVI–XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2. – С. 353.

єпископа Антона Винницького (вибраного київським митрополитом) греко-католицькому єпископу¹. Водночас він шукав шляхи до порозуміння із Січчю, козаками й старшиною Лівобережжя. Умови для реалізації цих планів складалася сприятливо. Укладений І. Брюховецьким Московський договір (1665 р.) викликав невдоволення запорожців й усіх соціальних верств і прошарків у Лівобережній Гетьманщині, починаючи від селян і завершуючи духовенством. До того ж, тривожну атмосферу посилювали відомості про згоду лівобережного гетьмана на підпорядкування Київської митрополії московському патріархові й висвячення на цю кафедру російського ієрарха, прибуття до міст воєвод із залогами, майбутній перепис ними населення й збір із нього податків до царської скарбниці, отримання І. Брюховецьким боярства, а частиною старшин дворянства тощо. Особливо напруженою була ситуація у Запорожжі, оскільки статті договору передбачали надсилати туди щовесни залоги в 1000 ратників, а також направити спеціального воєводу з 300 ратними людьми, місцем перебування яких мав стати Кодак². Тим самим Запорожжя повністю потрапляло під контроль Москви і втрачало політичну самостійність. Зрозуміло, що запорозькі козаки, котрі відіграли вирішальну роль в оволодінні І. Брюховецьким булавою, не могли схвально поставитися до надання російським урядом йому та старшині титулів, земельних володінь і маєтків, їхнього свавілля, ненаситного прагнення до наживи (за словами С. Величка, «таж бо задля золота та срібла не тільки кожен із них дав би виколоти око, але й брата, й батька свого не помилював би...»³).

Уже в лютому 1666 р. опозиційні до росіян і гетьмана настрої охоплюють значну частину запорожців. Російський воєвода у Січі Григорій Косагов повідомляв, що вони «царських ратних людей не люблять і говорять, наче з їхньої милості не стало Війську здобичі, хочуть миритися з татарами і Дорошенком...». Під проводом Кирила Кодацького опозиціонери змістили кошового Леська Шкуру й обрали на цю посаду Івана Рога. Новообраний кошовий 12 березня звернувся з листом до І. Брюховецького, в якому дорікав на перебування росіян у Кодаку, порушення запорозьких вольностей, ігнорування інтересів запорозького товариства. Водночас він нагадував лівобережному гетьманові, щоб той не забував, кому він зобов'язаний власне булавою («хоча отримав від його царської пресв. вел-ті поважну честь, однак не через когось іншого, лише через

¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко ... – С. 76.

² Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 15–19; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній та Слобідській Україні ... – С. 258–259.

³ Величко С. Назв. праця. – Т. 2. – С. 26.

військо Запорозьке, проте військо не потребує боярина, але гетьмана»), й попереджав, щоб поводив себе «розумно» із запорожцями, бо «не завжди сонце ходить у хорошій сукні, і не знаєш, що кому щастя на що принесе, але пам'ятай стару філософську притчу, що щастя на дуже прудкому колі обертається», тому «вельможність твоя умій поважати щастя...»¹. Наприкінці березня І. Брюховецький повідомляв цареві, що «запорозькі низові козаки... недобре думають...»².

Протягом квітня-травня опозиційний рух наростав, до нього приєдналися козаки Переяславського і Полтавського полків. Запорожці розпочали блокаду розташованої в Кодаку російської залоги стольника і воеводи Г. Косагова, домагаючись її виведення³. Побоюючись їх нападу, ратники вимагали від воеводи залишити Запорожжя. У третій декаді травня росіяни відступили з Кодака й вирушили до Переволочної⁴. Городові козаки, міщани й селяни не приховували обурення діями воевод, їхнім втручанням у життя їх громад, переписом населення та його податків і повинностей, політикою І. Брюховецького тощо. Дяк Євстратій Фролов, який у травні побував у Переяславі, з розмов із полковником Данилом Єрмолаєнком і місцевими старшинами дізнався, що серед населення полку «зростає злий задум на смуту і через нелюбов до нього боярина і гетьмана по задуму від запорожців...»; козаки «боярина і гетьмана всі не люблять, а говорять: у нас де серед предків бояр не було, а він де впроваджує новий зразок (?) і вольності де наші від нас всі відходять, та і доступ до нього став важким»⁵. За його словами, полковник не приховував свого побоювання, що «козаки вчинять гіль (бунт. – Авт.) і вас (росіян. – Авт.) поколють». Вони на місцях заявляли: «... підемо де в Запороги, і не одні де ми Переяславці, і з інших містечок зберемося в Запорогах і підемо на гетьмана. А государевих людей, котрі живуть у Переяславі, називають лиходіями та жидами»⁶.

Блюститель Київської митрополії єпископ мстиславський і оршанський Мефодій у розмовах із київським воеводою боярином Петром Шереметьєвим та Є. Фроловим підкреслював самовладність І. Брюховецького, який, усупереч традиціям, призначає полковників, без суду карає старшин, зокрема, відсилає до Москви, а українці «такі люди, що їм де легше смерть прийняти, ніж їх до Москви відправляти», через що «Запорожці і Пол-

¹ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15418. – Арк. 16–17; Соловьев С. М. Указ. соч. – Кн. VI. – Т. 11. – С. 154–155.

² Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 94.

³ Там же. – С. 92.

⁴ Петровський М. Нариси історії України ... – С. 285–286, 400–401.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 101.

⁶ Там же. – С. 102.

тавці і всіх Малоросійських міст полковники і старшина і козаки, також де і духовенство все» його не люблять. Він звертав увагу на те, що «Запорожці де з Полтавцями живуть у згоді, як чоловік з жінкою»¹.

Враховуючи настрої, що панували серед запорозького козацтва, П. Дорошенко встановлює зв'язок із Запорожжям. Брак джерел, на жаль, не дає можливості з'ясувати ані часу налагодження перших контактів, ані змісту переговорів. Проте відомо, що зміщення з посади кошового Л. Шкури відбулося не без впливу правобережного гетьмана. У травні П. Дорошенко повідомляв Я. Стахурському про вигнання запорожцями росіян із Січі та їх згоду об'єднатися з його полками². Очевидно, ще у квітні він розпочав перемовини з єпископом Мефодієм, натякаючи на можливість порозуміння з Росією й прийняття протекції царя. Водночас гетьман недвозначно вказав і на наявну на цьому шляху перешкоду – позицію І. Брюховецького, який зможе спробувати або вбити його, або заслати до Москви³. Отже, П. Дорошенко не лише намагався віднайти впливових союзників у Лівобережжі, але й дискредитувати лівобережного правителя. У березні-травні він також продовжував практикувати дрібні напади на лівобережні містечка, щоб не лише знайти поживу для союзників – поляків і татар, а й укріпитися на одному чи кількох плацдармах, зокрема, в Острі⁴. Певною мірою вони могли слугувати й «відповіддю» на подібні акції російських ратних людей, що квартирували у Києві⁵.

Навесні 1666 р. із внутрішніх проблем особливо дошкуляли П. Дорошенку дві: лютий голод, що охопив майже всю територію Правобережної Гетьманщини (навіть у Чигирині, за свідченням польського посла Ф. Кобилецького, «поїли собак і кішок»⁶) і спонукав її населення переселятися у Лівобережжя або шукати порятунку у Запорожжі, і позиція подільського полковника Костянтина Мигалевського, котрий, очолюючи 5-тисячне військо, відмовлявся виконувати розпорядження гетьмана. Заходи П. Дорошенка, спрямовані на запобігання виходу населення з Правобережжя, успіху не мали. Як повідомляв на початку червня цареві І. Брюховецький, «безперестанку з того боку Дніпра всякого чину жителі Задніпровські на цей бік Дніпра... із сім'ями від великого голоду переходять, а що того боку

¹ Там же. – С. 98–99, 104.

² Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 3. – Спр. 20. – Арк. 75; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини ... – С. 481.

³ Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 3. – Спр. 20. – Арк. 104.

⁴ Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 3. – Спр. 20. – Арк. 86, 94; Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця... – С. 155.

⁵ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15418. – Арк. 12–14.

⁶ Мицик Ю. Регести документів ... – С. 356.

їх владолюбці тому запобігають і на цю сторону Дніпра в хліб переходити не допускають, однак ж важко їх утримувати можуть, бо вельми голодною помирають смертю»¹.

Враховуючи масштаби голоду, П. Дорошенко звів до мінімуму поставки продовольства польським залогам у Білій Церкві, Чигирині, Корсуні та інших містах. Водночас він відмовився виконувати королівський наказ про стягнення податку (стації) на утримання жовнірів з населення Брацлавського воєводства і передачі права на це коронному хорунжому А. Потоцькому. У листах до останнього, а також до білоцерківського коменданта Дорошенко зазначав, що збір стації викличе обурення і серед козаків, котрі відмовлятимуться виконувати службу («тоді, з-за цього, козака з двору не можна буде вигнати, бо боятиметься, щоб в його відсутність кривда яка у його дворі не вчинилася»), і чимало з-поміж них може приєднатися до К. Мигалевського, який «замисляє справи не суть для заспокоєння»².

У сфері зовнішньої політики для гетьмана було важливо не лише зберегти приязні стосунки з Кримом, а й забезпечити регулярне надходження від хана військової допомоги. Річ у тому, що в березні 1666 р. султан усунув від влади Мегмед-Гірея, який проводив самостійну політику й підтримував дружні відносини з Річчю Посполитою. На його місце призначається Аділ-Гірей – поки що вірний васал Порти³. Ця акція султана загострила внутрішньополітичну ситуацію в Криму, оскільки Мегмед-Гірей та частина знаті встали в опозицію до ухвали Стамбула. За даними окремих джерел, вони покладали певні надії на допомогу П. Дорошенка, запорожців і козаків К. Мигалевського, з приводу чого й вступили з ними у переговори. У листі до короля гетьман повідомив, що Мегмед-Гірей схиляє його до виступу проти Порти, «яка хоче впровадити у їхню державу іншого хана»⁴. На боці Аділ-Гірея виступили ногайці, які в квітні перекрили усі шляхи до Криму⁵. У ханстві визрівав внутрішньополітичний конфлікт, і П. Дорошенко, намагаючись уникнути погіршення стосунків із Бахчисараєм і Стамбулом (султан прислав гінця, переконуючи гетьмана не надавати підтримки скинутому з престолу ханові), слушно вирішив зайняти нейтральну позицію, а тому заборонив К. Мигалевському направляти допомогу Мегмед-Гірею. Оскільки по-

¹ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 107.

² Там же. – С. 112–118.

³ Podhorodecki L. Chananat krymski i jego stosunki z Polską w XV-XVIII w. – Warszawa, 1987. – S. 205.

⁴ Мицик Ю. Регести документів... – С. 354–356; Rudowicz B. Efemeros czyli: Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656–1672. – Lublin, 2002. – Cz. 2: 1656–1672. – S. 86.

⁵ Мицик Ю. Регести документів... – С. 356.

дільський полковник підтримував ще й стосунки з агентами коронного маршалка Єжі Любомирського, який вів воєнні дії проти Яна Казимира й хотів завербувати до свого війська козацькі підрозділи, а також І. Брюховецьким, то гетьман наказав брацлавському полковнику слідкувати за ним «пильним оком», а в разі потреби «громити»¹.

Через кілька днів після приїзду 10 травня до Чигирин польського посла Ф. Кобилецького гетьман направив своїх посланців до Адіа-Гірея, воєводи, засвідчуючи свою лояльність до ханства. Десять у кінці травня – на початку червня, очевидно, з метою підтвердження союзницьких відносин, до П. Дорошенка з'являється кримський посол. Не виключено, що Адіа-Гірей обіцяв надати військову допомогу в боротьбі за поширення влади правобережного зверхника на Лівобережжя². Безперечно, така позиція Криму відкривала П. Дорошенкові можливості активізувати дії щодо реалізації наміру об'єднати козацьку Україну. При цьому гетьман покладався і на підтримку польських підрозділів, розташованих залогами в ряді міст, для цього встановив тісні контакти з Я. Стахурським. Маючи обмаль сил та враховуючи протидію з боку К. Мигалевського та зміцнення позицій І. Брюховецького в Каневі (у місті перебували сотні київського полковника Василя Дворецького, лубенського – Богдана Щербака й канівського – Якова Лизогуба)³, він відхилив вимогу Варшави надіслати кілька тисяч козаків на допомогу королю у його боротьбі з Є. Любомирським⁴.

У середині травня гетьман робить першу спробу зібрати полки для проведення широкомасштабної операції у Лівобережжі й блокування Києва та Канева. Полковники отримали універсали з наказом прибувати на традиційне місце збору війська – Росаву⁵. Однак цей процес відбувався украй мляво. Окремі полковники очікували, інші діяли надзвичайно інертно. Зокрема, проігнорував розпорядження гетьмана подільський полковник. Як повідомляв 29 травня з Красного анонім, «тут теж цей Константин грек, династ, тихо сидючи в Могилеві, щось задумує (?), часом відзивається з своєю приязню, перестерігає, коли свавільні чати виходять»⁶. Не проявляв особливої активності і Я. Стахурський. Цим скористався київський воєвода П. Шереметьєв, який послав 28 травня стольника Петра Ізмайлова

¹ Мищик Ю. Регести документів... – С. 355–356; НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. № 15418. – Арк. 21, 24.

² Мищик Ю. Регести документів... – С. 356–357; Його ж. Чигирин – столиця Гетьманщини... – С. 155.

³ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 127.

⁴ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15418. – Арк. 18; Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 135.

⁵ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15418. – Арк. 19–20.

⁶ Мищик Ю. Регести документів ... – С. 355.

з кількома тисячами війська для захоплення Білої Церкви. Розпочалися бої, що тривали кілька днів. Зазнавши невдачі у спробах оволодіти містом, росіяни в його околицях «багато сіл і селищ попалили і розорили і людеј посікли» і 4 червня повернулися до Києва¹. Після їх відходу білоцерківський комендант розпочав зміцнювати (за допомогою місцевого населення) міські укріплення і пішов на співпрацю з гетьманом у справі організації походу у Лівобережжя. Вочевидь, із цією метою П. Дорошенко запропонував К. Мигалевському прибути до Білої Церкви². Сюди ж, згідно з новим розпорядженням гетьмана, мали з'явитися й інші полки.

Тим часом відбувалися події, що істотно вплинули на всю політику українського правителя, зокрема, на зміну його зовнішньополітичних орієнтирів. Насамперед мається на увазі ставлення короля й польської політичної еліти до прохань Війська Запорозького (основними серед них були скасування унії, поновлення Зборівського договору, звільнення населення від сплати стації на утримання польських залог і затвердження обрання П. Дорошенка гетьманом). Як свідчать джерела, особливо непокоїв козацьке товариство статус П. Дорошенка, оскільки воно побоювалось, що польський уряд віддасть булаву П. Тетері, якого козаки ненавиділи. Ф. Кобилецький, проживаючи в Чигирині, зауважив, що «Дорошенко дуже ображається через титул, який нині вживають у листуванні до нього. Козацьке військо за цей титул, а особливо старшина кажуть..., якщо не буде підтвердження Дорошенку на булаву, то буде погано... Борони Боже, тут згадати про Тетерю, ось так його тут люблять...». Тому в листі до канцлера писав: «Заради Бога прошу дати підтвердження для Дорошенка»³. В інструкції Я. Стахурського від 10 червня офіцеру Фірксу, якого він відправляв до короля, також наголошувалося на неприязні козаків до П. Тетері (йому «великі неприятелі»)⁴.

Варшавський сейм розпочав роботу 17 березня 1666 р. Однак в умовах громадянської війни українська проблема практично залишалася поза увагою його делегатів. Лише сандомирський каштелян Станіслав Вітовський спробував порушити питання про доцільність застосувати всі сили (включно з підрозділами Є. Любомирського) для втихомирення збунтованих козаків, після чого розпочати воєнні дії проти Росії⁵. Проте ця ідея не знайшла підтримки. 18 квітня сенат заслухав українських послів, які під-

¹ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15418. – Арк. 20–21.

² Там само. – Арк. 24.

³ Мицик Ю. Регести документів ... – С. 356.

⁴ БМЧ. ВР. – Спр. 402. – Арк. 635.

⁵ Dąbrowski J. S. Polskie elity wobec Kozaczyzny oraz Moskwy u latach 1661–1668 // Studia Historyczne. – 2001. – R. XLIV. – Z. 4. – S. 582.

твердили готовність служити інтересам Речі Посполитої, але лише за умов поновлення чинності Зборівського договору. Як не без сарказму прокоментував зміст виступу один з сенаторів, «промова їхня була козацька, але інструкція [г]адяцька»¹. Канцлер Миколай Пражмовський у своїй відповіді на клопотання українців обійшов усі гострі проблеми, що засвідчувало небажання польської еліти вирішувати їх. Сейм пообіцяв підтвердити козацькі вольності й вислати для переговорів комісію, проте через зрив його роботи 4 травня конкретного рішення так і не було ухвалено².

Щоб уникнути загострення відносин з Гетьманщиною, 9 травня король прийняв послів Війська Запорозького, а 24-го дав письмову відповідь на пункти їхньої інструкції. У ній визнавалася недоторканість прав і свобод православної віри і церкви, водночас містилася відмова скасувати унію (розгляд цієї проблеми переносився на засідання наступного сейму). Підтверджувалася легітимність обрання київським митрополитом А. Винницького, а не Й. Тукальського, відхилялося прохання поновити Зборівський договір під тим приводом, що при укладенні Чуднівської угоди Військо Запорозьке саме відмовилось від нього (зауважимо: віднайдені М. Крикуном джерела доводять, що справа виглядає дещо інакше³). Що ж стосується обсягу прав і вольностей Війська Запорозького, його чисельності, дозволу козакам проживати у дідичних маєтках, то ці питання, як зазначалося у відповіді, може розв'язувати лише сейм. Погоджуючись затвердити обрання П. Дорошенка гетьманом спеціальним привілеєм (насправді, як вдалося з'ясувати дослідникам, його було видано майже через два роки – 30 березня 1668 р.⁴), Ян Казимир обіцяв пізніше надіслати клейноди.

Король також повідомляв про згоду вислати свої універсали про повернення до підданства населення Лівобережжя і запорожців. Разом із тим він категорично відмовився віддати Війську Запорозькому вивезені з Білої Церкви гармати, а також утримувати залоги жовнірів за кошти державного скарбу (цю повинність мали, як і раніше, виконувати жителі Правобережжя). До того ж Ян Казимир просив П. Дорошенка затримати на службі полки серденят і запорожців, відмовляючи при цьому українцям

¹Ibidem.

²Dąbrowski J. S. Polskie elity wobec Kozaczyzny oraz Moskwy u latach 1661–1668. – S. 583; Nagielski M. Mediacje biskupa krakowskiego Andrzeja Trzebieckiego w czasie rokosz Jerzego Lubomirskiego (1665–1666) // Kościół Katolickie w Małopolsce. – Kielce, 2001. – S. 363.

³БМЧ. ВР. – Спр. 402. – Арк. 372–375; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року ... – С. 328–329, 348.

⁴БМЧ. ВР. – Спр. 402. – Арк. 376–378; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року ... – С. 329–330, 339.

у праві збирати індукту до військового скарбу. Інші, менш важливі пункти «Інструкції» він обіцяв або задовольнити, або посприяти їх вирішенню¹. Аналіз цього документа свідчить про небажання, а точніше, породжену релігійним, соціальним і національним егоїзмом неспроможність польської еліти піти на визнання автономії козацької України та розв'язати складну проблему взаємин православної і греко-католицької церков.

Іншим важливим чинником стали польсько-російські відносини. Вишнжені багаторічною війною, обидві сторони дедалі більше виявляли схильність до пошуків компромісу, ціною якого неминуче мала стати доля Української держави. 10 травня розпочалися переговори в Андрусові, а трохи раніше – 8 травня польська та російська делегації підписали угоду про укладення перемир'я². У зв'язку з цим цар 16 червня відправив грамоту київському воеводі, щоб той вжив заходів для запобігання сутичок із жовнірами й козацькими підрозділами і повідомив про це інших воевод у Гетьманщині. Наступного дня Олексій Михайлович вислав І. Брюховецькому наказ припинити воєнні дії в Україні й Білорусії проти поляків і литовців, а 28 червня лівобережний гетьман розіслав універсали такого ж змісту у козацькі полки³. Відповідним чином діяла і польська сторона. Такий поворот у стосунках Росії і Речі Посполитої загрожував позбавленням П. Дорошенка військової підтримки з боку польського уряду й перетворенням Корони у потенційного противника здійснення його далекосяжного плану.

Тим часом гетьман, як уже зазначалося, посилює свою воєнну присутність у Лівобережжі. В останній декаді травня він направив туди козаків Чигиринського полку і 300 татар, які «добре там погостювали»⁴. У першій половині червня рейди з Правобережжя почастишали. Їхня мета полягала в тому, щоб послабити владу І. Брюховецького й російських воевод, внести дезорганізацію у діяльність місцевої адміністрації, надати підтримку силам, котрі орієнтувалися на Дорошенка. Козацькі й татарські загони з'являлися під Миргородом, Горошином, Буровлею та іншими містами. Активізації їхніх дій сприяла невдача росіян під Білою Церквою. Силами союзників блокується Канів⁵. Дочекавшись підходу кількох тисяч татар, гетьман вирішив оволодіти Кременчуком – ключем від воріт Лівобережжя. Зупинившись у Воронівцях, він послав до міста кілька тисяч свого війська,

¹ БМЧ. ВР. – Спр. 402. – Арк. 379–381; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року ... – С. 330–333.

² Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 96.

³ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15418. – Арк. 27; Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 119, 123.

⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 82.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 110; Вирський В. Назв. праця. – С. 135.

яке, однак, зазнавши у бою 20 червня поразки, відступило. Проте 21 червня підрозділи Дорошенка з'явилися під Ірклієвом, Буровлею, Кропивною та іншими містами. Військові дії продовжувалися й у наступні дні¹.

У кінці червня – першій половині липня 1666 р. гетьман прагне, долаючи низку труднощів (явне небажання більшості козаків збиратися до війська як під Білу Церкву, так і до Чигирина, відвертий непослух К. Мигалевського, настирливе домагання А. Потоцького вибрати стацію у Брацлавщині, вимоги польських комендантів забезпечити жовнірів залог продовольством, наполегливе клопотання Аділ-Гірея надіслати йому на допомогу 2 тис. козаків тощо), переломити перебіг подій на свою користь. Украй занепокоїло П. Дорошенка отримане від польських комісарів в Андрусові повідомлення про польсько-російське перемир'я й розпорядження не вдаватися до недружніх акцій проти росіян і лівобережних козаків. Правобережний гетьман вирішив проігнорувати його, посилаючись на відсутність відповідного наказу з боку короля. Якщо вірити свідченням деяких чигиринських козаків, він заявив посланцям комісарів: «... йому де гетьманство дано не від королівської величності і не від гетьманів, а дано де йому гетьманство від хана Кримського, і надію де всяку має на хана Кримського»². Важко судити, чи насправді мала місце подібна заява П. Дорошенка. Проте беззаперечним є той факт, що саме з липня в його політиці окреслюється початок повороту у бік тіснішого співробітництва з Кримом. Не виключено, що свою роль у цій переорієнтації відіграла й отримана відповідь Яна Казимира на «Інструкцію» послам від Війська Запорозького, зміст якої слугував красномовним підтвердженням небажання правлячих кіл Речі Посполитої визнавати Українську державу.

Після переговорів із Я. Стахурським було вирішено, щоб основні сили українців і татар збиралися під Чигирином й готувалися до походу в Лівобережжя. Для блокування російської залози у Києві планувалося вислати Кальницький, Паволоцький і Подільський полки до Чорногородки. Зі свого боку П. Шереметьєв, посилаючись на укладене перемир'я, у листах до білоцерківського коменданта переконував у необхідності припинення воєнних дій. Водночас він схиляв до визнання за Росією таких міст, як Канів, Фастів, Димер, Овруч, Чорнобиль, Чорногородка, Макарів, Бишів та ін., з чим не погоджувався Я. Стахурський, мотивуючи свою позицію тим, що не має відповідних розпоряджень короля³.

¹БМЧ. ВР. – Спр. 160. – Арк. 1071–1072; БН. ВМФ. – № 7631; Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 110; Вирський Д. Назв. праця. – С. 135–136.

²БМЧ. ВР. – Спр. 160. – Арк. 706, 875, 1071; Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 128.

³НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15418. – Арк. 31–33; Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 112–113.

3 липня П. Дорошенко направив у роз'їзд за Дніпро 3 тис. козаків і татар, згодом за ними вирушили й інші підрозділи, в тому числі й польські. У середині липня вони з'явилися під Миргородом, Комишнею, Хоролом й Лубнами, 24 липня – під Ірклієвом, спустошуючи їхні околиці. Корогви полковника Стржалковського завдали удару по поселенням навколо Києва, з яких росіяни одержували продовольство. 15 липня гетьман у листі до А. Потоцького зазначав: «...роз'їзди мої часті з ордою на тамтешню сторону Дніпра бувають, які, милістю Божою, завжди щасливо гостюють...»¹.

Водночас П. Дорошенко займався підготовкою повстання лівобережних козаків і намагався забезпечити підтримку своєї акції на лівому березі Дніпра запорожцями. Він увійшов у контакт не тільки з окремими козаками, але й старшинами. У листі від 31 липня до новообраного (внаслідок повстання 28 липня 1666 р.) переяславського полковника Максима Хоменка гетьман висловлював задоволення з того приводу, що отримав від нього звістку про «початок», який Бог нам «до з'єднання любові братерської добро показує», й запевняв про згоду короля прийняти полкове товариство «під свою руку». Він висловлював побажання, аби «розпочата справа», за Божою ласкою, «щасливо вершилася», й обіцяв допомогу свого війська². Під «розпочатою справою» малось на увазі повстання переяславців, що могло сприяти об'єднанню двох частин козацької України. Збереглося свідчення одного з джерел, що «Переяславського полку козаки послали листи до всіх малоросійських міст, аби на день Іллі» вибити російських вояків³. Не виключено, що підготовка збройного виступу велася і в інших полках. Адже коли почалося повстання, його керівництво запевняло гетьмана, що все «Задніпров'я готове прихилитися до короля» (за даними Я. Стахурського, «всі міста мають здаватися...»)⁴. Існують також неперевірені дані про готовність В. Дворецького «здати» Дорошенку Канів⁵.

На жаль, складними залишалися стосунки П. Дорошенка із запорожцями, серед яких було чимало неприязно налаштованих до нього осіб. Зокрема, на одній із рад запорозька опозиція відхилила пропозицію гетьмана схилитися під «королівську руку» («і писали до нього жорстокосердно»)⁶. Однак наприкінці червня – на початку липня стали помітними деякі зру-

¹ БМЧ. ВР. – Спр. 160. – Арк. 1072; АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухой № 124/147. – Арк. 42–42 v; Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 112–114.

² НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15418. – Арк. 46; Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 115–116.

³ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15418. – Арк. 69.

⁴ БМЧ. ВР. – Спр. 402. – Арк. 647; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко ... – С. 86.

⁵ БМЧ. ВР. – Спр. 402. – Арк. 647.

⁶ Переписка Нежинского воеводы Ивана Ивановича Ржевского с Московским правительством 1665–1667 г. – Чернигов, 1901. – С. 44.

шення у їх відносинах: запорожці вступили з П. Дорошенком у переговори. Ці зміни зафіксували джерела. Як повідомив у середині липня чигиринський комендант Міхаль Жебровський Я. Стахурському, гетьман із запорожцями «вже гаразд почав до доброго...»¹, а на початку серпня цю інформацію підтвердив І. Брюховецький, який констатував, що «все зло» розпочинається із запорожців, котрі «постійно з клятвopушником Дорошенком листуються»².

У середині третьої декади липня до гетьмана потрапив від білоцерківського коменданта королівський універсал про укладення перемир'я з Росією й заборону вести проти неї воєнні дії, що перекреслювало плани об'єднання України. П. Дорошенко був украй роздратований не тільки тим, що Варшава не вважала за доцільне повідомити його особисто про результати переговорів з Москвою, але й досягнутими домовленостями. Погано приховуючи свої почуття, в листі від 26 липня до Яна Казимира він трактував це або як вияв королівської немилості, або як недогляд канцелярії. Водночас гетьман просив постійно інформувати його про стан розв'язання «української справи» у ході переговорного процесу, а також звертав увагу на можливу активізацію Порти у відповідь на польсько-російське перемир'я. «Понурий турчин з готовим військом стоїть на полях білогородських, – зазначав П. Дорошенко, – отже ми боїмось дуже, живучи на пограниччю, щоб він, пронюхавши про заключене з московським царем перемир'я, не почав торги про нашу шкіру, чого не дай, Боже». Він засвідчував свою готовість піти на припинення зіткнень із росіянами, однак за умови, «якщо тільки дадуть мені спокійно сидіти...»³.

Найімовірніше, 27–28 липня 1666 р. П. Дорошенко з незначною кількістю козаків (вони збиралися неохоче) і татар (частина їх повернулася до Криму) залишив Чигирин і вирушив до Переяславського полку. Тим часом 28 липня у Богущківській слободі козаки під проводом уже згадуваного М. Хоменка, полкового обозного Івана Пригари та Івана Мамотова підняли повстання й убили полковника Данила Єрмолаєнка. Скликана наступного дня козацька рада обрала нову старшину й звернулася з листом до П. Дорошенка, прохаючи допомоги в оволодінні Переяславом, де перебувала російська залога воеводи Григорія Вердеревського⁴. Як уже зазначалося, 31 липня гетьман отримав звістку про початок виступу, а наступного

¹ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 118.

² Там же. – С. 138.

³ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 88–89.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 127–129; Переписка Нежинского воеводы Ивана Ивановича Ржевского с Московским правительством 1665–1667 г.– С. 42–43; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні ... – С. 277–279.

дня у Черкасах його проінформували про успішний розвиток подій. Не гаючи часу, він звернувся з універсалом до старшин, козаків і посполитих «Задніпров'я», повідомляючи, що Переяславський полк розпочав добру справу повернення «до підданства королю», закликав їх підтримати її, аби «між нами більше кровопролиття не було»¹. 2 серпня П. Дорошенко направив листа до канівського полковника Якова Лизогуба, переконуючи приєднатися до нього, аби всі були «в об'єднаній братерській любові одного стада овечки»².

Водночас він послав гінця навздогін за мурзами, прохаючи їх негайно повернутися, й відіслав на допомогу повстанцям кілька підрозділів серденят на чолі з наказним гетьманом Головченком і незначну кількість татар. Сам же вирушив із Черкас до Сокирної³. На перших порах події у Переяславщині розгорталися успішно. 29 липня М. Хоменко атакував Переяслав і змусив росіян відступити до замку. У ході боїв (у них полягло 200 з 500 вояків залоги) більша частина міста вигоріла, і повстанці вирушили до Гельмязова. За зброю взялися мешканці Бубнова, Піщаного, Домонтова, Кропивни, Золотоноші, Ірклієва та інших міст і містечок. Вірними І. Брюховецькому залишилися тільки козаки й міщани Баришева та Баришполя. Вони схопили посланців М. Хоменка, які зачитували універсал П. Дорошенка до громад Переяславщини, і відправили до П. Шереметьєва⁴. Останній діяв рішуче: відразу ж на придушення повстання відправив князя Костянтина Щербатова з 2–3 тис. війська. Зайнявши Переяслав, він перетворив його у плацдарм проведення каральних операцій. Сюди ж направив свої полки (Гадяцький, Ніжинський, Лубенський, Прилуцький, Полтавський та інші) І. Брюховецький⁵.

Доля повстання залежала від надання його учасникам своєчасної і дієвої підтримки з Правобережжя. М. Хоменко вмовляв П. Дорошенка якомога швидше («наспіх») йти йому на допомогу, не без підстав побоюючись, що поява підрозділів росіян і лівобережного гетьмана деморалізуюче вплине на повстанців. І справді, коли до Гельмязова надійшла звістка про вихід з Києва ратних людей, його залишило чимало козаків⁶. Не міг не розуміти цього і П. Дорошенко, проте зарадити справі не мав жодної можливості: наявні сили він уже відправив, татари ще не повернулися, К. Мигалевський і далі ухилявся від виконання розпоряджень, Я. Стахурський не

¹ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15418. – Арк. 53–54.

² Там само. – Арк. 55.

³ Там само. – Арк. 49, 59–62.

⁴ Там само. – Арк. 37–41, 44, 52.

⁵ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15418. – Арк. 38, 48–50; Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 128–129.

⁶ НБУ. ІР. – Ф. II. – Арк. 15418. – Арк. 43–44.

наважувався порушувати заборони короля. Лише 3–4 серпня до гетьмана нарешті прибуло близько 2 тис. татар і, вочевидь, кілька сотень жовнірів. А тим часом повстанці могли поклатися лише на власні сили, серденят і татар Головченка, що з'явилися до Піщаної. Сюди ж прибув М. Хоменко. Після оволодіння Березанню й Гельмязовим К. Щербатов і частина лівобережних козаків Ніжинського, Чернігівського та Переяславського полків вирушили до Піщаної, в околицях якої 8–9 серпня відбулися жорстокі бої. На допомогу повстанцям прибули надіслані П. Дорошенком понад півтисячі татар і польських жовнірів. Побоюючись підходу нових сил гетьмана, К. Щербатов повернувся до Переяслава¹.

Під Золотоношею зосередилися під проводом генерального осавула Антона Мартиненка козаки Полтавського, Гадяцького й Прилуцького полків, яким доводилося ледь не щоденно битися з повстанцями, що намагалися змусити їх відступити. На допомогу А. Мартиненку 17 серпня прибули підрозділи К. Щербатова й інші лівобережні полки, які спільними силами у вирішальному бою розгромили повстанців і їхніх союзників татар. Останні врятувалися втечею до Дніпра, а повстанці у кількості 2 тис. осіб зачинилися в Золотоноші й успішно відбивали 18–19 серпня ворожі приступи. У цей час російські й лівобережні підрозділи захопили й зруйнували Богушківську Слободу і взяли в короткочасну облогу Домонтів. Придушивши основні вогнища боротьби, 21 серпня К. Щербатов повернувся до Переяслава². Це перекреслило плани П. Дорошенка, хоча він продовжував підтримувати осередки опору, які ще залишалися (Домонтів, Золотоноша, Піщана, Бубнів, Іркліїв), розглядаючи їх як плацдарми майбутніх операцій.

Другою значною невдачею гетьмана став провал задуму оволодіти Каневом, залога якого складалася з 3 тис. козаків Київського, Лубенського і Канівського полків, серед яких було чимало його прихильників. Зокрема, на початку серпня В. Дворецький повідомляв київського воєводу про вірність цареві старшин і наміри козаків «зрадити»; за його словами, вони лише очікували на прибуття під стіни міста правобережного гетьмана³. Свідчення окремих джерел дозволяють висловити припущення про прагнення П. Дорошенка використати для захоплення міста козаків Подільського і Кальницького полків, яким він наказав рухатися йому назустріч. Не виключено, що гетьман заручився згодою К. Мигалевського на участь

¹ НБУ.ІР. – Ф. II. – Арк. 15418. – Арк. 49–53; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні ... – С. 285–286.

² НБУ.ІР. – Ф. II. – Спр. 15418. – Арк. 15418. – Арк. 58–61; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні ... – С. 286–287.

³ НБУ.ІР. – Ф. II. – Спр. 15418. – Арк. 47.

у цій операції. Проте той діяв нещиро. Отримавши від П. Шереметьєва (з яким таємно листувався) гарантії безпеки, він вирішив перейти на службу до царя. Скориставшись слушним моментом, під Лисянкою, «на банкеті у себе» К. Мигалевський підступно ув'язнив кальницького полковника, розформував його полк (частина козаків приєдналася до нього), стратив гетьманського посланця і, спустошуючи поселення, вирушив до Канева. Намагання П. Дорошенка перехопити його дорогою успіху не мали. У Каневі К. Мигалевський присягнув на вірність цареві перед очільником московських стрільців Василем Бухвостовим (спеціально надісланим П. Шереметьєвим), після чого на чолі 5 тис. козаків перейшов на лівий берег Дніпра й, узявши курс на Переяслав, раптово напав на м. Бубнів, де стояла залога правобережного гетьмана, й вирізав її та міщан¹.

Не вдалося П. Дорошенку під час задніпровської кампанії отримати сподіваної допомоги з боку Криму, хоча до хана направлялися посольства. На це було дві причини. Перша – це міжусобна боротьба Аділ-Гірея із впливовим родом Ширинів²; друга – напад запорожців на Крим, які заподіяли значні руйнування й захопили в полон 1150 осіб. У таких умовах пропозицію П. Дорошенка надіслати до нього татарські чамбули було відхилено³. Лише в кінці серпня – на початку вересня татари під проводом нурадин-султана вирушили в Україну⁴.

Зрив планів не викликав у гетьмана розпачу й не послабив волі боротися за утримання плацдармів у Лівобережжі, для чого терміново почали збиратися нові сили. «Посилаю універсали до всіх полковників, щоб виходили до війська, – писав П. Дорошенко 25 серпня до Я. Стахурського, – куди і я сам, вирядивши наперед Черкаський і Чигиринський полки, поспішаю, а що Москва, не оглядаючись на перемир'я, чинить нашим людям налогу, то тим більше належить нам тим людям допомогти. Тому прошу Вашу милість, зволь з Білоцерківської або з якої іншої фортеці вислати нашій піхоті, взятій в облогу, поміч. Добре було б, якби і пан хорунжий коронний з своїми корогами сюди прибув». Гетьман наголосив на тому, що зрада К. Мигалевського наробила чимало шкоди: порушилася комунікація; відступники перехопили багато листів, включно з наказами Білоцерківському і Паволоцькому полкам, унаслідок чого ті не змогли з'явитися вчасно до табору, в якому перебували Чигиринський, Черкаський і Корсунський

¹ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 145–146, 150; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко ... – С. 87–88; Крикун М. Подільський козацький полк: періоди існування та полковники ... – С. 129–130.

² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 90.

³ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15418. – Арк. 64; Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 151.

⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 93–94.

полки; активнішими стали виступи лівобережних дейнеків. П. Дорошенко також звернув увагу коменданта на те, що хоча ще не було укладено польсько-російського договору, все ж перемир'я «вже немало турбує татар, як це видно зі слів аги Ашкара, що тільки що прибув з Перекопу»¹. Наступного дня він направив листа до А. Потоцького, в якому повідомляв про перехід подільського полковника на бік супротивника, розвиток подій за Дніпром і прохав підтримувати з ним зв'язок².

Тим часом польська еліта вдається до кроків, які суттєво вплинули на характер відносин Речі Посполитої з Правобережною Гетьманщиною. Після битви під Монтвами (12 липня), в якій Є. Любомирський наголову розгромив королівське військо, 31 липня в Ленговицях (поблизу Нового Міста) було укладено перемир'я, яке завершило громадянську війну в Польщі³. Враховуючи складну для Корони ситуацію, рада сенату 14 серпня 1666 р. прийняла ухвалу про неможливість продовження війни з Росією, і король віддав розпорядження комісарам домагатися укладення миру на 10–12-річний термін⁴. Разом із тим гостро постала проблема утримування жовнірів, які перебували у складі армій короля і коронного маршалка й під час воєнних дій безжалюбно спустошували та грабували маєтки шляхти, селян і міщан⁵. 13 серпня Ян Казимир видає універсал про спорядження коронного війська в козацьку Україну. Першими туди направилися корогви колишніх рокошан Є. Любомирського⁶.

Ця акція приховувала в собі неминуче загострення українсько-польських відносин. Адже королівський двір і уряд прекрасно знали, що Правобережна Гетьманщина доцентру зруйнована і з величезними труднощами забезпечує провіантом кількатисячні гарнізони. А тому для них не було таємницею, що поява на зимовий постій у розореному краї війська обов'язково призведе до масового невдоволення місцевого населення, яке спрямується не тільки проти жовнірів, а й гетьмана. По-друге, засвідчуючи вірність королю, Військо Запорозьке, як відомо, домогалося визнання автономії козацької України хоча б на мінімальних умовах Зборівського договору, що забезпечувало б від неузгодженої з гетьманом появи на її теренах підрозділів коронної армії.

¹ Там само. – С. 90–91.

² Там само. – С. 91–92.

³ Kłaczewski W. Jerzy Sebastian Lubomirski. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 2002. – S. 260–268.

⁴ Dąbrowski J.S. Polskie elity ... – S. 584–585.

⁵ Krasieński G. Taniec Rzeczypospolitej Polskiej / Oprac. M.Korolko. – Warszawa, 1996. – S. 172, 180, 185, 202–203, 205.

⁶ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 89; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 101.

Слід зауважити, що при цьому позиція П. Дорошенка повністю ігнорувалася: мало того, що Варшава не поспішала надіслати гетьманові клейноди як символ визнання легітимності його повноважень, вона навіть не вважала за потрібне хоча б формально проконсультуватися з ним щодо відшукання оптимального варіанта розв'язання цього питання. А це засвідчувало лише одне – абсолютне небажання польської еліти враховувати політичні інтереси Гетьманщини, прагнення будь-якою ціною поновити свою владу над нею, перетворивши козацтво у різновид звичайного військового формування, що, до речі, передбачалося Ординацією далекого 1638 р. Ріки пролиті з 1648 р. крові не слугували поважним аргументом на користь доцільності привнесення Варшавою змін у свою політику щодо України.

Вирішення питання розташування війська на постій перекладалося на плечі новопризначеного (28 квітня 1666 р.) великого маршалка коронного Яна Собеського. На відміну від багатьох інших сановників, він добре усвідомлював усю небезпеку наслідків введення польського війська у межі Гетьманщини. У листі від 10 вересня до дружини він не без сарказму зауважував: «Україну нам вихваляє король й. м., що там добрий край; а самі ледве звідтіля живі повернулися (натяк на провал походу у Лівобережжя навесні 1664 р. – *Авт.*), хоча там лише раз перебували, ... а про піхоту й не згадує зовсім, а що вона буде їсти в обозі, з чим вирушить в Україну?»¹. Довідавшись про зміну командування коронних підрозділів, П. Дорошенко вирішив звернутися до Я. Собеського з проханням покласти край зловживанням жовнірів, котрі перебували в краї, на що повсякчас нарікали старшини й козаки (за його власним визнанням, «мені постійними скаргами козаки гризуть голову»)². 20 вересня гетьман направив великому маршалку листа, в якому писав, що через їхні кривди козаки залишають домівки, а «в. м. п. відомо до чого вдається козак, покинувши свій дім». П. Дорошенко скаржився, що під час воєнних дій у Задніпров'ї польське командування не підтримало його, мотивуючи відмову тим «що вже досить вашого козацтва», через що він мусив звернутися до Криму, проте з ордами «більше клопоту, ніж допомоги»³.

Справді, перші численні татарські загони прибули в Україну десь 18–19 вересня, а їх основні сили на чолі з нуредином Девлет-Гіреєм (10–15 тис. осіб) – 5 жовтня. З одного боку, це був помітний політичний успіх гетьмана, з іншого – в умовах завершення кампанії й суворой заборони ко-

¹ Joannes III Sobieski. Listy Jana Sobieskiego do żony Maryi Kazimiry i innych znakomych osób... / Упор. A.Z. Helcel. – Kraków, 1860. – S. 85.

² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 94; Kluczycki F. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. – Kraków, 1880. –Т. I. – Cz. 1. – S. 251.

³ Kluczycki F. Op. cit. – S. 251–252.

роля проводити воєнні дії проти Росії виникала проблема з утриманням татар, які не звикли повертатися до домівок без здобичі. Державна скарбниця залишалася порожньою, населення – повністю розореним, а відтак поставала реальна загроза масових пограбувань, погромів і захоплення людей у ясир. І все це тепер лягало важким тягарем на сумління гетьмана, краяло його душу. Цілоком щирими виглядають його нарікання у листах до Я. Стахурського (29 вересня) та Я. Собеського (1 жовтня) на своє складне становище. Зокрема, П. Дорошенко зазначає, що прибула орда стала йому «як кістка в горлі», а за важкими клопотами він ані вдень, ані вночі не має спокою. «Я, бідний, – скаржився гетьман білоцерківському коменданту, – збувся вже не тільки власного криваво заробленого майна, але й тому, що батько назбирав за ціле своє життя, приходять кінець»¹.

Через брак джерел важко з'ясувати ставлення П. Дорошенка до поривань нурадин-султана й мурз здійснити похід у Лівобережжя, а також визначити характер його відносин із Кримом. Без сумніву, татарська знать наполягала на поході, під час якого можна було добре поживитися, адже полки І. Брюховецького й російські залоги не могли перекрити усі шляхи їхнього просування. Проте матеріальні вигоди були далеко не головним мотивом. Основна ж причина крилася у несприйнятті польсько-російського замирення й прагненні будь-яким чином зірвати його. І в цьому інтереси кримської еліти збігалися з інтересами правобережного гетьмана, який також виступав відвертим противником укладення російсько-польського договору. Аналіз його листування з королем, польним гетьманом і білоцерківським комендантом доводить, що хоча він підкреслено шанобливо засвідчував лояльність Польській Короні й покірність королівській волі, однак не приховував думку, що врешті-решт йому доведеться під тиском султанів вирушити за Дніпро: «... не маючи сили, я мушу так танцювати, як мені заграють»; «як відомо, чия потуга, того й сила: можуть примусити його, і не буде часу дождати, поки прийде наказ із Варшави; рад-не-рад доведеться чинити, що скажуть». У згаданому листі до Я. Стахурського від 29 вересня гетьман ніби між іншим зауважив, що якби «коронне військо схотіло й собі за Дніпро вирушити, то нехай іде повище Білої Церкви Поліссям, там не так знищений край...»². Тим самим він недвозначно натякав на бажання, щоб жовніри взяли участь у цій виправі.

У сучасній польській історіографії продовжує жити міф щодо повної несподіванки, раптовості, підступності укладення П. Дорошенком угоди

¹Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 95.

²Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 95–97; Kluczycki F. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. – S. 253.

з Кримом та їх спільної воєнної акції 19 грудня 1666 р. проти польського війська під Браїловом. Однак протягом жовтня – першої половини грудня і польське командування, і уряд, і королівський двір отримували чимало правдивої інформації про причини різкого погіршення кримсько-польських відносин і супроводжуючого цей процес українсько-кримського зближення. Власне, сам гетьман неодноразово звертав їхню увагу на неприйнятність для кримської сторони перспективи польсько-російського порозуміння. У листі від 5 жовтня до короля він повідомляв: «... різними способами удалося випитати від них (татар. – *Авт.*) причину їх неохоти до польської Корони, з яких головною є та, що ввійшли в трактати з Москвою без кримських комісарів»¹. Чигиринський комендант М. Жебровський, котрий як ніхто інший з польських урядовців мав можливість у разі потреби безпосередньо спілкуватися з гетьманом, старшинами й мурзами, 10 жовтня повідомляв Я. Стахурському про новину від П. Дорошенка, що татарська знать вимагає, аби «він заключив з ними лігу, бо не хочуть жодної іншої, як тільки козацької приязні, щоб воювати поляків за те, що вони без їх відома заключають з Москвою мир»².

Обидва коменданти постійно наголошували на потужному тиску мурз на гетьмана, якому дедалі важче було обстоювати власну позицію. Враховуючи потенційну загрозу вторгнення орди, білоцерківський комендант, усупереч офіційній позиції Варшави, схилився до думки про доцільність спрямувати татар у Лівобережжя, бо «ліпше чужим нашкочити ніж своїм». Змальовуючи королю ситуацію, що складалася, він прохав Бога «цих гостей» направити на той берег Дніпра, що значно краще, ніж вони мають залишатися тут, «шукаючи ліги з козаками», щиросердно зізнаючись, що часто у листах просить П. Дорошенка і сам старається про те, аби їх якимось чином «постарався збути на Задніпров'я»³.

Напрошується запитання: чи існували чинники, які могли б підштовхнути гетьмана, старшину й козацтво до розриву відносин з Польщею й укладення військово-політичного союзу з Кримом? Джерела відповідають на це позитивно. На перший план виступає небажання польського уряду визнавати автономію Гетьманщини, його політика пошуку компромісу (за рахунок козацької України) з Москвою. Надзвичайно дошкуляли козакам і поспільству також постійні зловживання жовнірів, що набували все більшої масштабності. Повне ігнорування козацьких прав і вольностей викликало масове обурення, яке загрожувало з дня на день вибухом анти-

¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко.... – С. 97.

² Там само. – С. 98.

³ БМЧ. ВР. – Спр. 402. – Арк. 653, 657.

польського повстання. У контексті сказаного красномовним є наступне визнання М. Жебровського, висловлене у листі до Я. Стахурського (друга половина вересня): «...наслулавшись досить, як з листів полковників до гетьмана, так і од своїх офіцерів, яких я посилав вибирати хліб, що панове поляки чинять незносні кривди і перешкоди у вибиранні хліба, доводиться писати до В. М. Пана, прохаючи, щоб своїм авторитетом заборонив їм те чинити. Бо і пан гетьман дуже стривожився, боячись бунтів, тому що пан Замойський почав по-ворожому поводитись і з його полковниками, а саме Зеленецького, не шукаючи справедливости, вислав добувати містечка; воно, як бачу, панове поляки йдуть своїм старим звичаєм – нашарпавши й награбувавши – з України тікати, а ми без провіанту, якого немає, будемо сидіти як на льоду, дожидаючи або голодної смерти, або теж через голод безславно втікати»¹. Тому генерал-майор небезпідставно побоювався, аби розлучені зневагою і зловживаннями козаки не захотіли укласти союз з татарами «на нашу згубу»².

За таких обставин становище П. Дорошенка відзначалося надзвичайною складністю. Як і переважна більшість старшин і козаків, гетьман не приховував невдоволення діями поляків, навіть не впустив польське посольство з королівськими листами до Чигирина, «гніваючись за галаси, які вони (поляки. – *Авт.*) тут в трьох полках чинять...»³. Однак у цілому він поведився дуже коректно, вміло стримував спрямовані проти поляків пориви козацької спільноти. М. Жебровський та Я. Стахурський неодноразово наголошували на його статечності, лояльності до Польщі, вірності королівському маєстату. Вони не без підстав убачали в ньому виваженого політика, завдяки зусиллям якого Орда й Військо Запорозьке поки що не вдавалися до ворожих дій, і добре усвідомлювали, що така напружена атмосфера в українсько-польських відносинах не може тривати довго, а отже, цілком реальною є загроза повстання «затятого поспільства». Білоцерківський комендант не приховував побоювання, аби «розлючений військом (польським. – *Авт.*)» плебс не вбив «і самого гетьмана»⁴.

Маємо підстави стверджувати, що прикро вражений зближенням Польщі з Росією, затягим небажанням Варшави визнати політичну автономію України та збайдужінням до проблеми об'єднання двох її частин, П. Дорошенко все ж не поспішав приймати пропозиції Девлет-Гірея щодо укладення потенційно спрямованої проти поляків угоди. Вочевидь, він ще

¹Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 98.

²БМЧ. ВР. – Спр. 402. – Арк. 653, 657.

³Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 99.

⁴БМЧ. ВР. – Спр. 402. – Арк. 653, 657; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 100.

сподівався, що Річ Посполита усвідомить необхідність поступок і погодиться на відповідний політичний статус козацької України у своєму складі. Адже старшини й козаки за свою основну мету вважали збереження за нею максимуму суверенітету. Їх розчарування в діях польської адміністрації проявилось на старшинській раді, зібраній 5 жовтня 1666 р. з нагоди розробки положень угоди з Кримом. За даними, наведеними М. Жебровським, на ній відбулася така розмова: «... волимо бути під турчином, як волохи: даси кілька золотих і вільний, і не будемо терпіти такого утиску, як тепер від поляків, котрі голови стинають і достатки забирають». Він був переконаний у тому, що «так щось таке буде і вже сталось би, якби пан гетьман не стримував їх...»¹.

Оскільки досягти порозуміння відразу не вдалося, роботу ради продовжили в наступні дні. Відомо, що вона тривала 8 і 9 жовтня й завершилася укладенням угоди про поновлення військово-політичного союзу з Кримом. За свідченням козака Григорія Кожевнікова, який перебував у Чигирині, гетьман і полковники присягнули на тому, аби «бути з кримським ханом в мирі і разом ходити на В. Г. в Малоросійські й Українні міста війною...»². Угода не мала антипольського спрямування (навпаки, визнавався факт підпорядкування Війська Запорозького королю). Копію її тексту Я. Стахурський надіслав канцлерові Миколаю Пражмовському³.

Звістка про укладення П. Дорошенком через кілька днів договору з Туреччиною, яким передбачалося прийняття протекції султана на умовах визнання удільності Гетьманщини «такої же, як і хана кримського»⁴, не відповідала дійсності. Підґрунтям для її появи стали чутки про перебування у татарському війську 2 підрозділів яничарів, що поширювалися у козацькому середовищі. Чигиринський комендант, який уважно стежив за всім, що діялося в столиці, і мав своїх вивідувачів не тільки серед козаків і міщан, а й серед татар, навряд чи не отримав би хоча б загальної інформації про приїзд турецького посольства, переговори з ним та укладення угоди, однак у своїх листах він жодним словом не обмовляється про ці події. Інша справа, що контакти зі Стамбулом, які, вочевидь, зав'язалися ще на початку 1666 р.⁵, продовжували зміцнюватися.

Згідно з досягнутою домовленістю з Девлет-Гіреєм, на початку другої декади жовтня П. Дорошенко вирушив із частиною татар (нурдин-

¹Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 99.

²НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15419. – Арк. 10.

³Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 100; Dąbrowski J. S. Polskie elity ... – S. 585.

⁴НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15419. – Арк. 11–12.

⁵Бушкович П. Россия и украинское гетманство в 1653–1725 годах // Белоруссия и Украина: история и культура. Ежегодник 2004. – М., 2005. – С. 74.

султан залишався у Правобережжі) до переправи через Дніпро в районі Сокирної. 18–26 жовтня татарські загони завдали великих збитків населенню Переяславського, Прилуцького, Полтавського, Гадяцького й Ніжинського полків. Захопивши чимало здобичі (в тому числі ясир), вони повернулися на Чигиринщину¹. Знову постала проблема розташування й утримання великої військової сили. Султани почали схиляти гетьмана до виступу проти Польщі, обіцяючи надати допомогу військом². Наприкінці першої декади листопада татарські чамбули стали просуватися у напрямі Білої Церкви, забираючи на своєму шляху в селян худобу. До Я. Стахурського надходять листи від Адіа-Гірея та його посла (мабуть, до Варшави) Батирша-мурзи, в яких звучало прохання посприяти тому, аби гетьман, «який не хоче вчинити так, як просить хан», погодився вислати йому в поміч кілька тисяч козаків для боротьби з черкесами³. До кінця листопада татари зайняли терени Білоцерківського полку⁴.

Вкрай загострило ситуацію свавілля жовнірів у Побужжі й Подністров'ї. 30 листопада 1666 р. анонімний автор «Новин з України» повідомляв, що Військо Запорозьке почало вимагати від них або відступити з України, або припинити здирства. За його свідченням, козаки, як і населення Подністров'я, «шукали способу, щоб могли позбутися польського панування...». За наказом П. Дорошенка, запорозькі піхотні полки почали оволодівати містами Брацлавського, Кальницького і Подільського полків, зокрема, чотири з них вступили до Ладжжина та Могилева, поволі витісняючи звідти польські корогви, обоз яких залишався під Іллінцями⁵.

Тим часом наближалися події, що істотно змінили характер відносин П. Дорошенка з Річчю Посполитою. Ще у жовтні коронна армія зосередилася у двох місцях: польські підрозділи під Крупою (над р. Горинь неподалік Рівного), а іноземні найманці – під Коритницею над Бугом. Пізніше обидві частини з'єдналися й стали обозом біля Орині над Дністром⁶. Великий гетьман Станіслав Потоцький призначив досвідченого і хороброго офіцера полковника Себастьяна Маховського, затятого ворога козацтва, який був безпосередньо причетним до розправи над І. Виговським і масового винищення української людності у 1653–1655 та

¹ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15419. – Арк. 4–9; Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 156–158.

² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 100–101.

³ БМЧ. ВР. – Спр. 402. – Арк. 661; Мицик Ю. Регести документів... – С. 358–359.

⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 101.

⁵ АГАД. – Зібрання Браницьких з Сухой. – Спр. 42/56. – Арк. 37 зв.; БМЧ. ВР. – Спр. 1656. – Арк. 701.

⁶ Kluczycki F. Op. cit. – S. 254–255.

1664–1665 рр., регіментарем війська, що мало вирушити на зимові лежі у Брацлавщину¹.

У другій половині листопада жовніри (разом зі слугами близько 10 тис. осіб) вирушили в напрямі Немирова, безжалісно грабуючи дорогою населення сіл і міст (за словами одного з учасників, «дуже немилосердно обходяться»). Поголос про безчинства, обростаючи різноманітними подробицями, породив панічні настрої, що охопили насамперед селян і міщан Кам'янець-Подільського повіту. Вони почали масово залишати поселення. 8 грудня з Кам'янця повідомляли, що до міста «звозяться хлопи звідусіль». Атмосфера страху й ненависті, що запанувала серед населення Поділля, викликала побоювання місцевих шляхти й урядовців, щоб через завдані жовнірами кривди не спалахнуло повстання². Просування війська до Шаргорода спричинило таку ж реакцію з боку жителів Подністрів'я. Від жовнірів «хлопи, як від ворогів, утікають до Волоської землі, – писав 10 грудня 1666 р. із Кам'янця невідомий автор, – хоча і там зле і дуже тяжко їм, однак все ж волюють [добратися] туди, а ніж потрапити під насильство наших»³. Вступивши на терени Гетьманщини, С. Маховський почав розташовувати корогви на постій. Частина їх він направив у спустошені поселення між Бугом і Дністром, а з основними силами вступив до Брацлава, який хотів перетворити у власну резиденцію⁴.

П. Дорошенко та Девлет-Гірей довідалися про наближення коронного війська на початку грудня. Ця звістка не могла їх не стурбувати, оскільки ані королівський двір, ані уряд, ані великий і польний гетьмани не вважали за потрібне хоча б проінформувати гетьмана про майбутній вступ підрозділів у козацьку Україну, повністю ігноруючи, а тим самим зневажаючи попередні домовленості з Військом Запорозьким. Мало того, навіть С. Маховський, до якого гетьман і нурадин-султан зверталися за роз'ясненнями, з якою метою було введено польське військо (адже всі розуміли, що зубожіле населення розореного краю не прохарчує його протягом зими), не зважав на них. Тим часом розіслані по містах для з'ясування кількості садиб, придатних для постою жовнірів, роз'їзди нападали на козаків і татар, провокуючи конфлікти. Перепис дворів переконував їх мешканців, що поляки намагаються поновити своє панування. Усвідомлення цієї загрози ви-

¹[Kochowski W.]. *Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora*. – Poznań, 1840. – Т. II. – S. 409; Majewski W. *Machowski Sebastian* // PSB. – Wrocław – Warszawa, 1973. – Т. XVIII. – S. 637–638.

²БМЧ. ВР. – Спр. 1656. – Арк. 701.

³Там само. – Арк. 702.

⁴Там само. – Арк. 702; *Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego* // *Dwa pamiętniki z XVII wieku* / Wydał i opracował Adam Przyboś. – Wrocław–Kraków, 1954. – S. 45.

кликало масове обурення селян, міщан і козаків, які засвідчували рішучість до кінця захищати здобуту свободу. Наприклад, за даними В. Коховського, міщани напівзруйнованого Ставища навідріз відмовилися впускати жовнірів, мотивуючи це тим, що «досить нам лиха і біди поляки нарobili». Вони були налаштовані боронитися до останнього, а «що збереглося від давніх пожеж, те самі до решти допалимо і самі з жінками і дітьми кинемося у той вогонь»¹. Міста й містечка організовували оборону. Подільський полковник Остап Гоголь разом з кількома тисячами татар взагалі не допустив корогв до Могилева-Подільського та в його околиці².

У такій невизначено-тривожній атмосфері взаємної підозри і недовіри появу польського війська можна було розцінити лише як прояв неприхованої ворожості з боку Польщі, яка продовжувала переговори з Москвою, не повідомляючи про їхній зміст ані українського правителя, ані хана. Дещо пізніше Аділ-Гірей у своєму листі не без підстав докоряв королю як за утаємничення змісту цих трактатів (адже Річ Посполита й Крим мали союзний договір), так і за акцію С. Маховського. Кримський зверхник був переконаний, що військо останнього використовували «проти козаків». Воно просувалося, зазначав хан, «трьома шляхами і тричі брало невільників (діставало язика) з нашого війська. Але ж не беруть язика від друзів по приязні...». Тому Аділ-Гірей не сумнівався, що С. Маховський ішов «знести наше військо», яке вийшло йому назустріч³. Отже, власне дії польської сторони, а не заздалегідь підготовлена гетьманом і нурадин-султаном підступна провокація (як це традиційно трактується в польській історичній літературі), породили збройний конфлікт. Окрім того, аналіз джерел дає підстави припустити, що на перших порах гетьман і нурадин-султан не мали на меті розгромити поляків, а намагалися лише витіснити їх за межі Гетьманщини. За визнанням учасника тих подій польського шляхтича Яна Дробиша-Тушинського, «орда з козаками наступала, не допускаючи нас на постій і так нас, поволі... випроводили з України. Пан Маховський, бачачи нерівність сил, відступав поволі з таборами, які коли б негайно залишив, то був би вивів військо...»⁴.

Справді, приєднавши корогви з-під Іллінців, регіментар відходив у напрямі Браїлова (розташованого на теренах східного прикордоння Подільського воєводства, а не біля Батозького поля, як вказує В. Коховський), збираючи розіслані раніше на зимові лежі підрозділи. Під час відступу,

¹ [Kochowski W.]. *Historia panowania Jana Kazimierza...* – S. 409.

² БМЧ. ВР. – Спр. № 1656. – Арк. 701–703.

³ *Zihni Soysal Abdullah. Jarlyki Krymskie z czasów Jana Kazimierza.* – Warszawa, 1939. – S. 83–85.

⁴ *Pamiętnik ...* – S. 45.

якщо вірити В. Коховському, він не виявив належних якостей полководця, хоча «вік провів на війні, не вмів зберігати поваги до себе, ні надавати регіментарській владі належної чинності, в цілому дозволив усім керувати, тому не існувало необхідного порядку»¹. Закидали йому також захоплення грою в кості, пияцтво тощо².

За браком джерел не можна з'ясувати, що власне призвело до вирішального бою. Припускаємо, що в умовах безладу в польському таборі («всі радили, рідко хто виконував накази»)³ якийсь із роз'їздів міг самовільно атакувати українські чи татарські підрозділи, викликавши тим самим удар у відповідь. П. Дорошенко, маючи близько 8 тис. козаків, та Девлет-Гірей з 10–15 тис. татар у ніч з 18 на 19 (за даними Я. Дробиша-Тушинського – з 20 на 21) грудня за 10–11 км від Браїлова у «порожньому містечку» атакували ар'єргард противника. Залишивши для стримування українців і татар міцний заслін, С. Маховський відвів основні сили під Браїлів і почав лаштувати їх до бою на льоду р. Рів. Для захисту замку він розташував у ньому 200 «серденят» (найманих козаків?) та кілька сотень піхотинців А. Потоцького. Побутували чутки, що, здавши керівництво військом комусь із офіцерів, сам регіментар залишився у місті, часто прикладаючись до келиха з горілкою⁴. Чи правда це, встановити неможливо.

На віддалі 3,5–4 км від Браїлова, в долині, татари й українці провели потужну атаку на корогви, які прикривали відхід війська, завдали їм поразки й змусили відступати до міста. Переслідуючи жовнірів, уже на ранок вони наблизилися до позицій противника. Перший їх приступ, вочевидь, був відбитий, бо союзницьке військо потрапило під сильний вогонь. Проте нова атака після жорстокого двогодинного бою принесла успіх: 27 корогв були вщент розгромлені, інші у паніці кинулися у напрямі Меджибожа. За свідченням учасника битви Я. Дробиша-Тушинського, «мало що в цей час війська втекло і сам пан Маховський у неволю взятий з песиком своїм Куциною; так багато товариства, поручиків з нашого боку полягло, а челядь почтова, візники і хлопці при возах майже всі згинули. Під корогвою одного пана Велгорського, ротмістра мого, самих пахоків почтових загинуло понад сорок, компанії двадцять три і поручик наш Павел Фалібовський»⁵.

¹[Kochowski W.]. *Historia panowania Jana Kazimierza...* – Т. II. – S. 410–411.

²[Kochowski W.]. *Historia panowania Jana Kazimierza...* – Т. II. – S. 409–411; Jemiołowski M. *Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679) / Oprac. Jan Dziegielewski.* – Warszawa, 2000. – S. 368; Nowak-Dłużewski S. *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj młodzi Wazawie.* – Warszawa, 1972. – S. 298; *Pamiętnik ...* – S. 46.

³[Kochowski W.]. *Historia panowania Jana Kazimierza...* – Т. II. – S. 410.

⁴АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. 42/56. – Арк. 372; *Pamiętnik ...* – S. 45.

⁵НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 13715. – Арк. 57; *Pamiętnik ...* – S. 46.

Татари гнали втікачів аж до самого Летичева, стинаючи й беручи в полон. За визнанням аноніма, вози були всі втрачені й «сила загинула челяді», бо «від самого Браїлова орда, сівши, на наших, аж під Летичів біла»; знищено 4 корогви, які «на прикритті були» й хотіли затримати татар і українців¹. Увечері, подолавши майже 70 км важкого снігового шляху у лютий мороз, залишки розбитих корогв дісталися Меджибожа й заховалися за стінами потужного замку.

Перемога була повною. Сучасники-поляки порівнювали цей розгром із батозьким 1652 р. Так, М. Ємьоловський занотував: «Багато в чому подібна була Батозькій поразка, у тому лише різниця, що там ледь не усіх витято, а тут більше забрано до неволі»². На думку С. Величка, браїлівське побоїще стало відплатою полякам за вчинені ними насильства українському населенню. «Отож не без причини пролилися на Маховського сльози православних українських людей, – написав він у літописі, – бо через те, що поводився немилосердно з тими бідними людьми, і сам за Божим правосуддям підпав із військом під знищення й повну поразку»³.

Добившись успіху, П. Дорошенко відмовився від продовження наступу, демонструючи, що підняв зброю не проти Речі Посполитої, а на захист прав і вольностей Війська Запорозького, порушених С. Маховським. Тим самим відкривалася можливість до пошуку політичного компромісу між обома сторонами. Повертаючись у Чигиринщину, гетьман змушений був залишити при нурадин-султані кілька козацьких полків. Татари ж розсипалися чамбулами по землях Західного Поділля, Волині, Полісся й Галичини, спустошуючи поселення й захоплюючи ясир, користуючись тим, що їх появи ніхто не очікував, а отже, усі почувалися у безпеці й не проявляли обережності. Були зруйновані Летичів, Плоскирів, Зборів, Глиняни й десятки інших міст і містечок. За деякими даними, бранцями стало понад 100 тис. людей⁴. Проте через люті морози більша частина ясиру вимерзла в дорозі⁵. Паніка охопила й західні райо-

¹ АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. 42/56. – Арк. 372; Pamiętnik ... – S. 46.

² Jemiolowski M. Op. cit. – S. 368.

³ Величко С. Назв. праця. – Т. 2. – С. 70.

⁴ БПАН (Краків). ВР. – Спр. 1275. – Арк. 150–151; БН. ВМФ. – № 22883; Мищик Ю. А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Т. 4. – С. 75–76; Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów / Wyd. z rękopisu K. W. Wójcicki. – Warszawa, 1853. – Т. II. – S. 112–114; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 107–108; Korzon T. Dola i neidola Jana Sobieskiego 1629–1674. – S. 483.

⁵ Jerlicz J. Op. cit. – Т. II. – S. 113–114.

ни Руського воєводства. За визнанням Б. Рудомича, «стрімголов шляхта утікала до фортеці Замостя й до Сокаля...»¹.

Так знову повторилася (і, на превеликий жаль, не в останнє) жахлива трагедія української людності, яка постійно опинялася заручником політики Кримського ханства: якщо воно виступало союзником Гетьманщини, заграви пожеж освітлювали західні й північно-західні українські терени; якщо Польщі – дим згарищ накривав козацьку Україну. І в першому, і в другому випадках на українські міста і селища чекали спустошення й руйнування, а валки бранців, у супроводі тужливо-розпачливих пісень і прокльонів на власну нещасливу долю, на адресу гетьманів, короля та увесь білий світ, тяглися до поселень кримських і буджацьких татар.

Чимало козаків і старшин (особливо запорозьких), ревно сповідуючи ідею святої боротьби з невірними, неприязно (якщо не вороже) сприйняли курс П. Дорошенка на зближення з Бахчисараєм та Стамбулом. Найбільш непримиренні позиції зайняв кошовий Іван Сірко, який уже восени 1666 р. очолив напад козаків на Крим. Не виключено, що він діяв у повному порозумінні з Варшавою. Адаже відомо, що, відправляючи на початку 1667 р. посла Кухарського до Девлет-Гірея, польський уряд у розробленій для нього інструкції уповноважував його зустрітися з І. Сірком і провести з ним переговори, нагадавши при цьому, що козаки «під жодним володарем більших не зможуть мати вольностей, як під королем й. м., котрий править над вольним народом»². Є дані, що в кінці січня І. Сірко приїхав до Львова, де зустрівся з Я. Собеським, якому повідомив, що не визнає П. Дорошенка гетьманом і готовий здійснити похід проти татар³.

Повертаючись до Чигирина, П. Дорошенко зупинився в Кальнику, де дізнався про захоплення жовнірами меджибізької залоги сотника Яреми з Торговицького полку. 16 січня 1667 р. він звернувся з листом до коменданта міста, прохаючи звільнити полоненого й обіцяючи за це зробити добру справу й виявити свою «постійну зичливість». Зміст цього листа є дуже важливим для розуміння причин розгрому війська С. Маховського. Зокрема, гетьман недвозначно засвідчував: у тому, що трапилося з жовнірами, винні вони самі, бо, маючи на постої досить хліба, пішли сюди «з погрозами на моє життя», де «люди, утяжені війною, плевели їдять». Тому легко й нерозумному зрозуміти, наголошував він, що «то не

¹Rudomicz B. Op. cit. – Т. II. – S. 123.

²БМЧ. ВР. – Спр. 162. – Арк. 15; БН. ВМФ. – № 7628.

³Korzon T. Dola i niedola ... – Т. 1. – S. 511.

по хліб, а по наше життя, і аби людей невинних тиранити, як вони цього не відучилися ремесла, і корогви гвалтом втиснулися в Україну...»¹.

П. Дорошенко не міг не враховувати спровокованого появою армії С. Маховського та її безчинствами посилення антипольських настроїв як серед козацтва, так і поспільства. Перемога, вісті про яку швидко поширювалися, надихнула їх на боротьбу за звільнення території Гетьманщини від жовнірських залог, чисельність яких становила 2 тис. осіб². Прибувши до Чигирин, гетьман розпочав облогу підрозділу М. Жебровського, дислокованого в замку, і наказав заблокувати Корсунь і Білу Церкву. У лютому 1667 р. він поновив контроль над Поліссям. Російському підполковникові Матвію Сепягіну, який, за розпорядженням В. Шереметьєва, мав повідомити Я. Стахурського про укладення Андрусівського договору, стало відомо, що «польські міста всі збунтувалися» і приєдналися до П. Дорошенка. Враховуючи складність ситуації, білоцерківський комендант наказав з'явитися до нього корсунській залозі, а також у середині лютого звернувся до київського воєводи з проханням надіслати підрозділи, щоб звільнити від «бунтівників» Полісся («бунтівні витяти міста»). Дещо пізніше він попросив провести 200 жовнірів до М. Жебровського й спонукати лівобережного гетьмана надіслати допомогу чигиринській залозі³. Зі свого боку, листуючись зі Я. Стахурським, гетьман домагався від нього виведення залоги з Чигирини й скептично висловлювався з приводу поновлення переговорів із Варшавою⁴.

При П. Дорошенку залишалося 4–5 тис. татар⁵, які тримали в напрузі жовнірів залог й здійснювали невеликі вилазки у Лівобережжя. Він прагнув перешкодити укладенню польсько-російського договору (не знаючи, що це вже відбулося 30 січня) за допомогою тиску на Польщу з боку Бахчисарая, тому десь на початку лютого відправив туди посольство брацлавського полковника Михайла Зеленського й Данила Лісницького. Воно мало запропонувати Аділ-Гірею замиритися з Росією на антипольській основі й поклопотатися про повернення з полону захоплених татарами жителів Чигирини й інших «міст і повітів»⁶.

Звістка про погром під Браїловом спонукала Варшаву до швидшого порозуміння з Москвою в Андрусові. Рада сенату 30 грудня 1666 р. ухвалила

¹ Там само. – Спр. 1656. – Арк. 719.

² Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. – Warszawa, 1965. – S. 149.

³ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15422. – Арк. 1–3.

⁴ Там само. – Арк. 8–9.

⁵ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 108–109.

⁶ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15545. – Арк. 20; Соловьев С.М. Указ. соч. – Кн. VI. – Т. 11. – С. 172–173; Чухліб Т. Гетьмани і монархи ... – С. 198–199.

піти на поступки росіянам у спірних питаннях, враховуючи, що ті першими поступилися у справі Інфлянтів (Лівонії та Ліфляндії). Через три тижні комісари отримали наказ короля негайно укласти мир «і на таких умовах, які Москва пропонує», аби лише у ньому була стаття про утворення ліги з Росією проти татар, козаків і Порти. 30 січня 1667 р. послы обох сторін затвердили договір своєю присягою¹. Його умови передбачали укладення перемир'я до червня 1680 р. До Росії відходили Смоленське воеводство, Чернігівщина, Сіверщина, Стародубщина, лівобережна частина Київського воеводства і на два роки Київ (до 15 квітня 1669 р.). За Польщею залишалася Правобережна Гетьманщина (її населення («козаків») цар «звільняв» від присяги йому «на підданство», складеної, найімовірніше, у 1654 р.). Над Запорожжям встановлювалася спільна протекція царя й короля (козаки мають бути «у послушенстві й під обороною» обох государів). Росія зобов'язувалася виплатити Польщі компенсацію за втрачені землі в сумі 1 ман злотих. Передбачалася координація дій обох держав у боротьбі проти агресивних акцій з боку Криму чи Порти².

Як бачимо, Росія й Річ Посполита досягли компромісу за рахунок інтересів Української держави. Андрусівський договір, юридично закріплюючи розподіл Гетьманщини, унеможливував реалізацію планів української еліти щодо возз'єднання козацької України за допомогою Москви чи Варшави, а тому змушував її шукати вихід із трагічної геополітичної ситуації в союзі з Кримом і Портою.

Попри всю гостроту соціальних суперечностей, політичне протистояння угруповань козацької старшини, різновекторність їх орієнтацій, морально-психологічну втому і збайдужілість значної частини населення від безкінечних воєнних дій, звістка про умови договору викликала різко негативну реакцію українців. П. Дорошенко, дізнавшись про перемир'я в кінці лютого, уже 1 березня розіслав універсал, яким проінформував козаків про ситуацію, що склалася, а також повідомив про зосередження жовнірів у декількох місцях, можливі загрози нападів і наказав готувати боєприпаси («порох і пультки і всякий ристунок»), щоб бути готовими виступити у похід, бо «про нашу шкуру йде (торг)». Водночас гетьман

¹Яковлева Т. Руїна Гетьманщини ... – С. 558–560; Dąbrowski J.S. Polskie elity ... – S. 586; Wójcik Z. Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. – S. 246–257.

²Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах XVII века. – С. 96–101; Чухайб Т. В. Андрусівський договір (перемир'я) 1667 // Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т. 1. – С. 87–88; Його ж. Гетьмани і монархи ... – С. 197–198; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини ... – С. 559–560; Hubert L. Pamiętniki historyczne. – Warszawa, 1861. – Т. I. – С. 107–121; Historia dyplomacji Polskiej. – Warszawa, 1982. – Т. II: 1572–1795. – S. 179, 222–225; Wojcik Z. Traktat Andruszowski 1667 roku ... – S. 251–260.

закликав всіх охочих з поспільства вливатися до козацького війська. Він також відправив посланця до Адіа-Гірея, який мав повідомити про Андрусівське перемир'я й просити надати військову допомогу¹. Оскільки Я. Стахурський частими роз'їздами намагався утримати під контролем шлях до Полісся, гетьман на початку березня направив на допомогу паволоцькому полковнику підрозділи найманців-іноземців на чолі з полковником Левком Переяславцем². Однак вони діяли незагадано, що дозволило Я. Стахурському блискавичним нападом оволодіти Паволоччю й вирізати її мешканців³.

Ситуація для реалізації наміру П. Дорошенка об'єднати Правобережну і Лівобережну Гетьманщини складалася дуже несприятливо. Польський уряд через дипломатичні місії намагався порозумітися з Кримом і Портою та добитися розриву їх відносин із Військом Запорозьким⁴. Зважаючи на позицію Стамбула, Бахчисарай не поспішав поривати з Варшавою. Тому передану посольством М. Зеленського пропозицію гетьмана про утворення антипольського союзу з Москвою кримська знать відхилила. Не вдалося також домовитися про повернення ясира. Можна припустити, що хан лише погодився найближчим часом надіслати в козацьку Україну татар⁵. Довідавшись після повернення 13 квітня М. Зеленського про позицію Криму, П. Дорошенко переконався в необхідності заручитися дієвою підтримкою з боку Порти, яка лише одна могла впливати на зміну політики хана й в умовах, що склалися, сприяти реалізації ідеї досягнення єдності козацької держави. Тому, не без підтримки генеральної старшини і полковників, він вирішує порушити клопотання перед султаном про прийняття України під турецьку протекцію. Приблизно у середині травня 1667 р. гетьман відправляє до Стамбула посольство Михайла Раткевича (Портянки) і Вирви, якому доручалося провести відповідні переговори⁶. Так турецький напрям стає одним із пріоритетних у зовнішній політиці правобережного правителя.

¹ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15422. – Арк. 23; Спр. 15425–15487. – Арк. 243; Універсали українських гетьманів ... – С. 400.

² НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15422. – Арк. 24–25; Універсали українських гетьманів ... – С. 400–401.

³ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15422. – Арк. 31.

⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 109–111, 113; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 106–110.

⁵ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15445–15548. – Арк. 20–21.

⁶ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 114–116; Hubert L. Zatarci z Turcy w 1667 roku i poselstwo Hieronima Radziejowskiego // Hubert L. Pamiętniki... – Т. II. – S. 123–125; Korzon T. Dola i niedola ... – Т. I. – S. 504.

Невдало почав складатися для гетьмана і перебіг подій у Переяславщині, де його опорні пункти – Золотоноша, Іркліїв і Піщане, позбавлені підтримки, в кінці березня – першій декаді квітня присягнули на вірність цареві, й П. Шереметьєв розташував у них свої залоги¹. Щоправда, на допомогу гетьманові прибули підрозділи ногайців, які він використав для ізоляції Білої Церкви від Києва. Вони зайняли Дідовщину, Фастів, Бишів, Плешів, Іванків, Ставище й інші поселення². З Лисянки П. Дорошенко звернувся до Я. Стахурського з листом, переконуючи залишити місто й відступити із жовнірами до Польщі. Проте генерал рішуче відхилив цю пропозицію, заявивши, що коли «побачить Дорошенка на палі, тоді й піде з Білої Церкви». Сам же, побоюючись переходу міщан і козаків на бік гетьмана, розпорядився через середину міста сипати вал, зміцнювати замок (для цього було знесено 150 міських дворів), а також вилучати у міщан «хлібні запаси»³.

Непокоїла П. Дорошенка й позиція Запорожжя, оскільки напади козаків з його території на татарські улуси помітно ускладнювали характер українсько-кримських відносин. Намагаючись прихилити січове товариство на свій бік, гетьман у другій половині квітня – першій декаді травня 1667 р. направляє своїх посланців добиватися, аби запорожці «були з ним же в єдності» й не організовували нападів на Крим⁴. Проте 16 квітня один із загонів запорозьких козаків убив кримського посланця Мегмед-агу, який повертався з Москви разом із російським послом до хана стольником Єфимом Ладиженським, а на Низу 18 квітня затримали самого посла⁵. Ці акції засвідчували невдоволення запорожців політикою Росії та І. Брюховецького, несприйняття значною їх частиною ідеї можливого російсько-кримського союзу. Інша група запорозьких козаків схилялася до порозуміння з правобережним гетьманом, не відкидаючи можливості примирення з татарами. За свідченням рейтара з охорони Є. Ладиженського, після приїзду в Січ двох посольств із Чигирини запорожці на зібраній раді ухвалили «бути з Дорошенком заодно», тому відправили до нього козака Ушула з 30 вершниками, які присягнули «від усього Запоріжжя». Від імені гетьмана присягу поїхав складати корсунський піхотний полковник Семен Бут у супроводі двох татар⁶.

¹ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15422. – Арк. 28–29, 31.

² Там само. – Арк. 29–30, 36.

³ Там само. – Арк. 35.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 182, 185.

⁵ Там же. – С. 179–180.

⁶ Там же. – С. 184–185.

Усе ж довести цю справу до успішного завершення не вдалося. Існування різних орієнтацій серед запорожців спровокувало загострення міжусобної боротьби. 22 травня рада позбавила влади досвідченого кошового Івана Рога, обравши на його місце Остапа Васютенка. 25 травня група запорожців напала на посольство Є. Ладиженського, коли воно на човнах залишило Січ, і майже усіх його членів (включно з послом) перебила¹. Побоюючись каральної експедиції з боку російських воевод та І. Брюховецького, запорозька старшина почала шукати порозуміння з лівобережним гетьманом. 31 травня кошовий написав йому листа, в якому запевняв, що вбивство посла сталося через те, що «в містах наших люди великих кривд від них (росіян. – *Авт.*) зазнають». Однак із захоплених у покійного посла паперів вони довідалися, що цар має дружні стосунки з королем і прагне встановити такі ж із ханом, обіцяючи «нас принизити». Зобов'язуючись покарати убивць, О. Васютенко прохав повідомити цареві, що коли в містах ратні люди не припинять утисків, то може спалахнути «великий вогонь»².

Зібрана 5 червня, по приїзді посланця лівобережного гетьмана гадяцького осавула Федора Донця, козацька рада засвідчила існування серед запорожців гострого протистояння. Ті, хто нещодавно з'явився на Січ, були налаштовані проти служби Росії: «...государ московський помирився з польським королем, а все для того, аби наше Запоріжжя знести. Ось із за цього і столяника, і татар потопили»³. Рішення ради невідоме. Можна припустити, що вона ухвалила покарати вбивць посла й порушити клопотання через лівобережного гетьмана перед Москвою про пробачення цієї провини Війську Запорозькому. 7 червня кошовий звернувся з новим листом до І. Брюховецького. Різко засудивши вчинені свавільниками злочини (вбивство кримського і російського послів), О. Васютенко запевняв, що запорожці вірно служитимуть цареві, якщо той вибачить їхні провини, в іншому разі погрожував спротивом: «...то вже змушені [будемо] як саламандра в огні залишатися; сітки час від часу павук із нутроців своїх розставляє, в яких хіба муха в'язне, але шершень і найменше їх не боїться». Він прохав І. Брюховецького поклопотатися перед царем, аби той «нас по-батьківськи у милосердній своїй царській пресвітлої величності ласці старався залишити»⁴.

Подібні ж запевнення неодноразово чув від запорозької старшини та козаків і Ф. Донець. Зокрема, вони запевняли: якщо цар проявить гнів, то,

¹ Там же. – С. 184.

² Костомаров Н. И. Руина. – С. 90.

³ Костомаров Н. И. Руина. – С. 89; Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 199–200.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 188.

«об'єднавшись заодно з Дорошенком і з татарами, підемо воювати його царську отчину в українні міста»¹. Враховуючи напруженість ситуації (почалися також заворушення козаків Полтавського полку²), І. Брюховецький порадив Олексію Михайловичу пробачити запорожцям цей проступок³, а тим часом О. Васютенко звелів упіймати учасників нападу на Є. Ладиженського й «прив'язати на ланцюг». Це викликало у запорожців невдоволення й вони звільнили ув'язнених, а на раді позбавили кошового влади, обравши замість нього Курила Донського⁴.

Зі свого боку, правобережний гетьман помітно активізував пропагандистську кампанію серед козаків Лівобережжя. За даними ковшовацького сотника, він універсалами «бунтував» їх, і чимало з них уже «до нього прив'язалося». Особливо багато Дорошенкових прихильників з'явилося у Полтавському полку⁵. Якщо вірити І. Брюховецькому, то до населення Лівобережної Гетьманщини звертався з листом й Аділ-Гірей, закликаючи його жити «в єдності з Дорошенком і задніпровськими козаками»⁶.

Намагаючись об'єднати козацьку Україну, П. Дорошенко запропонував зібрати на Росаві спільну генеральну раду козацтва Лівобережжя й Правобережжя, яка б обрала єдиного гетьмана. Він звернувся з відозвою до запорожців, запрошуючи їх до участі в роботі ради, й пообіцяв прибути на неї, покласти булаву, бунчук і корогву, а також визнати чинність обрання гетьманом будь-кого з претендентів, «лише б де Військо з'єднати разом»⁷. Він також намагався переконати гетьмана Лівобережжя у необхідності обов'язково з'явитися на раду або ж надіслати свого представника, якщо через певні обставини той не зможе приїхати особисто. Рада мала розв'язати два питання: по-перше, обрати єдиного гетьмана «по обидві сторони Дніпра», по-друге, ухвалити рішення, щоб російські залоги залишили міста: «своєю де волею вони малоросійських міст жителі в. г. у підданство били чолом, своєю ж де волею і під керівництвом бути не хочуть»⁸. Отож, передбачалося не лише добитися об'єднання козацької України, але й звільнення її території від російської і польської присутності (пригадаймо, що правобережний гетьман узяв в облогу польські залоги у Білій Церкві й Чигирині).

¹ Там же. – С. 189.

² Там же. – С. 190–191, 194–197.

³ Костомаров Н. И. Руина. – С. 91.

⁴ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15422. – Арк. 103.

⁵ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15422. – Арк. 38, 48–49; Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 212.

⁶ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 183.

⁷ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15422. – Арк. 51, 54.

⁸ Там само. – Арк. 55.

Цей захід П. Дорошенка знайшов підтримку не лише у населення Правобережжя, а й з боку значної частини запорожців та лівобережних козаків і посполитих. Священик з Гоголева Ісакій Ольштанський розповів київському воєводі, що «жителі переяславської сторони» хочуть «зрадити і об'єднатися з Дорошенком», про що з ним переписуються¹. На його бік переходить чимала кількість білоцерківських козаків². Близько 2 тис. запорожців, які з'явилися до Кишеньки, висунули, вочевидь, для обговорення пропозиції П. Дорошенка, вимоги до лівобережного гетьмана скликати козацьку раду на р. Солониці³. Поширювалися чутки, що у разі, якщо І. Брюховецький не з'явиться на раду на р. Росаві, правобережний гетьман вирушить проти нього⁴. Водночас П. Дорошенко зробив усе для того, щоб від його оточення П. Шереметьєву стало відомо, нібито він хоче прийняти протекцію царя, але за умови, якщо Москва визнає його гетьманом замість І. Брюховецького «по обидві сторони річки Дніпра»⁵. Ця інформація потрапила за призначенням, і російська еліта через брата гетьмана Григорія, якого звільнили з ув'язнення, натякнула про своє бажання, аби «в об'єднанні процвітала віра православна християнська»⁶. Отже, відкривалася перспектива майбутніх переговорів.

Із прибуттям у першій половині травня 1667 р. із Криму татарських мурз обидві сторони підтвердили взаємною присягою вірність військово-політичному союзу⁷. Не гаючи часу, П. Дорошенко направив посольство уманського полковника Яненка до Аділ-Гірея з проханням допомогти військом проти поляків⁸. Водночас він не залишав надії оволодіти Білою Церквою: 25 і 27 травня його підрозділи й татари спробували захопити місто⁹. Однак Я. Стахурський відверто побоювався появи під його стінами самого гетьмана з об'єднаними українсько-татарськими силами. За таких обставин він не вірив у можливість утримати в польських руках чигиринський замок¹⁰. Діставши інформацію про наміри П. Дорошенка прийняти царську протекцію, білоцерківський комендант у переписці

¹ Там само. – Арк. 56.

² Там само. – Арк. 58.

³ Там само. – Арк. 60–61.

⁴ Там само. – Арк. 56.

⁵ Там само. – Арк. 43.

⁶ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 214.

⁷ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15422. – Арк. 56–57.

⁸ Там само. – Спр. 15425–15487. – Арк. 243.

⁹ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 212.

¹⁰ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15422. – Арк. 75–76.

з київським воєводою забив тривогу, що цей крок може зашкодити реалізації Андрусівського договору¹.

Щоб з'ясувати місце дислокації польського війська і перешкодити Я. Собеському (після смерті в лютому С. Потоцького він почав виконувати обов'язки головнокомандувача) направити допомогу Я. Стахурському, в останній декаді травня гетьман наказав 4 тис. татар Батирша-мурзи й козакам уманського полковника Г. Білогруда здійснити похід у Західне Поділля й Волинь. Вони пройшли між Баром і Меджибожем і стали кошем між Ямполем і Кременцем. Чамбули татар з'явилися під Вишнівцем, Почаєвом, Бродами, Збаражем й іншими містами, беручи ясир і грабуючи поселення. Якщо вірити Й. Єрличу, вони полонили понад 8 тис. людей і безперешкодно повернулися назад². Я. Собеський виявився безпорадним у боротьбі з татарськими набігами. У листі від 5 червня до дружини він нарікав, що князь Дмитро Вишневецький хоче того, аби «сто татар переслідувало все військо з-за його хлопів, котрих хотіти гонити всерівно, що вітер по полю ловити»³. На початку червня П. Дорошенко відправив у Подільське воєводство татар Елле-мурзи й козаків О. Гоголя, які заклали кіш під Баром й розіслали загони під Заслав, Тернопіль, Озерну, Підгайці та інші міста⁴.

Від середини червня 1667 р. ситуація щодо реалізації плану об'єднати обидві частини Гетьманщини почала змінюватися на краще. Хоча на раду на Росаву не з'являлися ані запорожці, ані лівобережні козаки й старшини, ідея об'єднання козацької України знаходила дедалі більше прихильників, причому володарем булави вони хотіли бачити саме Дорошенка. Після обрання нового кошового відкрилися позитивні перспективи щодо підтримки дій гетьмана й на Січі. Зібрана рада запорожців, після того, як прибуло посольство Федора Коробки у складі 50 осіб та татарських посланців, ухвалила (за свідченням очевидця-аноніма) «відокремитися від В-го Царя нашого і від боярина і гетьмана Івана Мартиновича Брюховецького. А бути зі зрадником Дорошенком. Ні Ц. Пр. В-ті, ні королю польському не підлягати, лише самим бути з ордою»⁵. За інформацією одного з джерел, на раді вдалося укласти угоду про ненапад між Запорожжям і Кримом⁶.

¹ Там само. – Арк. 77.

² Jerlicz J. Op. cit. – Т. II. – S. 117; Kluczycki F. Op. cit. – Т. I. – Cz. 1. – S. 264; Sobieski J. Listy do Marysieńki / Oprac. L. Kukulski. – Warszawa, 1962. – S. 183; Wójcik Z. Jan Sobieski 1629–1696. – Warszawa, 1983. – S. 135.

³ Sobieski J. Listy do Marysieńki – S. 183.

⁴ Korzon T. Dola i niedola ... – Т. II. – S. 14–15; Majewski W. Podhajce – letnia i jesienna kampania 1667 r. – S. 69–70.

⁵ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15422. – Арк. 87–88, 104.

⁶ Там само. – Арк. 62–63.

На Лівобережжі мобілізація І. Брюховецьким полків призвела до масового покозачення поспільства, проявів невдоволення політикою російських воєвод і поширення відомостей про необхідність козакам збиратися на Солониці для того, щоб разом вирушити на Росаву для обрання гетьмана на козацькій раді¹. Остерський козак Федько Стражник на початку липня розповів київському воєводі, що багато козаків прямує на Запорожжя і «заводять де раду, що у них в малоросійських містах воєводам і В. Г. ратним людям не бути. А бути б гетьманом Дорошенку...». А тому козаки «злість велику мають і бунти вчиняють, що з усіх малоросійських міст всякі належні доходи збирають на Ц. Г. А їм козакам ніякої государевої платні не дають». Невдоволені вони були й своїм гетьманом, бо «з ними у військо не ходить. І полковників попередніх змістив. А нині де вибрав у полковники без козацької ради самих незнатних людей». Прихильність лівобережної людності до правителя Правобережжя засвідчив і польський посланець до Москви Самуель Венцлавський. За його словами, задніпровські козаки, розчаровані податками, якими їх обклала Москва, горнутья під прапори П. Дорошенка, «те собі обіцяючи при татарській приязні, що їх з польської і московської неволі мають визволити...»².

Тим часом П. Дорошенко приблизно у середині червня направив нове посольство до хана з проханням про допомогу³. Мабуть, він виношував плани організації, залежно від розгортання подій, нового походу у Лівобережжя чи в західноукраїнський регіон. Гетьман із радістю прийняв численну депутацію (150 осіб) із Запорожжя й наказав кравцям пошити для них нові жупани⁴.

Наприкінці червня він розпочав активну облогу жовнірів, які засіли у чигиринському замку⁵. Прибулих на допомогу татар П. Дорошенко знову відправив у Подільське воєводство й на Волинь, де в другій половині липня розпочалися бої з польськими корогвами. Татари потерпіли поразку неподалік від Бережан, а підрозділи шмельтинського старости ротмістра Станіслава Лужецького увійшли в межі Поділля і поблизу Шаргорода під Бриндзиним Ставом на початку серпня розгромили один з їхніх чамбулів. Затятий бій із татарами відбувся і в околицях Кам'янця-Подільського⁶.

¹ Там само. – Арк. 85–86, 107.

² Там само. – Арк. 83–94.

³ НБУ. ІР. – Ф. I I. – Спр. 15425–15487. – Арк. 243; Wójcik Z. Między traktatem Andrusowskim a wojną turecką... – S. 55.

⁴ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15422. – Арк. 104.

⁵ Там само.

⁶ Sobieski J. Listy do Marysiecki. – S. 196; Pamiętnik Jana Floriana ... – S. 47; Majewski W. Podhajce – letnia i jesienna kampania 1667 r. – S. 70–72.

4-го, за одними даними, а за іншими – 5 липня, українське посольство прибуло до Андрианополя і негайно, вже 6 липня, йому була надана аудієнція в султана. Під час переговорів М. Раткевич і Вирва засвідчили згоду Війська Запорозького прийняти протекцію Мегмеда IV. Їхнє клопотання було задоволене. Великий посол Речі Посполитої Гієронім Радзеєвський спробував відмовити українців від цього кроку, обіцяючи, що король надасть Війську прощення, «всіляку ласку» й візьме під свою опіку. Проте він почув у відповідь, що козаки так далекі від підданства і приязні з Польщею, як «земля далека від неба». Невдачею завершилися і намагання секретаря польського посольства Францішка Висоцького переконати каймакана Мустафу-пашу не вести переговорів із козаками, оскільки вони – збунтовані піддані короля, що зрадили його. Однак каймакан послався на те, що козацькі послі засвідчили підданство Туреччині, в якому здавна перебувають. 9 липня султан знову прийняв українське посольство й підтвердив, що бере Гетьманщину під свою протекцію. Було обіцяно надіслати П. Дорошенку символи влади й направити до Чигирина турецького урядовця для прийняття присяги¹. У листі до короля від 19 липня Мегмед IV підкреслював, що «козацький народ», який перед цим належав Короні, тепер заховався у «тіні цісарській нашій» й належить «нам», а тому застерігав поляків у жодному разі не заподіювати йому ніякої шкоди².

Порта погодилася зберігати мир із Польщею (на основі угоди 1640 р.), але за певних умов, серед яких чи не найважливішою була вимога розірвати Андрусівський договір із Росією і не втручатися у справи козаків, які прийняли протекцію султана³. Російському посольству стольника Афанасія Нестерова у Стамбулі повідомили, що українські козаки, які є союзниками хана, перебувають під протекцією Порти, й попередили росіян не посилати проти них «ратних людей»⁴. Своєю чергою, кримська еліта у відносинах із Польщею зайняла різко негативну позицію щодо укладеного з Росією договору, вимагаючи його розриву й припинення утисків козацтва⁵.

У серпні до П. Дорошенка, згідно з наказом султана, прибули основні сили татар під проводом калги-султана Крим-Гірея. Вони почали грабува-

¹ БМЧ. ВР. – Стр. 162. – Арк. 780–782; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 114–115; Hubert L. Op. cit. – S. 123–126; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 123.

² БМЧ. ВР. – Стр. 162. – Арк. 468; БН. ВМФ. – № 7628.

³ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 116–117; Wójcik Z. Między traktem Andruszowskim ... – S. 42–43.

⁴ Флоря Б.Н. Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе (1667–1671 гг.). – С. 78–79.

⁵ АГАД. – Ф. 553. – Від. II. – Кн. 22. – Арк. 72–73; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 119–120.

ти поселення й випасати своїх коней на полях, де ще не був зібраний врожай. Селяни нарікали на гетьмана й скаржилися, що «прийшла погибель, усім доведеться помирати голодною смертю від таких розорень татар...»¹.

П. Дорошенко після певних вагань схиляється до ідеї організації походу у західноукраїнські землі з метою поширення на них своєї влади. Однак невдовзі відступає від цього наміру. Що спонукало його змінити рішення, через брак джерел з'ясувати неможливо. Не виключено, що гетьман хотів скористатися порівняно невеликими силами противника (близько 25 тис. осіб разом зі слугами), які перебували у різних місцях України, аби розгромити їх і вийти до р. Вісли².

До кінця другої декади серпня він оволодів нарешті чигиринським замком і посилив облогу Білої Церкви, якою керував генеральний осавул Дем'ян Пилай. Цей успіх затьмарювався погіршенням стосунків із Запорожжям, де гору знову взяли прихильники орієнтації на І. Брюховецького та Росію. Побоюючись пастки, гетьман відмовився приїжджати на Січ, щоб на вимогу запорожців особисто присягнути на умовах досягнутої згоди. Скориставшись із цього, січовики заявили, що, як і раніше, нападуть на татарські улуси³. Уже в серпні з Січі було організовано морську виправу на Крим⁴. Імовірно, у той час до П. Дорошенка з'являється звільнений з ув'язнення київський митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський і відразу ж стає одним із найближчих його дорадників. Із невеликою різницею в часі сюди ж прибуває Ю. Хмельницький⁵. Вони обидва «безперечно дуже скріпили своєю присутністю в столиці чигиринського гетьмана його авторитет і повагу в очах українського народу»⁶.

План П. Дорошенка полягав у тому, щоб розгромити основні сили противника й змусити Польщу відмовитися від претензій на землі Західної та Правобережної України. Наприкінці серпня 1667 р. він разом із татарами вирушив у похід. Далеко вперед були вислані підрозділи для вивідування даних про місцезнаходження противника. У розпорядженні гетьмана перебувало щонайбільше 10–12 тис. війська, калги-султана – 22–25 тис. Допоміжного удару по польських підрозділах у Подільському воєводстві мав завдати О. Гоголь на чолі козаків Подністровського (Подільського) полку та місцевих загонів левенців (опришків).

¹БМЧ. ВР. – Спр. 162. – Арк. 870–871; НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15425–15487. – Арк. 249.

²Sobieski J. Listy ... – S. 215.

³НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15422. – Арк. 122–123.

⁴Там само. – Спр. 15425–15487. – Арк. 247.

⁵Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 124–128.

⁶Мищик Ю. Чигирин – гетьманська столиця... – С. 153.

Розпочавши наступ, гетьман продовжував підтримувати контакти з Я. Собеським. Є підстави стверджувати, що, вочевидь, у першій декаді вересня король та уряд Речі Посполитої вирішили запропонувати П. Дорошенку визнати удільність Гетьманщини в обмін на розрив союзу з Кримом і відмову від протекції Порти. 30 вересня Ян Казимир віддав розпорядження польному гетьманові поновити переписку з П. Дорошенком і пообіцяв «козакам удільність»¹. Проте ця поступка, по-перше, не була надійною, бо політична еліта не мала намірів визнавати Українську державу, а, по-друге, зроблена з великим запізненням, оскільки розпочалися військові дії.

Враховуючи меншу чисельність свого війська, Я. Собеський вдається до реалізації відчайдушного і вкрай ризикованого плану. Відмовившись від генеральної битви, він розділяє військо на 5 з'єднань по кілька тисяч вояків, які мали, спираючись на добре укріплені міста-фортеці, проводити маневрову боротьбу проти українців і татар, прикриваючи місцевість на відстані 80–100 км. Одночасно із цим польний гетьман наважився на крок, до якого не вдавався жоден із польських воєначальників, а саме: вирішив залучити українських селян і міщан до боротьби з татарами й підрозділами П. Дорошенка, використовуючи їх для захисту міст і фортець. Даремно окремі офіцери іронізували над цим заходом Я. Собеського, називаючи його «хлопським гетьманом»². Талановитий полководець побачив те, чого не помітили інші, – затероризовані безкінечними безчинствами татар протягом травня–серпня, українці Волині, Галичини й Західного Поділля, рятуючи житло й майно, готові були допомогти жовнірам у відбитті нападів татарських загонів. Зрозуміло, що цей злам у настроях населення не був на користь П. Дорошенка, союзником якого виступали татари. Зі свого боку, своєчасно вловивши його, польний гетьман спромігся мобілізувати до лав війська понад 15 тис. селян і міщан³.

10 вересня українсько-кримські війська зупинилися обозом під Старокостянтинівом. Через кілька днів надійшла звістка про напад запорожців на околиці Очакова, що викликало зрозуміле й справедливе обурення у Крим-Гірея й загостило стосунки з гетьманом⁴. Після залагодження конфлікту вони узгодили план дій. Усупереч сподіванням Я. Собеського, П. Дорошенко й Крим-Гірей не розділили армії на окремі з'єднання, аби

¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 130–131; Kluczycki F. Op. cit. – Т. I. – Cz. 1. – S. 275, 277.

² Kluczycki F. Op. cit. – Т. I. – Cz. 1. – S. 280; Korzon T. Dola i niedola ... – Т. II. – S. 29–30; Majewski W. Podhajce ... – S. 75–79.

³ Korzon T. Dola i niedola ... – Т. II. – S. 29–30; Majewski W. Podhajce ... – S. 79.

⁴ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 13722.

захоплювати укріплені поляками стратегічні пункти. Вони розпустили підрозділи по заобичі і для отримання розвідувальних даних, а самі з основними силами чекали на відомості про місцезнаходження Я. Собеського.

Останній, залишивши 11 вересня Львів, з 3–4 тис. жовнірів узяв курс на Кам'янець, прагнучи, вочевидь, заманити туди противника. 20 вересня він зупинився під його стінами й вислав 1 тис. вершників до Могилева-Подільського, імітуючи загрозу вторгнення в козацьку Україну¹. П. Дорошенко й Крим-Гірей, дізнавшись про розділення польського війська й місцеперебування польного гетьмана, направили до нього посольства (аби виграти час), а самі вирушили на захід, не маючи перед собою гідних протистояти їм польських підрозділів. Союзники взяли в облогу, щоправда, ненадовго, Вишневець й захопили Збараж, Тернопіль, Зборів і Поморяни, відкриваючи шлях до Львова². Я. Собеський, отримавши відомості про напрям просування противника, відразу ж зрозумів, що його план провалився, бо українці й татари могли без особливих перешкод дійти до Вісли. У листі до дружини він, зокрема, писав, що гетьман і калга-султан, замість того, щоб іти до Кам'янця, «де на них чекав» польський полководець, «забавляючи мене посольствами», вирушили прямо до Тернополя³. Це свідчення особливо цінне, оскільки в польській історіографії по сьогодні домінує переконаність у блискучій реалізації стратегічного задуму цього, безумовно, видатного полководця. Насправді ж він зазнав повної невдачі. Щоб якось виправити ситуацію, польний гетьман негайно 1 жовтня відправився до обозу, розташованого під добре укріпленими Підгайцями, куди прибув 4 жовтня і відразу ж почав зміцнювати його валами⁴.

Тим часом П. Дорошенко та Крим-Гірей на шляху до Львова оволоділи Золочевом, Білим Каменем та іншими містами. 5 жовтня вони звернулися з листами до львівського магістрату, пропонуючи надіслати депутацію і «відізватися» до них «належним поклоном», інакше передмістя й місто «окуриться димом», а села й фільварки «будуть зрівняні з землею»⁵. Дізнавшись про маневр Я. Собеського, союзники змінили напрям просування й направилися до Підгайців. Наступного дня вони з'явилися біля польського обозу й атакували його. Крим-Гірей ударив по лівому крилу поляків, виманюючи на себе основні сили кінноти. П. Дорошенко напав на праве крило, завдав поразки корогвам поручика

¹Sobieski J. Listy ... – S. 215–218; Majewski W. Podhajce ... – S. 83–85.

²Sobieski J. Listy ... – S. 218–220; Korzon T. Dola i niedola ... – Т. II. – S. 32–34.

³Sobieski J. Listy ... – S. 219.

⁴Sobieski J. Listy ... – S. 219–220; Majewski W. Podhajce ... – S. 89.

⁵АГАД. – Бібліотека ординації Замойських. – Спр. 3036. – Арк. 209; Зібрання Браницьких із Сухой. – Спр. 155/181. – Арк. 296–298.

Владислава Вілчковського й змусив поляків відступати до с. Загайці. У цей критичний момент бою калга-султан припинив активні дії, чим скористався польний гетьман, який, рятуючи ситуацію, перекинув на допомогу В. Вілчковському 5 корогв. Водночас із Підгайців проти українців здійснили вилазку кілька тисяч людей обозної служби та набраних до польського війська селян і міщан. Після зятого бою П. Дорошенко відвів свої полки. Я. Собеський відстояв свої позиції, проте дорогою ціною. Лише жовнірів полягло майже 500 осіб, не враховуючи слуг¹. Ще більше було поранених. Тому можемо припустити, що в перший же день штурму поляки втратили понад 30% особового складу війська.

Українців і татар загинуло кілька тисяч. Враховуючи це, гетьман і калга-султан вирішили відмовитися від тактики штурмів укріплених позицій, зробивши ставку на облогу. Вони правильно розраховали, що в умовах нестачі продовольства й фуражу, а також осінніх дощів і холодів рано чи пізно польний гетьман змушений буде капітулювати. А щоб скувати дії польських корогв, розташованих у фортецях Волині, Західного Поділля й Галичини, туди відправилися татарські чамбули, які грабували поселення й брали ясир. О. Гоголь взяв під контроль Летичівський і північну частину Кам'янецького повітів Подільського воєводства, потенційно загрожуючи Кам'янцю-Подільському². Облога противника проходила успішно, і його становище з кожним днем помітно погіршувалося через брак фуражу та їстівних припасів. Не доводилося йому сподіватися і на прибуття допомоги, бо Польща не мала іншого війська. Врятувати підрозділи Я. Собеського могло лише диво.

І воно сталося, причому не внаслідок вдалого маневру польного гетьмана чи нечуваної відваги жовнірів, а через зовсім інші, абсолютно незалежні від перебігу боротьби під Підгайцями події, які й врятували оточених поляків. Річ у тому, що у вересні частина запорожців і городових козаків провела надзвичайно ефектну й ефективну сухопутну операцію проти кримських татар. Традиційно її організацію приписують І. Сірку. Не заперечуючи його важливої у ній ролі, відзначимо не меншу значимість зусиль кошового Івана Рога (Ждана). Харківський полковник І. Сірко на початку вересня вирушив проти татар зі своїм полком (763 козаки) у складі підрозділів, висланих білгородським воєводою Юрієм Борятинським. Пройшовши Царево-Борисове й Торські озера, він зупинився поблизу

¹[Kochowski W.]. *Historia panowania Jana Kazimierza...* – Poznań, 1859. – Т. III. – S. 129–131; Korzon T. *Dola i niedola ...* – Т. II. – S. 39–41; Majewski W. *Podhajce ...* – S. 90–91; Wojcik Z. *Jan Sobieski 1629–1696.* – Warszawa, 1983. – S. 140.

²БПАН (Курнік). ВР. – Спр. 1275. – Арк. 152: БН. ВМФ. – № 22883.

Посольської переправи через р. Донець. 19 вересня, відіславши полк назад, І. Сірко направився з 30 кінними козаками до Дніпра¹. З ними і приєднався до запорожців І. Рога. Усього зібралось близько 4 тис. козаків. Прорвавшись через Перекоп, вони розділилися на дві частини (по 2 тис.) на чолі з І. Рогом та І. Сірком. Кошовий захопив м. Арбаутук і винищив усіх його жителів, після чого «багато сіл і селищ спалили і розорили і людей висікли». Харківський полковник дійшов до Кафи, а звідти розгромив улуси Ширин-бея, захопивши його 7-річного сина, «мамку» й дядька. Потім обидві частини козацького війська об'єдналися і, визволивши 2 тис. невільників та захопивши у полон 3,5 тис. татар, почали відступати, оскільки хан організував їх переслідування. Під час жорстоких боїв (вони тривали 3 дні й 2 ночі) козаки відбили усі ворожі приступи, при цьому вирізали з-поміж полонених 2 тис. «моцних і старих татар», побоюючись від них «всякого лиха» (у живих залишили тільки 1,5 тис. жінок і дітей), і пробилися на Запорожжя². Спустошення, яких зазнали татарські поселення, особливо улуси впливових родів Ширинів і Мансурів, були жахливими. За образним висловлюванням польських послів у Криму, «лише коти і пси позаляшались»³. Неважко уявити собі силу гніву, розлюченості й озлобленості хана й знаті вчинком запорожців, які організували напад саме тоді, коли основні сили орди допомагали їх побратимам – городовим козакам боротися за самостійність Гетьманщини. Тому, не гаючи часу, Аділ-Гірей послав наказ Крим-Гірею припинити воєнні дії проти Польщі, укласти перемир'я і повертатися назад.

Союзник П. Дорошенка отримав це розпорядження, вочевидь, 14 жовтня. Звістка про напад козаків на Крим викликала справедливе обурення з боку татар, які почали виявляти ворожість щодо українців. Ця зміна настроїв стала рятівною для поляків. Крим-Гірей вступив у переговори з ними і, не без допомоги червоних злотих, порівняно швидко погодився на укладення угоди, що й відбулося 16 жовтня. Її умовами передбачалися поновлення «вічної приязні» й «нерозривного миру»; взаємне пробачення всього того, що «сталося поміж обома народами»; зобов'язання Криму «бути ворогом ворогів його королівської милості і Речі Посполитої»; згода Польщі виплачувати упоминки ханові; відмова Криму без відома короля направляти війська в Україну; звільнення С. Маховського та інших в'язнів, полонених у ході Браїлівської битви, та заборона татарам

¹ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 13718; Спр. 13720.

² Акты ЮЗР. – СПб., 1872. – Т. VII. – С. 1–2; Літопис Самовидця. – С. 102; Маслійчук В., Мицик Ю. Кошовий отаман Іван Сірко. – К., 2007. – С. 34.

³ Kluczyski F. Op. cit. – Т. I. – Cz. 1. – S. 327.

уводити з собою населення і спустошувати території під час повернення до Криму¹. Щоправда, окремим універсалом від 18 жовтня Я. Собеський дозволив татарам безперешкодно вивезти захоплений раніше ясир².

Побоюючись укладення антиукраїнського кримсько-польського союзу, П. Дорошенко наказав козакам зміцнювати шанцями й валами свій табір і бути готовими відбити можливий напад³. Для нього, по суті, повторилася ситуація, в якій опинився свого часу Б. Хмельницький під Зборовом: гетьман виявився заручником кримсько-польського порозуміння, з переможця став переможеним. До його честі, він спромігся уникнути капітуляції. У ході переговорів з польним гетьманом П. Дорошенко відстояв кілька принципово важливих положень. 19 жовтня була укладена угода, згідно з якою гетьман і Військо Запорозьке обіцяли «відтепер цілковите й вірне підданство» королю й Речі Посполитій і засвідчували зречення «на потім всіляких протекцій»; зобов'язувалися допустити до маєтків панів і державців та сприяти їхній безпеці, щоправда, за умови, аби «козаки й їхні хутори були вільні». Ухвалюється рішення про створення комісії для розгляду претензій Війська Запорозького, до того часу польським підрозділам заборонялося вступати у міста, де мешкають козаки; передбачалося зменшення чисельності білоцерківської залози, повернення Я. Стахурським церковного начиння та всього захопленого у паволоцького полковника майна; білоцерківському комендантові заборонялося завдавати кривд особам, які «належать до Запорозького війська, під загрозою військового суду»⁴.

Таким несподівано драматичним виявився кінець кампанії для П. Дорошенка. Замість об'єднання Правобережної і Західної України йому довелося задовольнитися збереженням у своїх руках гетьманської булави, перемир'ям, підтвердженням визнання влади короля і туманними перспективами ухвал обіцяної комісії. Де-факто поновлювався стан справ, який існував до Браїлівської битви, а отже, все ж таки залишався шанс на реалізацію стратегічної мети гетьмана.

¹Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – К., 2001. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 441–442.

²Kluczyci F. Op. cit. – Т. I. – Cz. 1. – S. 290.

³Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 137–138; [Kochowski W.]. *Historia państwa Jana Kazimierza...* –Т. III. – S. 133–134.

⁴Тисяча років української суспільно-політичної думки... – Т. 3. – Кн. 1. – С. 442–443.

РОЗДІЛ 4.

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ. У ВИРІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Невдача не надломила Петра Дорошенка, не породила розчарувань і бездіяльності. Вона стала доброю наукою і ще раз утвердила в думці про необхідність зіпертися на потужну силу, якою дедалі більше видавалася Порта. Гетьман укотре переконався у ненадійності союзних відносин із Кримом і доцільності ведення тонкої дипломатичної гри на суперечностях між Варшавою, Москвою та Бахчисараєм з метою збереження за Гетьманщиною політичної самостійності й статусу суб'єкта міждержавних відносин у Східній і Південно-Східній Європі.

Повернувшись до Чигирини, він почав налагоджувати приятні взаємини з Я. Собеським та іншими сановниками Речі Посполитої, намагаючись дипломатичними заходами переконати їх у недоцільності утримування на постійях у козацькій Україні жовнірів, насилля яких над населенням провокувало кровопролиття. Так, у листі від 23 листопада 1667 р. до князя Богуслава Радзивілла П. Дорошенко нарікав, що розташоване на території Правобережжя військо поводитися «як у ворожій землі», а тому «кинуло козаків до захисту власного життя й привело було до немалого у Вітчизні вогню»¹. У першій декаді грудня він чемно прийняв посланців польного гетьмана Анджее Моджейовського та Казимира Півніцького. У переданій ними інструкції Я. Собеський висловлював сподівання на регулярне листування з гетьманом, пропонував обрати посольство й відправити його на сейм із клопотаннями Війська Запорозького, обіцяв не лише заборонити

¹ Автори книги висловлюють подяку доктору історичних наук В. Брехуненку за надану ним можливість скористатися змістом цього листа (АГАД. – Ф. 553. – Від. V. – Спр. 3277. – Арк. 1).

польським корогвам наблизитися до кордонів козацької України, а й вивести з прикордонних міст (Бара, Меджибожа й Лабуні) залоги жовнірів і звільнити ув'язненого у Бережанському замку одного з козацьких сотників. Він також прохав запобігати будь-яким проявам свавілля, зокрема, приглядати за Ю. Хмельницьким, який повернувся з постригу до світського життя, обіцяючи натомість королівську ласку, надіслання гетьманських клейнодів і привілею на Чигиринське староство¹.

У приватній інструкції до П. Дорошенка польний гетьман радив йому прийти особисто з послами на сейм, напередодні початку засідання комісії зосередити біля себе козаків «старих» полків (Чигиринського, Черкаського, Білоцерківського, Корсунського й Канівського), щоб вони не дозволили зірвати «добрі справи» через «спротив інших полків, які ніколи не бували запорозькими...». Він висловлював побажання бачити П. Дорошенка пожиттєвим гетьманом Війська Запорозького; пропонував «заспокоїти» Ю. Хмельницького, не утримувати в Україні татар і просив повідомляти про всі події, що відбуваються в Україні й Запорожжі (зокрема, цікавився, хто обіймає посаду «кошового гетьмана»), тощо².

П. Дорошенко виважено відреагував на всі пропозиції польської сторони. Подякувавши за них, він у своїй відповіді Я. Собеському (близько 8 грудня) наголосив на неможливості швидко відправити послів на сейм, оскільки треба чітко визначити та сформулювати усі прохання і вимоги Війська Запорозького, чого не можна зробити, не порадившись із полковниками і не ухваливши їх на раді. Гетьман висловлював побажання попередньо обговорити пункти «супліки» з польним гетьманом, просив поклопотатися перед королем щодо виведення залоги з Білої Церкви, а також нарікав, що Я. Стахурський, усупереч Підгаєцьким домовленостям, не зменшує її чисельності. Він заспокоював Я. Собеського стосовно поведінки «молодого Хмельницького», якого просто обмовляє людський поголос³.

Викликали в гетьмана занепокоєння стосунки зі старшиною (маємо дуже стислу інформацію одного з джерел про те, що брацлавський полковник М. Зеленський (Зеленецький) зробив було спробу перехопити в П. Дорошенка булаву, але зазнав невдачі⁴) й особливо із Запорожжям, яке продовжувало провокувати неприязні акції з боку Криму. Так, у кінці жовтня – на початку листопада 1667 р. І. Сірко організував похід на півострів, у якому, можливо, взяли участь і донські козаки⁵. Цей похід ще більше

¹БМЧ. ВР. – Спр.1376. – Арк.48–49.

²Там само. – Арк. 50.

³Kluczycski F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 308–309.

⁴Ibidem. – S. 325–326.

⁵НБУ.ІР. – Ф. П. – Спр. 15425–15487. – Арк. 246; Kluczycski F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 320.

настроїв кримську знать проти правобережного гетьмана. Дії запорожців, по суті, поставили на грань розриву українсько-кримський союз. Зокрема, посольство черкаського осавула Яроша, яке П. Дорошенко відправив, імовірно, 10–11 листопада до хана, аби заручитися підтримкою татар у разі наступу поляків, не лише не було прийняте Аділ-Гіреєм, але й на деякий час заарештоване. Місія гетьманських посланців до Бахчисарая щодо повернення полонених козаків також зазнала невдачі¹.

Водночас при бахчисарайському дворі було підкреслено доброзичливо прийнято польських послів Яна Злотницького і Ліхоцького. Аділ-Гірей схвалив укладену Крим-Гіреєм Підгаєцьку угоду і розпорядився звільнити С. Маховського та інших знаних в'язнів. Щодо рядових ратників, які потрапили до полону під Браїловом, то хан обіцяв їх відпустити на волю в обмін на звільнення поляками полонених татар. Посли помітили загальну неприязнь татарської знаті до козаків. Зокрема, мурзи під час переговорів радили Польщі зміцнити залогами Кодак та інші прикордонні українські фортеці, обіцяючи надати допомогу. Татарська верхівка виявляла також невдоволення політикою хана, який «повністю залежить від турчина і нічого без його волі не робить»².

У середині грудня П. Дорошенко відправив Жуленка з листом до хана, повідомляючи про прийом посольства Я. Собеського й небажання Я. Стахурського виконувати умови Підгаєцької угоди. Гетьман нарікав на те, що поляки навряд чи можуть заслуговувати на довіру, коли не хочуть дотримуватися взятих зобов'язань у порівняно нескладній справі. Він також висловлював сумніви щодо можливості розриву російсько-польського союзу, переконував адресата підтримувати Військо Запорозьке³.

Помітне місце в другій половині грудня 1667 – січні 1668 р. у діяльності П. Дорошенка відводилося переговорам із Росією. Їх зміст важливий для з'ясування не лише позицій обох сторін, але насамперед політичних поглядів самого гетьмана. Уклавши Андрусівський договір, Москва прагнула використати Правобережну Гетьманщину як велику хронічну кровоточиву рану на політичному тілі Речі Посполитої. Адже роз'ятрюючи її, можна було послаблювати свого супротивника, а відтак отримувати від цього додаткові дивіденди, наприклад, спробувати залишити за собою Київ або, за щасливого збігу обставин, приєднати все Правобережжя. Пошук контактів із гетьманом розпочався з жовтня, після звільнення

¹ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15425–15487. – Арк. 246; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 326–327.

² Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 324–328.

³ БМЧ. ВР. – Спр. 1376. – Арк. 46–48; НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 13725.

з ув'язнення його брата Григорія (дружина останнього все ще залишалася у Києві заручницею). До цього було залучено й киево-печерського архімандрита Інокентія Гізеля та київського воєводу П. Шереметьєва. Ще наприкінці вересня І. Гізель звернувся з листом до П. Дорошенка, переконуючи його розірвати відносини з Кримом і «прихилитися до підданства московському царю»¹.

В останній декаді грудня до гетьмана з'явився посланець П. Шереметьєва Василь Дубенський, який привіз від воєводи листа. 25 грудня П. Дорошенко його прийняв і провів переговори. Вони засвідчили, що гетьман не відкидав можливості вірної служби цареві, однак обумовлював це певними вимогами. Зокрема, він спростував підозру київського воєводи про підготовку походу татар на Лівобережжя, оскільки «у нього гетьмана і у всього війська Запорозького є неприятелі і ближче Задніпровських великого государя...», при цьому недвозначно натякнув на підрозділи польського війська, які наносять збитки козакам і поспільству, руйнують православні храми, а інколи обертають їх у костьоли, «чого де всякому православному християнину терпіти не можливо». П. Дорошенко навів переконливі аргументи на користь доцільності збереження спілки з татарами: «... а не в мирі де їм з татарами бути не можна, тому що вони від татар проживають у ближчих місцях, і татари де почнуть їм чинити всяке розорення, і великого государя під Малоросійські й українні міста війною почнуть ходити...»²

Наступного дня В. Дубенський зустрівся з митрополитом Й. Тукальським і ченцем Гедеоном (Юрієм Хмельницьким), яких переконував вплинути на гетьмана, аби той відмовився від «бусурманської спокуси». З таким же проханням посланець звернувся до Петрового брата Григорія³. Відповідаючи 29 грудня воєводі, П. Дорошенко підкреслив щирість своїх намірів зберігати мир і наголосив на вимушеності дружби з Кримом, тому що у своїх діях не є самостійним («поскільки не сам собою...»), а залежить від волі короля («під владою котрого нині живемо...»), який зблизився з ханом, а отже йому цього «братерства» розривати не годиться⁴.

У ті ж дні до гетьмана прибув ще один посланець від київського воєводи Федір Чекаловський, висланий для вивідання відомостей під приводом зустрічі з братом, ченцем Афанасієм, котрий проживав у Чигирині і служив П. Дорошенку. Гетьман прийняв його й під час бесіди підтвердив бажання служити цареві. При цьому він поділився наміром об'єднати

¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 148–149; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 423–428.

² Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 233–236.

³ Там же. – С. 236–237.

⁴ Там же. – С. 237–238.

Правобережну Гетьманщину із західноукраїнськими землями, щоб під царську руку потрапило все Руське князівство, включаючи Перемишль, Ярослав, Львів, Галич, Володимир¹. П. Дорошенко радив Олексієві Михайловичу перебувати «у братерстві» з ханом, що забезпечувало б від татарських нападів порубіжні російські й українські землі; висловлював готовність узяти на себе охорону російських посольств до Криму². У розмові з Ф. Чекаловським Й. Тукальський підтвердив існування в гетьмана плану звільнення від польської присутності західноукраїнських теренів, щоб «в об'єднанні Україна вся» була під владою царя, а не польського короля³ (тут особливої уваги заслуговує вжитий київським митрополитом термін «Україна» для означення не лише Гетьманщини, а всіх етнічних українських земель «до самого Перемишля»). Брат Федора Афанасій «таємно» розповів йому про задум П. Дорошенка добиватися (навіть силою зброї) повернення Білої Церкви й відокремлення Гетьманщини від Польщі⁴.

Наприкінці останньої декади грудня гетьман отримав повідомлення про приїзд із Москви до Переяслава посла стряпчого Василя Тяпкіна, який засвідчив бажання провести переговори з його братом Григорієм. Однак П. Дорошенко не поспішав із їх початком, оскільки очікував на приїзд кримського посла і вважав за доцільне заручитися підтримкою старшинської ради, що мала, згідно зі звичаєм, зібратися на Різдво. Зокрема, він інформував 30 грудня київського воєводу, що поки не зможе зустрітися з В. Тяпкіним, бо не має дозволу й поради «всіх начальників військових»⁵. Рада зібралася 1 січня 1668 р., заслухала листа від В. Тяпкіна й дозволила Григорію Дорошенку поїхати на переговори. Через посланця російського посла поручика Кручину Тютюрева українська сторона застерегла В. Тяпкіна зберігати їх конфіденційність, щоб не спровокувати Польщу та Крим до військових акцій проти козацької України. Украй гнітюче враження на гетьмана й раду справила звістка про підтвердження в Москві посольствами Польщі та Росії умов Андрусівського договору (якщо вірити словам К. Тютюрева, гетьман, отримавши її, занеміг «і пролежав хворим два дні...»). Не гаючи часу, П. Дорошенко відіслав посольства з цим повідомленням до Бахчисарая й Стамбула⁶. На зустріч із В. Тяпкіним, яка відбулася у другій декаді січня у Богушовій Слободі, він відправив брата й генерального писаря Лукаша Бускевича. Посли привезли з собою гетьманського листа від

¹ Там же. – С. 241.

² Там же.

³ Там же. – С. 242.

⁴ Там же. – С. 243.

⁵ Там же. – С. 238–239.

⁶ Там же. – С. 243.

11 січня, інструкцію та передані в усній формі умови можливого прийняття П. Дорошенком царської протекції.

Насамперед заслуговує на увагу зміст листа до В. Тяпкіна, проіннятого відвертими докорами на адресу російської сторони за ігнорування інтересів Війська Запорозького, яке вірно служило цареві за гетьманування Б. Хмельницького та І. Виговського. Зокрема, П. Дорошенко наголошував на відмові допустити українське посольство до Віленських переговорів восени 1656 р., коли росіяни заявили, що «недостойним є гетьман Хмельницький про себе раду давати...»; нагадував, що вони ж після обрання в Переяславі гетьманом І. Виговського таємно підбурювали до міжусобиць М. Пушкаря, Я. Барабаша, І. Безпалого та інших старшин, убили ні в чому не винних полковників Я. Сомка та В. Золотаренка, тепер же «на використання усіх нас» уклали угоду з поляками, Гетьманщину «роздіраючи на частини», що призводить до знищення православ'я у землях, які відійшли до Польщі. П. Дорошенко зауважував: «...не знаємо, звідкіля це є, що при нас і без нас, начебто при безумній худобині, раніше і в недавньому часі радитися, і не своєю силою, але Божою допомогою і нашою кривавою мужністю собі отримані міста залишити, а інші віддати вирішили». Він категорично відкидав твердження деяких російських політиків про право польського короля мати у своїй державі ту віру, яку захоче, й передавати православні храми уніатам. На його переконання, у Речі Посполитій «предки наші і ми самі як рівні до рівних, вільні до вільних приєдналися, в єдине тіло склалися, під єдиним володарем, волею собі обраним... перебуваємо», тому цього ярма ні «батьки наші, ні ми носити не будемо...»¹. У відповіді послів на «пункти» В. Тяпкіна, отримані в Черкасах, наголошувалося на неможливості розриву козацькою Україною дружніх відносин із Кримом і запевнялося, що гетьман і надалі утримуватиме татар від походів на Російську державу².

Зміст переговорів засвідчує, що Григорій Дорошенко та Л. Бускевич, виконуючи волю українського правителя, намагалися переконати співрозмовника у його прихильності до Росії; звертали увагу на негативні наслідки можливого візиту царя до Києва; підкреслювали непорушність дружби з татарами; наголошували, що коли не припиняться напади запорожців (підданих царя) на Крим, то татарські орди обов'язково вторгнуться у російські землі. У «таємниці» (в присутності писаря Переяславського полку, а також інших багатьох знатних людей «Задніпровської сторони») вони повідомили про умови гетьмана щодо прийняття царської протекції. Ними

¹ Там же. – С. 248.

² Там же. – С. 248–249.

передбачалося виведення з міст і містечок російських воєвод та залог; визнання усіх козацьких прав і вольностей; відмова від збору поборів і податків з міщан «і з усяких тяглих людей»; об'єднання козацької України і визнання її єдиним гетьманом П. Дорошенка; позбавлення булави І. Брюховецького, який міг проживати в Гетьманщині як приватна особа¹.

Прийняття цих умов означало б згоду Москви визнати державний суверенітет козацької України, її відмову не тільки від домовленостей 1667 р., але й політики анексії українських земель, на що вона, зрозуміло, в ситуації, що склалася, піти не могла (Олексій Михайлович погодився 14 грудня на підтвердження Андрусівського договору й укладення оборонного союзу з Польщею, який передбачав спільні воєнні дії проти козаків у разі їх спілки з «бусурманами» та Туреччиною, якщо вона нападе на Росію чи Річ Посполиту²).

Чи усвідомлював це П. Дорошенко? Як засвідчують його дії, найімовірніше, так. Однак, погоджуючись на переговори, він демонстрував готовність до діалогу, запобігаючи наростанню військово-політичного протистояння з Росією. Чітко сформульовані умови можливого прийняття царської протекції позбавляли російську сторону підстав для обвинувачень на його адресу в нещирості й підступності подальших кроків, спрямованих на об'єднання козацької України. Не приховав гетьман і того факту, що захищатиметься у союзі з татарами від військово-політичних претензій з боку Речі Посполитої, тобто тим самим давав Москві зрозуміти, що вона має справу з володарем самостійної держави, з позицією якого слід рахуватися. Разом із тим потрібно визнати, що переговори з Росією П. Дорошенко розглядав як складову тонкої, але від того не менш жорсткої політичної гри, яку він повів після Підгаєцької невдачі для возз'єднання під своєю булавою козацької України, не гребуючи при цьому тогочасним багатющим інструментарієм інтриг, хитрощів, лицемірства, підступності, обману тощо. Усе, що вело до досягнення поставленої мети (за винятком таємних убивств противників і «зрадників» з-поміж найближчого оточення), сповна використовувалося ним у політичній та дипломатичній боротьбі.

У пошуках потенційних союзників гетьман вступив у переговори з керівником повсталих донських козаків Степаном Разнім, який схиляв його до нападу на південні російські міста³. Не виключено, що реалізація цього наміру планувалася на час проведення лівобережної акції, підготовці якої П. Дорошенко приділяв надзвичайну увагу. При цьому

¹ Там же. – С. 249–254.

² Wóycik Z. Między traktatem... – S. 98–107; Dąbrowski J. S. Polskie elity... – S. 588.

³ НБУ. ІР. – Ф.ІІ. – Спр. 13725.

він діяв одночасно у кількох напрямках. Чи не першорядне місце відводилося завоюванню симпатій лівобережного населення. Враховуючи наростання на Лівобережжі масового невдоволення політикою воєвода та І. Брюховецького, правобережний гетьман регулярно надсилав туди десятки агентів, які мали переорієнтувати настрої козацтва і поспільства на його користь. Це не залишилося поза увагою росіян. Зокрема, В. Тяпкін констатував, що «з Дорошенком у козаків і міщан переяславських таємні безперестанні зносини». Серед них, на його переконання, «немає вірної і доброї людини ні серед яких чинів, всі бунтівники і лазутчики великі, і в жодному слову вірити нікому не можна...». З розмов із мешканцями різних поселень у нього склаалося враження, що «міщани і козаки, насамперед тяглові народи по обидві сторони (Дніпра. – Авт.), дуже люблять і поважають митрополита і Дорошенка»¹.

Наступним напрямом діяльності гетьмана стали таємні переговори (із залученням до них Й. Тукальського) з лівобережною старшиною та І. Брюховецьким. Як нам видається, П. Дорошенко, з одного боку, підштовхував лівобережного гетьмана до виступу проти Росії, зваблюючи надією на його обрання козацькою радою володарем об'єднаної козацької України, а з другого – налаштовував козаків і старшину проти нього, оскільки сам не збирався поступатися булавою. Погоджуючись на пропозиції П. Дорошенка, І. Брюховецький, наділений від природи інтуїцією, лисячою хитрістю і тонким метким розумом, не міг не розуміти нещирості його позиції, а через те сповна довіряти. Однак обставини для лівобережного гетьмана склалися вкрай несприятливо, бо серед козацтва й поспільства стрімко зростало невдоволення його політикою і реальною ставала загроза втрати влади, що означало для нього не лише політичну смерть, але й позбавлення найпотужнішого джерела власного збагачення. Як відомо, для багатьох представників тогочасної еліти останнє виступало ледь не основним сенсом їхнього життя (пригадаймо небезпідставні докори С. Величка в тому, що «задля золота та срібла не тільки кожен із них дав би виколоти око, але й брата, й батька свого не помилював би...»²).

На безвихідність становища правителя Лівобережжя першим з істориків звернув увагу М. Костомаров. «Брюховецький усвідомив, – писав учений, – що впровадження московських порядків збуджує до нього ненависть, і він вважав, що народ перестане його ненавидіти, якщо лише він своїми вчинками покаже, що не вгоджає московському урядові на шкоду

¹ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 245–246.

² Величко С. Назв. праця. – Т. 2. – С. 26; Эйнгорн В. Очерки из истории Малоросии... – С. 439.

своїй нації. Москви він ніколи не любив; він тільки падлючив й плазував перед нею, надіючись, що вона завжди спроможна оберекти його. Проте його надії не сповна виправдовувалися. Москва не дуже поспішно і не дуже співчутливо була готовою догоджувати йому в такій мірі, як він догоджував їй; вороги могли його занепасти раніше, ніж Москва наважилася б рятувати його. Для Москви, по суті, було однаково: того чи іншого захочуть козаки собі гетьманом, лише б цей гетьман був вірним і покірним московському урядові»¹. А тому І. Брюховецький наважився на виступ проти Росії, сподіваючись, що в об'єднаній Гетьманщині переграє у боротьбі за владу П. Дорошенка, як це йому вдалося у протистоянні із Я. Сомком. Тим більше, що правобережний гетьман, якщо вірити Самовидцю, обіцяв «уступити гетманство усього, толко жеби вкупі зоставало козацтво»².

Аналіз джерел дає змогу припустити, що в другій половині грудня 1667 р. обидва гетьмани досягли принципової згоди про спільні дії, спрямовані на вивільнення з-під російського управління Лівобережжя, його об'єднання з Правобережжям і визнання протекції Порти. Десь на початку чи в середині другої декади січня 1668 р. І. Брюховецький зібрав у Гадячі таємну старшинську раду (у складі генеральних старшин і полковників), яку проінформував про свої наміри. Для присутніх, хоча вони й самі були вкрай невдоволенні політикою Москви, це виявилось повною несподіванкою, і вони спочатку запідозрили гетьмана у прагненні перевірити їхню благонадійність («вважали, що він тими словами їх спокушає»). Помітивши явне недовір'я з боку старшин, гетьман присягнув їм на хресті у щирості сказаного, після чого було досягнуто згоди щодо необхідності визволення краю з-під влади росіян. Рада ухвалила спочатку запропонувати воеводам і залагам мирно залишити Лівобережжя, а в разі їх відмови змусити їх це зробити за допомогою зброї й водночас запросити підтримку Криму. Припускаємо також, що рада дала добро і на переговори з султаном. Присягнувши тримати в таємниці прийняті рішення, полковники пороз'їжджалися готувати виступ, а І. Брюховецький відіслав посольства до хана та Мегмеда IV. Останньому він засвідчував готовність прийняти протекцію за умови визнання його «князем Руським в Києві; а жити б йому у підданстві турецькому як і князь семигородський»³.

Довідавшись про ухвали Гадяцької ради, П. Дорошенко в кінці січня – на початку лютого проводить старшинську раду в Чигирині, в роботі якої

¹ Костомаров Н. И. Руина. – С. 104.

² Літопис Самовидця. – С. 103.

³ Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 90, 93; Літопис Самовидця. – С. 104; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 170–171; Костомаров Н. И. Руина. – С. 105–106; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 145–146.

взяли також участь Й. Тукальський, Ю. Хмельницький, представники Запорожжя та І. Брюховецького, оршанського й мстиславського єпископа Максима (Мефодія) Филимоновича і татарські послани. На ній він зневажливо відгукнувся про лівобережного гетьмана («людина незнатна й неродовитий козак») і осудив його за те, що «козаків віддав руським людям з усіма поборами, чого від віку не бувало». Приймається важливе рішення: «по обидві сторони Дніпра жителям бути в з'єднанні і жити б особно і давати данину турецькому царю і кримському хану так, як волоський князь виплачує, а щоби під рукою великого государя і королівської величності аж ніяк не бувати, а турецькому б царю і кримському хану обороняти їх і стояти з ними...». Особливо палким поборником незалежності від Росії й Польщі виявив себе Ю. Хмельницький, який засвідчив готовність повернутися до мирського життя й «викопати батьківські всі скарби» для виплати платні татарам. Великим успіхом стало складення делегацією запорожців присяги від імені всього низового товариства про визнання влади П. Дорошенка¹. Цілком імовірно, що після ради гетьман відправив посольство до Стамбула для переговорів щодо реалізації її ухвал².

Одночасно П. Дорошенко посилив блокаду польської залози у Білій Церкві, якій у січні вдалося отримати лише трохи провіанту й боєприпасів від київського воеводи. Він направив також полки О. Гоголя й Жеребила для оволодіння Каневом, звідки канівський полковник Яків Лизогуб вислав залозу з козаків Стародубського полку. Не виключено, що останній діяв у порозумінні з правобережним гетьманом³. Велику увагу П. Дорошенко приділяв поновленню дружніх відносин із Кримом, без підтримки якого унеможлиблювалася організація походу в Лівобережжя. Скориставшись приїздом татарського посла Мегмеда з листом від Аділ-Гірея, гетьман у кінці січня написав до хана, засвідчуючи намір зберігати взаємну приязнь, і пояснював, що основною причиною того, що він був змушений поспішно залишити свого союзника калгу-султана під час спільного повернення з Підгаєцької кампанії, стала необхідність негайно зреагувати на акцію запорожців, які хотіли раптовим ударом оволодіти Чигирином й захопити військове спорядження, яке там зберігалось. Гетьман також наголошував, що настав сприятливий час, аби за підтримки Криму досягти цілісності «нас самих і нашого краю» (це «одна година може дати»)⁴. Не чекаючи

¹ Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 30–31.

² Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року... – С. 120.

³ Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 3. – Спр. 18. – Арк. 30; Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 10–11, 18, 30.

⁴ БМЧ. ВР. – Спр. 1376. – Арк. 94–95; БН. ВМФ. – № 16281; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 333–334.

відповіді, П. Дорошенко звернувся з проханням до татарських мурз, які кочували під Чорним лісом, поспішити до нього на допомогу для проведення військових дій одночасно проти Польщі й Росії¹.

Ситуація у Лівобережжі стрімко загострювалася. З середини січня розпочалося масове покозачення поспільства, а на початку лютого чернігівський полковник Іван Самойлович підняв повстання, підхоплене козаками інших полків². У другій половині місяця блокуються російські залоги у Глухові, Новгороді-Сіверському, Чернігові, Переяславі, Стародубі й інших містах; до рук повстанців переходять Прилуки, Миргород, Батурин, Полтава, Глухів та інші полкові й сотенні центри. І. Брюховецький очолив виступ і звернувся до населення з поясненням, що спонукало до цього, й закликом братися до зброї. Зокрема, у листі від 20 лютого до козаків і міщан Новгорода-Сіверського він наголошував, що Росія й Річ Посполита домовилися, аби «з обох боків, тобто з московського та польського, Україну, вітчизну нашу милу, розоряти, спустошити і в ніщо, всіх великих і малих на ній жителів вигубивши, обернути...». Нині, йшлося далі, «ми, із Запорозьким військом відходячи, захотіли давно любов відновити із своєю братією, від якої ми, за неприязельською війною, були розлучені, і в братолюбний союз знову прийти, аніж із Москвою, внутрішніми, воістину злобою наповненими нашими ворогами перебувати». І. Брюховецький переконував їх, щоб «також Вітчизні своїй, Україні, цілості бажали й мали щодо неї старання вкупи з нами...»³. У зверненні від 24 лютого до донських козаків гетьман підкреслював, що Москва, «побратавшись з ляхами», вирішила «православних християн, які живуть на Україні, всякого віку і малих дітей мечем вигубити й викоренити, людей, які перебувають у слободах отих православних, захопити, як худобу, до Сибіру загнати, славне Запорожжя й Дін розорити і до решти знищити...», і пропонував їм приєднатися до С. Разіна⁴.

У результаті взаємодії еліти й козацтва, добре проведеної підготовчої організаційної роботи гетьмана і полковників, на другу половину березня 1668 р. майже всю Лівобережну Гетьманщину було звільнено від росіян (утрималися залоги тільки у Києві, Ніжині, Чернігові, Переяславі й Острі)⁵. Масовість повстання засвідчила рішучість козацтва й поспільства відстоювати революційні завоювання не лише в соціально-

¹ Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 31.

² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 177–178; Костомаров Н. И. Руина. – С. 108–109; Соловьев С.М. Указ. соч. – Кн. VI. – Т. 12. – С. 357.

³ Тисяча років української суспільно-політичної думки... – К., 2001. – Т. III. – Кн. 1. – С. 454.

⁴ Там само. – С. 456–457.

⁵ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 177.

економічній, а й у політичній сфері. До честі І. Брюховецького, він виявив необхідні у таких обставинах волю, рішучість і відповідальність.

Події в Лівобережжі спонукали П. Дорошенка активізувати таємні переговори з місцевою старшиною щодо підтримки його кандидатури в майбутній боротьбі за булаву. Такий крок мав успіх: уже в квітні значна частина старшини схилилася на його сторону. Не виключено, що найпомітнішу роль при цьому відіграв впливовий у середовищі лівобережної еліти призначений наказним гетьманом колишній чернігівський полковник Демко Многогрішний, який виступав посередником у зносинах із правобережним гетьманом. Саме він у березні направив до П. Дорошенка посланців із листом від імені старшин, яким засвідчував бажання бачити його гетьманом єдиної козацької України. У новому зверненні (від 11 квітня) Д. Многогрішний підкреслив як власну прихильність до нього, так і приязнь інших козацьких полковників. Він також закликав правобережного гетьмана прибути у Лівобережжя (а в разі неможливості цього надіслати замість себе брата), «бо всі полки схилиються до в. м.», водночас застерігав не довіряти І. Брюховецькому (останній мав намір направити до Чигирина свого посланця з листом), бо той «звук на неправді стояти, хоча й кому присягне, ніколи не дотримується [вірності]...»¹.

Готовність перейти на бік правобережного гетьмана продемонстрував також І. Сірко. «Козаки зась, зостаючіє под рейментом гетмана Бруховецького, – читаємо, наприклад, у Літописі Самовидця, – почали свою приязнь отміняти й до Дорошенка посилати, жеби з Чигирина вийшовши, за Дніпр переправовался, обещуючися оного за гетмана прийняти, також и Сірко и з Чернігова полковник Демко Многогрішний»².

Готуючись до виправи, П. Дорошенко намагався до часу приспати пильність обох потенційних супротивників цієї акції – як росіян, так і поляків. На початку березня він повідомив київського воєводу про свою непричетність до лівобережних подій і намагався переконати в тому, що тримає напоготові своє військо й татар не для чого іншого, як тільки для збереження «цілісності країни Української і в ній святого православ'я й добра посполитого й запобіганню кривд Війську Запорозькому...». Скориставшись нагодою, гетьман просив, відповідно до царського розпорядження, відпустити з Києва дружину брата Григорія³.

При цьому він уникав загострення відносин із Польщею, хоча й не вислав обіцяного посольства на сейм, який проходив у Варшаві з 24 січня по

¹БМЧ. ВР. – Спр. 1376. – Арк. 19–110.

²Літопис Самовидця. – С. 104.

³Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 45–46.

7 березня 1668 р. (у кінцевому підсумку він був зірваний). Під час його роботи підканцлер Анжей Ольшовський погодився вислати на переговори з П. Дорошенком комісію. Водночас, у відповідь на прохання Москви надати допомогу в придушенні повстання у Лівобережжі, король оголосив збір польських і литовських підрозділів, а гетьманам віддав розпорядження підтримувати стосунки з російськими воєводами¹. Призначений 5 лютого великим коронним гетьманом Я. Собеський (булава польного гетьмана перейшла до князя Дмитра Вишневецького) не на жарт занепокоївся відомостями про повстання лівобережних козаків, припускаючи можливість прийняття ними турецької протекції. Мабуть, не без його порад, аби утримати П. Дорошенка під своєю владою, Ян Казимир нарешті наважився 30 березня юридично визнати його гетьманські повноваження й видав відповідний привілей. У ньому перелічувалися заслуги гетьмана перед Річчю Посполитою і, зокрема, констатувалося, що він «в юності у війську й обозах виховувався, наділений досвідом військових справ і не останніми вміннями та розсудливістю», що дозволило йому «військом нашим мужньо і відважно управляти». Затверджуючи акт обрання П. Дорошенка Військом Запорозьким на гетьманську посаду, король надавав йому булаву й у пожиттєве володіння Чигиринське староство з усіма містами, селами й хуторами, правами і вольностями та прибутками².

Проте, за припущенням М. Крикуна, цього королівського привілею П. Дорошенко так і не отримав³. Обурення гетьмана викликав королівський привілей Запорожжю від 10 січня (пересланий до Чигирини у березні), яким, як саркастично зауважив правобережний правитель у листі до Я. Собеського, «лише там застаючих козаків визнано за лицарських людей, а все Військо Запорозьке зі мною, убогим чоловіком, гетьманом його, вірним, підданим і зичливим й. к. м-ті слугою – за бунтівників, позбавляючи честі й віри, не хочучи знати, що ще жоден козак на Запорожжі не народився, але належать до тутешніх міст українських сини того там запорозького моря й поля оборонці»⁴.

Гетьман добре усвідомлював, що успіх майбутньої акції з об'єднання козацької України й усунення від влади суперника значною мірою залежав від позицій Стамбула й Бахчисарая. Його посольство прибуло до Адріанополя

¹ Dąbrowski J. S. *Polskie elity...* – S. 590.

² АГАД. – Ф. 4. – Спр. 206. – Арк. 452–453 зв.; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 184–185.

³ Крикун М. Інструкція послама Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року... – С. 339; Його ж. Інструкції послама Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року... – С. 191; Sobieski J. *Listy...* – S. 278.

⁴ Kluczycki F. *Op. cit.* – Т. 1. – Cz. 1. – S. 363.

6 березня 1668 р. Посли І. Васильковський та Г. Снітковський повідомили, що правобережні козаки не хочуть перебувати ані під росіянами, «бо їхнє панування є важким і нестерпним, ані під поляками, котрі жінок і дітей наших гвалтують і мордують...». Тому воліють бути «під турками й татарами, котрі їм надають допомогу»¹. Посольство отримало 13 квітня зичливий прийом у султана, його членів обдарували «звичайними» кафтанам, жовтими жупанами й блакитними шапками («від голови аж до ніг їх приодягли»)². Послам удалося добитися офіційного підтвердження Портою згоди на прийняття під протекцію Правобережної Гетьманщини. У середині березня каймакан Кара Мустафа у листі до польського канцлера підкреслив, що козаки «знайшли порятунок під опікою султана і вони тепер – подібно до інших слуг султана – його піддані, а справа гонору султана захищати їх; тому султан не дозволить вчиняти жодних насильств козакам. Ніколи не дозволяє султан кривдити тих, котрі сховалися у нього, і такі люди завжди отримували перемоги над своїми ворогами»³. Ця позиція Порти знайшла обґрунтування у листі турецького візира Мустафи Кьопрюлю до підканцлера коронного, в якому той доводив до відома польських урядовців, що «козацький народ» перебуває під султанською протекцією⁴.

Менш успішною виявилася місія до Порти посольства І. Брюховецького у складі генерального обозного Микити Безпалого, лубенського полковника Григорія Гамалії та інших старшин), яке прибуло до Адріанополя 12 квітня. Каймакан провів із ним переговори і 26 квітня повідомив волю Мегмеда IV: якщо у Лівобережжі залишилися російські воеводи, то султан не зможе прийняти козаків під свою протекцію, якщо ж їх уже там немає, то задовольнить їхнє прохання⁵. У травні обидва українські посольства з двома султанськими послами (чаушами, одним до П. Дорошенка, другим до І. Брюховецького) вирушили до України. Чауш, який направлявся до Чигирини, віз із собою султанську грамоту про прийняття Правобережної Гетьманщини під протекцію Порти⁶.

¹ Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року... – С. 120–121; Brael-Plater W. S. Zbiór pamiętników z dziejów polskich. – Warszawa, 1859. – Т. IV. – С. 1 58–159.

² Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року... – С. 121.

³ Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672 / Oprac Z. Abrahamowicz. – Warszawa, 1959. – С. 356.

⁴ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – С. 341–342.

⁵ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15545–15548. – Арк. 17; Флоря Б. Н. Начало открытой османской экспансии... – С. 85–86.

⁶ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 171–172; Костомаров Н. И. Руина. – С. 114; Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року... – С. 121; Флоря Б. Н. Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе... – С. 86.

Непросто складалися відносини обох гетьманів з Аділ-Гіреєм. Перша їхня спроба схилити хана до надання допомоги українцям зазнала в безрезні невдачі¹. На початку квітня до нього з'явилося нове посольство від І. Брюховецького, яке повідомило про відмову від російської протекції, порушило клопотання про поновлення попередньої «приязні» з Кримом і військової підтримки у протистоянні з Москвою. Кримська еліта не приховувала своєї зацікавленості у послабленні Росії, проте традиційно не бажала бачити козацьку Україну незалежною державою. Принципово не влаштувало її і прийняття Україною протекції Порти, бо, по-перше, в такому разі Кримське ханство втрачало невичерпне джерело наживи (награбоване майно та захоплений ясир) в українських землях, оскільки не могло б надалі здійснювати походи у володіння султана; по-друге, позбавлялося ролі важливого політичного суб'єкта міжнародних відносин у цьому регіоні через втрату можливості відігравати майже самостійну роль в українсько-польських відносинах; по-третє, зводилися нанівець шанси Бахчисарая встановити власну протекцію над Гетьманщиною і водночас позбутися васальної залежності від Османської імперії і прилучити Астраханське й Казанське ханства.

Тому насамперед знать Криму була зацікавлена у збереженні певної рівноваги сил в гігантському трикутнику геополітичних інтересів Речі Посполитої, Російської держави та Османської імперії. Вона була сповнена рішучості протидіяти прагненню обох гетьманів отримати незалежність від Росії та Польщі й заховатися під турецьку протекцію. Незрівнянно кращим для Криму видавався варіант перебування козацької України у складі ослабленої Речі Посполитої, на вірність дружбі з якою ханат присягнув у середині квітня 1668 р. Зміст присяги передбачав заборону ордам здійснювати напади на Польщу; Військо Запорозьке залишалося у «підданстві короля». У разі відмови гетьмана від підданства кримське військо мало об'єднатися з польським у боротьбі проти козаків². Отже, ця присяга мала антиукраїнський характер й ставала на заваді реалізації плану П. Дорошенка. Не випадково в Бахчисарайському посольству І. Брюховецького нагадали про необхідність повернутися у підданство до свого «природженого Пана, віддаючи йому послушенство», й не поспішали з обіцяною допомогою³.

Зрозуміло, правобережний гетьман не міг знати про ці потаємні настрої й ухвали бахчисарайського двору. Проте не виключаємо, що здогадувався

¹ Флоря Б. Н. Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе ... – С. 85.

² Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 349.

³ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 354; НБУ. ІР. – Ф. ІІ. – Спр. 15545–15548. – Арк. 18.

про пропольську орієнтацію кримських урядовців, тому старанно приховував власні наміри. Відправлені ним посольства до Криму переконували хана у прагненнях Війська Запорозького залишатися вірним умовам Підгаєцького трактату, незважаючи на невиконання їх польською стороною. Унаслідок цього Бахчисарай намагався схилити до поступливості обидві сторони: Військо Запорозьке до участі в роботі комісії, а Корону – не проковувати воєнних зіткнень із козацькими підрозділами¹. 9 квітня П. Дорошенко направив до Адіа-Гірея нове посольство, «волаючи на ляхів» і гарантуючи безпеку Кримській державі від нападів запорожців. У листах до хана й знаті він обіцяв направити військового суддю Семена Богаченка на Січ, а згодом відправитися туди й самому, аби «привести до єдності запорожців і відібрати у них [захоплений] татарський ясир». Водночас гетьман просив у татар військової допомоги².

Якщо вірити інформації полоненого козака Кальницького полку Максима Немирівського, наприкінці першої декади квітня П. Дорошенко провів у Чигирині старшинську раду, яка прийняла ухвали про підтвердження вибору турецької протекції і підготовку до можливої війни з Річчю Посполитою. Негаймо до хана відправилося вже згадуване посольство на чолі з генеральним осавулом Дем'яном Пиляєм із проханням надіслати на допомогу орду³. Вочевидь, у третій декаді цього ж місяця гетьман одержав звістку про успішний результат дипломатичної місії до Порти й вирішив активізувати підготовку походу в Лівобережжя. Справді, султан відав розпорядження сілістрійському паші, молдавському і волоцькому господарям бути готовими надати допомогу козакам. Деяко пізніше емір такого ж змісту направляєтсья й Адіа-Гірею⁴. Сілістрійський паша відверто, без дипломатичних недомовок, повідомив послові канцлера М. Пражмовського подільському чашнику Янові Карвовському, що в разі бажання Польщі зберегти мир із Портою вона має відмовитися «від України і козаків, як землі і підданих уже султанських...», а також розірвати договір із Москвою й виплатити ханові всі затримані упоминки. Теж саме він повторив 26 травня у листі до підканцлера⁵.

Відчувши підтримку, правобережний гетьман наприкінці квітня направив листа до Я. Собеського, в якому, за спостереженням Я. Пердені,

¹ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 356; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 185–186.

² Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 365–366.

³ БМЧ. ВР. – Спр. 394. – Арк. 209.

⁴ Там само. – Арк. 209–210; Спр. 1376. – Арк. 100.

⁵ БМЧ. ВР. – Спр. 163. – Арк. 296–297; БН. ВМФ. – № 7637; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 371–372.

звертався до нього «тоном незалежного володаря»¹. Насамперед він підкреслив, що власне ворожа позиція Я. Стахурського не дозволила йому надіслати послів на польський сейм. При цьому не відхиляв можливості проведення переговорів, але за умови виконання польською стороною висунутих вимог: повернення вивезених П. Тетерею привілеїв, наданих польськими королями Війську Запорозькому та православної церкві, і хреста київського митрополита, що зберігається у Білій Церкві; включення до складу польської комісії, яку мав очолити сам великий коронний гетьман, «порядних» осіб, котрі «кохаються у старопольській правді й уміють у вічній згоді пункти без жодних викрутасів щиро ухвалити і написати»². Аналізуючи долю попередніх Гадяцького й Чуднівського договорів, П. Дорошенко звинуватив у їх зриві польських політиків, за що «сувора кара їхнім душам буде призначена Паном Богом на тому світі», адже вони «Гадяцької комісії трактати, які в Гадячі ухвалені й написані і там негайно гетьманом на той час Війська Запорозького і комісією були заприсягненні, у Варшаві на сеймі скасувавши», вислали до Чигирини нові, намагаючись ошукати релігію святу греко-руську і «народ наш увесь руський». Отже, гетьман (що є вкрай важливим) визнавав «правдивим» лише той Гадяцький трактат, який був укладений 16 вересня 1658 р., а не його змінений «ворогами Церкви Божої» варіант, затверджений Варшавським сеймом у травні наступного року³.

П. Дорошенко наполягав на тому, щоб Підгаєцька угода не забороняла йому «відповідно до потреби Війська й. к. м. Запорозького, направляти [послів] до посторонніх монархів...». Він пояснював, що саме для того, щоб запобігти нападу татар на українські землі, вислав посольства до Криму й Порти, але «це все робилося і робиться без шкоди й. к. м. і РП-тій»⁴. Гетьман висловив протест проти спроб Варшави протиставити запорозьких козаків городовим і висунув вимогу, щоб король «таких легковажних листів (малося на увазі його звернення від 10 січня до запорожців. – Авт.), хоч на пергаменті золотом писаних, але... на пролиття християнської крові спрямованих, своєю рукою і печаткою затверджувати не бажав...»⁵. Він також скаржився на дії білоцерківського коменданта, який «білоцерківського полковника, всю старшину і з ними немало поспільства, начебто худобу, загнавши до замку, в смердючі і страшно глибокі ями покидавши,

¹Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 151.

²БМЧ. ВР. – Спр. 163. – Арк. 248–249.

³Там само. – Арк. 249–250.

⁴Там само. – Арк. 250–251.

⁵Цит. за: Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 152.

церковні речі й дома їхні всі пограбувавши, до замку забрав»¹. Я. Собеський вловив цю перемену в настроях українського гетьмана. Наприкінці травня він повідомляв дружині, що козаки прибули до нього, проте «дуже зухвалі супроти короля й. м. й усіх панів»².

Готуючись до походу, П. Дорошенко розпорядився заблокувати всі дороги, що вели до Білої Церкви, починаючи з Летичева³. На середину травня 1668 р. йому вдалося заручитися підтримкою більшості старшин. «За ласкою Божою полки Задніпровські, – повідомляв він перекопському бею, – прихилиються до нас як стародавнього регіменту з приязню й послушенством; запорожці також зичать собі з нами єдності, а з державою кримською хочуть вступити у добру приязнь і так залишатися, як і перед цим бувало...». Після переговорів із гетьманом у Чигирині запорозькі делегати мали повернутися у Січ, і відразу ж запорожці обіцяли направити своє посольство з листом до хана. Сам же гетьман зобов'язувався у найближчі дні на «прохання людей задніпровських гаряче» вступити «зі своїми полками» у Лівобережжя, а тому просив надіслати швидко допомогу «на москаля»⁴.

Справді, ситуація на українсько-російському кордоні різко ускладнилася, бо росіяни розпочали воєнні дії. Підрозділи князя Григорія Ромодановського обложили Котельву й Опішню – міста Гадяцького полку. У боях взяв участь і колишній харківський полковник І. Сірко, який тепер підтримував П. Дорошенка й навіть відправив свого сина у складі посольства до хана, прохаючи допомоги проти ратних людей⁵. І. Брюховецький готувався до наступу під Котельву на допомогу обложеним. У кінці першої декади червня до нього з'явилося близько 6–7 тис. ногайських татар Челі-бея, з яким він об'єднався під Гадячем на умовах взаємної присяги⁶. На той час помітно погіршилися стосунки лівобережного гетьмана з П. Дорошенком, через те, що останній, підтримуваний Й. Тукальським і лівобережною старшиною, почав домагатися від нього відмови від булави, обіцяючи на-

¹БМЧ. ВР. – Спр. 163. – Арк. 253.

²Sobieski J. Listy... – S. 306.

³БМЧ. ВР. – Спр. 399. – Арк. 219; БН. ВМФ. – № 11604.

⁴Там само. – Спр. 163. – Арк. 265–266.

⁵НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 15425–15487. – Арк. 241; Літопис Самовидця. – С. 104; Костомаров Н. И. Руина. – С. 114–115; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 188; Маслійчук В. Л. Назв. праця. – С. 50–52.

⁶Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 93; Окиншевич А. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст.ст. // Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права. – К., 1929. – Вип. VI. – С. 419; Апанович О.М. Запорізька Січ... – С. 214.

томість надати у пожиттєве володіння Гадяч «з пригородками». У відповідь І. Брюховецький арештував посланців правобережного правителя¹.

В останній декаді травня П. Дорошенко виступив у похід, маючи при собі кілька тисяч татар. Переправившись у районі Кременчука через Дніпро, він вирушив до Говтви й зупинився там табором, збираючи відомості про місцезнаходження й сили супротивника. Залишивши при собі близько 2 тис. козаків, гетьман розіслав решту в полки західного, центрального й південного регіонів Лівобережної Гетьманщини, схиляючи їх на свій бік. Ця політична акція принесла вражаючий результат. Не лише козаки Лубенського, Миргородського, Полтавського й Переяславського, а й Ніжинського, Чернігівського і Стародубського полків визнавали його владу й поспішали до табору. Одними із перших присягнули на вірність сотні Лубенського полку. Водночас П. Дорошенко вів таємні переговори з Челібеєм, намагаючись схилити того на свою сторону. Ці переговори завершилися позитивно².

Звідси П. Дорошенко виступив у верхів'я р. Говтви навперейми І. Брюховецькому, який рухався з Гадяча до Котельви. Правобережний гетьман зупинився неподалік від Опішні біля с. Будище. Лівобережний правитель розташувався обозом в околицях Зінькова. У неділю 17 червня П. Дорошенко вислав до нього поважну депутацію з 10 старшин, пропонуючи віддати йому добровільно «булаву, знамено, бунчук і гармати». Проте І. Брюховецький, сліпо вірячи у прихильність долі, відхилив мирний варіант розв'язання конфліктної ситуації. За його розпорядженням посланців схопили, побили й відіслали до Гадяча³. Наступного дня табір П. Дорошенка наблизився до позицій лівобережного гетьмана. Татари Челібея імітували підготовку до наступу («а Орда Брюховецького війську дорогу відкрила до Дорошенка...»). І в цей час почалося заворушення: «...все військо Брюховецького крикнули, старшина і чернь, що ми за гетьманство битися не будемо, і на Брюховецького закричали, що він їм доброго нічого не робив, лише війну і кровопролиття розпочав». По суті, складалася аналогічна до драматичних подій чорної ради 1663 р. ситуація, коли повстали козаки війська Я. Сомка, однак цього разу виступ стався проти лівобережного гетьмана. У сум'ятті, коли козаки обох військ почали брататися, сотники схопили І. Брюховецького й привезли до П. Дорошенка⁴.

¹ Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 92.

² Акты ЮЗР. – СПб., 1875. – Т. VIII. – С. 56–57; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 189.

³ Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 93; Т. VIII. – С. 57.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 93.

Як розгорталися події далі, тогочасні джерела висвітлюють по-різному. За даними ніжинського протопopa Симeона Адамовича, правитель Правобережної Гетьманщини почав дорікати полоненому за те, що «він жорстоко писав до нього Дорошенка і не хотів добровільно віддати булаву», на що шокований таким неочікуваним поворотом І. Брюховецький, перебуваючи в стані заціпеніння, ніяк не відреагував («відповіді не дав і нічого не промовив»). Тоді П. Дорошенко, за одними даними, «наказав війську його Брюховецького начебто до гармат прикувати (почесне, якщо можна так висловитися, покарання за непослух запорозькому козаку. – Авт.), а в іншу сторону вказав рукою». Цей помах руки збуджені й озлоблені козаки витлумачили по-своєму – як сигнал до розправи: «І відразу ж взяли його безбожного Брюховецького як непотрібного раба й почали шарпати, і одяг на ньому різати, і його дрючками, і дулами, і чеканами, і рогатинами як пса скаженого до смерті забили, голого покинули»¹.

Іншу версію наводить російський полковник Яган Гульц, який служив у Гадячі при гетьмані. За його твердженням, коли лівобережні козаки приєдналися до П. Дорошенка, той послав до І. Брюховецького чигиринського сотника Савку з наказом привести його до нього. Таким чином лівобережний гетьман опинився в обозі свого супротивника. Проте, скориставшись слушною нагодою, спробував утекти, але його схопили серденята й убили².

Третю версію смерті І. Брюховецького знаходимо у зізнаннях захоплених до полону росіянами опішненських козаків Овдюшки Сопропонова та Мишка Івахнова. Вони повідомили, що коли війська П. Дорошенка й І. Брюховецького зішлись й об'єдналися, то відразу ж було скликано генеральну козацьку раду, під час якої і вбито (за її ухвалою?) лівобережного гетьмана та його найближчих соратників – запорозького полковника І. Соху (призначеного ніжинським полковником) і бунчужного³.

Як усе відбулося насправді, з'ясувати важко. Вважаємо найбільш правдоподібними відомості С. Адамовича, який мав можливість зібрати їх з уст очевидців. Опосередкована причетність П. Дорошенка до загибелі І. Брюховецького (все відбувалося на його очах) стала підставою для пізніших обвинувачень гетьмана з боку запорожців у розправі над суперником. Правобережний правитель наказав братові Андрію спочатку відвезти тіло покійного до Зінькова, а потім до Гадяча, де його з почестями поховали у соборній Богоявленській церкві. На могильному камені помістили «Епітафійон», складе-

¹ Акты ЮЗР.

² Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 57.

³ Окиншевич Л. Генеральна рада ... – С. 419.

ний А. Барановичем¹. Вдову і сестру І. Брюховецького, його добро, гармати з Гадяча та інших міст гетьман розпорядився відвести до Чигирин².

Після з'єднання полків відбулася козацька рада (за участю частини запорожців), яка обрала П. Дорошенка гетьманом козацької України³. Це була велика перемога національно-патріотичної еліти, що намагалася врятувати свій найголовніший й найцінніший витвір – державу. У листі від 20 червня до Я. Собеського новообраний гетьман підкреслював, що «всі тамтешні полки і люд посполитий, втомившись від московської протекції та управління Брюховецького, повністю під стародавнє управління, з належним до мене послушенством, схилилися»⁴.

Відтепер найголовнішим своїм завданням П. Дорошенко вважав звільнення Лівобережжя від російських підрозділів й утвердження тут своєї влади. Рада прийняла ухвалу «йти на цю сторону ріки Ворскли для визволення Котельви...»⁵. Разом із татарами (ногайці Челі-бея відразу ж перейшли на його бік) 20 червня гетьман виступив у похід⁶. Наступного дня він переправився через річку й зупинився табором за 10–12 км від російського обозу під Котельвою. Розпочалися бої⁷. Проте гетьман не поспішав атакувати головні сили противника, а, відкриваючи шлях до відступу, намагався витіснити їх за межі козацької України. У такий спосіб він демонстрував бажання уникнути війни з Росією, досягти з нею політичного порозуміння. Якщо вірити С. Величку, гетьман таємно порадив Г. Ромодановському, «аби завчасу тікав назад, доки не заскочить його орда, а орду навмисно притримував біля себе...»⁸. Чи так це було насправді, судити важко. Проте слід констатувати, що великих боїв дійсно не відбулося. Росіяни зняли облогу Котельви й вирушили до Охтирки, неподалік якої передові підрозділи українців вступили з ними у сутички. У них узяв участь також І. Сірко⁹. Оскільки Г. Ромодановський залишив Гетьманщину, П. Дорошенко вирушив спочатку до Гадяча, а пізніше до Ромен і Срібного, де став табором. Під час маршу він відправив татар по здобич на російську

¹ Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 93; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 191.

² Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Підготовка тексту до друку, переклад, коментарі Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. – К., 1992. – С. 240; Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця... – С. 167.

³ Окиншевич А. Генеральна рада ... – С. 419.

⁴ БМЧ. ВР. – Спр. 1376. – Арк. 97–98.

⁵ Окиншевич А. Генеральна рада ... – С. 419.

⁶ БМЧ. ВР. – Спр. 1376. – Арк. 98.

⁷ Окиншевич А. Генеральна рада ... – С. 419.

⁸ Величко С. Назв. праця. – Т. II. – С. 81.

⁹ Там само. – С. 81.

територію (частину їх було розгромлено під Севськом). У Срібному гетьман наказав привезти до нього з усіх міст в'язнів, захоплених під час березнево-квітневого повстання¹.

Отримавши булаву, П. Дорошенко прагнув утвердити свою владу як володаря держави. У цьому його всебічно підтримував Й. Тукальський, якого майже все духовенство Лівобережжя визнало київським митрополитом. Він видав розпорядження, щоб у церквах на ектенії² поминали не царя, а «благочестивого і Богом даного гетьмана Петра», і вже в кінці червня 1668 р. духовенство почало молитися за гетьмана козацької України³. Зі свого боку П. Дорошенко видає універсали на підтвердження володінь Чернігівської архієпископії та Новгород-Сіверської архімандрії, надає Л. Барановичу маєтки, що належали у минулому шляхтичам і домініканцям, та двір І. Брюховецького у Новгороді-Сіверському, підтверджує маєтності Лубенського, Мгарського, Батуринаського, Прилуцького і Густинського монастирів. Також гетьман підтвердив права глухівського сотника Пилипа Уманця на володіння с. Грем'ячим й борзенської громади на володіння млином та виступив на захист мешканців Оржиці й Остропці, щоб увільнити їх від виконання військових повинностей⁴.

Тактика витіснення противника дала змогу українському гетьманові, без особливого ускладнення стосунків із Росією, взяти під контроль територію Лівобережжя. Проте закріпити цей успіх, на превеликий жаль, не вдалося. І не з його вини. Зловісну роль у цьому відіграли кілька чинників. Першим з-поміж них стала демонстрація польським командуванням готовності розпочати в Правобережній Україні воєнні дії, чого, до речі, найбільше й побоювався П. Дорошенко. Ще напередодні походу він отримав тривожні відомості про появу польських корогв у межах Кальницького та Паволоцького полків⁵. 20 червня спочатку надійшло повідомлення про прибуття до обозу під Ляхівцями великого коронного гетьмана Я. Собеського, а кількома годинами пізніше стало відомо про наміри останнього вислати потужні роз'їзди до Білої Церкви й у район розташування укра-

¹ Петровський М. Нариси історії України ... – С. 402.

² Ектенія – моління, що читається священником чи дяком, на яке півчі відповідають: «Господи помилай!» і «подай Господи!»; заздоровне моління за господаря і дім його під час служби.

³ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 66; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 200–201; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии ... – С. 465.

⁴ Універсали українських гетьманів ... – С. 407–416; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 201–202.

⁵ БМЧ. ВР. – Спр. 1376. – Арк. 99.

їнського війська¹. Не гаючи часу, Петро відправляє брата Григорія в чині наказного гетьмана з частиною підрозділів у Правобережжя й звертається до волоського господаря з проханням надіслати йому якнайшвидше допомогу, бо тепер «поляки і боязнь Божу і пакти порушивши», почали наступати на Україну на її згубу й шкоду Порті².

Тим часом, виконуючи розпорядження гетьмана, козацькі підрозділи у Правобережжі не полишали спроб оволодіти Білою Церквою. В усі міста було розіслано повідомлення П. Дорошенка, що залога Я. Стахурського перебуває у ній всупереч волі Я. Собеського й має відступити до Польщі. Білоцерківський полковник Степан Бутенко, утримуючи в облозі місто, намагався схилити на свою сторону частину жовнірів, а також захопити коней, які випасалися на навколишніх полях. Зрозуміло, що силами одного полку він не міг оволодіти містом. Тому звернувся по допомогу до Григорія Дорошенка, який перебував у таборі під Іллінцями. Наказний гетьман направив до нього паволоцького полковника Яроша Гриценка та 200 подністрянських левенців. Спільними силами вони вранці 2 липня напали на білоцерківську залого, проте зазнали відчутної поразки. До полону потрапило півсотні козаків, серед них наказний паволоцький полковник і кілька сотників³. На допиті вони зізналися, що Г. Дорошенко направляв роз'їзд із левенців до Вінниці, в околицях якої зосередилося до 60 польських корогв, однак він був розгромлений у бою з жовнірами⁴.

Не виключаємо, що коли наказний гетьман прибув у Кальник, жовніри здійснили раптовий напад на місто і заблокували його. Г. Дорошенко оцінив дії поляків як початок масштабного наступу, тому послав по допомогу до брата подільського полковника Остапа Гоголя, який з'явився до гетьманського табору під Срібним десь 16–17 липня. Стурбований недобрими вістями, П. Дорошенко припускається стратегічної помилки: замість того, щоб допоки не проясниться ситуація, направити у Правобережжя кілька полків, 18 липня він сам залишає табір і вирушає туди з козаками Торговицького, Уманського, Корсунського й Черкаського полків. Наказним («сіверським гетьманом») П. Дорошенко залишив Д. Многогрішного, І. Сірка призначив ніжинським полковником, кошового І. Білковського – прилуцьким, а запорозького полковника Казика – глухівським. Брата Андрія з 9 сотнями козаків він відправив до Гадяча; розпорядився також зміцнити залоги у найбільших прикордонних містах із Росією. В адресованих міщанам листах

¹ Там само. – Арк. 102.

² Там само. – Арк. 100–102.

³ Там само. – Спр. 163. – Арк. 392–393.

⁴ Там само. – Арк. 393.

гетьман наказував готувати запаси харчів і боеприпасів та очікувати на його повернення через місяць¹. І саме означені обставини, а не подружнн зрада (з «легкої» руки автора Літопису Самовидця ця вигадка стала домінуючою в історичній літературі й перекочувала у художню²), спонукали гетьмана до повернення у Правобережжя. За даними джерел, сам П. Дорошенко пояснював такий вчинок тим, що вважав своїм обов'язком допомогти обложеному жовнірами у Кальнику братові³.

Прибувши до Чигирини у кінці липня 1668 р., український гетьман переконався, що після заяви Яна Казимира про зречення (12 червня) влади польський уряд не наважувався на проведення широкомасштабного наступу на козацьку Україну, а отже реальної загрози з цього боку поки що не було й воєнні акції з поляками мали епізодичний характер. Вони обмежилися згаданими вище сутичками та, якщо вірити Й. Єрличу, направленням 19 липня 25 корогв на допомогу білоцерківській залозі, яку очолив тепер Ян Льобель⁴. Водночас гетьман удався до заходів, спрямованих на демонстрацію лояльності до Речі Посполитої. Зокрема, у листі до нового білоцерківського коменданта він наполягав на необхідності обох сторін домагатися «цілісності милої Вітчизни цієї [Ук?]райни нашої...»⁵, обіцяв дозволити вільний проїзд купцям «з обох боків Дніпра» з товарами до Білої Церкви, безпечний в'їзд і від'їзд жовнірів з України, а також звільнити захоплених до полону польських вояків; засвідчував готовність, порадившись зі старшиною, відправити посольство на сейм⁶. Щоправда, Я. Льобель сумнівався у щирості цих запевнень П. Дорошенка. 16 (17) серпня він повідомляв Я. Собеському, що не має надій на його підтримку⁷.

Потребувала розв'язання і проблема прийняття протекції султана. Ще 5 липня до Чигирини повернулися послы гетьмана зі Стамбула у супроводі чаушів, які привезли згоду Порти піти назустріч його клопотанню⁸. Запропоновані турецьким урядом умови протекції були вельми вигідними для козацької України. За нею визнавалася удільність за зразком Кримського ханства, вона звільнялася від сплати щорічної данини до скарбниці імперії та отримувала гарантії військової допомоги. Порта висувала лише вимоги складення присяги на вірність султанові та розташування своїх за-

¹ Петровський М. Нариси історії України... – С. 402.

² Літопис Самовидця. – С. 95.

³ Петровський М. Нариси історії України ... – С. 402.

⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 209; Jerlicz J. Op. cit. – Т. II. – S. 131–132.

⁵ БМЧ. ВР. – Спр. 1376. – Арк. 104.

⁶ Там само. – Арк. 105; Спр. 163. – Арк. 444.

⁷ Там само. – Спр. 163. – Арк. 477; Спр. 1376. – Арк. 132–133.

⁸ БМЧ. ВР. – Спр. 163. – Арк. 393–394; Крикун М. Корсунська козацька рада ... – С. 121.

лог (по 1 тис. яничарів) у Чигирині й Кодаку¹. Для прийняття відповідної ухвали П. Дорошенко скликав старшинську раду, яка відхилила пропозиції можливого «підданства» царю чи королю й висловилася за турецьку протекцію, але на умовах, які будуть зафіксовані в укладеному договорі. Турецький чауш, коли йому повідомили про таке рішення, прибув на раду й особисто «усіх окремо кожна особу розпитував: чи всі хочуть у підданство і чи не змушує їх гетьман?», на що старшини відповіли: «вони не за примусом хочуть перебувати у підданстві у султана, а добровільно, а бути б їм у підданстві як Волохи і Мультяни»². Все ж присяги рада не склала, відклавши цю справу на пізніше. Не погодилася вона й на розміщення залоги яничарів у Чигирині³.

Постає слушне запитання: на яких умовах українська сторона погоджувалася укласти відповідний договір? На щастя, зберігся його проект із 17 статей, який було 20 серпня відправлено до Стамбула із посольством у складі писаря Лукаша Бускевича та уманського полковника Григорія Білогруда (щоправда, М. Крикун висловлює припущення, що послами були інші, на сьогодні невідомі особи)⁴. Ознайомлення з цим документом дає можливість краще уявити рівень політичної свідомості гетьмана та його оточення. Зміст статей, на їх переконання, відповідав положенням договору з Портою Богдана Хмельницького (ст. 2). Насамперед у документі помітне прагнення П. Дорошенка і старшин уникнути констатації у тексті договору підданського статусу Гетьманщини шляхом трактування характеру українсько-турецьких відносин як «приятельства та згоди». У 5-ій статті читаємо, «...коли ж зволить такими знаменами нас пошанувати й ударувати, султан оттоманський не захоче через те гадати, що ми є піддані й вельми уярмлені чи данники, чи будь-яким податям повинні, але від усіх податей вільні і від усіх тяжких уярмлень жорстокості бажаємо бути відчуждені». Своє зобов'язання перед Мегмедом IV українська сторона обмежувала лише готовністю за його розпорядженням узяти участь у боротьбі «супроти всякого неприятеля султанської величності» (ст. 1–2).

У ряді статей фіксувалися положення, що гарантували повний внутрішньополітичний суверенітет держави. По-перше, Порта мала визнати всю повноту влади П. Дорошенка на теренах козацької України та її пожиттєвий характер. Зміна султанів на престолі не могла розглядатися як підстава для його зміщення, як і не мали права його опоненти серед

¹ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 103, 154.

² Там само. – С. 153–154.

³ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 214–215.

⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 214; Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 122.

козацтва обрати гетьманом замість нього іншу особу. Лише після його смерті Військо Запорозьке отримувало можливість вільного обрання нового володаря булави (ст. 5, 8). По-друге, військові сили кримських, ногайських і буджацьких татар та інших васалів султана, які приходитимуть на допомогу українцям, мали підпорядковуватись на час воєнних дій «нашому гетьману» (ст. 3). По-третє, війська султана чи хана, увійшовши до України, позбавлялися права зводити мечеті чи «будь-які будови, котрі шкодять християнській вірі, також, де є руські церкви, щоб не могли їх розоряти і грабувати, аби потім побудувати свої». Їм заборонялося (як, до речі, молдавським і волоським підрозділам) забирати скарб і спалювати поселення, храми й монастирі, а також брати ясир (ст. 6–7). Вони повинні були проживати лише у спеціально визначених для цього місцях і вдовольнятися тими харчами і оброком, на які отримають дозвіл гетьманської влади (ст. 13). По-четверте, усі православні священники мали почуватися в безпеці й підлягати владі київського і галицького митрополитів, котрі «хиротонію приймають от патріарха царгородського...» (ст. 7). Вимагалося згода султана на те, щоб після смерті теперішнього патріарха Мефодія його наступника обирав архієрейський собор, що виключило б можливість обійняти цю посаду шляхом підкупу чи заколоту (ст. 12).

Зміст проекту договору засвідчує існування в українській старшини намірів об'єднати у межах держави всі етнічні українські землі (від Перемишля, Самбора й Вісли на Заході, Мінська на півночі й до Севська і Путивля на сході – «всі тут є козаки»). Гетьманові належало діяти таким чином, аби «інші звільнилися від уярмлень, які їх тримають і під ярмом найбільшнім; коли ж вони повернуться до нашої влади, величезне створимо старання – нехай і ті не творять ніякого підступу й пагуби супроти султана й татарського хана» (ст. 9). Планувалося скористатися для цього турецькою допомогою: «Коли військо Запорозьке захопить якийсь певний град чи місто із поміччю турецького війська, те взяте місто нехай буде під областю гетьмана і Запорозького війська; ніякої там не залишати сторожі і не творити турецької фортеці» (ст. 17).

Старшина намагалася запобігти перетворенню козацької України (на зразок Андрусівського перемир'я) у розмінну монету в зовнішньополітичній діяльності уряду Туреччини. «Нехай не учинить султан турецький миру, ані хан татарський, – проголошувалося у 15-й статті, – із порубіжними і близькими володарями, а передусім із королем польським і з царем московським, союзу дружества нехай не творить без відома та згоди нашого гетьмана і всього козацького війська; нехай не будуть такі договори, як на війну, так і на мир схильні, без відома обох країн та дозволу. Коли ж турецький султан чи татарський хан постановить мир і довершить договір

чи вдома, чи в полі із козацькими неприятелями чи на марноту Запорозького війська, то явно зголошуємо, що наш гетьман такий мир матиме у ніщо, як нам шкідливий і згубний». Чітко також обумовлювалося, за яких умов козацька Україна іде на розрив укладеного договору з Портою: «...коли турецький султан і татарський хан цієї постанови нашої прийняти не захочуть, але всеконечно замислять вчинити нас підданими й данниками цілковитими і все захочуть валити, гетьмана проганяти за своїм зволенням та іншого на його місце наставляти, монастирі й церкви наші розоряти і нові мечеті зводити, і наших митрополитів перемінати, і данини від них вибирати, і з їхніх престолів скидати, податі від нас, русі, вишукувати та інші всілякі наклади, уярмлення, забираючи коні, воли та інші речі їстівні, ячмінь, овес та дрова чи будь-яку іншу річ і найменшу коли насиллям візьмуть, то тим приязнь нашу відкинуть і спротивляться нашим оцим статтям. Тоді ж бо гетьман і Запорозьке військо подбають, щоб іншим якимсь способом помислити про себе, міста свої зберігаючи і тримаючи під владою й пануванням своїм вільними, вільними і від усіляких уярмлень у всьому...»¹

Отже, маємо підстави стверджувати, що проект договору слугує яскравим доказом домінування у політичній свідомості правобережної старшини ідеї незалежності українського народу. Її реалізація ув'язувалася з прийняттям протекції султана. Причому, така протекція мала б бути суто номінальною, що виключає будь-які припущення про нібито передбачуваний умовами договору автономний статус Гетьманщини у складі Туреччини. Українська сторона неодноразово фіксувала у статтях неприйнятність для неї статусів «підданства» чи «данницької залежності», наполягаючи на союзницьких відносинах. За спостереженням Б. Флорі, «висуваючи свої вимоги, гетьман П. Дорошенко вів себе як сильний і незалежний партнер, котрий диктував свої умови іншій стороні»².

Відіславши посольство до Стамбула, гетьман вирушив у Лівобережжя, оскільки отримав тривожні відомості про загрозу поновлення воєнних дій з боку Г. Ромодановського. У другій декаді вересня він став табором під Сокирною, на березі Дніпра, очікуючи на підхід козацьких полків. Саме сюди надійшла від послів у Бахчисараї вкрай неприємна звістка про переговори запорожців із ханом та обрання ними гетьманом кошового писаря Петра Суховієнка – племінника І. Брюховецького³. Справді, частина запорожців, невдоволена зміщенням і вбивством лівобережного гетьмана й,

¹ БМЧ. ВР. – Спр. 2110. – Арк. 427–439; Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 218–220; Тисяча років української суспільно-політичної думки... – Т. III. – Кн. 1. – С. 464–473.

² Флоря Б. Н. Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе... – С. 87.

³ БМЧ. ВР. – Спр. 1376. – Арк. 78; Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця... – С. 168.

основне, побоюючись втрати Запорожжям автономії (вони добре знали про намір П. Дорошенка утвердити в об'єднаній козацькій Україні міцну владу), ще в останній декаді липня відправила перше посольство до хана Аділ-Гірея, а через кілька днів, можливо, друге на чолі з 23-річним П. Суховієнком. Взамін на згоду прийняття кримської протекції та відмови запорожців від виправ проти татар кошовий писар досяг домовленості про підтримку його кандидатури при обранні на гетьманство та отримання військової допомоги у боротьбі з П. Дорошенком.

Новий претендент на булаву, за даними С. Величка, був «сильний ділом, управний у світових речах і достатньо знав козако-руське письмо»¹. У кінці серпня – на початку вересня 1668 р. він обирається на Січі гетьманом. Свідченням визнання ним кримської протекції слугувала вручена йому Аділ-Гіреем нова печатка Війська Запорозького, яка повторювала ханську і мала зображення лука з двома стрілами. Оскільки П. Суховієнка підтримала лише частина запорожців, то він не міг не розуміти, наскільки примарною виглядала легітимність отриманої влади в очах козацтва. Тому, за узгодженням із калга-султаном Крим-Гіреем, який із військом перебував на Запорожжі, П. Суховієнко вирішив домагатися зібрання чорної ради, сподіваючись за допомогою татар добитися одностайного проголошення себе гетьманом². «Отак, – зауважував С. Величко, – у той нещасливий і пагубний час Нужда з Бідою, розпростерши свої прапорці, нищили і внівець обертали бідну малоросійську Україну, оскільки з одного боку, від Дніпра, виникла з низодніпровських лугів манія, згаданий Суховій, який зі своїм козацьким та ординським військом, як тільки хотів, сваволив і шкодив людям, а з другого боку, від Московського царства, знову для помсти, наступав на Україну із сильними військами князь Ромодановський...»³.

Як могло статися так, що через півтора місяця після спільних з П. Дорошенком дій проти І. Брюховецького й усупереч виразно окресленій протурецькій орієнтації гетьмана об'єднаної козацької України кримська знать кардинально змінила своє ставлення до нього й зважилася на підтримку невливової і майже невідомої в козацькому середовищі молодій людини? На жаль, джерела прямо не вказують на причини такого кардинального повороту. Лише на основі аналізу опосередкованих даних можна

¹ Величко С. Назв. праця. – Т. II. – С. 82.

² Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 82; 109; Андрусяк М. До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в 1668–1669 рр. – С. 197–198; Флоря Б. Н. Начало открытой османской экспансии... – С. 90; Чухліб Т. Наймолодший з усіх гетьманів, обраних на Запорізькій Січі (Петро Суховієнко. 1668–1670) // Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи... – С. 94–95.

³ Величко С. Назв. праця. – Т. II. – С. 82.

висловити припущення, що возз'єднання Правобережжя й Лівобережжя під проводом сильного й незалежного від Криму правителя суперечило інтересам кримської знаті, яка прагнула відігравати роль лідера в регіоні. Знаючи про прагнення П. Дорошенка та його оточення прийняти протекцію султана, беї та мурзи не могли не розуміти того, що в разі позитивного для української сторони розв'язання Стамбулом цієї проблеми роль Бахчисарая як самостійного й вельми впливового чинника у системі міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі помітно зменшиться. Вони чудово усвідомлювали, що в такому випадку втрачали козацьку Україну як постійне джерело збагачення, оскільки здійснювати спустошливі набіги на землі васала Порти стане вкрай небезпечно. За спостереженням Б. Флорі, «оточений звідусіль володіннями султана, Крим перестав би бути потрібним імперії як військовий форпост і міг бути перетвореним у звичайну провінцію»¹. Власне, сам калга-султан наприкінці листопада 1668 р. у листі до польного гетьмана Д. Вишневецького прямо зазначав: «Ми, бачачи шалберство Дорошенкове, вчинили так: писаря, який із Запорожжя з військом Запорозьким вийшов, прийняли ми його за приятеля і гетьмана Петра Суховія; про що просимо і бажаємо, щоб ти, не слухаючи Дорошенкових приповідних листів; проти присяги підгаецької зі мною був і на Україну не наступав»².

Неважко уявити ті почуття, які охопили П. Дорошенка, коли він дізнався про появу нового гетьмана на Запорожжі, підтримуваного ханом. Адже ускладнення політичної ситуації крилося не стільки у претензіях на владу П. Суховієнка й опозиції запорожців, скільки у раптовому перетворенні Криму з надійного військово-політичного союзника у відвертого ворога. Гетьман відразу ж зрозумів, що зміна орієнтацій орди перекреслювала його наміри утвердити владу в Лівобережжі. Адже було б безумством розпочинати воєнні дії проти підрозділів Г. Ромодановського, які 18 вересня зайняли Ніжин і готувалися до наступу на Чернігів, маючи в тилу кримське військо й підрозділи запорожських козаків. Тому, за свідченням ченця Київського Кирилівського монастиря Єзекіїля, під час зустрічі з ним гетьман узяв його за руку «і витягнув із піхов шаблю, сказав: що він цією шаблею не зарікається Крим перевернути догори ногами, так як його дід Дорошенко чотирма тисячами Крим ні в що обернув; а солтан-калга ще в його руках. І, стиснувши його руку, зубами скреготів»³. Коли ж до нього з'явилися посланці калги-султана, то,

¹ Флоря Б. Н. Начало открытой османской экспансии ... – С. 88.

² Цит. за: Чухліб Т. Гетьмани і монархи ... – С. 242.

³ Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 82.

не стримавшись, у присутності королівського гінця мечника гуківського Миколая Рачковського, почав бити їх «по губах і примовляючи їм: скажіть своєму шайтану чи солтану, і йому це ж буде»¹.

Враховуючи критичність ситуації, П. Дорошенко відмовився від наміру прибути у Лівобережжя, пославши туди частину полків на чолі з наказним гетьманом братом Григорієм із застереженням уникати воєнних зіткнень з росіянами. Вони мали з'єднатися з татарами калги-султана, з якими гетьман підтримував зв'язки. Найімовірніше, тим самим П. Дорошенко переслідував мету протидіяти спробам П. Суховієнка взяти під контроль частину лівобережної території. У листі від 29 вересня до київського воєводи П. Шереметьєва український правитель засвідчував своє доброзичливе ставлення до нього². Через Єзекіїля, передаючи воєводі листа, П. Дорошенко повідомив, що «він не хоче кровопролиття», а збирається вступити у Лівобережжя «не для війни проти великого государя ратних людей, тільки на нового гетьмана Петра Суховієнка, котрий вчинений від хана кримського у Запорогах гетьманом...»³. Він натякнув також ченцеві на намір звернутися з листами (через посольство уманського полковника Михайла Ханенка) до царя, щоб «прохати про прийняття їх усіх до своєї государської милості, так як і королівська величність»⁴. Водночас, щоб утримати у своїх руках Чернігів, П. Дорошенко відправив на допомогу Д. Многогрішному близько півтисячі козаків⁵. При цьому гетьман демонстрував і свою прихильність до Речі Посполитої: тепло прийняв королівського посланця М. Рачковського, через якого повідомив Варшаву про згоду відправити посольство на сейм і засвідчив приязнь Війська Запорозького до Я. Собеського («називають лише батьком і добродієм»)⁶.

Важливо було також знайти порозуміння із запорожцями. Як стало відомо в Чигирині, кандидатуру П. Суховієнка підтримала лише половина січового товариства (3 тис. осіб із 6 тис.). Інші зберігали вірність П. Дорошенкові. Їх послі з'явилися у третій декаді вересня до його ставки і запропонували прибути на чорну раду «за Дніпро в поле» для підтвердження гетьманських повноважень, обіцяючи, що на ній «Суховієнка і ті стріли мушкетами своїми поламають». Тепло прийнявши

¹ Там же. – С. 83.

² Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 62–63, 109; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 211.

³ Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 82.

⁴ Там же.

⁵ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 212.

⁶ БМЧ. ВР. – Спр. 1376. – Арк. 78.

цю депутацію, гетьман після переговорів «відпустив їх з честю, і дав їм по шубі, сап'янові чоботи, шапки, і послали з ними у Запороги козакам і хлібні припаси і овочі»¹.

Отримав П. Дорошенко листа і від П. Суховієнка, який вимагав від нього відмовитися від вживання титулу «запорозького гетьмана» й прибути на чорну раду в Запорожжя для обрання з-поміж них володаря булави. Через деякий час така пропозиція надійшла знову. Проте гетьман не поспішав її приймати, слухно побоюючись за власне життя. Адже наявність татарської орди – союзника П. Суховієнка – створювала реальну небезпеку її втручання у хід ради та прийняття ухвали на користь протегованого Кримом претендента. Тому, відправивши на Запорожжя вивідувачів, П. Дорошенко повернувся до Чигирина². У середині жовтня він звертається до Дмитра Вишневецького з проханням вивести залогу з Білої Церкви³.

Тим часом внутрішньополітична ситуація продовжувала погіршуватися. Д. Многогрішний відмовився від організації спротиву Г. Ромодановському. Перебуваючи у Седневі, він, вочевидь, очікував на підхід підрозділів П. Дорошенка. Їх відсутність справляла на нього, як і на інших старшин, гнітюче враження. Десь на початку третьої декади вересня (коли Г. Ромодановський перебував під Ніжином) до наказного гетьмана з'явилися брат Василь і колишній ніжинський полковник Матвій Гвинтовка, які переконали його повернутися у підданство царя. Їх підтримав стародубський полковник Петро Рославченко. За спільною домовленістю В. Многогрішний і М. Гвинтовка виїхали до Г. Ромодановського, який на початку жовтня штурмом оволодів Черніговом, щоб засвідчити згоду наказного гетьмана й ряду старшин поклонитися Олексієві Михайловичу. Боярин вступив із ними в переговори. У результаті досягнутого порозуміння київський воєвода П. Шереметьєв відправив у полки Д. Многогрішного й П. Рославченка, полковників Федора Зикова та Рибенського, котрі прийняли від них присягу⁴. Тоді ж до наказного гетьмана надійшла допомога від П. Дорошенка. Проте, як нам уже відомо, вона була нечисленною, тому спроби старшин переконати Д. Многогрішного «не піддаватися царській величності» успіху не мали. Той виїхав до Дівиці, де стояв табір Г. Ромодановського, і в дурге, при ньому, присягнув на вірність

¹ Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 82.

² Там же. – С. 103.

³ Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 159–160.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 88, 96; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 211; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 469–471; Костомаров Н. И. Руина. – С. 120–121.

цареві, після чого частина сотень П. Дорошенка перейшла на бік наказного гетьмана, а інші розійшлися¹.

Д. Многогрішний розумів, що його перехід на бік росіян знайде розуміння серед старшин і козацтва всього Лівобережжя лише в разі, коли Москва відмовиться від політики перетворення Гетьманщини у свою провінцію (саме цим і було викликане повстання навесні 1668 р.). Тому він намагався переконати Г. Ромодановського у необхідності поступок. Аби довести свою позицію до російського уряду, наказний гетьман вирішив заручитися підтримкою зорієнтованого на Росію чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, який ще раніше схилив його до послушенства цареві. В окремому і спільному з П. Рославченком листах, адресованих Л. Барановичу (6 жовтня), він зазначав, що порадився «з полками цієї сторони Дніпра», щоб з'ясувати, «при яких вольностях хочемо бути» (не виключаємо, що справді міг відбутися подібний обмін думками з цього питання з окремими полковниками). Д. Многогрішний стверджував, що вони погоджувалися на царську протекцію лише за умов визнання «давніх вольностей» Б. Хмельницького, утверджених у Переяславі, виведення російських залог з усіх міст та пробачення за участь у повстанні І. Брюховецького. Тому він просив Л. Барановича поклопотатися про їхні вольності перед царем і застерегти, що коли вони будуть проігноровані, то козацтво битиметься за них, не шкодуючи життя².

Отримавши від архієпископа звістку, що цар готовий пробачити провини Війська Запорозького, Д. Многогрішний у листі до Олексія Михайловича від 19 жовтня підтвердив свою позицію: угода з Москвою може бути укладена тільки на умовах підтвердження статей договору Б. Хмельницького й виведення російських залог з українських міст³. Г. Ромодановський, аби не загострювати стосунків з лівобережним козацтвом та уникаючи боїв із татарами й полками Г. Дорошенка, залишив Дівицю і почав відхід до Путивля. 21 жовтня татари неподалік від цього міста, у с. Гайвороні, раптово атакували два полки рейтар під проводом сина боярина Андрія, які супроводжували В. Многогрішного, М. Гвинтовку й ніжинського протопопа Симеона Адамовича до Москви, і розгромили їх. Українським посланцям вдалося врятуватися, А. Ромодановський потрапив до полону, самому ж командувачу російською армією довелося з боями відступити за межі України⁴.

¹ Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 88.

² Там же. – С. 64–65.

³ Там же. – С. 65–66.

⁴ Там же. – С. 87, 94–95.

Вельми складним залишалось становище Григорія Дорошенка, який наприкінці вересня прибув у Лівобережжя. До нього з'явилися Полтавський, Миргородський і Лубенський полки; козаки Переяславського і Прилуцького полків залишилися у домівках, намагаючись ухилитися від воєнних дій. Об'єднавшись з 20 тис. татар Крим-Гірея, наказний гетьман виступив проти Г. Ромодановського. Проте, виконуючи волю брата не розривати відносин з Росією, Григорій не поспішав атакувати табір воєводи, тим самим відкриваючи дорогу до відступу, і росіяни цим скористалися. На відміну від татар, які нав'язували противникові бої, українці діяли пасивно, що слугувало підставою для нарікань на Г. Дорошенка з боку союзників: «ти Григорій нині по обозу боярина і воєводи князя Григорія Григоровича Ромодановського з товаришами стріляєш не кулями, [а] соломою...»¹.

Ця тактика наказного гетьмана в останній декаді жовтня – першій декаді листопада 1668 р. загострила до меж суперечності з Крим-Гіреєм, який почав відверто погрожувати: «брату твоєму Петру гетьманом не бути», і зробив спробу відібрати у Г. Дорошенка «булаву, бунчук і всі їхні військові клейноди», щоб передати П. Суховієнку. Наказний гетьман і старшини рішуче відмовили, мотивуючи це тим, що без ухвали військової ради татари не мають права «наставляти гетьмана», і, своєю чергою, порушили клопотання про видачу їм П. Суховієнка, однак татари на це не погодилися. Урешті-решт в районі Конотопа союзники розійшлися. І тут Г. Дорошенко припустився помилки, відпустивши до домівок козаків Полтавського, Миргородського й Лубенського полків. Крим-Гірей перехопив їх і примусив визнати владу П. Суховієнка та залишитися в його обозі. До них добровільно приєднався переяславський полковник Родіон Дмитрашко-Райча². Ці події започаткували відкриту боротьбу запорозького висуванця і татар з українським гетьманом. 5 листопада у листі до короля калга-султан офіційно повідомив Варшаву про обрання володарем булави замість П. Дорошенка («з-за його непригодності» та «шарлатанства») П. Суховієнка³. Тим часом Г. Дорошенко з 3 тис. козаків Брацлавського і Київського полків та запорожців кошового Олександра Урбановича прибув до Козельця⁴.

Донесення про перебіг подій у Лівобережжі переконали Петра, що на чільне місце висувається боротьба з татарами. Він розіслав по всій козацькій Україні універсали, сповіщаючи про розрив з Ордою та закликаючи до

¹ Там же. – С. 109.

² Там же.

³ БУВ. ВР. – Спр. Акс. 1949/441. – Арк. 99.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 109, 150.

збройного виступу проти неї. Вивідувачі, які повернулися із Запорожжя, застерегли його не їхати на чорну раду через те, що там його задумали вбити¹. Отже, гетьман почав готуватися до нової воєнної кампанії. Зібравши правобережні полки, він прибув до Кременчука і звернувся з універсалом до Д. Многогрішного, наказуючи розпочати проти татар воєнні дії й запевняючи про свою готовність перейти проти них у наступ. Вочевидь, саме за узгодженням з братом Григорій Дорошенко вступив у переговори з Д. Многогрішним та ніжинським полковником Євстафієм Золотаренком, схилиючи їх до підтримки планів гетьмана².

Щоб нейтралізувати можливі акції з боку Г. Ромодановського і київського воєводи П. Шереметьєва, схилити на свою сторону проросійськи налаштованих старшин та не допустити виокремлення Лівобережжя зі складу козацької держави, П. Дорошенко впродовж листопада-грудня 1668 р. розгортає потужну пропагандистську кампанію з метою сформувавши в населення думку про нього як прихильника прийняття царської протекції усією козацькою Україною і борця проти татар. До неї було залучено братів Андрія і Григорія, а також відданих йому старшин. До Гадяча, Глухова, Стародуба та інших міст розсилалися розпорядження, аби козаки і поспільство «схилилися до великого государя» й спільно вели боротьбу проти «бусурман», котрі хочуть «нас, об'єднаних разом, знову нарізно... розлучити і земаю нашу спустошуючи, ловитву собі мати»³. Наказний гетьман А. Дорошенко повідомив у Гадячі дипломатичному посланцеві Москви до Чигирини українському шляхтичу Феофілові Бобровичу, що нині гетьман, Військо Запорозьке і поспільство, «одностайною радою порадившись», вирішили просити великого государя взяти їх у «вічне підданство». При цьому російським послам висувалися вимоги під час переговорів із поляками ще до укладення вічного миру наполягати на тому, щоб не поступатися Польщі ані Києвом, ані Військом Запорозьким. Він повідомив також, що гетьман і Військо Запорозьке боротимуться за обрання Олексія Михайловича польським королем⁴.

Довідавшись про місію Ф. Бобровича, П. Дорошенко вислав до Гадяча полковника Івана Дуб'ягу, який мав передати московському дипломатові пропозиції стосовно статей майбутнього українсько-російського договору. Насамперед висувалася вимога вивести з Києва, Чернігова, Переяслава, Ніжина й Остра залоги, бо «тут воєводи і бояри у містах Украиних

¹ Там же. – С. 103, 151, 157.

² Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 109, 151; Вирський Д. „Українне місто”: Кременчук від заснування до 1764 р. – С. 138–139.

³ Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 110–112.

⁴ Там же. – С. 112–113.

нестерпимі вчиняють кривди і немилосердно з людьми і жителями Українськими поступають, а з них мало допомоги є як великого государя землі, так і нашій Україні». Також застерігалось, що воєводи не повинні мати влади «над нашими людьми» у містах, де живуть козаки, тому що у «великому місті полковник, у меншому сотник чи отаман, а над всенароддям вїйт має бути, по звичаю нашому Українському». Під час бесід зі старшинами Ф. Бобрович почув від них заперечення проти того, щоб Москва давала гетьманам і полковникам «грошову і соболину казну». Вони висловлювали готовність служити цареві «тільки за свої вольності», не вимагаючи «з казни великого государя жодної копійки», але при цьому висували вимогу, що самі вибиратимуть із посліпства відповідні податки й відсилатимуть їх до Москви¹. Отже, правобережна еліта, очолювана П. Дорошенком, засвідчувала готовність визнати протекцію Олексія Михайловича за умов розриву ним Андрусівського перемир'я з Річчю Посполитою, визнання цілісності козацької України та її гетьманом П. Дорошенка, забезпечення повного внутрішньополітичного суверенітету Гетьманщини. Іншими словами – за зразком умов проекту договору з Османською імперією. Як на нашу думку, така позиція не була продиктована лише корисливими розрахунками дипломатичної боротьби. Дійсно, в обставинах, що склалися, гетьман і старшини могли піти на прийняття царської протекції. 21 листопада П. Дорошенко направив до київського воєводи писаря Нестора Кононова, засвідчуючи готовність підтримати кандидатуру царя на польський трон, а також узяти спільну з російським військом участь у вправі проти татар².

Як показав розвиток подій, російська сторона не була готовою піти на такі великі поступки. Вона прагнула на даний момент лише закріпити за собою Лівобережжя й, можливо, Запорожжя. Тому акцент зміщувався на складення присяги на вірність монархові усіма лівобережними старшинами (полковими і сотенними) й окремими – з Правобережжя. Так, П. Шереметьєв, розцінивши зичливий тон звернення Г. Дорошенка як згоду присягнути цареві, негайно відправив до нього (23 листопада) ротмістра Івана Рославева. Зачитавши вголос при полковниках листа від воєводи, наказний гетьман обурився цією пропозицією: «... а присягу мені вчиняти з-за якої неволі? Я тепер плаваю по своїй волі, як сизий орел». Разом із полковниками він заявив, що війна з поляками велася виключно «за козацькі вольності», а «за нашою волею нас у підданство привести важко: ми за свої вольності до останньої людини помремо». Укотре було

¹ Там же. – С. 113–116.

² Там же. – С. 167.

наголошено, що за умови прийняття їхніх вимог козаки раді перебувати у підданстві великому государеві, а «Військо Запорозьке державі Московській, також і Польській, від татар кам'яна стіна». Григорій недвозначно дав зрозуміти, що про характер відносин Війська Запорозького з Росією слід домовлятися з правителем України: «... мають вони у себе старшого – гетьмана Петра Дорошенка, а без волі його і всього Війська Запорозького без ради вчинити їм нічого не можна; а що гетьман Петро Дорошенко вчинить, а військо Запорозьке на чому ухвалить, і вони волі його слухняні і нічого у них змінено не буде»¹.

Ведучи листування і переговори з офіційними представниками російської влади в Україні та за її межами, П. Дорошенко водночас готувався до опору наступальним діям Крим-Гірея та П. Суховієнка. Однак проголошений ним курс боротьби з Кримом був підтриманий лише незначною частиною лівобережних старшин і козаків, а також запорожців. Зокрема, за домовленістю із запорожцями, один із лівобережних загонів здійснив напад на татарські улуси. У боротьбу з татарами включився й І. Сірко, який ще в жовтні прибув до гетьмана у Чигирин, а в середині листопада виступив до Криму. Цей його похід відбувся не без ініціативи П. Дорошенка, який не приховував того, що, почувши про погром січовиками татарських улусів, «тоді і ми військо городового з добрим возом, з паном Іваном Сірком, декілька тисяч з гарматами туди ж, аби Татарську землю воювали, послаали...»². Відомий також випадок, коли прилуцький полковник Іван Щербина, дізнавшись, що татари (вочевидь, кілька сотень, а не 3 тис. осіб, як зазначається в літературі), увійшовши до Прилук, розпочали безчинства, наказав зачинити міські брами та знищити нападників³. Проте ці успіхи мали епізодичний характер. Натомість Д. Многогрішний, попри обіцянки, навіть не збирався мобілізувати полки для відсічі татарським нападам, дбаючи насамперед про зміцнення свого політичного становища й офіційне визнання Москвою його влади хоча б на території Чернігівщини й Стародубщини. Татари й козаки П. Суховієнка і далі контролювали південний та більшу частину центрального регіонів Лівобережжя.

Варто зауважити, що опонент П. Дорошенка виявився не лише спритним дипломатом, політиком та здібним демагогом, але й яскравим публіцистом. Переконалим доказом цього слугує його звернення від 17 жовтня до населення, пройняте почуттям щирого патріотизму. Називаючи Гетьманщину осиротілою матір'ю своєю, «бідною Україною», П. Суховієнко проводив

¹ Там же. – С. 108–109.

² Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 104, 111, 150, 158.

³ Там же. – С. 109, 150.

ідею її соборності, закликав припинити міжусобиці й об'єднатися для відсічі ворогам («не піддавайтеся усіляким звідним грамотам та словесним голосам, щоб звабили вас, а від того і від з'єднання та братерського союзу із тим боком Дніпра розірватися і відлучатися, а, в нерозторжній згоді, і любові, і милості однодумно та однодушно вкупі перебуваючи...»). Він звертав увагу на підступність політичних планів щодо України урядів Росії та Речі Посполитої, закликав козаків і поспільство стояти «на смерть» «за милу свою матір, стогнушу Вітчизну...»¹. Не виключаємо, що під впливом таких заликів частина розчарованого політикою гетьманської влади населення могла підтримати нового претендента на булаву.

П. Дорошенкові доводилося також вести й жорстоку боротьбу на дипломатичному фронті, яка спрямовувалася на нейтралізацію кримської еліти, що підтримувала П. Суховієнка. Стольник Назарій Засецький, який побував у Києві, отримав відомості, що гетьман «з татарами списується і зноситься, аби бути, як і раніше, в мирі і прохає у татар Суховієнка...» Проте ті відмовилися від його видачі, висунувши зустрічну вимогу про передачу до їхніх рук І. Сірка². Турбувала гетьмана й позиція щодо подій в Україні Стамбула. Адже з подачі хана султанський двір міг переорієнтуватися на нового претендента на булаву.

Гадаємо, що П. Дорошенко знав про спорядження П. Суховієнком посольства до Мегмеда IV, яке мало клопотатися про затвердження його на посаді гетьмана й укладення договору про прийняття протекції Порту на запропонованих ним умовах³. Посольство добиралося до османської столиці найкоротшим шляхом – через Крим і далі морем. Тому прибуло туди, вочевидь, у кінці вересня, невдовзі після появи послів П. Дорошенка. Саме одночасна присутність посольств різних гетьманів і нез'ясованість політичної ситуації в козацькій державі змусили Порту утриматися від ухвали рішення про прийняття України під свою протекцію. Турецька еліта вирішила поки що не робити ставки на жодного з них, чекаючи на переможця в міжусобній боротьбі. Щоправда, до Суховієнка був направлений посланець, який мав засвідчити прихильність до нього Порту. Після його приїзду (десь у першій декаді листопада) запорозький гетьман розширює театр воєнних дій на Правобережжя. Татари завдали удару по околицях Чигирини, Черкас, Крилова та інших міст, спустошуючи поселення й захоплюючи ясир⁴.

¹ Тисяча років української суспільно-політичної думки... – Т. III. – Кн. 1. – С. 470–472; Шелухін С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Дрогобич, 1992. – С. 61.

² Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 152.

³ Там же. – С. 154.

⁴ НБУ. ІР. – Спр. 15545–15548. – Арк. 23–24; Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 154.

За таких обставин П. Дорошенко повертається до Чигирина, де велику увагу приділяє зміцненню обороноздатності міст і містечок, що прикривали гетьманську столицю. Розправи татар із населенням (є свідчення джерел, що в ряді випадків ті навіть не брали ясир, убиваючи захоплених полонених¹) відштовхували від П. Суховієнка козаків, і вони самовільно почали залишати його табір². Відтак його сили помітно слабшали. Тим часом позитивні результати почала приносити вдало обрана П. Дорошенком тактика ведення воєнних дій. Так, відповідно до його розпорядження, «всі сільські люди зі своїми набутками звезлися завчасно і заховалися до міст і кріпостей...»³. Отже, як наслідок, гостро постала проблема забезпечення татар і козаків П. Суховієнка продовольством і фуражем. Водночас уникаючи вирішальної битви, гетьман зосередив наявні сили по основних шляхах, що вели до столиці козацької України. Опираючись на залоги укріплених міст, вони мали вести з противником маневрову боротьбу⁴. Нарешті, він віддав розпорядження братові Григорію (брацлавському полковникові) з правобережними полками негайно вирушати з Лівобережжя йому на допомогу⁵.

Наштовхнувшись на добре організований спротив, білгородські татари почали масово залишати союзника. На початку другої декади січня 1669 р. П. Суховієнка зробив відчайдушну спробу захопити Чигирин, але, зазнавши невдачі, змушений був на вимогу мурз відступити на північний захід за Тясмин й податися по здобич до Корсунського полку⁶. Проте під Вільшанкою піхотний полковник Семен Корсунець, який перебував з полком у місті на залозі, завдав частині нападників нищівного удару⁷. У той же час вступив у бої з татарами Г. Дорошенко та змусив їх відступити у бік Вільховця. До нього, вочевидь, приєдналися надіслані гетьманом кінні та піші підрозділи з гарматами під проводом «полковника охотного» І. Сірка. Останній наздогнав 16 січня П. Суховієнка й Батиршу-мурзу, від яких відступилися запорозькі козаки, під Вільховцем і повністю їх розгромив. П. Суховієнка з 5 чи 15 козаками і залишки татарських загонів поспішили втекти повз Капустину Долину за Торговицю⁸.

¹ Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 156–157.

² Там же. – С. 157.

³ Величко С. Назв. праця. – Т. II. – С. 83.

⁴ Тисяча років української суспільно-політичної думки... – Т. III. – Кн. 2. – С. 13; Андрусяк М. До історії боротьби ... – С. 207–208.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 53.

⁶ Там же.

⁷ Там же. – С. 7.

⁸ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 34, 53, 62, 113; Андрусяк М. До історії боротьби ... – С. 208–209; Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця... – С. 172.

Здобута перемога над претендентами на булаву істотно зміцнила позиції П. Дорошенка не тільки у Правобережжі, але й Лівобережжі. Прихильники П. Суховієнка визнали його владу й привезли до Чигирина «Суховейкову скриню з його ж листами, і печатку, і знамена, і литаври, і бубни, і сурми»¹. Переяславський полковник Р. Дмитрашко-Райча, колишній союзник П. Суховієнка, поспішно відступив до Баришівки і почав там укріплюватися. На його місце гетьман поставив полковником Маматенка. Разом із татарами калги-султана, що повернувся до Криму, Україну залишили прилуцький полковник Лазар Горленко та полтавський полковник, замість яких П. Дорошенко призначив Івана Маценка та Дем'яна Гуджала². Після його універсалу із закликом, щоб «усі покладаючись» на «великого государя милість, трималися при ньому», до Чигирина почали з'їжджатися лівобережні полковники й сотники (з Полтави, Лубен, Миргорода та «з інших місць»)³.

Із метою підсилення в очах козацтва і поспільства законності гетьманської влади П. Дорошенка на обох берегах Дніпра митрополит Й. Тукальський письмово розпорядився, щоб у церквах «під час ектенії Богу молилися про благочестивого і Богом даного гетьмана Петра», а всіх священників, котрих висвячував Мефодій чи які отримали сан у Москві, зобов'язав приїхати до нього, щоб «заново освятитися»⁴. Ці заходи знаходили розуміння й підтримку в значній частині (якщо не в більшості) населення південної та центральної частин Лівобережжя. Навіть в умовах украй складного для гетьмана становища на Різдвяні свята старшини й городяни лівобережних міст посилали йому в подарунок живність (через недорід у Чигирині та інших правобережних містах відчувалася гостра нестача продовольства). Посланці Ф. Бобровича, які в першій декаді лютого 1669 р. відвідали гетьманську резиденцію, розповідали, що на шляху з Гадяча до Чигирина постійно чули, як «у малоросійських усіх містах жителі говорять, аби бути гетьманом Петрушці Дорошенку тому, що він козак старий і поля знає, а Дем'яна де Многогрішного на гетьманство не хочуть, і його не люблять, і називають його мужицьким сином, і аби бути на обох сторонах Дніпра одному гетьману, як це раніше бували гетьмани Богдан Хмельницький та інші»⁵.

Протягом грудня 1668 – січня 1669 р. П. Дорошенко продовжував підтримувати досить-таки тісні контакти й жваве листування з представниками

¹ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 71.

² Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 23, 120, 182; Андрусак М. До історії боротьби ... – С. 210.

³ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 113; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 221.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 66.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 71.

російської сторони, намагаючись переконати їх у щиросердності своїх намірів прийняти протекцію царя, якщо останній погодиться на запропоновані ним умови. В універсалі від 11 січня 1669 р. до населення козацької України гетьман повідомляв, що «тепер, за порадою всієї старшини» Військо Запорозьке «хоче прийти до згоди із Москвою», але «не для того маю із ними посилки й листування, щоб я мав їхні війська наводити в Україну, але про те належно дбаю, щоб усіх, аж до єдиного, із міст: із Києва, із Переяславля, із Чернігова, із Ніжина, із Остра повиводили і, невдовзі, очистившись [од них], у згоді із ними жили», тому просив вільно пропускати росіян до міст, «як нам прихильних», і «хліба та солі» не жаліти¹.

У третій декаді січня, якщо вірити лебединським і пирятинським козакам, П. Дорошенко розіслав до старшин, козаків і, вочевидь, поспільства Лівобережжя листи, повідомляючи, ніби «великий государ зволив їх прийняти під свою великого государя самодержавну високу руку і розпорядився на обох боках Дніпра бути гетьманом йому Петру». На переконання значної частини лівобережного козацтва, царська протекція мала обмежуватися виключно формальною стороною: «... боярам і воєводам і жодним Руським людям ніде не бути; а гетьманом окрім Петра Дорошенка, на обох сторонах Дніпра нікому б не бути, щоб лише вважалися вони великого государя слугами, а указ де їм у всьому був від гетьмана, куди гетьман велить за указом великого государя іти, і вони будуть і готові»². Зрозуміло, що за відсутності умов для самостійного політичного розвитку правобережного регіону козацької України П. Дорошенко розглядав можливість номінальної протекції царя. У середині січня він повідомив російським полоненим, що коли цар не захоче взяти Правобережжя під протекцію, то «ми самі собою будемо»³, маючи на увазі готовність продовжувати боротьбу за незалежність.

Проте хід переговорів укотре вже засвідчував прагнення Москви, з одного боку, зберегти приязні відносини з гетьманом, а з іншого – ухилитися від прийняття його під протекцію, оскільки цей крок однозначно мав привести до скасування досягнутих в Андрусові домовленостей. Дана лінія яскраво простежувалася у царській грамоті київському воєводі від 16 грудня 1669 р. У ній підкреслювалося, що слід похвалити П. Дорошенка за розрив відносин із татарами та його готовність до спільних із російськими ратниками воєнних дій проти Криму і домагатися від нього звільнення російських бранців (75 осіб перебувало у Чигирині та 34 – у Брацлаві). Водночас П. Шереметьєву

¹ Тисяча років української суспільно-політичної думки... – Т. III. – Кн. 2. – С. 13–14.

² Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 62.

³ Там же. – С. 58.

наказувалося обнадіювати гетьмана можливістю протегування йому Москви, «аби причини до порушення перемир'я не подати...», та тішити примарною надією, що в майбутніх переговорах між Російською державою та Річчю Посполитою «авось поляки його Дорошенка з тамтешньою стороною уступлять стороні царської величності». При цьому воєвода «всіляко» мав «його намовляти і привчати, аби жив у згоді», а від брата Андрія домагатися передачі росіянам Гадяча¹.

Наприкінці грудня 1668 р. Москва вислала Ф. Бобровичу нову інструкцію для переговорів із П. Дорошенком. У ній не містилося навіть натяку на можливість прийняття під протекцію Правобережжя, не кажучи вже про обговорення умов, висунутих гетьманом та його соратниками. Ф. Бобровичу лише дозволялося з'ясувати у П. Дорошенка, чи він сам із деякими наближеними до нього особами хоче «переїхати на сторону царської величності», чи «обі сторони Дніпра об'єднати разом»². Це означало, що російський уряд відмовлявся від підтримки гетьманського плану забезпечити єдність козацької України під скіпетром корони Романових, що закривало П. Дорошенку шлях до порозуміння з Москвою.

Наступним кроком московського уряду, що підтверджував обраний політичний курс, стала всебічна підтримка намірів Д. Многогрішного, а також проросійськи зорієнтованої старшини й духовенства добитися створення окремишньої Лівобережної Гетьмщини. 27 грудня 1668 р. старшина Чернігівського, Ніжинського і Стародубського полків, яка зібралася на раду у Новгороді-Сіверському, обрала Д. Многогрішного гетьманом. За іронічним зауваженням Самовидця, він відмовлявся від цієї посади, як «старая дівка хорошого жениха, бо того сам потребовал...». Після елекції, яку не можна вважати легітимною (оскільки вона відбулася за участі старшини тільки трьох полків), прибічники новообраного гетьмана звернулися до Л. Барановича з проханням, щоб той поклопотався перед царем щодо прийняття їх у підданство на умовах відкликання з міст воєвод і «на вольностях, старому Хмельницькому наданих...»³.

На початку другої декади січня 1669 р. посольство від Д. Многогрішного і Л. Барановича виїхало до російської столиці й вже наприкінці місяця подало чолобитну цареві. Основні прохання зводилися до того, щоб повернути Війську Запорозькому вольності, які воно мало за Б. Хмельницького;

¹ Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 159–160; Т. VIII. – С. 57.

² Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 161–163.

³ Літопис Самовидця. – С. 106; Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. – Чернигов, 1865. – Изд. 2-е. – С. 59; Эйнгорн В. Очерки из истории Малоросии... – С. 502–503.

вивести з українських міст воєвод і залоги ратних людей; покласти функції збору податків, що надходили до російської скарбниці, на призначених гетьманом осіб; дозволити дипломатичні відносини з іншими державами тощо. Проте російська сторона відхилила більшість із них, повідомивши на початку лютого про необхідність скликання старшинської ради для обрання гетьмана й укладення нових статей. Як представників царя на раду було делеговано Г. Ромодановського, стольника Артамона Матвеева та дяка Григорія Богданова¹.

До певного часу П. Дорошенкові не було відомо про ці кроки російського уряду, хоча, як досвідчений і прагматичний політик, він припускав нещирість другої сторони у ході переговорів, через що зі свого боку не поспішав загострювати ситуацію, яка могла призвести до остаточного розриву відносин із Кримом, а також звільняти з ув'язнення полонених росіян. Щодо цього в листі від 30 січня до Г. Ромодановського гетьман зазначав, що відпустити їх «не можна: відомий благородію твому наш звичай у нашій землі, що не так як у великого государя, його царської пресвітлої величності, милостивим повелінням все робиться, а в нас без ради полковників й іншого товариства нічого вчинити не можна»².

Не дочекався український правитель, попри сподівання, і приїзду Ф. Бобровича, який 20 січня прибув до Гадяча. Відчувши настороженість козацтва, яке не одержало від нього конкретних роз'яснень стосовно прийнятого царем рішення, він не наважився зустрітися з П. Дорошенком. «А коли б я, холоп твій, – повідомляв посланець царю, – поїхав до Чигирини без твоєї великого государя грамоти, говорячи їм словами, не далеко було б до того, що мені, холопу твоему, було б бути без голови, побоювався, аби в чомусь не упіймали і не вчинили порушення укладеному перемир'ю; всі (розмови. – *Авт.*) розпочинаються, що з тим я, холоп твій, до Петра Дорошенка їду, що йому бути по обидва боки Дніпра гетьманом під твоєю великого государя високою рукою, і про це очікують твого великого государя указу... Сам Дорошенко (Андрій. – *Авт.*) і старшина говорили, що одностайно раді бути під твоєю царською високою рукою, якщо обидві сторони Дніпра разом будуть; а хто лише стане їх роз'єднувати, будемо вибиватися, нас і король прийме і татари не відступляться від нас; милості великого государя прохаємо, з волі, щоб нам бути обом сторонам Дніпра вкупі»³. Вразило Ф.Бобровича і те, що коли він 27 січня прибув на службу

¹ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 21–26; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 519–528; Костомаров Н. И. Руина. – С. 133–136.

² Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 53.

³ Там же. – С. 29.

до гадяцької церкви Успіння пресвятої Богородиці, «на першій великій ектенії великого государя диякон не згадував, лише Петра Дорошенка; після Євангелія також»¹. 2 лютого посол таємно залишив Гадяч і повернувся до прикордонного міста Кам'яного².

Мабуть, із кінця січня П. Дорошенко став отримувати тривожні відомості про обрання гетьманом Д. Многогрішного та направлення ним посольства до Москви. Не гаючи часу, він наказав братові Андрію розпродати майно в Гадячі й повертатися до Чигирина³. Аби запобігти розколу козацької України й спалаху нової міжусобиці, 9 лютого український правитель звернувся з листом до Д. Многогрішного, в якому висловлював занепокоєння його мовчанням, сповіщав про перемогу над П. Суховієнком і запрошував того з'явитися на нараду особисто чи надіслати «добрих і поважних людей». Не приховував П. Дорошенко й того факту, що знає про московське посольство Д. Многогрішного, а тому наполягав повідомити, «з чим і якими пунктами» воно направлене до столиці. Він висловлював надію, що Многогрішний дотримається даного йому «рицарського слова» й залишиться у «братерському союзі; нагадував, що будуть всі разом як і раніше в згоді і братерстві жити, то всяка справа міцніше і статечніше уґрунтована буде, і жаден ворог, ховай Боже, не здолає нас подужати і це ми самі добре дознали, що нам за останні роки наше роздвоєння принесло: неприятелям нашим користь, а нашій змученій Отчизні неперестанну згубу»⁴.

Звертає на себе увагу зичлива тональність змісту листа, апелювання до здорового глузду й почуттів патріотизму чергового претендента на булаву. Проте відповіді гетьман не одержав. 18 лютого він надсилав Д. Многогрішному другого листа, в якому наголошував на трагічних наслідках для України поділу її на дві частини й міжусобиць, що викликали «обох сторін страхітливую пустелю» та призвели до наповнення Сибіру й інших російських країв «нашою братією», великих кривд, утисків і «нечуваних звірств». Він підкреслював, що добре жити у згоді з Москвою; добре бути підданими царя, але не на таких «кондиціях», які підписав небіжчик І. Брюховецький. Тому, щоб обговорити ці справи й порадитися, П. Дорошенко запрошував свого суперника прибути на старшинську раду «на першу неділю святого посту (10 березня. – Авт.) до Корсуні»⁵.

¹ Там же. – С. 32.

² Там же. – С. 59.

³ Там же. – С. 67.

⁴ Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 226–227.

⁵ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 227; Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 126–127.

На середину лютого 1669 р. ситуація для нього остаточно прояснилася: він зрозумів, що Москва відхилила всі пропозиції і взяла курс на конститування у Лівобережжі окремого гетьманату. А вже 11 лютого Андрій Дорошенко отримав першого листа від Д. Многогрішного як гетьмана. Коли він вислухав його зміст, «кинув, зірвав із себе шапку і вдарив нею об стіл, і промовив: багато стало гетьманів, не далеко до того, аби знову посилати по орду»¹. Зрозуміло, що про це негайно стало відомо Петрові, котрий уже 22 лютого звернувся з листом до Г. Ромодановського, в якому висловлював подив, що князь без його відома («мимо мене») вступив у таємні переговори з Д. Многогрішним, «чого не мало б вчинятися». Не без докору гетьман зазначав, що, знаходячись у прикордонні, боярин має не допускати порушення «високої честі» царя та «слави» Війська Запорозького, а не сприяти тому, щоб «споконвіку перебуваючи в єдиному союзі Україна, котра упродовж цих років обливалася великою кров'ю, знову до розз'єднання приходила». Він застерігав проти контактування з наказним гетьманом, бо з «цього вчинку, що без відома нашого чиниться, що виросте? Сам, милість твоя, як мудрий, домислитися можеш»².

Через тиждень П. Дорошенко направив листа П. Шереметьєву, повідомляючи, що нині, коли прогнали татар «із землі української» й відбудеться генеральна рада, він направить посольство до царя з проханням прийняти їх під свою протекцію. Проте в нього й старшин викликають подив таємні зносини московських посадовців із Д. Многогрішним. А вже відомо, що всі ці незгоди і війни «між православними народами малоросійськими і великоросійськими», а також спустошення і розорення міст, загибель людей відбувалися не через що інше, як через «привід таких, яким ся тепер відзивається полковник чернігівський, закутних гетьманчиків». При цьому П. Дорошенко попереджав: якщо цьому «гетманчиківі» піти на поступку і укласти з ним статті поза волею та відомом Війська Запорозького, то «з цього що зросте, сам вельможність твоя додуматися можеш»³.

Однак за умови, коли Москва ухвалила рішення про виокремлення Лівобережної України в самостійну політичну одиницю, ніякі звернення П. Дорошенка до Д. Многогрішного та російських сановників змінити ситуації не могли. 22 лютого Г. Ромодановський виїхав до Глухова для проведення ради з метою обрання Д. Многогрішного гетьманом та укладення з ним договору⁴. Без сумніву, П. Дорошенко здогадувався про неминучість

¹ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 67.

² Там же. – С. 74.

³ Там же. – С. 116–117.

⁴ Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 3. – Спр. № 20. – Арк. 9–10.

завершального кроку з боку Росії. Тому з другої декади лютого він розгорнув надзвичайно активну діяльність, спрямовану на збереження під своєю владою якомога більшої території Лівобережжя та скликання розширеної старшинської ради для обговорення питань майбутнього козацької України. Річ у тому, що рішуча підтримка російським урядом претендента на булаву та непевність становища П. Дорошенка схилили старшин полків, що ще вагалися, до визнання влади Д. Многогрішного. Так, на початку лютого перейшов на його бік щойно призначений гетьманом на посаду прилуцького полковника І. Маценко; це ж зробили переяславський полковник Р. Дмитрашко-Райча та київський полковник Костянтин Солонина¹.

Намагаючись запобігти новому розколу держави, П. Дорошенко та його соратники розгорнули агітацію за збереження єдності козацької України на чолі з гетьманом, який готовий був визнати протекцію царя. Так, на початку лютого з гетьманської канцелярії було розіслано універсал до старшин і козаків, аби вони, «надіючись на милість великого государя, при ньому трималися»². У другій декаді лютого П. Дорошенко звернувся з листом до лівобережних полковників, старшин і духовенства, в якому нагадував, що вони самі до нього приїжджали і присягали, щоб лише «їх під своє... війська Запорозького керівництво прийняв, пішов на їхню сторону їм від ворогів допомагати...». І він від цього не відмовився, і хіба що «ворог їх погудить, що вся Україна в єдності знаходилася під одним їх начальством...». Гетьман переконував їх не вважати, що нібито «Москва, з-за добродійності своєї, відступила» чи внаслідок заступництва Д. Многогрішного; не вірити Кияшкам і Мурашкам, а триматися його, бо він дбає за єдність «обох сторін і про всю Україну, аби при цілості церков Божих і при непорушності і вольностей і при бажаному мирі нерозлучно перебувала»³.

Такі ж аргументи наводив полковник Яків Лизогуб у листах до Д. Дмитрашка-Райчі. Насамперед він підкреслював, що «в Україні роз'єднання сталося, і то не від Петра Дорошенка, а від Івашки Брюховецького і від інших, котрі за начальством гетьманським ганяються і бути бажають». А П. Дорошенко «святого спокою між обома сторонами братолюбства і з'єднання бажає, а кровопролиття і жодної розрізненості ніколи не шукає і шукати не буде, і розуміє він, що і гетьман Дем'ян Гнатович не схотів би того утверджувати роздвоєння між Україною...», яке б було

¹ Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 3. – Спр. № 18. – Арк. 33, 34; Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 61, 81, 128.

² Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 62.

³ Там же. – С. 115.

лише «чужим народам на користь»¹. Очевидно, що листи подібного змісту соратники гетьмана надсилали й іншим старшинам Лівобережжя.

Узимку 1669 р. П. Дорошенко займався також розв'язанням інших важливих питань зовнішньополітичного характеру. Скупі джерельні дані засвідчують, що він уникав загострення стосунків із Варшавою. Ще в грудні гетьман звернувся з листом до канцлера, в якому запевняв у приязні Війська Запорозького й скаржився на дії польського полковника Яна Пива-Запольського, який спустошив м. Стайки й маєтності київських монастирів². Відомо, що 22 січня він відправив листа до Я. Собеського, вочевидь, висловлюючи згоду на проведення комісії. В усякому разі, у своїй відповіді великий коронний гетьман констатував можливість її скликання елекційним сеймом. Отримав П. Дорошенко й інформацію від анонімної особи, що початок роботи сейму планується на 2 травня, й бажано, аби Військо Запорозьке «відрядило на нього послів для ознайомлення його зі своїми вимогами і проханнями»³. У першій декаді лютого гетьман зустрівся з посланцем від литовського війська Іваном Нечаєм, який, очевидно, запропонував надіслати послів для обрання короля⁴.

Поза всяким сумнівом, особливу тривогу в П. Дорошенка викликали відносини з Кримом і Білгородською ордою та відсутність інформації про хід переговорів у Стамбулі. Попри антикримську риторичку в листах до російських сановників, гетьман наполегливо шукав порозуміння з татарами. «Білгородська орда послів своїх до нього присилає і він їх відпускає...»⁵, – показував, зокрема, на допиті 16 січня полонений росіянин. Відомо також, що на початку лютого в П. Дорошенка зав'язався контакт із Батиршамурзою, який за розпорядженням хана розташувався на південь від Чигирини під Чорним Лісом (татарські посланці навіть були запрошені до гетьманської резиденції на бенкет)⁶.

Безперечно, чи не найважливішим чинником, що визначав характер українсько-кримських відносин, була позиція турецького султана. У ситуації, що складалася, у політичній концепції гетьмана почала переважати орієнтація на Османську імперію, спроможну, на його переконання, забезпечити єдність козацької України та повну самостійність її внутрішнього укладу. Тим часом складний переговорний процес у Стамбулі завершився

¹ Там же. – С. 115–116.

² БЮ. ВР. – Спр. № 3564/II; БН. ВМФ. – № 9321. – Арк. 431; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 239.

³ Крикун М. Між війною і радою... – С. 287.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 62, 67, 70–71.

⁵ Там же. – С. 58.

⁶ Там же. – С. 66.

успішно для українського посольства. Урешті-решт, вочевидь, у першій половині січня 1669 р. султан погодився взяти козацьку Україну під свою протекцію та для оформлення відповідної угоди вирішив направити до Чигирина великого посла (чауша) Мустафу-агу Селіма. Водночас до Бахчисарая було споряджено гінця з повідомленням про волю султана. Приблизно 17–18 лютого П. Дорошенко дізнався про успішне завершення місії Л. Бускевича й Г. Білогруда та їхнє повернення разом із турецьким послом і послом молдавського господаря, який приєднався до них. 18 лютого він проінформував про це Д. Многогрішного¹.

Найімовірніше, 22–23 лютого гетьман урочисто зустрів (за одними даними, поблизу Чигирина, за іншими – за Суботовом) турецьке посольство. «Дорошенків писар Бускевич і полковник Білогруда, – повідомляв білоцерківський комендант Я. Льобель київському воеводі, – з Турецької землі до Дорошенка приїхали; а від турецького султана до Дорошенка прийшов із ними посол Саліма чауш, а з ним турецьких людей зі сто осіб; а для чого він посол прийшов, і цього йому (білоцерківському комендантові. – *Авт.*) провідати скоро не має звідкіля; а сподіватися для утвердження вічного підданства»². Протягом того дня, коли вони прибули до столиці, майже безперервно стріляли з гармат і рушниць; кілька днів тривав бенкет³. Чауш передав гетьманові листи від султана й каймакана Кара Мустафипаші. Мегмед IV повідомляв, що бере Військо Запорозьке «під опіку», й зобов'язувався захищати його від наступу всіх ворогів⁴. Оскільки до Чигирина вже почали з'їжджатися старшини, П. Дорошенко мав із ними розмову про скликання старшинської ради для обговорення питання прийняття протекції. За визнанням учасника зустрічі, ладижинського сотника, вони відхилили пропозицію гетьмана зібрати традиційну старшинську раду й запропонували навесні скликати чорну раду. Припускаємо, що її проведення було заплановане на третю декаду березня. До того часу старшини домовлялися не розголошувати мету зібрання (як відзначав сотник, «а про що бути раді, цього він не знає»)⁵.

Відчувши підтримку Порти, гетьман почав діяти помітно рішучіше. Насамперед він направив сотні зайняти Васильків та інші містечка, щоб ізолювати відповідно залоги росіян і поляків у Києві і Білій Церкві та хоча б частково блокувати їх. Окрім того, наказав двом полкам під

¹ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 127, 137; Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 123–124; Флоря Б. Начало открытой османской экспансии... – С. 90.

² Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 118–119.

³ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 137–138; Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця... – С. 174.

⁴ Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 146, 147.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 120.

проводом осавула Тимоша Шулика переправитися через Дніпро, взяти під контроль Переяславщину й вибити Д. Дмитрашка-Райчу з Баришівки¹. Водночас до козаків і міщан Баришполя, Воронкова, Гоголева та інших міст були розіслані універсали із закликом, «аби гетьману Дем'яну Многогрішному ні в чому не були слухняними, а очікували б на допомогу собі його Дорошенка; а він з татарами прибуде до них у скорих днях, а турецький султан йому Дорошенку буде надавати допомогу, і в цьому щоб вони черкаси мали надію». Відповідні універсали із запрошенням «збиратися до нього Дорошенка» на раду до Корсуня² надійшли також козакам і старшинам лівобережних полків і міст. Помітним успіхом політичного курсу гетьмана стало надання (за клопотанням українського посольства) Й. Тукальському благословенної грамоти константинопольського патріарха Мефодія (16 березня 1668 р.) на Київську митрополію та відповідного фірману султана³. 17 лютого 1669 р. П. Дорошенко видав йому («всія Русі екзарку») універсал про володіння містечком Стайки й перевозом через Дніпро⁴.

Не припинялися спроби якщо не залучити на свою сторону, то хоча б нейтралізувати полковників, які підтримували Д. Многогрішного. Зокрема, 13 березня Л. Бускевич звернувся з листом до Д. Дмитрашка-Райчі, переконуючи того не використовувати свою відому всім мужність на шкоду Україні. Він писав, що, повернувшись із посольства, застав «справи наші військові у великому замішанні й увесь народ наш малоросійський у великій біді, а це все, як бачу, відбувається через непостійність наших людей військових, які за милосердя Божим, маючи досить хліба і від добрих людей шанобу, ще чогось більшого за достоїнство хочуть і, дивлячись нерозважливо, не на ворога якогось зарубіжного, але на самих себе шаблю повертають і в серце бідної України, милої вітчизни нашої, нерозсудливо зброю прикладають, не пам'ятаючи Бога і совість добру...». У листі також висловлювалася надія, що невдовзі, «дасть Бог», вдасться віднайти спосіб виправити ситуацію, коли «самі себе воюємо», вихваляємося мужністю й лицарством, «як сліпці дубиною, і це все на шкоду бідним людям»⁵.

¹ Там же. – С. 119–120, 122.

² Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 126; Окиншевич А. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. Генеральна рада. Ч. 1. // Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права. – К., 1929. – Вип. VI. – С. 309.

³ Власовський І. Нарис з історії Української Православної Церкви. – К., 1998. – Т. 2: (XVII ст.). – С. 323; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 509–511; Митрополит Іларіон. Українська Церква за час Руїни (1657–1687). – Вінніпег, 1956. – С. 161.

⁴ Універсали українських гетьманів... – С. 426–427.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 142–143.

Поza сумнівом, П. Дорошенка та його соратників не могло не турбувати нове загострення відносин із кримськими й білгородськими татарами. Попри поновлення переговорів із гетьманом, їхні мурзи не втрачали надій утвердити при владі П. Суховієнка. 13 лютого татарські чамбули взяли ясир на Чигиринщині. Трохи пізніше білгородські й кримські татари разом із П. Суховієнком завдали потужного удару по поселеннях між Дністром і Південним Бугом, захопивши багато мешканців краю («набрали полону безліч»). Вони попередили міщан і козаків Ладижина, що коли «Дорошенко не вчинить по волі солтана і Суховію гетьманством не поступиться, то вони, татари, із усіх міст всяких чинів людей повитягують і відведуть до Криму»¹. Залагодити конфлікт гетьман сподівався за допомогою султана. Не випадково під час Корсунської ради (22 березня) у листі до великого візира він скаржився на дії татар і висловлював прохання, щоб султан заборонив їм завдавати збитків Україні й наказав повернути весь захоплений ясир². Безперечно, нова загроза поновлення агресії з боку Кримського ханства й Білгородської орди не могла не позначитися на настроях гетьмана й старшин, а отже, роботі майбутньої ради.

Водночас зазнав істотних змін сам розвиток подій у Лівобережжі. За сприяння царських сановників старшинська рада в Глухові (куди було задалегідь стягнуто Г. Ромодановським чимало військових підрозділів) 13 березня одногосно обрала гетьманом Д. Многогрішного, а 16 березня ухвалила статті нового договору з Російською державою. Цей документ в історіографії часто оцінюється як своєрідний компроміс обох сторін. Згідно з його статтями зменшувалася до п'яти (Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав, Остер) кількість міст, у яких дозволялося перебувати воєводам із залогами; вони позбавлялися судової влади й адміністративних прав над некозацьким населенням; функція збирання податків на царське ім'я поверталася до повноважень української адміністрації, а кошти зосереджувалися у військовій скарбниці; чисельність реєстрового козацтва встановлювалася у 30 тис. осіб; Війську Запорозькому заборонялося позбавляти гетьмана влади без царського дозволу; гетьманський уряд не мав права на проведення самостійної зовнішньої політики тощо. Отже, було скасовано найважчі для Гетьманщини статті Московського договору 1665 р. і відновлено її політичну автономію в рамках Переяславського договору 1659 р.³

¹ Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 172; Т. VIII. – С. 119–120.

² Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 146–147.

³ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 72–96; Борисенко В. Й., Бульвінський А. Г., Візер С. О. Назв. праця. – С. 193–194; Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С. 260–262; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 536–541; Костомаров Н. И. Руина. – С. 140–146.

Ухвали ради остаточно поховали останні надії П. Дорошенка та його однодумців на збереження цілісності козацької держави під протекцією Москви. Тепер для них залишався єдиний варіант – спробувати добитися поставленої мети, опираючись на підтримку Порти. Гадаємо, що на час роботи Корсунської ради вони вже мали інформацію про обрання Многогрішного гетьманом лівобережної частини козацької України.

Хоча виявлені джерела не містять прямих даних про розходження серед старшин і козаків, які прибули на раду, щодо прийняття турецької протекції, усе ж її перебіг, а також логіка поведінки П. Дорошенка дають підстави стверджувати існування досить-таки сильної протидії його курсу. Позиція гетьмана помітно послаблювалася появою нечисленної делегації від полків Лівобережжя (з'явилося лише 20 осіб, з-поміж яких – один полковник Григорій Гамалія¹), що засвідчувало не тільки повний програш П. Дорошенка Д. Многогрішному і російським сановникам у боротьбі за політичний вплив на лівобережне козацтво, але й несприйняття його основною масою турецької орієнтації. Принагідно зазначимо, що їх яскраво виражена прихильність до Москви зумовлювалася не проявами особливих sentimentів до царя, а традиційним несприйняттям мусульманського світу й цілком зрозумілим бажанням утомлених нескінченними війнами людей знайти нарешті під захистом Росії омріяні безпеку, спокій і мир із сусідами.

На раду в околицях Корсуня (у полі на Богуславському гостинці) з'їхалися, за одними даними, 500, за іншими – 800 старшин і козаків з Правобережжя та 11 запорожців, очолюваних осавулом². Збереглися свідчення російського прапорщика Осипа Соболева, що П. Суховієнко відправив до П. Дорошенка депутацію із 70 запорожців з пропозицією не приймати турецької протекції, а провести козацьку раду для обрання гетьмана. Однак вони участі в роботі зібрання не взяли й повернулися на Запорожжя³. Прибули також на раду Й. Тукальський та колишній гетьман Ю. Хмельницький (поява останнього викликала неоднозначну реакцію частини козаків)⁴.

Показово, що напередодні від'їзду з Чигирина київський митрополит у церкві перед гетьманом, старшинами й козаками оголосив проповідь («дискурс»), проїняту турботою про майбутній політичний статус козацької України. На превеликий жаль, єдине відоме на сьогодні джерело

¹ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 145.

² Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 145; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 245; Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 128; Окиншевич А. Генеральна рада ... – С. 420.

³ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 138.

⁴ Там само. – С. 137–138; Андрусак М. До історії боротьби... – С. 214–215; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 245–246; Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 129–130.

(«Меморіал проведеної у Корсуні козацької ради» анонімного автора) передає її зміст дуже стисло. Насамперед Й. Тукальський порушив питання: «звідкіля то володарі, й звідки піддані взялися»? Відповідаючи на нього, він навів притчу, що «батько одного сина прокляв, аби служив іншому братові». Відштовхуючись від неї, промовив: «Тож не всі служити повинні і ми зможемо стати вільними, лише потрібно нам цього хотіти однодушно». Після цього він торкнувся історії українсько-польських відносин, підкреслюючи, що Польща «Виговського з'їла, з-за того, що щиро їй служив і сповідався полякам, котрі йому показали за це троянду, яка перетворилася в отруту». Завершив Й. Тукальський свою промову словами, що «полякам вірити і довіряти не можна»¹.

Напередодні ради (вона розпочалася у четвер 21 березня) суперечності серед її потенційних учасників почали загострюватися. Частина присутніх схилилася до думки про доцільність обрання гетьманом замість П. Дорошенка Ю. Хмельницького. Претензії на булаву почав висувати й уманський полковник Михайло Ханенко². Враховуючи це, П. Дорошенко вирішив ризикнути – добитися свого переобрання гетьманом обох боків Дніпра або ж втратити булаву. Цілком очевидно, що це питання задалегідь не планувалося виносити на порядок денний роботи ради³. Тому неважко уявити здивування присутніх, коли відразу ж перед її початком гетьман вийшов до них і поклав на килимок булаву й бунчук, промовивши: «Панове полковники й сотники. Маю до цього часу клейнод Військ Запорозьких у своїх руках, але, дивлячись на ваше замішання, вам його самими на цій раді віддаю. Ви ж, кому хочете, віддайте»⁴. За версією іншого джерела, гетьман промовив, що, «будучи не в змозі ними управляти, віддає булаву», й запитав: «кого б хотіли мати за гетьмана?»⁵

Опозиційно налаштовані до курсу П. Дорошенка козаки й старшини виявилися не готовими до такого перебігу подій. Вони розгубилися й не посміли відкрито підтримати його зречення булави, тим більше, що серед присутніх явно переважали прихильники гетьмана. Усі вони одностайно почали гукати: «Не хочемо нікого, лише тебе, Петра Дорошенка» і просили його погодитися залишитися на посаді. Зваживши на висловлену підтримку, П. Дорошенко подякував за довіру й, за даними «Меморіалу...», «за такою їхньою згодою знову прийняв булаву й бунчук й промовив:

¹ Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 145.

² Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 130–131; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 245–246.

³ Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 129–130.

⁴ Там само. – С. 144.

⁵ БЮ. – Спр. № 3564/II. – Арк. 431 зв.

“Якщо ж мене обрали гетьманом, то я вам усім служити буду, але й ви мене всі слухайте, не призначаючи інших гетьманами”. Що обіцяли зробити»¹. За свідченнями вивідувачів П. Шереметьєва Степана Єремеєнка та Василя Глуценка, рада ухвалила обрати «повним гетьманом Петра Дорошенка, що бути йому на обох сторонах річки Дніпра одному гетьману»².

Після переобрання на гетьманську посаду П. Дорошенко порушив те основне питання, для розв'язання якого, власне, й проводилася рада. «Якщо мені даєте цей клейнод Війська Запорозького, – звернувся він до присутніх, – то тепер хочу знати, панове полковники й сотники Війська Запорозького, при кому хочете залишатися: чи при дідичних володарях своїх? чи при Москві? чи при Турчинові?» На що всі вигукнули: «Ані під своїми володарями, ані під Москвою, але повністю піддаємося Турчинові». За даними іншого джерела, «крикнули всі одноставно, що при цезарі турецькому хочемо залишатися». У відповідь гетьман промовив: «Є тут посол турецький, тож потрібно його прикликати і розповісти йому, нехай передасть цезарю турецькому, що його маєте за володаря і повністю віддаєтеся під його протекцію»³.

З цією пропозицією гетьмана всі погодилися. Отримавши запрошення, Мустафа-ага Селім прибув на раду. Почувши запевнення присутніх у приязні Війська Запорозького та їхньому бажанні «мати за володаря цезаря»⁴, турецький посол, вочевидь, ознайомив (через перекладача) присутніх зі змістом грамоти Мегмеда IV про те, що «Дорошенку з усім малоросійським краєм, з містами і людьми бути у підданстві у турецького султана так, як Волошська земля...»⁵. Молдавський посол, взявши слово, зі свого боку, переконував козаків і старшин, що «нам, волохам, з тим добре, що в його залишаємося протекції, а то і при добрій монеті і при вольностях наших зостаємося»⁶.

Учасники ради по-різному відреагували на почуте. Самовидець констатує, що «усі кричали, не хочучи подданими бити турчинові...»⁷. Проте це не зовсім відповідає дійсності. Були як противники, так і прихильники турецького протегування. Відбувалося характерне для козацьких рад жваве обговорення означеного питання. Гадаємо, саме під час обміну думками П. Дорошенко ознайомив присутніх з умовами договору з Портою

¹ БЮ. – Спр. № 3564/П. – Арк. 431 зв.; Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 144.

² Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 145.

³ БЮ. – Спр. № 3564/П. – Арк. 431 зв.; Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 144.

⁴ БЮ. – Спр. № 3564/П. – Арк. 431 зв.; Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 144.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 145.

⁶ Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 145.

⁷ Літопис Самовидця. – С. 107.

про прийняття її протекції (вони були розроблені ще у серпні минулого року й, вочевидь, ухвалені султаном), які кінець-кінцем були схвалені більшістю. За даними анонімного учасника ради, найзатятішим противником прийняття протекції виявився М. Ханенко, який переконував козаків залишатися у підданстві царя чи польського короля («однако ж християнський государ»), за що й поплатився полковницьким перначем¹. Мустафа-ага запевняв раду, що султан надасть «великі вольності», надішле війська, скільки потрібно буде, а також обіцяв звернутися з вимогою до татар повернути «захоплений ясир»². Урешті-решт рада ухвалила прийняти протекцію султана, але відмовила у складанні присяги³.

Задоволений ухвалою ради, Мустафа-ага звернувся до присутніх з питанням: «Кого між собою маєте за гетьмана, щоб цезарю своєму міг повідомити?» Старшини й козаки відповіли: «Ми іншого не маємо за гетьмана, лише Петра Дорошенка». Почувши таку відповідь, турецький посол обдарував гетьмана надісланим від султана кафтаном і «золотоголовою феразю, підшитою білим телетом (?)». Відразу ж Дорошенко переодягнувся у білі шати, що мало символізувати прийняття султанської протекції. На знак ушанування цієї події пролунали залпи з гармат і «дрібною різною стрільби», щоб, за словами П. Дорошенка, донести її значення до інших держав, і вони «свою погамовали незичливість»⁴. 22 березня рада ухвалила направити нове посольство до Стамбула, розпустити полки серденят і встановити чисельність реєстрових козаків у 12 тис. осіб. Того ж дня її роботу було завершено⁵.

Дослідники слушно звертали увагу те, що П. Дорошенко та його соратники уникали трактування акту прийняття турецької протекції як «підданства». Зокрема, М. Крикун висловив припущення, що на раді гетьман, щоб «пояснити сенс козацько-турецьких стосунків», вживав або слово «опіка» (воно присутнє в його листі від 22 березня до великого візира), або «якесь інше, близьке до нього за значенням»⁶. Справді, вжитий П. Дорошенком термін за своїм змістовим навантаженням дуже подібний до терміна «протекція», тому вважаємо, що рада (хоча і не підтвердила цього присягою) ухвалила рішення саме про прийняття протекції султана, а не укладення угоди про військовий союз і взаємодопомогу⁷.

¹ Окиншевич Л. Генеральна рада... – С. 420.

² Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 145.

³ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 130, 137, 145.

⁴ Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 132, 144, 147.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 145; Окиншевич Л. Генеральна рада... – С. 420; Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 137–138.

⁶ Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 139, 146.

⁷ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 248.

Оскільки присяги не було складено, П. Дорошенко пообіцяв зробити це після того, як отримає від султана привілей на гетьманування на обох сторонах Дніпра та символи влади – клейноди. Він вирішив направити до Порти представницьке посольство (по 3 особи від кожного полку), очолюване наказним гетьманом М. Раткевичем. Воно мало засвідчити перед султаном ухвалу Корсунської ради, клопотатися про правове оформлення влади П. Дорошенка й поскаржитися на ворожі дії хана, домагаючись зміщення його з трону. Українська дипломатична місія вирушила з Корсуня в дорогу до Константинополя разом із турецьким послом 22 березня¹.

Якщо не прямо, то опосередковано рада торкнулася обговорення українсько-польських відносин. Відомо, що на ній були присутні посланець Я. Собеського й два посланці Я. Пива-Запольського. Перший із них повідомив П. Дорошенкові, що незабаром приїде посол від великого коронного гетьмана з клейнодами Війська Запорозького (вивезеними свого часу до Польщі П. Тетерею), аби передати їх йому як українському володареві, на що той відповів, що Війську Запорозькому «неважко отримати булаву й бунчук», даючи тим самим зрозуміти, що вони тепер не мають для нього важливого значення². Посланець Я. Собеського, якщо вірити даним київських козаків С. Єремеєнка та В. Глуценка, запевняв гетьмана й старшину, що Річ Посполита дотримуватиметься умов Підгаєцького договору й, вочевидь, запропонував відправити на елекційний сейм депутацію. Остання була сформована³, проте виїхати до Варшави їй вдалося лише у другій декаді червня⁴. Посланці Я. Пива-Запольського мали доручення розв'язати питання забезпечення продовольством жовнірів полку⁵.

Після ради гетьман повернувся до Чигириня. У найближчі дні він розіслав універсали по полках і містах, сповіщаючи про ухвалу Корсунської ради, і відправив посольство на Запорожжя з листами до П. Суховієнка, обраного запорожцями кошовим⁶, сподіваючись, імовірно, порозумітися з останнім. Водночас П. Дорошенко наказав збирати у столиці підрозділи серденят, які планував перекинути у Лівобережжя для боротьби з Р. Дмитрашком-Райчею. Він також виношував намір послати П. Яненка-

¹ БЮ. – Спр. № 3564/II. – Арк. 475 зв. – 476; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 249; Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 138–140.

² Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 136–137, 145–146.

³ Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 137; Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 145.

⁴ Крикун М. Між війною і радою... – С. 289.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 145.

⁶ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 187; Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 140, 145; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 2. – С. 310.

Хмельницького з кількома тисячами козаків для блокування Києва¹. У першій декаді квітня гетьман зустрівся з донським козаком Обросимом Телешовим, який привіз йому царську грамоту, а також грамоту олександрійського патріарха Й. Тукальському. Олексій Михайлович дякував Дорошенку за те, що той не віддав російських полонених калзі-султану, і просив звільнити їх². На Великдень (21 квітня) гетьман видав розпорядження розкувати росіян (за винятком 2-х осіб) і дозволити їм під наглядом вільно переміщатися по замку. Він також відпустив на волю дружину і доньку воеводи Огарьова, а з ними ще 4-х жінок. Щодо решти бранців, то, як П. Дорошенко зазначав 28 квітня у листі до царя, від їхнього звільнення його утримують друзі, родичі й дружини ув'язнених у Росії українців, які вимагають, аби «за цих наші з Москви могли бути поверненими». І хоча він володіє гетьманською владою, «проте без дозволу старшини і без військової ради, тим паче, що багатьох їхніх кривних заслано до Москви.., не може цього вчинити»³.

П. Дорошенко, уникаючи загострення стосунків, приязно прийняв посланців Д. Многогрішного⁴. У листі до Л. Барановича він підкреслював своє бажання домогтися миру і єдності України⁵. 19 квітня до Чигирини з'явилося посольство з Польщі, очолюване білоцерківським підстаростою Підгорецьким (Нагорецьким?), з пропозицією надіслати депутацію на елекційний сейм, що було підтримано гетьманом⁶. Удалося на деякий час стабілізувати ситуацію і в Лівобережжі: Полтавський, Миргородський, Лубенський полки й значна частина Переяславського знову визнавали його владу⁷.

Щоб пом'якшити негативне враження, яке справила на частину лівобережної старшини й козацтва звістка про прийняття турецької протекції, що трактувалося ними як «підданство в неволю», з ініціативи гетьмана Л. Бускевич звернувся з листом до Д. Многогрішного, в якому роз'яснював сутність події, що відбулася. «Здогадуюсь, що багатьох посольство моє до Турків збунтувало, – зауважував генеральний писар, – розуміючи, що з підданством туди його милість пан гетьман послав мене, проте того не дай Боже, аби ми так нерозсудливо сліпим поспіхом у турецьке іго шиї свої віддали...».

¹ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 139.

² Там же. – С. 129.

³ Там же. – С. 184, 186.

⁴ Там же. – С. 152.

⁵ Там же.

⁶ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 186; СПб., 1877. – Т. IX. – С. 163–164; Крикун М. Між війною і радою... – С. 288.

⁷ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 162.

Він наголошував на тому, що, приймаючи своє рішення, П. Дорошенко мав на увазі не що інше, як лише захист Війська Запорозького від постійних нападів татар, котрі під «покрівцем дружби» нас «потрохи знищують і людей, вийшовши на допомогу, тисячами забираючи і в свою спроводжуючи землю», у той час як «християнські монархи» до нас «не ласкаві». При цьому Л. Бускевич підкреслював, що султан не утримує «фортецями країн, а ледь не усім світом володіє», і краще знає «як землею і людьми володіти...»¹

Сподівання гетьмана на те, що прийняття протекції султана убезпечить українські землі від нападів татарських орд та нейтралізує недружні акції з боку Аділ-Гірея, не виправдалися. Кримська знать на чолі з ханом, всупереч волі султана, і далі проводила курс на зміщення П. Дорошенка й утвердження при владі свого ставленика П. Суховієнка. Спираючись на її військово-політичну підтримку, останній відмовився від пошуку порозуміння з гетьманом. Зокрема, він віддав розпорядження дорошенкових посланців «по вербам упоперек повісити», а частково відіслати в неволю до Криму² (за іншими даними, 4-х було відпущено до гетьмана, а решту (15 осіб) закуто у кайдани).

У першій декаді квітня 1669 р. татарські чамбули вторглися у Чигиринщину, спустошуючи поселення й забираючи людей у ясир. 20 квітня П. Дорошенко вислав проти них чигиринського полковника з 1 тис. козаків³. Він також наказав повертатися назад підрозділам, що перебували на залогах у Переяславщині⁴.

Щоб заручитися підтримкою запорожців, Аділ-Гірей надіслав у Січ продовольство й сукна на одяг. 22 квітня він звернувся з листами до частини лівобережних полковників (прилуцького, переяславського й, можливо, інших), якими закликав їх до проведення чорної ради, щоб обрати на булаву претендента, «котрий гідним є гетьманства»⁵. 5 травня, після того, як на допомогу П. Суховієнку прибули татари під проводом султана Мурата, запорожці на зібраній раді обрали його гетьманом. Він і наближений до нього Л. Горленко звернулися з листами до прилуцького полковника Івана Маценка, переконуючи того не підтримувати ані Д. Многогрішного, ані П. Дорошенка. У листі до Р. Дмитрашка-Райчі новообраний гетьман зазначав, що, порадившись «купно з старшим і з меншим війська Запорозького товариством», вирішили «промишляти» про «заспокоєння вітчизни і про сполучення обох сторін нашого з'єднання». Він повідомляв, що від-

¹ Там же. – С. 153.

² Там же. – С. 161, 187.

³ Там же. – С. 187.

⁴ Там же. – С. 164.

⁵ Там же. – С. 168, 179.

дав розпорядження «усім полковникам, на цій і на тій стороні Дніпра будучим», збиратися до нього в урочищі Цибульник (неподалік Чигирини), й переконував підтримувати лише його кандидатуру («а Дорошенко свого не омине»)¹. Сам же з татарами виступив до визначеного місця збору, звідки загрожував нападом на столицю.

П. Дорошенко усвідомлював трагічні наслідки поновлення братовбивчої війни, а тому робив усе можливе, аби уникнути її. Гетьман діяв водночас у кількох напрямках. Насамперед він хотів порозумітися із запорожцями, які знову перетворилися на деструктивну політичну силу. Дізнавшись про розправу над його посольством на Січі, український правитель пішов на, здавалося б, нелогічний крок. Він звільнив більше 40 захоплених раніше запорожців, включаючи полковника Носа, дозволив їм або осісти у Чигирині, або «піти, куди захочуть». А трьох із них, давши їм коней, одяг і зброю, з листами відправив на Січ². Наприкінці квітня гетьман зустрівся з І. Сірком, який повернувся з успішного походу проти татар, що спустошували Подністров'я. На жаль, джерела майже не проливають світла на зміст їхньої розмови. Є підстави припустити, що вона велася навколо двох проблем: доцільності турецької протекції (відомо, що в той час полковник підкреслював, що він «син східної церкви» і «з бусурманами ніколи братства мати не буде»³) та організації протидії П. Суховієнку. В результаті цих переговорів І. Сірко погодився діяти спільно проти запорозького ставленика та його союзників-татар.

Намагався гетьман запобігти й можливому зближенню П. Суховієнка з Д. Многогрішним та початку нового витка воєнного протистояння. Під час зустрічі у середині травня з ігуменом Прилуцького Густинського монастиря Аксентієм Іакимовим він зауважив, що хоче з Д. Многогрішним «жити у з'єднанні і братолюбній любові, аби більше того християнська кров не проливалася», й очікуватиме на прибуття його посланців «для підтвердження миру»⁴. Однак натомість П. Дорошенко отримав тривожні відомості від лубенського полковника Г. Гамалії (до речі, позбавленого влади козацькою радою полку за «присягу» на Корсунській раді султанові) про наступ підрозділів лівобережного гетьмана під проводом полковника Михайла Кияшки на Роменщину. 17 травня він звернувся з листом до Д. Многогрішного (титuluвав його «сіверським гетманом»), переконуючи не розпочинати воєнних дій, а надіслати «своїх знатних осіб

¹ Там же. – С. 180–181, 182, 222; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 2. – С. 311.

² Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 187; Крикун М. Корсунська козацька рада... – С. 140.

³ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 187.

⁴ Там же. – С. 164.

для утвердження любові й на стримування від воїнських зачіпок», щоб разом дбати «про цілісність країни і людей». Потрібно, підкреслював П. Дорошенко, щоб «народ по всій Малій Росії, православною вірою сяючий, не приходив від незгоди старших до зменшення і до знищення»¹.

Він продовжував уживати заходів для зміцнення обороноздатності Чигириня, готуючись не тільки відбити можливий штурм противника, але й витримати тривалу облогу. Відхиливши вимоги П. Суховієнка прибути на козацьку раду, П. Дорошенко намагався зміцнити позиції своїх прихильників у Лівобережжі. Не знаючи про масштаби наступальної операції Д. Многогрішного, він направив на допомогу Г. Гамалії полковника Казика з 4 тис. козаків, а для зміцнення Гадяча – полковника Монжаса з 200 козаками. Наприкінці травня гетьман послав туди також свою надвірну сотню (200 осіб) та 300 козаків на чолі з сином полковника Джулая, а до Золотоноші – полк Головаченка². Поява цих підрозділів мала також підняти моральний дух старшин і козаків Полтавського, Миргородського й Лубенського полків, котрі, за спостереженнями Д. Многогрішного, «підпорядковуються нині Дорошенку, проте більше поглядають на Суховієву руку...». Відомо, що на той час на бік лівобережного гетьмана перейшли піхотний полковник Іван Гладкий, котрий із залогою перебував у Березині, та новообраний лубенський полковник Пилип Фліс³.

Українською залишалася ситуація для П. Дорошенка і в червні. Татари, які стояли під Чорним Лісом і в урочищі Цибульник (за 30–40 км від Чигириня), продовжували здійснювати напади на порубіжні райони й у будь-який час могли розпочати наступ на столицю. Відбувалися їхні дрібні сутички з козацькими сотнями. Уникаючи боїв з основними силами противника, гетьман запропонував П. Суховієнкові своєрідний політичний компроміс – породичатися, одружившись з його донькою від першого шлюбу⁴. Водночас, враховуючи настрої козацтва, яке схилилося до проведення військової ради, П. Дорошенко, у супереч власному бажанню, погодився на її скликання, проте не поспішав розсилати універсали до козаків із закликом до зборів. Він явно намагався виграти час. Зрештою, за свідченням анонімного автора одного з донесень з Меджибожа (26 червня), гетьман навмисно оголосив три місця майбутнього збору (під Криловом, В'ялороком (?) та Брацлавом), щоб уникнути генеральної ради, «якої побоюється»⁵.

¹ Там же. – С. 188, 202.

² Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 167–168, 189; Т. IX. – С. 164; Андрусак М. До історії боротьби... – С. 218.

³ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – Т. VIII. – С. 161–162, 170, 202.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 202, 208, 212, 214; Т. IX. – С. 164.

⁵ БМЧ. ВР. – Спр. № 2577. – Арк. 382: БН. ВМФ. – № 11011.

Попри постійну воєнну загрозу, П. Дорошенко займався розв'язанням і інших важливих питань. Оскільки наближався час повернення Росією (відповідно до Андрусівського договору) Києва Польщі, він розробив план захоплення полком серденят, який перебував у Воронкові, Києво-Печерського монастиря, щоб перетворити його у митрополічну резиденцію Й. Тукальського¹. Ще наприкінці березня гетьман видав універсал про підтвердження прав Київського Микільського монастиря на перевіз через Дніпро між Пекарями і Прохорівкою. На початку квітня він віддав розпорядження про витрату прибутків, отримуваних селянами з перевозу через р. Оржицю, на побудову церкви, а на початку травня підтвердив права Лисянського монастиря на с. Неморож, стави й млини. Мабуть, у липні П. Дорошенко взяв під захист маєтності Київського Пустинно-Миколаївського монастиря (села Кононча і Савин)².

Порадившись із старшиною, гетьман 11 червня вручив послам на елекційний сейм у Варшаві супліку, що передбачала врегулювання найважливіших питань українсько-польських відносин³. На жаль, ми змогли опрацювати лише стислий «витяг» її пунктів. Однак, зіставивши наші спостереження з даними здійсненого М. Крикуном джерелознавчого аналізу деяких положень цього документа, вдалося скласти цілісне уявлення про вимоги Чигирини. Зокрема, в супліці наголошувалося, що в Речі Посполитій мають залишитися дві форми християнського віросповідання: православна, підпорядкована константинопольському патріархові, й католицька під зверхністю римського папи; причому обидві вони мають користуватися однаковими «правами, свободами і вольностями».

Відповідно до «пактів Гадяцьких», уніати, які хочуть залишитися у своїй вірі, мають підпорядковуватися римському костюлу, а ті, хто залишиться у грецькій вірі, мусять перебувати «під послушенством константинопольського патріарха». Тому уніати не повинні втручатися «до жодних фундацій грецької церкви».

Військо Запорозьке констатує, що втрачене колись (сюди, зокрема, зачислено кафедральний собор св. Станіслава в Кракові, церкву св. Хреста у Краківському передмісті, де «святі патріархи наші Кирило і Мефодій правили службу грецькою і слав'янською мовами») православними в їхніх стосунках із католиками вже не повернути; однак мають бути повернені митрополічі шати, які знаходяться у Білій Церкві. Всі володіння православної церкви грецької мають бути звільнені сеймовою конституцією від усяких військових переходів, постоїв тощо.

¹ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 207–208.

² Універсали українських гетьманів... – С. 427–430.

³ Крикун М. Між війною і радою... – С. 288–289.

Передбачалося також відкрити академію у Києві, колегію в Гощі і школи у Могилеві, а із Гадяцьких пактів вилаучити пункт про заборону викладати «в академіях і школах руських» магістрам-лютеранам і кальвіністам, бо «вони (себто Військо Запорозьке. – *Авт.*) хочуть з усіма жити у згоді». Ухвалювалося створити окремий трибунал для Київського, Руського, Волинського, Брацлавського, Чернігівського, Подільського, Белзького, Підляського воєводства, повітів Хоалмського, Бранського, Дрогучького «і де лише релігія Руська і церкви її знаходяться. Також і Вел[икоу] Кн[язівстві] Лит[овському] і Білій Русі». Він мав складатися з 20 депутатів православного віросповідання: 10 світських і 10 духовних. Висувалася вимога, щоб православним надавалися посади в сенаті й земських урядах, а інструкції від короля й документація, яка направлялася до нього, писалися «руською мовою». Українська сторона вимагала затвердити усі права, «згідно комісії Гадяцької» (малися на увазі пункти, ухвалені у вересні 1658 р. у Гадячі); як компенсацію віддати козакам Чигиринську фортецю і Чигиринське староство, а також Білоцерківську фортецю, куди належало перенести резиденцію гетьмана, вивівши звідтіля польську залогу. Для уникнення зачіпок із козаками, які «є здатними більше до рицарського ремесла, ніж до підданської повинності», Річ Посполита має «відмежувати їх, тобто половину Подільського воєводства, Київське і Брацлавське повністю аби під нашими залишалися залогами». Відповідно до змісту супліки, за козаками навечно мала залишатися територія Подільського воєводства до Меджибожа, Київське й Брацлавське воєводства, повіти Пінський, Мозирський і Річицький. Власникам маєтків заборонялося перебувати на цих теренах; не могли сюди входити й польські підрозділи. Водночас Військо Запорозьке визнавало, що Річ Посполита не віддасть йому територію Чернігівського воєводства, яке згідно з укладеним договором відійшло до Російської держави.

В інструкції містилася скарга на дії єзуїтів, які на проповідях говорять, що козакам «подобається турецька неволя», а самі є порушниками посполитого миру, «гірше ніж по-турецьки у державі християнській релігію і нас самих усю Русь трактують явними злочинцями». Полякам висувався докір у тому, що владні кола Речі Посполитої «розкололи нашу могутність (після того як не змогли подолати нас, коли ми діяли в союзі з татарами), за мізерну суму московських динарів продали нас (маються на увазі умови Андрусівського перемир'я. – *Авт.*) ... цим ви послідовно штовхали нас на зближення з Османською Портою»¹.

¹ АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. № 33/46. – Арк. 2–4; БУВ. ВР. – Спр. № Акс. 1949/441. Арк. 133–134; Крикун М. Між війною і радою... – С. 291–296.

Отже, П. Дорошенко та його однодумці недвозначно давали зрозуміти Варшаві, що основною причиною прийняття Правобережною Гетьманщиною турецької протекції є її спільна з Московією позиція в українському питанні. Порозумітися ж з Чигирином польська еліта зможе лише на основі істотних поступок, а саме: визнання статей Гадяцького трактату в його першій редакції (вересень 1658 р.), приєднання до козацької України половини Подільського воєводства й створення окремого руського трибуналу.

14 червня в Чигирині П. Дорошенко через чергове посольство отримав пропозицію П. Суховієнка прибути на козацьку раду під Крилів в урочище Цибульник, щоб обрати для України єдиного володаря булави. Зібравши кілька тисяч козаків і серденят, гетьман через день залишив столицю, однак не відійшов далеко від неї¹. Він явно вагався, і не лише тому, що татари кількісно (налічували 10–20 тис. вояків) переважали його сили, але й через розкол у лавах його прихильників. Частина старшин і козаків, вочевидь, невдоволених його турецькою орієнтацією (як, до речі, і кримською П. Суховієнка) почала ставати на бік Ю. Хмельницького, що зрікся чернецтва й активно втягнувся у вир політичного життя. У квітні-травні він підтримував курс П. Дорошенка й не приховував своєї антипатії до Речі Посполитої. Зокрема, в листі до Я. Собеського він зауважував: «... чого ж мені лякатися найгіршого поганина, коли мені дав себе знати поляк гірше плюгового бусурманина»².

Однак невдовзі між ним і гетьманом виник конфлікт, причини якого нам невідомі. Якщо вірити словам сина Богдана Хмельницького, П. Дорошенко начебто ставився до нього зневажливо. Так, у листі від 13 лютого 1677 р. Юрій писав: «А коли я з Варшави повернувся до милої моєї вітчизни, прагнучи пожити у дідизні, на гетьманстві застав Петра Дорошенка, але як я прийшов до своїх, то мої мене не пізнали. Замість добродійства і батьківського хліба і мого [власного], нагодував мене жовчу. Я думав, що він буде пам'ятати, що його паном поставив, але замість честі і опам'ятання він мав мене у себе у малій повазі, більше того, важився на моє життя, що йому не новина вбивати Божих ченців і священників судити, котломийців (?) своїх таких, як сам, присилати, цілком забрав у мене у своє володіння Суботів, не втішившись моїми скарбами, котрі хитрістю ніби на Військо, забрав у мене, ще й удовині перли з кров'ю моєю злучити приневолив...»³. На жаль, нинішній стан джерельної бази не дає можливості ані підтвердити

¹ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 250, 266; Андрусак М. До історії боротьби... – С. 220.

² Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 249; Kluczycski F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 455–456.

³ Мицик Ю. Деякі невідомі документи українських гетьманів // Terra cossacorum: Студії з давньої і нової історії України... – С. 303–304.

об'єктивність висунутих на адресу гетьмана звинувачень, ані спростувати їх. Однак, імовірно, у третій декаді червня Юрій залишив Чигирин і направився до П. Суховієнка.

Отримавши тривожні відомості про наближення татарської орди, П. Дорошенко негайно повернувся до столиці. Це було зроблено вчасно. Уже через кілька днів татари захопили стада худоби, що випасалися біля її мурів, і зайняли навколишні поселення. Їхні чамбули з'явилися також в околицях Лисянки, Умані та інших міст¹. У ті дні гетьманові довелося вести переговори з посланцем царя, стрілецьким сотником Афанасієм Шиловим. Олексій Михайлович у переданій через нього грамоті повідомляв, що наказав звільнити усіх засланих за гетьманування І. Брюховецького й за «сприяння» Мефодія до Сибіру українців, й висловлював сподівання, що нинішній володар відпустить з полону ув'язнених росіян. Після нелегких роздумів П. Дорошенко вирішив піти назустріч царському бажанню: він наказав звільнити усіх російських полонених (36 осіб) й відправити їх до Москви. Супроводжувати їх мали його посланці: обозний Федір Коробка, полковник Василь Волошин, писар Василь Хілкеєв (усього 20 осіб). 5 липня вони залишили Чигирин і вирушили до Києва².

Розгромивши 25 червня 400 запорожців Стефана Сулими, які, за наказом П. Суховієнка, намагалися взяти під контроль переправу через Дніпро у Переволочній³, гетьман остаточно прийняв рішення з'явитися на раду. 7 липня під Чигирином відбулася кровопролитна битва козацьких підрозділів із татарським військом. Обидві сторони зазнали значних утрат. Татари відступили⁴. Через кілька днів П. Дорошенко вирушив на Росаву для участі у виборах, ризикуючи втратити не лише булаву, але й життя. Адже розгортання подій складалося явно не на його користь. Більшість правобережного козацтва намагалася уникнути воєнних дій із татарами (за висловом аноніма, «козацтво зичило собі з Ордою згоди»⁵), а тому схилилося до підтримки або Ю. Хмельницького, або П. Суховієнка. За даними окремих джерел, Корсунський, Уманський, Білоцерківський, Кальницький і Павлоцький полки перейшли на бік запорозького кошового⁶. Щоправда, зробили вони це не з власної доброї волі. Як писав 31 липня І. Гізелю Й. Тукальський, П. Суховієнко «раптово разом з ними (татами. – Авт.) на полковників корсунського, білоцерківсько-

¹ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 250, 259.

² Там же. – С. 203, 265–267.

³ Там же. – Т. IX. – С. 32.

⁴ Там же. – Т. VIII. – С. 266, 268.

⁵ БМЧ. ВР. – Спр. № 2577. – Арк. 382.

⁶ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 263.

го, уманського, торговицького і паволоцького, що стояли під Смілою, прибувши, в свою неволю побрав і наказуючи їм по добрій волі з собою бути, ледь не на арканах...» перетягнув до себе¹.

Десь у першій декаді липня 1669 р. прибічники П. Суховієнка у його таборі уклали угоду з кримськими сотниками про військово-політичний союз на зразок того, що існував за гетьманування Богдана Хмельницького. Паволоцький полковник Ярош Гриценко в універсалі до городових отаманів і поспільства роз'яснював, що «полки наші всі українські з їх мм. панами солтанами і всією державою Кримською знову по-стародавньому, як за небіжчика Хмельницького бувало, так і тепер постановили між собою присягою спільною все Військо Запорозьке, так і з Низовим Військом взяли ми одну присягу ніколи не розривати братерства з Кримською державою аж навіки...»². Незважаючи на це, татари почали масово винищувати, грабувати і забирати в ясир населення Півдня Правобережжя. Зокрема, лише на полях Богуслава вони висікли 800 осіб; татарська залога різного роду здирства чинила у Корсуні та інших місцевостях³. Через значну чисельність татарського війська до обозу П. Дорошенка не змогли вчасно прибути його брат Григорій та І. Сірко, які з 2 тис. козаків стояли в Ладжині⁴.

На що в таких обставинах гетьман міг сподіватися? По-перше, на перехід на його бік запорожців, оскільки популярний серед них І. Сірко висловився на його підтримку. У згаданому нами повідомленні з Меджибожа, наприклад, зазначалося: «...запорожці прислали до Дорошенка, обіцяючи видати Суховича (П. Суховієнка. – Авт.), якщо лише буде потребувати такої їхньої зичливості... Дорошенку добре, що його тримається Сірко»⁵. По-друге, підтримуючи давні тісні зв'язки з окремими татарськими беями із впливових знатних родів і мурзами, П. Дорошенко не виключав можливості скористатися їхньою допомогою (пригадаймо обставини усунення від влади С. Опари). По-третє, він сподівався на вчасне повернення посольства з Порти з підтвердженням його влади як легітимного володаря протегованої султаном держави, що могло докорінним чином змінити позицію кримської еліти. За даними Д. Колодзейчика, у червні 1669 р. султан видав два берати, що затверджували П. Дорошенка на посаді гетьмана, а його влада «поширювалася на обидва береги Дніпра». Його повноваження прирівнювалися до прав волоського й молдавського господарів, однак, на відміну від них, він «не мусив виплачувати данини, а тільки служити султанові з Військом

¹ Там же. – Т. IX. – С. 40.

² БМЧ. ВР. – Спр. № 2577. – Арк. 320.

³ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 40–41.

⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 255.

⁵ БМЧ. ВР. – Спр. № 2577. – Арк. 382.

Запорозьким»¹. По-четверте, гетьман покладав певні надії на похід до Криму тих запорожців, які підтримували його, що могло змусити татар повернутися назад, як це було під Підгайцями. Чи допускав він можливість втрати булави? Так! Не випадково вже у середині червня у Чигирині точилися розмови, що П. Дорошенко пішов на раду, «аби гетьманство здати»².

З якими силами він залишив столицю? За даними одного з джерел, у його розпорядженні перебувало всього 1,5 тис. піхотинців-серденят, 15 гармат, по 50 козаків з Черкаського і Канівського полків і, мабуть, сотня особистої охорони³. Як на нашу думку, більш достовірною є інформація інших джерел, згідно з якою при ньому було 4 тис. серденят і козаків при 30 гарматах⁴. Усвідомлюючи нечисленність свого війська, П. Дорошенко з Черкас звернувся із листом до переяславського полковника Р. Дмитрашка-Райчі (свого постійного опонента), пропонуючи надіслати на раду гідних її делегатів: «...повідомляю, що, взявши Бога на допомогу, своїми військами кінними і пішими для вгамування через непостійних людей у вітчизні нашій вчинених розбрату і внутрішніх заколотів на раду на Росаву ідемо, де всякому доброму молодцю, а тим паче для спільного добра належить бути і свій про добру справу засвідчити намір, тому і ти, якщо не зможеш бути сам, тоді товариство, добре знаючих справу і спосібних до ради, до нас зволь надіслати...»⁵. Листа подібного змісту гетьман написав й до прилуцького полковника⁶. Він також відправив (вочевидь, із Чигирина) посланця до нурадин-султана, сповіщаючи про прийняте рішення з'явитися на раду, а з Черкас повідомив П. Суховієнку про своє наближення до визначеного для її проведення місця⁷.

Залишивши Черкаси, гетьман пройшов Мошни, у Михайлівцях переправився через Рось і зупинився близько 18–20 липня біля Конончі. Сюди до нього повернувся посланець від Мурата, який передав вимогу поспішити на раду й сповістив, що татари готують сире реміння, аби пов'язати серденят. Це не могло не насторожити обережного й прозорливого Петра, якому вже було відомо від перебіжчиків з війська П. Суховієнка про підступний вчинок претендента на булаву під Смілою. Він зрозумів, що благородні заклики до участі у військовій раді вимощують шлях до розправи над ним.

¹ Kolodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. – S. 51.

² Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 250.

³ Окиншевич А. Генеральна старшина... – С. 421.

⁴ БМЧ.ВР. – Спр. № 2577. – Арк. 51.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 262.

⁶ Там же. – Т. IX. – С. 37.

⁷ Окиншевич А. Генеральна старшина... – С. 421.

До речі, на той час П. Суховієнко уже сам побоювався її проведення. Чому? По-перше, запорожці й городові козаки масово залишали табір¹, унаслідок чого його військо навряд чи вже кількісно перевищувало підрозділи П. Дорошенка. По-друге, він знав, що частина козаків схилилася до обрання на раді гетьманом Ю. Хмельницького. По-третє, між ним і нурадин-султаном та мурзами виникли непорозуміння (їх характер не з'ясований), унаслідок чого останні почали схилитися до підтримки Ю. Хмельницького². Окрім того, П. Суховієнко й Мурат, очевидно, одержали звістку про прибуття до прикордонного поселення Цекунівки (над Дністром) турецького посла капуджі-паші Алі-аги з гетьманськими клейнодами для П. Дорошенка³, що докорінним чином змінювало ситуацію. Враховуючи все це, вони пішли на зрив проведення військової ради, прийнявши ухвалу, що її могли скликати лише запорожці й городові козаки⁴. Було висунуто умову, щоб П. Дорошенко відіслав від себе серденят, взамін на що П. Суховієнко відмовлявся від присутності татар.

3-під Конончі гетьман повідомив нурадин-султана, що не піде на раду на Росаві, й запропонував йому та П. Суховієнку з'явитися для її проведення до нього. Своєю чергою П. Суховієнко надіслав посольство на чолі з полковником Оршанським, яке мало повідомити П. Дорошенку, що «його де Дорошенка військо Гетманом мати не хотят. А серденят аби більше між ними козаками не було...»⁵, а також ознайомити з новими вимогами опонентів. Припускаємо, що відповідь гетьмана на них була негативною. І як тільки посольство Оршанського залишило (вочевидь, 24–25 липня) його табір, з'явилися татари, які відразу ж розпочали штурм українських позицій. Спалахнув жорстокий бій, у якому були поранені черкаський полковник Воронченко та бунчужний П. Дорошенка. Хоча ворога вдалося відкинути, становище гетьмана виявилось критичним, бо дещо пізніше сюди прибули всі татарські чамбули (всього близько 20 тис.) та козацькі підрозділи П. Суховієнка (з ними були Ю. Хмельницький і М. Ханенко)⁶.

Почалася облога табору, що тривала не 5 тижнів, як це часто стверджується в історичній літературі, з відсилкою на Самовидця⁷, а значно менше – приблизно 7–9 діб (до 2–4 серпня). П. Дорошенко виявив у цих

¹ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 42; Окиншевич А. Генеральна старшина... – С. 421; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 256.

² Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 261, 263, 270; Андрусак М. До історії боротьби... – С. 222.

³ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 43.

⁴ Окиншевич А. Генеральна старшина... – С. 421.

⁵ Там само.

⁶ Окиншевич А. Генеральна старшина... – С. 421; БМЧ. ВР. – Спр. № 2577. – Арк. 51.

⁷ Літопис Самовидця. – С. 108.

боях непересічні здібності полководця. По-перше, він обрав для розташування табору надзвичайно вигідну місцевість («над Россю на добрім місці» при впадінні Росави); по-друге, наважився дати противникові відкрити битву, врахувавши вогневу потугу артилерії і піхоти та прагнення нурадин-султана оволодіти табором за допомогою штурму (для цього останній просив у білоцерківського коменданта надіслати на допомогу 500 жовнірів з кількома гарматами). Приблизно 27–28 липня гетьман вивів військо з окопів «у поле» й, задалегідь передбачивши головний напрям удару татарської кінноти, зосередив у цьому місті усі 30 гармат, приховавши їх за лавами піхоти. При цьому він суворо наказав не стріляти без його розпорядження, аби підпустити противника якомога ближче. Мурат, побачивши незначні сили противника і маючи «намір його оточити» й знести табір, розпочав атаку всім військом. Проте українці холоднокривно дозволили татарам наблизитися до своїх позицій «на постріл з лука і ще ближче», тоді, швидко розступившись, вдарили упритул з усіх гармат й відкрили вогонь із самопалів. Свинцевий смерч повністю зніс перші лави атакуючих (загинуло 3 тис. осіб), решта кинулася тікати. Перемога була повною і вражаючою. У наступні дні шоковані втратами татари не наважувалися наступати на українські позиції¹.

Через кілька днів нурадин-султан і мурзи отримали тривожні відомості про напад запорожців на кримські улуси й здійснені ними спустошення. Татари почали рватися до домівок. У такий тривожний час до них прибули у козацькому супроводі два посланці від Алі-аги з наказом негайно припинити воєнні дії, тому що П. Дорошенко «бажаний турецькому султану і ц[і]єю стороною, як Волоська і Мультиянська землі, поклонився турецькому султану і відданий у підданство...». Тих же, хто насмілювався б ослухатися, попереджали, «що турецька рука міцна і шабля гостра»². І хоча татари з пересердя повбивали козаків, які супроводжували турків, а тих, хто зостався в живих, тимчасово ув'язнили, Мурат не наважився порушити волю Мегмеда IV. Залишивши союзникові частину татар, він, знявши облогу табору гетьмана, з основними силами поспішно відступив до Криму, а П. Суховієнко з козаками – до Умані. Його підрозділи відійшли від Конончі, найімовірніше, 4–5 серпня. За даними джерел, частина козаків, очолювана М. Ханенком, виступила проти політики запорозького кошового й почала наполягати на його усуненні від влади³.

¹БМЧ. ВР. – Спр. № 2577. – Арк. 46, 51, 54.

²БМЧ. ВР. – Спр. № 2577.. – Арк. 51; Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 47–48.

³БМЧ. ВР. – Спр. № 2577. – Арк. 53–55; Літопис Самовидця. – С. 108; Андрусак М. До історії боротьби... – С. 223; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 258; Костомаров Н. И. Руина. – С. 155.

Звільнившись від облоги, П. Дорошенко наказав братові Григорію супроводжувати Алі-агу до Умані, куди і сам планував прибути найближчим часом, щоб провести раду для обрання єдиного гетьмана¹. Дорогою до Лисянки йому вдалося повернути на свій бік частину правобережних полків (Черкаський, Білоцерківський і Канівський)². Звідси гетьман вирушив до Умані.

Тим часом розгублений П. Суховієнко втратив не лише ініціативу, але й вплив на козацтво. Наприкінці першої декади серпня 1669 р. в Умані відбулася рада козаків Уманського, Кальницького, Корсунського й Павлоцького полків, що обрала гетьманом владного й рішучого М. Ханенка, який орієнтувався на Варшаву, і не виключено, пішов на цей крок не без її таємної підтримки. П. Суховієнко обійняв посаду генерального писаря³.

Цікаво, що новообраний гетьман найбільшим гріхом П. Дорошенка вважав його прагнення домогтися пожиттєвої влади. «За чин стоячи, – писав він 9 серпня Д. Многогрішному, – аби не віддати нікому, а виправляючи собі вічне гетманство без дозволу і ради усіх нас, так сеї сторони так і тої сторони полковників, підписав руку турецькому солтану, добиваючись панства (володарювання. – Авт.), у підданство, так як Волохи й Мультияни живуть, Україну піддав...»⁴. Заручившись підтримкою частини татар, які розташувалися під Торговицею, М. Ханенко звернувся з листом до лівобережного гетьмана й переяславського полковника (його було написано не 13 липня за ст. ст., як вважалося раніше, а 31 липня (10 серпня), пропонуючи їм план спільного наступу на Чигирин⁵.

У другій декаді серпня П. Дорошенко підійшов під стіни Умані. Спроби шляхом переговорів схилити обложених на свій бік успіху не мали. Почалися бої. Невдовзі сюди прибув у супроводі кількох сотень татар Алі-ага, а з ними козаки Брацлавського й Подільського полків. 25 серпня П. Дорошенко провів козацьку раду, на якій знову поклав булаву. Проте присутні висловилися на його підтримку, й рада переобрала його гетьманом, після чого турецький посол в урочистій обстановці вручив П. Дорошенкові грамоту (привілей) султана на гетьманство, булаву, бунчук, санджак, печатку з гербом та два кафтани як символи визнання Мегмедом IV легітимності його влади.

¹ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 459, 460.

² Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 63; Літопис Самовидця. – С. 108.

³ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 63; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 258; Мицик Ю. А. Умань козацька і гайдамацька. – К., 2002. – С. 84; Чухліб Т. Гетьмани і монархи... – С. 192.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 43.

⁵ Там же. – С. 43–44, 47–48.

Як видно із тексту грамоти, Стамбул прислухався до клопотань Чигирин. Насамперед у документі від імені султана зазначалося: «... посилаю до вас бунчук і знамено не на підданство, а лише на знак приязні і на пострах ворогам вашим... І прийняв вас усіх людей, щоб земля ваша у спокої була і щоб ніхто не спустошував». Причому протекція встановлювалася не лише над Правобережжям, а над всією козацькою Україною. Порта визнавала за нею повний внутрішній суверенітет і право суб'єкта міжнародних відносин: «... не хочу від вас жодних податків і робіт, і подарунків, але всякими дарую вас вольностями, при яких маєте перебувати без порушення». Надавалася гарантія повної безпеки з боку кримського хана, буджацьких і ногайських татар, «від пашів і господарів». Зобов'язання Гетьманщини перед султаном полягало тільки у тому, що у разі, коли туркам «військо потрібне буде, щоб з гетьманом своїм йшли, куди буде наказано»¹.

Отже, згідно з наведеним документом, характер відносин між козацькою Україною й Османською імперією можна трактувати як формальну протекцію. Це був найсприятливіший для Української держави варіант «підданства» з усіх тих, що мали місце з початку революції. Уже 1 вересня сілістрійський паша інформував М. Вишневецького про прийняття султаном П. Дорошенка під свою опіку². Наступного дня гетьман звернувся з листами до каймакана та великого візира. У них він скаржився на спустошення поселень й захоплення ясира кримськими татарами Мурат-Гірея, що викликало «замішання» серед козаків, яке вдалося пригасити лише після відходу орди. Гетьман повідомляв також про своє переобрання на посаду і просив віддати наказ сілістрійському паші допомагати йому в боротьбі з поляками й росіянами³.

П. Дорошенко намагався добитися визнання його влади з боку опозиції. Наштовхнувшись на опір, гетьман провів невдалий штурм Умані, після чого розпорядився спалити навколишні села й хутори, забрати худобу й коней. Ця каральна акція, що супроводжувалася, якщо вірити М. Ханенку, гвалтуваннями жінок і дівчат⁴, спонукала обложених піти на поступки. Унаслідок переговорів було досягнуто домовленості, згідно з якою М. Ханенко й старшина визнали владу П. Дорошенка й обіцяли приїхати до Чигирини, щоб узяти участь у раді для обрання єдиного гетьмана⁵.

¹ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 131; 173–174; БМЧ. ВР. – Спр. № 2577. – Арк. 46; Андрусак М. До історії боротьби... – С. 224; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 258–261.

² БЮ. ВР. – Спр. № 3564/II. – Арк. 475–476.

³ Андрусак М. До історії боротьби... – С. 225; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 262.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 45; Jerlicz J. Op. cit. – Т. II. – С. 147–148.

⁵ Літопис Самовидця. – С. 108; Костомаров Н. И. Руина. – С. 156.

У кінці серпня П. Дорошенко зняв облогу й вирушив до столиці. Звідти він урочисто провів щедро винагородженого турецького посла, разом з яким до Стамбула відправився і гетьманський посланець В. Лобойко, котрий мав подякувати султанові за гетьманські клейноди, а також просити надіслати накази ханові й сілістрійському паші, щоб вони не загрожували безпеці України, та вручити листи великому візирові й каймаканові¹. Одночасно П. Дорошенко направив послів (Поривая і Сенкевича) до Криму з повідомленням про прийняття протекції султана й, вочевидь, вимогою припинити напади на українські землі й не підтримувати претендентів на булаву. Звідти вони повинні були вирушити до Білгорода, де на відповідь Аділ-Гірея мав чекати В. Лобойко. Після цього Сенкевич за дорученням гетьмана мав приєднатися до посольства до Порти, щоб сповістити її керівництво про позицію Криму, а Поривай – повернутися до Чигирини².

Вважаючи проблему взаємин із М. Ханенком залагодженою, П. Дорошенко почав зміцнювати свої позиції в Лівобережжі. Адже послані ним туди раніше підрозділи під проводом Івана Канівця, Носа й Перебийноса (понад тисячу козаків), об'єднавшись з полками Г. Гамалії, перейшли в наступ, проте зазнали у першій декаді липня поразки від М. Кишка, втративши 400 чоловік убитими, а 150 було взято в полон³. Отже, дочекавшись підходу білгородських татар, гетьман направив у Лівобережжя підрозділи наказного гетьмана Якова Корицького й подільського полковника О. Гоголя, підсилени 500 татарами. Вони з'єдналися з Г. Гамалією, у розпорядженні якого перебували Миргородський, Полтавський і Лубенський полки. Проти них виступив Д. Многогрішний на чолі Ніжинського, Чернігівського, Переяславського, Прилуцького та Стародубського козацьких полків, трьох піхотних полків, 300 ніжинських піхотинців і найманців полковника М. Мурашки (усього близько 20 тис. осіб). Наприкінці вересня у бою між Лохвицею й Ромнами його військо здобуло перемогу. Підрозділи П. Дорошенка змушені були рятуватися втечею до Лохвиці⁴.

Ця важка поразка стала вирішальною – вона не дозволила Петру поширити свою владу на Лівобережжя й змусити до капітуляції Д. Многогрішного. Разом із тим, вона не позначилася негативно на волі володаря булави продовжувати боротьбу за об'єднання України. 12 жовтня він

¹БМЧ. ВР. – Спр. № 2577. – Арк. 61; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 262–263.

²БМЧ. ВР. – Спр. № 2577. – Арк. 59.

³Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 32–33.

⁴Там же. – С. 69, 71, 74–76, 81.

звернувся з листом до Г. Гамалії, обіцяючи негайно направити «до вас, для оборони того краю...»¹ чамбули білгородських татар. Під його контролем ще залишалися Полтавський і переважна частина Лубенського, Миргородського та Переяславського полків².

Протегування турецького султана не стало на перешкоді для продовження переговорів з Варшавою про умови перебування козацької України у складі Речі Посполитої. У такий спосіб гетьман намагався уникнути поновлення воєнних дій із Польщею, а також сподівався віднайти оптимальний варіант розв'язання українського питання. Тому він звернувся з листом до «станів Речі Посполитої», в якому відзначав «своє важке становище і кривди», яких зазнають різні категорії українського населення (особливо духовенство) від політики польських урядовців. Саме це й стало причиною того, що вони «піддалися Турчинові»³. Разом з тим, зі свого боку польський уряд також вважав недоцільним розривати стосунки з Чигирином і погоджувався на переговори з П. Дорошенком, «трактуючи його як підданого короля»⁴. На коронаційному сеймі 7 жовтня були зачитані листи українського гетьмана й сілістрійського паші про прийняття Військом Запорозьким «протекції султана». Того ж дня на розгляд сенаторів було винесено питання про «пошуки способу, як заспокоїти козаків і до підданства привести Україну», особливо в умовах, «коли козаки віддалися під владу турецькому цісареві»⁵.

На початку другої декади жовтня гетьман спорядив до Кракова на коронаційний сейм (19 червня на елекційному сеймі королем було обрано 29-річного Михайла Вишневецького (його коронація відбулася 29 вересня), сина князя І. Вишневецького – безвільну, середніх розумових здібностей, позбавлену політичних і військових здібностей людину⁶) посольство у складі Івана Деміденка (в минулому генерального обозного) та Івана Ковельського (писаря Черкаського полку). Аналіз змісту наданої їм інструкції дає підстави стверджувати про радикалізацію програми правобережної еліти у порівнянні з проханнями і вимогами, що надсилалися на елекційний сейм (червень). Не без впливу Й. Тукальського, чільне

¹ Там же. – С. 70.

² Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні... – С. 350–351.

³ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 165.

⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 270–271.

⁵ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 165; Крикун М. Між війною і радою... – С. 289–290.

⁶ Korzon T. Dola i niedola... – Т. II. – S. 228–229; Przyboś A. Michał Tomasz Korybut Wiśniowiecki (1640–1673) // PSB. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1975. – Т. XX. – S. 606.

місце у ній відводилося розв'язанню проблем національно-релігійного змісту¹.

В інструкції зазначалося, що унія стала головною причиною кривд «Церкви – Матері нашої східної греко-руської», а також усіх «замішань й пролиття крові християнської польського і руського народів». Тому вона повинна бути скасованою як у Короні, так і в Литві, «відповідно Гадяцької комісії». Посли мали добиватися підтвердження усіх привілеїв і декретів литовських і «старих руських князів», а також польських королів, наданих свого часу на церкви, монастирі й церковні уряди «віри нашої грецької і руської», а також повернення (згідно з наведеним переліком) відібраних уніатами у православних «фундацій на церкви»².

Значна увага приділялася захисту прав православного населення й духовенства. Як і в червні, порушувалося питання про утворення окремого трибуналу з 20 осіб, який мав функціонувати в українських і білоруських землях, поперемінно засідаючи «у церковних справах» по 5 тижнів у Барі та в Мозирі. Церковні та монастирські маєтки мали бути звільнені від виплати стацій і розташування у них на постій жовнірів. Посольству доручалося клопотатися про зрівняння у правах православного духовенства з католицьким, щоб священників не змушували нарівні з підданими виконувати панщину, підводну повинність, виплачувати податки, «годувати панських псів» тощо³.

У мовно-освітній сфері передбачалося добиватися затвердження спеціальним привілеєм академії у Києві, фундації колегіуму в Гощі й відкриття шкіл у Білій Русі в Могилеві. Посли мали порушити питання, щоб «нашим професорам і магістрам вчити по-грецьки й по-латині вільно було». Вони зобов'язувалися добиватися, щоб «мова наша Руська» знову почала використовуватися в діловодстві Корони й Литви й на ній писалися всі декрети у судах. Висувалася також вимога, щоб під час «посольств від нас» до королів і владних структур Речі Посполитої приймалися інструкції, «писані на нашому природженому діалекті (мові. – *Авт.*)», й відповідно українською мовою надавалися відповіді⁴.

Скасовані мали бути всі «листи й пісьма», спрямовані «на знищення прав, свобод і вольностей Війська Запорозького, а на унію і на знищення віри нашої православної руської грецької на минулих сеймах дані».

¹ Мицик Ю. Проблема унії в дипломатичних інструкціях гетьманів України до уряду Речі Посполитої (середина – друга половина XVII ст.) // *Warszawskie zeszyty Ukrainoznawcze*. – Warszawa, 1997. – Т. IV–V. – С. 100–101.

² АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухой. – Спр. № 33/46. – Арк. 6–8.

³ Там само. – Арк. 8–9.

⁴ Там само. – Арк. 9, 12.

Водночас висувалася вимога затвердити на цьому сеймі «права всі наші, які у договорі Гадяцькому виражені, духовним і світським людям віри руської грецької неуніатської складені, а особливо правдивою комісією Гадяцькою (ідеться про початковий варіант Гадяцького договору, розроблений у вересні 1658 р. – *Авт.*)...». Інструкцією передбачалося вимагати повернення митрополічних шат, вивезених до Білої Церкви, та «прав, знаків і скарбів військових», забраних до Польщі П. Тетерею разом із військовою скарбницею; виведення польської залоги з Білої Церкви. Для збереження «міцної й вічної згоди» між Коронаю й Військом Запорозьким послали переконати сейм у необхідності «відмежування» території козацької України у складі Подільського воєводства по Меджибіж, Київського і Брацлавського воєводств «по Горинь з повітами Пінським, Мозирським і Річицьким...»¹.

У той же час знову почало погіршуватися політичне становище П. Дорошенка. Попри розпорядження султана, більшість кримської знаті й далі залишалася непримиренно налаштованою до українського гетьмана, намагаючись будь-якою ціною позбавити його влади й тим самим розірвати договір із Туреччиною. Документи підтверджують, що Бахчисарай направив до Стамбула посольство Дедиш-аги, аби налаштувати Порту проти гетьмана й переорієнтувати на підтримку когось з інших претендентів на булаву². «Реляція панів комісарів Острозької комісії» (вересень 1670 р.) засвідчує, що татари «з погляду інтересів своєї держави, швидше Крим залишать порожнім, ніж погодяться на панування Туреччини в Україні». Саме тому вони «сильно протидіяли Порті» й 26 серпня уклали з повноважними представниками Запорожжя угоду про союз («конфедерацію»), відповідно до якої «Крим обіцяв низовцям всіляку допомогу, щоб тільки не піддавалися Порті й у вічній приязні кримці низовим [козакам] також урочисто присягнули у випадку наступу Порті»³.

На «великому зібранні» беїв і мурз приймається ухвала зберігати «дружбу» з представниками опозиційно налаштованої до гетьмана політичної еліти й надіслати їм на допомогу підрозділи під проводом Батирші-мурзи⁴. Про це рішення було повідомлено українських старшин, козаків і поспільство, до якого беї і мурзи звернулися зі спеціальним листом. Вони засвідчували, що «рада наша на тому стала, що доки Крим Кримом (буде. – *Авт.*), аби дружба наша не переставала, того ж і від вас бажаємо...»⁵.

¹ Там само. – Арк. 9, 12–13.

² БМЧ. ВР. – Спр. № 2577. – Арк. 45.

³ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 51–51 зв.

⁴ Флоря Б. Н. Начало открытой османской экспансии... – С. 92.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 49.

П. Дорошенку дали зрозуміти, що він незабаром «на ділі переконається, чого коштують знаки влади, одержані від султана, і що принесе йому більше користі, покровительство османів чи татар, якщо він не стане прохати милостей у хана, то вся його країна буде розорена»¹.

Отримавши відомості про укладення угоди з Кримом, М. Ханенко й П. Суховієнко відмовилися від поїздки до Чигирини й пошуку порозуміння з гетьманом. 20 вересня М. Ханенко з Умані звернувся з листом до Д. Многогрішного. Він закликав лівобережного гетьмана до спільного походу на Чигирин, щоб позбавити влади П. Дорошенка, який «задумав отчину (мабуть, в оригіналі було написано «отчизну». – Авт.) милу Україну лише за санджаки, відправлені на вічне собі гетьманство турецькому царю, так як Волоську і Мультиянську землю, у підданство віддати...», а також інформував його про існування присяги «на вічне братерство» з Кримом й очікування на швидкий підхід на допомогу кількох десятків тисяч татар². Справді, у першій декаді жовтня до М. Ханенка прибуло 6 тис. татар під проводом уже згаданого Батирші-мурзи. Щоб зламати опір вірних П. Дорошенку козаків Торговицького полку, він допоміг татарським чамбулам оволодіти прикордонними містами Торговицею, Звенигородкою й Тарасівкою, які, власне, «слугували щитом від бусурман»³, «вогнем і мечем» спустошити їх. М. Ханенко відправив також посольства на коронаційний сейм, засвідчуючи свою вірність Речі Посполитій (одне з них було перехоплене П. Дорошенком)⁴.

Передбачаючи подібний перебіг подій, український гетьман заздалегідь відправив посла Григоріяшка до сілістрійського паші з проханням швидше надіслати допомогу⁵. На початку жовтня він розіслав по правобережних полках універсали з наказом вирушати до Умані⁶. Одержавши відомості від Григоріяшка про вихід на допомогу білгородських татар, П. Дорошенко застеріг населення Білоцерківського та Паволоцького полків (не виключено також, що й інших), щоб з усім своїм майном ховалося по замках і «завжди знаходилося у постійній обережності для збереження власної безпеки», бо попри заборону, кожен з татар захоче взяти «живність» і напасти на необережного⁷. Проте відправлена сілістрійським пашею допомога запізнилася.

¹Флоря Б. Н. Начало открытой османской экспансии... – С. 92.

²Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 46–47.

³БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 1 зв.; Петровський М. Нариси історії України... – С. 404.

⁴БМЧ. ВР. – Спр. № 2577. – Арк. 60; БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 1 зв.

⁵БМЧ. ВР. – Спр. № 165. – Арк. 181.

⁶БМЧ. ВР. – Спр. № 2577. – Арк. 59, 61; Мицик Ю. А. Умань козацька і гайдамацька... – С. 85.

⁷БМЧ. ВР. – Спр. № 165. – Арк. 181–182.

У третій декаді жовтня М. Ханенко, П. Суховієнко та Ю. Хмельницький перейшли у наступ (чисельність їхнього війська разом із татарами становила близько 10 тис.¹). Насамперед вони завдали удару по п'яти (Корсунському, Білоцерківському, Паволоцькому, Брацлавському і Кальницькому) козацьких полках, які на чолі з Г. Дорошенком, Яковом Лизогубом та І. Сірком збиралися в Ольхівцях, готуючись до походу на Умань. Взявши їх в облогу, М. Ханенко 30 жовтня з табору, розташованого під Звенигородкою, звернувся до Д. Многогрішного й Р. Дмитрашка-Райчі з проханням негайно виступити проти П. Дорошенка. Він також очікував на підхід основних сил Кримської орди на чолі з калга-султаном².

Довідавшись про облогу полків в Ольхівцях, гетьман вирушив їм на допомогу, маючи при собі не більш як 4–5 тис. серденят і козаків і 200 білгородських татар. Він пішов не коротшим шляхом через Суботів, Бірки й прямо на захід до Звенигородки, а, щоб ввести в оману противника й уникнути непередбаченої зустрічі з татарами, в обхід на північний захід через Стеблів. Однак цей маневр досвідчений М. Ханенко розгадав. Він вирішив атакувати гетьмана на марші, для чого, залишивши частину війська для продовження облоги, сам з основними силами виступив Петрові назустріч. Найімовірніше, супротивники зустрілися вранці 7 листопада поблизу Стеблева. Заскочений зненацька, П. Дорошенко все ж спромігся дати бій та організовано відступити до міста, де зайняв кругову оборону. М. Ханенко й Батирша-мурза розпочали штурм, який тривав до ночі. Уранці 8 листопада він поновився. Серденята й козаки гетьмана стояли на смерть³.

Тим часом на територію України вступила Білгородська орда на чолі з пашею. Її передові чамбули підійшли до Ладижина, де розташувався полк серденят під проводом Кіндрата Жеребила. Захопивши у полон двох кримських татар, вони довідалися від них про облогу козаків в Ольхівцях й поспішили їм на допомогу. Спільними зусиллями противник був відкинутий від міста. Об'єднане військо, вочевидь, під керівництвом Я. Лизогуба швидким маршем вирушило на виручку П. Дорошенку. Його поява під вечір 8 листопада виявилася дуже своєчасною, бо, якщо вірити Самовидцеві, козаки М. Ханенка «юж на валу» були⁴. Удар у спину став для атакуючих повною несподіванкою. Помітивши метушню у їхніх

¹ БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 2.

² БМЧ. ВР. – Спр. № 2112. – Арк. 443–444; БН. ВМФ. – № 1894.

³ БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 2; БМЧ. ВР. – Спр. № 2096. – Арк. 183; БН. ВМФ. № 17506; Літопис Самовидця. – С. 109; Петровський М. Нариси історії України... – С. 403–404; Андрусак М. Назв. праця. – С. 226.

⁴ Літопис Самовидця. – С. 109.

лавах, П. Дорошенко негайно перейшов у контрнаступ. Потрапивши в оточення, татари й козаки запанікували. Скориставшись цим, підрозділи І. Сірка увірвалися до табору М. Ханенка та його союзників. Розгром був повним. За свідченням гетьмана, він «їх наголову зніс». М. Ханенко, П. Суховієнко, Ю. Хмельницький і Батирша-мурза врятувалися втечею, залишивши напризволяще обоз, який (включно з 6 гарматами) потрапив до рук переможців. Із козаків, які були у таборі опозиціонерів, доля усміхнулася лише кожному третьому, решта або загинула, або потрапила до полону. Утікачів П. Дорошенко доручив переслідувати І. Сірку. М. Ханенко й П. Суховієнко взяли курс на Запорожжя, Батирша-мурза з татарами і Ю. Хмельницький відступили до Умані¹.

Після здобутої перемоги гетьман прибув до Лисянки, звідки розіслав універсали до населення, попереджаючи про наближення білгородських татар і закликаючи виявляти обережність. Загальна кількість татарського війська, яке в першій половині другої декади листопада прибуло до ставки П. Дорошенка, становила 10–15 тис. осіб. Гетьман вирішив за їх допомогою придушити основні осередки спротиву своїй владі.

Насамперед він виступив до бунтівної Умані. Почувши про його наближення, Ю. Хмельницький вирішив разом з ігуменом Уманського монастиря Філаретом і братом М. Ханенка утекти до Києва, проте потрапив до рук білгородських татар (збереглися також свідчення, що колишній гетьман був захоплений ними під час переслідування після битви під Стеблевом)². Уманці, коли підійшов П. Дорошенко, без спротиву визнали його владу, віддали гроші (4 тис. червоних золотих) і майно М. Ханенка, що зберігалися у місті, прийняли велику залогу серденят (два полки) під проводом К. Жеребила (за іншими даними, Івана Гладкого) й 1 тис. білгородських татар на постій³.

Розгром опозиції означав припинення на деякий час братовбивчої збройної боротьби. Як констатував великий коронний гетьман Я. Собеський, «вся і повністю між собою заспокоїлася Україна»⁴. Тим самим створювалися сприятливі умови для політичного й соціально-економічного розвитку Правобережної Гетьманщини, проведення гетьманським урядом більш ефективної внутрішньої та зовнішньої політики.

¹ БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 2; БМЧ. ВР. – Спр. № 2096. – Арк. 183–184; Спр. № 2107. – Арк. 537; Петровський М. Нариси історії України... – С. 403–404.

² БМЧ. ВР. – Спр. № 2096/II. – Арк. 183–184; Спр. № 2107. – Арк. 537; Петровський М. Нариси історії України... – С. 404; Софонович Ф. Хроніка з літописів стародавніх. – С. 240, 258; Мищик Ю. Умань козацька і гайдамацька... – С. 85–86.

³ БМЧ. ВР. – Спр. № 166. – Арк. 13; БН. ВМФ. – № 7619; Спр. № 2107. – Арк. 538; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 462–463, 489.

⁴ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 489.

РОЗДІЛ 5.

БОРОТЬБА ЗА ЗМІЦНЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ САМОСТІЙНОСТІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ ГЕТЬМАНЩИНИ

Поява Бігородської орди, з одного боку, засвідчувала нейтралітет Кримського ханства й підтверджувала серйозність намірів Мегмеда IV виконувати взяті на себе, відповідно до умов договору щодо прийняття під протекцію козацької України, зобов'язання, з іншого – поставила перед гетьманом нові складні проблеми. Паша, резиденція якого знаходилася у Кальнику¹, а також мурзи наполягали на поході у Лівобережжя. «... як маю відомості, – повідомляв, зокрема, Я. Льобель, – що та орда Бігородська за Дніпро хоче йти»². Представник паші Кази-мурза домагався від гетьмана продовження воєнних дій. Дедалі частіше татари ставили питання: «чому Дорошенко не здобуває міст і не має ясира»³? І, якщо вірити словам поручика Тадея Крижевського, який у кінці листопада – грудні виконував дипломатичну місію в Україні за розпорядженням керівника Посольського приказу боярина Опанаса Ордина-Нащокіна, П. Дорошенко «показав їм дорогу за Дніпро й універсали розіслав козакам, аби з його стрієчним братом Тарасом козаки йшли при татарах за Дніпро»⁴.

Ідея спільного з татарами походу в Лівобережжя протягом останніх місяців виношувалася також гетьманом і старшиною. 20 листопада 1669 р. черкаський полковник Яким Головченко попередив Р. Дмитрашка-Райчу, що «вже на нашому боці не має воєнної роботи; остаточно вже на зло

¹БМЧ. ВР. – Спр. № 2107. – Арк. 536.

²Петровський М. Нариси історії України... – С. 403.

³БМЧ. ВР. – Спр. № 2107. – Арк. 536.

⁴БМЧ. ВР. – Спр. № 2107. – Арк. 536.; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 275–277; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні... – С. 351–352.

[готових] усіх товаришів втихомирили, [тепер] хочемо ми на вашу сторону з військом прийти ... в гетьманів, обраних у Литві, можемо насправді дізнатися, для чого таку зраду чинять...»¹. Справді, татари, простоявши кошами на Канівських полях і біля Жердева, почали підтягуватися до переправи у Бужині². 21 листопада Д. Многогрішний в універсалі до козаків і поспільства Стародубського полку попереджав, що вони задумали «на цю сторону Дніпра швидким звичаєм вторгнутися»³. Наприкінці місяця переяславський полковник благав лівобережного гетьмана «ради Бога самого» надіслати йому на допомогу три сотні городових козаків і бочку пороху, бо недруг захоче, переправившись, «під Баришівкою таборою, зрозуміло, стати»⁴.

Проте П. Дорошенко несподівано відмовився від реалізації цього плану. Формально він проголосив, що похід відбудеться, як замерзне Дніпро⁵. Згадуваний Р. Дмитрашко-Райча також схилився до думки, що виправа розпочнеться, коли «крига скує ріку»⁶. Не можна ігнорувати даної причини, проте, як нам видається, основна проблема полягала не у відсутності морозів (адже татари як у цьому, так і у попередні роки неодноразово успішно переправлялися через річку навесні та восени). Гетьман насамперед намагався використати орду для досягнення повної політичної стабілізації й викорінення найменших проявів опозиції. Навчений гірким досвідом неодноразового переходу городових козаків на бік противника, П. Дорошенко явно не довіряв їм (як засвідчував згадуваний Т. Крижевський, який побував у Чигирині у другій декаді грудня, «тепер, однак, він не довіряє (козакам. – Авт.) і тільки серденятам вірить, котрим дозволяє все...»). Саме в той час до Чигирини надійшла звістка про обрання запорожцями (знову за підтримки Криму) М. Ханенка гетьманом (вочевидь, кошовим), а П. Суховієнка писарем⁷. Отже, можна було очікувати чергового заколоту. Окрім того, виникла потенційна загроза від Ю. Хмельницького, який відхилив пропозицію П. Дорошенка викупити його у білгородських татар і почав шукати порозуміння з Портою, виношуючи план усунення за її допомогою правобережного правителя від влади⁸.

¹ БМЧ. ВР. – Спр. № 2112. – Арк. 441.

² Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 134.

³ Там же. – С. 133.

⁴ Там же. – С. 135–136.

⁵ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 463.

⁶ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 136.

⁷ БМЧ. ВР. – Спр. № 166. – Арк. 12.

⁸ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 158, 160; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 267–268, 270.

Гетьман також добре розумів, що в несприятливих умовах зими бойова якість татарської кінноти незначна, і вона рветься у Лівобережжя не для проведення власне воєнної кампанії, а лише для захоплення здобичі, насамперед ясира. Отже, першою жертвою мали стати мешканці поселень південних полків, які були його надійною опорою у Лівобережжі. Безчинства татар неминуче перетворили б їх із союзника у ворога, чого допустити він не міг. Тому гетьман вирішив відкласти похід на весну, добре підготувавшись до нього, зокрема, зваживши на те, що паша обіцяв узимку доставити гармати, а з початком тепла мали підійти турецькі підрозділи¹.

Окрім того, Т. Крижевський привіз листи до нього і «козаків на Україні» від польських комісарів і російських послів, із яких П. Дорошенко не лише дізнався про хоч і не значну дипломатичну поступку з боку Росії й Речі Посполитої у розв'язанні української проблеми (пропонувалося надіслати обраних представників для участі в обговоренні способів «заспокоєння України»), але й помітив погано прихований натяк польської сторони на претензію на Лівобережжя. У посланні комісарів зазначалося, що Річ Посполита й король «усім козакам, будучих по обох сторонах Дніпра, щиро і правдиво всі проступки і вину серцем християнським прощають, жодної помсти не прагнучи і не потребуючи»². Однак така заява явно суперечила умовам Андрусівського перемир'я, згідно з якими Варшава не могла мати жодних претензій до лівобережного козацтва. У ситуації, що склалася, гетьман добре розумів, наскільки серйозними наслідками могло обернутися для України ведення фактично непідготовленої війни. Показовою щодо цього є відповідь П. Дорошенка на закид з боку паші, чому він без узгодження з ним приймає «московське посольство»: «... нам усіх ласку прихилити до себе потрібно»³. Зрозуміло, що проведення масштабної воєнної акції на Лівобережжі аж ніяк не могло сприяти збереженню добросусідських відносин з Російською державою.

Помітне місце у зовнішній політиці гетьмана й далі відводилось відносинам із Річчю Посполитою. Побоюючись, аби прийняття символів влади від султана (де-юре це означало розрив із Коронаю) не призвело до наступу на козацьку Україну польських підрозділів, П. Дорошенко намагався переконати Варшаву у вимушеності цього кроку, який аж ніяк не означав акту «підданства» Порті. Особливо яскраво цю думку він сформулював у листі від 8 листопада до короля: «... хоча взяв ці сандаки, але вчинив це, зберігаючи цілісність занепадаючої України, держави в. кор. м. Татари то з нами

¹БМЧ. ВР. – Спр. № 166. – Арк. 11.

²БМЧ. ВР. – Спр. № 165. – Арк. 169–179; БН. ВМФ. – № 7621.

³Там само. – Спр. № 166. – Арк. 11.

братаються, то з Польщею, то з Московою нас розсварюють й Україні своїми частими виходами завдають шкоди у людях і майні. Аби вже більше зі своїми гетьманами не виходили, то на пострах їм прийняв з усім військом ті санджаки». Гетьман обіцяв надіслати послів із захопленими до полону ординцями і прохав до їхнього приїзду не вірити «жодному про мене неправдивому повідомленню», бо всі полки «не лише з цього боку, але й задніпровські: Полтавський, Лубенський, Миргородський залишаються під моїм регіментом». Він застерігав також від підтримки М. Ханенка¹; водночас направив дружнього листа й до Я. Льобеля². Щоправда, останній запідозрив П. Дорошенка у прихованому намірі повернути білгородських татар проти поляків, як він це зробив свого часу з С. Маховським, і обов'язково заволодіти Білою Церквою³, а отже 6 грудня попередив київського воєводу про задум гетьмана направити частину орди у Лівобережжя, а другу – в Польщу⁴.

За спостереженням Т. Крижевського, серед старшини, яка в грудні знаходилася у Чигирині, ширилося переконання, що краще перебувати «під королем», ніж у турецькій протекції, якби «їм вольності послані на сейм коронаційний послани привезли і щоб самі з другої сторони Дніпра повернули Україну до підданства королю й. м-ті»⁵. У відповіді (11 грудня) на згадуваний лист комісарів гетьман повідомляв про відправку посольства на коронаційний сейм, дякував польській стороні за запрошення для успішного розв'язання питання «заспокоєння грецької віри» надіслати делегатів, щоб розпочати переговори про укладення «вічного миру», але пропонував провести комісію не в Андрусові, а в Києві напередодні його передачі під зверхність Корони⁶. На доцільності саме у цьому місті трактувати про «святі справи» наполягав він і у відповіді російським послам. Відзначаючи нерівноправне становище православної віри у Речі Посполитій, П. Дорошенко дорікав Москві за те, що Україна, яка «піддалася» цареві добровільно (а не була ним куплена чи продана нашими предками), тепер «поділена і розірвана на частини...», унаслідок чого спливає кров'ю. Гетьман попередив, що захищатиме міста і села Полтавського, Миргородського й Лубенського полків від підрозділів Г. Ромодановського, який разом із П. Скуратовим «вогнем і мечем» їх руйнує⁷. У кінці грудня, за

¹ БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 1 зв. – 2.

² Петровський М. Нариси історії України... – С. 403.

³ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 462–463.

⁴ БМЧ. ВР. – Спр. № 165. – Арк. 459–460.

⁵ Там само. – Спр. № 166. – Арк. 11.

⁶ Там само. – Спр. № 165. – Арк. 462–463.

⁷ БМЧ. ВР. – Арк. 583–586; Спр. № 2110. – Арк. 369–372; БН. ВМФ. – № 1885; Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 95–97; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 203–204.

даними М. Петрова, він звернувся з листом до польських комісарів, у якому повідомляв про відмову посилати своїх представників на з'їзд, мотивуючи це бажанням провести переговори окремо з Польщею і Росією¹.

Як відреагувала польська політична еліта на пропозиції українського гетьмана? Його посольство потрапило до Кракова уже після зриву 12 листопада коронаційного сейму, якому не вдалося виробити чіткої лінії щодо вирішення українського питання. Щоправда, послів приймали приязно. Вимоги й прохання української сторони розглядали на засіданні ради сенату, що працювала 13–16 листопада. Поморський воєвода Ян Бонковський висловився за проведення дуже обережної політики як щодо П. Дорошенка, так і М. Ханенка, посольство якого також з'явилося на коронаційний сейм. «Потрібно [поводитися] дуже витончено, – говорив він, – аби ні Дорошенко, спостерігши виявлену прихильність до Ханенка, не втратив надії на ласку короля й. м-ті, ні Ханенко, дізнавшись, як пошановано поляками Дорошенка». Воєвода рекомендував демонструвати прихильне ставлення до обох, давати обом зрозуміти, що король «мило приймає засвідчення підданства», готовий розглянути їхні скарги на заподіяні кривди й поведетися справедливо зі «своїми підданими»².

Висловлювалися й інші погляди. Так, А. Ольшовський радив або створити комісію для переговорів із козаками, або призначити над Україною губернатора. На думку познанського воєводи Анджея Грудзінського, потребувала змін уся попередня політика стосовно України, а саме: необхідно визнати за її населенням «вольності, що далеко сягають», тоді козаки захочуть залишитися у Короні. Любельський воєвода Владислав Рей вважав за доцільне домагатися залагодження даного конфлікту на «основі Гадяцьких пактів». При цьому він зауважував, що не варто говорити про труднощі упорядкування «козацьких провінцій», коли «самі не маємо управління». Адже козакам добре відомо, які порядки панують у Польщі, якщо будь-хто може зірвати сейм, через що «з нами не наважуються укласти військового перемир'я». На переконання ж чернігівського воєводи С. К. Беневського, слід було негайно організувати військовий похід в Україну і залучити для цього й посполите рушення. Він висловлювався також за продовження перемовини з М. Ханенком³. Урешті-решт 15 лис-

¹ Див.: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 279–280 (пос. № 120).

² БМЧ. ВР. – Спр. № 165. – Арк. 300–301.

³ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 172–177; Dąbrowski J. Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648–1672 przez polskie elity polityczne // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 154; Stolicki J. Elity Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny w latach 1669–1670 // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Зб. наук. праць. – К., 2003. – С. 257.

топада рада сенату ухвалила призначити комісію для розгляду козацьких прохань, але при цьому постановила «жодному не вірити»: ані П. Дорошенку, ані М. Ханенку¹.

1 грудня М. Вишневецький подякував П. Дорошенку за надісланий лист, датований 8 листопада, та виявлену ним приязнь. Король підкреслював свою готовність до проведення комісії «на заспокоєння всього народу Руського, не бажаючи, аби продовжувала проливатися між своїми християнська кров». На його думку, значно краще було б об'єднати військові сили обох сторін супроти «ворогів держави нашої». Він переконував адресата у щирості своїх намірів не лише не порушувати «прав і свобод давніх Війська нашого Запорозького», а й задовольнити права «всього народу Руського»². Через день король уповноважив великого і польного гетьманів вступити у переговори з «козаками» й татарами й прохав їх негайно подбати про зміцнення обороноздатності Кам'янець-Подільського. У кінці грудня Я. Собеський та С. Яблонівський отримали розпорядження, не чекаючи на ухвали ради сенату, приступити до залагодження справ, що торкалися стосунків із козацтвом і татарами³. Разом із тим М. Вишневецький відхилив пропозицію Чигириня про проведення комісії у Києві, вважаючи, що це призведе до загострення відносин із Портою і Кримом, а також разом із радою сенату висловив гостре невдоволення ініціативою комісарів запросити Гетьманщину до участі у переговорах в Андрусові⁴.

Непростою справою виявилось для П. Дорошенка влаштувати на зимовий постій Білгородську орду. Спустошеність краю спонукала його розквартирувати татар на всій території Правобережжя від Дніпра до Дністра, включно з Летичівським повітом (по Меджибіж) Подільського воєводства. За свідченням Й. Єрлича, вони розташувалися у поселеннях, починаючи «від Бару, Меджибожа, Константинова (Нового. – Авт.), Острополя, Любартова, і в Поліссі до Корця...»⁵. 12 грудня Я. Собеський видав універсал, повідомляючи шляхту про перебування татар «по усій Україні» аж до Новоколятинова, де їхнє командування «стацію звичаєм військ наших вибирає, і вже звідтіля до Меджибожа послали...»⁶.

¹ Kluczycki F. Op. cit. – T. 1. – Cz. 1. – S. 461; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 192–193

² БМЧ. ВР. – Спр. № 2577. – Арк. 65: БН. ВМФ. – № 11011.

³ Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 192–193.

⁴ Stolicki J. Elity Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny... – S. 260; Wójcik Z. Między traktatem... – S. 217–219.

⁵ Jerlicz J. Op. cit. – T. II. – S. 148.

⁶ Kluczycki F. Op. cit. – T. 1. – Cz. 1. – S. 489.

Саме «вибирання стації» почало найбільше турбувати польську еліту, яка вбачала у цьому реальне підпорядкування правобережної частини козацької України Порті, а отже, втрату її Польщею. Зокрема, примас у листі від 11 січня 1670 р. до М. Вишневецького зазначив: «Україна вже не наша, в якій, як у землі володаря свого цісаря турецького, розгостювалися ...татари», і хліба беруть стільки собі, скільки хочуть¹. Поширювалися чутки, що вже Орда «навколо Кам'янця-Подільського стацію вибирає способом наших жовніврів»². Стурбований король 2 січня звернувся до П. Дорошенка за роз'ясненням, для чого «в Україну» запрошено білгородських татар «на консистенцію (постій – Авт.) зимову», які привласнюють грошовий чинш «володінь наших». На його думку, захоплення ними шляхів сполучення могло зашкодити проведенню призначеної комісії. 12 і 20 січня М. Вишневецький знову відправив до гетьмана листи відповідного змісту³.

У стосунках із союзниками українців татарами наприкінці грудня – на початку січня несподівано виникла проблема, що з легкої руки Самовидця отримала в історичній літературі назву «бунту» Білгородської орди. Причиною цього начебто стала відмова гетьмана вирушати разом з останньою у похід у Лівобережжя. У відповідь татари «де стояли, набрали ясиру и повернули у свою землю...»⁴. Звернення до джерел дозволяє інакше поглянути на суть цієї події. Як засвідчує «Реляція пп. комісарів...», «білгородці дуже докучали Україні»⁵, збираючи стацію і вдаючись до безчинств, чим озлоблювали селян, міщан і козаків. Так сталося, що між Котельнею й Павлолчю татари перестріли українських послів, які поверталися з коронаційного сейму. Відібравши листи від сенаторів та ознайомившись з їх змістом, вони розцінили дану дипломатичну акцію як зраду султана і, розлютившись, порубали послів та напали на населення, яке проживало у цьому районі⁶. У відповідь «повсталала Україна, вигнали татар, багатьох із них повбивали, інших, роздягнувши у морози, згубили і велике знищення татарам вчинили»⁷. Унаслідок виступу української людності Орду було розгромлено. Втрати татар становили близько 3–6 тис. осіб. Не без підстав

¹ БЮ. ВР. – Спр. № 3559/II. – Арк. 13; БН. ВМФ. – № 958.

² БМЧ. ВР. – Спр. № 2105. – Арк. 213; БН. ВМФ. – № 1887.

³ БМЧ. ВР. – Спр. № 2105. – Спр. № 2577. – Арк. 336; Grabowski A. Ojczyście spominki. – Т. II. – S. 296–299.

⁴ Літопис Самовидця. – С. 109; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 268.

⁵ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 51 зв.

⁶ БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 71; Jerlicz I. Op. cit. – Т. II. – S. 148–149; Мицик Ю. 3 документації гетьмана Петра Дорошенка... – С. 82.

⁷ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 51.

дещо пізніше Стамбул звинуватив у такому повороті подій саме П. Дорошенка¹. Татари, за даними польського посла до Криму Яна Карвовського (середина квітня), ненавиділи гетьмана і козаків, бо ті їх ув'язнювали і вбивали, через що вони понесли великі втрати, отже, тепер хочуть убити П. Дорошенка, а коли б вдалося їм захопити його живцем, то б «з ним виробляли нечувані дива»². Те, що кримці готувалися до походу, маючи намір «помститися за те, що їх три тисячі загинуло в Україні цієї зими і двоє мурз»³, підтверджується й іншими джерелами.

Розрив відносин із Білгородською ордою негативно позначився на ставленні до гетьмана стамбульського двору. Насамперед турецьких урядовців насторожувало його прагнення до незалежності у розв'язанні внутрішньо- і зовнішньополітичних проблем, зокрема, у стосунках із сусідами. Зрозуміло, що вони, спираючись на інформацію, що надходила від хана, неохвально ставилися й до конфлікту з Кримом. Розчаровувала й непевність внутрішньополітичного становища в Україні (невизнання влади гетьмана Запорожжям, наявність опозиції тощо). Через це у владних структурах Порти починає визрівати думка про доцільність заміни П. Дорошенка іншою особою. Найреальнішим претендентом стає Ю. Хмельницький, який перебував у Білгороді. У Стамбулі сподівалися, що за його посередництвом «об'єднують Україну, низових [козаків] з городовими і з'єднана за допомогою Хмельницького [вона] нахилиться до Порти й впровадиться османське панування в Україні»⁴.

Реалізація цього плану доручалася білгородському паші, який ще в грудні підтримав наміри колишнього гетьмана усунути від влади П. Дорошенка. Одержавши розпорядження Стамбула, він наказав Ю. Хмельницькому, «аби написав листа низовим козакам, переконуючи, щоб його прийняли на гетьманство і запевняючи, що коли його зроблять гетьманом, тоді Дорошенко буде скинутий і вони повернуться до такої благодаті, яку мали за його батька»⁵. Зберігся оригінал цього листа, написаний власноруч претендентом на булаву. Адресувався він кошовому отаманові, отаманам, старшим і «всій черні Війська Низового Запорозького, що на Кошу». Ю. Хмельницький насамперед сповіщав товариство про волю султана й намагання білгородського паші позбавити П. Дорошенка влади; при цьому, щоб надати більшої ваги своїм словам, зазначав: «... не я пишу, а сама рука вельможного паші». Знаючи про антидорошенківські настрої

¹ Там само. – Арк. 51 зв.

² Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 499.

³ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 194.

⁴ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 51–51 зв.

⁵ Там само. – Арк. 51 зв.

запорожців, Юрій намовляв їх звернутися з листами до Мегмеда IV й паші, наголошуючи: «...ваша вся милість хочете мене, а не Дорошенка, мати за гетьмана». При цьому він апелював до запевнень паші, що в разі передачі до його рук булави «так буде, як і за батька його», надсилав низький уклін «брату Петру Суховію», а також Богачу, Кудлаю, Боброву та ін. У приписці ординський в'язень звертав увагу запорожців на те, що не має жодної можливості ані звільнитися, ані відкупитися, а тільки «тоді звільнять» його, якщо буде «обраний з ласки ваших милостей усіх за гетьмана і коли попросять за це цісаря»¹.

Уже на початку 1670 р. П. Дорошенко мав відомості про наміри Порту підтримати Ю. Хмельницького, який обіцяв «бути вірним слугою». У листі до Я. Собеського від 10 січня 1670 р. він наголошував, що Юрій, обнадіюваний перспективами майбутнього гетьманства, «піднімає орди Білгородські з ордами кримськими», хоче досягти «порозуміння запорожців із козаками городовими і задніпровськими...»². Зрозуміло, така інформація не могла не стурбувати гетьмана. Усвідомляючи всю непевність свого становища (по суті, воно ставало безвихідним), він повів тонку дипломатичну гру з Варшавою і Стамбулом, спрямовану, з одного боку, на поглиблення суперечностей між ними, з іншого ж – Дорошенко намагався переконати їх у своїй приязні й готовності вірно служити. Так, у згаданому листі до Я. Собеського гетьман просив повідомити про майбутню комісію, щоб на ній укласти угоду й «доскональним миром убезпечити Україну». Водночас він недвозначно натякав на потенційну загрозу походу турків до Кам'янця-Подільського³.

Направляючи посольство до короля (у складі Семена Білоцерківця й Павла Смардовського), П. Дорошенко уповноважив його клопотатися про повторне надіслання усіх документів, вручених попереднім послам, котрих захопили татари; видання привілеїв «українським містам», звільнення з ув'язнення сина Г. Лісницького, з'ясування часу й місця проведення комісії. Щодо останньої, то посла мали повідомити М. Вишневецькому про можливий весняний наступ турків на Річ Посполиту, а тому просити, аби вона відбулася «у швидкому часі перед сеймом». Однак насамперед їм доручалося з'ясувати, чи Річ Посполита готова надати допомогу тим лівобережним полкам, які не припиняють боротися проти росіян, чи визнає їх під «московською протекцією»⁴. Звертаючись безпосередньо до короля,

¹ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 51 зв.; БМЧ. ВР. – Спр. № 402. – Арк. 701–702.

² Мицик Ю. З документації гетьмана Петра Дорошенка... – С. 83; Wójcik Z. Między traktatem... – S. 221.

³ Мицик Ю. З документації гетьмана Петра Дорошенка... – С. 82–83.

⁴ АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухой. – Спр. № 33/46. – Арк. 14–15; Чухліб Т. Петро Дорошенко. – К., 2007. – С. 33–35.

гетьман апелював до його українського походження («як князь руський»), аби схилити до задоволення прохань щодо поновлення прав грецької віри та вольностей Війська Запорозького «і всього народу руського»; скаржився на безчинства у Поліссі та Київщині підрозділів полковника Я. Пива, які пограбували Київський Межигірський монастир¹.

Слід відзначити, що П. Дорошенко обрав єдино правильну тактику стосовно Порти. Він не став виправдовуватися перед нею, що могло лише посилити підозри з боку великого візира й остаточно схилити його на бік Ю. Хмельницького. Діставши текст запорозько-кримської угоди, гетьман вирішив надіслати його до Стамбула (пригадаймо, що вона передбачала допомогу Криму Війську Запорозькому в разі, якщо останнє не піддаватиметься Порті). Відправлене ним посольство, посилаючись на цю угоду, отримало переконливий аргумент на користь справедливості скарги гетьмана на дії Кримської орди, яка, на його переконання, «зайняла щодо нього ворожу позицію з тієї причини, що він, себто Дорошенко, змушує Україну до підданства Порті, чого Крим не хоче...»². Гетьман повідомляв також через послів про намагання Москви «великими обіцянками» переманити його на свій бік. Водночас вони мали роз'яснити у Стамбулі, що переговори гетьмана з Варшавою стосовно проведення комісії не зашкодять Порті, тому що основна мета її полягає в тому, аби «виграти час, поки надійде турецька допомога...»³. Якщо вірити авторам реляції, П. Дорошенко намагався добитися від султана згоди на встановлення кордону Правобережної Гетьманщини з Річчю Посполитою по лінії, «взявши від Кракова, як річка Віслок впадає до Вісли, тобто тим боком Вісли просто на Казімеж, від Казімежа, взявши через Литву, аж через Білу Русь до Жмуді, взявши до Смоленська тим боком Дніпра», не зачіпаючи Лівобережної Гетьманщини⁴. Окрім того, гетьман засвідчував, що де-факто об'єднав три складові козацької України – обидві Гетьманщини й Запорожжя⁵.

Конфлікт із Білгородською ордою, ускладнення відносин із Портою й реальна загроза передачі нею булави Ю. Хмельницькому помітно послабили позиції П. Дорошенка у Лівобережжі. Втрачаючи віру в спроможність гетьмана утримати тут свою владу, його вчорашні прихильники й союзники почали вагатися, переорієнтовуючись на російського царя та Д. Многогрішного. На бік останнього переходили окремі поселення.

¹ БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 70 зв. – 71.

² АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 51 зв. – 52.

³ Там само. – Арк. 52.

⁴ Там само.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 173.

Подібні настрої з'явилися, зокрема, в полковому місті Лубнах. Довідавшись про це, наказний гетьман генеральний осавул Яків Лизогуб і група полковників 8 лютого 1670 р. звернулися до населення Лубенського полку з листом, переконуючи товариство й міщан залишатися вірними П. Дорошенку, якому вдалося об'єднати козацьку Україну. Цей лист є своєрідним маніфестом національно-патріотичних кіл Гетьманщини, проїнятим щирою любов'ю до України й тужливим уболіванням за її майбутню долю. Як витікає із його змісту, найбільшою політичною цінністю патріотично налаштована еліта вважала досягнення єдності, реальними кроками на шляху до цього ставали припинення міжусобиць, незалеження від Російської держави та Речі Посполитої. У листі підкреслювалося, що нині добра справа досягнутої єдності «знову починає хитатися через нерозумних людей» і «порушників святого миру», що «все це чинить лукавий ворог, котрий ніколи не хотів добра народу нашому українському». Його автори вважали своїм обов'язком нагадати про той час, коли було «багато гетьманів в Україні, вітчизні нашій, за підмовлянням московським; за яких приводом і подарунками, скількох багатьох чесних людей з вітчизни нашої вивелося; як багато крові неповинних душ і народу нашого, з розоренням різних в Україні міст, немилостиво пролилося; як багато і по цей час братії нашої, хоча їх уже велено звільнити на волю, у засланнях московських і по різних неволях перебуває і це все у наших очах і в добрій завжди пам'яті має бути»¹.

Задаючись питанням: «чи це, бажаючи добра для нашого народу, чи це, бажаючи нам розорення такі нацькування, аби одні других різали, сіяла і всіває Москва між наш народ і війська запорозького?», автори листа наголошували: «нехай цар московський і король польський, як монархи християнські будуть собі здорові, а вам з нами між собою для чого перебувати у розбраті? Тим паче, коли вони, будучи монархами, про мир між державами своїми між собою домовляються, то і нам належить не ворогувати, але одноставно усім дбати про зміцнення своїх вольностей і про утихомирнення своєї вітчизни України. До цього ж маємо доброго й спроможного провідника, пана гетьмана Петра Дорошенка, котрий не про що інше, але тільки про те, аби ніколи роздвоєною і розрізною не була Україна [мислить]». Вони закликали лубенчан: «... не бажайте добровільно від війська запорозького і від природної вітчизни до чужоземного народу відриватися, бо якщо не будемо між собою триматися єдиної думки, то якої вольності і якої безпеки кожен з народу нашого потім зможе надіятися? Про це все поміркуйте». Відповідаючи на докори,

¹ Там же. – С. 182–183.

чому на їхні прохання до них на допомогу не з'явилися татари, Я. Лизогуб і старшини зауважили, що так гетьман вирішив «з доброго умислу, маючи бажання зберегти у цілісності ваше майно, коли побачив, що такої великої сили сюди посилати не має проти кого, а надіславши дарма у зимовий час, побоюювався, аби вам ці орди замість допомоги не робили шкоди у пожитках ваших». Вони запитували у козаків та міщан: «Для чого нам чужі війська на допомогу закликати? Самі б, якщо потрібно, могли тих утихомирити, коли б тільки усіх ваших милостей на це була справжня одностайність з нами»¹.

Не виключаємо, що звернення подібного змісту надсилалися і в інші міста. Проте запобігти переходам населення на сторону лівобережного гетьмана не вдалося. Це змушений був не без гіркоти визнати й сам П. Дорошенко. Окремі лівобережні полки (зокрема, Лубенський, Миргородський і Полтавський), як зазначав він 19 лютого (1 березня?) у листі до білоцерківського коменданта, що перебували до цього під його владою, «мусили у цей час поклонитися московському гетьману, проте залишаються у добрій приязні до мене, бо і тепер цих полків міста, ближчі до нас, обсажені моїми військами»². У середині лютого 1670 р. Р. Дмитрашко-Райча на чолі Переяславського, Чернігівського і частини Київського полків розпочав наступ на лівобережні міста Черкаського полку. Щоб запобігти їхньому захопленню, 20 лютого П. Дорошенко призначив білоцерківського полковника Степана Бутенка наказним гетьманом і звелів йому зібрати Білоцерківський, Паволоцький і Київський полки, щоб виступити з ними проти неприятеля. Однак, вочевидь, через загрозу нападу запорожців і татар ця акція не відбулася³.

Отримавши приязного листа від сілістрійського паші, гетьман віддав розпорядження паволоцькому й білоцерківському полковникам скласти реєстри збитків, нанесених білгородськими татарами, коли ті стояли на закладах по містах, вибирали «стації готовими грошима, золотом, сріблом і під заставу, худобою і різними утисками, а наостанок і людьми, забраними до неволі, і спустошенням церков...», та надіслати до нього; наказав також усіх захоплених татар відправити у його розпорядження, щоб обміняти їх на невільників-українців⁴. Враховуючи загрозу появи татарських чамбулів, П. Дорошенко розпорядився посилити обороноспроможність міст. «Тут в Україні готуються сильно, – відзначав 9 березня в одному з листів

¹ Там же. – С. 183–184.

² БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 193.

³ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 193 зв. – 194; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 284.

⁴ Korzon T. Dola i niedola... – Т. II. – S. 315.

Я. Льобель, – у всіх містах фортифікуються, бо у великому страху перед татарами, котрі також готуються [до походу] в Україну»¹.

Гетьмана не могли не непокоїти російсько-польські переговори в Андрусові. Переймаючись долею Лівобережної Гетьманщини, він виклав свою позицію у згаданому вище листі. У разі, якщо лівобережний регіон продовжуватиме перебувати під царською владою, П. Дорошенко залишав за собою право віддати наказ тогочасним полкам «шукати відповідного володаря і не був би порушником заприсягнутих монархами пактів». Якщо ж Лівобережжя повернулося б до Корони, він би «старався усіма силами не лише ті три полки (що підпорядковувалися П. Дорошенку. – *Авт.*), але і всі під державу й. к. м. і регімент наш стародавній повернути»². Того ж дня цю проблему гетьман порушив і в листі до Я. Собеського, відзначаючи, що у Задніпрів'ї «Москва собі гетьмана свого вчинила» і має його «за свою власність», однак окремі міста й полки залишаються «зичливими і покірними й. к. м. і регіменту стародавньому Війську Запорозькому нашому». Він просив повідомити йому, чи керуватиметься новий король умовами Андрусівського перемир'я, чи укладатиме новий договір. Якщо ж той погодиться визнати Лівобережжя за Росією, то «тоді, – підкреслював П. Дорошенко, – мусив би і я належного собі шукати володаря». Він наголошував на своєму бажанні провести комісію до появи татар в Україні, оскільки в іншому разі уже слід було б «дбати про збереження свого життя і цілісність краю». Гетьман звертав увагу польської сторони на мінливість настроїв населення: «Народ же наш уподібнюється очерету – нахилається за більшою силою... куди б військо, туди б і я рад не рад мусив би хилитися»³.

Петро Дорошенко також не залишав спроб порозумітися з Д. Многогрішним, який, попри підтримку Москви, не спромігся здобути авторитету серед старшини і козаків. За свідченням його слуги Жидецького, гетьманська політика знаходила повну підтримку лише у переяславського й стародубського полковників, а з боку інших – «так і сяк»⁴. Для Д. Многогрішного неприязне ставлення до нього значної частини старшин і козаків не було таємницею. У кінці квітня він повідомив полковникам та іншим старшинам, котрі приїхали привітати його зі святом Воскресіння Христового (до речі, до резиденції гетьмана не з'явилися лубенський і полтавський полковники), що коли справді козаки «усіх міст», як він чув, «його

¹ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 194.

² Там само. – Арк. 193.

³ Grabowski A. Ojczyście wspominki. – Т. II. – S. 299–300.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 188.

гетьмана мало люблять», то він готовий уступити клейноди тому, «кого вони собі гетьманом оберуть»¹. Враховуючи подібні настрої і непевність становища Д. Многогрішного, П. Дорошенко в кінці лютого – на початку березня відправив до нього посланців, пропонуючи бути з ним «у дружбі і в об'єднанні». Одночасно він надіслав універсал до полковників і старшин, схиляючи їх також до дружби і єдності². Чим завершилися ці переговори з лівобережним гетьманом, невідомо. Припускаємо, що останній не відхилив можливості підтримувати взаємні контакти. Водночас, зважаючи на складну внутрішньополітичну ситуацію, П. Дорошенко змушений був відмовити С. Разіну, який звернувся до нього за допомогою³.

Як поставилися до пропозицій і клопотань гетьмана політичні еліти Речі Посполитої і Порту? Для польських урядовців і дипломатів не стали новиною його наміри домогтися удільності Правобережної Гетьманщини. Ще на початку січня 1670 р. комісари Речі Посполитої в Андрусові констатували наявність у П. Дорошенка бажання «мати певний уділ і обмежування України...»⁴. Таку ж думку висловив Я. Собеський у листі від 3 лютого до краківського воєводи Олександра Любомирського, розмірковуючи над майбутньою комісією з Військом Запорозьким. Аргументуючи доцільність її оперативного проведення (12 березня у Кам'янці-Подільському), великий коронний гетьман зауважував: «Я розумію, і бодай би помилився, що козаки будуть вимагати особливого уділу й відмежування від нас і захочуть далеко закраяти, на що нам вчасно слід відреагувати». При цьому він не сумнівався у тому, що «даний уділ під приводом релігії козацтво захоче зробити Руським»⁵, а саме: добитися визнання факту існування Української держави на умовах Гадацького договору⁶. У принципі, великий коронний гетьман схилявся до пошуку порозуміння з Військом Запорозьким, засвідчуючи готовність піти на поступки⁷. Інше питання – наскільки суттєві?

Переважає більшість політиків і впливових сановників, як і раніше, відмовлялася визнати козацьку Україну удільною державою під протекцією короля. Щоправда, окремі представники профранцузьки налаштованої опозиції (малькотентів-бунтівників) висловлювалися за припинення експансії на схід і відмову від претензій на українські землі. Так, коронний

¹ Там же. – С. 186–187.

² Там же. – С. 185–186.

³ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 722.

⁴ БМЧ. ВР. – Стр. № 166. – Арк. 21: БН. ВМФ. – № 7613.

⁵ Kluczycycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 493, 494.

⁶ Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 208–209.

⁷ Korzon T. Dola i niedola... – Т. II. – S. 337–338; Stolicki J. Elity Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny... – S. 261.

стольник Ян Велопольський у «Листі шляхтича польського до сусіда після коронаційного сейму» (грудень 1669 р.) заявив: «Також будемо старатися, аби заспокоєння України відбулося ефективно..., а, якщо не вдасться, навчимося по бідному жити, і хіба нам не має вистачити панування по Сан і Віслу? А впаде ще гірша доля, бережи Боже, на Вітчизну, вистачить і того з нас, що ми вже назбирали, вистачить»¹. Проте, повторимося, подібні настрої серед шляхетської спільноти й правлячих кіл становили радше виняток, ніж засвідчували появу нових тенденцій.

Наростання загрози з боку Порти спонукало Варшаву шукати шляхів, які б змусили Стамбул відмовитися від протекції над козацькою Україною. Цій меті мали слугувати й дипломатичні акції, спрямовані на дискредитацію П. Дорошенка. Наприклад, інструкція (кінець січня) послові до столиці Порти Францішку Висоцькому зобов'язувала його всіляко демонструвати туркам віроломність гетьмана. Для більшої переконливості він мав показати листи від П. Дорошенка, аби засвідчити, як той з ними нещиро поводить². З іншого боку, польська еліта не бажала йти на остаточний розрив із гетьманом, побоюючись втратити козацьку Україну. 18 лютого М. Вишневецький звернувся з універсалом до Війська Запорозького, повідомляючи про ухвалу ради сенаторів провести 29 березня комісію, яка мала підтвердити всі його права, вольності й свободи, і пропонував обрати «поважних людей» для участі в її роботі³.

Саме тому Варшава організовує доброзичливий прийом послів П. Дорошенка. Їм дозволили навіть узяти участь у церемонії шлюбу короля з донькою римського цісаря Фердинанда III Елеонорою Марією, під час якої вони оголосили свої прохання й клопотання. Зібрана М. Вишневецьким рада ухвалила визначити комісарів на переговори з тим, щоб розглянути козацькі пропозиції⁴.

5 березня 1670 р. розпочав роботу сейм. Проте він не приділив належної уваги українській проблемі⁵. 17 березня у короля відбулася нарада для вироблення інструкції комісарам, основні положення якої були сформульовані до кінця місяця (переговори планувалося провести в Острозі). Тоді ж було відправлено назад українське посольство⁶. У відповіді на лист

¹Wójcik Z. Między traktatem... – S. 179; Tegoż. Jan Sobieski 1629–1696. – Warszawa, 1983. – S. 175.

²Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 209.

³БМЧ. ВР. – Спр. № 166. – Арк. 227–229.

⁴Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 211.

⁵Stolicki J. Elity Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny... – S. 262–263.

⁶БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 219–219 зв.; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 288–290; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 216–217.

українського гетьмана король висловлював жаль із приводу вбивства татарами послів, які поверталися з коронаційного сейму, обіцяв виготовити дублікати відібраних у них документів, відкликати й покарати Я. Пива, звільнити з ув'язнення сина Г. Лісницького й засвідчував прагнення заспокоїти руський народ і Військо Запорозьке¹. Однак це був лише дипломатичний маневр. У цілому ж, на думку польського історика Я. Домбровського, королівський двір, у якому провідну роль відігравав підканцлер А. Ольшовський, вирішив (можливо, не без узгодження з М. Вишневецьким) відхилити абсолютну більшість клопотань українського гетьмана².

Тим часом відбулася подія, що мала помітний вплив на геополітичне становище козацької України та зовнішню політику П. Дорошенка. 17 березня завершилися переговори в Андрусові. Прийнятий документ підтверджував положення Андрусівського перемир'я й Московського договору 1667 р. «в усіх статтях, комах і крапках». Передбачалося й надалі збирати, з дозволу обох монархів, комісії для обговорення питань «щодо відриву правобережного Українського гетьманства від союзу з Османською імперією» і «приведення їх (українців. – Авт.) до належного послуху». Стосовно Києва було вирішено, що він залишатиметься у руках росіян ще кілька місяців – до часу зібрання нової комісії, яка мала розглянути питання про «заспокоєння України і ліквідацію у ній турецьких впливів»³. Дізнавшись про зміст досягнутих домовленостей, Я. Собеський не приховував оптимізму щодо перспектив, які відкривалися в подальших переговорах із представниками Правобережної Гетьманщини. Козаки «швидше до згоди на комісії схляться, – писав він 18 березня комісарам, – коли почують, що мир і союз з Москвою підтверджені»⁴.

Припускаємо, що на середину березня П. Дорошенко також отримав відомості про хід переговорного процесу між Росією і Річчю Посполитою. Це переконало його в тому, що обидві держави швидше за все погодяться на підтвердження умов Андрусівського договору. Тим самим перекреслювалися будь-які надії на можливість загострення російсько-польського конфлікту, що давало певні шанси за допомогою польської зброї поновити

¹ БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 71; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 288.

² Dąbrowski J. Próby rozwiązania... – S. 154.

³ БІО. ВР. – Спр. № 245/II. – Арк. 229–231; Чухліб Т. В. Гетьманування Петра Дорошенка: причини «вірності» та «зради» королю, султану й царю (1665–1676 рр.). – С. 50–51; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 215; Wójcik Z. Między traktatem... – S. 227–230.

⁴ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 495.

свою владу над возз'єднаною козацькою Україною¹. Не виключено, що тоді гетьман отримав листа від Анджея Ольшовського, в якому той докоряв за його стосунки з Росією та Портою, а також звертав увагу на те, що в одному з листів до короля був пропущений титул «князь руський». Вважаючи ці докори безпідставними, 15 березня Петро Дорошенко дозволив собі досить різку відповідь². По-перше, він не приховував невдоволення тим, що підканцлер застерігав короля стосовно контактів гетьмана з росіянами та турками, через що могла ускладнитися справа із поновленням королівською канцелярією кількох десятків привілеїв, відібраних татарами у вбитих послів. Український правитель запевняв польську сторону, що жодних переговорів з О. Ординим-Нащокіним не вів, лише відповів на отриманий від нього лист. Що ж стосується листування з Портою, то воно нічим не загрожує королю й Речі Посполитій. Адаже всі гетьмани вели його до нього і будуть вести після нього, бо змушені, окрім усього іншого, скаржитися на збитки, завдані татарами. Тому «даремно на Військо Запорозьке вудила (мундштук³ накладати», бо їх «цим від того не утримати». При цьому гетьман наголошував: «Вистачить того, що, за ласкою й. королівської милості, за достоїнство його і цілісність (?) спільної вітчизни будуть охоче віддавати життя (накладати своїми головами)...»⁴.

По-друге, вперше за роки свого гетьманування П. Дорошенко, не приховуючи обурення, офіційно порушив проблему неприпустимості зневажання польською політичною елітою місця й ролі Руського князівства у політичній системі Речі Посполитої. Адаже, як і більшість тогочасної української шляхти й козацтва, він розглядав Русь її рівноправною (поряд із Коронаю та Литвою) складовою. Обіцяючи покарати писаря гетьманської канцелярії за те, що в листі до короля він пропустив слова «князь руський», П. Дорошенко водночас підкреслював, що в документах, які виходять з польських урядових установ, вживають тільки терміни «Корона Польська» і «Велике князівство Литовське», «викидаючи Русь за плоти». І далі, розвиваючи свою думку, він зазначав: «... нехай це не буде за образу маєстату володарського його королівської милості пана мого милостивого, але писати й. к. м. князем руським і [водночас] не хотіти в станах речі Посполитої згадувати князівство Руське, яка ж тоді в цьому є справедливість»⁵.

¹ Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 211–214; Wójcik Z. Między traktatem... – S. 221–223.

² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 291.

³ Мундштук – додаткові металеві деталі з підйимальною розпинкою біля піднебіння, за допомогою яких зручніше правити конем.

⁴ БМЧ. ВР. – Спр. № 166. – Арк. 335–337.

⁵ Там само. – Арк. 335–336.

По-третє, висловлюючи подяку королю за виданий універсал щодо проведення комісії, яка б розглянула питання укладення «святого миру» і вдоволення претензій української сторони, гетьман звертав увагу підканцлера на можливість зриву її польською елітою, посилаючись при цьому на нерівність становища православного духовенства, шляхти й поспільства руського та засуджуючи дії уніатів, які «стинають людей нашої релігії, що недавно відбулося в Белзі...». П. Дорошенко клопотався, аби насамперед король і стани Речі Посполитої задовольнили «прохання наші про нашу релігію»¹. Отже, основним мотивом висловлених у листі вимог і претензій став захист не козацьких, а національно-релігійних інтересів.

Протягом березня-квітня 1670 р. становище гетьмана залишалося надзвичайно складним. Як і раніше, не вдавалося порозумітися із запорожцями, хоча вони й відхилили пропозицію білгородського паші та Ю. Хмельницького підтримати претензії останнього на булаву². Очолована М. Ханенком запорозька спільнота, як і раніше, підтримувала союзницькі відносини з кримськими татарами. Як констатував 14 квітня польський посол до Криму Ян Карвовський, «кримці із Запоріжжям взяли приязнь...»³. Маємо дані кількох джерел, що запорожці схилили татар «іти війною на Дорошенка»⁴. Проте останні, не отримавши дозволу від султана, поки що утримувалися від ворожих акцій проти Правобережної Гетьманщини.

Гетьман не міг не розуміти непевності свого становища. Безперечно, вирішальним чинником впливу на збереження чи втрату ним влади стала позиція Стамбула. Засвідчення йому дружельюбних намірів сілістрійським пашею, швидше за все, було удаваним, аби «приспати» його пильність і за сприятливих обставин захопити живим⁵. Так, для Я. Карвовського не залишилася непоміченою неприхована ненависть до українського правителя з боку мурз і турецької адміністрації в Білгороді. Вони повідомили йому про підготовку, за наказом Мегмеда IV, Білгородської, Буджацької й Ногайської орд під проводом сілістрійського паші та кримського хана до походу в Україну, аби «будь-яким способом схопити Дорошенка, витяти старшину і на місце Дорошенка поставити Юрася Хмельницького, бо Юрась прохав цезаря турецького про гетьманство, обіцяючи за дуже стислі терміни припровадити усіх козаків, як бунтівних, так і вірних з усією Україною». По тому разом

¹ Там само. – Арк. 337–338.

² АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 52.

³ БЮ. ВР. – Спр. № 245/II. – Арк. 235.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 185–186.

⁵ БЮ. ВР. – Спр. № 245/II. – Арк. 235.

з козаками, взявши їх «у міцні руки», султан мав намір вирушити до Кам'янця-Подільського¹.

Змінити ситуацію могли лише успішні переговори українського посольства в Стамбулі. Воно було споряджене П. Дорошенком, вочевидь, у кінці квітня². На жаль, про хід переговорного процесу маємо лише скупі відомості «Реляції пп. комісарів...», які слід сприймати критично. Переговори виявилися тривалими і, припускаємо, далеко не простими. Перелом у їх ході відбувся у другій половині квітня, коли турецький уряд переконався у провалі (внаслідок непримиренної позиції Запорожжя, кошовий гетьман якого М. Ханенко сам хотів заволодіти булавою) наміру привести до влади Ю. Хмельницького та достовірності інформації щодо запорозько-кримської угоди 1669 р. Як наслідок – «знову відновлюється довір'я Порти до Дорошенка»³. Сторони досягли домовленості, що коли йому не вдасться утриматися в Лівобережжі, то гетьман буде обиратися там лише після «порозуміння» з правобережним правителем і лише з його відома «залишатися на гетьманстві». Українські послы, якщо вірити «Реляції пп. комісарів...», змушені були погодитися з Портою, яка вимагала надати на деяких землях Правобережжя, що залишатимуться у складі Польщі (на Костянтинівських, Ожогівських і Меджибізьких полях), кочовиська татарам Білгородської та Ногайської орда, які мали оселитися там зі своїми сім'ями. У Меджибожі, Старокостянтиніві, Барі, Лабуні, Полонному й Збаражі передбачалося розташувати тритисячні залоги з яничарів і серденят⁴.

1 (11?) травня султан звернувся з листом до П. Дорошенка й населення козацької України, де підтвердив факт прийняття їх під протекцію. «І я за це не хочу від вас жодних податків і роботи, і дарів, – наголошувалося у ньому, – але всякими вас обдаровую вольностями, якими маєте користуватися без порушення. Тільки ви, коли мені потрібне буде військо, аби з гетьманом своїм йшли туди, куди буде наказано». Володар Порти брав на себе зобов'язання обороняти Україну «зі всіма військами, старшиною

¹ Там само. – Арк. 232–233.

² Czamańska I. Czy wojna z Turcją, w 1672 roku była nieunikniona? Poselstwo Franciszka Kazimierza Wysockiego do Turcji w latach 1670–1672 // КНІ. – 1985. – Р. ХСІІ. – № 4. – С. 778.

³ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 52.

⁴ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 52; Степанков В. «Реляція панів комісарів Острозької комісії» (вересень 1670 р.) як джерело дослідження політичної історії Правобережного гетьманства // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць на пошану відомого вченого, історика, українознавця, академіка Української Могилянсько-Мазепинської Академії наук (м. Оттава, Канада) Ярослава Івановича Дзирі. – К., 2002. – Число 8–9. – Ч. 2. – С. 172–173.

й меншими, з усіма городами і землями, по-справжньому, як своїх». Він переконував не боятися ворожих дій з боку Кримського ханства, буджацьких і ногайських татар, пашів й господарів: «...усіх слуг моїх не бійтеся і в тишині жити будете». Кримський хан «не має мати жодної справи до війська запорозького». Для кращого взаєморозуміння між правителем Криму і гетьманом вони обидва повинні були обмінятися знатними заручниками. Військо Запорозьке зобов'язувалося відправити до столиці імперії свого резидента – «вірну й правдиву особу». П. Дорошенкові надсилалися також бунчук і корогва, причому «не на підданство, а тільки у знак приязні і на пострах ворогам вашим»¹.

Щоправда, і після підтвердження протекторату над козацькою Україною султан, за даними реляції, не особливо довіряв П. Дорошенку. Не випадково він не поспішав надсилати допомогу для реалізації його намірів. Володар імперії хотів, як зауважили її автори, спочатку переконатися у силі Дорошенка, щоб запобігти втратам серед своїх людей, котрих послав би в Україну, особливо «якби низові і городові [козаки], залишивши Дорошенка, разом з кримською і військами в. к. м-ті п. н. м. ударили на турецьку допомогу». Виходячи з цього, турецька сторона схилилася до думки про доцільність введення в Україну потужної сили². Зі свого боку, гетьман, остерігаючись ворожих акцій із боку запорожців і татар, постійно перебував у Чигирині, покладаючись переважно на вірність 10 тис. серденят, розташованих на постій на теренах найближчих до столиці полків³. Намагаючись зберегти плацдарм у Лівобережжі, він звертався до старшин і козаків Полтавського й Миргородського полків з вимогами не підпорядковуватися владі Д. Многогрішного. Своєю чергою, останній також домагався від них вірної служби. Тому, за визнанням колишнього прилуцького полковника Лазаря Горленка, «полтавці й миргородці, зачинившись у містах, ні того, ні другого не слухають»⁴.

У другій половині квітня гетьман довідався, як від посольства, що повернулося з Варшави, так і з листів польських можновладців і комісарів, про скликання комісії, «нам давно обіцяної на заспокоєння християнства». Однак перш ніж надіслати послів до Острога, П. Дорошенко вирішив завчасно з'ясувати для себе низку важливих проблем. 30 квітня він звернувся до комісарів із проханням повідомити, чи мають вони повноваження вести переговори навколо змісту тих пунктів, які висувалися Військом

¹ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 172–174.

² АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 52–52 зв.

³ Там само. – Арк. 52 зв.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 187–188.

Запорозьким на елекційний і коронаційний сейми, а також просив переслати інструкцію від короля та станів Речі Посполитої, щоб знати, які настанови давати своїм послам, і для гарантії спокійного «проведення трактатів» відправити поважних заручників. Він повідомляв про свій намір не розпочинати переговори, доки не отримає відповіді на ці прохання¹.

Висунуті умови засвідчують бажання гетьмана домогтися від польської сторони дієвих кроків у справі досягнення політичного порозуміння. Він недвозначно давав зрозуміти, що без задоволення основних вимог Війська Запорозького переговори не матимуть успіху. Саме тому для нього було важливо отримати достовірну інформацію про наміри урядових кіл Речі Посполитої та можливі поступки з їх боку. Справді, ситуація, в якій перебував П. Дорошенко, вимагала від нього, з одного боку, виваженості, а з другого – рішучості, оскільки розрив із Портою міг мати вельми негативні наслідки як власне для нього, так і для Правобережної Гетьманщини. Піти на цей крок можна було тільки за умови істотних поступок і гарантій безпеки з боку Варшави. Чи була вона готовою внести кардинальні зміни до своєї традиційної політики стосовно Української держави? Відповідь на це питання дає ознайомлення зі змістом інструкції, текст якої був остаточно узгоджений 30 березня. Згідно з цим документом, комісарам належало якнайшвидше виїхати до Острога, де передбачалося провести переговори. Вони могли погодитися на перенесення місця зустрічі на кілька миль, якби проти визначеного населеного пункту заперечували посланці Війська Запорозького. Листи про хід переговорів мали надсилатися королю виключно через львівську пошту. Заборонялося згадувати про них у приватному листуванні, а також будь-яким особам проводити «таємні конференції з козаками». Комісарам доручалося відразу ж з'ясувати, чи «щиро хоче миру» інша сторона та чому гетьман і старшини не виконували умов Підгаєцької угоди, разом із татарами «воювали ці краї», прийняли турецьку протекцію, «старост і панів дідичних не допускали до маєтків», чому П. Дорошенко шукав протекції московського царя, а також пропускав у титулатурі короля словосполучення «князя руського».

Вони мали пообіцяти «генеральну амністію» за всі ці вчинки «згідно прав 1661 року і Підгаєцької угоди», але за умови відмови від турецької протекції й видачі комісарам клейнодів, листів від Порти та двох татарських сановників. Водночас українській стороні висувалася вимога в майбутньому більше ніколи не звертатися за протекцією до іноземних володарів.

¹ББ. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 15: БН. ВМФ. – № 2227; Grabowski A. Ojczyzste spominiki... – Т. II. – S. 301.

Комісари зобов'язувалися відхилити домагання козацької делегації створити у Речі Посполитій окремих трибунал для козаків, тому що шляхтичам з України, які мають свій трибунал у Любліні, не пристало ставати у ньому «перед козаками й попами». Разом із тим вони мали гарантувати козацтву захист його прав у випадках, коли «від наших чи де-факто, чи де-юре вчинялися прикрості». Водночас передбачалося скасувати кадуки на козацькі хутори, а також видані козакам привілеї чи дотації на королівські або церковні володіння. Крім того, козакам заборонялося претендувати на дідичні шляхетські маєтки.

Король брав на себе зобов'язання (за згодою Апостольської столиці) розв'язувати всі спірні питання релігійного життя. Зокрема, він обіцяв після обрання нового Папи владнати майнові суперечки між православними і уніатами на умовах, передбачених Гадяцькими пактами і внесених до «*Volumina legum*» («Книги прав»). Комісари у цьому пункті мають «уважно й обережно» поступити, дбаючи про те, щоб «унії не було завдано шкоди й трактат цей не виявився розірваним», тим більше, що біскупи виступали проти Гадяцького договору.

Корона мала погодитися з вимогою Війська Запорозького звільнити маєтки православної церкви від «хлібів (стацій?), переходів і різних жовнірських повинностей й обтяжень», а православних священиків зрівняти у правах із католицьким духовенством, не примушувати до «роботи, ... до годування собак й інших утисків». Король обіцяв повернути митрополіч шати, віднайдені у Білій Церкві, розв'язати суперечку щодо прав на Київську митрополію між митрополитами Й. Тукальським та Антонієм Винницьким на користь першого, гарантувати на майбутнє проведення елекції митрополита, «відповідно давніх прав», без примусу. Церковних посадовців мали обирати «відповідно давніх прав і звичаїв, що існують й нині», однак владиками могли ставати лише шляхтичі. Від імені короля комісари мали пообіцяти, що на вакантні посади дигнітаріїв (високих урядовців) і земських урядів призначатимуться заслужені особи – русини «релігії грецької». За наполяганням української сторони комісари повинні були дозволити відкриття академій і шкіл, як це передбачалося Гадяцькими пактами, при цьому позбавивши лютеранів, кальвіністів й аріан права на навчання або викладання у них.

Комісари зобов'язувалися виявляти максимальну розсудливість і старання, аби переконати козаків відмовитися від вимог виокремити воеводства, де вони проживали, оскільки це зашкодить не лише усій Короні, а й самому Війську Запорозькому. Натомість їм доручалося пообіцяти реєстровцям (вони, «як люди рицарські, вільні, мали належати лише до [юрисдикції] самого гетьмана запорозького або свого старшого») та їхнім

сім'ям гарантії вільного проживання у місцях, «де перед цією війною здавна перебували у домах, хуторах й осідлостях своїх». Жовнірам заборонялося зупинятися там на постой; навіть старости й урядники позбавлялися щодо них будь-якої юрисдикції. Водночас комісарам належало добитися, щоб козаки залишили дідичні, шляхетські маєтки й переселилися до королівських володінь. Тільки у крайньому разі, щоб не зірвати угоди, дозволялося погодитися на їх проживання у Брацлавському воєводстві.

Комісари, згідно з попередніми умовами, повинні були домагатися зменшення чисельності Війська Запорозького. Реєстр мав складатися кожного року, щоб «було відомо, хто козак, а хто підданий»; запорозький гетьман і реєстровці, «як це бувало здавна», мали підлягати великому коронному гетьманові. Термін повноважень гетьмана Війська Запорозького обмежувався трьома роками, після чого, повідомивши короля й коронного великого гетьмана, козаки обирали чотирьох кандидатів на гетьманську посаду, а вже король затверджував на ній когось із них. У разі виникнення потреби дострокового переобрання, козаки мали заручитися на те письмовим дозволом короля. Війську Запорозькому заборонялося без відома короля чи коронних гетьманів надсилати посольства до іноземних володарів і приймати їхніх послів. Чигирин позбавлявся статусу основного політичного центру Правобережжя, а резиденцію гетьмана час від часу слід було поперемінно переводити до Корсуня або Канева. Комісари уповноважувалися добиватися заборони на приєднання до Чигирина Терехтемирівського монастиря й до булави Білої Церкви, в якій залишалася польська залага. Також їм належало узгодити питання про розміщення жовнірів у Корсуні й Каневі.

Висувалася вимога вільного повернення шляхти до власних володінь, а «гетьман запорозький повинен пильнувати, щоб шляхта безпечно почувалася у своїх маєтках». Обмежувалася також чисельність посольств Війська Запорозька до короля, що мотивувалося давніми звичаями та тими збитками, які завдавалися населенню під час їхнього пересування. Гетьману і Війську Запорозькому заборонялося порушувати укладені з російським царем домовленості щодо задніпровських полків. Протягом 13 років, або до часу укладення вічного миру, Задніпров'я мало залишатися у підданстві Москві. У разі потреби в спільних діях пересування польських і російських військ мало відбуватися без шкоди «для України».

Стосовно вимоги Війська Запорозького поновити «чинність Гадяцьких пактів» комісарам доручалося нагадати козацьким послам, що їх було укладено під час «шведської війни», і козакам «там багато було дозволено не для чого іншого, а тільки для того, аби були вірними й. к. м-ті й Р-чі П-тій». Однак вони самі ці домовленості порушили, «вдалися до

Москви» (згідно з умовами договору, до Росії відходила лівобережна частина України), а під Чудновом «добровільно відмовилися у цих пактах від князівства Руського». Не порушували цього питання і на сеймі 1661 р. У цілому ж вигоду від Гадяцьких домовленостей мали лише окремі особи, котрі отримали маєтності та почесні посади, через що у Війську одні стали «ліпшими, інші – підліпшими», а отже, козакам тепер вигідніше укласти з Коронаю «вічний мир».

Інструкція вимагала від комісарів у жодному разі не поступатися інтересами «святої римської віри» та не погоджуватися на зменшення церковних маєтностей уніатів, а також зробити все, щоб запобігти «відмежуванню чи виокремленню воєводств для козаків»¹.

Аналіз пунктів інструкції дає підстави для висновку про те, що король і політична еліта, прийнявши рішення про комісію, намагалися не розв'язати українську проблему, а, зважаючи на складне становище П. Дорошенка, змусити його і Військо Запорозьке капітулювати, тобто фактично погодитися на ліквідацію держави. Усі важливі питання національно-політичного й релігійного характеру були проігноровані. Умови майбутньої угоди не йшли у жодне порівняння не тільки зі змістом статей Гадяцького чи Чуднівського договорів, а навіть поступалися Білоцерківському (1651) та Кам'янецькому (1653) трактатам. Вони були значним кроком назад і порівняно з Московськими статтями 1665 р. І. Брюховецького, оскільки не передбачали визнання за Правобережною Гетьманщиною навіть політичної автономії, пропонуючи натомість задоволення лише станових (корпоративних) прав козацтва (це питання було актуальним у 20–30-х роках XVII ст.).

Складається враження, що польська сторона, добре знаючи зміст вимог П. Дорошенка, свідомо зайняла непоступливу позицію, щоб, відмовившись від пошуку компромісів, спровокувати зрив переговорів і тим самим остаточно зламати його опір. Не випадково до складу комісії, яку очолив видатний польський дипломат, чернігівський воєвода Станіслав Казимир Беневський, не потрапив Я. Собеський – прихильник політики поступок українській стороні. Рішення про відсторонення від участі у переговорах сильно вдарило по самолюбству великого коронного гетьмана, оскільки саме на нього до того часу покладалася відповідальність за врегулювання відносин із Військом Запорозьким². Щоб якось залагодити ситуацію, уряд доручив королівським посланцям Станіславові Лужецькому

¹ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 63–68.

² Korzon T. Dola i niedola... – Т. II. – S. 376; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 223.

і Карлові Даниловичу запропонувати йому, згідно з отриманою інструкцією від 25 квітня, за власним бажанням з'явитися до Острога й «своїм авторитетом» «допроводити цю справу до щасливого кінця»¹.

Ще одне важливе зауваження. На початковому етапі переговорів, М. Вишневецький, із метою уникнення важких наслідків від постоїв жовнірів (гіберни) для королівських, церковних і шляхетських маєтків, виступив із пропозицією ввести польські підрозділи у межі козацької України («війська аби з України не йшли»)². По суті, реалізація такого плану означала розв'язання війни. На цей аспект слушно звернув увагу коронний гетьман. У відповіді М. Вишневецькому від 8 травня він висловив побоювання, щоб «впровадженням військ Р-чі П-тої до України не дати козакам оказії для ворожнечі і шкідливого передчасного відчаю»³. Не виключено, що подібні акції Варшави стосовно П. Дорошенка певною мірою зумовлювалися її поступовою переорієнтацією на кошового гетьмана М. Ханенка. Принаймні на таке припущення наводить зроблене на початку липня Я. Собеським зізнання, що запорожці «багато разів присилали до й. кор. м. послів», запевняючи в своїй прихильності⁴. У другій половині квітня під час переговорів із підканцлером А. Ольшовським татарський посол запевнив Варшаву у намірах Криму підтримувати кандидатуру М. Ханенка на гетьманську посаду, оскільки кримська знать вважала П. Дорошенка зрадником⁵. Не випадково в Чигирині не виключали перспектив порозуміння між кошовим гетьманом і польським урядом вже на початку переговорів в Острозі⁶.

8 травня 1670 р. польські комісари отримали листа П. Дорошенка з відомими нам вимогами. Відповідь не забарилася. Вона передбачала задоволення всіх слухних і справедливих прохань Війська Запорозького та засвідчувала щире прагнення короля і станів Речі Посполитої до укладення миру. Комісари гарантували безпеку українським послам і вислали текст інструкції⁷.

Тим часом ситуація для гетьмана погіршувалася. На початку травня татарські підрозділи з'явилися на Чигиринщині, й не виключено, що кілька днів вони тримали гетьманську резиденцію в облозі. Ця подія стала підставою для поширення у Варшаві інформації, що разом із татарами в операції взяли участь також підрозділи М. Ханенка, П. Суховієнка й на-

¹ БЮ. ВР. – Спр. № 3559/II. – Арк. 23. 34; БН. ВМФ. – № 958.

² Там само. – Арк. 23 зв., 34.

³ Там само. – Арк. 24, 34 зв.

⁴ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 271 зв.

⁵ Korzon T. Dola i niedola... – Т. II. – S. 374.

⁶ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 292.

⁷ ББ. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 15 зв. – 16; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 226.

віть Д. Многогрішного¹. Після того, як вони відійшли від міста, П. Дорошенко провів представницьку військову раду, яка 20 травня ухвалила інструкцію й затвердила склад посольства (по 2 представники з кожного полку) на переговори в Острозі. Його очолили генеральний писар Михайло Вуяхевич і колишній генеральний суддя Герман Гапонович. Рада, незважаючи на обнадійливий тон відповіді польських комісарів, вирішила також, враховуючи напруженість відносин із Варшавою, домагатися від польського уряду надіслати заручників, до прибуття яких «не дозволяла» їхати послам до Острога².

Ознайомившись із польською інструкцією, гетьман і старшини відхилили її основні положення, натомість виробили якісно нову програму майбутнього переговорного процесу (принаймні це засвідчує аналіз надісланих Д. Многогрішним до Москви «Статей» та «Виписки» з інструкції Дорошенка).

Програма передбачала урівняння в межах Речі Посполитої у «правах і свободах» православної і католицької гілок християнства; збереження чинності православної обрядовості у богослужінні; повернення православним від уніатів всіх культових споруд, володінь і маєтностей; надання дозволу на зведення нових і ремонт старих церков і монастирів; скасування юрисдикції над православним духовенством «панів дідичних, державців та їхніх урядів римської віри». Забороні підлягали будь-які спроби відновлення унії, яка є «противною грецькій вірі православної і яка незгоду між польським і руським православним народом множила». Згідно з Гадяцьким договором, київський митрополит та луцький, львівський, перемишльський, холмський і мстиславський владика, відповідно до їхнього чину, мали засідати «з належною повагою» і вільним голосом у сенаті нарівні з біскупами римської віри. Київського митрополита належало обирати з місцевої церковної ієрархії «духовними і світськими руського православного українського народу чинами» з «гетьманом і з Військом Запорозьким» «вільним обранням». Св. Софія («соборна церква»), як і всі церкви й монастирі у Києві й інших містах, мали безперешкодно користуватися усіма наданими їм володіннями.

У Київському воєводстві всі сенаторські, двірські й земські посади мали обійматися тільки православними шляхтичами; у Чернігівському й Брацлавському воєводствах сенаторські посади – поперемінно православними й католицькими шляхтичами. У містах Корони й Литви православні та католики мають володіти рівними правами. При цьому

¹ БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 18–18 зв.; НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. № 20837. – Арк. 3–3 зв.

² АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 52 зв.; Ф. 553. – Від. II. – Кн. 22. – Арк. 457.

православна віра не повинна слугувати перешкодою для заняття будь-якого міського уряду.

У Києві належало відкрити академію, прирівняну у правах і вольностях до Краківського університету, «в якій грецькою, латинською і руською мовами Русь мають учити». Другу академію передбачалося збудувати у Могилеві (Білорусі) або одному з українських міст. Посли мали домагатися переведення з Києва єзуїтської школи в інше місце, а також дозволу вільно відкривати в Україні гімназії, школи й друкарні.

«Ради вічного миру» пропонувалося проголосити загальну амністію й забути взаємні кривди. Передбачалося добиватися скасування всіх винесених від «початку війни» судових вироків і сеймових конституцій, що торкалися Війська Запорозького і козаків усякого чину – від найвищого до найнижчого, а також представників інших станів, що перебували в козацьких лавах. Мали бути скасовані всі ухвали та постанови, спрямовані проти вольностей «всього народу нашого греко-руського».

Передбачалося, що Військо Запорозьке залишатиметься у містах і селах, у межах королівських, князівських і різних дідичних шляхетських, а також церковних маєтностей Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств, де козакам буде дозволено вільно володіти своїми домами, хуторами, господарствами, млинами, ставами, полями, лісами, займанщинами, сіножатями і всякими угіддями; займатися винокурінням, ситінням меду, варінням пива; утримувати корчми як у королівських, так і шляхетських маєтках.

Щоб запобігти обмеженню козацьких вольностей і забезпечити збереження міцного миру, який би не «порушувався між обома країнами», слід провести «відмежування України від Корони [у складі] Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств» та утворити, поряд із вже існуючими козацькими полками (Чигиринським, Черкаським, Канівським, Корсунським і Білоцерківським), нові – Київський, Паволоцький, Брацлавський, Уманський, Кальницький, Подільський і Торговицький – у таких самих правах. На території полків заборонялася присутність польських і литовських військ. Їм не дозволялося також брати стації у повітах, які входили до цих воєводств. Окрім того, сенатори, урядники й дідичні пани позбавлялися права приїжджати у міста й села своїх маєтків і посилати до них слуг і урядників. Лише раз на рік, згідно із досягнутою домовленістю, останні могли відправляти до володінь посланців, щоб зібрати з поспільства податки.

Передбачалося звільнення від поборів і оподаткування хуторів, господарств й козацьких земель, а козаків – від сплати мита на дорогах під час поїздок до Корони і Литви. Передбачалося зафіксувати окрему норму, яка

б забороняла панам та урядникам змушувати козаків виконувати якісь повинності чи послуги. Козацтво, як військовий стан, мало підпорядковуватися тільки владі гетьмана.

У разі війни на допомогу Війську Запорозькому за зверненням гетьмана мають бути надіслані коронні війська, які перебуватимуть під його безпосереднім регіментарством. Після завершення воєнних дій вони, з відома гетьмана, негайно повинні залишити українські землі. Наймані (охочі) кінні й піші козацькі підрозділи, які перебувають на службі «для захисту прикордоння», мають отримувати харчі й одяг за розпорядженням гетьмана з королівських і церковних маєтностей Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств, відповідно до постанов сейму про збір податків. За необхідності для короля й Речі Посполитої Військо Запорозьке зможе вирушити у похід на терени Польщі тільки за розпорядженням короля; при цьому командувати цією частиною війська повинен наказний гетьман. На час цієї служби королю козакам слід виплачувати платню, а після її завершення забезпечити вільне повернення до своїх домівок в Україні.

На гетьманську булаву мало бути підтверджене Чигиринське староство, а на утримання «військової армати» – Лисянське, Корсунське й Богуславське староства. Старшинам Війська Запорозького слід призначати прибутки з інших староств, відповідно до статей Гадяцької комісії. Місто Терехтемирів і місцевий монастир з усіма приписаними до нього селами і землями повинні перебувати при Війську Запорозькому.

З Білої Церкви необхідно вивести польську залогу. Київ мав залишатися українським містом, вільним від постою будь-яких іноземних військ¹.

Порівняння обох інструкцій засвідчує принципову відмінність їхнього змісту. Якщо польська передбачала ліквідацію Правобережної Гетьманщини й визнання за реєстровим козацтвом привілейованого статусу в суспільстві Речі Посполитої, то українська – максимальну самостійність Української держави (причому об'єднаної), що перебувала б лише під номінальною протекцією короля. Несумісність цих засадничих принципів очевидна, тому, враховуючи рішучість обох сторін домагатися реалізації власної політичної програми, неважко передбачити, що переговори неминуче мали зайти у глухий кут².

На роботу Острозької комісії помітно впливали й інші обставини. З-поміж них варто виокремити активізацію діяльності М. Ханенка,

¹ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 196–206; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 295–297.

² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 297.

котрий у пошуках підтримки явно переорієнтувався з Криму на Річ Посполиту. 14 травня 1670 р. кошовий гетьман зібрав на Січі козацьку раду, яка ухвалила рішення направити до хана посольство П. Суховієнка із застереженням, щоб він «на польського короля війною не ходив і воїнських людей не посилав», бо інакше запорозькі козаки прохатимуть допомоги в царя й «будуть проти нього, хана, стояти своїми головами...»¹. Чи не вперше за останні місяці з листом миролюбного змісту запорожці звернулися і до П. Дорошенка, закликаючи порвати з Портою, не допускати кровопролиття «з християнами», а бути «з ними запорозькими і цього боку (Лівобережжя. – Авт.) козаками у великого государя і в польського короля у підданстві по-давньому» й жити «з ними побратньому»². Імовірно, рада також ухвалила направити посольство до М. Вишневецького, яке мало засвідчити готовність запорозького козацтва до «вірного підданства» за умови, якщо Варшава погодиться не визнавати законності влади П. Дорошенка і не підтримувати з ним дипломатичних відносин, натомість вручить клейноди М. Ханенку та пришле «вірну особу» для прийняття присяги «вірного підданства від усього Війська Запорозького правдивого». Традиційно чинною залишалася вимога дотримання свободи православного віросповідання. Наступного місяця посольство отримало аудієнцію в короля³, після якої урядові кола Польщі почали схилитися до пошуку порозуміння з новим претендентом на гетьманську булаву⁴.

Помітним геополітичним фактором впливу на характер польсько-російських і польсько-кримських відносин стало укладення 7 травня угоди між Росією і Кримом. Вона передбачала, що хан та його наступники не розпочинатимуть воєн із царем і польським королем, дотримуючись «вірної приязні»; татари зобов'язувалися також не вести війни з Польщею в Україні й не допомагати нікому, хто б хотів її розпочати; тих же з них, які б порушили цю угоду й здійснили напад на російські й лівобережні українські поселення, хан обіцяв карати смертю, а захоплені ними здобич і ясир повернути цареві; останній мав виплачувати ханові, калзі й нурадинові упоминки тощо. Польський дослідник З. Вуйцік вважає, що 7 липня згадана угода була затверджена Аділ-Гіреєм⁵. Проте в сучасній російській історіографії побутує думка, що хан відмовився кодифікувати її у запро-

¹ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. С. 227.

² Там же.

³ ББ. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 5.

⁴ БПАН (Курнік). ВР. – Спр. № 370. – Арк. 56.

⁵ БМЧ. ВР. – Спр. № 2106. – Арк. 415–420; БН. ВМФ. – № 1914; Wójcik Z. Między traktatem... – S. 242–244.

понованому Москвою варіанті. У даній ним присяжній (шертній) записі підкреслювалося, що стосунки Криму й Речі Посполитої залишаються їхньою справою і Росії не стосуються. А тому хан брав на себе зобов'язання не здійснювати нападів лише на землі, «які у вашій державі города й українні місця»¹. Угода, безперечно, була вкрай несприятливою для реалізації задумів українського гетьмана, оскільки, по-перше, позбавляла його можливості скористатися у боротьбі за єдність козацької України військово-політичною допомогою з боку ханства. По-друге, знімаючи суперечності між Росією, Річчю Посполитою й Кримом, породжені відмінностями політики щодо Гетьманщини, вона тим самим перекреслювала традиційну дипломатичну стратегію володарів булави, що ґрунтувалася на тонкій грі між інтересами цих держав. Отже, уряд П. Дорошенка потрапив у майже повну ізоляцію на міжнародній арені, єдиним виходом з якої залишалося збереження протекції султана.

Відправивши посольство до Острога, П. Дорошенко уповноважив його повідомити польських комісарів, що незабаром сам прибуде на переговори та що українська сторона не наполягатиме на надісланні до Чигирини заручників і може задовольнитися наданням їй «гарантій на совість». Його листа з-під Михайлівки (за Корсунем) адресати отримали наприкінці травня й, не гаючи часу, засвідчили готовність присягнути, гарантуючи безпеку козацьким полкам². Проте українські комісари, прибувши до Паволочі, отримали від гетьмана нове розпорядження все ж таки добиватися приїзду заручників – холмського й берестейського каштелянів «з кількома значними особами». У разі відмови польської сторони вони мали запропонувати «тракувати за допомогою листів»³.

Виявлена нами джерельна база не дає змоги з'ясувати причину зміни П. Дорошенком своєї позиції. Поширена в історіографії (особливо польській) думка, що володар булави затягував початок перемовин, аби знайти порозуміння з Портою, має право на існування, однак не є достатньо переконливою. Адже з таким же успіхом його послі могли виконувати це доручення і в ході самих переговорів. Враховуючи кардинальну розбіжність основних положень інструкцій обох сторін, гра у їх затягування чи зрив видавалася б зовні цілком природним, навіть закономірним проявом принципності в обстоюванні інтересів козацької України. Більше того, в разі необхідності можна було й перекласти відповідальність за провал переговорного процесу на непоступливих опонентів. Вважаємо, що гетьман

¹ Флоря Б. Н. Начало открытой османской экспансии... – С. 97.

² АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 53.

³ Там само.

пішов на цей крок через те, що отримувані ним відомості (включно з донесеннями розвідників) змушували припустити, що, прикриваючись переговорами, Варшава готувалася ввести в козацьку Україну своє військо. За таких умов поява в Чигирині сановних заручників слугувала б запорукою того, що Варшава не стане використовувати у відносинах з ним подвійних стандартів.

Справді, правлячі кола Речі Посполитої продовжували поводити себе досить двозначно, поєднуючи переговори із зусиллями, спрямованими на усунення П. Дорошенка й окупацію Гетьманщини. Наприклад, 3 червня А. Ольшовський у листі до лув'язького мечника Миколая Рачковського, якого відправляв до Чигирини для пошуків порозуміння з гетьманом (за необхідності йому разом із Вацлавом Тележинським, який мав з'явитися туди пізніше, належало стати заручниками), запевняв про готовність М. Вишневецького «вирушити з посполитим рушенням». В універсалі, який мав переконати гетьмана у зичливості Речі Посполитої, підканцлер водночас погрожував військовою силою і пропонував проводити переговори з комісарами не в Острозі, а в обозі Я. Собеського¹. Свої думки про доцільність введення польського й литовського війська до України в союзі з російськими підрозділами й запорожцями М. Ханенка він також виклав у одному з листів, написаних у кінці червня².

Зі свого боку король, заборонивши 8 червня (за узгодженням із сенатом) посилати заручників до гетьманської столиці, 20 червня радив комісарам затягувати переговори до початку роботи сейму, «бо Польща слабка мілітарно», а «вводити військо в Україну у маалій кількості є небезпечно і це суперечило б Підгаєцьким пактам»³. На початку липня великий коронний гетьман в інструкції своїм посланцям до підканцлера підкреслював, що він зібрав військо під Фірлеївкою, на випадок «різних оказій, які могли виникнути внаслідок зриву цієї комісії...», і наголошував на готовності піти «хоч і з незначним військом» за «честь достоїнства й. к. м-ті і цілісності Р. П-тої в Україну», аби лише для цього «була згода Р. П-тої і козаки за ворога були публічно авторитетно проголошені». Адже з власної ініціативи («приватно») він не міг прийняти ухвали про війну з козаками, бо без дозволу Корони не може порушити Підгаєцького договору⁴. Водночас він, зважаючи на те, що «вже комісія на грані зриву», планував у найближчі дні вирушити до Кам'янця-Подільського,

¹Korzon T. Dola i niedola... – Т. II. – S. 389 (пос. № 2); Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 227.

²БПАН (Курнік). ВР. – Спр. № 370. – Арк. 56.

³Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 227.

⁴БМЧ. ВР. – Спр. № 2099. – Арк. 508–509; БН. ВМФ. – № 17508.

щоб «воєводство Руське, частину Подільського і Волинського захистити від ворожого вторгнення»¹.

Тим часом П. Дорошенко докладав максимальних зусиль, щоб переломи-ти перебіг подій на свою користь. Безперечно, найбільші сподівання гетьман покладав на успішне завершення переговорів з великим візиром. Відсутність недружніх акцій з боку білгородських, буджацьких і ногайських татар вселяла надію, що султан не наказав їм підтримувати Ю. Хмельницького, а отже, не пішов на розрив з українським урядом. Щоправда, непокоїла затримка послів, тому П. Дорошенко направив до Стамбула (вочевидь, ще в першій декаді травня) нові листи (за оцінкою комісарів, «зрадницькі»). Вони були перехоплені й потрапили до рук Я. Собеського, який, своєю чергою, надіслав їх комісарам до Острога². У кінці червня А. Ольшовський стверджував, що український гетьман «трактує з Портою»³. Комісари були переконані: П. Дорошенко тому вимагає заручників, щоб, відправивши їх «до Порти, вчинити у неї довір'я до себе», а наполягає на фіксації ходу переговорів листовно, щоб «цими листами опертися у Порти»⁴.

Помітним успіхом гетьмана у відносинах з Річчю Посполитою стало відкликання королем з Димера Я. Пива, який в кінці червня зупинився «над Горинню». Це дало П. Дорошенку можливість «запанувати над Поліссям»⁵. Разом із тим козацькі підрозділи послали блокування польської залоги Я. Лобеля у Білій Церкві, становище якої через нестачу фуражу, продовольства й військової амуніції ставало критичним. Враховуючи це, білоцерківський комендант звернувся до комісарів в Острозі, вмовляючи їх погодитися віддати фортецю козакам, бо утримати її за таких обставин ставало нереальним. Однак така ініціатива була рішуче відхилена як королем і сенатом, так і коронним гетьманом. Адже, на переконання останнього, Біла Церква «була єдиною фортецею, що представляла панування (Польщі. – Авт.) в Україні»⁶. В останній декаді травня П. Дорошенко провів переговори з посольством від запорожців, змісту і результативності яких з'ясувати не вдалося. Припускаємо, що він зумів порозумітися з тією частиною з-поміж них, яка групувалася

¹ БМЧ. ВР. – Спр. № 2099. – Арк. 516; БН. ВМФ. – № 17508; Korzon T. Dola i niedola... – Т. II. – С. 392 (пос. № 2).

² АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 53 зв.; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 301.

³ БПАН (Курнік). ВР. – Спр. № 370. – Арк. 57.

⁴ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 53.

⁵ БМЧ. ВР. – Спр. № 2099. – Арк. 510; Korzon T. Dola i niedola... – Т. II. – С. 390.

⁶ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 140; БМЧ. ВР. – Спр. № 2099. – Арк. 511; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 229.

навколо обраного кошовим отаманом І. Сірка – противника союзу Запорозької Січі з Кримом. Не відкидаємо імовірності, що похід останнього у кінці червня на Очаків, який було захоплено і спалено 6 липня, відбувся не без їх домовленості (принаймні підтвердженням цього слугує опосередковане свідчення брата Д. Многогрішного Василя, який побував на Запорозжжі й запевняв, що «Сірик (І. Сірко. – *Авт.*) при Дорошенку...»). Того ж дня калмики через Перекоп увірвалися до Криму, де нанесли, за словами кошового, «ворогам нашим багато лиха...»¹. Гетьман не припиняв контактів із С. Разіним, з яким, можливо, обговорював план спільного походу в Лівобережжя й Слобідську Україну. У джерелах збереглися також дані, що в травні відбулися переговори П. Дорошенка з І. Сірком, під час яких ішлося про можливу підтримку запорожцями повсталого російського селянства².

Гетьман постійно тримав у полі зору роботу Острозької комісії. Після консультації з ним українські послани 8 червня повідомили полякам, що отримали розпорядження «не виїжджати з України», поки Варшава не надішле до П. Дорошенка заручників. При цьому вони скаржилися на дії Я. Пива, який «розбійничає по українських селах і містечках», і Я. Льобеля, що погрожує «примусити до виконання повинностей» білоцерківських міщан. Насамкінець вони висунули вимогу ще до того, як розпочнуться спільні засідання комісії, повернути «права і привілеї», які Військо Запорозьке отримало від колишніх королів, руських і великих литовських князів; військові клейноди, інсигнії і всі скарби, а також митрополічі шати й церковне принаддя, вивезені П. Тетерею до Польщі. Якщо ж Варшава не погодиться на це, вони «не можуть приступити до жодних трактатів»³. Коли польська сторона запропонувала перенести засідання на 3 липня, щоб встигнути порадитися з королем, українська делегація не заперечувала проти цього, однак повторила, що не відступить від вимог надіслати заручників. Не без узгодження з гетьманом вона задекларувала необхідність задовольнити всі клопотання, що стосувалися «народу греко-руського і Війська Запорозького» та мали бути винесеними на елекційний і коронаційний сейми, а також попередила комісарів не проводити переговорів з посольством колишнього генерального судді Семена Богаченка, який представлятиме інтереси свавільних низових козаків (М. Ханенка)⁴.

¹ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. № 13738; Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 242.

² Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні... – С. 322, 355–356, 359.

³ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 53 зв.

⁴ Там само. – Арк. 54.

Нарешті 27 червня П. Дорошенко дочекався повернення своїх послів зі Стамбула. Разом із ними прибуло посольство («у 30 коней») від султана. Воно направлялося для «затвердження записяглих пактів» й привезло із собою султанську грамоту до гетьмана і населення козацької України, якою підтверджувалося прийняття їх під протекцію Порти й визнавалася легітимність влади П. Дорошенка¹. Безперечно, це була його важлива перемога у боротьбі за владу з Ю. Хмельницьким. Через те, що гетьман в умовах ведення переговорів з Річчю Посполитою намагався якомога довше зберегти у таємниці факт появи посольства від Порти, маємо дуже скупі відомості про нього. Щоб уникнути розголошу, а відтак гострої реакції з боку правлячих кіл Варшави (пригадаймо – у Чигирині було відомо про розробку ними воєнного сценарію розв'язання української проблеми), П. Дорошенко переконав турецького посла у доцільності перенести на майбутнє складання ним, старшинами і населенням козацької України присяги на вірність султанові.

Заручившись підтримкою Порти, гетьман вдається до рішучих заходів в обстоюванні державних і власних владних інтересів. Мабуть, саме з його ініціативи спеціально було зроблено копію з грамоти Мегмеда IV, аби через агентів переправити її на Запорожжя з метою засвідчити безперспективність сподівань опонентів Дорошенка на підтримку Криму (ознайомившись зі змістом, М. Ханенко відіслав цей документ до Москви²). Водночас П. Дорошенко розпорядився направити 2 тис. серденьят на чолі з полковником Степаном Бутенком, а також свою гвардію під проводом капітана Бідермана (німецького офіцера, який служив у польському війську й перейшов на службу до гетьмана) до Білої Церкви з наказом оволодіти нею. З'явившись під містом, вони оточили його з усіх боків, позбавивши вояків залогів можливості збирати з поля урожай. Бідерман також почав готуватися до штурму фортифікацій, просуваючись до них за допомогою апрошів³ все ближче⁴. Отже, цілком слушним є припущення, що П. Дорошенко приступив «до ліквідації останньої опори польського панування в Україні»⁵.

Десь 9–10 липня гетьман і Й. Тукальський отримали листи від польських комісарів, які намагалися переконати П. Дорошенка відмовитися від ідеї мати польських заручників й негайно приступити до переговорів.

¹ Там само. – Арк. 54: ББ. ВР. – Спр. № 255. – Акр. 19 зв.; Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 172–173.

² Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 172.

³ Апрош – ходи сполучення для безпечного й непомітного підступу до укріплень ворога.

⁴ Joannes III Sobieski. Listy Jana Sobieskiego... – Cz. II. – S. 196–197; Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego. – S. 49; Korzon T. Dola i niedola... – Т. II. – S. 393.

⁵ Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 229.

Водночас комісари зверталися з проханням до київського митрополита з тим, щоб він вплинув на позицію володаря булави і схилив його і Військо Запорозьке до завершення роботи комісії¹. Відповідь від української сторони надійшла негайно. П. Дорошенко зазначив, що погоджується з висловленими поляками аргументами, проте «Військо ухвалило, аби їхні комісари без заручників до Острога не їхали», а він змушений узгоджувати власну позицію «з думкою Війська, тому і заявляє, що без заручників їхати не можуть». Гетьман знову нагадував, щоб комісари не вели переговори із послами низових козаків, бо це стосується лише Війська городового. Митрополит, зі свого боку, зауважував, що «того не може зрозуміти, чому у такому далекому місці від України призначена дана комісія», і натякав на доцільності нових переговорів. Він хвалив «свого гетьмана», нарікав на дії Я. Пива та на уніатів². За оцінкою польських комісарів, вони одержали листа від гетьмана «твердого», а від митрополита «дуже твердого»³. Своїм послам П. Дорошенко наказав повідомити польській стороні, що без заручників вони «жодним чином з України не вийдуть». Посли мали запропонувати відкласти переговори до найближчого сейму, а також добиватися «заключити перемир'я»⁴.

Тим часом, очікуючи на українських делегатів, польські комісари після тимчасової відсутності знову 17 липня зібралися в Острозі. Наступного дня до міста прибули сотник Білоцерківського полку Михайло Корицький та сотник Корсунського полку Олександр Лішковський, «люди дородні, розсудливі і красномовні». Вони передали листи від гетьмана, київського митрополита й від своєї депутації, а також засвідчили, що доки не прибудуть заручники «з великих і зацних панів», робота комісії приречена на «повну невдачу», через що порушили клопотання Війська Запорозького щодо перенесення «цієї комісії» на найближчий сейм й укладення до того часу «з обох сторін перемир'я». Останнє мало фіксуватися спеціально складеним документом за підписами й печатками комісарів від обох сторін. Польські делегати відмовилися без попереднього узгодження з королем пристати на таку пропозицію. З цієї вимоги української сторони вони зрозуміли, що П. Дорошенко побоюється «наступу наших військ» й хоче «виграти час затягуванням комісії»⁵, тому вирішили розкрити перед українськими делегатами «згубність» політики гетьмана, запевняючи, що

¹ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 54–54 зв.; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 302.

² АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 54 зв.–55.

³ ББ. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 19.

⁴ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 55; ББ. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 19 зв.

⁵ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 55; ББ. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 19 зв.

він прагне за допомогою Порти спочатку «осідлати Україну», а згодом створити труднощі «державі в. к. м.». Уважно вислухавши ці аргументи, М. Корицький та О. Лішковський пообіцяли у відповідь «застерегти своїх комісарів і все Військо» про такі задуми гетьмана й сприяти швидшому приїзду «усіх комісарів» до Острога. Взявши у своїх опонентів листи до П. Дорошенка й київського митрополита, вони від'їхали до Павлочі¹.

Робота комісії заходила в глухий кут, і це добре усвідомлювали обидві сторони. Як уже відзначалося, врятувати ситуацію могла тільки згода Варшави визнати чинність статей первісного варіанта Гадяцького договору. Лише за такої умови П. Дорошенко та його оточення наважилися б ризикнути відмовитися від турецької протекції. Постає питання: чи були урядові кола Польщі готові у той час все-таки зробити рішучий крок до пошуку компромісу? Аналіз наявних джерел дає підстави стверджувати, що ні. Як і раніше, вони не виявляли зацікавленості в укладенні угоди, яка б визнавала факт існування Правобережної Гетьманщини. Віддавши комісарам розпорядження затягувати переговори до засідань сейму, що мали розпочатися 9 вересня, король, який недооцінював роль Дорошенка у політичному житті України, вочевидь, у другій половині липня (не без впливу А. Ольшовського) остаточно схилився до думки про його заміну М. Ханенком. У додатку до інструкції Петрові Йорлану, послу на сеймик Краківського воєводства (29 липня), М. Вишневецький уповноважував його домагатися виділення коштів запорозькому козацтву, що залишалося вірним королю. Він вбачав у ньому ту силу, яка була здатною протистояти гетьманові й тримати у страху татар².

Протягом кінця червня – першої половини серпня 1670 р. стосунки кошового гетьмана з представниками польської еліти помітно похвалилися. Щоправда, направляючи до Речі Посполитої посланців із різними проханнями (переважно фінансового характеру), він водночас намагався висловлювати приязнь Росії, звідки ще наприкінці травня отримав 30 возів продовольства. На початку липня до Москви було відправлено посольство на чолі з полковником Степаном Обідою, яке мало запевнити царя у готовності запорожців вірно служити йому у боротьбі з турками³. У кінці червня Я. Собеський прийняв посланців М. Ханенка, а на початку липня переконував підканцлера надіслати на Січ хоча б 2 тис. талерів, яких той просить для утримання «на службі й. к. м. людей» й «відправлення різних

¹ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 55–56; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 302–303.

² Stolicki J. Elity Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny... – S. 264.

³ Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 3. – Спр. № 20. – Арк. 113; Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 20–22, 227, 233–234; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 304.

посольств»¹. Повертаючись від короля, посольство М. Ханенка, очолюване кошовим отаманом Григорієм Пелехом, мало зустріч із польним гетьманом Д. Вишневецьким². Джерела засвідчують також спроби кошового гетьмана і запорожців заручитися підтримкою колишнього гетьмана П. Тетері, якому вони прислали «чистий документ на пергаменті зі своїми підписами, аби той написав на ньому трактат (на власний розсуд) між ними (Військом Запорозьким. – *Авт.*) і Річчю Посполитою». Чи вдалося їм досягти згоди, з'ясувати важко. Відомо, що в липні, обурений діями магнатів, які прибрали до рук його окремі маєтності, та позицією М. Вишневецького (одержав від нього «неприємного листа»), П. Тетеря залишив Польщу і відправився до молдавського господаря в надії порозумітися з Портою³.

Переорієнтація королівського двору на М. Ханенка уже виразно помітна у відповіді (від 21 липня) підканцлера на «Інструкцію» посланцям Я. Собеського. По-перше, А. Ольшовський відверто заявив про втрату надії на порозуміння з П. Дорошенком і Й. Тукальським, котрі «думають про удільність Господарства (мав на увазі козацьку Україну. – *Авт.*) [і] патріархат; козаки на Україну панів не допускають; є певні відомості про щораз нові шахрайства і посольства Дорошенка до Порти...»⁴. По-друге, він відзначив послаблення позицій українського гетьмана «серед городових козаків, бо запорожці відкололися й обрали собі окремого гетьмана Ханенка; Дорошенка всі ненавидять». Проклинаючи турецьку протекцію, вони посилають до короля посольства, спрямовані проти нього, адже «українська чернь втратила інтерес до Дорошенка, тільки старшина, побоюючись повернення панських володінь, тримається його сторони». Водночас кримське посольство «обіцяє охоту хана й Кримської орди [виступити] проти Дорошенка», якому цього року турки не допоможуть. Між тим, польське військо, запевняв А. Ольшовський, «відпочивши собі три роки, спроможне до праці й військової справи, коні у доброму спорядженні», Річ Посполита з усіх кордонів перебуває у безпеці; тепер вона міцна своєю згодою настільки, як ніколи раніше, і «може розірвати перемир'я. Від завірюх не звільниться Р-ч П-та, поки військо не увійде в Україну». Однак він застерігав, що хоча П. Дорошенко і порушує Підгаєцькі пакти, війни не слід розпочинати до майбутньо-

¹ БМЧ. ВР. – Спр. № 2099. – Арк. 513; Sobieski J. Listy do Marysieńki / Oprac. L. Kukulski. – Warszawa, 1973. – Т. II. – С. 11.

² Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 259.

³ Grabowski A. Ojczyście wspominki. – Т. II. – С. 325; Korzon T. Dola i niedola ... – Т. II. – С. 387 (пос. № 1); Wójcik Z. Między traktatem ... – С. 248–249.

⁴ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 143 зв.

го сейму, поки його «не буде проголошено ворогом»¹. По-третє, підканцлер повідомляв Я. Собеському про приїзд посольства запорожців із засвідченням «підданства», яке клопоталося про підтвердження «своїх вольностей», надання привілею на гетьманство М. Ханенку, надіслання військових клейнодів (корогви, булави, бубнів). Прийняли й відправили його приязно. Обдарували 38 осіб одягом «з королівського скарбу», а король вручив привілеї про збереження козацьких вольностей. Розгляд інших прохань, аби «не дати Дорошенку оказії до відчаю й приводу до зіврвання комісії», відклали на засідання сейму².

6 серпня М. Вишневецький звернувся з універсалом до «низових козаків», у якому сповіщав про Острозьку комісію й висловлював надію на її успішне завершення. Оскільки П. Дорошенко, наголошувалося у документі, всіяко перешкоджає роботі комісії, не присилає послів, вимагає заручників і відправив серденят під Білу Церкву та збирає полки, то тепер на королівську ласку могли розраховувати кошовий гетьман «і все Військо». Король обіцяв, що незалежно від результатів роботи комісії Військо Запорозьке «на Низу і в городах, яке нам дотримає віри», буде користуватися стародавніми правами і вольностями як у релігійній, так і господарській сферах. Він дозволяв функціонування козацького суду («аби двоє третього судили»), а також обіцяв ухвалити «королівським листом і сеймовою ухвалою» «Пункти» запорозьких козаків «низових», які розцінював, як «слухні і помірковані (“стерпні”）」³. Припускаємо, що розпорядження укласти угоду із запорожцями, які підтримували М. Ханенка, отримали від короля і польські комісари, що вели перемовини з П. Дорошенком. Отже, доля Острозької комісії була вирішена.

Зауважимо, що курс варшавського двору на порозуміння з М. Ханенком не знайшов підтримки в частини польських можновладців. Зокрема, недвозначну позицію в цьому питанні зайняв Я. Собеський. Добре усвідомлюючи роль П. Дорошенка в козацькій Україні, він не мав жодних сумнівів, що для того, щоб не допустити «визнання Козаччиною турецького управління» та уникнути небажаного конфлікту й розриву відносин з гетьманом, слід поступитися деяким його вимогам⁴. Проте оточення короля не прислухалося до цих порад⁵. 13 серпня у листі до дружини великий коронний гетьман змушений був визнати:

¹ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25.. – Арк. 143 зв. – 144; Stolicki J. Elity Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny... – S. 264–265.

² АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 145–145 зв.

³ Там само. – Арк. 190–190 зв.

⁴ Stolicki J. Elity Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny... – S. 265.

⁵ Dąbrowski J. Próby rozwiązania... – S. 154.

з комісії «нічого не вийде, бо Дорошенко вражений, що з Ханенком щиріше трактують»¹.

На превеликий жаль, укотре вже доводиться констатувати, що існуючий стан джерельної бази не дає змоги з'ясувати позицію українського гетьмана на заключному етапі функціонування Острозької комісії. Відомо лише, що 22 липня (можливо, 1 серпня) він звернувся з листом до комісарів, знову наголошуючи на необхідності надіслати заручників, бо без них «посполита [всезагальна] рада їхати до Острога не дозволила», і висловлюючи здивування («трудно зрозуміти») з приводу непоступливості в цьому питанні польської сторони. При цьому П. Дорошенко знову підкреслював своє і Війська Запорозького щире прагнення до миру². Хоча не збереглося жодних даних про розпорядження гетьмана своєму посольству залишити 1 серпня Павлоч, однак можна припустити, що навряд чи без його попередньої згоди українські послы наважилися б повідомити комісарам, що оскільки «не можуть дочекатися заручників», то «через нестачу коштів роз'їжджаються по домівках»³. Принаймні в такому припущенні утверджує нас та позиція, яку зайняв П. Дорошенко у подальшому розгортанні подій.

Десь близько 19 серпня гетьман отримав пересланого йому павлоцьким полковником листа польських комісарів (їхній посланець із невідомих причин мав сутичку з козаками в околиці Павлочі, був важко поранений і відвезений до Полонного). У ньому повідомлялося про те, що українські послы залишили місце переговорів⁴. У підготовленій 20 серпня відповіді гетьман насамперед засвідчував щирість своїх і Війська Запорозького намірів порозумітися з Річчю Посполитою. Проте підкреслював, що вони роблять це в надії на задоволення королем «усіх наших прагнень» і що він «захоче з доброти володарської дозволити на всі кондиції, яких для досконального й міцного заспокоєння прохаємо...»⁵. Отже, у даній ситуації гетьман безпосередньо ув'язував вірність еліти козацької України монарху Речі Посполитої з його згодою виконати всі (підкреслюємо, всі без винятку) прохання й клопотання, сформульовані Військом Запорозьким, інакше кажучи – за умови визнання Гетьманщини самостійним державним організмом, який перебуватиме під номінальною протекцією польського короля.

Не виключаємо, що в процесі переговорів українська еліта все-таки пішла б на певні поступки, зокрема, погодилася на входження козацької

¹ Sobieski J. Listy... – Т. II. – С. 19.

² АГАД. – Ф. 553. – Від. II. – Книга № 22. – Арк. 457.

³ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 56.

⁴ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 56; БМЧ. ВР. – Спр. № 2099. – Арк. 553.

⁵ БМЧ. ВР. – Спр. № 2099. – Арк. 551.

України до складу Речі Посполитої, але тільки на правах суб'єкта реформованої федерації, що фактично мала б статус конфедеративного союзу. І цей варіант влаштував би обидві сторони. «Часто ще сьогодні трактується польсько-козацька унія як велика поступка Польщі, – слушно відзначає сучасний польський дослідник Я. Домбровський, розмірковуючи над перспективами розв'язання польсько-українського конфлікту 1648–1672 рр., – як начебто то була гра в цілому нульова, в якій компроміс розглядається як поступка, шкідлива для польських національних інтересів. Немає нічого більш помилкового! Можлива угода позначилася б у перспективі позитивно на розвитку держави і всіх народів, котрі проживали у ній. Ідеться тут не лише про збільшення військової сили. По-перше, обмежила б економічну силу магнатерії та її політичні можливості. По-друге, поява на сеймі руського і православного представництва змусила б до проведення реформ, аби запобігти паралічу цієї ключової для держави інституції. По-третє, відбулося б загальмування чи уповільнення колонізації і конфесіоналізації держави, які несли за собою не тільки позитивні, але також і численні негативні результати»¹.

П. Дорошенко підкреслював свою і Війська Запорозького готовність, попри від'їзд послів, до поновлення переговорів. «Я з Військом Запорозьким не відмовився від бажаних задумів до жаданої згоди, – писав він комісарам, – і в цілому як відразу охоче їх відправив, так і тепер готовий їх направити до трактатів з комісарами...». Однак відновлення переговорного процесу гетьман ставив у залежність від визначення чітких термінів, коли мають з'явитися «до наших комісарів заручники». П. Дорошенко наголошував, що в цьому полягає основна причина затримки цієї комісії, а «ми прагнемо миру і під природженим володарем зичимо собі залишатися і про цих заручників потребуємо ухвали для міцного обох сторін корисного всезагального блага, яке б тривало на віки...». Інакше, підкреслював він, українським представникам важко буде мати «конгрес», бо вже є перестороги про те, «що злість людська вчинила великий підкоп під Україну...»². Торкнувся гетьман також і ситуації, пов'язаної з перебуванням П. Тетері в Яссах. Повністю залишаючи на розсуд польської адміністрації питання, як обійтися з колишнім гетьманом, П. Дорошенко, однак, попереджав, що Військо Запорозьке не відступить від вимоги повернути національні скарби, які він вивіз до Польщі. Якщо її буде проігноровано, це поставить під загрозу початок роботи комісії³.

¹ Dąbrowski J. Próby rozwiązania... – S. 160.

² БМЧ. ВР. – Спр. № 2099. – Арк. 551–552.

³ Там само. – Арк. 553.

Польські комісари отримали цього листа 31 серпня – у день, коли до Острога прибуло з Варшави відправлене королем для «грунтової домовленості»¹ посольство М. Ханенка на чолі з С. Богаченком. Мабуть, тому і відповідь П. Дорошенку набула формального характеру. Зокрема, комісари радили йому направити посольство зі своїми клопотаннями на сейм, який зможе розв'язати те, чого не вдалося зробити комісії. Там же його посла матимуть нагоду бути присутніми при проводах делегації низових козаків, котрі перебувають при королі у Варшаві. Не без іронії, щоб допекти честолюбству П. Дорошенка, вони наголошували, що король воліє бачити своїх підданих нероз'єднаними, приймає послів як низових козаків, так і від Війська Запорозького. Вони ж не можуть «відмовитися від покладеної на них функції», тому вимушені чекати на комісарів з Паволочі, поки король їх не відкличе².

Невдачею закінчується проведена П. Дорошенком операція по захопленню Білої Церкви, куди на допомогу розташованій там залозі Я. Собеський направив потужний підрозділ (понад 4 тис. жовнірів разом зі слугами)³. Поляки, очолювані поручиком Анджеєм Хелмським (до них приєднались ще 500 жовнірів Я. Пива), з'явилися несподівано, завдали поразки серденятам і змусили їх відступити. Увівши до замку (місто було дощенту спалене) 10 драгунів і 50 кіннотників, поручик повернувся до табору Я. Собеського під Теремовлею. На деякий час у Білій Церкві також залишився Я. Пиво⁴. Тим самим полякам удалося зберегти свою присутність у Правобережній Гетьманщині, що не могло не створювати незручностей не так військового, як політично-психологічного характеру. Не могли не турбувати П. Дорошенка й відомості про прихильність Варшави до його супротивника М. Ханенка. Як повідомляв 1 вересня з обозу Я. Собеський, правобережний правитель перебуває уже майже у відчаї через теплий прийом при дворі посольства кошового гетьмана⁵.

У той же день в Острозі розпочалися переговори польських комісарів із послами М. Ханенка, на що вони, безперечно, мали дозвіл уряду⁶. За даними «Реляції пп. комісарів...», польська сторона, ознайомившись із поданою посланцями запорозького гетьмана інструкцією, зауважила,

¹Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 237.

²БМЧ. ВР. – Спр. № 2099. – Арк. 553–554.

³Sobieski J. Listy... – Warszawa, 1962. – S. 326; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 230.

⁴Grabowski A. Ojczyście Spominki. – Т. II. – S. 323; Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego. – S. 49; Korzon T. Dola i niedola... – Т. II. – S. 393.

⁵Kluczycycki F. Op. cit. – Т. I. – Cz. 1. – S. 546.

⁶Чухліб Т. Михайло Ханенко // Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України... – С. 108.

що без участі городового козацтва у переговорах не бачить «міцного за-спокоєння». Вони тут очікують на «комісарів від городових, аби разом з тими городовими і вони від низових мали вільний голос до трактатів», чому і запропонували їм зачекати на «реакцію Дорошенка й прибуття комісарів від нього». На це поляки отримали відповідь, що «Дорошенко ані [проводити] трактатів, ані комісарів прислати не може. Уже є невільником Порти»¹.

Зрозуміло, що посольство М. Ханенка зовсім не було зацікавленим у появі в Острозі комісарів Петра Дорошенка та укладенні разом з ними угоди з Річчю Посполитою, бо це перекреслювало усі плани кошового гетьмана заволодіти булавою, а тому наполягало на сепаратних домовленостях. Посли аргументували таку поспішність тим, що «Військо Низове, впадши у відчай, вчинить те, чого б ми не хотіли». Вони звертали увагу також на нестачу грошей, бо «те, що у Варшаві взяли, уже витратили і не мають про що брикатися (?)»; запевняли, що ведуть переговори і від імені усіх городових козаків, бо то остання справа, щоб «з-за одного Дорошенка, зрадника, мало Військо колотитися й знищуватися». При цьому посланці М. Ханенка посилалися на підтримку цієї комісії татарами, які «спільно будуть зносити Дорошенка». Урешті-решт вони заявили: «...якщо нас відішлете без комісії, тоді ми порозуміємося з городовими і хоч-не-хоч («*volentes volentes*») іншого володаря собі знайдемо, так як нас Польщі не потрібно». Тоді комісари, за їх власним визнанням, зваживши всі «за» і «проти», тому що і «трактувати і не трактувати» було небезпечно, «приступили до комісії і її завершили» наступного дня. Обдарувавши запорозьких послів і видавши кошти на зворотний шлях, вони відпустили їх. Самі ж звернулися з листом до П. Дорошенка, в якому переконували його направити послів на сейм для переговорів й «не вчиняти сварки» («скандалізуватися») через низовців, «бо не годиться нікого перед обличчям Творця відпускати від себе сумним»².

Фактично ніякого обговорення, а тим більше гострих дискусій навколо статей укладеної Острозької угоди не велося. Перебуваючи до цього доволі довго у столиці Речі Посполитої, посольство М. Ханенка під час розмов із королем і різними можновладцями добилося схвалення основних положень інструкції (не виключаємо, що до її змісту були внесені певні доповнення, уточнення й т. п.), а отже, підстав для суперечок не існувало. Річ Посполиту сповна влаштувала програма запорозького козацтва (особливо у тій її частині, що стосувалася претендента на булаву), втілена

¹ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 56 зв.

² Там само. – Арк. 56 зв. – 57.

у форму клопотань і прохань до короля і правлячої еліти. Умови нової угоди, яку мав затвердити майбутній сейм, передбачали:

- збереження прав православної релігії на всіх теренах, підлеглих королю, вольностей і цілості церков, монастирів і їхнього майна, якими вони володіли напередодні війни; гарантування на «вічні часи» вольностей, безпеки і поваги для духовенства;

- непорушність вольностей «військових стародавніх», насамперед прав на володіння хуторами та іншими маєтностями; функціонування козацьких судів і судочинства («аби двоє одного судили»); визнання за вдовами козацьких вольностей, якими користувалися їхні покійні чоловіки;

- обрання гетьмана «відповідно давніх звичаїв» та його затвердження королем; передбачалося, що гетьман із полковниками й старшиною складатиме присягу на вірність королю й не претендуватиме на пожиттєву владу, не чинитиме утисків козакам і залишатиметься на посаді «до волі й уподобання військового»; сейм мав затвердити за гетьманською булавою те, що «їй належить»;

- амністію Війську Запорозькому за попередні «гріхи»;

- відмову Війська від «усіх протекцій закордонних монархів, якби у такий на цей час перебували»;

- готовність козаків за наказом короля вирушати проти ворогів Корони і Великого князівства Литовського;

- зобов'язання власними силами придушувати заколоти, які б спалахували на Січі й волості; кожного, хто б посмів виступити проти короля й Речі Посполитої, належало «наче ворога зносити, карати і в живих не залишати»;

- заборону під загрозою смертної кари жовнірам «на вічні часи» ставати на постій і на нічліг у козацьких домівках, маєтках, хуторах, вибирати у козаків стації й «зимовий хліб», вчиняти кривди чи насильства;

- надіслання з майбутнього сейму Війську Запорозькому булави, бунчука, печатки й комишини, після одержання яких гетьман і всі старшини повинні були у присутності комісарів скласти присягу на вірність королю і Речі Посполитій;

- дозвіл шляхетському стану на «вільне повернення до маєтків»¹.

Отже, зміст угоди переконливо засвідчує її винятково становий характер. Окрім пунктів про захист прав і свобод православної церкви та повернення шляхти до маєтків, усі інші стосуються утвердження статусу козацтва у польському суспільстві на зразок тих домовленостей, які були

¹БМЧ. ВР. – Спр. № 2099. – Арк. 554–557.

досягнуті урядом із козацтвом у перших десятиліттях XVII ст. Ця угода не містить навіть натяку на обстоювання хоча б обмеженої автономії України.

Відмова М. Ханенка та його оточення від державної ідеї і повернення до програми «козацького автономізму» 20–30-х років ставали свідченням не лише втрати запорозькою спільнотою державотворчого потенціалу, але й означали помітну деградацію політичної самосвідомості й зародження колаборціоналістських настроїв серед частини еліти козацької України. Саме в її середовищі (на обох берегах Дніпра і в Запорожжі) в атмосфері розчарувань і надломленості вступає у заключну фазу процес формування того соціально-психологічного типу «малороса», де переважали такі риси, як егоїзмом, байдужість до національних інтересів і долі Батьківщини тощо.

Дослідники чомусь не звертають уваги на те, що Острозький договір не мав легітимного характеру. Адже М. Ханенко не був гетьманом Війська Запорозького (на цю посаду його не обирала ані військова, ані старшинська рада), а тому не міг репрезентувати Правобережну Гетьманщину в переговорах із Варшавою і від імені Війська Запорозького укладати угоди. До того ж він не мав повноважень виступати від імені городового козацтва, оскільки був обраний на Січі кошовим гетьманом лише запорожцями (Військом Запорозьким Низовим). Тому за пишномовною констатацією у тексті угоди факту представництва його посольством інтересів «всього Війська й. к. м-ті Запорозького не лише в Січі на Низу, але і по городах будучого»¹ крилося не що інше, як свідоме перекручення реалій, адже легітимним гетьманом козацької України й далі залишався Петро Дорошенко. І це не мало пройти повз увагу таких добре обізнаних з українськими справами сановників, як С. К. Беневський, холмський каштелян Ян Францішек Лубовицький та інших поважних членів польської комісії. Не могли вони не розуміти і тієї важливої обставини, що, укладаючи угоду із запорозькими козаками, порушували умови Андрусівського перемир'я, за якими Запорожжя перебувало під подвійною юрисдикцією – як польського короля, так і російського царя.

Поза сумнівом, укладення Острозької угоди мало вкрай негативне значення для Правобережної Гетьманщини та П. Дорошенка. Зокрема, намагаючись легітимізувати владу М. Ханенка як гетьмана всього Війська Запорозького (осінній сейм мав надіслати йому гетьманські клейноди), Варшава не тільки вбивала клин між запорозькими й городовими козаками, але свідомо провокувала нове загострення внутрішньополітичної

¹БМЧ. ВР. – Спр. № 2099. – Арк. 555.

боротьби (адже король і сановники не могли не розуміти, що П. Дорошенко, за спиною якого стояла Порти, добровільно не віддасть булави). Отже, напрошується висновок, що цей крок і було зроблено саме для того, щоб усунути від влади непоступливого політика.

На жаль, польська державна еліта у своїй масі так нічого й не навчилася у кровопролитних подіях кінця 40–60-х років і не зробила з них жодних висновків. Намагаючись будь-яким способом знищити український державний організм, вона явно недооцінювала загрози існуванню Речі Посполитої з боку Порти, владні кола якої вирішили підтримувати Правобережну Гетьманщину. Посли П. Дорошенка, що прибули учервні до Стамбула, були прийняті каймакамом «зі всілякими можливими почестями». Він пообіцяв їм «повну свободу і татарську допомогу у кожному військовому поході, якщо лише піддадуться під опіку султана»¹. 26 липня великий візир Ахмед Кьопрюлю прийняв польського посла Францішека Висоцького й повідомив, що оскільки козаки «піддалися» під володарювання Порти, то відповідно повинен зазнати змін і польсько-турецький кордон. При цьому він підкреслив, що Туреччина не відступить від протекції над козаками, «котрі прийняли санджак чи Магометанську корогву». Заскочений зненацька, польський посол спромігся тільки заявити, що козаки «не мають жодного права розпоряджатися Україною»².

Не можна стверджувати, що урядові кола Речі Посполитої не мали відомостей про позицію Порти. Навпаки, протягом зими–літа така інформація надходила до них постійно, і ця проблема неодноразово обговорювалася на найвищому рівні. Враховуючи потенційну можливість появи противника, король видав навіть 11 вересня (під час засідань сейму) третє віці щодо посполитого рушення шляхти, яке мало зібратися на 3 жовтня під Варшавою. Однак невдовзі його було відмінено³. Ідеться зовсім про інше: добре знаючи про потенційну загрозу турецького нападу, польська політична еліта явно недооцінювала можливих катастрофічних наслідків для країни. Зосередившись на силовому розв'язанні української проблеми, вона не допускала навіть думки про її врегулювання політичними засобами, зокрема, пошуком компромісів шляхом поступок. Водночас, обравши силовий варіант, поляки не готувалися до нього, виявляючи незрозумілу безпечність. Тому перестороги окремих тверезомислячих сановників, як, наприклад, Я. Собеського, відверто ігнорувалися. Останній у листі до

¹ Czamańska I. Czy wojna... – S. 778.

² Czamańska I. Czy wojna... – S. 777; БМЧ. ВР. – Спр. № 168. – Арк. 754–758.

³ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 77 зв. – 79 зв.; Przyboś K. Posłowie na sejm zwyczajny w Warszawie 9.IX–1.XI. 1670 roku // KH. – 2001. – RXLIV. – Z. 4. – S. 655.

комісарів (вони одержали його у переддень підписання Острозької угоди) висловлював побажання, аби комісія завершилася досягненням домовленості з П. Дорошенком¹. Проте, як нам уже відомо, до думки великого гетьмана й маршалка коронного не прислухалися, бо вона не збігалася з баченням перспектив розвитку відносин з козацькою Україною всевладного А. Ольшовського². На відміну від переважної більшості еліти, Я. Собеський не вірив у позитивні наслідки укладеної угоди з М. Ханенком (як висловився польський історик З. Вуйцік, «все це було занадто гарним, аби могло бути правдивим»³) і вважав, що за «злою і безглуздою порадою віддали Ханенку булаву»⁴.

Реакцію українського правителя на звістки про Острозьку угоду через брак джерел з'ясувати важко. Хоча, враховуючи характер стосунків із М. Ханенком та ігнорування Варшавою його власних гетьманських повноважень, можна припустити, що такий вчинок Польщі не міг знайти у П. Дорошенка ані розуміння, ані тим більше схвалення. Однак він все ж утримався від кроків, які б могли спровокувати агресію з боку Речі Посполитої. Мабуть, стривожили його і чутки (вони почали поширюватися з кінця серпня) про підтримку кримськими татарами домагань гетьманської булави Ю. Хмельницьким. У середині вересня Д. Многогрішний повідомив піддячому Михайлові Савіну: «... хан кримський з великим зібранням з Кримськими людьми вийшов і хоче воювати на тій стороні Дніпра Дорошенка і польські міста; а Юрасько де Хмельницький з калгою солтаном іде на цю сторону Дніпра війною ж ...а хоче де хан кримський, Юраську вчинити гетьманом на обох сторонах ріки Дніпра»⁵. 14 вересня лубенський полковник Іван Сербин та миргородський полковник Михайло Кияшко повідомили лівобережного гетьмана про виступ Ю. Хмельницького з татарами і запорожцями у похід на Чигирин і Лівобережжя⁶. Обростаючи новими деталями, ці чутки викликали занепокоєння і в Я. Собеського. У листі від 22 жовтня до дружини великий коронний гетьман писав про «тривогу» з України, бо туди «турки впроваджують молодого Хмельниченка» і вже переходять з татарами і волохами Дністер «у 15 милях від нас»⁷.

¹ Korzon T. Dola i niedola ... – Т. II. – С. 397.

² Dąbrowski J. Próby rozwiązania ... – С. 154; Stolicki J. Elity Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny ... – С. 265; Wójcik Z. Między traktatem ... – С. 250; Tegoż. Jan Sobieski 1629–1696. – С. 175–176.

³ Wójcik Z. Między traktatem ... – С. 250.

⁴ Цит. за: Korzon T. Dola i niedola ... – Т. II. – С. 398.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 262.

⁶ Там же. – С. 263–265.

⁷ Sobieski J. Listy ... – Warszawa, 1962. – С. 341.

Маємо певні підстави припустити, що в такій ситуації П. Дорошенко домагається поліпшення стосунків з лівобережним гетьманом. Відверта конфронтація замінюється, висловлюючись сучасною термінологією, політикою позитивного нейтралітету. Припинилися збройні сутички, зникають взаємні звинувачення. Д. Многогрішний у листуванні з Москвою відмовляється від негативних характеристик щодо свого опонента. Не відкидаємо можливості, що десь у другій половині серпня – вересні 1670 р. вони домовилися про спільні дії, спрямовані на захист інтересів козацької України. Зокрема, 18 жовтня у листі до короля М. Ханенко недвозначно застерігав: «Дорошенко і Многогрішний, Бога забувши, і між собою сприягнувши, то вирішили, щоб ні під вашою королівською милістю, а ні під Москвитином, а під Турчином були (чого їм Бог нехай не допоможе) і, аби підданство як Волохи й інші Турчинові віддавали». Він наголошував на необхідності повідомити про цю домовленість Москву, щоб «цар московський зволив завчасно вжити заходів проти свого зрайдці»¹.

Наприкінці першої декади жовтня П. Дорошенко отримав відомості про появу в Білій Церкві комісара від короля та Я. Собеського поручика Криштофа Ласка, який мав скласти реєстр скарг на дії жовнірів у Білій Церкві, з'ясувати їх природу і «вчинити слухну інквізицію»². Приблизно тоді ж гетьман збирає старшинську раду для обговорення подальших кроків у відносинах з Річчю Посполитою. Розглянувши пропозицію польських комісарів, П. Дорошенко і старшини вирішили направити посольство на сейм, хоча умови Острозької угоди не відповідали інтересам населення козацької України³.

12 жовтня рада затверджує «Інструкцію» послам (ними призначаються генеральний суддя Ярема Петрановський та генеральний осавул Михайло Харпан, помилково у деяких джерелах згадується військовий писар Андрій Тарасенко), окремі положення якої виявилися значно радикальнішими, ніж ті, якими мали керуватися українські делегати на переговорах в Острозі. Знову повторювалися вимоги стосовно свобод, прав і «вільного вживання» «руської віри» у всіх краях, куди «мова народу Руського сягає»; наполягалося на скасуванні унії, забороні дідичам, державцям і урядникам «релігії римської» мати юрисдикцію над православними духовенством і ченцями. Послам доручалося добиватися, щоб київський митрополит і 5 єпископів отримали дозвіл засідати в сенаті, а православні шляхтичі могли обіймати сенаторські й інші посади у Київському воєвод-

¹БМЧ. ВР. – Спр. № 402. – Арк. 711.

²БВУ. ВР. – Спр. № 1909. – Арк. 1.

³Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 241.

стві (в Чернігівському й Брацлавському воєводствах їх мали поперемінно посідати католики і православні); урівняння в правах міщан православного та католицького віросповідань; відкриття академій й гімназій, щоб «вільно науки відправляти й книги великі друкувати»; заборони польським і литовським військам «вступати в Україну за кордон» тощо¹.

Повторюючи усі клопотання попередньої «Інструкції» в частині підтвердження власницьких, господарських і підприємницьких прав козаків у межах Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств, новий документ вимагав від послів наполегливо обстоювати пункт про встановлення кордону козацької України: «...нас Військо Запорозьке тобто воєводства Подільського по Меджибіж, повністю Київське і Брацлавське по Горинь з повітами Пінським, Мозирським, Річицьким; вони, як і перед цим, під залогами нашими перебуваючи, у місцепроживанні і праві нашому виділившись, аби зволили відмежувати...»². Наголошуючи на необхідності «відмежування України»³, автори нової «Інструкції» більш глибоко обґрунтовували неможливість повернення до маєтків магнатів, шляхтичів та їхніх слуг. Так, у документі зазначалося, що «вже років з двадцять і кілька козаки без дідичних панів, старост і урядників навчилися жити і жодним чином у послушенстві й підданстві панам перебувати не зможуть». Отже, їх поява неминуче призведе до повстання, яке може початися «за найменшого (без якого бути не може) обтяження» козаків і спричиниться до масових убивств панів та урядників. Для прикладу наводилися немирівські події осені 1663 р., коли тамтешній староста Домбровський наказав «утопити» сотника і козаків, які збиралися взяти участь у виправі короля та П. Тетері за Дніпро. У відповідь «товариство», вбивши підстаросту і рейтарів, котрі «вибирали там хліб», подалося на Запорожжя й спонукало до «бунту Сірка й Сулименка», що обернулося «жорстокою війною» в Україні. Нова «Інструкція» вже не містила положення про дозвіл слугам панів та урядникам приїжджати раз на рік до маєтків, щоб збирати з підданих податки⁴. Отже, поспільство козацької України повністю звільнялося від виконання повинностей на користь шляхти, тобто уряд П. Дорошенка домагався визнання Польщею усіх соціально-економічних завоювань революції.

¹ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 58–63; БЮ. ВР. – Спр. № 245/II. – Арк. 386–388.

² АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 60.

³ У тогочасних офіційних документах назвою *Україна* без будь-яких застережень означувалася державна територія, яка включала не тільки Брацлавське, Київське та Чернігівське воєводства, а й східну і південно-східну Волинь (межиріччя Горині й Случі) та східну частину Подільського воєводства (по лінії Меджибіж і, вочевидь, р. Калюс чи р. Жван).

⁴ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 60 зв.

У документі наводилися і переконливі аргументи щодо необхідності виведення польської залоги з Білоцерківського замку. Зокрема, зазначалося, що «ми Військо Запорозьке можемо його утримувати і захищати від всіляких ворогів», а також наголошувалося, що саме через постій жовнірів «місто Білоцерківське перетворилося в руїну». Висувалася вимога передати Війську Запорозькому із замку «гармати наші зі всією амуніцією», які з'явилися там за гетьмана П. Тетері¹. До пункту про унію вносилося уточнення, що вона має бути скасованою відповідно до рішень «першої комісії Гадяцької»². Тим самим Петро Дорошенко та його соратники рішуче відмовлялися від затвердженого сеймом у травні 1659 р. другого, значно обмеженішого варіанту Гадяцького договору.

В «Інструкцію» було внесено вимогу щодо збереження за Києво-Печерським монастирем усіх привілеїв, наданих йому руськими князями і польськими королями³. Посли також мали домагатися повернення «прав, привілеїв, скарбів, знаків, корогви, бунчуків, гармат» та інших «клейнодів військових», 1 тис. червоних золотих небіжчика митрополита Д. Балабана та митрополиччих шат; клопотатися про дитину і майно небіжчика генерального осавула Івана Ковалевського, тестамент і речі небіжчика отця Заянчковського, які вивіз до Польщі П. Тетеря; маєтності й гроші вдови і дітей Данила Виговського, привласнені колишнім гетьманом тощо⁴. Їм доручалося порушити спірні питання, що торкалися фінансових справ військового скарбу (контракти, фундації і легації, укладені за попереднього гетьмана), а також добиватися повернення угод про вольності Війську Запорозькому, «відповідно прав і привілеїв великих князів литовських Гедимина, Ольгерда, Вітольда, Свидригайла й інших і королів польських Казимира Яна, Альбрехта, Олександра, Зигмунда Першого, Зигмунда Августа, Стефана, Зигмунда Третього, Владислава і бувшого короля й. м-ті Яна Казимира, що знаходилися у військовому Скарбі й забраних з собою Тетерею». Посли мали обстоювати права козацьких удів і дітей «у вольностях і свободах» і домагатися покарання Я. Пива, який спустошив «все Полісся й частину України», зокрема, Межигірський монастир, маєтності митрополита тощо⁵.

Отже, аналіз змісту «Інструкції» дає підстави стверджувати, що гетьман, як і до укладення Острозької угоди, вважав можливим порозумітися з Річчю Посполитою лише за умови визнання нею існування Української держави, яка б перебувала під номінальною протекцією короля.

¹ Там само. – Арк. 61–61 зв.

² Там само. – Арк. 62.

³ Там само. – Арк. 61 зв.

⁴ Там само. – Арк. 62–62 зв.

⁵ Там само. – Арк. 62 зв. – 63.

У листі до М. Вишневецького (17 жовтня) П. Дорошенко дипломатично визнав, що робота Острозької комісії провалилася через втрату довіри з обох сторін. Він не приховував того, що все могло б повернутися інакше, якби розпочату справу «не поглинули зухвальство Льобеля» та дії Я. Пива. Гетьман звертав увагу короля, що через їхні каральні акції, зокрема, знищення вогнем Ольшанки (?), де було вирізано понад 400 осіб, Полісся зазнало великих спустошень. Він зазначав, що такі дії «відштовхують нас від володаря («Пана») і держави («Паньства»), від Батька і Вітчизни», і водночас у черговий раз нагадував, що після укладення Підгаєцької угоди йому не надіслали гетьманських клейнодів, що засвідчувало небажання короля бачити його гетьманом, а тому він змушений був шукати іншої протекції. Засвідчуючи свою готовність до комісії, П. Дорошенко висловив побажання, щоб місцем її проведення стали Меджибіж або Бар. На чолі ж польської комісії він був би радий бачити Я. Собеського¹. 19 жовтня гетьман вислав гінця навздогін посольству Я. Петрановського з листом, який, на жаль, не зберігся. Щодо його змісту історики висловлюють різні припущення. Так, на думку Д. Дорошенка, у цьому листі гетьман міг нагадувати послам, що вони не мають повноважень укладати угоди з Річчю Посполитою². Я. Перденя ж схильний вважати, що володар булави взагалі забронював їм «вдаватися до будь-яких перемовин з польською делегацією»³. Як на наш погляд, переконливіше виглядає друга версія. У документі, де знаходимо згадку про цей лист, читаємо: «... чітко Дорошенко забороняє, аби ні до жодних трактатів не вдавалися»⁴. Очевидно, побоюючись, щоб посольство не спокусилося розпочати переговори, гетьман застеріг його членів не перевищувати своїх повноважень. Адже їм доручалося лише ознайомити короля і сейм із клопотаннями Війська Запорозького. Що ж стосується майбутньої угоди, то її мали опрацювати спеціально створені обома сторонами комісії.

Відіславши послів, П. Дорошенко очікував від К. Ласка дієвих заходів із розслідування збитків та знущань, завданих жовнірами жителям Білої Церкви, селянам і міщанам київського Полісся. Однак той до кінця листопада нічого не зробив, аби покарати винуватців і гарантувати безпеку поспільству. Як відзначав гетьман у листі до Я. Собеського, К. Ласко «не тільки не вивів усіх з Димера військових людей кінних (там знову розтасувалася залога під командуванням Я. Пива. – Авт.), але й не відбулося

¹ БМЧ. ВР. – Спр. № 404. – Арк. 328–329; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 246–247.

² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 316.

³ Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 242.

⁴ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 72 зв.

повернення церковного майна і людської мізерії, забраних до білоцерківського замку...». Населенню Білоцерківського полку і православним церквам жовніри продовжували завдавати великої шкоди, а мешканці Димера «не можуть собі сподіватися безпечного проживання на своїх попелищах, хоча нагадуваннями за свої кривди постійно турбують мене з Військом Запорозьким...»¹. Десь із другої декади листопада до Чигирини почали надходити скарги на свавільства поляків щодо населення й інших регіонів Правобережжя. За даними гетьмана, в «полку Подільському у селах приграничних людям багато шкоди у відбиранні худоби та захопленні майна військові з Кам'янця-Подільського, випавши, повчиняли...»².

Розцінюючи ці дії як порушення договору³, П. Дорошенко поновлює блокування Білої Церкви. За його наказом, білоцерківський полковник «суворо заборонив» міщанам повертатися «на свої попелища» й привозити до фортеці зерно («аби ніхто не наважився доставляти за гроші ніякого збіжжя»). Згідно із повідомленням Я. Льобеля Я. Собеському, місто було оточене підрозділами серденят. Убачаючи в них опору для реалізації своїх намірів, П. Дорошенко дуже ретельно підходив до їх формування, надаючи перевагу навіть не стільки професійним якостям майбутніх вояків, скільки їхній готовності віддано служити йому та державі. Оскільки серед потенційних серденят (у спустошеному воєнними діями краї було багато таких, хто й надалі волів заробляти «шмат хліба» військовим ремеслом) зустрічалися прихильні до Речі Посполитої особи, то гетьман, «побоюючись зради», тепер нікого не набирав на службу⁴.

Незважаючи на збереження загальної напруги у відносинах із Запорожжям, далеко не все його товариство поділяло офіційне ставлення січового керівництва до П.Дорошенка. На той час повністю втратив довіру запорожців П. Суховієнко, політична кар'єра якого завершилася тим, що, вкравши із військової скарбниці 170 єфимків, він перейшов до Д. Многогрішного⁵. Як і раніше, запорожці не сприймали ідею щодо підтримки на гетьманську посаду кандидатури Ю. Хмельницького. Зокрема, посланці до Москви з Лівобережжя повідомляли, що нібито Ю. Хмельницький посилав на Січ, «аби запорожці були з ним у згоді й ішли на Дорошенка. І запорожці де йому у тому відмовили, бо вони у турецького султана у підданстві ніколи не хочуть бути...»⁶. Якщо довіряти інформації переволоцького священника

¹ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 599.

² Ibidem.

³ Ibidem. – S. 600.

⁴ Ibidem. – S. 603.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 284; Чухліб Т. Петро Суховієнко... – С. 101.

⁶ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 285.

Григорія Мужилівського, десь у другій декаді серпня 1670 р. на Січі відбулася рада, на якій висловлювалися «дуже погані думки на Хмельницького і говорять: нехай лише вийде з ордами, дамо йому гетьманство!»¹. Знижувався також і рівень довіри до М. Ханенка. «Всі обурюються гетьманом, – розповідав один із запорожців Г. Мужилівському, – аби не виходив на Русь і сидів би у Коші, мало є тих, котрі бунтують, щоб на Русь виходили»².

Певною мірою зміцненню авторитету М. Ханенка серед противників турецької орієнтації правобережного правителя мала сприяти укладена в Острозі угода. Однак наприкінці вересня – на початку жовтня Д. Многогрішний не пропустив на Січ посольство С. Богаченка, яке везло кошовому гетьманові надіслані Варшавою клейноди³. Щоб привернути на свій бік запорожців, М. Ханенко звернувся до А. Ольшовського з проханням порадити королю видати універсали «до нас на Запоріжжя до Війська Запорозького» з розпорядженням вирушити «на послугу й. кор. м-ті» й обіцянками найближчим часом надіслати сукно та 4 тис. червоних золотих для розподілу серед козаків⁴. Водночас він виношував плани проведення проти П. Дорошенка спільної з татарами і поляками військової кампанії. Так, у листах від 18 (28?) жовтня до підканцлера та польного гетьмана Д. Вишневецького кошовий гетьман підтверджував свою готовність приєднатися до татар, якщо вони розпочнуть наступ на Правобережжя. Він просив, щоб у такому разі польські війська теж «йшли в Україну», аби «ворога Корони і Речі Посполитої Дорошенка» знести й «ворог турчин з цього зазнав неслави і влади своєї не поширював на Україну...»⁵. М. Ханенко також повідомляв, що полонений татарин розповів про наказ султана «з усіма силами, на голову кожного, навіть якщо кінь на трьох ногах, до війська виганяти». Інформація, що кримські татари почали готуватися до походу, мета якого залишалася невідомою, вочевидь, десь наприкінці другої – на початку третьої декади жовтня надійшла й до Чигирина⁶.

Імовірно, 24 листопада до столиці козацької України (можливо, разом з українськими послами) прибуло турецьке посольство у складі 15 осіб⁷. Брак джерел не дозволяє з'ясувати, про що йшлося під час його прийому гетьманом. Однак припускаємо, що воно мало підтвердити факт прийняття Правобережної Гетьманщини під протекцію Порти й домогтися

¹ Там же. – С. 266.

² Там же.

³ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 290.

⁴ БМЧ. ВР. – Спр. № 167. – Арк. 278.

⁵ Там само. – Арк. 275, 277–278.

⁶ Там само. – Спр. № 402. – Арк. 711.

⁷ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. № 13893 (брак пагінації).

від П. Дорошенка й старшини складення присяги на вірність її володареві. Попереджений задалегідь про наближення цього посольства, гетьман зібрав старшинську раду. На жаль, у розпорядженні дослідників є лише одне джерело, яке дещо проливає світло на її роботу, – це свідчення тарасівського сотника Леська Руданіна. Однак його інформації не варто повністю довіряти. За деякими даними, цей представник старшини разом із дружиною поспішно залишив Чигирин і подався до Білої Церкви, а згодом, потрапивши на аудієнцію до великого гетьмана й підканцлера, аби підвищити значимість власної персони, почав видавати себе за посланця опозиційно налаштованого до курсу П. Дорошенка старшинського угруповання. Не виключаємо, що швидко зорієнтувавшись у тому, що саме хотіли почути при королівському дворі, він і витворив відповідну версію подій Чигиринської ради.

Вочевидь, рада відбулася в кінці листопада – на початку грудня 1670 р. (за одними даними, ухвала приймалася 29 листопада¹, за іншими – 1 грудня²). Цілоком імовірно, що для того, щоб уникнути гострого протистояння і до певного часу зберегти у таємниці прийняті рішення, на неї було запрошено лише генеральних старшин і полковників. Принаймні польський посол до Туреччини сохачевський чашник Францішек Висоцький мав звернути увагу великого візира на той факт, що зібрання відбувалося «без відомості і присутності Війська і без обивателів України»³. Тим самим у дослідників немає достатніх підстав кваліфікувати раду як генеральну.

Головним на порядку денному стало питання про складення присяги султанові. П. Дорошенко, згідно з даними Л. Руданіна, розгніваний надісланням королем гетьманських клейнодів М. Ханенку – «корчмарю, наймиту, вівчарю», розкрив присутнім свої наміри, заявивши: «... я маю з ким свої груди виставити проти короля, маю свої сили»⁴. Він зауважив, що необхідно опертися на допомогу Порти, присягнувши Мегмеду IV. Цю ідею підтримали військовий суддя Прокіп Червінський (можливо, Дмитро Чернявський), корсунський полковник Федір Кандиба, білоцерківський полковник С. Бутенко й серденятський полковник Кіндрат Жеребило. Інші промовчали, хоча також проголосували за складення присяги⁵. Усі – як гетьман, так і старшини – присягнули, затвердивши цей акт власними підписами на відповідному документі. Як свідчив у Москві компанійський полковник Гнат Шульга, «Дорошенко і полковники і вся старшина при-

¹ Окиншевич Л. Центральні установи... – Ч. II. – С. 66.

² Korzon T. Dola i niedola... – Т. III. – S. 1.

³ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 198 зв.

⁴ Там само. – Арк. 193 зв.

⁵ Там само.

сягу поміж собою вчинили на тому, що їм усім у вічному підданстві перебувати у турецького султана»¹.

Л. Руданін пояснював таку одностайність тим, що старшини не наважувалися відмовлятися від присяги, оскільки гетьман привів із собою кілька сотень серденят, котрі «стояли над їхніми шиями»². Саме посилаючись на цю інформацію, правлячі кола Польщі пізніше хотіли переконати Стамбул у тому, начебто чимало підписів під присягою поставлено «чужими руками»³. Проте всі підписи були автентичними. Інша справа, що окремі старшини справді могли дотримуватися протилежної думки про слушність такого політичного кроку, але підпорядкували її волі більшості. Запевнення тарасівського сотника, нібито він був таємно відправлений до Варшави, щоб засвідчити перед королем незгоду більшості присутніх на раді полковників із позицією П. Дорошенка⁴, м'яко кажучи, не відповідають дійсності, що переконливо довело подальше українсько-польське протистояння. Вислосом були і його свідчення про готовність підрозділів серденят, «котрі нам, козакам, докучили і кров нашу п'ють», перейти на бік короля у разі появи в Україні коронного війська⁵.

Рада ухвалила також направити на початку грудня посольства до Порту й Криму. Перше з них, яке очолював колишній паволоцький полковник Ярош, повезло до Стамбула ухвалу ради про складення присяги султанові з підписами гетьмана й старшин. Друга місія на чолі з брацлавським полковником Іваном Лисицею мала повідомити про цю подію Аділ-Гірея і тим самим нейтралізувати неприязні щодо України наміри, якщо такі виношувалися бахчисарайським двором⁶. У той час, аби прохарчувати серденят, П. Дорошенко розташував їх на зимовий постій у Лисянці, Рашкові, Могилеві-Подільському та в інших містах. Гетьман не полишав спроб порозумітися з Січчю. Як засвідчував його посланець до С. Разіна, правобережний володар булави «радий би із запорожцями перебувати в єдності», проте останні «пишуть до нього сердито, і прохають військових клейнодів»⁷. Щоправда, як і раніше, П. Дорошенка підтримував І. Сірко, що видно із його листування з Г. Ромодановським.

¹ Цит за: Окиншевич Л. Центральні установи... – Ч. II. – С. 66.

² АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 193 зв., 198 зв.

³ Там само. – Арк. 198 зв.

⁴ Там само.

⁵ Korzon T. Dola i niedola ... – Т. III. – S. 1; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 322.

⁶ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 193 зв.; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 322.

⁷ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. № 13893 (брак пагінації).

Зрозуміло, що зовсім приховати приїзд посольства Порту й ухвали старшинської ради було неможливо. А тому з'являються чутки про плани гетьмана разом із турками й татарами виступити у похід на Київ і стати «удільним князем»¹. Необхідність забезпечення української території від загрози нападу турецько-кримських військ і, вочевидь, надходження до Чигирини інформації про невизнання Варшавою легітимності його влади й підтримку нею супротивника спонукали П. Дорошенка зайняти рішучішу позицію у переговорах із польськими урядовцями².

Сейм, який розпочався 9 вересня, знову не приділив українському питанню належної уваги. Делегати поспіхом ухвалити Острозьку угоду й проголосили П. Дорошенка зрадником Речі Посполитої³. 18 листопада король послав універсал на Запорожжя, яким інформував М. Ханенка, запорозьких і городових козаків про підтвердження спеціальним документом козацьких вольностей й відправлення до них комісара Анджея Завальського. Останній віз кошовому гетьманові клейноди й мав прийняти у запорожців присягу на вірність королю⁴.

Оскільки засідання сейму завершилися 31 жовтня, то послам П. Дорошенка, які прибули до Варшави пізніше, зрозуміло, не вдалося передати на його розгляд прохання й вимоги Війська Запорозького. Тільки 2 грудня вони вручили королю лист П. Дорошенка. М. Вишневецький утворив комісію на чолі з підканцлером, якій доручалося уважно вивчити клопотання української сторони. На її засіданнях послі зауважили, що не мають повноважень для укладення угоди. Скориставшись цим, комісари відмовилися від продовження переговорів. Щоправда, король, який, за словами Я. Собеського, прийняв послів «по-батьківськи»⁵, пообіцяв удовольнити окремі пункти прохання⁶.

22 грудня 1670 р. Острозька угода затверджується сеймовою конституцією⁷. Наступного дня король видав «Декларацію» на пункти «Інструкції» П. Дорошенка. Засвідчуючи готовність гарантувати усі давні права, привілеї і свободи «релігії грецько-руської», безпеку «набоженства й обрядів» та «вольності стану духовному», як це «було перед вій-

¹ Там само. – Спр. № 13886 (брак пагінації).

² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 324.

³ Jaworski M. Kampania ukrainna Jana Sobieskiego w 1671 r. – S. 75; Przyboś K. Posłowie na sejm ... – S. 654–655.

⁴ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 57–58.

⁵ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 608.

⁶ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 72; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 316.

⁷ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 72.

ною», М. Вишневецький відмовлявся при цьому задовольнити вимогу про скасування унії. Він умотивовував таку позицію тим, що ця справа не належить до прерогатив світських осіб, отже, він лише за згодою церковного кліру може просити Папу римського зібрати синод духовенства, на якому король і польські архієпископи та єпископи шукатимуть шляхів порозуміння між православними й уніатами. Погоджуючись на відкриття в Києві академії, М. Вишневецький, проте, забороняв навчатися та викладати в ній, а також інших школах протестантам¹.

Основна увага в документі приділялася комплексу питань, пов'язаних зі становищем козацтва, статусом козацької України тощо. Так, гарантувалося збереження усіх козацьких привілеїв, прав і свобод, які мали залишатися також за козацькими вдовами. При цьому козаки трактувалися не як «лицарі», а як «люди військові», що були готовими надавати різноманітні послуги Речі Посполитій. Передбачалося скасування «кадуків», проголошувалася амністія, але лише за умови, що козаки «відмовляться від усіх протекцій й кореспонденцій іноземних монархів й від них навіки відречуться...», з чим погодилися послани М. Ханенка². У документі підкреслювалося, що оскільки Військо Запорозьке у Чуднівській угоді добровільно відступилося від вимоги надання місць у сенаті митрополитові та єпископам, урядів сенаторських, двірських і земських, як і «від князівства Руського», то «жодного приводу на відокремлення України від Корони Польської надавати і дозволяти не годиться». Не може король пристати на «відокремлення воєводств і цілих провінцій до Війська Запорозького» як на вимогу «неслушну і немислиму», «бо у такий спосіб Князівство або Господарство Руське (яке дехто має на думці і до цієї мети спрямовує всі свої поради і дії) мало б постати». А все це, на думку короля, спричинилося б «до нових і недобрих змін в устрої Речі Посполитої»³. Знаті дозволялося користуватися своїми маєтками «без утисків підданих і тим більше без найменшого скривдження козаків». Вони отримували право на вільне повернення до володінь, а «гетьман запорозький повинен пильнувати, аби шляхта й обивателі духовні й світські у маєтках своїх мали всіляку безпеку»⁴.

М. Вишневецький відхилив також прохання П. Дорошенка щодо виведення залоги з Білої Церкви, посилаючись на те, що Київ «ще не в нашому володінні», а командир залоги полковник Я. Льобель, який «поводив себе досить-таки по-людськи», мусив удатися до воєнних акцій після того, як

¹ Там само. – Арк. 72–72 зв.

² Там само. – Арк. 73–73 зв.

³ Там само. – Арк. 73 зв. – 74.

⁴ Там само. – Арк. 74.

С. Бутенко зайняв місто козаками і серденятами, знищив жовнірів у брамах і хотів оволодіти замком. Я. Пиво прибув на допомогу білоцерківському комендантові, коли Яків Лизогуб тримав два тижні місто в облозі. Якщо ж він перевищив свої повноваження під час оборони Полісся, то цю справу має розглянути суд великого гетьмана. Відхилялися претензії Війська Запорозького до П. Тетері, котрий залишив Польщу й перебував тепер під «іншою юрисдикцією»¹. М. Вишневецький гарантував безпеку й права на володіння маєтностями Терехтимирівській та Києво-Печерській обителям, церкві св. Софії й іншим монастирям і церквам («при своїх правах і маєтках повинні залишатися»). Разом із тим він не приховував гострого невдоволення позицією Й. Тукальського. На переконання короля, київський митрополит, намагаючись помститися через особисті образи, у різний спосіб «тамтешні краї і Військо Запорозьке збурює, в управління й ради Війська Запорозького втручається (що духовній [особі] чинити не гоже) і в цілому відчиняє ворота для неспокою і щораз гірших небезпек». Тому М. Вишневецький вимагав, щоб Й. Тукальський припинив подібні акції та «відмовився від порад Війську Запорозькому»³. Король звернувся також із таємним листом до Війська Запорозького, яким повідомляв, що з метою припинення кровопролиття в Україні й встановлення спокою видав «Декларацію» на його пункти і розпорядився надрукувати її текст, по два примірники якого разом із текстом Острозької угоди буде надіслано до кожного полку⁴.

Отже, правлячі кола Речі Посполитої, перебуваючи у стані конфронтації з П. Дорошенком, намагалися знайти підтримку хоча б у частини городових козаків, ідучи на поступки у релігійній сфері й визначенні соціального статусу козацтва. При цьому вони виявляли непоступливість у питанні визнання Української держави та збереження за нею політичної автономії у складі Речі Посполитої. Основним завданням польського уряду стало усунення від влади П. Дорошенка, в якому представники політичної еліти вбачали головного противника реалізації своїх політичних планів стосовно України, оскільки гетьман послідовно й наполегливо відстоював її державні інтереси, а до того ж прийняв протекцію могутньої Порту.

Десь на початку грудня 1670 р. великий візир через французького каноніка попередив польського короля, що мир із Річчю Посполитою буде збережений лише в тому разі, «якщо поляки повністю відмовляться від

¹ У середині жовтня колишнього гетьмана за наказом великого візира відправили з Ясс до Стамбула.

² БМЧ. ВР. – Спр. № 71. – Арк. 115–116.

³ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 74 зв. – 75.

⁴ Там само. – Арк. 68 зв. – 72, 75 зв. – 76.

України»¹. Аналогічні вимоги були повторені нурадин-султаном Я. Карвовському, котрий повертався на батьківщину. Він мав повідомити королю й великому гетьманові, щоб «уже повністю відмовилися від України, яка вже знаходиться у васальній залежності від султана турецького». При цьому кримський урядовець посилався на те, що має від Порти емір, який містить розпорядження негайно ввійти з військами у межі козацької держави². Разом із Я. Карвовським до Польщі виїхав кримський посол, який мав домогатися повернення затриманих за 2 роки упоминок й «уступки України турецькому цезарю». Як припустив 16 січня 1671 р. підканцлер, для Речі Посполитої це означало в перспективі втягнення у війну не тільки з Портою, але й з Кримом³.

Загроза такої війни ставала все реальнішою. У середині січня 1671 р. у Варшаві відбулася військова нарада, на якій було прийнято ухвалу про проведення сеймиків у воєводствах Корони 3 травня, а Литви – 5 травня⁴. Після зустрічі з Л. Руданієм А. Ольшовський вирішив скористатися його пропозицією організувати проведення в Україні чорної ради з метою переобрання П. Дорошенка. Цю ідею підтримав і король. Отже, тарасівський сотник отримав розпорядження повернутися до Білої Церкви, щоб почати навертати на бік короля старшин і козаків. 24 січня М. Вишневецький видав йому універсал «на Україну», в якому звертався до товариства Війська Запорозького із закликом порвати з П. Дорошенком і довіритися Л. Руданію (щоб «вірили йому і трималися здорової поради»), котрий прагне, аби «увесь народ християнський, мешканці українські не стогнали від важкого турецького ярма й зреклися від усякої чужоземної протекції»⁵.

За розпорядженням короля, керівництво операцією по усуненню від влади П. Дорошенка покладалося на покойового дворянина луковського мечника Миколая Рачковського, якого сенат призначив комісаром до України. 24 січня йому, окрім усних настанов, вручили інструкцію, згідно з якою він мав передати Я. Собеському, що необхідно забезпечити доставку провіанту до Білої Церкви, а також підсилити її залогом легкою кіннотою. До того ж, великий гетьман коронний отримав наказ перенести до Білої Церкви свою ставку і тісно співпрацювати з комендантом білоцерківської фортеці в усіх питаннях, що сприяли б «загальному добру». М. Рачковський мав відіслати листи підканцлера російському воєводі у Києві та печерському архімандритові; налагодити співпрацю з Л. Руданієм і прихильними до

¹ Там само. – Ф. 553. – Від. II. – Кн. № 22. – Арк. 554.

² Kluczyci F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 611–612.

³ Ibidem. – S. 612.

⁴ Ibidem.

⁵ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 194.

Польщі козаками щодо визначення місця й часу проведення чорної ради, «найпильніше дбаючи про те, аби козаків і чернь відвести від турецької протекції»; налаштувати козаків та поспільство проти П. Дорошенка, котрий нібито намовив татар повбивати послів, які поверталися з коронації короля «з доброю відправою»; поширювати інформацію, що правобережний гетьман не звертався до Варшави з проханням надіслати йому клейноди, а король відправив їх на Запорозжя «не одній особі, а всьому Війську Запорізькому». Комісарові доручалося також проінформувати козаків і поспільство про позицію Й. Тукальського, який не дотримався присяги королю та, не маючи королівського привілею на митрополію, все ж випросив її у константинопольського патріарха й тепер «ніяк не хоче панування й. к. м-ті в Україні, але на тому стоїть, аби Дорошенка зробити господарем, а себе – патріархом». В обов'язки королівського посланця входило також виплатити жалування кожному з козаків (друківцю), які служать королю у Білій Церкві, і водночас заохочувати їх схилити серденят на бік Речі Посполитої, сприяти заселенню фортеці. Зв'язок із королем він мав підтримувати через львівську пошту¹.

Звертаючись до «всієї старшини й черні», монарх засвідчував своє вдовolenня тим, що, як йому стало відомо від білоцерківського коменданта, «багато є старшин і козаків й всієї майже черні Війська нашого Запорозького, котрі явно побачивши підступні вчинки, чужоземні протекції й очевидні зради, ними гидуючи і, руки від них умиваючи», залишаються «вірними боязні Божій і християнській вірі», а також королю й Речі Посполитій. М. Вишневецький запевняв, що йому боляче усвідомлювати те, що Україна «міцного миру зовсім не хоче, або не може»; підкреслював, що попри всю приязнь Варшави, в українському суспільстві зароджується опозиція королю, «яка у провалля справді люд християнський і всю Україну штовхає». За таких обставин він пропонував скликати загальну чорну раду «за прикладом славних стародавніх предків своїх», щоб на ній «відмовитися від поганих вчинків і протекцію посторонню й тиранію скинули зі своєї шиї. Господарство Українське ліквідуйте, безпеку і мир утвердіть і понад усе вшануйте маєстат наш, як власного володаря (Пана) свого вірним підданством і цілісність спільної Вітчизни Корони Польської зміцнюйте»².

Звернувся М. Вишневецький з універсалом і до «гетьмана низового запорозького» М. Ханенка, повідомляючи про те, що відіслав йому «військові знаки». Він наголосив на шляхетному вчинку А. Руданіна, який,

¹ Там само. – Арк. 197–198.

² Там само. – Арк. 191 зв. – 192 зв.

довго будучи дорадником Дорошенка, як під час наступу П. Суховієнка, «так і в інших okazіях завжди тримався його сторони», неодноразово рятував гетьмана від багатьох небезпек, однак тепер побачив його «у великій зраді». Король нагадував М. Ханенкові, що П. Дорошенко «нічого доброго нашому маєстату не зичить і волів турчинові піддатися, аніж у звиклому послушенстві залишатися», і радив, аби не допустити здійснення планів останнього, які спрямовувалися «на згубу всього Руського народу», вступити у перемовини з городовими козаками й «згідно давніх звичаїв» провести спільну чорну раду на Росаві чи в іншому місці «для заспокоєння України». Він обіцяв зі свого боку підтвердити її ухвали. М. Вишневецький інформував також, що послав комісаром до Білої Церкви М. Рачковського «для всілякого порядку, щоб вірних підданих, котрі горнутимуться до нас, утврджувалася ласкою нашою»¹. Король відправив універсал і до козаків-друківців, які служили Речі Посполитій у складі білоцерківської залоги, закликаючи їх, коли «того час і потреба вимагатимуть, аби людей військових до себе приймали і від сторони ворожої і від шкідливих рад інших відводили»².

24 січня з листом до М. Ханенка звернувся також підканцлер. Він підкреслював, що про «нецнотливі ради і вчинки» П. Дорошенка досконально знає Л. Руданін, котрий «був на раді у той час у Чигирині, коли на турецькій протекції полковники з примусу підписувалися». Тепер «найліпший спосіб, – наголошував польський сановник, – аби відбулася чернецька рада, на якій щоб показалися Дорошенко й отець Тукальський, з [вини] яких всі замішання в Україні відбуваються...»³. Звернувся А. Ольшовський з листом і до печерського архімандрита, схиляючи того приязно поставитися до королівського комісара М. Рачковського, котрий приїде, аби «запобігати злостивим радам Дорошенка і турецькій протекції, а також вступити у стосунки з вірними й зичливими козаками...». Він намагався шантажувати Й. Тукальського тим, що той, ставши «найбільшою причиною такого обману України і християнських душ...», при цьому не має королівського привілею на митрополію. На підтвердження своїх слів А. Ольшовський переслав Й. Тукальському «витяг аутентичної присяги» останнього⁴. У листі до київського воєводи підканцлер повідомляв про направлення королем до Білої Церкви комісара, «чоловіка розумного, відомого в Україні, аби від протекції турецької відводив козаків і до миру всілякими способами

¹ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 192 зв. – 194; БМЧ. ВР. – Спр. № 1376. – Арк. 173–175; БН. ВМФ. – № 16281.

² АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 195.

³ Там само. – Арк. 195 зв.

⁴ Там само. – Арк. 196 зв.

й порадами вів справи». Він просив підтримувати гарнізон білоцерківської фортеці всім необхідним, особливо продовольством, бо П. Дорошенко задував її «виголодніти і таким чином відібрати»¹.

Водночас варшавський двір вирішив дискредитувати українського правителя перед султаном. 26 січня було відправлено королівську інструкцію Ф. Висоцькому, щоб той у своїх дискусіях із турецькими сановниками акцентував увагу на віроломстві П. Дорошенка, котрого «Порта бере під свою протекцію». На доказ цього він мав ознайомити султана зі змістом листів гетьмана. Йому також доручалося слідкувати за «козацькою кореспонденцією»². На початку лютого свої рекомендації послові вислав і торнацький канонік. Насамперед він радив проінформувати великого візира про амбітність Й. Тукальського, який пропонував, «аби удільний Руський патріархат був утворений і сам ним (патріархом. – Авт.) хоче стати». Йому також доручалося повідомити турецькій стороні, що рада в Чигирині відбулася без «відома й участі Війська і без обивателів України. Багато також є придуманих підписів [зроблених] чужими руками». Канонік надслав Ф. Висоцькому два останні листи П. Дорошенка, з яких видно, що «його дуже турбує цей вчинок Леська...», і радив розповісти візирові, що гетьман не має такої поваги, якою користувалися українські володарі до нього, бо не владарює одноосібно, є ще М. Ханенко на Запорозжжі гетьманом, а на Лівобережжі – Д. Многогрішний. І серед них «найслабший Дорошенко, самими тільки живе головою й пером Тукальського, більше шести тисяч осіб війська мати не може і з Чигирини не наважується вийти і самими тільки серденьками до часу (бо ці до короля й. м-ті з вірою своєю і охотою відзиваються) утримує статус і життя». Це збирається довести чорна рада, яку король скликає на Росаві і вже відправив на цю раду свого комісара. П. Дорошенку тоді залишається або загинути, або втекти до Порти «до компанії інших гетьманів Хмельниченка й Тетері, бо десь в іншому місці протекції мати не може». Посол зобов'язувався переконати султана, що Польща не може «відмовитися від козаків», бо це було б супроти її волі, а «як би то Порта прийняла, коли б король домагався Волощини від Туреччини»³. У листі від 3 лютого король порадив Ф. Висоцькому підкреслювати в розмовах з візиром, що не всі в Україні погоджуються з підданством султанові, а сам П. Дорошенко «радий би до нас пригорнутися, надсилаючи нам покірні прохання, однак ми хитрощів й нестатечності його більше терпіти не можемо»⁴. Зі свого

¹ Там само. – Арк. 196.

² Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 261–262.

³ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 198 зв. – 199 зв.

⁴ Цит. за: Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 262.

боку підканцлер наказував послові формувати уявлення про гетьмана й кийвського митрополита як слабких і схильних до зради осіб¹.

Курс королівського двору, направлений на повний розрив з українським гетьманом, як і раніше, не знаходив підтримки в частини політичної еліти, виразником позицій якої виступав Я. Собеський. Знаючи краще за інших настрої старшини і козаків, він ще в кінці жовтня минулого року в листі до литовського польного гетьмана Міхала Радзивілла зазначав: «... потрібно ще мати на увазі і те, що хто б з тих осіб гетьманом чи господарем в Україні залишиться (йшлося про різних українських претендентів на булаву. – Авт.), тієї ж години Ханенко і все Запоріжжя з ними [...] буде триматися і буде підданим»². 6 січня великий гетьман направив П. Дорошенку листа, написаного у доволі спокійному тоні, в якому пояснював, що жовнірська залога перебуває у Димері за розпорядженням короля. Зі свого боку він наказав жовнірам чемно поводитися з місцевим людом. Я. Собеський запевняв гетьмана, що у Подільському Подністров'ї польські підрозділи не здійснювали нападів, хоча він і допускав імовірність зловживань із боку загонів панських слуг, яких їх господарі направляли збирати податки. Великий гетьман натякав на можливість негативного впливу на українсько-польські відносини ухвали Чигиринської ради, хоча при цьому висловлював сумнів, що така ухвала дійсно була прийнята³. У листі від 23 січня до підканцлера Я. Собеський підкреслював необхідність проведення виваженої політики стосовно козацької України. «Дорошенка і козаків, не тільки запорозьких, але й городових, – зазначав він, – до часу ще потрібно гладити, комісію знову дати, чинячи надію ласки, а не доводити їх до відчаю. Бо хто ж є божевільним у цей час з Україною розпочинати війну, коли цезар турецький, котрий їх узяв під свою протекцію, до цього часу ще не прояснив своїх планів. Адже перед ним тремтить увесь світ... І коли ми впродовж тривалого часу не змогли завоювати самих лише козаків з татарами і то з такими силами, які мала тоді Річ Посполита, то як ми завоюємо їх тепер, коли у них за спиною стоять турки? Отже, на милість Божу, треба гладити усіх і чекати, куди повернуться їхні задуми»⁴. Примас Польщі М. Пражмовський також виступав проти кроків, спрямованих на доведення українського гетьмана «до відчаю», що власне і підштовхнуло його до турецької протекції⁵.

Кінець 1670-го й початок 1671 р. П. Дорошенко провів в очікуванні повернення посольства з Варшави, яке затримувалося. Десять тижнів

¹ Ibidem.

² Цит. за: Wójcik Z. Między traktatem... – S. 250.

³ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 608.

⁴ Ibidem. – S. 618–619.

⁵ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 318.

після Різдвяних свят гетьман скликав старшинську раду, ухвали якої, через брак джерел, залишаються для нас невідомими¹. В останній декаді січня він віддав розпорядження збирати «данину» для султана: по 15 грошей «як від людини, так і від худобини»². Саме тоді у південних районах Правобережжя з'явилися татари, які, всупереч домовленостям, захоплювали ясир, як це, наприклад, сталося під Капустиною Долиною³. Наприкінці січня до П. Дорошенка надійшла тривожна інформація про вбивство поляками його посланців до Я. Собеського – паволоцького хорунжого з товариством та могилів-подільського сотника.

Не гаючи часу, 28 січня правобережний володар звернувся з листом до великого коронного гетьмана, докоряючи за підступність щодо нього й Війська Запорозького правлячих кіл Польщі, хоча він, дбаючи про «укладення святого миру», постійно направляє до Варшави послів. Він наголошував на тому, що вони, однак, не отримали «у жодному пункті прохань наших найменшої батьківської втіхи, якою б міг Військо до вірнішого маєстату й. кор. м-ті п. н. м-вого підданства привабити». Посилаючись на донесення Я. Петрановського, П. Дорошенко скаржився: «... нічого іншого на кожній офіційній зустрічі не отримую, тільки докори за взяття санджаків, про які вже досить давав роз'яснень і королю Пану і в. м-ті м. м. п.» При цьому він не без іронії зазначав: «...я по них не посилав, і не випрошував, а що їх прислали, Військо, як і від інших монархів, не на свідчення якогось підданства, а лише для слави своєї і від цього монарха взяло»⁴. Тепер же, підкреслював гетьман, він отримав від своїх послів повідомлення, що «повз нас на Кіш послано булаву, бунчук й інші знаки через п. Жальського і Ханенкового сина. Якщо ж це так, то чого ж нам сподіватися, і яку надію Війську у ласці Панській давати? Хоч би як намагався не тільки на сейм, але й до в. м-ті м. м. п., бачачи, що дорога оплачується головами, людей для посольства не знайду». П. Дорошенко звертався до Я. Собеського, щоб той своїм авторитетом переконав короля, «аби нам у ласці Панській не було відмовлено, і в надісланих проханнях, хоч у малій частині, втішено; бо упаси Боже, мало б щось інше трапитися і мимо нас зичливих і котрі щиро горнутья до Пана, вшанували б когось іншого, то потім аби мене, котрий багаторазово і застерігав, і прохав й тепер у цьому не перестаю, необгрунтовано не обвинувачували...»⁵.

¹ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 12.

² Там само. – Арк. 17.

³ Там само.

⁴ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 613–614.

⁵ Ibidem. – S. 614.

Водночас гетьман розпорядився посилити облогу білоцерківської фортеці. За словами офіцерів місцевого гарнізону, П. Дорошенко «зайняв усі паси від Польщі до Білої Церкви. Задумав її весною повністю здолати, свідченням чого є кілька гармат, привезених до Шамраївки»¹. Значним успіхом правобережного володаря стало поліпшення взаємин із Д. Многогрішним, який у грудні 1670 р. тяжко захворів. Недугу спричинило випадкове падіння «з ганку», через яке «шию был зломал, же час немалій не мог говорити...»². Дізнавшись про це нещастя, П. Дорошенко направив до лівобережного гетьмана посланців, висловлюючи жаль з приводу того, що сталося³. Не виключаємо, що під час цих зустрічей обговорювалися й політичні проблеми. На думку В. Ейнгорна, Д. Многогрішний мав підстави для невдоволення діями Москви. Так, російська сторона відхилила його клопотання про повернення до Гетьманщини Мефодія та деяких старшин; представники гетьмана не були запрошені на зустріч російських і польських послів; царський уряд не вживав заходів щодо запобігання нападам польських жовнірів на монастирські володіння в околицях Києва, а також не протидіяв захопленню поляками окремих прикордонних ділянок української території; київський воевода Григорій Козловський не підтримував Д. Многогрішного у його протистоянні з переяславським полковником Р. Дмитрашком-Райчею⁴.

На початку січня 1671 р. Я. Собеський в одному з листів підкреслював, що лівобережний гетьман має «єдине розуміння з Дорошенком»⁵. Подібного ж висновку дійшов і львівський єпископ Йосип Шумлянський, який у першій половині лютого побував у Чигирині⁶. Відомо, що П. Дорошенко звертався з листом до Д. Многогрішного, схиляючи його до визнання протекції султана. За позитивного рішення лівобережний гетьман міг би отримати по його смерті булаву правобережного володаря («обіцяє він Дорошенко по собі йому гетьману задніпровському...»⁷). В окремій «Інструкції» до Д. Многогрішного П. Дорошенко пропонував укласти між ними «братерську приязнь», яка б передбачала обопільне зобов'язання

¹ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 17.

² Літопис Самовидця. – С. 110; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 730–731.

³ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 732.

⁴ Там же. – С. 799–801.

⁵ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 612.

⁶ АГАД. – Ф. 549. – Спр. № 317. – Арк. 40 (Автори щиро вдячні проф. В. Брехуненку за надану можливість використати це джерело); Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 631.

⁷ БМЧ. ВР. – Спр. № 168. – Арк. 791; БН. ВМФ. – № 7600; Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 364; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 802–803.

діяти за принципом: «хто мені є приятелем, то і в. м-ті є приятелем, а хто мені ворог, то і йому є ворогом». Укладення такої угоди надавало б їм можливість разом «цілісність посполитого добра і повагу... захищати»¹. Через брак джерел нам невідомо, чи вдалося їм узимку 1671 р. досягти домовленості, однак маємо підстави стверджувати, що відтоді стосунки між ними набули приятного (зрозуміло – обидва намагалися це приховати) характеру. Завдяки Д. Многогрішному, безрезультатно закінчилася чергова спроба Варшави доставити на Січ М. Ханенку гетьманські клейноди. Так і не отримавши дозволу провезти їх через територію Лівобережжя, посольство А. Жальського врешті-решт було змушене повернутися назад².

Помітною подією в житті Чигирин став візит Й.Шумлянського, який у січні об'їжджав з візитацією єпархію. З Кам'янця-Подільського він заїхав до Могилева-Подільського, плануючи на зворотному шляху заїхати до Бара. Він також мав виконати доручення (припускаємо, таємне) короля, а саме: передати, вочевидь, через могилівського полковника, «декларацію» П. Дорошенку (зміст її невідомий). Могилів-подільська адміністрація влаштувала єпископові урочистий прийом, водночас встановивши за ним пильний нагляд. Пізніше надійшло розпорядження («мандат») від гетьмана доставити єпископа до столиці Гетьманщини. Як на думку Й. Шумлянського, до цього кроку П. Дорошенка спонукали дві причини. Перша полягала в тому, що єпископ «наважився без його дозволу, всупереч Підгаєцьким пактам, так глибоко, як вони оповідали, аж під булаву в'їхати». Другою ж стало те, що під час перебування Й. Шумлянського у Правобережжі було вбито, як зазначалося, українських послів під Баром і Заложцями. І хоча єпископ переконував старшин у тому, що не має до цих подій жодного стосунку, все ж йому довелося поїхати до столиці козацької України³.

Під час його проїзду у містах відбувався огляд боездатності кінних і піших підрозділів (вочевидь, проводилася мобілізація). При в'їзді до Чигирини Й. Шумлянський був вражений великою кількістю виставлених знамен («знаків») «найясніших монархів і королів польських». Коли ж він запитав старшин, для чого це зроблено, почув від них: «... визнають монархів польських за володарів, їхніми знаменами пишаємося...». Гетьман і київський митрополит влаштували йому урочисту зустріч⁴. Це сталося десь на початку другої декади лютого.

¹БМЧ. ВР. – Спр. № 168. – Арк. 789.

²Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 326–327.

³БМЧ. ВР. – Спр. № 2577. – Арк. 79; БН. ВМФ. – № 11011; Літопис Самовидця. – С. 11.

⁴БМЧ. ВР. – Спр. № 2577. – Арк. 79.

Протягом кількох наступних днів між ними відбувалися бесіди, в яких брав участь і Й. Тукальський. Під час однієї з них Й. Шумлянський запитав гетьмана, чому він прийняв, будучи християнином, турецьку протекцію? У відповідь почув, що це зроблено насамперед із політичних мотивів та з огляду на традицію. Укладати «перемир'я з іноземним і прикордонним володарем» було звичною практикою «і за наших попередників. Але однак їх не називають турецькими клієнтами (?), тільки нас [називають]». П. Дорошенко запевнив, що правобережне козацтво, як і раніше, визнає короля за володаря й прагне «до милостивої ласки-протекції й опіки й. к. м-ті батьківської», а його «ім'я згадується не тільки у Війську, але і з амвонів у церквах по всій Україні наказуємо згадувати у молитвах». Однак прихильністю Варшави більше користується М. Ханенко, «котрий утік на Запоріжжя, ніж ми, котрі завжди й. кор. м-ті можемо стати до послуг». Із цих бесід Й. Шумлянський зробив висновок, що Україна схилилася до миру, проте цей намір був порушений приїздом Я. Петрановського¹.

Повернувшись із Варшави, мабуть, 17 лютого, той докладно розповів гетьманові й старшині про ратифікацію сеймом і королем результатів Острозької комісії й представив видруковану «конституцію» сейму. Ознайомившись із її змістом, П. Дорошенко переконався у невизнанні польськими урядовцями його гетьманських повноважень. До того ж він прочитав у «конституції» про проголошення його «зрадником» Речі Посполитої, а Й. Тукальського, «котрого духом і гетьман, і вся живе Україна», там же було «не ліпше названо». Посол також розповів про спробу вбити його у Ямполі². З усього цього гетьманові й старшинам стало зрозуміло, що для поляків більш прийнятним виявився М. Ханенко, ніж «рада Чигиринська і сам Дорошенко з ними». Вони дійшли одностайного висновку, що укладена Острозька угода призведе до «пролиття крові»³.

Обурений таким ставленням до нього, городского козацтва, київського митрополита й посольства, П. Дорошенко відразу ж, уночі, зібрав раду генеральних старшин, у роботі якої взяв участь і Й. Тукальський. Уранці наступного дня гетьман і митрополит запросили на зустріч львівського єпископа та «з великим декларували плачем», що щиро хотіли миру й підданства королю й Речі Посполитій, вірно дотримувалися слова, даного під Підгайцями. А якщо й шукали протекції у султана, то ні для чого іншого, як «тільки для запобігання татарським нападам у землі наші». Однак, якщо король і Річ Посполита «дозволяють з нами такі

¹ Там само. – Арк. 79–80.

² АГАД. – Ф. 549. – Спр. № 317. – Арк. 38; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 630.

³ БМЧ. ВР. – Спр. № 2577. – Арк. 80.

жарти, то мусить пролитися християнська кров». Вручивши Й. Шумлянському листи, вони відпустили його, попередивши: «...владико, якнайшвидше утікай, бо уже посилаємо по орду. Не лише турчина, але й самого Ахеронта¹ підніmemo проти Польщі». П. Дорошенко дав єпископові свого коня, а вже у дорозі його наздогнав посланець із листом від митрополита, в якому той радив заховатися в одному з укріплених міст, бо в Україну вже увійшла Білгородська орда².

17 та 18 лютого 1671 р. гетьман і митрополит надіслали листи М. Вишневецькому. П. Дорошенко повідомляв про вбивство своїх посланців до Я. Собеського та спробу приборати Я. Петрановського, а також про відвідини Чигирини Й. Шумлянським, який був приязно ним прийнятий і згодом відпущений до своєї кафедри. Гетьман стримано дякував за передану єпископом «декларацію», зміст якої нам невідомий. Водночас П. Дорошенко спростовував інформацію про втаємничення ним від полків і полковників змісту «суплаїки й інструкції», що надсилалися до Варшави, зауваживши, що він нічого «не чинить без відома військового всієї старшини», тож і нині, «для заслуховування тієї в. к. м-ті декларації нам даної, збирає з'їзд і раду»³. Своєю чергою, Й. Тукальський дякував королю за «надіслані нагадування панське й обіцянку батьківської поваги». Митрополит спростовував закид на свою адресу, нібито він сприяв утечі Ю. Хмельницького (мабуть, із Польщі), й нагадував, що свого часу Ян Казимир видав повторний ордер на його «затримання й згубу». Й. Тукальський наголошував на тому, що, намагаючись його арештувати, П. Тетеря стояв за три милі від митрополитчої резиденції, через що він мусив кинути все своє майно і, «втиснувшись у човник, рятувати свободу і життя». Митрополит засвідчував заслуги перед королем М. Ханенка, зокрема, в справі укладення Підгаєцького миру, який «з ласки Божої є сталим, внаслідок чого упродовж цих кількох років, держава в. к. м-ті жодних ні від кого не мала нападів». Водночас він заперечував свою причетність до зриву роботи Острозької комісії⁴.

«Реляція» Й. Шумлянського від 16 березня про перебування у Чигирині, «Відповідь на пропозицію й. м. пана канцлера...» від 3 квітня та деякі інші тогочасні документи дають можливість з'ясувати особливості суспільної організації Правобережної Гетьманщини, спрямування внутрішньої політики П. Дорошенка та розкрити характер соціально-

¹ Ахерон – у грецькій міфології річка сліз у підземному царстві, через яку переправлялися душі мертвих.

² АГАД. – Ф. 549. – Спр. № 317. – Арк. 39; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 630–631.

³ БМЧ. ВР. – Спр. № 2577. – Арк. 71.

⁴ Там само. – Арк. 73–74.

економічних відносин напередодні воєнних дій, які розпочалися влітку 1671 р. Насамперед варто підкреслити, що львівський єпископ, спостерігаючи за способом життя населення краю, відзначив, що це «не хлопи, а самостійний [удільний] народ»¹. Справді, є достатньо підтверджень того, що в тогочасній суспільній свідомості Правобережна Гетьманщина сприймалася як держава, що вийшла з-під влади короля й Речі Посполитої. Зокрема, у «Відповіді...» відзначалося прагнення П. Дорошенка «стати під турецькою протекцією удільним володарем на Україні за зразком господарств волоського, мультянського й семиградського». Прикметно, що, на думку автора цього документа, подібні погляди були притаманні також Й. Тукальському і «старшині Війська»; вони хотіли «залишитися при своїх узурпованих володіннях і ніколи не повертатися до обов'язків перед вождями Р. П-тої і до залежності (як говорять) від ляхів...». Окрім того, київський митрополит сподівався, що стане «у цій удільній державі намісником константинопольського патріарха». Гарантією такого окремішнього існування Правобережної Гетьманщини мала стати протекція Порти².

Ю. Мицик припускає, що можливо, саме Й. Шумлянський привіз із собою з Чигирини інформацію про умови, на яких турецька сторона мала присягнути Війську Запорозькому. Наприклад, 5-та стаття передбачала, «щоб удільне князівство було їм (козакам. – Ю. М.) уділене по Ярослав (місто на захід від Перемишля. – Ю. М.), як перед цим було»³. Це підтверджують й інші джерела. Вони засвідчують, зокрема, наміри гетьмана, прикриваючись турецькою протекцією, домогтися повної незалежності від Речі Посполитої й витворення самостійної держави. На доказ цього пригадаємо висловлене підканцлером у листі до люблінського воєводи запевнення, що П. Дорошенко та його однодумці прагнули зробити «народ Руський удільним і незалежним краєм»⁴. Отже, цілком небезпідставними були побоювання польської еліти щодо можливого відокремлення «України від Корони Польської»⁵. А тому, щоб послабити козацьку державу, вони розпалювали чвари між городовим козацтвом і запорозьким, старшинами і гетьманом, між самими старшинами, всіякою підтримували опозиційних претендентів на булаву. Було б «непоправною втраченою для Р. П-тої, – підкреслював один із сановників, – коли б Ханенко

¹ АГАД. – Ф. 549. – Спр. № 317. – Арк. 39; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – Арк. 631.

² ББ. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 20.

³ Цит. за: Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця... – С. 191.

⁴ БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 51.

⁵ АНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. № 1411. – Арк. 137.

з Дорошенком порозумілися ... », бо власне ця «незгода між ними є прятунком для Республіки»¹.

Зрозуміло також, чому переважна більшість польської еліти рішуче відмовлялася не лише визнавати автономію України, а виступала й проти виділення козакам певного уділу на українських теренах. Такі настрої добре ілюструють роздуми одного з польських сановників, автора «Думки певної особи», яку написано, найімовірніше, у 1670 – першій половині 1672 р. Дозволимо собі навести один уривок з цього твору. «Але тут буде фактично і формально Князівство Руське, – занотував автор, – коли ЙКМ і Річ Посполита дозволять це (тобто уділ. – *Авт.*) козакам я вже знаю яких, а при них має бути безмежна воля, то стане як Велике Князівство Литовське. Якщо ж буде виділена козакам для панування така територія, то на великому просторі, щонайменше в кілька десятків миль від їхнього кордону, буде пустеля Аравійська, бо наосліп всі туди ринуть, згідно вищезгаданих рацій. А далі вони будуть заселяти землі, робити міста, а водночас і фортеці, велика кількість буде там людей, бо поля на тому просторі великі; будуть вбиватися в потугу. А потім, бодай я був поганим пророком, але тут у Варшаві одні права буде писати Річ Посполита, а в Чигирині чи там в Умані панове молодці будуть писати інші, протилежні цим. Якщо Люцифер лише помислив (бо розумів, що його натура, а не Бог, хотіла мати його таким гідним, в такій великій святості і повазі), бажаючи заснувати свій трон на заході і прагнучи бути подібно найвищим, то щось подобнісінько так вчинить цей гетьман запорозький або його якийсь наступник, лише не помислом, але в реальності швиденько: “то буде король ... собі пан у Варшаві, а я собі тут у Чигирині, на моєму приділеному князівстві, бо ми його нашою шаблею здобули, життям за нього приплачували”. Не скажуть, що це нам король – пан і Річ Посполита дали, що це ласка, але скаже: “як це буде наше, то нікому за то не дякуємо”... Щодо (?) послушенства свого ЙКМ та Речі Посполитій, то тоді, коли схочуть, тоді і послухають; завжди з ними треба торгуватися, мало що вони роблять, більше комісії тільки вивряджують. Їх треба постійно погладжувати, а вони будуть по-старому [дивитися] до лісу, до якогось [гетьмана (?)], до татар, своїх побратимів, аби лиш якийсь піп звідкілясь напише до них, а ще краще, коли митрополит, особливо такий, який тепер є там в Україні. То тільки-но [це] прибуде, побуджуючи їх на зло, що не важко вчинити, вони зразу ж до бунту: “За віру! За вольності!” ... Зараз і за ордою, котра там у них може стати максимум за тиждень, а потім [рушать] до Польщі, бо у них то віра і вольність, а у поляка кінць добрий і сукня...

¹ БПАН (Курник). ВР. – Спр. № 371. – Арк. 53 зв.: БН. ВМФ. – № 36396.

Але коли ЙКМ з Річчю Посполитою дозволять козакам на цей виділ, оце буде справжня втрата, бо, з одного боку, [цей уділ] буде безповоротно втрачено на вічні часи, а з другого – Річ Посполита не буде з цього мати жодного миру. [Вони] за поганенькою оказійкою, аби лиш щось примарилося захмілілій голові, як вище говорилося, то [зразу ж козаки] гайда за ордою. І це буде постійно і щодалі, то більше цієї сваволі і гордості, котрі не захочуть коритися і навіть мислити про покору ЙКМ і Речі Посполитій, про те, щоб своїх вольностей не вживали для бунтів... Але якщо козаки, зміцнивши свою потугу в своєму князівстві, [щось] почнуть, то що робити? Перед очима їхня проба [сил], бо і по сьогоднішній день, упродовж двадцяти років Річ Посполита галасується з Україною, а як погано, то погано»¹.

Саме несприйняття переважною більшістю магнатів і шляхти ідеї перетворення Речі Посполитої у триєдину федерацію України, Литви й Польщі й виступало основною перешкодою у пошуках можливого порозуміння з Гетьманщиною, про що вже йшлося раніше. Показово, що польська історіографія, починаючи з другої половини XVII ст., також не зуміла належним чином оцінити такої недалекоглядності політичної еліти. Лише нині польські науковці встають на шлях переосмислення трагічних уроків українсько-польських відносин кінця 40–70-х роках XVII ст.²

У згаданих раніше джерелах можна знайти й цікаві спостереження щодо характеру влади П. Дорошенка. Зокрема, Й. Шумлянський підкреслював, що гетьман «дуже зміцнився, абсолютно [у них] володарює і є у всьому народі у любові. Перебуваючи там, хоч скаржився перед різними особами на непотрібну поїздку до Чигирина по дорозі і назад повертаючись з нього, не чув про нього жодного поганого слова»³. Поза увагою єпископа не залишилися систематичні зустрічі гетьмана з митрополитом, які відбувалися вночі чи вранці. Не приховував Й. Шумлянський і свого здивування побаченим у Чигирині й чигиринському дворі: «... достаток, внутрішній вигляд, політика не як у козацького гетьмана, але як у найбільшого польського пана». Він відзначив у «Реляції...» і ті якісні зрушення, які відбулися в настроях і побуті козаків та поспільства. «Вигнано уже далеко від них, – писав єпископ, – оті грубіянство, тиранство, пияцтво й інші варварства»⁴.

¹ Мицик Ю. Козацька держава очима поляка // Київська Старовина. – 1993. – № 4. – С. 6–7.

² Dąbrowski J. Próby rozwiązania... – S. 160.

³ АГАД. – Ф. 549. – Спр. № 317. – Арк. 39; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 631.

⁴ АГАД. – Ф. 549. – Спр. № 317. – Арк. 40; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 631.

За даними інших джерел, П. Дорошенко, будучи, як і Б. Хмельницький, прибічником міцної гетьманської влади, мав мудрість поєднувати її з функціонуванням старшинської і представницької військової рад. Водночас він не намагався приховати свого не вельми позитивного ставлення до чорних рад. Найімовірніше, гетьман не тільки прагнув визнання пожиттєвого характеру влади, але, як і його попередник, мав намір закріпити її за своїм родом. Так, одне з джерел засвідчує, що Корсунська рада 1669 р. обрала П. Дорошенка на гетьманську посаду «до смерті, а після нього – сину і внуку його неодмінно...»¹. Існує також визнання М. Ханенка, що правобережний володар булави прагне для себе «пожиттєвого гетьманства без дозволу і ради всіх нас»². А. Ольшовський відзначав наміри П. Дорошенка домогтися встановлення «незалежної ні від кого монархічної влади»³; Д. Многогрішний, зі свого боку, підкреслював наявність у нього задуму «стати удільним князем»⁴. Автор же «Відповіді...» не сумнівався у тому, що П. Дорошенко хоче, аби «ніколи до ради загальної (“вольної”) чорної не доходило, а щоб уся Україна завжди залежала від ухвал обраних осіб, тобто від Чигиринської ради»⁵.

Не менш важливою є інформація джерел про соціальну політику гетьмана та характер соціально-економічних відносин у Правобережній Гетьманщині. Насамперед П. Дорошенко намагався не допустити повернення в Україну магнатів, шляхти й урядників, чого, до речі, йому вдалося досягти. Тому правобережне поспільство продовжувало користуватися соціальними завоюваннями Селянської війни 1648–1652 рр.: особистою свободою, власністю на землю і сільськогосподарські утіддя, відсутністю персональної залежності та економічного визиску з боку середніх і великих власників і володільців землі, необмеженими правами на вступ до козацького стану та вільні заняття ремеслами, промислами, торгівлею тощо. Відмовлявся гетьман виплачувати будь-яку контрибуцію до польської скарбниці⁶. Під час свого візиту до Чигирини Й. Шумлянський звернув увагу, з якою іронією козаки і старшини запитували, чому «пани й духовенство до маєтків своїх безпечно не приїжджають, адже їм теперішній гетьман (натяк на М. Ханенка. – Авт.) дозволив прибувати»⁷.

¹ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 138.

² Там само. – Т. IX. – С. 43.

³ Цит за: Санин Г. Некоторые черты политики... – С. 24.

⁴ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. № 13886 (брак пагінації).

⁵ ББ. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 20 зв.

⁶ Там само. – Арк. 2 зв.; Смолій В., Степанков В. Політична система українського суспільства у роки національної революції XVII століття. – К., 2008. – С. 89–90.

⁷ АГАД. – Ф. 549. – Спр. № 317. – Арк. 40.

Вичерпно охарактеризував становище поспільства автор «Думки певної особи». На його переконання, надання Війську Запорозькому уділу призвело б до того, що «не лише з інших українних міст і сіл, можу твердити, безпечно всі обивателі, котрі опиняться за межами цього виділу, посунуть до цієї козацької провінції, і мало хто залишиться й у Подільському та Брацлавському воєводствах, врешті і з Луцька самого не один з поспільства туди потрапить. Скаже хтось на це: “А чого б це до тих козацьких міст... мали [люди] тиснутися?” Відповідь: “Тому, що там жодної панщини ніколи не буде, бо і тепер її там немає, і так кажуть: “Раз її нам, вважай, господар наш великий, Хмельницький, батько наш... так викоренив, то й до судного дня її не буде, бо він нас з неволі, ніби фараонової, вивів”. Отак в імені Хмельницького мають цю надію, що ніколи не будуть робити панщини, кажучи, що то був Пророк і тепер по [його] смерті він завжди сідає біля одного столу з Г[осподом] Богом від обіду і до вечері. Поборів, подимних і такого роду податків і не згадує! А якщо й випаде податок який за універсалом гетьманським чи полковницьким раз на рік, щонайбільш – два [податки] на тих, котрі не ходять на війну, через нездатність або, наприклад, на ремісників чи торгових людей, і то не перевищить цей податок десятка з лишком золотих на рік, хоч би й з найбагатшої особи. А жодного іншого тягару на люд посполитий ніколи не буває, а особливо на козаків, бо кожен є вільним вояком. А хоч би й був цей податок, який є у них звичайним, бо більше не буває, і набагато значнішим, ніц то для них. Йому аби лиш урядник на панські [роботи] у вікно не калатав і над шиєю йому, коли робить, не стояв; щоб він [козак] не стояв перед паном, зігнувшись у кутку»¹.

«Отож я подаю до уваги, – продовжує автор трактату, – чи не є це привабливим для поспільства, щоб [заради цього] до них тиснутися. І не лише руському хлопству мусить це подобатися, але не один, мабуть, з мазовецьких кметиків схвалить це, аби тільки міг дістатися до цього»².

Помітним полегшенням для козаків і поспільства стала заборона на приїзд до володінь панських слуг та урядників, які, як правило, дуже зловживали своїм становищем. «А чи багато важить для пана товариша вигнати на півроку господаря з дому, від дружини, забрати коні, цінності, бидло, вівці і послати додому на Волинь або десь іще? І то ще, як-не-як, добрий пан; і Господа Бога ще за нього [козак] просить, – читаємо в «Думці певної особи», – що той його життя не позбавив. А погляньмо на панів підстаростів, намісників, послугачів замкових, котрі мало чим відрізняються

¹ Мицик Ю. Козацька держава... – С. 5.

² Там само.

від тамошніх, з міщанками та хлопками, котрі козацтвом не помазані, бо є і таких там маса. Ці взагалі, що хочуть, то і чинять. А у козака, як побачить доброго коня, справну шаблю, добру сукню, рушницю, так буде ходити й кружляти навколо, аж поки витисне з причиною чи без причини. [Каже]: “Ей, хлопче! Бунтуєшся!”, хоч той і не мислить про це; наказує помічникам (??) побити [козака] обухами раз і другий, як ворога, і так [чинить], поки ледь не все [майно] виссе. А сюди лист за листом посилає до свого [пана] – його мості чи то до Польщі, чи на Волинь, в яких пише: “Милостивий добродію! Не знаю, що з тим чинити, бо бунтуються як хлопи, так і козаки”. А вони [підстарости] тим часом як шарпають, то шарпають, і кожного разу то відсилає, що відбере»¹.

Позитивно відбилася на становищі мешканців правобережних поселень рішуча відмова П. Дорошенка надавати дозволи на постої жовнірів, від безчинств яких ті постійно потерпали. Як зазначав автор «Думки певної особи», «бережіть мене, їх милості, від війська деяких їх милостей панів військових, бо мушу сказати правду, хоч це і не стосується всіх їх милостей. Колеса так розкрутилися, що ледве колись схочуть загальмуватися, а особливо в Україні. Це роблять їх милості не лише пан поручник, пан хорунжий, і пан підхорунжий, але що товариш, то і суддя, і слідчий [водночас] над козаком. Ось такий, прив'язавши козакові до шиї камінь, допитує його вночі, а потім, зробивши діло,.. присилає до запорозького гетьмана із скаргою вже на небіжчика: той [небіжчик] був бунтівником сам і інших заражав, і так важко було його далі терпіти. Коли ж запорозький гетьман, здвигнувши тільки плечима, посилає всіх суддів разом із експертами, питаючися інших [козаків], як це там сталося і за що [козака було покарано], то інші козаки, бідолахи, кажуть, що ось так це сталося: за шию взявши, втопили того і того. “За що?” – питається пан гетьман. – “За що? От у того небіжчика дочка хороша зостала, а у другого жінка молода і хороша, а у третього волів, корів, овець багато. І все до Польщі погнано. А інших, підвісивши, шинами розжареними підшви припікали, питаючи: “А де гроші?” Скажіть пану гетьманові: “От за тоє...”»².

Поза його увагою не залишився й факт упривілейованого становища козацтва в українському суспільстві. «І досі, – пише він, – Річ Посполита терпить за те, що хлопа і козака [трактує] як пса. Забери у нього все, [а він] ані писни. Але то не зовсім хлоп, як його називають, бо він ходить із шаблею, коли йде на війну без якоїсь платні і там кладе свою голову за королівський маєстат і цілість Речі Посполитої. Вже є то солдат Речі Посполитої, вже

¹ Там само. – С 8.

² Там само.

той має бути гідно трактований (?), вже його хтось з товаришів [шляхтичів] не повинен ображати і мазницею, вилами раз у раз обзивати (?)... Ото у них є шляхетство, це – вольність, аби справедливість зараз же без жодних дебатів і апеляцій була як над шляхтичем, жовніром, так і над кожним підстаростою і їхніми намісниками також в Україні»¹.

Для обговорення наслідків поїздки посольства до Варшави, оцінки Острозького договору й вироблення плану дій стосовно Січі та Польщі П. Дорошенко розпорядився скликати раду в Корсуні. На початку березня 1671 р. у місті зібралися представники полків. Аби його знову не обвинувачували у тиску на учасників ради та нав'язуванні їм своєї думки, гетьман пішов на сміливий крок: відмовився від особистої участі у її роботі, допоки не будуть прийняті відповідні ухвали. Рада відбулася, вочевидь, 4 березня. Про її перебіг інформації майже не залишилося. Як повідомляв білоцерківський комендант Я. Собеському, вона «швидко була і дуже таємна»². За даними російського розвідника Костянтина Христофорова, який чув від грецького купця Мануйла (йому вдалося, змішавшись з поспільством, бути присутнім на цій раді), коли зачитали лист від короля, його зміст викликав обурення: «... поспільство почало гукати, що всі будуть стояти проти поляків своїми головами й умирати, а держатимуться сторони турецького султана...»³. Підтверджуючи вірність турецькій протекції, рада відхилила умови Острозької угоди як незаконної. Вона одностайно визнала й підтримала легітимність і чинність влади П. Дорошенка, засудила розкол серед козацтва й політичний курс М. Ханенка та Запорозької Січі, відкинула ідею скликання чорної ради тощо. Було вирішено, що генеральні старшини і полковники звернуться з листами до короля, у яких зможуть викласти свою позицію з порушених у його універсалах до Війська Запорозького питань. Водночас рада ухвалила підготувати від імені старшин і всього городского козацтва спеціальний лист до запорожців, у якому були б роз'яснені причини неприйняття умов Острозької угоди. Після завершення роботи ради перед присутніми знову з'явився П. Дорошенко. Він підтримав прийняті ними рішення і зі свого боку також вирішив направити листа М. Вишневецькому (всі вони датовані 4 березня⁴).

¹ Там само. – С. 9.

² Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 627.

³ Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 329.

⁴ ББ. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 12–12 зв.; БМЧ. ВР. – Спр. № 844. – Арк. 27–29, 33–83; БН. ВМФ. – № 21029; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 328–337; Мицик Ю. А., Степенькін С. Д. Корсунщина козацька. – Корсунь-Шевченківський, 1999. – С. 79; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 263–266.

Повідомляючи королю про військову раду «всієї старшини і військової черні», на якій присутніх було ознайомлено з королівськими посланнями до українських полків, П. Дорошенко наголосив на тому, що він приїхав до Корсуня, коли її робота вже фактично завершилася. Отже, він не міг впливати на її ухвали й на зміст відповідей старшин і козацького товариства. П. Дорошенко писав, що комісари обмовили його, звинувативши у зриві Острозької комісії, чим наражали «на неласку в. к. м-ті». Вони ж, приписуючи йому «вперту затятість й амбіції», змусили короля в обхід городского козацтва передати клейноди Низовому Війську. Однак, попри це, гетьман знову порушував перед ним клопотання задовольнити потреби Війська Запорозького хоча б на умовах Зборівської чи Чуднівської угод¹. Смирений тон листа та його поміркованість засвідчували намагання П. Дорошенка уникнути остаточного розриву українсько-польських відносин. За образним висловлюванням одного із сановників, він хотів залишити для себе «ворота відчиненими»².

Генеральні судді Прокіп Бережицький та Семен Половець у листі до короля вказували на недостовірність інформації про те, що нібито П. Дорошенко «сам з кількома особами відправляє посольства, приймає, а нам, всьому Війську, не повідомляє». Вони запевняли Варшаву, «що п. гетьман наш, як усе за порадою всього Війська чинить, так перед нами не лише листів в. к. м-ті, але й менших осіб не приховав», і наголошували на тому, що, як їм стало відомо з документів, «нас в. к. м-ть, тих, котрі жінок, дітей й осілости свої мають, і вірно з вождем і всією нашою старшиною з підданством горнулися... ласкою своєю Панською (про яку багато разів прохали) упослідивши, Низових, утікачів наших, злочинних щодо Війська, зволив ушанувати...». Старшини висловлювали надію на ласку короля, бо «на такій обіцянці як перед війною було (тобто напередодні 1648 р. – Авт.)», «коли не тільки гетьман і полковник, але і найменший староста і ревізор, перед війною, був поляк. Через це великих утисків зазнавало Військо і мусило з такого ярма визволятися. Вже понад двадцять років не може загаситися ця пожежа»³. З листами подібного змісту до короля, як уже зазначалося, звернулися також генеральний обозний, усі полковники реєстрових козаків і найманців (як кінних, так і піших полків).

Значний інтерес становить зміст листа городского козацтва й старшини до «Товариства Війська Запорозького Низового, яке перебувало на

¹ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 622–623; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 328–329.

² ББ. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 20.

³ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 623–624; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 334–335.

Коші». Насамперед у ньому відзначалося, що рада уважно ознайомилася із надісланим текстом ухвали Острозької комісії, після чого присутні дійшли висновку, що цей документ є нічим іншим, як констатацією вольностей Війська Запорозького, «які перед війною бували і нам цього не треба широко виписувати...». Однак кожному із старійших козаків відомо, «яка була нам, Війську Запорозькому, перед війною вольність. Ляхи над нами старшими бували, а кого хотіли, хоч би найліпшого товариша, найменшу знайшовши причину, ганебною смертю зі світу зживали. І в нічому, в чому існувала потреба, не давали волі, а особливо віру нашу староруську применшували і церквам Божим вольності не давали, всюди по українських містах костьоли свої поширювали. І в цілому понад усяку міру важким ярмом підданства обкладали народ наш український; а якщо було перед війною добре, то не потрібно було ніколи Війську Запорозькому з ними воювати». Учасники ради запитували запорожців: «Для чого ж тоді двадцять і кілька років воювали і в багатьох воєнних походах проливали багато крові і головами своїми накладали? Як це вам не соромно було до таких недосконалих вольностей приставати, які перед війною шиї наші гризли й до цієї війни нас спонукали?».

«Знайте ж в. м. п. брати наші милі про те, – мовилося далі у листі, – що ми, все Військо Запорозьке, як за минулих гетьманів, так і за теперішнього й. м. пана Петра Дорошенка гідного цього уряду чоловіка, батьківського сина, достойного гетьманства і мудрого, який дає провід нам усім до оборони церков Божих і вольностей наших, стараємося про більші вольності, ніж були перед війною. І повністю на Комісію вашу, яку в. м. в Острозі прийняли, приставати не хочемо, і військового товариства зменшувати і не мислимо, так як і в. м. на комісії Острозькій ухвалили, що зараз же панам і старостам у всій Україні у маєтності своїй приїжджати і підданими, згідно давнього перед війною існуючого звичаю, володіти. Не добре те послі ваші перед королем й. м-тю вчинили, подаючи неправдиві відомості про й. м. пана гетьмана, начебто й. м. без нашої відомості військової послів до Польщі і в інші місця направляв і, що ці послі привозили, того нам не повідомляв. Отож знайте, що все, що чинить й. м. п. гетьман, то все робить за згодою і радою нашою і нічого перед нами не приховує. Не сам і тепер й. м. п. гетьман це чинить, але ми всі одностайно і за згодою з нашої поради постановили, щоб більших вольностей і ліпшого їх забезпечення у короля й. м. п. домовлятися маємо, тож про це з цього ж міста Корсуня всі ми писали до короля й. м. І якщо ж нам наданих вольностей не дозволять, тоді скільки нам вистачить розуму і сил, будемо старатися і діяти за Божою допомогою про збереження цілісності і вольностей наших». Насамкінець городове козацтво намагалося переконати низовиків у тому, що укладена

Острозька угода «усім нам і Війську Запорозькому є некорисна...», і закликало їх, аби, забувши упертість, «вступили у відносини з нами і, дбаючи про збереження цілості церков Божих і вольностей приналежних, так аби старожитна предків наших слава не зменшувалася»¹.

Під документом поставили свої підписи військовий обозний Іван Гулак, військові судді П. Бережицький і С. Половець, військовий осавул Яків Лизогуб, полковники: чигиринський Яків Корицький, уманський Григорій Білогруд, паволоцький Григорій Гамалія, торговицький Стефан Щербина, черкаський Павло Білий, канівський Матвій Павлович, корсунський Федір Кандиба, білоцерківський Стецько Бутенко, кальницький Гаврило Коваленко. Замість брацлавського полковника поставив підпис полковий суддя Олексій Аціторка й наказний подільський полковник Андрій Зеленський².

Захоплений у другій декаді березня жовнірами козак повідомив, що рада (він помилково вважав, що вона відбулася у Лисянці) ухвалила зректись «протекції короля й. м. і Р-чі П-тої, а Турка прийняти». Також, за його словами, «до Задніпров'я і Запоріжжя послано з кожного полку [посланців], аби одне розуміли, як за Хмельницького»³. Навряд чи його свідчення варто сприймати як перебільшення. Ми цілком припускаємо, що подібного листа рада дійсно могла направити і до населення Лівобережної України.

Отже, Корсунська рада стала важливою віхою політичного життя Правобережної Гетьманщини. Вона засвідчила факт консолідації старшин навколо програми П. Дорошенка, спрямованої на вирішення низки політичних питань; продемонструвала її рішучість обстоювати завоювання козацтва попередніх часів; задекларувала нелегітимність Острозького договору й підтвердила вірність турецькій орієнтації.

¹ББ. ВР. Спр. № 255. – Арк. 12–12 зв.

²ББ. ВР. Спр. № 255. – Арк. 12–12 зв.; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 337–338; Целевич О. Назв. праця. – С. 14.

³ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 24.

РОЗДІЛ 6.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ 1671 РОКУ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

Через якийсь час П. Дорошенку вдалося перехопити посланців М. Рачковського й Л. Руданіна з листами до окремих старшин із закликом організувати чорну раду, щоб усунути його від влади. Ця таємна провокаційна діяльність польського резидента дуже розлютила гетьмана. 29 березня він звернувся з листом до Я. Собеського, докоряючи йому та королю за ставлення до нього й Війська Запорозького. Мало того, зауважував П. Дорошенко, що польські урядовці відправили його послів із Варшави з принизливими для козацької держави примірниками угоди, так ще й підготували листи «на роздмухування вогню заколотів в Україні». З цією метою на допомогу пану М. Рачковському прислано «пекельного ремісника (Л. Руданіна. – *Авт.*)», який не має серед козацтва жодного авторитету. Саме за порадою цієї особи комісар збирається скликати чорну раду. Однак, попереджав гетьман, вона у нас «за ласкою Божою давно, як шкідлива й згубна, з Війська виведена; час уже її викинути з нашої Вітчизни, яка уже понад двадцять років ополіскується кров'ю, до інших країв, а самим тішитися зі святого миру». Водночас П. Дорошенко звертався до Я. Собеського, як «першого громадянина й оборонця Вітчизни», з проханням переконати короля не йняти віри «фальшивим псевдопророкам» і заспокоїти «статечне Військо й увесь народ український» відповідними привілеями, клейнодами тощо. Він знову акцентував увагу на необхідності та своєчасності виведення залог із Білої Церкви й Димера, засвідчував готовність козаків «кров проливати й накладати головами проти любого неприятеля Вітчизни»¹.

¹ББ. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 13–13 зв; Grabowski A. Ojczyzste spominki. – Kraków, 1845. – Т. II. – S. 306; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 331–332.

Водночас П. Дорошенко вживав заходів, щоб поширити свою владу на північний регіон Київського воєводства. При цьому, вочевидь, він враховував той факт, що серед місцевого населення посилювалися настрої щодо поновлення козацького устрою. Принаймні значна його частина заздчувала готовність визнати владу гетьмана. Опосередкованим підтвердженням таких намірів слугує звернення Петра до мешканців Овруча та Норинська «з волостями по самий Турів» – як до шляхтичів, так і посполитих, котрі «збираються на» його «ім'я». 9 березня П. Дорошенко видав універсал призначеному овруцьким полковником Роману Чернявському, яким уповноважував його відібрати «усі міста і села ... під юрисдикцію мою», оскільки сюди «здавна, за наших попередників, булава заходила», та включити їх до складу Овруцького полку. Цим же універсалом гетьман закликав населення виявляти прихильне ставлення до Війська Запорозького і «влади моєї». Того ж, хто виявляв спротив, Р. Чернявський «як зрайдцю і бунтівника» мав, «не одсилаючи до нас, горлом карати»¹. Водночас полковник отримав усне розпорядження стежити за тим, щоб ніхто з місцевих жителів не зазнавав кривди. Особливо це стосувалося козаків тих полків, яким наказувалося блокувати Димер.

Наступного дня гетьман повідомив Я. Собеському, що до вбивства відправленого до нього сотника Подільського полку причетний подільський суддя Криштоф Кавецький (точніше його син²), а тому вимагав «вчинити справедливість» стосовно вбивці, а також повернути захоплені ним гроші, коней та інші речі «до дому забитого»³.

Відомості про переправу через Дністер татар Білгородської орди під проводом Суїна Казі-аги, які надійшли наприкінці першої декади березня⁴, поставили П. Дорошенка перед питанням, що з ними робити. Залишити їх на території Гетьманщини означало б ще більше ускладнити становище населення; якщо ж направити на польські терени (фактично у Подільське й інші воєводства), то це неминуче призвело б до небажаного поновлення воєнних дій із Річчю Посполитою. Однак проблема розв'язалася сама собою, оскільки командувач татарського війська отримав від сілістрійського паші розпорядження організувати напад на польські володіння. Це мало засвідчити рішучість намірів Стамбула обстоювати права сюзерена над Україною й відповідно спонукати Польщу до відмови від претензій на неї. Імовірно, Суїн Казі-ага наполіг на участі українців у запланованій акції,

¹ ББ. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 14.

² ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 20.

³ Kluczycki F. Op. cit. – S. 625.

⁴ ДАК. – Ф. 452. – Спр. 372. – Арк. 45; Целевич О. Назв. праця. – С. 15.

оскільки гетьман вирішив направити на допомогу союзникові сформоване (до 20 козаків «з двома кіньми» з кожної сотні полків) з'єднання, очолюване наказним гетьманом Остапом Гоголем¹.

За домовленістю, воно мало вступити у Подільське воеводство. Підстав для цього було дві. Перша з них полягала у постійних наїздах шляхти зі своїми підрозділами на поселення Подільського полку для захоплення майна й селян. Так, наприклад, у листі подільського полковника й могилівського коменданта Лукаша Бускевича від 12 березня до чернігівського хорунжого Яна Мислішевського містяться скарги на напади Пасенковського на Дурняківці, де він забрав худобу; пограбування ним Кучі й Ольхівців. Вольський і зять Долгицького систематично грабували жителів (селян і козаків) Куроставців та інших поселень. У листі підкреслювалося, що не слід «тут нікому давати причини носом крутити; власне з-за нашої терпеливості спало все Поділля і люди спокійно жили у помешканнях». При цьому Л. Бускевич рішуче відхиляв обвинувачення, нібито дії козаків його полку «дають зачіпки до війни». «В. м-ть самі не хочете миру, – зауважував він, – коли допускаєте такі вчинки панам Пасенковським у Поділлі, які, вочевидь, для цього назбирали халастри, аби в хлопів, які перебувають під управлінням вельможного й. м. па[на] гетьмана Війська Запорозького регіменту нажите добро відбирали». При цьому полковник вимагав повернення «худоби, у наших селян забраної», та покарання убивць посла. Якщо «нам станеться сатифіскація з винних», – зазначав він, тоді за дозволом «ясновельможного» пана гетьмана Війська Запорозького обіцяємо повернути «хлопам підданним в. м. забрані у них речі і майно...». Нарікав він і на жовнірів, бо «якщо кому наказано стати на пасах, то не наказано вчиняти ні зачіпок, ні захоплень. У наших купців одних тільки волів у невинних людей забрали близько трьохсот»². Другим приводом була потреба покарати вбивць посла до Я. Собеського.

Останній, отримуючи тривожні відомості про появу татар у Брацлавщині і маючи у своєму розпорядженні близько 12 тис. жовнірів, негайно послав у Подільське воеводство підкріплення на чолі з чернігівським каштеляном Габріелем Сільницьким, а також наказав рухатися сюди з полком Я. Пиву й уживав заходів для зміцнення оборони Кам'янця-Подільського. Війська Сільницького і Пива мали утримувати територію по лінії Кам'янець – Бар – Меджибіж – Стара Синява³. Інше угруповання

¹ АГАД. – Ф. 549. – Спр. № 37. – Арк. 41; ДАК. – Ф. 452. – Спр. 372. – Арк. 24, 41, 43.

² ДАК. – Ф. 452 – Спр. 372. – Арк. 41–42; Крикун М. Подільський козацький полк: періоди існування та полковники. – С. 143–144.

³ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 22, 41; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 341–342; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 633–634.

мало захищати Південну Волинь. Проте ці сили не спромоглися запобігти наступу союзницького з'єднання татар і українців, яке розпочалося 12–13 березня. Перший удар, унаслідок якого постраждало чимало селян, був завданий по околицях Бара, Деражні, Меджибожа, Старої Синяви. Розпочавши штурм замку в Мазівцях, козаки вимагали видати їм убивць українського посла. Захисники замку направили уповноважених до О. Гоголя, ставка якого перебувала у Пирогівцях, прохаючи про милосердя. Мазівці та інші маєтності Кавецьких було спалено. Стара Синява відкупилася, подарувавши наказному гетьманові 20 коней, а татарам певну суму грошей. Окремі чамбули татар пішли до Старокостянтинова, Лабуні й Полонного¹. В околицях Бара було зруйновано велику кількість поселень, у тому числі всі села Кавецьких. Татари захопили чималий ясир².

На початку третьої декади березня Г. Сільницький основні сили зосередив під Кам'янцем-Подільським, чекаючи на нові відомості про дії противника. Дізнавшись 28 березня, що до татар з'явилася підмога (мабуть, Буджацька орда), силами якої планувалося нанести удар по Меджибожу, а також про залишення Могилева сотнями Подільського полку, каштелян наказав корогвам зосереджуватися під Солобківцями, куди збирався негайно вирушити і сам³. З'явившись до табору, він повів підрозділи до Бара, звідкіля здійснив кілька нападів на українські сотні і загоони татар. За «породою» одного з барських шляхтичів, який був таємним агентом П. Дорошенка, Сільницький вирішив виступити у похід на Шаргород. Згадуваний шляхтич погодився бути провідником, щоб зірвати наміри жовнірів. За словами анонімного автора листа зі Львова (16 квітня), він «ледве усіх не згубив, водячи їх по переправах, болотах, трясовині й горах цілий день і цілу ніч і то спеціально, бажаючи їх завести у козацьку й татарську засідку». І лише випадковість врятувала поляків від винищення⁴.

Наступальні дії Г. Сільницького, вочевидь, стали приводом до нової появи татар і козацьких сотень у межах переважно Кам'янецького повіту Подільського воєводства. Останніми, поряд із О. Гоголем, командував також Андрій Дорошенко, що зупинився 7 квітня обозом поблизу Дунаївців. Через тиждень козаки з татарами напали на поселення в околицях Кам'янця: Кульчиївці, Боришківці та ін. Поблизу міста вони влаштували

¹ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 24.

² Sobieski J. Listy... – S. 370–371; Chrapowicki J. A. Diariusz. Część trzecia: lata 1669–1673 / Oprac. L. A. Wierzbicki. – Warszawa, 2009. – S. 139–140.

³ Kluczycy F. Op. cit. – T. 1. – Cz. 1. – S. 643; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 342.

⁴ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 28.

засідку, очікуючи на вїзд польського роз'їзду¹. Активізувалися й заgonи левенців, які після відступу українських і татарських підрозділів не припиняли у середині й у другій половині квітня нападати на шляхетські маєтки, грабували мешканців поселень. Зокрема, напавши на містечко Шарівку під Зіньковом, вони «повністю його вибрали»². 21 квітня надійшло повідомлення з Кам'янця, що «гульгтяйство опришкове лютує у містах і селах не лише біля Бара, Меджибожа, але і навколо нас у милі від Кам'янця грабує худобу, людей вирізають, захоплюють, інших у неволю забирають. Орди мають при собі Білгородську й Буджацьку... Кілька сіл пограбували, декотрих хлопів покалічено, інших побито...».

Зрозуміло, що воєнні дії у Поділлі, поява татар у Волині й Галичині не могли не стурбувати поляків. Серед різних прошарків населення почастишали розмови про загрозу війни з Портою. Незважаючи на певні розходження стосовно можливих термінів її початку, усі вважали її неминучою. Я. Собеський, наприклад, дотримувався погляду, що описану вище акцію Туреччина проводила для того, щоб перевірити готовність козацької України виконувати взяті на себе зобов'язання, зокрема, «зректися підданства королю й. м-ті й Р-чі П-тої». Ось до якого «відчаю, – підкреслював він 25 березня у листі до краківського біскупа, – привела відправа Петрановського й вбивство послів. Це досить добре видно по селах п. Кавецького, вбивці одного з тих послів». Він не приховував, що не схвалював «експедиції Петрановського з видрукованими універсалами», бо не потрібно в такі часи шукати собі війни «за такої як у нас неготовності, незначній чисельності грошового війська». Ознайомившись зі змістом листів до нього від П. Дорошенка, а також від старшини до короля, Я. Собеський сподівався на мирне залагодження конфлікту. Разом із тим він радив готуватися і до воєнних дій³. 12 квітня великий гетьман універсалом попередив шляхту Корони про небезпеку походу татар і козаків углиб її території⁴.

Подібну позицію займав і примас Польщі. Стривожений відомостями про підготовку Османської імперії до війни, він 10 і 12 квітня звернувся з листами до М. Вишневецького, в яких констатував той неприємний факт, що татари з'явилися у межах Речі Посполитої за еміром султана, а також звертав увагу на отримане ханом розпорядження Мегмеда IV вирушати в похід зі «своїми і перекопськими ордами». З погано прихованим невдоволенням він нарікав на розіслані по Україні універсали, «про які ані

¹ Там само. – Арк. 34, 44–45.

² Там само. – Арк. 45–46.

³ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 634–635.

⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 342.

мені, ані багатьом їх м. пп. сенаторам» не було відомо, проте саме через них, а також надання клейнодів М. Ханенку та убивство послів доведені до відачу П. Дорошенко й Україна прийняли не «тільки турецького цезаря протекцію, а й панування...»¹.

Зрозуміло, що докори цих та інших осіб опосередковано адресувалися провідникові політики королівського двору – А. Ольшовському. Тому останній в листі до любельського воєводи (14 квітня) намагався відхреститися від допущених прорахунків в українському питанні. Зокрема, він наголошував на тому, що гетьман і полковники присягнули султанові до появи злочасних універсалів, а клейноди М. Ханенку були відіслані відповідно до ухвал сенаторів і сейму. Польський сановник також підкреслював, що, як видно з надісланих листів «від усіх полковників», вони не хочуть «старост, ревізорів, поляків, приписують собі, що звільнилися від цього ярма...», та прагнуть одного, а саме: лише «зробити народ Руський удільною й незалежною Руською провінцією». На думку А. Ольшовського, довіряти П. Дорошенку можна буде лише тоді, коли той передасть королю вручені йому турецькі інсигнії, відкличе з Порти свого резидента, а також виконає передбачені Чуднівським договором «кондидації»². Трохи раніше у листі до Я. Собеського він підкреслював: «Йому ясно, що козаки не дотримуються жодної Чуднівської угоди, лише хочуть скинути панування Р. П-тої»³.

Тривожні відомості про серйозність намірів Порти надходили до Варшави, Кракова, Львова, Кам'янця-Подільського та інших міст. Однак не виключаємо, що відповідними розпорядженнями й заходами турецького уряду, спрямованими на підготовку до наступу на Польщу (наприклад, у Яссах оголосили, щоб селяни нічого не сіяли у міжріччі Прута і Дністра, особливо у тих місцях, де Осман II стояв під час Хотинської війни 1621 р.⁴), великий візир хотів залякати Річ Посполиту, зробити її більш поступливою в обговоренні українського питання.

27 квітня польському послові Ф. Висоцькому в Стамбулі запропонували прийняти ідею «нейтральності України», сенс якої полягав у тому, що Гетьманщина «мала стати самостійною державою, незалежною ані від Польщі, ані від Туреччини». Проте ця пропозиція була рішуче відхилена⁵ (показово, що найоптимальніший варіант розв'язання української пробле-

¹ БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 53–54 зв.

² Там само. – Арк. 51–52.

³ Kluczycski F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 643.

⁴ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 44–45.

⁵ Czamańska I. Czy wojna z Turcją... – S. 782; Wagner M. Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676. – Т. 1. – S. 74.

ми висунули не уряди сусідніх слов'янських держав (Польщі та Росії) з їхнім християнським населенням, а ісламська Порта, стереотип сприйняття якої традиційним недругом українського етносу виявився доволі живучим в історіографії).

За таких обставин Варшава вживала (хоча і досить повільно) заходів для оборони. Рада сановників дійшла висновку про доцільність скликання посполитого рушення шляхти, і перше віці («за два», з терміном готовності на 13 липня) королем було проголошене у середині квітня. Військову раду для обговорення питань, пов'язаних із підготовкою до війни, М. Вишневецький призначає на 10–14 травня. Підшукувалася кандидатура досвідченого офіцера на посаду коменданта Кам'янця-Подільського¹. Вельми успішно виявилася операція з ліквідації П. Тетері, котрого отруїли на початку квітня. У цьому злочині обвинувачували берестейського каштеляна Степана Пясочинського, з яким покійний вів тривалий судовий процес².

Чим займався у той час володар української булави? Погоджуємося з думкою, що гетьман «добре здавав собі справу з труднощів своєї ситуації і розвивав дипломатичні зносини на всі боки»³. Усвідомлюючи вимушеність турецької протекції, потенційні небезпеки від неї та несприйняття більшістю постільства й козацтва цього вибору, П. Дорошенко продовжував пошуки найоптимальнішого варіанту для досягнення мети. Разом із тим, намагаючись уникати воєнних дій, як і раніше, він робить ставку на зіткнення між собою Росії, Порти, Криму й Речі Посполитої, втягуючи у цю конфліктну ситуацію інші держави. Останній аспект політики зумовлювався не тільки несприятливим геополітичним становищем козацької України, а й не меншою мірою ослабленням її економічного та військового потенціалу (давалися взнаки жахливі руйнація та обезлюднення краю).

Так, аби уникнути можливого загострення відносин із Росією, десь у кінці лютого – на початку березня, приймаючи грецького архієпископа Манасія, який їхав до Москви, П. Дорошенко попросив його передати «великому государю», що вони «раді б» йому служити, бо «народ їх православний від поляків має утиски й велике гоніння», через що й «змушені були й агарянину (турку. – *Авт.*) тимчасово піддатися». Якщо ж поляки «почнуть їм докучати, то вони проти них почнуть стояти всі головами своїми, з жінками й дітьми, і з турками і з татарами заодно». Гетьман висловлював прохання, щоб цар «під свою государеву високу руку їх прийняв,

¹ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 34; Kluczyski F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. – 1. – S. 636–637; Wagner M. Wojna polsko-turecka ... – S. 72.

² ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 48; Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К., 1995. – С. 277–281.

³ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 343.

і також їх, як й іншу їх братію, що на цьому боці Дніпра, у милостивому своєму государевому жалуванні мав і від всякого неприятеля захищав». Якщо питання протекції виявиться проблематичним, П. Дорошенко сподівався на те, що російський уряд сприятиме замирінню з польським королем на умовах Підгаєцького трактату¹. Він просив також дозволити Д. Многогрішному «бути з ним Дорошенком у дружбі й листуванні, і щоб із Запорогів посланців до польського короля не пропускав, і харчів їм і питва не давав; а чвари де всі походять від них запорожців»².

Гетьман вручив Манасію листа до Олексія Михайловича, в якому насамперед засвідчував свою приязнь: «...тебе православного государя, царя за главу собі маю». Центральне місце у цьому листі відводилося висвітленню двох проблем: негативних наслідків для України політики запорожців, які користуються підтримкою Москви, та вимушеності турецької протекції. «Низові запорозькі козаки, – писав П. Дорошенко, – суще непостійні, і в цей час дуже ворогують зі мною і з усім цим руським краєм: радять Короні польській зі своєї сторони розпочати брань проти цього українського народу, самі ж з низу з татарами кримськими сюди прийти намагатимуться...». Нещодавно ж запорожці, «виходячи з татарами, багато місць спустошили, церкви розорили і велике число християн у бусурманську видали неволю». Гетьман прохав царя вплинути на них, аби разом із поляками «з цією частиною України не ворогували»³.

Дорошенко також писав, що «цей руський народ, над яким він старшинствує, не хоче цього ярма (польського. – Авт.) носити, його ж на нього Корона польська і Річ Посполита хоче накласти, бо не допускають тих вольностей війську запорозькому і народу руському, про які він, за думкою ради цього народу, через послів своїх прохав короля і Річ Посполиту»⁴. Водночас гетьман наводив переконливі аргументи на користь доцільності прийняття султанської протекції. «Утім з самого початку є неправда у тому, – зазначав він, – що санджаки, тобто знаки від царя турецького мені і підручному мені війську дані. Насправді ж, щадячи цілісність всієї України, захищаючи від розорення церкви Божі і відводячи людей згубу, часом я роблю те, чого не хочу: коли б ми не прийняли тих знамен турецьких й, будучи близько них, спротивилися їх волі, тоді треба було б нам із сильними бусурманами брань мати, але на це є ми немічними»⁵.

¹ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 390–391.

² Там же. – С. 391–392.

³ Там же. – С. 395–396.

⁴ Там же. – С. 396.

⁵ Там же. – С. 395.

Щоб послабити Річ Посполиту, П. Дорошенко вирішив одночасно просити про взяття козацької України під протекцію бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма, котрий, як стало відомо, виношував плани заволідати польським тронем. На переконання Я. Пердені, гетьман «детально орієнтувався у внутрішній боротьбі в Польщі і її відносинах з Бранденбургом»¹, чому сприяла вельми успішна діяльність у Речі Посполитій української розвідувальної служби, створеної свого часу Б. Хмельницьким. Як визнавав анонімний автор одного з повідомлень, П. Дорошенко «відає про найдрібніші справи, які діються у Варшаві, внаслідок чого треба остерігатися русі, яка тулиться при дворі, бо це великі зрадники, хоч і крутяться серед нас»². 7 квітня гетьман звернувся до Фрідріха Вільгельма з листом, який викликає чималий інтерес, особливо в контексті з'ясування політичних поглядів тогочасної правлячої еліти. Насамперед П. Дорошенко наводить невеликий історичний екскурс про минулі подвиги Війська Запорозького, зокрема, зосереджується на походах «морем і суходолом» у турецькі землі. Він висловлює впевненість у тому, що «не зітретися у людській пам'яті славна Хотинська експедиція». Саме завдяки мужності та лицарській відвазі козаків поляки здобули багато перемог там, де б вони без них зазнали поразок. Козацтво, яке вірно служило польському королю, продовжує автор, хотіло тільки, щоб православна віра, церква і народ руський «заживали свободи». Проте Польща дедалі більше наступала на «нас й увесь народ руський», відбирала православні церкви і перетворювала їх на костьоли, укладала унії, заганяючи «нас, лицарських людей» у «невільницьке підданство, тирансько мордуючи й вбиваючи, нас і увесь народ руський у чим раз важче ярмо запрягаючи...». У листі П. Дорошенко згадав також «славної пам'яті відважного мужа небіжчика Хмельницького, гетьмана Військ Запорозьких», який скинув «це важке ярмо з ший наших»³.

Однак, зауважував гетьман, бажаючи залишатися «під природженим Паном» як «цієї Вітчизни сини», українці багато разів укладали перемир'я з поляками як за небіжчика Хмельницького, так і після нього «за присягою короля, всіх духовних і світських сенаторів». Проте ніколи «нам пп. поляки, вдаючись по відношенню до нас до різних хитрощів, цих присяг не додержувалися, але, як тільки можна, старалися про згубу імені нашого». Він також, «взявши регімент гетьманський», «через багатьох послів горнувся» до королівського маєстату, колишнього й теперішнього, втім замість

¹ Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 269.

² Цит. за: Мищик Ю. Чигирин – гетьманська столиця... – С. 191.

³ БМЧ. ВР. – Спр. № 1376. – Арк. 178–179; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 344.

того, щоб дати спокій православній вірі, повернути церкви, відібрані під костьоли й віддані уніатам, підтвердити здобуті козацькою кров'ю «вольності наші й всього руського народу», замислили поляки «запрягти нас у ще важче ярмо і вже край наш розділили на дві частини й одну сторону продали московитам, а нашу хочуть перетворити у дике поле». Ми ж до цього часу, продовжував П. Дорошенко, не дозволяли їм «ці задуми сповнити» й надалі «скільки життя нашого стане про цілісність нашу і краю тутешнього при помочі Божій не перестанемо боронити»¹. Дізнавшись від прихильних до нього людей у Польщі, що в курфюрста є цілком реальні шанси на те, щоб посісти польський трон, український правитель від імені Війська Запорозького «й народу Руського» пропонував Фрідріху Вільгельму допомогу, сподіваючись, що той, ставши «усім батьком», задовольнить потреби України, які ігнорувалися теперішнім польським королем². Хоча згаданий лист полякам удалося перехопити у Звягелі, ця справа набрала такого розголосу, що Берлін змушений був давати відповідні пояснення, запевняючи Варшаву у відсутності будь-яких контактів з українським гетьманом³.

Тим часом П. Дорошенко намагався уникнути війни з Річчю Посполитою, свідченням чого слугує його лист до А. Ольшовського⁴. Однак українські підрозділи змушені були в другій половині квітня – першій половині травня брати участь у нападах татар на землі Волинського, Подільського й Руського воєводства, тримати в напрузі шляхту цих регіонів і польське командування. Як і раніше, основним театром воєнних зіткнень залишався Кам'янецький повіт, де активно діяли опришківські загони. 16 травня надійшло повідомлення з Кам'янця, що нападники завдають збитків щодня; сьогодні вони з'явилися під самим містом, набрали чимало худоби і, коли б «захотіли, то і в місто увірвалися, в такому [недоброму] залишаємося ми порядку, бодай і не снилася б така зла нецнотливість... Є сила панків до насильств, зневажливого ставлення до убогих людей, а в поле (на бій. – Авт.) чи до мурів немає кому виходити. Заплакати б тепер на наші подільські справи... Боже, будь з нами і врятуй фортецю, аби марно не загинула»⁵. Не менш образно висловився й інший кам'янчанин: «... лише виглядаємо з валів, – зазначив він, – як ластівки з гнізда»⁶.

¹БМЧ. ВР. – Спр. № 1376. – Арк. 179–180; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 344–345.

²БМЧ. ВР. – Спр. № 1376. – Арк. 180–181; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 345.

³Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 271–274.

⁴ББ. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 22.

⁵ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 60.

⁶Там само.

Зрозуміло, що поява в Україні час від часу нових татарських чамбулів завдавала гетьманові чимало клопоту, адже їх потрібно було утримувати й винагороджувати. Непокоїли його й чутки про збір М. Ханенком на Низу 20-тисячного війська, яке мало виступити спільно з кримськими татарами на Чигирин¹. Тому П. Дорошенко, зі свого боку, також готувався до відбиття можливого нападу. Він заздалегідь узяв під свій контроль усі переправи через Дніпро, починаючи від Кременчука й до Києва²; у другій половині квітня залучив татар до блокування Білої Церкви. За визнанням (29 квітня) її коменданта, «паси перекрито так, що кінно не можна пробратися до Польщі». П. Дорошенко розпорядився обмежити («під загрозою кари на горло») поїздки жителів навколишніх містечок до Чигирини³. Для зміцнення обороноздатності столиці туди стягувалися підрозділи серденят⁴. Відправлені П. Дорошенком у Полісся полки обложили Іванків і Чорнобиль⁵. Однак закріпитися у Поліському краї не вдалося. У кінці квітня – на початку травня близько 2 тис. жовнірів Я. Пива, перейшовши в контрнатуп, завдали поразок козакам під Коростишевом та Іванковом, а також оволоділи Фастовом⁶. Отже, блокаду Білої Церкви тимчасово було знято.

Чи існувала реальна загроза походу на Чигирин запорожців і кримських татар? Кримська еліта, попри еміри султана, й далі орієнтувалася на М. Ханенка. В останній декаді березня кримський посол у Варшаві однозначно засвідчував підтримку ханством дій Польщі проти українського гетьмана («військо польське повинне зносити Дорошенка»); запевняв, що «власною рукою готовий убивати тих татар, що тепер впали до Польщі (Білгородська орда. – *Авт.*)...»⁷. Однак хан, побоюючись гніву Мегмеда IV, не поспішав, попри прохання М. Ханенка, надсилати військову допомогу, що не могло не непокоїти кошового гетьмана та його соратників. Були вони також розчаровані й невдоволені поверненням із Батурина до Варшави А. Жальського, котрий віз гетьманські клейноди на Запорожжя. Певне враження на запорожців справив лист П. Дорошенка й 13 полковників, надісланий із Корсунської ради, в якому містився заклик визнати владу легітимного гетьмана й згуртуватися в ім'я єдності України⁸. Отже,

¹ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 61–62; Chrapowicki J. Diaryusz. – Cz. 3. – S. 152.

² Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 401.

³ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 61.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само. – Арк. 62.

⁷ Kluczycki F. Op. cit. – S. 636.

⁸ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 75.

авторитет М. Ханенка серед козаків продовжував падати. Відомості про наявність у нього 20 тис. озброєного люду не мали реального підтвердження. У кращому разі їх могло налічуватися не більш як 4–6 тис. Відсутність кримської допомоги спонукала М. Ханенка відправити до хана посольство, щоб з'ясувати його готовність виступити супроти П. Дорошенка. Якби Аділ-Гірей погодився діяти спільно із січовиками, він на знак щирої приязні мусив би дати заручниками на Січ своїх синів. У разі відмови хана посланці М. Ханенка мали пригрозити походами запорожців на Крим¹.

Однак надіям опозиції на підтримку Криму так і не судилося збутися. У першій декаді травня 1671 р. Мегмед IV змістив з трону Аділ-Гірея (за його відмову триматися П. Дорошенка й полонофільської орієнтації). Ханом призначається Селім-Гірей, калгою – його брат Селамет-Гірей, нурадином – кузен Сафа-Гірей². Зрозуміло, що за таких обставин М. Ханенко не міг розраховувати на успішний похід на Чигирин, покладаючись лише на власні сили.

Припускаємо, що 24 квітня (н. ст.?) на Січі відбулася старшинська рада. Вона ухвалила направити посольство до Варшави, а також звернутися з листами до короля, королеви, великого й польного гетьманів і, можливо, інших сановників Речі Посполитої. Запорожці вимагали негайно розпочати наступ проти П. Дорошенка й передати гетьманські клейноди послам. При цьому М. Ханенко намагався заручитися сприянням королеви в справі позитивного вирішення питання щодо розв'язання воєнних дій, обіцяючи прийти на допомогу жовнірам. Водночас він недвозначно попереджав самого короля, що в разі відмови ввести польське військо в Україну він змушений буде розірвати відносини з Польщею³. З тим, щоб підштовхнути Варшаву до воєнних дій проти П. Дорошенка, за його розпорядженням поширювалися вигадки щодо наростання невдоволення населення політикою гетьмана. «Вже вся Україна збридилася важким ярмом панування Дорошенка, – повідомляв білоцерківський комендант 7 травня, – окрім кількох старшин, котрі з ним тримаються з-за того, що добре мають. Але й ці б швидко опинилися на гаку, якби наше військо увійшло до України»⁴.

Деся на початку травня до Чигирини на запрошення гетьмана прибув комісар М. Рачковський⁵. Брак джерел не дозволяє нам з'ясувати ані змісту, ані ходу переговорів між ними. Припускаємо, що розмови точи-

¹ БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 70–71; ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 62.

² ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 59; Podhorodecki L. Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. – Warszawa, 1987. – S. 213; Wójcik Z. Między traktatem... – S. 253.

³ БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 70–71; ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 82.

⁴ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 62.

⁵ Там само. – Арк. 61.

лися навколо двох основних проблем: на яких умовах можливе повернення гетьмана й старшин у підданство короля та характеру їх відносин із Портою. Мабуть, уже в другій декаді травня у Чигирині стало відомо про зміну хана на кримському троні, а на початку третьої з'явилися перші підрозділи кримських татар, які прибули на допомогу П. Дорошенку, через що його становище помітно зміцнилося. Натомість погіршилися справи М. Ханенка, котрий тепер мав остерігатися нападу татарських чамбулів.

Ця зміна ситуації позначилася й на тональності листа П. Дорошенка (від 26 травня) до короля і запропонованих пунктах можливого замирення з Річчю Посполитою. Так, гетьман інформував про прийом ним М. Рачковського «під титулом комісара», проте наголошував, що привезену ним інструкцію з королівської канцелярії вважає і вважатиме «за найпевніший документ неласки в. к. м-ті й всієї Р. П-тої...». Водночас П. Дорошенко підкреслював, що він із Військом Запорозьким ще не втрачають надії на підтримку короля, й нагадував, що саме від його рішення залежить доля не лише України, а й порятунк Речі Посполитої. «Нехай загони татарські, – писав він, – впадуть на душі тих, котрі потурали звірствам Пива, стинати, випалювати міста й містечка українні, бичем Божем, посланим на Русь, дозволяли титулуватися, хвалитися наказами в. к. м-ті і їх м-тей пп. гетьманів на знищення наших церков і монастирів (зокрема, повністю зруйнувати Печерський монастир, а самі Печери завалити). Чого шукали, чого хотіли й хочуть тепер, те зробили й зароблять. Будьте ласкаві в. к. м. не мати нам за зле, що, вочевидь, за досить довгу нашу терпеливість, невинну кров і пролиті сльози замучених людей того безбожника, котрого в. к. м. і їх м. пп. гетьмани, всупереч моїм слізливим клопотанням, не хотіли вгамувати, сам Пан Бог вирішив відомстити»¹.

Шлях до спасіння спільної «Вітчизни» гетьман убачав у задоволенні королем надісланих йому разом із листом «Пунктів» – своерідної програми вимог Війська Запорозького. Вони передбачали повернення усіх захоплених уніатами православних церков, а також збереження, відповідно до Гадяцьких умов, «релігії грецької старожитної»; відмежування Брацлавського й Київського воєводств та Подільського полку (польським військам заборонялося вступати у їх межі без запрошення гетьмана для допомоги в боротьбі з ворогами, розташовуватися там на зимовий постій, конфісковувати у населення хліб); надіслання гетьманських клейнодів П. Дорошенку; виведення залог з Білої Церкви й Димера; підпорядкування Києва після закінчення

¹БМЧ. ВР. – Спр. № 844. – Арк. 89; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 349–350.

терміну дії Андрусівської угоди Війську Запорозькому; повернення коштів, які дав у заставу панам П. Тетеря, до військової скарбниці, а також давніх прав і привілеїв Війську Запорозькому; проголошення амністії у конституції, «аби у забуття пішло все, що сталося під час війни»¹.

Відступ Я. Пива до Димера дав змогу П. Дорошенку поновити блокаду білоцерківської залози. Уже з 13 травня знову розпочалися сутички в околицях міста². 15 травня козаки й татари взяли у полон жовнірів, «котрі стояли на варті на Могилі». Через день відбувся бій, у якому, попри втрати, союзники оволоділи 40 кіньми і 18 головами великої рогатої худоби. Тримали облогу Білої Церкви з одного флангу Корсунський і Канівський полки, з іншого – Білоцерківський і Паволоцький³. Не виключаємо, що з кінця травня у гетьмана виникає думка щодо доцільності зосередження під містом усього війська⁴.

У другій половині травня продовжувалися напади татар, левенців і козаків на поселення Кам'янецького повіту, Галицького Поділля й Галичини та їх сутички з польськими корогами. Зокрема, татари пограбували села й взяли ясир в околицях Гусятина, Ягельниці, Микулинець, Язлівця, за Збражем, біля Заложців. Неподалік Зінькова жовніри розгромили «дві козацьких короги» Подільського полку, якими командував відомий подільський ватажок левенців, кум О. Гоголя Іван Кияшко, котрий, отримавши поранення в шию, поспішно відійшов до Могилева-Подільського⁵.

Болісними для П. Дорошенка стали спочатку непорозуміння, а потім і відвертий розрив з І. Сірком, що обіймав посаду полковника і мав великий авторитет серед козацтва, особливо запорозького. Уже в березні у джерелах знаходимо відомості, що через напад останнього на буджацьких татар – союзників гетьмана розгніваний володар булави «послав по нього з мандатом, аби став перед суддями». Проте І. Сірко проігнорував це розпорядження⁶. Дізнавшись про його суперечності з П. Дорошенком, М. Ханенко звернувся до полковника з пропозицією об'єднатися («щоб з ними одно розумів і козаків до себе збирав»), однак іти у підпорядкування до невизнаного городовим козацтвом гетьмана той також не захотів, намагаючись зберегти самостійність. За визнанням полоненого буджацького татарина Ракії, «Сірко сам собі Пан вільний...»⁷.

¹ ББ. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 24.

² БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 367.

³ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 74.

⁴ БМЧ. ВР. – Спр. № 415. – Арк. 154; БН. ВМФ. – № 11626.

⁵ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 67, 73.

⁶ Там само. – Арк. 21.

⁷ Там само. – Арк. 69.

Чи не виношував полковник задум вступити у боротьбу за булаву? Відповісти на це запитання непросто. Виявлені джерела не містять свідчень про наявність у нього таких намірів. Можемо лише констатувати, що І. Сірко перейшов в опозицію до П. Дорошенка й десь у кінці квітня – на початку травня вислав від імені свого полку до короля посланця Олексу Полежана, засвідчуючи йому «вірне підданство» і непричетність у минулому «до бунтів і повстань», спрямованих проти Яна Казимира. При цьому він підкреслював небажання «триматися» за тих, котрі «забули боязнь Божу і обов'язок залишатися вірними Пану своєму дідичному»¹. Зрозуміло, що Варшава не могла проігнорувати цього звернення. 12 червня М. Вишневецький направив полковникові листа, у якому висловлювалась вдячність за вірність. Лист також закликав продовжувати надалі зі «своїм полком» зберігати вірність Речі Посполитій і бути прикладом для інших козаків, аби вони «до нас повернулися». Щоб «вольності й свободи» Війська Запорозького залишалися непорушними, король на липень призначив нову комісію й обіцяв особисто «наблизиться у ті краї»².

Спробуємо з'ясувати, чи змінювалася позиція правлячої еліти Речі Посполитої під впливом найрізноманітнішої інформації, що стікалася до Варшави з різних джерел і свідчила про наростання загрози війни з Портою та Гетьманщиною. Помітною віхою в розробці підвалин внутрішньої і зовнішньої політики стали ухвали зібраної 13 травня королем військової наради сенаторів, на порядку денному якої стояло 21 питання. Основне, що хвилювало присутніх, – чи варто вести переговори з П. Дорошенком та кому надіслати булаву. Принциповими були й питання про скликання посполитого рушення; введення армії у межі козацької України; про доцільність виплати упоминків Кримському ханству; про відносини з Портою тощо³. Під час обговорення проблеми взаємин з українським урядом були оголошені листи гетьмана з клопотаннями про затвердження умов Гадяцького договору, у залежність від чого ставилося можливе «заспокоєння України». П. Дорошенко також просив надіслати йому гетьманські клейноди. Сенатори в цілому схилилися до думки про доцільність відновлення з ним переговорів (предметом дискусії були лише проблеми, пов'язані зі стосунками з М. Ханенком). Урешті-решт вирішили скликати нову комісію, дату проведення якої король призначив на 3 липня⁴. Загалом

¹ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 218 зв.

² Там само.

³ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 53–54; Korzon T. Dola i niedola... – Т. III. – С. 13–14.

⁴ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 53–54; Kluczycki F. Op. cit. – Т. I. – Cz. 1. – S. 637, 665; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 278.

же розв'язання «української справи» воєнним чи мирним шляхом передавалося на розсуд Я. Собеського¹.

Жваве обговорення викликали пропозиції останнього щодо підготовки Речі Посполитої до можливої війни з Османською імперією. Великий гетьман вважав, що армію слід зосереджувати під стінами Кам'янця-Подільського, оскільки його фортеця є «щитом воеводству Подільському, Волинському і всьому Руському». Це надасть можливість підготувати її до оборони «меншим коштом і за коротший термін», а також дозволить забезпечити потреби війська у продовольстві. Коли ж військо стане під Львовом, де мало збиратися посполите рушення, то противник, найімовірніше, візьме Кам'янець в облогу. Поява ж тут польських підрозділів, на переконання Я. Собеського, позитивно вплине на козаків, які підтримують П. Дорошенка. Рада ухвалила цей план і вирішила скликати посполите рушення (16 травня видається 3-тє віці до шляхти із розпорядженням збиратися на 13 липня під Львовом)².

Через кілька днів М. Вишневецький звернувся з універсалом до П. Дорошенка, Війська Запорозького городового й «усіх обивателів в Україні», в якому повідомлялося про Острозьку комісію й «декларацію ласки нашої» на «пункти суплаки», яку розіслано по полках. Однак український гетьман, говорилося в універсалі, від імені всього Війська наполягає на задоволенні інших клопотань («недосконалих претензій»). Оскільки з часу сходження на трон король завжди дбав про «заспокоєння України» й збереження козацьких вольностей, то й тепер, аби «Військо наше Запорозьке могло мати остаточну сатифіскацію і якнайшвидше ґрунтовно заспокоєне», він призначає проведення нової комісії на 3 липня у наближеному до польського табору місці. Тому М. Вишневецький пропонував гетьманові прислати для участі в її роботі послів із повноваженнями «трактувати з нашими комісарами»³. Розробляється також «Інструкція» для Вацлава Тележинського, якого планувалося відправити до П. Дорошенка та Війська Запорозького. Згідно з документом, він мав якнайшвидше добратися до Чигирини й передати гетьманові королівського листа. При цьому посланцю доручалося повідомити про прагнення М. Вишневецького до «ґрунтового умиротворення» України і пояснити, що у зв'язку зі зривом роботи комісії в Острозі король «хоче назначити нову комісію, аби претензії й вимоги Війська Запорозького за її допомогою задоволь-

¹ Kluczycki F. Op. cit. – T. I. – Cz. 1. – S. 665.

² ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 53–54; Jaworski M. Kampania ukrainna... – S. 84–85; Kluczycki F. Op. cit. – T. I. – Cz. 1. – S. 651–652; Korzon T. Dola i niedola... – T. III. – S. 14–18; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 279.

³ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 204 зв.

нити». Якщо у гетьмана виникнуть сумніви щодо безпеки своїх послів, «Інструкція» зобов'язувала В. Тележинського разом із М. Рачковським стати заручниками козаків¹. Проте з невідомої причини цей посланець до П. Дорошенка не виїхав.

24 червня володар булави відіслав листа до Я. Собеського, звертаючи його увагу на порушення польською стороною умов Підгаєцького трактату. Зокрема, він не без іронії запитував, хто наказував корогвам Васильковського та Я. Пива захоплювати Чорнобиль, «який перебував під булавою Війська Запорозького, а в ньому до неволі нашого стражника Городню брати», вступати до Димера, здійснювати наїзди «на городи українні, як то на Остер і Стайгичиню (Стайки?), Ольшанку витяти й спалити, а тепер нещодавно Новосілку, вбогих ченців братських київських, Макарів, вогнем і мечем знести не лише допустив, але й розпорядився і Білу Церкву спалити наказав?» П. Дорошенко зазначав, що про такі дії польських жовнірів на Поліссі він неодноразово повідомляв як королю, так і великому коронному гетьманові, й запитував, чи варто йому тепер до «того короля й Р. П-ої тиснутися у ярмо», якщо вони розділяють єдине Військо Запорозьке, «наших свавільників низових бунтівними привілеями на виступ супроти городових козаків підбурюють, надсилаючи гроші та клейноди; ради чернецькі збирати, гетьманів убивати намовляють. А таким чином релігію нашу православну греко-руську, Військо Запорізьке і не лише Україну, а увесь народ стараються погубити». Гетьман звертав увагу Я. Собеського на те, що фактом отримання еміра і санджаків змусив орду й султана відмовитися від допомоги свавільним запорожцям. Його скарги мали й інший результат – турецький уряд позбавив влади попереднього хана й призначив на його місце Селім-Гірея. Водночас він засвідчував свою готовність розпочати переговори і висловлював бажання, щоб вони проводилися у Меджибожі за участі в них самого Я. Собеського. При цьому гетьман наполягав, щоб «за прикладом Задніпровської сторони» їх відокремили кордоном, «без якого неможливо дійти згоди»².

24 червня написав листа до великого гетьмана й М. Рачковський. Він повідомляв, що П. Дорошенко задоволений з того, що король і Річ Посполита уповноважили його дбати про заспокоєння Війська Запорозького, й «зиче щирого з Республікою миру». Лист містив прохання, щоб польський уряд знайшов можливість ще до початку роботи комісії надіслати гетьманові клейноди й вивести залоги з Білої Церкви й Димера. За словами польського резидента, П. Дорошенко не приховав і того, що частина козацтва побоюється,

¹ Там само. – Арк. 206–206 зв.

² ББ. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 25, 28–28 зв; Grabowski A. Ojczyznie... – Т. II. – S. 311–312.

щоб король «їх з протекції своєї не виключив, а є деякі такі, які ніколи не хотіли миру, як-то подністровські полки». Він також запевняв, що відразу після виведення залоги виступить особисто з військом під Білу Церкву і звідтіля направить комісарів для переговорів з Я. Собеським, крім того, відішле з України орду і звернеться до хана з проханням не «здійснювати нападів» на Польщу. У повідомленні містилася й інформація про недоцільність подальшого перебування М. Ханенка, «котрий не має жодної потуги», на Запорозжі. Відповідно пропонувалося відкликати його до двору, адже через їхні суперечності з П. Дорошенком «буде у замішанні перебувати Р. П-та». М. Рачковський зазначав, що в майбутніх переговорах Військо Запорозьке вимагатиме встановлення чітко визначеного кордону між ним і Річчю Посполитою; заборони появи на українській території польського війська; скасування унії; виведення залог. Гетьман, на думку посланця, намагатиметься закріпити за козацькою Україною такі ж привілеї, які має «Задніпров'я у Москви, яке не дає жодної контрибуції і в мирі залишається, а Многогрішному з казни царської йде платня»¹.

Через кілька днів П. Дорошенко одержав листа від Я. Собеського й королівський універсал, з яких дізнався про призначення М. Вишневецьким нової комісії. 27 червня він надіслав листа великому гетьманові, де висловлювалася вдячність за цю ініціативу Варшави, однак не приховувалося обурення тим фактом, що в умовах оголошеного на Поділлі перемир'я (кореспонденція велася через подільського полковника) Г. Сільницький з кількома тисячами жовнірів напав на Могилів і «досить щедро (як мені повідомляють) наситився кров'ю християнською і ледь не вицент випалив вогнем передмістя і начебто ворог пограбував усе майно...». При цьому П. Дорошенко цілком резонно намагався з'ясувати, чи ця акція «сталася за розпорядженням й. к. м-ті чи ні», а отже «чи маємо очікувати на комісію і за нею жаданого миру». Якщо ж, підкреслював він, «забезпечувати комісією і в такому випадку дозволяти у кров занурюватися Белонні², то це притаманно не Панській ласкавості, а нелюдській жорстокості»³.

В історіографії фактично обійдені увагою наслідки каральної акції чернігівського каштеляна. Нагадаємо: вона сталася у той час, коли правлячі кола Речі Посполитої проголосили курс на замирення з козацькою Україною. Чи знав Г. Сільницький про таке рішення уряду, наявний стан джерел з'ясувати не дозволяє. Відомо, що він із 40 корогвами (близько 4,5–5 тис. вояків), ведучи сутички з татарами, несподівано з району Гонча-

¹ББ. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 25; Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 139–142.

²Белонна – у римській міфології богиня війни, матір Марса.

³ББ. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 23; Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 309–310.

рихи 17 червня «впав у Подністров'я – резиденцію усіх опришків, злодіїв і щоденних ворогів наших». В одному з донесень від 26 червня зберігся детальний опис цієї кривавої трагедії. Жовніри знищили «певні містечка і передмістя могилівські, з посадом на 1500 домів, в яких мешкало і по трьох господарів (малися на увазі сім'ї. – *Авт.*), вогнем і мечем і навколишні села позносили, людей як служилих козаків, так і посполитих осіб, навіть жінок і дітей так, що кров до Дністра струменіла; інші – самі топилися як у Дністрі, так і в ставу... І так звідти з великою славою і здобиччю набраною, щасливо повернулися (до Кам'янця. – *Авт.*). Худоби набрали кілька тисяч й овець». Наступного дня перейшли у наступ корогви з Бара, які діяли «вище Могилева», де «села висікли, набрали багато здобичі». Розпочалася масова втеча населення Подністров'я до Молдавії, однак тамтешня місцева влада не хотіла його приймати. Польські підрозділи розташувалися в Барі, Меджибожі, Солобківцях, Микулинцях (Микитині?), Дунаївцях, Студениці й Китайгороді¹.

Вторгнення поляків позначилося на настроях мешканців не лише Подільського, але й північно-західних районів Брацлавського полку. Частина з них, побоюючись наслідків бойових дій, поспішно переселялася вглиб козацької України. Загроза можливого воєнного зіткнення справила негативний вплив на характер відносин козацької старшини й рядових козаків із білгородськими татарами. Останні поривалися повернутися до домівок, однак козаки стримували їх, докоряючи: «... брали ж ясир, а коли вже ляхи захищаються й осмілилі, тепер утікати хочете». І погрожували: коли ж свавільно підете, тоді «будемо вас бити». П. Дорошенко негайно звернувся по допомогу до сілістрійського паші².

Загострювалися суперечності й у взаєминах козацтва зі старшиною. Маємо дані одного з джерел, що «козаки дуже лають старшину і молодшого Дорошенка (Андрія. – *Авт.*) з військом впустити до Брацлава не захотіли...».

Через відомості про напад поляків було зірвано збір військової ради. У непростій обстановці, що складалася, гетьман намагався не допустити скликання чорної ради, про що вже точилися розмови серед козаків. «Дорошенко не хоче дозволити на інше, ніж щоб рада відбулася у Чигирині, – писали 27 червня з Меджибожа до Львова, – і то не чернецька, але старшини, котра не довіряє козакам». З метою захоочення сердець до служби П. Дорошенко пообіцяв платити тим, хто йому присягнув, по 10 талерів

¹ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 80; БН (Варшава). ВР. – Спр. № 6643. – Арк. 136–136 зв.; ЛНБ. ВР. – Ф. 4. – Спр. Баворовських № 272/II. – Арк. 233–234.

² БН. ВР. – Спр. № 6643. – Арк. 136 зв.; ДАК. – Ф. 452. – Спр. 372. – Арк. 80.

кожному (на жаль, невідомо, за який термін)¹. Припускаємо, що саме тоді надійшла тривожна звістка про розгром поляками татарських і українських підрозділів неподалік Чуднова².

За таких складних обставин старшинська рада прийняла ухвалу зосередити основні сили під Білою Церквою, щоб оволодіти нею до початку можливих воєнних дій із польською армією. Тому гетьман наказав частині полковників з'явитися на місце збору на 9 липня (св. Петра і Павла), куди планував прибути особисто³. Переговори з польською стороною відтерміновувалися на пізніший час (їх проведення ставилося в залежність від виконання Варшавою висунутих їй вимог). Вочевидь, маючи намір помститися за згадані вище воєнні операції польських підрозділів, П. Дорошенко відав розпорядження братові Григорію з частиною полків і татар завдати ударів по прикордонних районах Поділля. Нам не вдалося, через брак джерел, з'ясувати причини зближення М. Рачковського з П. Дорошенком, але польський резидент явно засвідчував йому свою прихильність. Він не лише підтримував позицію гетьмана щодо умов переговорів із Польщею, але й викрив «усіх зичливих й. к. м. козаків», яких завербував на свою сторону «тарасівський сотник» (Лесько Руданін). Їх було схоплено, а одного з них, Улановського, гетьман звелів розстріляти⁴. П. Дорошенко продовжував вести переговори з правителем Лівобережжя. Відправлений ним посланець Лозовицький відверто повідомив лубенському полковникові Андрію Нестеренку, що їде до Дем'яна Многогрішного, аби «він, гетьман, із задніпровським гетьманом, з Петром Дорошенком, разом» був⁵. Крім того, у Чигирині виношувалися плани порозуміння із запорозькими козаками⁶.

Відправивши посольство під проводом корсунського полковника до хана з проханням надіслати допомогу, П. Дорошенко розраховував на скорий підхід (за наказом султана) кримських татар⁷. Успішною виявилася місія чергового посольства до Стамбула. Воно було приязно прийняте самим султаном, який запевнив «гетьмана й усіх козаків» у непорушності своєї протекції, щоправда, за умови, щоб надавали послуги Порті і «разом з кримським ханом йшли туди, куди їм накажуть». Мегмед IV гарантував Війську Запорозькому безпеку з боку Кримського ханства, вимагаючи вод-

¹ БН. ВР. – Спр. № 6643. – Арк. 137; ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 80.

² БН. ВР. – Спр. № 6643. – Арк. 147.

³ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 351.

⁴ Там само; БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 367.

⁵ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. № 13948 (б.а.).

⁶ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 81.

⁷ Флоря Б. Н. Начало открытой османской агрессии... – С. 97.

ночас не здійснювати нападів на його територію. Разом із тим султан застеріг, що Україна буде «повністю знищена», якщо «підуть під протекцію до іншого володаря». Каймакан передав у дарунок П. Дорошенку коня з сідлом. Він також відправив листа до хана, нагадуючи про необхідність жити у згоді з козаками¹.

У другій декаді липня козацькі підрозділи почали збиратися в околицях Білої Церкви. 14 липня сюди прибули Канівський і Корсунський полки, однак їхні сутички із залогою виявилися невдалими. 20 липня з Росави вирушили інші полки, які 24 числа з'явилися під стінами міста. Очолював їх наказний гетьман Якуб, котрому було доручено організувати облогу фортеці. Сам П. Дорошенко затримався на кілька днів, бо дорогою до нього повернувся посол Куницький з Порти, який привіз приємну звістку про надання султаном військової допомоги². Очікуючи на підхід кримських татар, гетьман універсалом закликав населення Київщини й Брацлавщини ховатися по укріплених містах³. Адже, попри всі заборони з його боку, союзники не гребували пошуком здобичі, зокрема, завжди намагалися захоплювати ясир.

Дочекавшись підходу бігородських татар, П. Дорошенко, маючи 2 тис. козаків, перейшов до наступальних дій. За домовленістю зі Свіном Казимурзою, що очолив татарське військо, їхній кіш мав розташуватися під Сатановим, а звідтіля чамбули планували виступити у Галицьке Поділля, Галичину, Волинь тощо. 16 липня вони, взявши курс на Бар, вступили у межі Подільського воєводства, а наступного дня, обійшовши місто, різними шляхами почали просуватися у напрямі Сатанова, раз по раз нашттовуючися на польські корогви, що призводило до сутичок⁴. Вочевидь, у той час П. Дорошенко звернувся з листом до великого литовського гетьмана Михалю Казимира Паца, в якому прохав поклопотатися перед королем щодо можливості замирення з Військом Запорозьким. Водночас він висловлював бажання, щоб комісарами на переговорах були представники Великого князівства Литовського, мотивуючи це тим, що «коронні завжди за мету мають власний приватний інтерес і не допускають миру»⁵.

Зі свого боку правлячі кола Речі Посполитої не поспішали вносити корективи у свою політику стосовно Правобережної Гетьманщини. Незважаючи на згоду короля провести комісію, як і раніше, послідовно проводився

¹ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 83.

² Там само. – Арк. 95.

³ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 413.

⁴ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 87–88; Grabowski A. Ojczyznie... – Т. II. – S. 328–329; Korzon T. Dola i niedola... – Т. III. – S. 24–25.

⁵ Chrapowicki J.A. Diariusz. – Cz. 3. – S. 161.

курс на позбавлення П. Дорошенка булави й передачу влади М. Ханенку. Як засвідчує лист підканцлера від 26 червня до коронного великого гетьмана, польська сторона вважала комісію «справою сумнівною»¹. Того ж дня А. Ольшовський повідомив послові у Туреччині Ф. Висоцькому, що відіслав йому кілька оригіналів листів гетьмана, які слід показати турецьким сановникам, аби ті переконалися, як «нещиро й зрадливо поводитьсь той чоловік і протекції всюди шукає розумом і пером Тукальського митрополита київського...»². Водночас Варшава була не на жарт стурбована заявами М. Ханенка, що він не зможе протриматися протягом літа, і висловлювала побоювання, щоб кошовий гетьман з відчаю «не відступив від короля» й не порозумівся з П. Дорошенком. На переконання одного з високоповажних урядовців, такий союз міг би виявитися «непоправною втратою для Р. Посполитої», оскільки саме «ця незгода між ними є прятунком Республіки»³. Тривогою був сповнений і лист Я. Собеського до підканцлера від 17 липня 1671 р., у якому він, говорячи про можливе порозуміння Запорожжя з Дорошенком, відзначив, що, коли б «до цього, бережи Боже, дійшло, то була б то тяжка для Р[ечі] П[осполитої] компанія»⁴. Аналогічні думки висловив і Ярмолінський, який підкреслював: говорять, що Дорошенко з Ханенком ведуть переговори, гетьман обіцяє Ханенку «наказне гетьманство» й «хоче в цілому з ним порозумітися, а це все на велику Вітчизні руїну й бодай цього не трапилося»⁵.

20 липня запорозький гетьман отримав листа від А. Ольшовського, в якому, крім побажання «доброго здоров'я й вдачі» йому особисто і добра Війську Запорозькому, містився наказ, щоб у разі появи ординців у «межах Речі Посполитої» запорожці були готовими, «за прикладом Підгаєцької кампанії», «своєю відвагою» роз'єднати сили союзників. Водночас роз'яснювалася позиція короля й польського уряду щодо козацької України. Респондент, зокрема, наголошував, що М. Вишневецький, зважаючи на листи П. Дорошенка до нього із засвідченням покірності, погодився на проведення комісії з тим, щоб позбавити гетьмана можливості демонструвати перед постпільством, нібито «король не зичить йому ласки і не хоче показати милосердя». На думку ж польських сановників, не існувало «жодної кривди, ... з-за якої (П. Дорошенко. – Авт.) мав би скаржитися, бо вже кілька років є володарем (паном) України». Водночас А. Ольшовський заспокоював М. Ханенка, що П. Дорошенку не нададуть військових

¹ Kluczycki F. Op. cit. – Т. I. – Cz. 1. – S. 655.

² БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 57 зв.

³ ЛНБ. ВР. – Ф. 4. – Спр. № 272/II. – Арк. 258.

⁴ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 86.

⁵ Там само. – Арк. 92.

клейнодів і булави, оскільки вони вже надіслані королем на Січ. У разі ж, якщо справа все-таки дійде до укладення угоди з цим «злим і несамовитим чоловіком», кошовий гетьман може бути впевнений у тому, що польська сторона «не відступиться того, що в Острогу є ухвалено з п. Богаченком і товаришами, надісланими від в. м. і Війська Низового»¹.

У той же час до М. Ханенка написав листа і М. Вишневецький. Король висловлював подяку за одержаний оригінал ханського листа з Криму, в якому йшлося про те, що хан «війни вести проти Дорошенка не буде, котрого визнає повністю присяглим підданим цезаря турецького». М. Вишневецький інформував про спорядження до Селім-Гірея посольства із засвідченням «приятності нашої» і побажанням мати від нього «таку ж приятність, яка існувала за його попередника». Він переконував запорозького гетьмана, як особу, яка «збридилася турецької протекції», у необхідності, якщо почнеться наступ хана «на державу нашу», організувати напад на Крим разом з калмиками «за наш маєстат і цілісність Речі Посполитої», а також повідомляв про благословення коронних гетьманів на боротьбу з ворогом «Хреста Святого і Корони Польської». У разі, коли б «Україна схаменулася і, залишивши безбожну протекцію турецьку, щиро забажала миру», то поляки, які не хотіли пролиття крові, «пробачили б козакам і поспільству». Саме тому король видав наказ, щоб коронні гетьмани «татар зносили, а поспільству виказували всіляку ласкавість», адже він бажає, щоб «об'єднані польські і козацькі сили повернулися проти ворога Хреста Святого, аби люд убогий невинний не забирався до поганської неволі і такі прекрасні краї не перетворювалися у дикі пустелі...». М. Вишневецький наголошував на незрозумілій затятості Дорошенка й Тукальського, які досі не приступають до переговорів. Підканцлер запевняв М. Ханенка у тому, що за жодних обставин від нього і Війська Запорозького Низового «не відступимо, але всі постанови, вольності, пожитки й інтереси вельм. тв. і низових козаків накажемо дотримуватися»².

Аналіз змісту цих листів дає підстави зробити два важливі висновки. По-перше, зініціювавши скликання комісії на 3 липня, король та його оточення й гадки не мали йти на серйозні поступки П. Дорошенку, а хотіли лише домогтися від нього визнання умов Острозького договору. По-друге, ще до 20 липня, тобто до початку операції українського гетьмана по захопленню Білої Церкви й надходження відомостей про появу Білгородської орди у межах Подільського воєводства, М. Вишневецький видав розпорядження коронним гетьманам вести боротьбу з татарами

¹ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 220 зв. – 221.

² АНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. № 1411/П. – Арк. 155–157.

(а отже, і з П. Дорошенком) на території Правобережної Гетьманщини. Це означало, по суті, початок воєнних дій не лише проти козацької України, а й Криму та Порти.

Яскравим доказом бездіяльності Варшави у справі підготовки засідання комісії, призначеного на 3 липня, слугує лист керівника польської делегації Я. Собеського від 8 липня до хелмського єпископа з проханням проінформувати про волю короля («як мені накаже далі собі поступати, чи трактувати з Військом Запорозьким?»¹). Лише 10 липня король скликав раду сенаторів, на розгляд якої було винесено 10 питань, майже виключно присвячених «справам України»². Насамперед сенатори мали вирішити, чи віддавати війську наказ про вступ на її територію, як того домагався М. Ханенко. Рада мала також виробити інструкцію великому гетьманові або іншим комісарам, як вести переговори з Дорошенком, щоб «не втратили ми військової пори». Ішлося також про те, щоб вислати таємно М. Ханенкові булаву і гроші та відправити на з'єднання із ним 2 тис. жовнірів під командуванням Я. Пива³.

Унаслідок довгих дебатів рада погодилася на переговори з українським гетьманом і «призначила комісію», хоча А. Ольшовський і висловлював сумніви в її успішному завершенні⁴. Щодо виділення грошей М. Ханенку, то через брак коштів у скарбниці для нього не змогли віднайти й тисячі дукатів. Разом із тим, хоча запорозький гетьман і не мав великої військової сили, вирішили його не відштовхувати від Польщі, бо «може бути корисним». Перекладаючи розв'язання «української справи» на Я. Собеського, рада рекомендувала йому ухилятися від перемовин із П. Дорошенком про відкликання із Запорожжя Я. Пива, виведення залог із Білої Церкви й Диме-ра, надіслання йому клейнодів і передачу Києва після його повернення Речі Посполитій. Отже, Я. Собеський опинявся між двома вогнями. З одного боку, він отримував накази воювати з татарами й П. Дорошенком, з іншого – зобов'язувався шукати з ним порозуміння. Така невизначеність і двоїстість позиції двору вивела Я. Собеського з рівноваги. У листі від 22 липня (відомі також копії, датовані 23 числом⁵) до А. Ольшовського він відверто висловлював своє обурення подібною політикою: «Є то справа однак і для мене незбагненна: наказувати розпочинати війну, вступати в Україну, з Дорошенком сваритися і не вірити, що це є війна і не лише не збільшувати війська, а зменшувати його». Я. Собеський різко критикував настрої шляхти, яка

¹ ББ. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 23.

² Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 288.

³ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 373/Б. – Арк. 233.

⁴ Kluczycki F. Op. cit. – Т. I. – Cz. 1. – S. 655.

⁵ БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 60.

хотіла «вдома сидіти, податків не виплачувати, жовніра не годувати, а п. Бог аби за нас воював, а ми б дискутували і чужу почтивість критикували»¹. 25 липня до Варшави надійшли переслані великим коронним гетьманом листи П. Дорошенка та М. Рачковського, з яких урядовим колам стало відомо про готовність українського правителя до переговорів, а також про його попередні вимоги, виконання яких відкрило б шлях до їх успішного завершення². Отже, тепер практично все залежало від польської сторони, яка, однак, укотре вже відхилила пропозиції України.

Тим часом Я. Собеський готував військо до воєнних дій. 10 липня він відповів на обидва листи до нього П. Дорошенка, відзначивши надзвичайну складність українсько-польських відносин, побудованих на взаємних чварах, підозрах, кривавих акціях. Зрозуміло, що урядовець хотів спростувати висунуті українським гетьманом обвинувачення польської сторони в порушенні нею Підгаєцьких пактів. Торкаючись каральних акцій Я. Пива у Поліссі, він зазначив, що шляхту, яка, згідно зі статтями згаданої угоди, могла вільно проживати у своїх маєтках, також «за шию часто до неволі брали і в упоминках турецьким послам почали уже давати...». Заперечуючи присутність польського війська в Україні, Я. Собеський, зазначив, що його підрозділи, дійсно, двічі з'являлися під Білою Церквою, проте вони «нікому найменшої не вчинили кривди». Водночас він слушно зауважив численні спільні татарські та козацькі походи, що відбулися «у наші краї» взимку і влітку, не без резону запитуючи гетьмана: що «робив Кияшко в околицях Кам'янця? Що татарські загони з приданими їх Гоголем й серденятами спочатку чинили біля Бара, а потім тут, на Поділлі, де майже обминули військо, а на остаток вже аж під Тереховлею? А потім пішли під Вишневець, Олексинці, Кременець, Ямпіль, де так багато християнських душ, не польських і не католицьких, які ще далеко звідтіля живуть, але самих же усіх руських погналі в неволю, відомо це кожному». Саме останнє, зазначив Я. Собеський, і спонукало його виступити з військом на відбиття «такого величезного полону» й переслідувати противника. Він висловлював жаль з приводу вчиненого жовнірами кровопролиття під Могилевом, «яке не тільки тепер, але ще двадцять років тому слід було зупинити», дорікав за надіслання посланця з листом до бранденбурзького курфюрста³.

Попри гостроту висловлюваних претензій, великий гетьман щиро засвідчував свою прихильність до врегулювання українського питання через поновлення переговорів та укладення угоди. «А що в. м. пан

¹ Kluczycki F. Op. cit. – Т. I. – Cz. 1. – S. 658.

² ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 84.

³ ББ. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 30–30 зв.; Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 313–314.

запитуєш моєї поради, якого маєш триматися володаря, – повідомляв він П. Дорошенку, – чи природженого християнського монарха, від котрого, вважаєш, маєш певні кривди і неприязнь, чи того, котрий все обіцяє, аби чим швидше вловити в. м. пана, я, як давній приятель в. м. пана і від якого відчув приязні до себе почуття і все Військо Запорозьке – прихильність, раджу й застерігаю, аби не хапався легковажних й зрадливих обіцянок, бо що в. м. пану обіцяють й будуть обіцяти, впевнений наперед, що не дотримаються [цього], лише [обіцяють] доки, поки не впіймають в. м. пана. Бо те, що вони чинять, вони роблять не з любові до в. м. пана, але щоб тільки нас християн могли на віки між собою зваждувати...». Я. Собеський відкрито висловлював сумнів щодо можливості виведення білоцерківської та димерської залог до початку роботи комісії, гарантував (своїм чесним словом) безпеку проїзду українських комісарів до місця її проведення. Він пропонував зустрітися комісарам у Гусятині, бо до Меджибожа не зміг би з'явитися без війська, а це порушило б його обіцянку, про яку він нагадував гетьманові: «з військами до України наближатися не буду, лише май бажання в. м. мій мил[остивий] пане якомога хутчіше приступити уже до цієї комісії, яка поки не розпочнеться, завжди нові й нові для неприязні знаходимуться оказії...». При цьому коронний гетьман підкреслював: «...то для того пишу, що зичу щирого, вічного й ніколи не порушуваного миру»¹.

Отримавши 21 липня відомості про просування татар углиб польської території, Я. Собеський зібрав через день військову раду в Тернополі. Вона схвалила запропонований план дій, розроблений на основі доповіді Підгаєцької кампанії. Щоб позбавити супротивника маневровості, армія ділилася на три частини. З 6–7 тис. жовнірів сам великий гетьман вирушав до Кам'янця-Подільського, щоб посприяти зміцненню «власним коштом» його фортифікацій. Друга частина, очолювана Д. Вишневецьким, залишалася поблизу Збаража й Тернополя, а третя, під проводом К. Острозького, відправлялася на Волинь. Менші підрозділи (на чолі з Я.Пивом, Г. Сільницьким та Я. Поляновським) мали контролювати найважливіші шляхи, якими могли пересуватися татари. 29 липня великий гетьман став табором під стінами Кам'янця й відразу ж почав збирати розвідувальну інформацію².

¹ББ. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 30 зв. – 31; Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 314–316.

²БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 60 зв.; ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 88–92; Sobieski J. Listy... – S. 391; Werdum U. Tag-register von dem Feld-zug welchen die polnische Armee unter dem Commando des Ober-Feld-Herrn und Reichsmarschalls, Herrn Johannis Sobieski durch Podolien und die Ukraina verrichtet... // Scriptorum rerum polonicarum. – Kraków, 1878. – Т. IV. – S. 209–212; Jaworski M. Kampania ukrainna... – S. 89–90.

Тим часом П. Дорошенко перебирав на себе керівництво облогою Білої Церкви. Дослідники вже звертали увагу, що джерела подають суперечливу інформацію щодо чисельності його сил на кінець липня: за одними даними, у розпорядженні гетьмана були всі правобережні полки, за другими – 7 полків, а ще за іншими – 10 тис. серденят й кінні козацькі полки з артилерією. Перебувала при ньому й незначна кількість татар¹. Враховуючи великі втрати козацьких полків у попередніх кампаніях та міжусобицях, а також наявність у його брата Григорія близько 2 тис. вояків, припускаємо, що разом із серденятами він мав не більше 6–7 тис. осіб. Зрозуміло, що з такими силами, без важких гармат для обстрілу позицій противника, неможливо було штурмувати потужну, добре укріплену фортецю. Тому П. Дорошенко вирішив обрати тактику облоги, розраховуючи на те, що брак продовольства, наслідком якого стане неминучий голод, змусить залогу капітулювати².

У першій половині серпня козаки насипали шанці й робили підкопи, а з гармат вівся вогонь по замку. Час від часу жовніри організовували вилазки, що провокувало сутички. Призначений комендантом замість Я. Льобеля підполковник Гергард Фітінгоф розпорядився спалити передмістя й місто. Міщани разом із сім'ями були змушені зосередитися в замку³, через що відразу ж виникла проблема з постачанням продовольством. Голод посилювався з кожним днем. Не випадково до табору гетьмана почали переходити жовніри й козаки, найманці-друки. За свідченнями одного з них (можливо, «старшого» гармаша), в замку було обмаль харчів, перш за все хліба. Він вважав, що їх вистачить всього на 3–4 тижні, й повідомляв про невдоволення міщан⁴. Враховуючи такі настрої серед обложених, 17, 19 й 20 серпня П. Дорошенко звернувся з листами до коменданта і жителів Білої Церкви, пропонуючи їм здатися. Він пояснював свої дії тим, що прагне домогтися «цілісності краю», схилити місцевих жителів до переселення на інші території, які перебувають під його владою. Гетьман підкреслював готовність виступити «проти самого короля й Р[ечі] П[осполи]тої». Він переконував коменданта здати йому фортецю, а в разі продовження опору погрожував місту штурмом⁵.

Не виключаємо, що правобережний гетьман не облишав надій порозумітися з М. Ханенком, тому час від часу посилав до нього довірених осіб.

¹ Дорошенко А. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 352.

² Дорошенко А. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 352.; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 290.

³ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 437, 444.

⁴ Там же. – С. 414, 417–418.

⁵ Там же. – С. 431–436; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 291.

Відомо також, що до запорозького гетьмана з листом звернувся і М. Рачковський, намовляючи, «аби єднався з Дорошенком»¹. Захоплений під Шаргородом польським роз'їздом козацький сотник повідомив новину: «Дорошенко вже Ханенка перетягнув на свою сторону»². Проте невдовзі з'ясувалося, що це не відповідало дійсності. М. Ханенко, який прагнув булави, відхиляв усі пропозиції П. Дорошенка. Він посилав навіть посольство до нового хана з метою домогтися поновлення договору із Запорожжям, який було укладено з його попередником. Проте Селім-Гірей відмовився під тим приводом, що «він не готовий вирушати проти підданого Порти, котрим є Дорошенко»³.

У листі до М. Ханенка хан закликав, аби «з Дорошенком одного тримався»⁴. Однак той звернувся до традиційних союзників запорожців у боротьбі з кримськими татарами – калмиків, схилиючи їх до спільного походу на Крим. Їхні старійшини прийняли цю пропозицію, і в другій декаді серпня на Запорожжя прибуло 4 тис. калмиків⁵.

Водночас обраний на Січі гетьман продовжував, як і раніше, переконувати польський уряд у необхідності перейти до силового тиску на свого опонента. Він відправив до короля посланця Щербину з листом, зміст якого нагадував легкий шантаж. Якщо Польща не надасть йому допомоги, застерігав М. Ханенко, то він «змушений буде піти на домовленість з Дорошенком і ханом»⁶. 1 серпня він написав листа Я. Собеському, у якому повідомляв про наслідки переговорів із новим володарем Криму. Лист містив прохання розпочати наступ в Україну і обіцянку вдарити разом із калмиками «на Крим». «Ми Військо Запорозьке, як вірні піддані, – запевняв запорозький гетьман, – не лише не жаліємо пролити кров свою, але і самих себе за й. к. м-ть і Р[іч] П[оспол]иту...»⁷. Після цього М. Ханенко з кількома тисячами запорожців вирушив у землі Білгородської орди, яка, як писав він Я. Собеському, «стоїть з Дорошенком супроти й. к. м». У листі також висловлювалося прохання негайно наступати «з військами коронними на того зрайдцю Дорошенка, а то орда, почувши про нашу присутність у своїй землі Білгородській, відразу ж поспішить від нього до своїх країв...». П. Дорошенко ж, повідомляв М. Ханенко, направив «на оборону Криму від нас» козаків Кальницько-

¹ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 106.

² БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 361.

³ ДАК. – Ф. 452. – Спр. 372. – Арк. 101.

⁴ Там само. – Арк. 106.

⁵ Там само. – Арк. 101.

⁶ Там само. – Арк. 108.

⁷ Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 143.

го полку, бо не хочуть «кримські орди йти на допомогу, боячись, аби ми не знесли Криму»¹.

Зрозуміло, за умов, коли королівський двір обрав курс на розв'язання існуючих проблем збройним шляхом, втрачати союзника було не з руки. Отже, на початку серпня 1671 р. М. Вишневецький звернувся з листом до запорозького козацтва, в якому намагався дискредитувати П. Дорошенка й спрямувати товариство на проведення диверсій в тилу правобережного гетьмана, коли той вирушить у похід. Король запевняв, що найближчим часом надішле клейноди М. Ханенку, а також обіцяв залишити традиційні права і вольності «старої віри Руської». Він заперечував достовірність висловленого у листі «від полковників українного Війська з печатями і підписами рук» твердження, що «ми начебто віру стару Руську мали знищувати». На його переконання, такі чутки, з намови П. Дорошенка, поширює серед поспільства Й. Тукальський, намагаючись під релігійними гаслами бунтувати його «проти нашого маєстату»².

Король повідомляв запорожцям про розпорядження скликати 3 липня нову комісію, в якій мали взяти участь великий гетьман і сенатори, що перебуватимуть в обозі польського війська. Проте встановлених термінів не було дотримано. Щодо П. Дорошенка, то він так і не надіслав свого посольства для ведення переговорів. Навпаки, він навмисне закликав орду для того, щоб «пани польські свої власні, дідичні маєтки мали в Україні і володіли ними, але сам хоче бути єдиним удільним володарем (паном) і господарем всієї України, котрому припало до смаку кількарічне панування й обернення всіх прибутків на свій пожиток, з-за яких самих піддався і присягнув турецькому султану». Однак, підкреслював король, він не дозволить, якщо розпочнуться переговори, пристати на те, «щоб Україна мала бути від'єднана від Корони Польської». Водночас М. Вишневецький застерігав не вірити М. Рачковському, котрий поїхав до П. Дорошенка в Чигирин і, «будучи в неволі, пише те, що йому накажуть», та закликав запорожців, коли П. Дорошенко вирушить зі своїми полками проти «нашого війська», завдати йому удару, «будучи в тилу»³.

Припускаємо, що польському урядові вдалося схилити на свою сторону І. Сірка. Останній прибув на Січ, де його радо зустріло січове козацтво, обдарувало «зі скарбу військового» одягом та попросило, щоб, як і в минулому, «війську ватагом був»⁴. Можливо, саме під його проводом

¹ БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 78; ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 150.

² ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 1411/II. – Арк. 135–136.

³ ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 1411/II. – Арк. 136–137; БМЧ. ВР. – Спр. № 168. – Арк. 677; БН. ВМФ. – № 7600; № 2099. – Арк. 630–632.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 415.

січовики організували похід до турецьких фортець у понизов'ї Дніпра Кизи-Кермен і Шан-Кермен. Під час боїв під Шан-Керменом вони захопили худобу й знищили багато татар і турків. Крім того, було перекрито основні шляхи від Очакова до Перекопа¹.

Безперечно, П. Дорошенко усвідомлював непевність і хиткість свого становища. Адаже протистояти на рівних польському війську він не мав сил, тому, якщо поляки перейдуть у наступ, вирішив вести оборонну боротьбу, опираючись на міста-фортеці. Існувала й нагальна потреба якнайшвидше отримати від Селім-Гірея військову допомогу. Для цього правобережний гетьман постійно направляв до нього своїх посланців². Кримський же хан, який остерігався нападів запорожців, вимагав від П. Дорошенка надати у його розпорядження козаків (у серпні на оборону до нього було відправлено Кальницький полк)³. Окрім того, в Криму утворилася впливова опозиція з представників знаті – прихильників детронізованого Адіа-Гірея⁴. Тому, хоча Селім-Гірей і отримав зі Стамбула грізний наказ «моцно допомагати Дорошенку»⁵, він не поспішав із цим, дбаючи (цілком слушно) насамперед про утвердження своєї влади та безпеку кордонів ханства. Тим часом у розпорядженні гетьмана перебувало (за визнанням полонених) близько 9–10 тис. татар Білгородської орди: 3 тис. – в районі Умані, 3 тис. – під Білою Церквою і 3 тис. діяли разом з Г. Дорошенком в околицях Бара⁶. Для їх утримання населення виплачувало стацію⁷.

Не дочекавшись підходу кримських татар, гетьман намагався уникнути воєнних дій з польською армією. Білгородські татари також не рвалися до бою. Не випадково, дізнавшись про появу Я. Собеського під Кам'янцем-Подільським, вони відразу ж відійшли за Південний Буг⁸. Тому П. Дорошенко й далі переконував польських сановників мирним шляхом розв'язати конфліктну ситуацію. 5 серпня, відповідаючи на лист Я. Собеського, він відхилив його аргументи, спрямовані на виправдання дій Я. Пива у Поліссі. На думку П. Дорошенка, саме поява останнього з підрозділами стала порушенням Підгаєцьких пактів, бо, відповідно до них, «увесь Поліський край... належить до булави і влади гетьмана Війська Запорозько-

¹ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 663.

² Ibidem. – S. 663.

³ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 414; БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 78.

⁴ Werdum U. Op. cit. – S. 213–214; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 357.

⁵ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 361.

⁶ Werdum U. Op. cit. – S. 214; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 358; Jaworski M. Kampania ukraiinna... – S. 93–94.

⁷ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 414.

⁸ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 367 зв.

го», а наїзди Я. Пива на поселення сприяли не збереженню миру, а давали «привід до війни»¹.

Гетьман намагався обґрунтувати причини, що спонукали його звернутися по протекцію до курфюрста. Адже, зазначав він, незважаючи на його численні посольства, прохання й супліки, «не тільки найменшого милосердя монаршого (панського) і в клопотаннях ґрунтового задоволення не отримали, але ще й на зневагу всього Війська Запорозького, котре постійно піклується про свою цілісність і завжди засвідчувало вірність свою до володаря (пана), без узгодження з людьми городового Війська Запорозького, на Запоріжжя бігунам і бездомникам привілеї, корогви, бунчуки, булави посилають». Більше того: на Правобережжя був направлений М. Рачковський «з інструкцією при коронній печатці, спрямованою на замішання України», що й підштовхнуло до відповідних дій².

На шляху боротьби за визнання удільності України П. Дорошенко намагався запевнити польську сторону, що, зважившись на такий крок, Річ Посполита «мала би нас зичливих і готових до допомоги собі проти кожного спільного неприятеля». Водночас це дозволяло б, «відв'язавши шаблю від боку», розпочати переговори щодо інших питань. Чи не кращою на майбутнє «володарю [пану] і Р[ечі] П[осполи]тій коронній було б славою, – запитував гетьман, – мати удільну Україну по відношенню Церкви і вольностей народу грекоруського у відправленні богослужінь і всього Війська Запорозького заспокоєння у клопотаннях і мати теж собі їх як учтивих слуг і вірних підданих...». Гетьман допускав також можливість виплати Україною спеціального грошового податку до польської скарбниці³. Отже, основні його зусилля спрямовувалися на те, щоб переконати Річ Посполиту погодитися на окремішність Української держави, яка, своєю чергою, визнавала протекцію короля на умовах виконання на його користь військового обов'язку та виплати певної суми данини (щось на зразок прийнятої турецької протекції).

Проте і цього разу переговорний процес розпочати не вдалося. Я. Собеський, маючи відповідний наказ із Варшави, зібрав розвідувальні дані про сили противника (зокрема, саме з цією метою відправив 8 серпня посла до гетьмана) і вирішив розгромити його до приходу кримської орди. Можливо, певним спонукальним чинником для цього вкрай небезпечного кроку (з огляду на характер міжнародних відносин, що склалися в трикутнику Правобережна Гетьманщина – Османська імперія – Річ Посполита

¹ББ. ВР. – Спр. № 255. – Арк. 33.

²Там само. – Арк. 33–33 зв.

³Там само. – Арк. 33 зв. –34.

після прийняття П. Дорошенком протекції султана) стали відомості, одержані 16 серпня від посла М. Ханенка (він навів чисельність війська запорозького гетьмана у 16 тис. осіб і повідомив про перебування при ньому 5 тис. калмиків), а також полонених татар, які сповістили (18 серпня) про відступ з України основних сил Білгородської орди¹. 17 серпня під Баром відбувся бій між силами Г. Дорошенка (1 тис. козаків і 3 тис. татар Омергалі Геребея) та польськими корогвами Скшетуського, посланими сюди великим гетьманом, який не виявив явної переваги жодної зі сторін. Українці й татари відійшли до табору біля м. Печери².

Наступного дня Я. Собеський закликав Д. Вишневецького на 22 серпня прибути до Бара. Сам же вранці 20 серпня, залишивши під стінами Кам'янця обоз і піхоту, з 4 тис. кінноти (разом зі слугами – 6–7 тис. осіб) стрімко виступив до Бара³, розпочавши таким чином військову кампанію, що, як згодом виявилось, мала трагічні наслідки як для Правобережної Гетьманщини, так і Речі Посполитої. На думку деяких дослідників, великий гетьман мав намір здійснити раптовий напад на Г. Дорошенка й татар та розгромити їх⁴. Дорогою до нього приєднався полк брацлавського воєводи Яна Потоцького, а 23 серпня уже за Баром (у с. Маньківці) прибув із полками Д. Вишневецький.

Проте зберегти у таємниці пересування війська великому гетьманові не вдалося. Чому? Відповідь на це запитання він сам дав у листі до короля від 31 серпня: «...Вдень і вночі ми поспішали через погані й важкі переправи, аби несподівано на місці застати ворога. Однак, тепер цього, а зокрема у цих краях, досягти неможливо, бо і хлопці, й увесь той народ є приязними до ворогів наших. Відтак попереджений Григорій Дорошенко, відправивши до нас сильний роз'їзд, відступив (з Печер. – *Авт.*) разом з татарами й увійшов з табором до міста Брацлава»⁵. За свідченням учасника цього походу, німецького дворянина Ульріха фон Вердума, захоплені неподалік від Бара 22 серпня двоє селян, що перебували при одному з козацьких підрозділів, навіть під жорстокими тортурами відмовилися надати ворогові інформацію⁶.

¹Werdum U. Op. cit. – S. 211–214; Jaworski M. Kampania ukrainna... – S. 90–91, 96–97; Korzon T. Dola i niedola... – T. III. – S. 27–29; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 292–293.

²Grabowski A. Ojczyście... – T. 1. – S. 174; Werdum U. Op. cit. – S. 214.

³Grabowski A. Ojczyście.... – T. 1. – S. 174; Werdum U. Op. cit. – S. 215; Jaworski M. Kampania ukrainna... – S. 97.

⁴Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 358; Jaworski M. Kampania ukrainna... – S. 98.

⁵Kluczycycki F. Op. cit. – T. 1. – Cz. 1. – S. 668.

⁶Werdum U. Op. cit. – S. 215; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 358.

Зайнявши 25 серпня Печери, Я. Собеський наступного дня атакував татар, що розташувалися у нижньому передмісті Брацлава. Умілим маневром його кіннота, незважаючи на вогонь із гармат і ручної вогнепальної зброї, який відкрили українські підрозділи з «верхнього міста», спромоглася «потужним клином» подолати земляні укріплення й роз'єднати та ізолювати дві частини міста. Татари не очікували такого розвитку подій (як, до речі, й українці), а тому, виявившись відрізаними від козацьких підрозділів, запанікували. Не організувавши належного опору, вони почали поспішно відступати на південь, однак, переслідуювані жовнірами, зовсім втратили контроль й, охоплені страхом, скидаючи поклажу з коней, намагалися врятуватися втечею. Ця гонитва, в якій загинуло близько півтисячі татар, тривала аж до Батозьких полів (розташованих більш ніж за 40 км від міста)¹.

27 серпня великий гетьман повернувся під стіни Брацлава, де залишилися артилерія, драгуни, гусари, обоз тощо. Оскільки верхнє місто було добре укріплене, а козаки й міщани виявили готовність відчайдушно його захищати (штурми драгунів зазнали невдач, а під час вилазок до рук захисників потрапило кілька шляхтичів), то скликана Я. Собеським військова рада ухвалила повернутися до Бара, щоб дочекатися підходу з військом Д. Вишневецького чи інших підрозділів. 31 серпня великий гетьман став обозом на Кучманському шляху під містом².

Сумнівно, щоб він, розпочавши воєнні дії у Правобережній Гетьманщині й змусивши міщан скласти присягу на вірність королю й Речі Посполитій (це зробили мешканці Печер, Ладижина, Батога, Немирова, Красно-го, Шаргорода та ін. населених пунктів³), не усвідомлював, що провокує збройний конфлікт із Портою. Наприклад, відомо, що Галіль-паша ще в середині серпня не без обурення заявив Я. Карвовському: «З якої то причини ваше військо вторгнулося в Україну до Дорошенка (вочевидь, він мав на увазі дії Я. Пива та Г. Сільницького. – *Авт.*) і спустошило міста й села цезаря й м-ті володаря [пана] мого. Чи того не знаєте, що вже давно сан-джак (корогву. – *Авт.*) Дорошенко взяв від цезаря. Отож уже маю наказ

¹ Grabowski A. Ojczyście.... – Т. 1. – S. 175–176; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 668–670; Sobieski J. Listy... – S. 394–396; Werdum U. Op. cit. – S. 218–220; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 359–360; Jaworski M. Kampania ukrainna... – S. 102–107; Korzon T. Dola i niedola... – Т. III. – S. 30–37.

² Grabowski A. Ojczyście.... – Т. 1. – S. 175–176; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 668–672; Werdum U. Op. cit. – S. 221; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 360; Jaworski M. Kampania ukrainna... – S. 107–109; Korzon T. Dola i niedola... – Т. III. – S. 35–38.

³ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 360; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 294.

від цезаря, щоб вам взаємно віддати; і віддам спільно з ханом кримським, маю уже військо наготові проти вас, будьте наготові, бо напевне не всидите в Польщі й Кам'янець не утримаєте. Чи не знаєте з ким та задержалися? Не з Дорошенком то справа, але з цезарем, володарем (паном) моїм і монархом над монархами. Війська, чую, що ваш король збирає проти Дорошенка, не проти то Дорошенка, а супроти нас»¹. Коли ж Я. Карвовський спробував довести, що правобережний гетьман, як «і вся Україна», перебуває у підданстві короля, то Галіль-паша повторив: «... якщо не дасте і ваш король спокою Дорошенку у землі цезарській, тоді не лише я з ханом, але і сам цезар своєю особою піде на вас і тоді гяурів переверне догори ногами і вашу Польщу»². Нічого втішного не почув польський посол і від нового хана. Той відверто заявив, що якщо Річ Посполита не хоче війни, то повинна залишити у спокої П. Дорошенка. Лише за такої умови він висловив готовність посприяти встановленню миру³.

Переслідуючи татар, польські підрозділи, зважаючи на заборону Я. Собеського, не піддавали репресіям українське населення міст і сіл. Знаючи сувору вдачу свого воєначальника, жовніри не наважувалися на погроми, грабіж та інші насильства. Отже, великий гетьман справді мав підстави стверджувати у листі до Г. Дорошенка (27 серпня), що війська у цих краях повели себе милостиво, як свідчить про це приклад Печер, Ладижина, Четвертинівки, Красного та інших міст, і навіть у Брацлаві в нижнє місто, «аби спаленим не було», він «спеціально виставив варгу»⁴. Складається враження, що ці кроки Я. Собеського були добре виваженими; вони мали засвідчити гетьманові, старшинам, козацтву й поспільству Правобережжя, що Річ Посполита воює тільки з «ворогами Хреста Святого». У такий спосіб Я. Собеський недвозначно натякав на існування перспектив для замирення, а отже, залишав можливості для продовження переговорів.

27 серпня з-під Брацлава він звернувся до П. Дорошенка з листом, в якому вступ польського війська в Україну оцінював лише як акт, спрямований на звільнення «держав християнських» від невірних. Посилаючись на попередню домовленість, Ян Собеський пропонував гетьманові, скориставшись присутністю коронних військ на Правобережжі, наблизитися до його ставки, щоб провести переговори у польському обозі. Водночас він висловлював прохання на доказ його приязні повернути захопленого до полону під Брацлавом Скшетуського⁵. Того ж дня з Красного великий

¹ Kluczycki F. Op. cit. – T. 1. – Cz. 1. – S. 662.

² Ibidem.

³ Флоря Б. Н. Начало открытой османской агрессии... – С. 97.

⁴ Kluczycki F. Op. cit. – T. 1. – Cz. 1. – S. 665.

⁵ Ibidem. – S. 664.

гетьман направив листа до Г. Дорошенка. У ньому він докоряв за те, що не було створено належних умов для проведення комісії, а також за спільний з татарами спустошливий похід у Поділля, зокрема, до Барського староства (власності великого коронного гетьмана), через що «так багато пішло до полону поганських християнських душ». Саме тому, писав польський вельможа, «мені довелося вирушити з-під Кам'янця у ці краї, з яких уже не відійду, допоки священого і давно мною жаданого миру с. справи до щасливого не припроваджу результату»¹.

Щоправда (і це треба зауважити), таке ставлення Я. Собеського до еліти козацької України та її населення зумовлювалося не лише благородними намірами досягти «жаданого миру». Не менш важливим чинником була нечисленність його війська, з яким він не міг успішно воювати проти основних сил українського гетьмана. Без сумніву, при іншому розкладі цей надзвичайно обдарований полководець не припинив би свого наступу. Зважаючи на реальні обставини, він, як і П. Дорошенко, намагався виграти час в надії на прибуття посполитого рушення Речі Посполитої та інших збройних формувань. В одному з листів великий гетьман підкреслював вимушеність відступу з-під Брацлава до Бара, бо «без піхоти і гармат не можна з Україною воювати»². Існував ще один чинник, який підштовхував його до переговорів з П. Дорошенком, – страх перед появою в стратегічно важливих українських містах турецьких залог. Про це Я. Собеський щиро зізнався у листі від 31 серпня до краківського єпископа³.

Про наближення поляків до кордону козацької України П. Дорошенку стало відомо десь у середині 20-х чисел серпня. Не знаючи про чисельність їхнього війська та плани великого коронного гетьмана, він вирішив направити на допомогу братові наказного гетьмана Вороношенка, щоб «міг затримати військо наше, яке стоїть під Баром, допоки не з'єднається сам Дорошенко з нурадин-султаном»⁴. Сам же з основними силами, знявши облогу Білої Церкви, став обозом під Ставищами, сподіваючись дочекатися підходу союзників (насамперед, кримських й білгородських татар)⁵. Ще раніше, 23 серпня, він направив назустріч ханові (21 серпня надійшла неперевірена інформація, що той із військом зупинився на Цибульнику) канівського полковника⁶. 30 серпня гетьман довідався про заблокуван-

¹ Ibidem. – S. 665.

² ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 115.

³ Kluczycki F. Op. cit. – Т. I. – Cz. 1. – S. 671.

⁴ Grabowski A. Ojczyście.... – Т. II. – S. 144.

⁵ Ibidem.

⁶ Kluczycki F. Op. cit. – Т. I. – Cz. 1. – S. 666.

ня підрозділів брата Григорія у Брацлаві¹. Наступ поляків, як він вважав, означав кінець переговорного процесу й розв'язання широкомасштабної війни. Не виключаємо, що в таких умовах П. Дорошенко направив посланців до хана й султана з повідомленнями про вторгнення поляків і проханням не зволікати з допомогою. Намагаючись дезорієнтувати польське командування, він наказав тисячному татарському чамбулу виступити у Волинь. Проте у бою 4 вересня корогви коронного хорунжого Миколи Сенявського змусили татар відступити².

3 вересня український правитель звернувся з листами до короля й великого коронного гетьмана. У першому з них П. Дорошенко нагадав монархові про постійні клопотання Війська Запорозького перед Варшавою стосовно задоволення прохань козаків. Наголосивши на своїй відданості королю, гетьман підкреслив, що натомість разом із Військом Запорозьким отримав у відповідь не «ласкавість для прохачів, але суворих зазнає погроз, коли мені з вторгненням військ й. к. м. коронних не доброзичливу руку, але меч мені і всьому Війську й криваві ухвали демонструють...». Але, зазначив далі П. Дорошенко, він із Військом Запорозьким «у минулих супліках наших» благав милосердя «для того, щоб на Страшному суді був вільним і на моєму сумлінні не було пролитої християнської крові...». Гетьман засвідчував бажання домогтися укладення жаданого миру³. У листі до Я. Собеського він наголошував, що «був тієї надії, що в. м-ть м. м. п. мав стати промотором замирення з Військом Запорозьким...», проте було ухвалене таке «рішення, що в. м-ть м. м. п. з військами коронними вторгнувся в Україну і жадаючих людей... миру, лише нагодував в. м-ть м. м. п. за їх зі мною схильність й покірність покаранням». Пояснюючи причини зміни свого політичного курсу, П. Дорошенко зазначив: «непевність ласки й кор. м-ті викликає у мене і у Війська Запорозького відчай, але ж чужих мушу хвататися протекцій, аби визволену з неволі Україну від прадідів, дідів і сучасних батьків потомству віддати»⁴.

Відкликавши з Брацлава брата, він відправив його по допомогу до сілістрійського паші⁵. Сам же з-під Ставищ вирушив до Умані, а звідтіля до Цімерманівки (розташована неподалік від міста), де, можливо, до нього приєднався з рештками білгородських татар Суїн Кази-ага. Отримавши відомості про відхід коронного війська до Бара, П. Дорошенко наказав

¹ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 437.

² Jaworski M. Kampania ukrainna... – S. 110.

³ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 366.

⁴ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 673–674.

⁵ Grabowski A. Ojczyzste.... – Т. II. – S. 329; Sobieski J. Listy... – S. 397.

українським підрозділам розташуватися залогами у містах, які раніше приєднали до вірності королю: Немирові, Ладжині, Печерах та ін.¹

15 вересня надійшла відповідь на його лист від Я. Собеського. Польський посадовець зауважував, що немає нічого дивного в тому, що він з'явився з військами у цих краях. Непокоїтися слід було тоді, коли під час їхнього листування щодо часу і місця проведення комісії гетьманів брат «з ворогами Хреста С[вятого]» часто здійснював напади на Волинь і Поділля, а в старостві, що було власністю великого коронного гетьмана, «ледь не щоденно по-ворожому бував гостем». З якої ж причини «розпочалося пролиття крові, нехай розсудить Бог. І в. м-ть м. п. самому не до Білої Церкви була дорога на комісію». Водночас Я. Собеський намагався схилити українського гетьмана до поновлення переговорів: «Але те, що вже трапилося, забувши це все, а візьмемося обома руками за справу священого миру. На відповідь короля й. м-ті на свого листа не очікуй в. м-ть м. п., бо ми обидва гетьмани та й інших кілька їх м-тей призначені від короля і Речі П[осполи]тої за комісарів. Місце, відповідно листа й волі самої в. м-ті м. п., тут собі обрав»².

Наступного дня П. Дорошенко відписав Я. Собеському, переконуючи в тому, що основною причиною непорозумінь між обома сторонами стали вчинки Я. Пива, який здійснював напади на Поліський край, що входить до складу козацької України. Щоб уникнути подальшого розгортання воєнних дій і перейти до переговорів, гетьман засвідчував свою готовність відмовитися від «неслушних кондицій» і тим самим не ускладнювати початок роботи комісії. Зі свого боку він прохав «щиро» поставитися до її проведення і задовольнити клопотання Війська Запорозького, зокрема, знову порушив питання про виведення залоги з білоцерківського замку. Гетьман пропонував Я. Собеському, якщо той дійсно має намір завершити справу «трактатами, а не війною», надіслати до нього «значного чоловіка», котрий би довів готовність польської сторони до переговорів і водночас «муніцію нам віддав з Білої Церкви». Після цього він обіцяв відправити туди своїх комісарів³.

Із цим листом до польського обозу виїхав Василь Хилькевич (Фалькевич, Чишкевич). Він мав також передати коронному гетьманові, що П. Дорошенко пропонує йому відвести війська з українських теренів. Інакше ж, після підходу великих підкріплень, йому доведеться перейти у наступ, чого

¹ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 449; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 365; Grabowski A. Ojczyzste.... – Т. II. – S. 329; Jaworski M. Kampania ukrainna... – S. 111.

² Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 680.

³ БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 77–77 зв.

б робити не хотілося. Якщо ж Я. Собеський прийме цю пропозицію, то він, пославшись, наприклад, на несприятливий для воєнних дій момент, спрямує орду на Лівобережжя. А тим часом можна було б завершити комісію. У разі відмови коронного гетьмана В. Хилькевич мав просити в нього «аскурацію» про залишення П. Дорошенка «при булаві», а Й. Тукальського «при митрополії». Взамін гетьман обіцяв «не утруднювати кондиціями і щось значне зробити для Речі Посполитої»¹.

Кількома днями пізніше до П. Дорошенка надійшла неприємна звістка про розгром козаками І. Сірка та М. Ханенка улусів білгородських татар. За образним висловом анонімного автора, «Сірко випустив усіх своїх бджіл, яких мав на пасіці», перетворивши всю Білгородщину в руїну². Якщо вірити цим повідомленням із польського обозу від 21 вересня, козаки «Білгород у пень висікли», Тягин – «славне місто» спалили, кілька десятків сіл «вирізали й спалили». Усього знищили до 40 тис. осіб (цифра, як на наш погляд, явно завищена)³. Дізнавшись про цей погром, сілістрійський паша негайно вислав до Я. Собеського посла зі скаргою на дії М. Ханенка. Водночас його цікавило, чи цей напад не було організовано з відома короля⁴.

П. Дорошенко, розгніваний діями І. Сірка, якого в листі до Д. Многогрішного (7 жовтня) назвав «хлібоїдцем нашим» і зрадником «давніх старшин своїх», вирішив перехопити його та М. Ханенка на зворотному шляху до польського табору, для чого направився з 6 тис. козаків, гарматами й татарами до місця вірогідної переправи запорожців через Південний Буг. Йому вдалося (вочевидь, за допомогою розвідників) точно з'ясувати їхній маршрут. Проте трапилося непередбачене. Через рясні дощі ріка неподалік від Ладижина вийшла з берегів, а тому всі спроби на початку жовтня подолати цей важкий рубіж виявилися невдалими. Зазнавши значних втрат у людях, гетьман змушений був відмовитися від свого задуму, який мав би, за його ж словами, покласти кінець війні⁵. Повернувшись до Чигирина, П. Дорошенко щодня отримував дедалі тривожніші вісті про успішні дії жовнірів, оволодіння новими і новими містами (найчастіше через добровільну здачу їх старшинами). Дехто

¹ БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 78 зв. – 79; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 365–366.

² БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 383 зв.

³ Там само. – Арк. 365 зв.

⁴ БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 79.

⁵ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 153; Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 454; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 367.

з козацької еліти почав заявляти про підтримку М. Ханенка¹. За деякими даними, гетьмана залишив і Суїн Кази-аги з більшістю татар². Прибувши до Ладижина, М. Ханенко та І. Сірко почали активно залучати на свій бік козаків. За інформацією одного з джерел, останні втікали від П. Дорошенка і, «як це було за Хмельницького, коли всі до нього збиралися, так тепер пристають до Сірка, міста піддаються йому»³. На початку жовтня «міста між Дністром і Бугом всі піддалися» М. Ханенку, за Бугом до нього приєдналися Лисянка й Умань⁴. Становище Петра Дорошенка ставало безнадійним, адже вже було втрачено територію Брацлавського, Кальницького й Могилівського полків. Частина козаків і посполитих з північних районів Гетьманщини переселялася до Білорусії⁵.

Яку ж тактику, що приносила йому протягом вересня очевидні успіхи (і при цьому без особливих втрат), обрав Я. Собеський? 2 вересня великий коронний гетьман наказав підрозділам піхоти й артилерії, дислокованим під Збаражем і Кам'янцем, негайно вирушати до його табору під Баром⁶. Насамперед він вирішив взяти під контроль порубіжні з козацькою Україною райони – від Полісся до Дністра. З боку Полісся їх прикривали підрозділи Я. Пива, Волині – К. Острозького та коронного обозного Самуеля Лещинського, від Чорного шляху (у Меджибожі) – М. Сенявського, Подністров'я (у Шаргороді) – Яна Прушковського. Сам Я. Собеський, як уже зазначалося, зайняв позицію під Баром, де проходив Кучманський шлях, а попереду себе у Браїлові розташував корогви Єжі Руциця⁷. Як ніхто інший, він усвідомлював неминучість війни. «Щодо ворога, – писав коронний гетьман 4 вересня 1671 р. у меморіалі, переданому руському воєводі Станіславу Яблоновському, – то він є і до цього часу тримає в облозі останню Речі Посполитої в Україні фортецю і єдине місце, яке до цього часу утримувало панування короля й. м-ті і Речі Посполитої над Україною. Війна тепер є і вона безсумнівна, про що переконливо свідчать напади. І, хто не хоче війни, то повинен відступити і відмовитися від України, військо забрати... якщо ж відбирати Україну, то це є війна, і на її відібрання від Речі Посполитої потрібно більше сил...»⁸. 7 вересня Ян Собеський отримав від А. Ольшовського повідомлення, яке

¹Jaworski M. Kampania ukrainna... – S. 112.

²Kluczycycki F. Op. cit. – T. 1. – Cz. 1. – S. 692.

³БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 377 зв.

⁴Там само. – Арк. 378.

⁵Chrapowicki J.A.: Diariusz. – Cz. 3. – S. 165.

⁶Jaworski M. Kampania ukrainna... – S. 110.

⁷Kluczycycki F. Op. cit. – T. 1. – Cz. 1. – S. 676.

⁸Ibidem. – S. 675.

не могло не викликати розчарування: король не зможе його підтримати новими силами¹.

Інформація про те, що П. Дорошенко зняв облогу Білої Церкви і відійшов до Ставищ, зумовила наступні дії коронного гетьмана – він вирішив оволодіти територією Брацлавського, Кальницького й Могилівського полків, яку розглядав як вигідний плацдарм для вирішального наступу проти П. Дорошенка. Для досягнення мети він вдався до тактики «батога й пряника». З одного боку, розсилав універсали до міст, переконуючи козацьку старшину й міський уряд повернутися у підданство короля, обіцяючи ласку й збереження вольностей, з другого – «вогнем і мечем» винищував непокірних. При цьому польський урядовець діяв надзвичайно вміло. Залишаючись в обозі, він розсилав потужні роз'їзди під міста, схиляючи їх до покори. Враховуючи співвідношення сил, переважна більшість залог і міщан вдалася до уже випробуваної у роки воєнного лихоліття лінії поведінки: приставала на бік сильнішого в надії, що пізніше ситуація зміниться на краще. Це дозволяло їм уникнути руйнувань, зберегти майно, власне життя й життя родини. Породжена хронічною психологічною втомою населення, доведеного до відчаю більш ніж 20-річною виснажливою війною, така поведінка стала специфічною формою реалізації інстинкту самозбереження.

Яскравим прикладом мужності і самопожертви місцевої людуності слугувала оборона Вінниці 14–15 вересня, що, за оцінкою Я. Собеського, була «лігвом лотрів»². Сюди він направив 11 вересня Гієроніма Любомирського з 2 тис. вояків. Кілька сотень козаків і міщани відмовилися визнати владу короля і прийняли бій, хоча місто не мало міцних укріплень. Майже всі вони загинули на його вулицях, особливо біля єзуїтського храму, де проходила основна лінія оборони. Кілька десятків тих, хто залишився в живих, «боронилися під дахом костьолу». Останні 23 козаки здалися у першій половині дня 15 вересня. П'ятнадцятьом із них жовніри відразу ж відрубали голови, а інших відіслали до великого гетьмана³. Місто було завалене трупами, і понад тиждень вцілілі жителі вивозили їх, вочевидь, до спільної могили. 21 вересня з обозу під Баром, повідомляючи: «... до цього часу трупи ховають, яких найбільше в єзуїтському костьолі, бо там все місто захищалося»⁴. До рук жовнірів потрапили майже виключно жінки з дітьми

¹Werdum U. Op. cit. – S. 224; Jaworski M. Kampania ukrainna... – S. 111.

²Grabowski A. Ojczyzste.... – Т. II. – S. 329–330.

³БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 365; ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 472. – Арк. 137, 138; Werdum U. Op. cit. – S. 225; Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego. – S. 50–51; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 362.

⁴ВВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 78; Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego. – S. 51.

й дівчата, котрих забрали до неволі. Проте Я. Собеський, дізнавшись про це, розпорядився негайно їх звільнити. У Вердум у своєму «Щоденнику» залишив розповідь про велику трагедію вдови, яка зоставалася з 7–8 малими дітьми у вщент зруйнованому місті. Аби врятувати їх від голодної смерті, вона, залишивши при собі двох дівчаток, решту, обливаючись слізьми, продавала польським офіцерам по дукату за кожного. За свідченням очевидця цієї події, мати побивалися не стільки за тим, що вони потрапляють до неволі, скільки тому, що їх повернуть з православ'я в католицизм¹.

Підкорення Вінниці та інших міст і містечок дозволило полякам оволодіти північно-західною частиною Брацлавщини. «Цей уже край над Бугом, – повідомляв Я. Собеський 21 вересня краківському єпископу, – від самого Меджибожа аж за Вінницею до Брацлава, схилився до підданства й. к. м-ті»². Не припинялися спроби домогтися капітуляції Брацлава. Майже щоденно польські роз'їзди з'являлися в його околицях. Вони захопили в міщан худобу й більшу частину їхнього майна. Блокування міста, на думку коронного гетьмана, мало спонукати залозу до «підданства», тим більше, що полонені козаки повідомляли, нібито подібні настрої поширювалися серед старшин³. У середині вересня великий роз'їзд під проводом Я. Прушковського здійснив кілька нападів на Могилів-Подільський, який, «будучи розбійницькою столицею», контролював Подільське Подністров'я. У місті розміщувалася залоза з козаків і левенців, очолювана полковниками О. Гоголем, І. Кияшком та Костянтином⁴. Першого разу поляки несподівано напали на козаків та опришків і в затягій битві завдали їм поразки. При цьому вогнепального поранення зазнав син О. Гоголя (Балацько?). Переслідуючи утікачів, корогва Адверуса увірвалася до міської брами, але, не підтримана іншими підрозділами, змушена була відступити. Захопивши «силу худоби», поляки відійшли⁵. Коли жовніри з'явилися вдруге, то проти них виступили з міста дві козацькі сотні, а під час бою на допомогу українцям прибули з правого берега Дністра 4 молдавські корогви. Війська об'єдналися й змусили поляків відступити до Шаргорода⁶.

Визначним успіхом коронного гетьмана стала добровільна капітуляція 28 вересня надзвичайно міцно укріпленої Стіни, що уподібнювалася неприступністю Кам'яницю-Подільському. Протягом кількох днів здалися

¹Werdum U. Op. cit. – S. 226; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 362–363.

²Kluczycki F. Op. cit. – Т. I. – Cz. 1. – S. 690.

³БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 365; ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 137; Kluczycki F. Op. cit. – Т. I. – Cz. 1. – S. 683.

⁴Korzon T. Dola i niedola... – Т. III. – S. 53, 55.

⁵БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 365.

⁶ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. – 137; Kluczycki F. Op. cit. – Т. I. – Cz. 1. – S. 682.

також Ямпіль, Тиманівка, Хребтіїв, Яришів, Озаринці, Яруга та інші міста¹. Знаковою подією став перехід на бік короля Михайла Зеленського, «старовинного полковника», «значного чоловіка в Україні», який надіслав листа відповідного змісту Я. Собеському. Останній не сумнівався, що він міг прислужитися поновленню польської влади між Південним Бугом і Дністром². Проте полковник, побоюючись репресій, вирушив разом з Іскрицьким зі Стіни не до його обозу, а до М. Ханенка під Ладижин. 4 жовтня запорозький гетьман звернувся з клопотанням до Я. Собеського, щоб той узяв цих старшин «під милосердя» й до «панської ласки», а вони, зі свого боку, обіцяють проявляти прихильність до короля й Речі Посполитої³.

Важливим напрямом політичної діяльності великого коронного гетьмана стало формування серед правобережного козацтва й старшини потужної опозиції П. Дорошенку. Найбільш виразних обрисів цей процес набуває з середини вересня, коли від М. Ханенка надійшли відомості про приєднання до нього І. Сірка та наявність у них 8 тис. козаків⁴. Такий крок улюбленця запорожців нашттовхнув Я. Собеського на думку щодо доцільності використання його авторитету для залучення дорошенкових козаків «на польську сторону»⁵. У листі до запорозького гетьмана він щиро подякував йому та І. Сірку й запропонував обом з'явитися до обозу. У крайньому разі він переконував М. Ханенка надіслати хоча б одного І. Сірка, «котрий тут міг би на ім'я й. кор. м-ті і Ханенка людей збирати, особливо серденят, між котрими дуже багато таких, які з ним на Запоріжжі бували», а самому ж запорозькому гетьманові рекомендував як найшвидше прибути на Запорожжя й організувати захист переправ від кримських татар⁶. Щоб допомогти М. Ханенку й І. Сірку з'єднатися з поляками, коронний гетьман вислав їм назустріч у Дике поле кілька корогв на чолі зі Скшетуцьким⁷.

28 вересня 1671 р. до Я. Собеського повернувся його посол від М. Ханенка з повідомленням про відступ П. Дорошенка до Чигирина. Тим самим знімалися перешкоди для об'єднання польського війська з під-

¹ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. – 153; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 692; Jaworski M. Kampania ukraińska... – S. 112.

² Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 692.

³ АГАД. – Архів Радзивілів. – Від. V. – Спр. № 1922. – Арк. 1. (Автори висловлюють подяку доктору історичних наук В. Брехуненку за надану можливість скористатися ксерокопією згаданого джерела).

⁴ Werdum U. Op. cit. – S. 226.

⁵ Jaworski M. Kampania ukraińska... – S. 111.

⁶ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 689.

⁷ БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 78 зв.

розділами запорожців, чисельність яких становила 6 тис. осіб¹. Вочевидь, разом із польським посольством до ставки великого гетьмана прибули й послы М. Ханенка та І. Сірка, які повідомили, що запорозькі козаки наближаються до Берщаді й планують дійти до Брацлава². Не виключено, що саме у той час свою вірність королю засвідчив брацлавський полковник Павло Лисиця³.

Зібрана 29 вересня військова нарада ухвалила 1 жовтня розпочати наступ на козацьку Україну. Насамперед Я. Собеський вирушив до Могилева, щоб «у тилу не залишати цієї столиці розбійників». Для того, щоб зламати її захисників, він спеціально протягом трьох днів переправляв військо через багнисту греблю на р. Рів, намагаючись тим самим упевнити в'язня, якого мав намір послати зі своїм листом до Могилева, у наявності в нього потужної армії. Ця хитрість спрацювала – отримана інформація викликала паніку серед залоги та міщан. Отже, коли 3 жовтня під стінами міста з'явився роз'їзд Я. Прушковського з Озаринців, то його прийняли за авангард польського війська. Більшість козаків і опришків (включно з О. Гоголем і Костянтином) поспішно залишили Могилів і відступили до Молдавії, а міський уряд відправив до Озаринців делегацію, засвідчуючи визнання влади короля. Довідавшись про це наступного дня, великий гетьман направив основні сили війська до Брацлава, а сам з 1200 жовнірами вирушив до Могилева. Прибувши сюди 7 жовтня, він проголосив амністію усім мешканцям міста і, залишивши тут сильну залогу, виступив до Брацлава, під стінами якого з'явився 10 жовтня⁴.

Якщо вірити У. Вердуму, 8 жовтня М. Ханенко, І. Сірко, М. Зеленський та інші старшини з'явилися до польського табору під Брацлавом. Вочевидь, наступного дня брацлавська старшина здала місто запорозькому гетьманові, визнаючи таким чином його владу⁵. 10 жовтня Я. Собеський влаштував урочистий прийом М. Ханенку, І. Сірку й кільком десяткам старшин. Від імені останніх М. Ханенко звернувся до польського урядовця з промовою, засвідчуючи зичливість до Речі Посполитої. Його підтримали й інші старшини. Проте, як повідомляв 13 жовтня з обозу анонімний автор, «було немало козацьких пропозицій, якими двозначно

¹Werdum U. Op. cit. – S. 232; Jaworski M. Kampania ukrainna... – S. 112.

²Kluczycki F. Op. cit. – T. 1. – Cz. 1. – S. 692.

³Kluczycki F. Op. cit. – T. 1. – Cz. 1. – S. 695; Grabowski A. Ojczyście.... – T. II. – S. 146; Jaworski M. Op. cit. – S. 113.

⁴БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 378, 383; ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 165; Kluczycki F. Op. cit. – T. 1. – Cz. 1. – S. 692; Werdum U. Op. cit. – S. 233–235; Jaworski M. Kampania ukrainna... – S. 116; Korzon T. Dola i niedola... – T. III. – S. 55–56.

⁵Werdum U. Op. cit. – S. 235; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 368–369.

завжди звикли трактувати: як виявилось пізніше, що щось інакше задумували й інакше вчинили б, якби твереза рада й. м. п. маршалка не випередила хлопської хитрості»¹. Того й наступного дня великий гетьман обговорював із козацькою опозицією план подальшого перебігу кампанії. Я. Собеський вважав, що, оволодівши теренами між Дністром і Південним Бугом і розмістивши в містах залоги, недоцільно з наявними незначними силами переходити Буг, проте запорозький гетьман та інші старшини наполягали на наступі. І маршалок коронний погодився². Він був переконаний, що основним спонукальним мотивом для М. Ханенка «йти в глиб України» було бажання «осісти гетьманом»³.

Слід підкреслити факт, що М. Ханенко й усі старшини одностайно висловилися проти розташування у Брацлаві польської залоги. З гідністю вони заявляли: «вистачить уже й того, що ми вам поклонилися й взяли вашу протекцію...». Як зауважив анонім, «це і не дивно, бо їм смакує бути панами, брати для себе прибутки, а пани аби з далека дивилися»⁴. Тоді Я. Собеський пішов на підступний крок, що, з одного боку, принесло успіх, однак з іншого – різко посилювало недовіру між союзниками й дискредитувало М. Ханенка в очах козацтва. За його згодою (боячись заколоту, запорозький гетьман дуже просив, щоб це відбулося у його відсутність у Брацлаві), польські підрозділи мали раптово зайняти місто. 12 жовтня, відповідно до плану, офіцери й шляхтичі викликали для розмов старшину, яка, нічого не підозрюючи, вийшла до них через браму. І поки переговори тривали, жовніри, які невеликими, щоб не викликати підозри, групами збиралися у цьому місці, захопили браму. Помітивши це, козаки вдарили на сполох, задзвонили у дзвони, але вже було пізно. Польські підрозділи увійшли до Брацлава, а про всяк випадок усе військо підійшло до його валів⁵. Зрозумівши, що їх, як простаків, безсоромно ошукали, козаки й чимало старшин затаїли глибоку образу на польське командування, а в душі почали зневажати запорозького гетьмана як захисника не їхніх, а польських інтересів в Україні. Щоб якось відновити авторитет, М. Ханенко почав домагатися від великого гетьмана відведення військ на зимовий постій за межі козацької України – у Поділля (Подільське воеводство)⁶.

Інформація тогочасних джерел проливає децищу світла на особисті якості М. Ханенка та І. Сірка, настрої запорозького козацтва. Зокрема,

¹ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 165.

² Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 701.

³ Sobieski J. Listy... – S. 401.

⁴ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 166.

⁵ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 166; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 701.

⁶ ДАК. – Ф. 452. – Спр. 372. – Арк. 164.

У Вердум у своєму щоденнику наводить унікальний опис зовнішності запорозького гетьмана: «Була це людина років сорока, середньої, але кремезної статури з жовтим обличчям і кучерявим, чорним, як смола, волоссям, так що виглядав доволі мужикувато, але сміливо й войовничо. Ті, що мають із ним постійно до діла, кажуть, що він виявляє більше серця, ніж розуму, і взагалі не визначається якимись особливими здібностями. Він народився в Умані, одному з важніших міст України, був там полковником, але попав у неласку Дорошенка і перейшов до запорожців разом з іншими, що втекли від Дорошенка. Має трьох синів і жінку; старший із матір'ю в полоні в Дорошенка; другий попав у полон до татар на Чорному морі, одісланий до Царгороду, де й сидить у Семибаштовому замку; третій перебуває під доглядом у княгині Замойської, матері короля»¹. Викликають інтерес характеристики основних опонентів П. Дорошенка, зроблені Я. Собеським. Так, М. Ханенко, писав коронний гетьман 12 жовтня до А. Ольшовського, «є людиною доброю і зичливий й. кор. м-ті, але, маючи над собою силу інспекторів, під котрих підлаштовується, ходить сам не свій і тому мусить бути дуже обережним, бо не певний за своє життя, війська при ньому небагато і то голодного і не одягнутого»². Сірко ж, на його погляд, «людина дуже тиха, лагідна, лицарська й здається дуже доброзичливим; має велике довір'я у Війську Низовому»³. Вельми цікавими є його спостереження щодо запорожців. «Низові козаки, – підкреслював великий коронний гетьман, – дуже переймаються найменшою кривдою тутешніх людей і за найменшої оказії без зупинку говорять, що повернемося до Січі. Осадження фортець залогами їм дуже не подобається. Про Острозьку комісію говорять, що оскільки городові [козаки] нею не задовольняються, тоді слід її скасувати; ото в цілому всі то козаки одні і тіж і віра у них одна, ворон ворону ока не виклає»⁴. Чимало із запорожців, як підмітив Я. Прушковський, засвідчували готовність служити тим, хто їм платитиме, тобто були потенційними найманцями. Він констатував: запорозька піхота «майже гола, а люди добрі (мається на увазі військовий вишкіл. – Авт.)», якби король перед зимою передав їм одяг, то «навічно б собі їх купив»⁵.

12 жовтня польське військо вирушило до Кальника. Я. Собеський послав під місто сильний роз'їзд коронного стражника Стефана Бідзінського, щоб несподіваним ударом оволодіти ним. Проте цей задум зазнав невдачі. Наказний кальницький полковник Олександр Урбанович зумів належним

¹Цит за: Дорошенко А. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 369–370.

²Kluczyci F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 700.

³Ibidem.

⁴Ibidem.

⁵БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 378.

чином організувати захист міста. Зібравши з найближчих поселень усіх жителів для «спільної оборони», він зробив достатні запаси продовольства. За даними У. Вердума, козаки (серед них і тисяча серденят) та міщани підготувалися до тривалої боротьби. Спаливши передмістя, вони засіли у двох «вищих містах» та замку¹. Під Іллінцями до польського війська приєднався із 3 тис. козаків М. Ханенко, який побував у Ладижині². 16 жовтня вони стали табором неподалік Кальника, біля дуже високої могили Сорочки на березі р. Соб³. Зібравши дані про укріплення міста, великий гетьман скликав військову раду, що дійшла висновку про недоцільність штурмувати його наявними силами (насамперед через брак піхоти й гарматної амуніції)⁴. Адже, незважаючи на збільшення чисельності війська (до завершення кампанії воно зросло до 16 тис. осіб)⁵, безпосередньо при головнокомандувачу перебували значно менші сили. Не слід забувати, що для того, щоб утримувати захоплені території під контролем Польщі, Я. Собеський розташовував у стратегічно важливих містах і містечках залоги. Так, вони розташовувалися у Меджибожі, Барі, Браїлові, Хребтієві, Могилеві, Стіні, Білій Церкві, Димері, Ладижині, Рашкові, Брацлаві тощо⁶. Отже, було прийнято пропозицію М. Ханенка розпочати блокаду Кальника, сподіваючись, що козаки й міщани через нестачу продовольства складуть зброю⁷.

Я. Собеський звернувся з листом до О. Урбановича, пропонуючи перейти у польське підданство в обмін на збереження у недоторканності життя та майна («і волос нікому не спаде з голови»). На це наказний полковник відповів, що без наказу свого гетьмана не може здати міста, особливо зважаючи на те, що з Кальницького полку 3,6 тис. козаків пішло до Криму в заручники, залишивши тут сім'ї та майно. Якщо ханові стане відомо про добровільну капітуляцію кальницької залоги, то всі ті козаки потраплять у неволю. Тому осаджені «волють один на одному помирати, але не піддаватися»⁸. Після цього запорозький гетьман почав схилати Я. Собеського до наступу на місто, переконуючи, що має у ньому чимало

¹ Grabowski A. Ojczyście... – Т. I. – S. 180; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 708; Werdum U. Op. cit. – S. 239; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 372; Jaworski M. Kampania ukrainna... – S. 118.

² Jaworski M. Kampania ukrainna... – S. 118.

³ Вердум У. Щоденник // Жовтень. – 1983. – № 10. – С. 93.

⁴ Grabowski A. Ojczyście... – Т. I. – S. 180; Jaworski M. Kampania ukrainna... – S. 118–119.

⁵ Jaworski M. Kampania ukrainna... – S. 95.

⁶ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 702–704.

⁷ Jaworski M. Kampania ukrainna... – S. 119.

⁸ Grabowski A. Ojczyście... – Т. I. – S. 180–181; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 373; Korzon T. Dola i niedola.. – Т. III. – S. 61.

прихильників, котрі посприяють його здачі¹. 17 жовтня 19 гармат почали обстріл Кальника, потім польські підрозділи та козаки М. Ханенка пішли на приступ, який обложені успішно відбили. За свідченням У. Вердум, боронили фортецю «так відважно, що великий гетьман не бачив способу, аби щось їй заподіяти»². Під час приступу міські гармати завдавали противникові чималих втрат. Двічі під загрозою смерті опинявся сам Я. Собеський: одна гарматна куля пролетіла над його головою, інша ж ударила в жовнірів трохи позаду від нього³. Наступного дня коронний гетьман наказав уцент випалити всі передмістя, частину міста, хутори й фільварки, щоб «не залишили жодного сніпка у полі»⁴. Проте цей репресивний захід не зламав волі до боротьби. У листі до підканцлера від 22 жовтня Я. Собеський підкреслював: «... воліли дивитися на спалення трьох своїх міст й усіх передмість і хуторів, ніж у найменші вступити переговори з нами і п. Ханенком»⁵. Розпочалася облога Кальника.

Без сумніву, П. Дорошенко був поінформований в основних рисах про хід кампанії. На жаль, уже вкотре мусимо констатувати брак джерел, які б безпосередньо проливали світло на його дії у той час. Можемо лише на основі опосередкованих даних окреслити зусилля гетьмана, спрямовані на те, щоб урятувати ситуацію. Очікуючи на допомогу з Криму, він залишався в Чигирині. П. Дорошенко покладав надії на міцність укріплень міста і вірність залоги серденят, що дозволило б витримати облогу до появи татар. Щоправда, не виключено, що Петро все ж побоювався, аби козаки не видали його противникові. Він продовжував посилати до хана гінців із проханням негайно надіслати допомогу. Поширювалися навіть чутки, що гетьман відправив до Бахчисарая заручниками двох своїх братів⁶.

Десь на початку другої декади жовтня П. Дорошенко отримав відомості про наближення авангарду кримських сил, очолюваних нурадин-султаном Сафа-Гіреєм. Тому він залишив Чигирин і вирушив до Лисянки. Усвідомлюючи, як важливо було затримати противника під Кальником, у середині місяця гетьман відправив листа (його поляки перехопили) до залоги міста та його мешканців, закликаючи стійко триматися й обіцяючи найближчим часом надіслати допомогу. У місті повідомлялося, що з Криму прибуде брат

¹Werdum U. Op. cit. – S. 241; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 373.

²Вердум У. Щоденник. – С. 93.

³Grabowski A. Ojczyście... – T. I. – S. 181; Werdum U. Op. cit. – S. 242.

⁴Grabowski A. Ojczyście... – T. I. – S. 181.

⁵Kluczycycki F. Op. cit. – T. 1. – Cz. 1. – S. 708.

⁶БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арх. 378; Chrapowicki J. A. Diariusz. – Cz. 3. – S. 170; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 374.

хана з 40 тис. вояків, «аби вигнати поляків з України»¹. Вочевидь, через день П. Дорошенко направив до Кальника близько 1 тис. козаків й 1 тис. татар під проводом Яреми Петрановського. У ніч з 19 на 20 жовтня вони зуміли увійти до замку, а вдень зробили невдалу спробу відбити у М. Ханенка Дашів, проте зазнали невдачі. Після цього козаки повернулися до замкових укріплень, а татари розташувалися кошем біля греблі, що вела через став. 21 жовтня їх атакувала польська кіннота і через кілька годин бою розбила². Взяло участь у цій битві й 3 тис. козацьке військо М. Ханенка³.

Полонені татари повідомили про з'єднання під Смілою П. Дорошенка з Сафа-Гіреєм⁴, проте ця інформація не підтверджується іншими джерелами. Найімовірніше, це відбулося у середині третьої декади жовтня під Кам'яним Бродом. Оскільки з нурадин-султаном через міжусобиці в Криму з'явилось не більше 8–9 тис. вояків, гетьман став очікувати на підхід білгородських татар⁵.

Отримавши допомогу, Петро Дорошенко повернувся до Лисянки і мав намір піти «на ляхів на Забужжя»⁶. Водночас він зміцнював Корсунь та інші міста⁷. За свідченням священника з м. Гоголів Ісакія, гетьман розсилав закличні універсали до козаків, щоб вони прибували до нього, але ті не поспішали. Мало того, якщо вірити його інформації, то на сторону М. Ханенка перейшов сотник Гладкий з 500 серденьятами⁸. Підтримувалися стосунки з Д. Многогрішним, до якого було відправлено Якова Корсаченка (мета цього посольства невідома)⁹. Намагаючись заручитися підтримкою впливового переяславського полковника Р. Дмитрашка-Райчі, П. Дорошенко не відмовив йому в залицяннях до доньки Ганни. 7 листопада він звернувся до полковника з проханням дати остаточну відповідь щодо подальших переговорів з приводу «вступу у шлюб з його донькою» і висловив сподівання, що лівобережний гетьман не перешкоджатиме цій справі¹⁰.

Зрозуміло, особливого значення надавалося стосункам із Я. Собеським. Ще 26 вересня М. Вишневецький, різко дорікаючи П. Дорошенкові за пору-

¹Werdum U. Op. cit. – S. 242.

²Grabowski A. Ojczyście... – T. I. – S. 182; Werdum U. Op. cit. – S. 245–246; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 375; Jaworski M. Kampania ukrainna... – S. 129–130.

³Chrapowicki J.A. Diariusz. – Cz. 3. – S. 177–178.

⁴Grabowski A. Ojczyście... – T. I. – S. 182.

⁵БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 385; Jaworski M. Kampania ukrainna... – S. 120–122.

⁶Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 455.

⁷Там же. – С. 580–581.

⁸Там же. – С. 576.

⁹Там же. – С. 582.

¹⁰Там же. – С. 458–459.

шення Підгаєцького договору, прийняття турецької протекції, спільні з татарами напади тощо, інформував його про створення комісії для переговорів та розпорядження Я. Собеському «негайно до них приступити»¹. Водночас король розіслав козакам універсали з повідомленням про надання їм права «вільної елекції» гетьмана², що ускладнило становище М. Ханенка. Однак Я. Собеський, досягнувши помітних військових успіхів, по суті, відмовився від виконання покладеної на нього Варшавою місії. Зокрема, головнокомандувач польського війська під час прийому посланців П. Дорошенка залишив без відповіді пропозицію розпочати переговорний процес. 12 жовтня він повідомив А. Ольшовському: «Комісії немає тут з ким проводити, бо до Ханенка ще не зібралися, а Дорошенко напевне не дозволить на жоден трактат з Ханенком, бо його завжди в усіх своїх універсалах називає пройдисвітом»³.

Український гетьман розумів, що Я. Собеський свідомо зволікає з переговорами. Зі свого боку, він також (що правда, з інших міркувань) був зацікавлений у виграші часу. Тому постійно направляв до польського табору посланців, засвідчуючи готовність піти на значні поступки. Якщо вірити У. Вердуму, 28 жовтня черговий посланець в усній формі проінформував Я. Собеського, що український володар усвідомив свої важкі провини перед Короною і готовий, якщо перемовини завершаться укладенням перемир'я, видати полякам нурадин-султана та значніших мурз⁴. Сам коронний гетьман назвав ці пропозиції «неймовірними». Зрозуміло, що він не повірив у щирість заяв П. Дорошенка, однак через посланця передав гарантії збереження не тільки його життя, але й майна⁵.

Сподівання П. Дорошенка на отримання військово-політичної підтримки з боку Порту цього разу виправдалися. Як з'ясувалося згодом, 3 жовтня Мегмед IV звернувся з листом до М. Вишневецького, нагадуючи про отримання козаками «від нас» бубнів, корогви й бунчука, що засвідчило «ласку нашу» «над народом козацьким». Султан підкреслював, що П. Дорошенко відався «під тінь протекції нашої цезарської», і наполягав на тому, щоб у кордонах «держави козацької з усіма повітами» населенню не було завдано «найменшої шкоди...». Водночас йому стало відомо, що король нібито «вирушив своєю особою з польським військом проти названого гетьмана». Тим самим він хоче «його самого і державу, які перебувають під нашою владою, розорити». Через це, зазначав Мегмед IV, він не піде до Анатолії, а залишатиметься в Адріанополі, щоб контролювати ситуацію і вчасно прийти

¹ ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. № 1411/II. – Арк. 165–166.

² Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 339.

³ Kluczycki F. Op. cit. – Т. I. – Cz. 1. – S. 701.

⁴ Див.: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 377.

⁵ Kluczycki F. Op. cit. – Т. I. – Cz. 1. – S. 712.

на допомогу П. Дорошенку. Султан радив королю відвести польське військо з України «до своєї держави», попереджаючи, що інакше навесні «з нелічним військом, шукаючи ворога», вирушить на нього¹. Того ж дня великий візир Ахмед Кьопрюлю написав листа до підканцлера Речі Посполитої. У ньому наголошувалося, що П. Дорошенко, згідно з існуючими домовленостями, перебуває під протекцією Туреччини. Отже, спроба Речі Посполитої оволодіти за допомогою військової сили Правобережною Гетьманщиною «суперечить згоді»². В окремому листі до Я. Собеського великий візир вимагав від нього негайного виведення армії з України, яка є «землею цезаря»; якщо ж король не зробить цього, то «матиме весною війну»³. Відповідні розпорядження про надання українському гетьманові військової допомоги отримали зі Стамбула хан й сілістрійський паша.

З кінця жовтня 1671 р. у катастрофічному для П. Дорошенка розвитку подій окреслюється позитивна тенденція щодо поліпшення ситуації. Насамперед відзначимо, що мужня оборона Кальника розвіяла надії поляків взяти його під свій контроль. Зокрема, 22 жовтня у листі до А. Ольшовського Я. Собеський підкреслював, що за тиждень перебування під містом вони з М. Ханенком, незважаючи на всі зусилля, не можуть домогтися навіть того, «аби до нас перейшла хоча б одна людина»⁴. Ставши обозом під Іллінцями, коронний гетьман заблокував непокірний Кальник і з нетерпінням очікував на підхід литовського війська, розраховуючи спільними силами перейти у наступ, атакувати Чигирин і прийти до «завершення не тільки цієї кампанії, але й всієї української війни»⁵. Проте 30 жовтня він отримав невтішну новину про бунт (через відсутність платні) литовців, котрі під Дубенкою залишили військо й розійшлися по домівках⁶. Не надходило також посполите рушення з Польщі.

Не зовсім так, як на це розраховував великий гетьман, розв'язалося й питання з обранням володаря булави. 20 жовтня з Варшави привезли клейноди й 1 тис. червоних золотих. З цієї суми Я. Собеський негайно 300 золотих передав М. Ханенку й 200 І.Сірку, «на котрих тут все тримається», а решту мав пізніше поділити між старшиною й козаками⁷. Однак

¹ АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. № 155/181. – Арк. 301–302.

² ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 192.

³ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 386 зв.

⁴ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 710.

⁵ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 711–712; Bobiatyński K. Michał Kazimierz Pac-wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa. – Warszawa, 2008. – S. 260.

⁶ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 712; Bobiatyński K. Op. cit. – S. 261–262.

⁷ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 709; Korzon T. Dola i niedola... – Т. III. – S. 64.

М. Ханенко не наважився взяти клейноди, бо це означало узаконення його гетьманства всупереч існуючим традиціям. Лякало його також проведення козацької ради. Адаже він цілком слушно допускав можливість, що булаву на ній може отримати хтось інший, зокрема, І. Сірко. Як зазначав Я. Собеський, М. Ханенко явно переживав, аби покровительство з боку короля «не зіпсувало у поспільства й черні довір'я до нього»¹.

Припускаємо, що сам коронний гетьман схилявся до підтримки кандидатури І. Сірка, який користувався більшим авторитетом серед козацтва. За свідченням У. Вердума, він «був далеко розумніший, мав більший досвід і в усіх випадках показав себе витривалішим і сміливішим». Проте, на відміну від М. Ханенка та його однодумців, у нього не спостерігалось схильності до інтриг. Старшини, невдоволені шаную й славою, яку І. Сірко здобув «під час цілої тої кампанії», налаштували проти нього «козацьку чернь, яка мало не порубала була його одного разу шаблями, а деякі просто вимагали, щоб його вбити»².

Я. Собеський хотів до певного часу зберегти у таємниці надходження із Варшави клейнодів, підтримуючи ідею скликання козацької ради усіх полків, які перейшли на сторону Польщі. Однак події почали розвиватися за іншим сценарієм. Запорожці, довідавшись про клейноди, стали вимагати від М. Ханенка передати їх Війську Запорозькому. Великий гетьман пішов їм назустріч, проте ще раз порадив М. Ханенку провести загальну раду, бо при ньому знаходилися лише козаки Брацлавського полку. Він вважав за необхідне «повідомити усім полкам про цю й. к. м-ті ласку, аби усі, хто хоче і називає себе козаком, прибували у визначені день і місце для обрання гетьмана»³.

Проте, вочевидь, не без причетності одного з кандидатів, низовики й інші козаки (всього близько 1 тис. осіб) 27 жовтня «в один момент» зібралися на раду, і коли комісар підляський каштелян С. Лужецький передав клейноди, переважна більшість присутніх підхопила на руки М. Ханенка й проголосила його володарем булави. Лише окремі голоси пролунали на користь присутнього на раді І. Сірка⁴. Оскільки в роботі ради не взяли участі городові козаки (за винятком Брацлавського полку), то її ухвала не могла вважатися легітимною. І це добре розумів Я. Собеський. «Як у такому разі цю елекцію, яку їм вільною обіцяли вчинити від імені й. к. м-ті, – зауважував він у листі від 30 жовтня до підканцлера, – сприймуть ті старовинні полки, легко передбачити»⁵.

¹ Kluczycki F. Op. cit. – T. 1. – Cz. 1. – S. 709.

² Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 376.

³ Kluczycki F. Op. cit. – T. 1. – Cz. 1. – S. 712.

⁴ Kluczycki F. Op. cit. – T. 1. – Cz. 1. – S. 712; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 376.

⁵ Kluczycki F. Op. cit. – T. 1. – Cz. 1. – S. 712. – S. 712.

6 листопада у присутності польських комісарів новообраний гетьман і старшини присягнули на вірність королю й Речі Посполитій на умовах Острозького договору. Окрім гетьмана, текст присяги підписали військовий обозний Федір Бурлай, генеральний суддя Григорій Кудлай, генеральний осавул Іван Шило, генеральний писар Іван Маркович і гетьманський бунчужний Сатко (?); з городових старшин – тільки брацлавський полковник Павло Лисиця, а також п'ять запорозьких полковників, і серед них І. Сірко¹.

Довідавшись про саморозпуск литовського війська, знаючи про невдачу, що спіткала короля зі скликанням посполитого рушення, та враховуючи загрозу появи потужної орди білгородських татар, нестачу власних сил й наближення зими (цього року вона розпочалася рано, в кінці жовтня), Я. Собеський 1 листопада офіційно оголосив про завершення української кампанії. Розташувавши підрозділи на зимовий постій у містах і містечках козацької України, сам він вирушив до Львова. Командування армією доручив Д. Вишневецькому, а той (через хворобу) 3 листопада передав свої повноваження київському хорунжому поручику Станіславу Вижицькому². Зупинившись у Барі, великий гетьман видав суворий наказ жовнірам залог, заборонивши їм стягувати стації з населення, а також залишати визначені для зимового постою поселення³.

Попри здобуті успіхи, йому так і не вдалося досягти основного – капітуляції П. Дорошенка та встановлення контролю над всією територією Правобережної Гетьманщини. Окрім того, на наш погляд, було б помилкою стверджувати, що дана акція відсунула «на короткий термін безпосередню загрозу державі»⁴. Сталося якраз навпаки. Поява коронного війська у володіннях Порти до межі загострила польсько-турецькі відносини, чого ніяк не хотіли визнати у Варшаві. Тож реально Польща не отримала від проведених на Правобережжі військових заходів жодних дивідендів. Проте однозначно при цьому виграла Європа. Адже, на думку М. Яворського, «коли б не було кампанії 1671 р., то Туреччина не починала б війни з Польщею у наступному році, а спрямувала б свій удар проти Австрії, яка для Порти становила більшу військову загрозу, ніж Польща»⁵.

Безперечно, призупинення наступу польського війська було на руку П. Дорошенку, який із кінця жовтня розгорнув роботу щодо мобіліза-

¹ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 300–301.

² Jaworski M. Kampania ukraińska... – S. 122–123; Korzon T. Dola i niedola... – Т. III. – S. 72–78.

³ Korzon T. Dola i niedola ... – Т. III. – S. 78.

⁴ Wójcik Z. Jan Sobieski... – S. 181.

⁵ Jaworski M. Kampania ukraińska... – S. 127.

ції козацьких полків із тим, щоб у міру підходу основних сил татар та до встановлення холодів розгорнути бойові дії¹. Так, 9 листопада гетьман звернувся з універсалом до старшини й козацтва Паволоцького полку, закликаючи прибувати до нього. Він підкреслював, що «з наближенням до нас потуги кримської» збирається виступити спільними силами «для заспокоєння милої Вітчизни й захисту цілісності всієї України, обивателів, добра посполитого». Тому наказував, «абисте всі одностайно, хто тільки називається військовим товаришем, з провіантом, риштунком, з усім необхідним до війни військовому чоловіку, якомога найбільше і якомога прудкіше приготувалися», щоб «кінно й пішо при боці полковника свого всі до війська» могли вирушити. Гетьман застерігав приймати сторону тих (вочевидь, малися на увазі М. Ханенко та його соратники), хто вчиняє «колотнечу й мішанину між військом та людьми посполитими на шкоду людській, або на втіху ворогам Війська Запорозького»². Найімовірніше, універсали такого ж змісту розсилали й в інші полки. Проте мобілізація проходила досить повільно³.

Очікуючи на підхід козаків, гетьман до кінця листопада перебував то під Лисянкою, то під Корсунем. Наприкінці місяця він нарешті отримав достовірні відомості про наближення білгородських татар і 26 листопада попередив про це старшин, козаків та посполитих Корсунського, Канівського, Черкаського і Чигиринського полків і закликав виявляти обережність, перебувати біля свого добра, «не плутатися по гостинцях», бо «військо може шарпати живність»⁴. Через день підійшли татарські чамбули, а з ними й 1 тис. турків. Можна припустити, що загальна чисельність татар становила 20 тис. Дані одного з мурз про те, що гетьман мав при собі 20 тис. серденят і 15 тис. кінних козаків, безперечно, слід вважати суттєвим перебільшенням⁵. Очевидно, у його розпорядженні налічувалося не більше 10–12 тис. усіх козаків, включно із серденятами.

На початку грудня 1671 р. П. Дорошенко перейшов у наступ, узявши курс на Ладизин, де перебував його супротивник М. Ханенко. Є дані, начебто міщани й місцеві козаки запрошували гетьмана прибути до міста, обіцяючи видати йому опозиціонерів⁶. Можна також припустити, що за розпорядженням П. Дорошенка вживалися заходи з підготовки виступу

¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 381.

² ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 176.

³ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 381.

⁴ Там само.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 612–613, 623–624; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 381.

⁶ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 382.

козаків і посполитих на окупованій поляками території. 11 грудня з Варшави повідомляли, що гетьман розіслав універсали до населення, «закликаючи до повстання всі містечка, які нам піддалися, чого запал уже було почався у Брацлаві»¹.

Чи мав П. Дорошенко реальні шанси відновити владу над утраченою територією Брацлавщини? Адже чисельність власне українського війська була невеликою, а татари, як засвідчила практика, виявилися поганими помічниками при штурмі міст. Польські ж підрозділи та їхні союзники розташовувалися у найбільш укріплених поселеннях краю (за винятком Кальника). Оволодіти ними можна було лише за допомогою облогової артилерії, якої гетьман не мав. Ситуація ускладнювалася тим, що була зима – далеко не найкращий період для проведення штурмів та облог міст і замків. І все ж існували окремі чинники, що могли забезпечити позитивні результати цієї кампанії. Насамперед слід відзначити слабкість сил М. Ханенка, якому не вдалося об'єднати навколо себе усіх невдоволених політикою П. Дорошенка козаків і посполитих. Його явна пропольська орієнтація та надмірна поступливість не могли імпонувати городовому козацтву й особливо міщанству та селянству, які побоювалися поновлення польського панування. Не сприяло зміцненню авторитету М. Ханенка й те, що він отримав булаву на наслід зібраній раді запорожців і козаків одного полку. Отже, у городового козацтва були всі підстави поставити під сумнів легітимність її ухвали і не визнавати влади обраного нею гетьмана. Проблеми у стосунках нового правителя з козаками й окремими старшинами почалися відразу ж після його елекції 27 жовтня. Уже через день йому видалася підозрілою поведінка сотників Брацлавського полку, і на світанку 30 жовтня М. Ханенко попросив у Я. Собеського для власної безпеки 10 корогв, щоб розташувати їх «зі своїми людьми» у певних містах². Коронний гетьман надав у його розпорядження 8 корогв³. Помітно погіршилися стосунки М. Ханенка з І. Сірком⁴, який почав проводити самостійну політику. Конфронтаційні настрої, що наростали в козацькій спільноті, не залишилися непоміченими сучасниками. Так, С. Вижицький повідомляв із Шаргорода, що «у Війську Запорозькому спалахує немалий вогонь, чого доказом є непослушенство, різні погрози й мови. А Ханенко не лише не може запобігти цьому, але і сам у небезпеці для свого життя залишається»⁵. Відомості про те, що запорозький

¹ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 191.

² Kluczycki F. Op. cit. – Т. I. – Cz. I. – S. 713.

³ Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 151; Korzon T. Dola i niedola... – Т. III. – S. 65.

⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 379.

⁵ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 188.

гетьман «втратив довір'я у своїх козаків», занотував у своєму «Щоденнику» і Я. Храповицький¹.

Не менш важливою обставиною, що могла зіграти на користь П. Дорошенка, стали складні взаємини жовнірських залог із мешканцями поселень і козаками, а також шляхтичів та урядників, які почали повертатися до маєтків, із підданими. У розореному воєнними діями краї відчувалася гостра нестача продовольства, що непокоїло Я. Собеського. В уже згаданому його листі від 30 жовтня до А. Ольшовського зазначалося, що зголоділі залоги «хлопів, як говориться, з ногами з'їдять...»². «Тяжкий голод» у війську пізніше зафіксував і С. Вижицький³. Допускалися зловживання, хоча жовнірам наказувалося «лагідно поводитися з людом, не наважуючись насильно відбирати у нього живність»⁴. Загострювали ситуацію, особливо у місцях, де проживали козаки, й дії шляхти. Зокрема, інструкцією від 6 листопада М. Ханенко уповноважував своїх послів до Варшави застерегти М. Вишневецького, що повернення шляхтичів в Україну «шкодить існуючому всезагальному добру», оскільки деякі з них за допомогою підстарост та економів, «не чекаючи ґрунтовнішого заспокоєння у поспільстві», почали вибирати з маєтків «певні прибутки та побори». Посли мали також наголосити на тому, що через такі дії частина місцевого населення, яка вже схилилася залишити П. Дорошенка, «починає відмовлятися від своїх задумів». Їм доручалося просити короля вжити ряд заходів з тим, щоб жовніри залог у Стіні, Брацлаві і Могилеві «до козацьких домів, хуторів і всіляких ґрунтів не проявляли жодного інтересу». Аналогічна вимога висувалася до польської шляхти й іноземців, які перебували на службі у поляків⁵.

М. Ханенко добре усвідомлював постійну готовність козаків і поспільства зі зброєю в руках виступити на захист своїх прав і вольностей. До речі, це не було таємницею і для польської сторони. В. Коховський, зокрема, зауважував, що польські гетьмани добре знали «нестатечність руського поспільства, яке у той же самий день було готовим як піддатися, так і повстати», маючи «невгамовну ненависть до ляхів»⁶. Щоб запобігти масовому виступу населення, центральні органи польської влади намагалися не допустити зловживань із боку жовнірів і шляхти. В інструкції короля на

¹ Chrapowicki J.A. Diariusz. – Cz. 3. – S. 195.

² Kluczycki F. Op. cit. – T. 1. – Cz. 1. – S. 712.

³ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 188.

⁴ Kochowski W. Roczników Polski klimakter w obejmujący dzieje Polski pod panowaniem króla Michała. – Lipsk, 1853. – Т. IV. – S. 170.

⁵ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 308–308 зв.

⁶ Kochowski W. Roczników Polski... – S. 170.

передсеймові сеймики зазначалося, що для того, щоб поспільство й козаки «до революції з відчаю не вдалися, то слід їх якнайласкавіше трактувати, оберігати правом потрібно»¹. 14 грудня М. Вишневецький наказав регіментарю С. Вижицькому «поводитися з козаками й поспільством лагідно і м'яко, аби озлоблені не були»².

Негайно відреагував він і на звернення М. Ханенка. У королівському універсалі від 23 грудня роз'яснювалося, що попри існуюче невдоволення козаків і посполитих діями розташованих на постій жовнірів, вивести останніх неможливо через «заколот Дорошенка» та загрозу з боку татар і турків. Щоб запобігти кривдам населенню, король розпорядився систематично поставляти жовнірам гроші і хліб з усіх королівських маєтків Польщі. Отже, надалі вони мали забезпечувати себе усім необхідним тільки за гроші, а також зобов'язувалися заплатити за все, що вже «взяли у козака і господаря»³. Водночас він наказав підстаростам припинити оподаткування підданих його маєтків в Україні. Були розіслані також листи відповідного змісту власникам приватних маєтностей, якими їх закликали утриматися від накладення на підданих «данин, чиншів і всяких поборів... до сейму»⁴. В окремому листі до М. Ханенка М. Вишневецький попереджав, що вживатимуться всі заходи, щоб обмежити зловживання жовнірів стосовно місцевого населення. Разом із тим він дорікав гетьманові за спробу поширити свою владу на Подільське воєводство, куди був направлений полковник Павло Волошиненко. Король застерігав, що на Поділлі ніколи не існувало козацького полку «й бути не може», і вимагав від М. Ханенка не впроваджувати «цієї новації», яка б «обивателів подільських і всю Річ Посполиту тривожити могла»⁵.

Обіцяні королем кошти на закупівлю «живності» могли надійти не раніше січня⁶, а тим часом голод призводив до дезертирства, гасив бойовий дух жовнірів, породжував непевність, страх перед прийдешнім днем, конфлікти з місцевим населенням тощо. Як повідомляли з Варшави 21 грудня, в Україні польські підрозділи «скаржаться на нестачу живності й провіанту не мають. З товариства й старшин мало хто там залишився, всі виїхали до Польщі»⁷. Непокоїли жовнірів неприхована неприязнь з боку козаків і посполитих, різноманітні чутки про підготовку до наступу П. Дорошен-

¹ Цит. за: Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 302.

² АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 284.

³ Там само. – Арк. 297 зв.

⁴ Там само.

⁵ ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. № 1411/II. – Арк. 173–174.

⁶ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 300.

⁷ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 441.

ка, а також збільшення при ньому чисельності татар і турків. У середині грудня примас Польщі відзначав, що поляки в особі місцевих жителів мають «ворогів, як уже про це дізналася Брацлавська залога»¹. Підсилювало позиції українського гетьмана і те, що залишений командувачем замість Я. Собеського С. Вижицький виявився неспроможним дати раду війську.

Враховуючи ці фактори, П. Дорошенко вирішив скористатися із ситуації і завдати удару козацькими підрозділами і загонами татар по містах і містечках, де перебували польські загони. При цьому гетьман переслідував дві цілі: по-перше, своїми діями він намагався примусити жовнірів вийти з поселень, а, по-друге, дезорієнтував регіментаря щодо напрямку свого наступу. Імовірно, спочатку 4 грудня П. Дорошенко виступив із Лисянки до Умані, намагаючись узяти її під свій контроль. Однак оволодіти містом раптовим ударом не вдалося. Тому, залишивши там два полки для облоги, він вирушив до Ладизина – ставки М. Ханенка, маючи запевнення частини міщан, що вони видадуть новообраного гетьмана та його прихильників². Чим ближче підходило його військо до міста, тим краще Петро усвідомлював марність своїх сподівань, однак звернувся з листами до залози з пропозицією здатися. 19 грудня від М. Ханенка й старшин надійшла відповідь, яку в історіографії оцінили як важливий для розуміння «ідеології Ханенкової партії»³ документ, що розкриває світоглядні позиції тієї частини козаків, які не підтримували П. Дорошенка. Зокрема, запорожці звинувачували гетьмана в прийнятті турецької протекції; закидали йому те, що тепер він виступає «проти головного ворога – вродженого й дідичного володаря [пана] свого короля й. м. і проти нас Війська Запорозького...»⁴.

Не без іронії і сарказму в листі зазначалося: «...ти таки опікун і батько оплаканої вітчизни нашої України. Хто ж не бачить твого батьківського піклування біля Вітчизни! Коли в малу її частину задля її цілісності, а повністю думаючи про утримання за собою гетьманського уряду, як з листа вашого вичитуємо, затягнувши сильні орди, перетворюєш її в руїну. Хто ж у цьому не переконався! Що вийшовши тобі на допомогу татари, де попас чи місце розташування твоє буде, не в змозі вміститися у містечках, роблять собі з церков Божих стайні, кухні і ганебні хліви. Хто ж це заперече! Татарин кожен у місті брат, а в полі чи де-небудь без людей вовк, грабіжник і тиран буває кожному християнину. Дізнався про це Тульчин, який, залишаючись при твоєму братові Грицьку з Суїн Кази-мурзою. Тут

¹ Там само. – Спр. № 368. – Арк. 29.

² ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 198; Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 612; Grabowski A. Ojczyznie... – Т. II. – S. 155.

³ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 384.

⁴ АГАД. – Ф. 559. – Спр. № 3036. – Арк. 215.

на Побужжі татари козачок і цнотливих семирічних дівчаток без боязні Божої гвалтували. Свідчать про це Ладижин, Цибулівка, Рашків і Козинці, де приневолені християни з важкої бусурманської неволі утікають»¹.

Особливо важкі докори висловлювалися П. Дорошенку за те, що він нібито дозволяв татарам як платню брати населення в ясир, а своїх супротивників ув'язнював і віддавав у неволю. «Так в. м., – читаємо в листі, – окрім грошової платні за невільника (?) відшкодуєш збитки татарам вільними людьми, статечними міщанами видачею їх у неволю. Є багато таких у Брацлавському полку козаків, котрі разом із братом твоїм стояли за твоє гетьманство, зазнали таких вольностей військових, що з твоїми ж листами послані, перебуваючи у дорозі, були або обдерті татарами догола, або, як часто то бувало, і без душі із соромом до домів поверталися. Не одного поважного і значного у Війську Запорозькому чоловіка, побоюючись, аби тебе з гетьманського уряду не скинув, до Царгороду засадив. Не один кримський і бігородський мурза тішитья з отих подарунків, про які знають лише ніч і твої потаємні виконавці, як з братерського дому, із замкової темниці і міської чигиринської в'язниці поневолених християнських душ віддавав до неволі і віддавати не перестаєш. Пам'ятними є тут у Забужжі твої хитрозичливі розіслані універсали під час виходу нас Війська Запорозького в міста, в яких нагадував тутешнім людям: «якщо маєте вийти з-під нашого регіменту й вдатися до іншої сторони, тоді з жінками і дітьми підете до татарської неволі». Доводилося нам і те чути, що не в змозі тепер упродовж цілого літа й осені витягнути орди собі на допомогу, обіцяв татарам у нагороду видання душ християнських до неволі... Так, а не інакше трапилося, коли Зятківці, Чечелівку, Жерденівку й інші містечка тут під боком нашим самі вогнем спалили, а людей усіх загалом, крім тих, якими вже самі татари згордували, до неволі віддав»².

Різко критикуючи П. Дорошенка за владолюбство й протурецьку орієнтацію, автори листа намагалися обґрунтувати (а відтак і виправдати) своє повернення до підданства королю й Речі Посполитій. «Міркуєш, як бачимо, своїм високим розумом так, що поки маєш гетьманство, доти й життя (?)...», – зауважували вони, – тому не тільки боїшся її (Орау. – Авт.) розсердити, але ж в цілому б і все християнство дозволив би віддати їй до неволі, засмакувавши в... душі гетьманство своє... Не добре вчинив гетьман наш запорозький, що, прихиливши частину України до пана дідичного короля його м-ті, залогамі ляцькими ґрунтовно обсадив забузські замки. Не слушно вчинило Військо Запорозьке, що християнським володарям

¹ Там само.

² Там само. – Арк. 215–216.

[панам] над залишками християн [яких ще не встиг віддати до татарської неволі] своїм старанням допустило владу. Але ж через це ані вірі святій кривди й приниження не сталося, ані вольностям військовим не вчинилося насилля. А ось, якби відбулося то в. м. п. батьківське старання за Вітчизну, то діждалися б значно нещасливіших часів, коли б під твою гарячу опіку ті замки не ляхськими, а турецькими військами залишалися б обсадженими. І не християнські володарі [пани], а зичливий до Християнської віри бусурманин, якому душу і тіло за гетьманство віддав, над християнством панував би»¹.

Якщо поляки, відзначали автори листа, беруть податки з підданих, то «турчин з діток християнських брав би десятину, як люди бджіл. Тоді б вольності військові були, коли б чоловік розраховувався не майном, а власними дітками. Тоді б то збільшення церков Божих було, коли б залишалися без дахів і хрестів, як це є у самому Царгороді». Запорожці закликали гетьмана відмовитися від пошуків турецького підданства, попереджаючи, що «і сам потім начебто з пекельної пашеки видертися б не зміг», і зверталися до нього, щоб «не добившись силою сповнення задумів своїх, неприязних Вітчизні і всьому Війську Запорозькому, перестав нас спокушати листами». У документі зазначалося, що запорожці могли б пристати на пропозицію гетьмана, якби, «об'єднавши сили наші з в. м., такий мали б пожиток з татар, який з християн, за твоїм дозволом, мають татари». Але коли нам «таку ж обіцяєш винагороду, як свому серденятському війську, що не з власної своєї шкатулки, але з кривавої людської і прокльонами тобі самому і твоїм помічникам, набутої праці, бо працюючого обдираєте, серденят одягаєш задля свого гетьманства, тоді такої не хочемо зарплати». Спростовуючи висунуте П.Дорошенком обвинувачення у розподілі М. Ханенком із старшиною 6 тис. червоних золотих, переданих Варшавою для запорожців, автори листа пропонували припинити «брехню» й облишити спроби «посварити нас з гетьманом нашим»².

Гнівно докоряючи Дорошенку за союз із татарами, вони зазначали: «Пам'ятаємо, що в. м. до нас на Кіш писав», що коли відступимося Орди, можемо розраховувати на укладення угоди з Військом Запорозьким. Проте, при цьому тоді «писав з обманливою покірністю, а сам з кримцями згоди шукав, бо, як тільки ми відступилися Орди, відразу ж в. м. до неї, як до міцного муру прихилився». Опоненти закидали П. Дорошенку, що на гетьманський уряд «поблагословив» його Каммамбет-мурза, а за скарби небіжчика І. Брюховецького він купив «санджаки для себе», переконували

¹ Там само. – Арк. 216.

² Там само. – Арк. 216–217.

відмовитися від «поганської протекції» й «поклонитися королю», а тоді, побачивши «твою прихильність і покору», М. Ханенко «дані собі від й. к. м. клейноди і знаки військові охоче покладе і після братерського об'єднання з нами всіма й військо коронне без труднощів відступить. І тоді Військо або в. м., або кого полюбить, на той гетьманський уряд обере»¹.

Немає сумніву в тому, що більшість із висловлених нарікань, докорів і обвинувачень мала під собою цілком реальні підстави. Насамперед це стосується тих, що торкалися насильств із боку татар. Однак слід нагадати, такі ж самі ексцеси мали місце й восени 1658, у 1660–1670 рр., коли татари виступали союзниками запорожців у боротьбі П. Суховієнка й М. Ханенка супроти правобережного гетьмана. Це була неминуча тогочасна розплата за отриману від Кримської і Нагайської орд військово-політичну допомогу, незалежно від того, хто (починаючи від Б. Хмельницького) нею користувався. І Петро Дорошенко не був у цьому винятком. Не додали йому авторитету й розправи над потенційними претендентами на булаву, особистими недругами та непокірним населенням, яких він віддавав у неволю татарам чи туркам (слід відзначити, що безпосередніх свідчень джерел про це збереглося вкрай мало). Водночас впадає у вічі те, що автори листа основну провину гетьмана вбачали у його орієнтації на Туреччину, а головну ваду – в надмірному владолюбстві, натомість жодним словом не обмовилися про його державотворчі зусилля. І не тому, що поділяли його політичну програму, а найімовірніше, саме через власну відмову від засадничих принципів державної ідеї. Складається враження, що вони й далі дотримувалися традиційної запорозької ідеології захисту православної віри й козацького автономізму, ігноруючи політичні завоювання революції.

Після кількох сутичок П. Дорошенко зняв облогу Ладижина і цілком несподівано для противника переправився під Скибинцями через Південний Буг та атакував м. Тростянець, де розташовувалася потужна залога в складі 15 польських корогв і підрозділів піхотинців та 300 запорожців². Бої розпочалися 24 грудня і продовжилися наступного дня. Очікуючи штурму, командир залоги поручик Казімеж Павловський розпорядився для кращої оборони замку поспішно звести укріплення з возів і насипати вали («пригородок»). Це було зроблено вчасно. Вночі 26 грудня гетьман розпочав приступ силами українців, татар і турків, який тривав увесь день. Відразу ж було захоплено місто. До рук атакуючих потрапили майже всі коні й вози з фуражем, продовольством і амуніцією (у розпорядженні

¹ Там само. – Арк. 217.

² БЮ. ВР. – Спр. № 2287/II. – Арк. 25–25 зв.: БН. ВМФ. – № 24713; Wagner M. *Wojna...* – S. 83.

жовнірів залишилося тільки 40 коней та 6 возів)¹. За даними коменданта Шаргорода поручика Яна Прушковського, «поміж наших постало замішання, так що возів і коней впровадити до замку час не дозволив, з душами лише від парканів відперті із значною поразкою, оборонною рукою відходили до замку». Осівши у ньому (там зібралось 700 осіб) та «пригородку», жовніри, козаки і міщани відбили три сильні штурми дорошенківців та їхніх союзників. Відчутними виявилися втрати обложених: лише «товариства» (окрім міщан, драгунів та обозної «челяді») було вбито й поранено 150 осіб, полягло також 55 запорожців². Щоправда, чимало загинуло й тих українців і татар, які штурмували ворожі укріплення. Щоб уникнути подальших значних утрат, П. Дорошенко відмовився від проведення потужних приступів, перейшовши до облоги (йому було відомо від полонених про гостру нестачу в місті боєприпасів і води). Вона тривала до 30 (31?) грудня. Одержавши відомості про зосередження польських підрозділів під Ладижином, які готувалися до походу під Тростянець, гетьман відвів свої війська від міста і через Бершадь вирушив до Чигирина³.

Через обмеженість джерельної бази важко з'ясувати причини, що спонукали гетьмана припинити наступальні операції. Навряд чи це сталося внаслідок загрози появи жовнірів (цього слід було очікувати). Припускаємо, що ухвалу такого рішення зумовили кілька факторів. Так, чималі втрати, яких зазнало татарське військо під Тростянцем⁴, вочевидь, спричинили небажання мурз продовжувати воєнні дії. Татари (їх налічувалося всього 5–7 тис.) рвалися до домівок, захоплюючи із собою здобич. Водночас облоги Умані, Ладижина й Тростянця наочно довели, що міщани, які боялися потрапити до кримського полону, не поспішали переходити на бік гетьмана, а для штурмів міст у нього не вистачало ані гармат, ані військової сили. До того ж ситуація ускладнювалася зимовою негодою. Не виключаємо також і того, що до П. Дорошенка надійшла інформація про появу в Чигирині паволоцького полковника, який претендував на булаву⁵. 2 березня 1672 р. у листі до Я. Собеського гетьман писав, що повернувся з-під Тростянця, зважаючи на прохання обложених «людей лицарських», і тим

¹БЮ. ВР. – Спр. № 2287/II. – Арк. 25 зв.; БМЧ. ВР. – Спр. № 399. – Арк. 264: БН. ВМФ. – № 11604; Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego. – S. 52; Wagner M. Wojna... – S. 83.

²БЮ. ВР. – Спр. № 2287/II. – Арк. 25 зв.–26; Grabowski A. Ojczyście.... – Т. II. – S. 159; Sikorski M. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie 1672. – Zabrze, 2007. – S. 77–78.

³БЮ. ВР. – Спр. № 2287/II. – Арк. 25–26; ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 204; Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 156–157, 159–161.

⁴БЮ. ВР. – Спр. № 2287/II. – Арк. 25 зв.; Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 160.

⁵Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 161.

самим, «пам'ятаючи Бога і запрягнути з в. м. п. (Я. Собеським. – Авт.) приязнь, врятував їх від згуби». Далі він зазначав, що, не сумніваючись у «ласці в м. м. п.», не тільки подарував обложеним життя і свободу, але «і від подальшого продовження воєнних дій своїх й іноземних людей відвівши», уже вдарте повернувся від Південного Бугу, очікуючи на пропозицію миру¹. Важко сказати, однак, наскільки у своїх словах гетьман був щирим. Можливо, не маючи змоги продовжувати зимову кампанію, він, щоб виграти час до весни, вирішив продемонструвати власну миролюбність, сподіваючись на поновлення переговорів.

¹ БІО. ВР. – Спр. № 2287/II. – Арк. 33–33 зв.

РОЗДІЛ 7.

У СОЮЗІ З ПОРТОЮ ПРОТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ. БУЧАЦЬКЕ ФІАСКО

13 січня 1672 р. П. Дорошенко прибув до Чигирин¹. Дорогою він розпустив козацькі полки, а також відправив до домівок частину татар. Є відомості, що при цьому гетьман віддав у ясир населення кількох містечок (Соболівки, Тростянки?), «які відвоював у ляхів»². Водночас ті татари, що залишалися при ньому, отримали розпорядження розселитися по території Чигиринського, Корсунського, Канівського і Черкаського полків. Їх провідник Батирша-мурза осів у Корсуні³. Ще раніше П. Дорошенко суворо заборонив їм здійснювати напади на лівобережні поселення і брати там ясир. Тих же, хто порушував цей наказ, він, за свідченням Д. Многогрішного, звелів розшукати і «голих бити батогами, водячи по табору»⁴. Двом татарам, які у пошуках фуражу для коней відправилися на лівий берег Дніпра, «відрізали вуха». Російський розвідник стрілець Стенька Прокоф'єв повідомляв голові стрільців у Батурині Григорієві Неїлову: «... заборона де у нього Дорошенка сувора, щоб ніхто на цей бік Дніпра ні для чого не переїжджали і малоросійських міст жителям жодної зневаги не вчиняли»⁵. Не виключено, що традиційна старшинська рада, яка збиралася на Водохреще (19 січня), розглянула питання про ставлення до турецьких підрозділів, які разом із татарами почали прибувати до України. Було прийнято ухвалу не дозволяти їм розташовуватися у містах, бо «лише де впустити Турка, і він засяде міста так, як

¹ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 625.

² Там же. – С. 628, 640.

³ Там же. – С. 623–625.

⁴ Там же. – С. 634.

⁵ Там же. – С. 641.

і Москва за Дніпром, і нам де їх з міст не вижити. А вирішили дати платню грошима...»¹.

Багато уваги взимку 1672 р. П. Дорошенко приділяв переговорам із Д. Многогрішним. У їх перебігу спостерігалося помітне похвалення. Обидва гетьмани підтвердили домовленість про досягнення перемир'я і визнання навзаєм легітимності влади відповідно над Правобережною і Лівобережною Україною. Не виключено, що П. Дорошенко намагався через Д. Многогрішного з'ясувати позицію Москви стосовно прийняття Правобережної Гетьманщини під царську протекцію на умовах діючих українсько-російських угод. Як засвідчував Г. Неїлов, лівобережний гетьман у розмові з ним недвозначно підкреслював, що «коли б де царська величність дозволив тієї сторони Дніпра гетьмана Петра Дорошенка прийняти під свою государеву високодержавну руку, і він би Дорошенко був на тому боці Дніпра гетьманом, а я б де на цій стороні; і Дорошенко би ту сторону від ворожих людей оберігав, а ця б де сторона у смироті і в тиші була, а на цю б сторону ворогів він Дорошенко б не допускав». За спостереженнями того ж таки Г. Неїлова, який безвиїздно перебував у Батурині, «гетьман де листується постійно з Дорошенком, і на банкетах де гетьман про Дорошенка п'є і його де Григорія змушує»².

Вочевидь, у лютому 1672 р. за сприяння Й. Тукальського П. Дорошенко вдалося врешті-решт схилити Д. Многогрішного до прийняття протекції Порти, що відкривало шлях до об'єднання козацької України. Як пізніше стверджували обозний Петро Забіла й судді Іван Самойлович та Іван Домонтович у розмові з піддядчим Максимом Алексєєвим, до Д. Многогрішного приїжджав чигиринський козак «від митрополита Тукальського зі Спасовим образом», і «Демко де цей образ у себе в хоробах при козаку цілував і на тому присягу вчинив, що йому Демку бути у підданстві у турецького султана і з ним Дорошенком в єдності». Потім лівобережний гетьман відправив з цією іконою до київського митрополита батуринського сотника Грицька. У Чигирині Й. Тукальський «прийняв у них образ, поклав на стіл, і запитував у свого козака: що ж там доброго робиться? І козак де йому сказав: все дав Бог добро, і гетьман Демко присягу вчинив, що бути в об'єднанні з Дорошенком і у підданстві у турецького султана. І Тукальський де батуринському сотнику говорив: давно б де було вам так добре вчинити, і в з'єднанні бути і заодно всім ворога бити, і у підданстві бути в одного пана, у турецького султана; а від московського де царя вам нічого доброго ні в чому чекати»³.

¹ Там же. – С. 640.

² Там же. – С. 644.

³ Там же. – С. 824–825.

За іншими даними, до Д. Многогрішного з іконою від митрополита їздив Семен Тихий; на ній лівобережний гетьман і склав присягу, за припущенням Ю. Мищика, «на вірність союзу з Дорошенком»¹.

Д. Многогрішний наважився на цей крок, оскільки розчарувався у політиці Москви, яка, на його думку, ігнорувала інтереси Лівобережної Гетьманщини, зокрема, не оберігала її територіальної цілісності («великий государ зволив віддавати землі нашої потрохи» полякам, насамперед у прикордонному районі р. Сож), не захищала околиць Києва й володіння монастирів від нападів Я. Пива, відповідно до договору з Польщею повернула їй Київ та інші правобережні міста тощо. Не могли не насторожити його й чутки про те, що цар хоче передати булаву київському полковникові Костянтину Солонині. Як зазначав Г. Неїлов, «гетьман, почувши ті слова, що начебто на його місце гетьманом Солонина, і він де гетьман пив непомірно, і сердитим був тривалий час, і з ним Григорієм не розмовляв і до себе не закликав, і п'яний полковника Дмитряшку порубав шаблею у себе у світлиці і нині лежить від ран хворим у Батурині. А в інший час був п'яним і бив по щоках і топав [ногами] і хотів убити шаблею суддю Івана Домонтовича; а він де Григорій у нього насилу шаблю відняв і рубати його не дав, і гетьман його Григорія лаяв і називав його москалем... і нині його гетьмана вся старшина боїться погляду і розмовляти про жодні справи не сміють, що гетьман став до них надмірно жорстоким... тільки де кому промовить слово і за шаблю [хапається] спуску нікому від нього немає найменшого»². Втрачаючи підтримку серед старшини й не маючи її серед козацтва, Д. Многогрішний, який підозрював Москву у намірі позбавити його булави, сподівався утриматися на гетьманстві за допомогою П. Дорошенка. Запорукою тісної співпраці з правобережним гетьманом мав стати шлюб його племінника Михайла з донькою П. Дорошенка³.

Не вдавалося П. Дорошенку нейтралізувати негативних для політичної стабільності в Правобережжі наслідків обрання М. Ханенка гетьманом. Запорожці й городові козаки (переважно Брацлавського полку), як продемонстрували військові події, не поспішали переходити на його бік, хоча, всупереч сподіванням М. Ханенка, вони також не виявляли особливого заповзяття в обстоюванні інтересів свого висуванця й утвердженні у Брацлавщині польської влади. Сам новообраний гетьман не особливо

¹ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 724; Мищик Ю. Чигирин – гетьманська столиця... – С. 195.

² Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 631–644; Костомаров Н. И. Руина. – С. 179–182; Матвеев П. А. Батуринский переворот 13-го марта 1672 года (Дело гетмана Демьяна Многогрешного) // Русская старина. – 1903. – № 10. – С. 132–135.

³ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 752.

покладався на запорожців, які перебували з ним у Ладжині. Як повідомляли 28 грудня з Могилева-Подільського, він взяв до себе полк Жебровського і кілька гармат, «своїм не дуже довіряючи»¹. Є також свідчення, що на початку січня жовніри скаржилися на те, що козаки М. Ханенка «йти нам на допомогу не хочуть...» і по містах разом із міщанами «будуть триматися тієї сторони, яка сильніша»².

Королівські офіцери висловлювали побоювання, що після того, як жовніри залишать українські поселення, запорожці можуть змінити своє ставлення до Польщі³. Адже чимало з них сподівалося отримати від Речі Посполитої платню, бо були «голодні і голі повністю»⁴. Її затримка (частина коштів надійшла лише на початку лютого; щоправда, в кінці січня рада сенаторів ухвалила послати М. Ханенку ще 1 тис. червоних золотих і на таку ж суму сукна для одягу⁵) посилювала в їх середовищі розчарування своїм гетьманом. Запорозький козак Пронка Семенів, який ніс службу в Ладжині, побував у татарському полоні, а після втечі з нього розповідав на Січі, що запорожці «не хочуть бути у підданстві у королівської величності: були вони де у підданстві у королівської величності, і їм де від королівської величності зарплати жодної не було», отже навесні запорожці «від Ханенка і від Сірка всі розійдуться по містах, а з ними де бути не хочуть»⁶.

М. Ханенко не міг не враховувати непевності свого становища, тому домагався коштів для утримування вояків, а також направлення до України додаткових сил. Ще в грудні він відправив послів до Варшави, які, окрім усього іншого, мали попередити: якщо протягом двох тижнів на допомогу не підійде 10 тис. жовнірів, то «вони не зможуть інакше рятуватися, й змушені будуть, так як і Дорошенко, подумати про себе»⁷. Запорозький гетьман переконував польського регіментаря у необхідності зміцнити залогами найближчі до Ладжина міста⁸. Водночас він почав усвідомлювати, що без підтримки населення Правобережної Гетьманщини, насамперед городового козацтва, йому не усунути П. Дорошенка від влади.

Показово, що в той час радикалізуються вимоги запорожців до Речі Посполитої. На М. Ханенка покладалися зобов'язання домагатися від

¹ БЮ. ВР. – Спр. № 2287/ II. – Арк. 25.

² Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 753–754.

³ БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 40.

⁴ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 368. – Арк. 73 зв.

⁵ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 368. – Арк. 73; Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 657.

⁶ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 647–648.

⁷ АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. № 155/181. – Арк. 309; *Diariusz sejmku zwyczajnego 1672 roku / Oprac. K.Przyboś. – Kraków, 2007. – S. 13.*

⁸ БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 89 зв.

Варшави повної ліквідації унії; збільшення чисельності Війська Запорозького до 50-ти тисяч осіб; заборони, щоб «нога жовніра польського в Україні не ставала»; зарахування «до полків українських козаків» Подільського полку та проголошення Могилева «прикордонним українським містом» тощо¹.

За таких обставин новообраний гетьман був змушений скоригувати власні політичні погляди. Відмовившись від обстоювання козацької «станової автономії», він перейшов на позиції державного автономізму козацької України. Аналіз змісту його «Інструкції» від 26 січня 1672 р. посольству на сейм дає підстави стверджувати, що нова програма значною мірою ґрунтувалася на ідеях, сформульованих П. Дорошенком. Зокрема, в її пунктах зазначалося, що головною причиною «нещасної війни» були жорстокі релігійні переслідування й «потопання ... прав, вольностей і свобод» українців. Посли уповноважувалися порушити клопотання, щоб сейм ухвалив рішення, згідно з яким «віра Руська старожитна своїми тішилася вольностями». Лише це могло стати запорукою подальших домовленостей щодо підданства Війська Запорозького королю й Речі Посполитій.

Православні мали отримати можливість вільно будувати на території Корони Польської і Великого князівства Литовського нові церкви та монастирі, відновлювати старі; також належало відібрати в уніатів і повернути їм бенефіції церковних володінь. Висувалася вимога обмежити втручання католиків у справи православної єпархії та дозволити «посполитому народу», згідно із православною традицією, відправляти публічні релігійні церемонії тощо. Маєтності руського духовенства й монастирів підлягали звільненню від жовнірських постоїв, а також від панщини, чиншів, десятин тощо, а православний клір і ченці мали користуватися усіма вольностями, якими користується «духовенство костюлу Римського». Київський митрополит мусив обиратися духовенством і руською шляхтою, а також «українними людьми вищими і посполитими обох станів»; для нього, а також луцького, львівського і перемишльського єпископів передбачалося добитися дозволу засідати в сенаті.

У Києві, «відповідно до давньої обіцянки Р. П-тої», слід було заснувати академію, де «латинською, грецькою й руською мовами Русь повинна навчатися і користувалася б такими вольностями, як і Краківська»; ставилося питання про функціонування гімназій, шкіл латинських і руських, друкарень не лише в Києві, а й в інших містах України;

Висувалася вимога залишити «Військо Запорозьке Низове і Городове» при традиційних вольностях. Щодо козацьких промислів, то їх

¹ Там само. – Арк. 94–94 зв.

заборонялося обкладати податками. Козаки мали одержати дозвіл на вільне проживання «у воєводствах Київському, Брацлавському і Чернігівському як у володіннях й. к. м., так і в шляхетських, духовних і світських». Адміністративний устрій повинен традиційно засновуватися на полково-сотенній системі, якою передбачалося існування Чигиринського, Черкаського, Канівського, Київського, Паволоцького, Уманського, Кальницького, Брацлавського та Подільського полків. Слід було визначити чисельність Війська Низового, «яке там має постійно залишатися», і розміри річної платні; дозволити запорожцям організувати морські походи.

Від короля вимагалось надати амністію не тільки запорозьким і городовим козакам, але й «посполитим людям всілякої кондиції і шляхті, котра горнулася й горнеться до Війська Запорозького».

Козацькі вдови (за винятком тих, які вийдуть заміж за посполитого) мають «по своїх чоловіках з Війська Запорозького» користуватися традиційними козацькими вольностями.

Гетьман брав на себе зобов'язання, згідно з розпорядженням короля, вирушати з Військом Запорозьким проти ворога «на захист маєстату панського».

Війську коронному «задня зимового хліба» заборонялося «входити до України» без вагомих на те причин; воно могло з'являтися там лише з оборонною метою; слід було також скасувати усі кадуки¹ козакам, покаяній шляхті, «духовенству релігії Руської».

Спеціальним привілеєм передбачалося залишити за гетьманською булавою Чигиринське староство; збирати на користь гетьмана «по всій Україні» індулгу й евекту; передати Лисянське староство «військовій арматі», а також затвердити за Військом Терехтимирів з монастирем і «військовим шпиталем» та різні бенефіції, надані королями представникам із Війська Запорозького «за вірні заслуги й відважні військові справи».

М. Ханенко звертався до урядових структур Варшави з вимогою докласти всіх зусиль для підпорядкування польській владі правобережної частини України, поки П. Дорошенко ще «в силу не ввійшов».

Посольству також доручалося порушити клопотання про розв'язання майнових справ покійного Іскрицького та особистих фінансових справ обраного запорожцями гетьмана, зокрема, питання про повернення йому з володінь П. Тетері 2 тис. червоних злотих².

¹ Кадук – виморочна спадщина; за ухвалою 1588 р., якщо по небіжчику не залишалося рідних, ближчих ніж у 8-му коліні, то спадщина через 1 рік і 6 тижнів переходила у володіння короля.

² АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 346 зв.–349.

Отже, зміст «Інструкції» засвідчує значно більшу рішучість М. Ханенка та його однодумців в обстоюванні інтересів козацької України, ніж це передбачалося Острозькою угодою. На відміну від П. Дорошенка, вони не висували вимог установаження визначених державних кордонів та фактично ігнорували питання повернення шляхти та урядників до володінь, однак наполягали на обмеженому (лише на випадок загрози ззовні) перебуванні польського війська на українській території; традиційно порушували вимоги скасування унії, урівняння православної церкви з католицькою, розвитку української вищої і середньої освіти тощо. Я. Собеський мав відомості, що, окрім «Інструкції», це посольство (у складі уманського полковника Петра Безпалого, запорозького полковника Івана Донця, генерального писаря Івана Марковича, брацлавського полковника Павла Лисиці та ін.) везло з собою й листа запорожців, який містив уже згадувану нами політичну декларацію. Отже, не випадково великий коронний гетьман у своєму відомому вотумі від 19 лютого до сейму констатував: «і Ханенко чи точніше Запоріжжя того ж, що і Дорошенко і ледь чи не більше від нього, від Р. П.-тої вимагає, як це видно зі свіжого листа, з Запоріжжя до Ханенка писаного...»¹.

Далеко не просто склалися відносини П. Дорошенка зі своїми союзниками татарами. Не виключаємо, що в третій декаді січня з Криму підійшли нові чамбули, які вимагали платні. Однак для того, щоб розраховатися з ними, коштів у скарбниці не було. Спрямувати татар на Лівобережжя означало б поставити під удар досягнуте порозуміння з Д. Многогрішним. А відтак гетьман змушений був підтримати пропозицію нурадин-султана Сафа-Гірея й мурз (її було ухвалено 31 січня на раді, що відбулася в околицях Корсуня) про спільний похід татар і козаків у Волинь, Полісся, Галичину. Участь у ньому мали взяти Канівський та Торговицький полки на чолі з А. Дорошенком, серденятський полк Кіндрата Жеребила й усі «охочі козаки» з інших полків (усього близько 3 тис. осіб). 10 лютого вони, розділившись на три з'єднання, вирушили по здобич². Найбільше з них (близько 6 тис. осіб) під проводом Сафа-Гірея та А. Дорошенка стало кошем під Бердичевом, звідкіля чамбули грабували поселення й брали ясир на значній території Волині й Полісся (дійшли аж до Дубна й Прип'яті). Друге відправилося до Степані, третє – до Вишнівчика та інших міст. Однак сильні сніговали й хурделиці, а також польські залоги перешкодили їх появі у межах Подільського воєводства й Тереховельського повіту Руського воєводства. Коли татари

¹ БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 94.

² Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 640, 655–656, 658–659.

поверталися з ясирем, польські корогви під проводом ротмістра Адама Тшецицького, князя Олександра Заславського-Острозького, Станіслава Вижицького та інших офіцерів завдали їм поразки у боях неподалік Дубна, тричі під Старокостянтинівом, Грийовом (Грицевом?) та в інших місцях¹. Особливо не пощастило чамбулам Сафа-Гірея, які, довідавшись про успіхи поляків, почали спішно відступати. Через лютий холод і голод («майже два тижні ані вони, ані коні нічого не їли») татарське військо дорогою зазнало значних втрат. За визнанням нурадин-султана, загинула третина рядового складу і 8 мурз. Залишилася тільки тисяча вершників, решта ж татар гнали коней поперед себе, або взагалі «йшли піхотою»². Більше пощастило чамбулам Кантемир-мурзи, яким з-під Степані вдалося з ясиром добратися до Білоцерківщини³.

Повернувшись із походу, татари почали домагатися від гетьмана, щоб їм було дозволено розташуватися на постій у населених пунктах Правобережжя. П. Дорошенко віддав розпорядження полковникам задовольнити клопотання мурз. Проте міщани і значна частина козаків Корсуня, Паволочі, Богуслава та інших міст, не бажаючи віддавати їх на поталу татарам, на початку березня відмовилися впускати тих на зимові лежкі. Коли ж у Паволочі й Корсуні старшина спробувала наполягти на виконанні гетьманського наказу, козаки збунтувалися. За інформацією джерел, під час заколоту було вбито корсунського полковника Кандибу (за іншими даними, Ганібіла), корсунського писаря та паволоцького полковника Гамалію (можливо, Галика). Самі ж повстанці звернулися по допомогу до М. Ханенка і Я. Пива⁴. Цей виступ не на жарт занепокоїв Сафа-Гірея, який наказав мурзам залишити козацьку Україну.

Однак відхід татар помітно погіршував становище П. Дорошенка, який де-факто залишався наодинці з козаками М. Ханенка, Запорожжям та польським військом. Тому гетьман намагався під час нелегкої розмови переконати Сафа-Гірея залишити при ньому хоча б дві тисячі вояків, «на що нурадин-султан і слова не промовив і в гніві між собою роз'їхалися»⁵.

¹ АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухой. – Спр. № 155/181. – Арк. 309–311; БІО. ВР. – Спр. № 2287/II. – Арк. 27 зв.; БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 368. – Арк. 111; Jerlicz J. Op. cit. – Т. II. – S. 183; Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego. – S. 52; Sikorski M. Op. cit. – S. 86.

² АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухой. – Спр. № 155/181. – Арк. 311.

³ Там само.

⁴ АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухой. – Спр. № 155/181. – Арк. 212; БІО. ВР. – Спр. № 2287/II. – Арк. 28 зв.; БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 474; Мицик Ю. А., Степенькін С. Ю. Корсунщина козацька. – С. 79.

⁵ АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухой. – Спр. № 155/181. – Арк. 312.

Саме з того часу виразно окреслилася тенденція щодо втрати П. Дорошенком популярності серед місцевого населення. Попри те, що гетьман не припиняв пересилати універсали із закликом підтримати його, симпатії козаків та поспільства почали схилитися у бік супротивника¹. Чимало людей, рятуючись від лихоліття воєнного часу, переселялося у Лівобережжя. Щоб зупинити цей процес, гетьман розсилав грізні накази полковим органам влади не пропускати переселенців за Дніпро. Так, на початку березня він знову суворо наказував черкаському полковникові, «жибите на всіх шляхах в полку своїм найдуючихся уставичную міючи сторожу, жадного живого духа, опріч купцов, на тамтюю сторону прочан не пускали; а міли би над наш заказ силаувати, теди маетки і всю худобу у такових одбирати, самих зась до вязеня брати позваляєм і розказуєм»². Однак переселення людей зупинити не вдавалося.

Спробуємо з'ясувати, чи були спроможними польські підрозділи й М. Ханенко завдати в такій ситуації П. Дорошенку вирішального удару й позбавити його влади? Ми вже відзначали вкрай важке становище жовнірів наприкінці 1671 р., коли вони масово залишали зимові лежі. Тростянецька акція П. Дорошенка справила на них гнітюче враження. Як писав львівський підстолай Марцин Замойський у листі до регіментаря київського хорунжого С. Вижицького, «часу немає писати, тільки плакати [хочеться] на таке пролиття крові, яке трапилося з нашими братами у Тростянці»³. Однак С. Вижицький не сумнівався у тому, що якби український гетьман вирішив продовжувати наступ, то й інші міста довго не протрималися б. Розгублені жовніри залишали менш укріплені поселення й відступали до краще уфортифікованих міст. Так, із Ямполя вони відійшли до Могилева-Подільського, з Кам'янки-Дністрової до Рашкова, Черніхівців (Чернівців), Шебрів (Сербів?). Прохав у регіментаря негайної допомоги й М. Ханенко. У таких умовах С. Вижицький не приховував того, що якщо не станеться «швидкого порятунку, напевне всі загинемо»⁴.

Таким порятунком для поляків стало рішення П. Дорошенка припинити наступальні операції й повернутися до Чигирина. Однак багато з них продовжували, за визнанням Я. Прушковського, безсоромно втікати «до Польщі»⁵. Не довіряючи С. Вижицькому, збунтувалися жовніри майже 20 корогв. Вони зібралися у Могилеві й 28 січня утворили конфедерацію. Маршалком був обраний Я. Замойський. На початку лютого військо

¹ Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676 // Materiały do dziejów... – Warszawa, 1964. – Т. X. – Cz. 1. – S. 237.

² Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 392.

³ БВУ. ВР. – Спр. № 1958. – Арк. 40.

⁴ Там само.

⁵ Grabowski A. Ojczyście.... – Т. II. – S. 160.

конфедератів вирушило до Львова. На щастя для Польщі, Я. Собеський зумів переконати його керівництво повернутися з-під Будзанова до місць своєї дислокації «в Україні»¹. Цей захід, безперечно, відіграв вирішальну роль в утриманні під польським контролем у наступні місяці Брацлавщини, збереженні, а згодом й зміцненні позицій М. Ханенка².

Прибувши у кінці лютого до Летичева, новий регіментар Станіслав Кароль Лужецький розпочав готувати похід проти татар, які розташувалися під Немировом, а також серденят і козаків кальницького полковника Василя Лобойка, що стояли у місті залогою. Він розпорядився, щоб польські підрозділи, включно з тими, які перебували на теренах Волині, зібралися на 19 березня до його табору. До речі, прохав С. Лужецького мобілізувати сили для наступу й М. Ханенка³. На його бік перейшов відомий у Поділлі полковник – соратник і кум О. Гоголя Іван Кияшко. Він у присутності М. Ханенка присягнув на вірність королю й Речі Посполитій і був призначений замість М. Зеленського подільським полковником. Прибувши спочатку до Озаринців, а пізніше Чернівців, І. Кияшко приступив до формування з добровольців полку для служби королю⁴. Отже, на середину березня 1672 р. для С. Лужецького й М. Ханенка склалися сприятливі обставини, щоб перейти у наступ проти позбавленого на той час татарської підтримки П. Дорошенка.

Зі свого боку, гетьман, згорнувши воєнні дії під Тростянцем, вочевидь, сподівався спокійно перечекати важку зимову пору. Навесні, коли очікувалася військова допомога від Порти, він планував переломити на свою користь хід війни з Річчю Посполитою. На жаль, зміст його переговорів зі Стамбулом, які тривали весь той час, залишається невідомим⁵. Не виключаємо, що П. Дорошенко все ще сподівався на мирне розв'язання польсько-турецького конфлікту. До речі, на думку Я. Волінського, Стамбул, вважаючи, що демонстрацією готовності до війни змусить Варшаву утриматися від ворожих акцій проти українського гетьмана, водночас не поспішав рішуче «спалювати всі мости до можливого порозуміння з Річчю Посполитою»⁶.

¹ БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 89 зв.–90; № 1958. – Арк. 40 зв.; БІО. ВР. – Спр. № 2287/ІІ. – Арк. 27 зв.–28; БІАН (Краків). ВР. – Спр. № 368. – Арк. 78 зв., 98 зв. – 100 зв.; 1070. – Арк. 454 зв; Wagner M. Wojna... – S. 188–191.

² БВУ. ВР. – Спр. № 1958. – Арк. 41.

³ БВУ. ВР. – Спр. № 1958.. – Арк. 41; БІО. ВР. – Спр. № 2287/ІІ. – Арк. 28 зв.; БІАН (Краків). ВР. – Спр. № 368. – Арк. 132; № 1070. – Арк. 474.

⁴ БІО. ВР. – Спр. № 2287/ІІ. – Арк. 28 зв. – 29, 31; БІАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 474.

⁵ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 405.

⁶ Woliński J. Oblężenia Kamieńca w 1672 roku // Woliński J. Z dziejów wojen polsko-tureckich. – Warszawa, 1983. – S. 23–24.

Отже, вочевидь, не випадково, добре знаючи таку позицію протектора, П. Дорошенко 5 лютого написав М. Вишневецькому досить миролюбного листа, в якому, однак, нагадував про виявлене польською стороною нехтування інтересами України. Він дорікав за те, що «поза мене, давнього гетьмана, поза стародавнього Війська Запорозького» Варшава уклала угоду з «низовим свавільництвом», проголосивши іншого, «всім нам неприятеля», гетьманом. Власне, це й підштовхнуло українців до «останнього відчаю»¹.

1 березня П. Дорошенко відповів на лист білоцерківського коменданта Я. Льобеля, в якому, нарікаючи на дії жовнірів білоцерківської залоги (зруйнування Білої Церкви й поселень Білоцерківського полку, напади на Насташки, Васильків, Сеняву тощо), підкреслював своє прагнення до «жаданого миру»². Наступного дня гетьман звернувся з листом до Я. Собеського, в якому зазначив, що через те, що він «чекає й не може діждатися, а дай Боже діждатися, миру швидко й добре укладеного», з власної ініціативи, аби запобігти кровопролиттю, зняв облогу Тростянця й відмовився від подальшого наступу. Український володар булави ставив перед великим гетьманом коронним пряме запитання: «Чого маємо сподіватися»? Він намагався схилити Я. Собеського до думки, що «поки ще є хоч трохи часу», обом сторонам варто дбати про мир, «бо чим далі в ліс, тим більше дерев». Однак при цьому нагадував: «... допоки тутешніх країв від білоцерківської залоги і від розбоїв Пива Україна не буде звільнена, до того часу не зникне бажання [вдаватися] до іноземних людей (тобто татар. – Авт.)»³.

19 лютого до великого коронного гетьмана з Чигирина написав листа й М. Рачковський. Він наголошував, що варто докласти всіх зусиль, «аби настав спокій, щоб не розпалювати вогнища, яке понад двадцять і кілька років горить внутрішньою війною у Вітчизні, але краще гасити його». Польський резидент радив негайно направити посольство до Чигирина й приступити з П. Дорошенком, якрий «щиро зиче собі миру», до переговорів, поки не розпочалася «воєнна пора», і «не дивлячись на ціну», щоб «ми могли спокійно виспатися за українською стіною». При цьому винуватцем непорозумінь і перешкодою на шляху їх мирного врегулювання М. Рачковський вважав М. Ханенка, який отримав від короля «більше пошанування», ніж П. Дорошенко⁴.

Як реагувала польська політична еліта на ультиматум Порти вивести війська з Брацлавщини й залишити у спокої козацьку Україну? Чи зазнала

¹ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 368. – Арк. 147 зв.

² БЮ. ВР. – Спр. № 2287/II. – Арк. 33; БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 368. – Арк. 142 зв. – 143.

³ БЮ. ВР. – Спр. № 2287/II. – Арк. 33–33 зв.

⁴ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 368. – Арк. 141 зв. – 142.

змін її позиція щодо способів розв'язання української проблеми? 10 грудня 1671 р. турецький посол (чауш Ахмед) передав польським урядовцям (вочевидь, через підканцлера) лист султана і візира від 3 жовтня з вимогою визнати протекцію Порти над П. Дорошенком та «народом козацьким» і припинити воєнні дії, інакше в Стамбулі політику Речі Посполитої розцінюватимуть як таку, що спрямовується на розрив «миру й договору»¹. Проте вже 7 січня рада сенату прийняла ухвалу, згідно з якою Я. Собеський мав розіслати жовнірам свої універсали з наказом негайно повернутися на місця своєї дислокації. Рада також обіцяла йому «швидку допомогу з воеводств, надіслання королем власної гвардії й угорської піхоти»².

Сейм, який розпочав роботу 26 січня, чимало уваги приділив розгляду питань оборони Речі Посполитої (про можливість турецького нападу попередив 29 січня його учасників канцлер Ян Лещинський), проте не прийняв жодних ухвал стосовно їх практичної реалізації. Зайняті внутрішньополітичними чварами (королівський двір та його прихильники заповзято боролися з мальконтентською опозицією), сенатори й шляхта явно недооцінювали масштабів загрози. Не були навіть обговорені пропозиції великого гетьмана, спрямовані на пошук оптимального варіанта для залагодження конфлікту з козацькою Україною. Оскільки 14 березня засідання сейму виявилися зірваними, то і клопотання посланців М. Ханенка, і пропозиції посольства П. Дорошенка (вони прибули відповідно 24 й 25 лютого)³ залишились нерозглянутими. На думку сучасного польського дослідника Г. Токажа, Річ Посполита, ставши на шлях антагоністичного протиборства з Портою, пропустилася фатальної політичної помилки. Вочевидь, значно доцільніше для неї було б порозумітися із султаном, перетворивши його на свого союзника у боротьбі з Москвою. А «спірними землями руськими (українськими. – Авт.) поляки могли б однак поділитися з турецькою державою»⁴.

Інтерес викликають роздуми Я. Собеського щодо визначення урядом Речі Посполитої своєї політики стосовно Порти й козацької України, ви-

¹ Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. X. – Cz. 1. – S. 230; Diariusz sejmu zwyczajnego 1672 roku. – S. 15 (пос. № 65); Wagner M. Wojna... – S. 173–174.

² Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. X. – Cz. 1. – S. 230–231.

³ Diariusz sejmu zwyczajnego 1672 roku. – S. 3–137; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 405; Korzon T. Dola i niedola... – Т. III. – S. 83–108; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 315–317; Sikorski M. Op. cit. – S. 97–98; Stolicki J. Przed upadkiem Kamieńca. Opinia publiczna wobec zagrożenia miasta // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego. Prace Historyczne. – Kraków, 2003. – Z. 130. – S. 124–126; Wagner M. Wojna... – S. 175–180; Wimmer J. Wojsko polskie... – S. 166–167; Wójcik Z. Jan Sobieski 1629–1696. – S. 182–183.

⁴ Tokarz G. Polska szlachecka analiza geopolityczna. – Wrocław, 2008. – S. 123.

кладені у вже згадуваному нами листі («вотумі») на сейм від 19 лютого. Великий коронний гетьман вважав, що існувало три варіанти виходу зі скрутною ситуації, які вимагали «мудрого й гострого обговорення, швидкої хвали, наступного негайного виконання». Перший спосіб, на його погляд, був доволі небезпечним, оскільки він лише на певний час відстрочував загибель Речі Посполитої. Цей варіант передбачав погодитися на всі вимоги турецького султана, зректися України, окресливши тим самим нові кордони імперії. Адаже може статися, що «владики чи попи, або хтось інший з релігії чи схизми грецької, взявши за привід яку-небудь обтяжливість, захочуть піддатися під протекцію Порти і заміряють краю Руському кордон по Люблін і Краків, куди лише в цілому заходять імена й церкви Руські». І тоді «тиран (мався на увазі султан. – Авт.), ненаситний крові і душ християнських», піде тепер уже второваною дорогою протегування¹. Існувала ще одна небезпека: татари, «котрі споконвіку Україну називали своїм фільварком, більше б туди по ясир не ходили, бо то б уже була земля цезаря, пана їх. Усі тоді напади, без яких вони не можуть обійтися, спрямувалися б у краї Руські та Волинські, і так замість миру, утворили собі постійний неспокій»².

Другий шлях запобігти «такій важкій війні» – це «дозволити Дорошенку на все, чого він хоче», а М. Ханенка, як вірного й зичливого Речі Посполитій слугу, задовольнити й утримувати «до подальших послуг». Піти на поступки правобережному гетьманові варто хоча б тому, що «Україна намертво при ньому стала й відступитися від нього жодним чином не хоче, хоча бачить очевидну загибель свою і спустошення, як через наші війська, так і татарські. І хоча Дорошенко душами їх з так багатьох міст і містечок платить, видаючи їх татарам, все ж від нього жодним чином відступити не хочуть. І не тільки міста при ньому стоять, але й серденьята йому надзвичайно вірні, так, що жодного з-поміж них, стоячи під Кальником, не змогли мати за перебіжчика». Дорошенка не лише «цезар турецький взяв під свою протекцію, але й цар московський умислив при ньому стати». Я. Собеський підкреслював, що умови, які ставив останнім часом М. Ханенко, практично повторювали вимоги до Речі Посполитої правобережного володаря. Завжди під час комісії «з козаками найпринциповішими бували такі пункти: їхня чисельність і визначення кордонів (виокремлення) України, тобто, допоки булава гетьманів запорозьких мала сягати. Вже то і вони, як бачу, побачили, що то не досить вольностей, коли двоє одного можуть судити, бо не тільки судити, а й відлупцювати двом одного легше»³.

¹ БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 93 – 93 зв.

² Там само. – Арк. 93 зв. – 94.

³ Там само. – Арк. 94 – 94 зв.

Однак під булавою П. Дорошенка перебувала більша частина України. Тому перевагу з-поміж двох претендентів слід надати йому: «на все йому дозволити, аби повністю і в усьому зрікся протекції турецького цезаря». Тоді б, у разі нападу Порти, з'єдналися «козацькі сили з нашими, прикладом чого може слугувати Хотинська війна», а отже Україна «стала б стіною, об яку оперся тягар такої великої війни». При цьому Я. Собеський застерігав, що не хотів би такого варіанта, «коли б ми мали інший спосіб врятуватися, але я теж лише до часу й підшукання щасливіших і ліпших обставин дозволу на це хочу, не важко це в Україні щодо іншого варіанта. Це є Африка, в якій завжди з'являється щось нове...»¹.

Третій варіант, на його погляд, видавався «шляхетнішим за два попередніх». Він передбачав ретельну підготовку до війни «за святу віру і цілісність Вітчизни». Для цього належало вивести «у поле» всі наявні сили, визначити і виправити всі недоліки в організації війська, фортифікаційному будівництві, артилерійській справі. Теперішнє коронне військо є нечисленним, придатним лише для оборони захоплених в Україні міст, а на залог до Кам'янця може бути виділений тільки один полк. Однак у разі облоги в місті треба мати 5–6 тис. «доброї і вишколеної піхоти» і досвідченого коменданта, зміцнені фортифікаційні споруди та достатні запаси провіанту. Усі роботи з підготовки міста до оборони необхідно завершити у перші дні травня².

Отже, реально оцінюючи геополітичну й внутрішню ситуацію, Я. Собеський, попри суперечливість і непослідовність позиції, чи не єдиний з-поміж польської еліти допускав можливість визнання самостійності України під королівською протекцією. На думку великого гетьмана, зберегти за собою Україну було в інтересах Речі Посполитої, отже, вона «мусить йти на поступки щодо Козаччини, мусить між іншим погодитися на скасування Берестейської унії й збільшення чисельності Війська Запорозького»³. Відомо, що 27 березня Я. Собеський отримав листа від П. Дорошенка, в якому той засвідчував своє прагнення до порозуміння. Проте, на думку анонімного автора, в цьому своєму прагненні гетьман не був щирим, бо висував кондиції, «якими хоче повністю Р. П-ту з України витіснити»⁴.

Не звернувши уваги на пропозиції Я. Собеського, королівський двір після зриву сейму 23 березня відіслав турецького посла з листом М. Вишневецького султанові, в якому висловлювався протест проти необґрун-

¹ Там само. – Арк. 94 зв. – 95.

² БВУ. ВР. – Спр. № 1957. – Арк. 95 зв. – 96; Korzon T. Dola i niedola... – Т. III. – S. 101.

³ Wójcik Z. Jan Sobieski 1629–1696. – S. 184.

⁴ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 368. – Арк. 143.

тованого правовими засадами прийняття у підданство П. Дорошенка й України. У ньому наголошувалося, що Польща не порушувала укладених пактів, а восени минулого року ввела військо до замків, щоб стримати татарські напади. Король пропонував Мегмеду IV розглянути спірні питання на комісії¹. Отже, Варшава, відмовившись визнати протекцію Порти над козацькою Україною, фактично вставала на шлях війни. Для обговорення заходів, спрямованих на підготовку до ведення воєнних дій, король ухвалив скликати сейм².

Великі надії польський уряд покладав на успішне завершення переговорів із Росією. Проте вони виявилися марними. Так, 5-та стаття укладеного 9 квітня 1672 р. договору зобов'язувала Москву в разі нападу Порти на Річ Посполиту організувати проведення диверсійних акцій на суші й морі силами калмиків, ногайців і донських козаків. Якщо б виникла необхідність надання Польщі допомоги російським військом, володарі обох країн мали листовно домовитися між собою (ст. 7). Зі свого боку Москва зобов'язувалася «написати до султана й хана, відмовляючи їх від війни з Річчю Посполитою» (ст. 6), та заборонити універсалами сіверським козакам допомагати туркам і козакам П. Дорошенка (ст. 8). Не вдалося Речі Посполитій повернути собі Києва, який мав залишатися у складі Росії (ст. 4) до скликання (у червні 1674 р.) нової комісії³. По суті, це означало, що Польща залишалася наодинці із сильним противником. Однак замість того, щоб шукати компромісних варіантів для порозуміння, вона продовжувала провокувати Порту на розв'язання української проблеми шляхом збройного конфлікту.

Відіславши посольство до Варшави (воно мало клопотатися про матеріальну підтримку запорозьких козаків і старшини, направлення війська до України, надання притулку біженцям із Молдавії після невдалої спроби бояр Міхала Гінкула й Апостола Дурака усунути від влади Григора Дуку тощо⁴) і скоординувавши свої плани з С. Лужецьким, в останній декаді березня М. Ханенко перейшов у наступ, який підтримали й польські корови. Останні вже раніше атакували Немирів і змусили В. Лобойка відступити до Кальника⁵.

Дізнавшись від кальницького полковника про поновлення воєнних дій, П. Дорошенко наказав йому «боронитися» до кінця, погрожуючи

¹ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 368. – Арк. 143 зв. – 144; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 324.

² Stolicki J. Przed upadkiem... – S. 126.

³ Флоря Б. Н. Начало открытой османской экспансии... – С. 99–101; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 327; Wójcik Z. Między traktatem... – S. 296–300.

⁴ БЮ. ВР. – Спр. № 2287/II. – Арк. 35 – 35 зв.

⁵ АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. № 155/181. – Арк. 316.

«зносити вогнем і мечем» тих, хто б ухилився від боротьби з ворогом¹. На Правобережжі було проголошено мобілізацію². Найімовірніше, вийшовши з Ладжирина, М. Ханенко вирушив до Кальника в надії оволодіти найпотужнішим опорним пунктом П. Дорошенка у Брацлавщині. Як розгорталася подія під містом, джерела мовчать. Можемо лише констатувати, що Кальник залишався вірним гетьманові.

Щоправда, доля усміхнулася М. Ханенку там, де він того не очікував. Невдоволення міщан Умані постоем серденят (без сумніву, до нагнітання ситуації спричинилися прихильники М. Ханенка, яких тут було чимало, бо не один рік він провів на посаді уманського полковника) вилилося 18 квітня через банальний побутовий конфлікт у масове повстання. Докладний його опис залишив С. Величко (щоправда, він переніс саму подію на весну 1673 р.). Враховуючи унікальність його оповіді, яка в цілому підтверджується даними польських джерел, наведемо її повністю. «Коли ж підпилі Дорошенкові полковники їхали з того братського обіду в Умань на свої квартири, – читаємо у літописі, – то один з них, компанійський Силичич (наказний гетьман Михайло Суличич. – *Авт.*), потрутив конем на вулиці одного чи двох також підпалих чоловіків. За це інші люди, збоку, підпилі також, почали його лаяти, тоді він одразу кинувся на них із канчуком чи шаблею. Підпилі люди, побачивши те з усіх вулиць і завулків, одразу запалилися великим вогнем гніву і, схопившись хутко за дрюччя, кинулися на тих полковників. Полковники, побачивши ту на себе біду, розрізнилися. Жеребило подався вбік і сховався від убивства, а Силичич замкнувся в одному будинку на передмісті і хоча відстрілювався від людської навалності, однак не оборонився, його було забито з людьми, що були при ньому. Потім в Умані вдарено в дзвони на гвалт, і вся цілком Умань розгорілася лютим вогнем на Дорошенкових компанійців і сердюків. Побачивши це, компанійці добралися до коней і розпорхнулися зі своїх квартир, кому Бог зволив уникнути тодішньої своєї смерті. А сердюки, збігшись до купи, либонь добре боронилися супроти шаленої людської навалності, однак проти незмірної сили не могли оборонитися і всі були вбиті не без шкоди й для уманців. А полковника Жеребила на другий день знайдено і відіслано живцем до поляків та Ханенка»³.

За отриманими немирівським підстаростою відомостями, повстання уманців тривало «з обіду до вечора». Спочатку вони вбили наказного гетьмана Суличича, а потім розправилися із серденятами (частину їх лише

¹ Там само. – Арк. 317.

² НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 13474. – Арк. 21.

³ Величко С. Назв. праця. – Т. II. – С. 168.

обеззброїли). Вночі було «з вогнем шукано і знайдено» Кіндрата Жеребила, «найбільшого конфідента Дорошенка»¹. Запросивши до себе М. Ханенка, козаки Уманського полку і міщани Умані, зрікшись влади П. Дорошенка й підданства султанові, присягнули на вірність йому та польському королю. Текст присяги підписали новий уманський полковник Михайло Стефанович, городовий отаман Євстафій Тимофійович і вїйт Федір Григорович². Якщо вірити інформації брацлавського коменданта (від 30 квітня), К. Жеребило, перебуваючи в ув'язненні в М. Ханенка, обіцяв (за умови свого звільнення) перейти зі своїм полком, який квартирував у Лисянці, на бік Польщі. Йому не повірили й дещо пізніше стратили. Після такого успіху М. Ханенко й польський регіментар почали готуватися до нового наступу на Кальник, водночас організовуючи раптові напади на міста (Бабанівку, Дашів та ін.), де перебували залоги П. Дорошенка³.

Не виключаємо, що правобережний гетьман з другої половини березня 1672 р. намагався порозумітися зі своїм опонентом. Зокрема, дослідникам удалося віднайти джерела, що засвідчують звільнення П. Дорошенком з ув'язнення в Чигирині дружини М. Ханенка й початок переговорів про шлюб їхніх дітей. На жаль, досягти згоди супротивникам не вдалося⁴. Враховуючи ту обставину, що П. Дорошенко швидко втрачав авторитет серед городового козацтва⁵, М. Ханенко сподівався на свою перемогу в боротьбі за булаву.

Важким ударом для реалізації планів гетьмана, спрямованих на об'єднання Правобережної і Лівобережної Гетьманщин, став батуринський переворот у ніч з 22 на 23 березня, в результаті якого було усунено від влади й арештовано Д. Многогрішного. Заколот був організований групою старшин (генеральний обозний П. Забіла, генеральні судді І. Самойлович і І. Домонтович та ін.) не без попередньої згоди на те Г. Неїлова. Історики називають різні причини краху політичної кар'єри лівобережного гетьмана. Одні вбачали їх в його особистих якостях: важкій вдачі, брутальному поведженні зі старшиною, неприхованому прагненні утвердити авторитарний режим; інші – в інтригах П. Дорошенка⁶. Однак усе було значно складнішим. Так, мають рацію ті дослідники, які вважають, що Д. Многогрішний, попри всі свої вади і прорахунки, в цілому уболівав за цілісність козацької України,

¹БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 481.

²АГАД. – Ф. 4. – Спр. 25. – Арк. 355 зв. – 356.

³АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 355 зв. – 356; БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 507; ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 221.

⁴Мицик Ю. А. Умань козацька і гайдамацька... – С. 88–89.

⁵БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 368. – Арк. 145 зв.

⁶Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 397–398.

права і вольності руського народу¹. Як уже відзначалося, він не приховував невдоволення політикою царського уряду і в розмові 17 березня з російським послом О. Танєєвим мав сміливість заявити: якщо поляки, «наповнившись московськими грошима (йшлося про можливі наслідки польсько-російських переговорів, що продовжувалися у Москві. – *Авт.*), підуть на Дорошенка, щоб його упокорити й для прийняття Києва і всіх малоросійських міст, і вони де обох сторін Дніпра військо запорозьке посполитим рушенням, об'єднавшись з турецьким військом і з татари, вирушать проти польських сил і хоча всі помруть, а Києва і малоросійських міст не відадуть. Та й не чекаючи від поляків зібрання, певна річ після Світлого Христового Воскресіння (17 квітня. – *Авт.*) у польську державу вони підуть війною великим зібранням. І тоді де Варшава і всі польські міста не втримаються, будуть здаватися, тому що у всіх містах православія багато і до них будуть схилятися; хіба що втримається Кам'янець Подільський, і то не на тривалий час, і тоді де жоден поляк не залишиться, хіба що православної віри і посполиті люди під державою турецького султана будуть, ті де часи настають, що звісно цьому бути. А як де з польською державою що трапиться, тоді й іншому ко-мусь теж дістанеться»². З цієї офіційної заяви гетьмана видно, що для нього особисто проблема спільної з П. Дорошенком боротьби проти Речі Посполитої з метою визволення західноукраїнських земель та їх включення до козацької України уже була вирішеною, як, до речі, й необхідність прийняття протекції Порти. Зокрема, Я. Собеський у листі до підскарбія коронного (23 липня) підкреслював, що лівобережного гетьмана тому взяли до Москви, бо «за одно» з П. Дорошенком був³.

На наш погляд, варто відмовитися від спроб трактувати всі свідчення старшин – прямих чи опосередкованих учасників виступу проти Д. Многогрішного – лише як свідомі обмовляння його у «зраді» царю⁴. Адже багато що із сказаного ними підтверджується іншими даними. Так, аналіз змісту розмов гетьмана з Г. Неїловим та О. Танєєвим, свідчень старшин, його допитів у Москві дає підстави стверджувати, що Д. Многогрішний фактично пішов шляхом І. Брюховецького. Порозумівшись із П. Дорошенком у тому, що об'єднана козацька Україна під протекцією Порти може здобути шанс на приєднання решти українських земель, він розпочав підготовку до виступу проти Росії. Саме тому, щоб довідатися про настрої

¹ Там само. – С. 398.

² Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 668–669.

³ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 368. – Арк. 218.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 673–679, 687–695, 704–705, 721–724, 751–760; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 825–832; Костомаров Н. И. Руина. – С. 185–188, 192–194.

старшин, гетьман провадив із ними різні розмови, в яких містилися натяки на доцільність розриву з Москвою і прийняття турецької протекції. Проте переважна більшість генеральних старшин і полковників явно не бажала втягуватися у новий виток збройного протистояння з Російською державою, яке припинилося лише кілька років тому. Вони хотіли «тихо й мирно»¹ посідати свої уряди, в основному задовольняючись умовами царського протекторату. Не приваблювала їх і перспектива турецької протекції (здаймо, з якими труднощами ця ідея сприймалася старшиною, козацтвом і поспільством Правобережної Гетьманщини). Тому, аби уникнути непередбачуваних наслідків нового зовнішньополітичного курсу Д. Многогрішного й водночас позбутися його як правителя, якого більшість із них ненавиділа, старшина, заручившись підтримкою представника Москви у Лівобережжі, зважилися на державний переворот.

До честі колишнього гетьмана, він стійко переносив різноманітні приниження та знущання. 8 квітня його доставили до російської столиці. За свідченням польського посла Я. Гнінського, «його тут на очах наших та вищого світу привезли на жалюгідному возі в тяжких кайданах, кулаками побитого натовпом, пораненого, обпльованого...»². Ставши першим українським правителем, який зазнав катувань під час допитів, він продемонстрував велику силу духу, благородства й вражаючу мужність. Д. Многогрішний не звинувачував старшин, котрі свідчили проти нього, не каюся, не випрошував для себе помилування, не обмовляв інших. Він заперечував усі обвинувачення у «державній зраді», зокрема, в тому, що готував похід «на великоросійські міста війною», хотів піддатися турецькому султанові, мав домовленість із П. Дорошенком тощо. Лише під час тортур, коли «допитували дуже сильно», визнав, що «він бути у царської величності у підданстві не хоче...», однак «про ту де його зраду думки його і ради ніхто не знав, а думав він про все собі один»³. Д. Многогрішному та його братові Василю було винесено смертний вирок, який мали виконати 7 червня. У день страти, коли їхні голови уже лежали на пласі, оголосили царську милість про заміну смертної кари засланням «до Сибіру з їхніми сім'ями». Туди ж відправили військового осавула Павла Грибовича і ніжинського полковника Матвія Гвинтовку, звинувативши їх лише в тому, що були друзями гетьмана, через що «малоросійські старшини не хотіли їх тримати у Вітчизні». Усіх їх заслали до Тобольська⁴.

¹ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 749.

² Цит. за: Мицик Ю. А. Джерела з польських архівосховищ... – С. 91.

³ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 760–782.

⁴ Костомаров Н. И. Руина. – С. 203–205.

П. Дорошенко намагався хоча б трохи полегшити долю колишнього лівобережного правителя. У листі від 11 квітня до київського воєводи князя Григорія Козловського він наголошував, що перебував у дружбі з Д. Многогрішним «не для якоїсь зради (як вдають самі неправдиві голови), шкідливої добру посполитому християнської віри нашої, але для утвердження добрих справ православного християнства...»¹. Однак така заява навряд чи могла врятувати ситуацію. Радше навпаки, його заступництво «могло тільки укріпити московський уряд, що донос старшини про “зраду” свого гетьмана має певні підстави»². П. Дорошенко в особі Д. Многогрішного втратив не лише політичного союзника, але й своєрідну фінансову опору. Так, джерела засвідчують факт передачі лівобережним гетьманом до Чигирини грошової суми у 6 тис. злотих (або у 24 тис. єфімків³)⁴. Такий крок мав особливу вагу, зважаючи на хронічну нестачу коштів ускарбниці для утримання серденят і платні татарам.

Брак джерел не дозволяє пролити світло на питання, чи впливав лівобережний гетьман на хід боротьби за владу у Лівобережжі, яка точилася переважно між генеральним писарем Карпом Мокрієвичем, І. Самойловичем та І. Домонтовичем⁵. Якщо навіть П. Дорошенко і намагався якось втрутитися у її перебіг, то успіху не мав. Щоправда, на певні роздуми наштовхує акція у Лівобережжі І. Сірка, яку історики трактують як спробу перехопити булаву. Запорозький полковник у квітні з'явився на теренах Полтавського полку під формальним приводом передачі князю Г. Ромодановському, котрий перебував у Курську, полоненого татарського мурзи Тенмамбета. У м. Новий Санжар його схопив полтавський полковник Федір Жученко й привіз до Батурина. На зібраній старшинській раді полковник повідомив, що арештований заявляв про намір «підгорнути під свою руку Полтавський і Гадяцький з іншими містами полки», після чого хотів звідсіля «Ханенку людей на допомогу послати». Рада винесла ухвалу порадитися з царем, «як вчинити з упійманим Сірком», на що негайно надійшло розпорядження відправити його до Москви, бо там стало відомо, що «генеральна старшина і все військо запорозьке і чернь того Івана Сірка хочуть обрати гетьманом». Ув'язненого полковника «у потрійних кандалах» привезли до російської столиці, а звідтіля заслали до Тобольська⁶.

¹ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 837.

² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 402.

³ Єфімок – російська назва західноєвропейського талера.

⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 398–399.

⁵ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 827 (пос. № 145), 845 (пос. № 215).

⁶ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 843–844; Костомаров Н. И. Руина. – С. 208; Мицик Ю.А. Иван Сірко – національний герой українського народу // 500-річчя Запорозької Січі:

Цей вчинок славетного запорозького старшини виглядає досить загадковим. Трактувати його як спробу оволодіти булавою немає підстав (адже навряд чи можна було обійняти посаду гетьмана, не маючи ані сил, ані помітного впливу серед лівобережної старшини, духовенства й козацтва та не користуючись підтримкою Москви). Скупі дані джерел не засвідчують у І. Сірка наміру стати лівобережним гетьманом. Старшини у листі від 2 травня до Олексія Михайловича констатували, що І. Сірко «відлучився від Михайла Ханенка... на цю сторону Дніпра до полку Полтавського, для спричинення між народів бунтів приїхав було...»¹. Привертає увагу інформація листа від 7 травня стародубського полковника Петра Рославця до Л. Барановича. Повідомляючи про новини, той зазначав: «...і Сірика до Батурина привезли, котрий також хотів, відступивши від Хреста Святого з бувшим гетьманом (Д. Многогрішним. – Авт.), усіх нас запровадити до бусурманської вічної неволі»². Отже, йшлося зовсім не про булаву й не про дії на підтримку М. Ханенка, а про якусь спільну акцію (що запізнилася в часі) з колишнім гетьманом Лівобережжя, спрямовану на розрив відносин із Москвою та переорієнтацію на Порту. Якщо у цьому повідомленні П. Рославця є зерно істини, то, враховуючи наявну домовленість між Д. Многогрішним і П. Дорошенком про спільні дії, можемо припустити, що певна роль у них відводилася й І. Сірку. Знаючи про складність взаємин останнього з М. Ханенком, сумніваємося у щирості заяви І. Сірка (якщо така справді існувала) щодо прагнення допомогти новообраному правобережному гетьману.

Перехід Уманського полку на бік Речі Посполитої помітно ускладнив і без того доволі непросте становище П. Дорошенка. Вочевидь, у першій половині квітня він відправив до султана посла Опанаса Волошина з проханням надіслати на допомогу сілістрійського пашу з Білгородською ордою, щоб мати змогу вирушити проти Польщі чи завдати удару по М. Ханенку³. Найімовірніше, з тактичних міркувань (аби виграти час) гетьман передає через прибулих до нього посланців свої вимоги Я. Собеському (у того ще залишалися повноваження проводити переговори з опальним володарем). Водночас він, вочевидь, направляє до нього своїх послів.

Історія запорозького козацтва: сучасний стан та проблеми дослідження. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 26; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 2. – С. 331–332.

¹ Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 849.

² Письма преосвященного Лазара Барановича с примечаниями. – Чернигов, 1865. – С. 171.

³ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. № 13489. – Арк. 59 зв.; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 330.

Пропонуючи укласти угоду з Річчю Посполитою, П. Дорошенко на чільне місце висував врегулювання кола питань релігійного характеру, зокрема, повернення захоплених у православної церкви єпископств, кафедр і монастирів із володіннями, наголошував на неприпустимості усунення православних від участі у міському самоврядуванні, а також наполягав на втіленні в життя умови Гадяцького договору про скасування унії; засвідчував згоду на вільний перехід уніатів до римо-католицького чи православного обряду. Окрім того, П. Дорошенко домагався відмежування України від Корони і Литви «хоча б принаймі по ріку Случ, допоки тепер булава війська простягається, почавши від Прип'яті, аж до Дністра, відокремлюючись від Корони Польської прикордонними полками Київським, Білоцерківським, Паволоцьким, Кальницьким, Брацлавським і Подільським». За ці межі заборонялося переходити коронному і литовському військам, щоб «у спокійному проживанні і у вольностях не мало Військо Запорозьке жодної перешкоди...». У таємному «Меморіалі» П. Дорошенко висував вимогу в разі виникнення ускладнення з виконанням пункту про «відмежування України» прийняти ухвалу, щоб «пани до своїх маєтків [туди] не з'являлися». Він наполягав на праві козаків проживати у королівських і приватних маєтностях, скасуванні кадуків, поверненні вивезених П. Тетерею інсигній і скарбів, амністії учасникам боротьби тощо. При цьому гетьман закликав не відтерміновувати укладання угоди, «бо вже трава під ногами підростає..., іноземні сили з обох сторін (Криму й Порти. – Авт.) уже напоготові» і чекають «лише до першого мого заклику»¹.

Я. Собеський, який прийняв українських послів та ознайомився з умовами П. Дорошенка (той уповноважив свою делегацію під час переговорів засвідчити його готовність поступитися вимогами скасування унії та надання київському митрополиту місця в сенаті), схилився до продовження діалогу з гетьманом. Зі свого боку великий коронний гетьман наполягав на відмові Війська Запорозького від «іноземних протекцій» і відісланні турецьких інсигній². Однак королівський уряд не підтримав пропозиції Я. Собеського, і переговори вже вкотре зайшли в глухий кут.

Помітно ускладнилися і так непрості відносини П. Дорошенка із запорожцями. Річ у тому, що останні запідозрили його у причетності до організації у другій декаді березня нападу турецького підрозділу на Січ. За даними адресованого королю листа кошового отамана Євсія Шашола від

¹БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 368. – Арк. 174 зв.–175; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 329–330.

²БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 368. – Арк. 158; ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 222.

30 квітня (10 травня?), вороги наступали на них, «на столицю козацьку»¹. З великими труднощами запорожцям вдалося відстояти Січ. Як повідомляв 7 квітня П.Забіла Л. Барановичу, «турків кілька тисяч, на Січ Запорозьку впавши, не малу у війську у самій Січі вчинили поразку, що ледве неприятелям відсіч змогли дати, затримавшись у двох куренях...»². Подібні ж відомості отримав дещо пізніше від посланця з Січі й С. Вижицький: турки «вже на арматі сиділи і уже йшлося запорожцям до остаточного відчаю. Але потім Божим умислом так пощастило, що й імені їх (турків. – Авт.) не залишилося і трупу поганського наклали велику силу. Армату, скарби відібрали і церкву в майдані опановану відбили»³. Після цієї події більшість запорожців схилилася до підтримки Польщі. Загальна рада ухвалила рішення направити посольство у складі кошового судді Степана Обіди, Федора Шубця та кошового писаря Геліяша Скоропадського до М. Вишневецького з дорученням запевнити монарха у незмінній вірності Низового Війська («до скону життя нашого»). Посли уповноважувалися клопотатися про збереження давніх вольностей, надіслання армати, олова, куль і коштів для будування морських човнів⁴.

На початку травня М. Ханенко, якому вдалося зміцнити уманську залогу, розбив табір під взятим ним в облогу Вільхівцем і перейшов до активного наступу на міста, які залишалися вірними П. Дорошенку. Однак при цьому запорозький гетьман відчував гостру нестачу вояків. 8 (18?) травня він звернувся з листом до канцлера, прохаючи надати допомогу й задовольнити клопотання Війська Запорозького, надіслані на попередній сейм. М. Ханенко очікував на виплату жалування, а також нагадував про втрату ним свого майна й великі особисті витрати, пов'язані з виконанням своїх обов'язків⁵. Сподіваючись на потужну підтримку кампанії польським військом, на сторону запорозького гетьмана перейшло чимало козаків Торговицького, Подністровського й, можливо, інших полків. У зв'язку з цим М. Ханенко спробував скликати на Росаві козацьку раду, пропонуючи П. Дорошенку взяти участь у її роботі. На його думку, ця рада мала розв'язати питання, кому з них володіти булавою: «...кого, мовит, товариство zvolит, тому нехай дадуть [булаву], а нам битися ні за що». Проте Петро, якщо до нього справді зверталися з такою пропозицією, її відхилив⁶.

¹ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 387.

² Баранович А. Указ. соч. – С. 164.

³ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 506 зв.

⁴ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 382–382 зв.

⁵ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 221–222; Korzon T. Dola i niedola... – Т. III. – С. 128.

⁶ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 222; БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. –

М. Ханенко намагався здобути підтримку також лівобережної старшини. Зокрема, 19 травня він послав універсал «старшому Війська Запорозького на тому боці Дніпра» й ніжинському полковникові, в якому йшлося про те, що П. Забілі, який тимчасово виконував функції «старшого», й генеральній старшині були направлені копії листів П. Дорошенка, які мали переконати їх у спрямованості політики останнього «супроти християнства», а також у тому, що той задля збереження своєї влади «з душею і з тілом себе і невинний народ православний руський запродав». Універсалом М. Ханенко закликав лівобережне козацтво виступити проти правобережного гетьмана спільними силами й розпочати похід на Чигирин¹. Безсумнівним успіхом М. Ханенка став розгром його союзником Міхалем Гінкулом (молдавським боярином, котрий після провалу заколоту проти господаря Г. Дуки зі своїми вояками перебував у Рашкові) подільського полковника Костянтина, який із території Молдавії (м. Сороки) спробував прорватися на Правобережжя, при цьому відновивши владу легітимного гетьмана в Подністров'ї. Не виключено, що в цьому бою до рук М. Гінкула потрапив О. Гоголь, якого той відіслав до запорожців².

Проте, як це часто буває з політиками чи полководцями, фортуна виявилася досить мінливою. Для М. Ханенка, що вже відчував присмак омріяної перемоги над опонентом, фатальною виявилася малочисельність польських сил. С. Лужецький відправив йому на допомогу увесь (за винятком 200 драгунів) наявний при ньому резерв – 5 корогв, полк князя К. Острозького та драгунський полк³. Проте цього було замало для того, щоб спонукати залоги обложених міст відчиняти брами. Козаки Вільхівця та Лисянки навідріз відмовилися визнати його владу. «Ми того кушніра не приймемо, – заявили вони, – хіба й. к. м. будемо служити» (за іншими даними, їхня відмова прозвучала так: «...піддатися не можемо, так як не бачимо війська ляхького, бо коли наступатиме потуга, то і нас згубите»). Тому розчарований М. Ханенко наприкінці другої декади травня змушений був відмовитися від проведення воєнної кампанії проти П. Дорошенка і «з нічим повернутися до Ладижина⁴.

Арк. 506 зв.; Акты ЮЗР. – Т. IX. – С. 887–888; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 396.

¹ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. № 13490. – Арк. 61 зв. – 62 зв.

² Крикун М. Подільський козацький полк: періоди існування та полковники... – С. 136–137; Його ж. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь. – С. 425.

³ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 223.

⁴ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 223; Kluczycy F. Op. cit. – Т. I. – Cz. II. – S. 960.

Занепокоєні тривожними відомостями про можливу появу турків і татар, запросили у С. Лужецького негайної допомоги уманці, «аби, принаймі, ім'я ляхцьке при них було». Регіментар вирішив направити туди кілька корогв під проводом Жечицького й 1 тис. запорожців. Не довіряючи полковникові М. Зеленському, який зі своїми козаками, за розпорядженням М. Ханенка, увійшов до Рашкова, він послав до міста на залогу козаків, очолюваних полковником Мотовилом – «добрим і цнотливим чоловіком»¹. Тривога охопила й жителів інших міст, які раніше перейшли на бік Речі Посполитої. За визнанням регіментаря, вони «тяжко на нас плачуть, промовляючи: «...ніколи вже ляхам вірити не будемо». Чимало козаків Уманського й Торговицького полків розійшлося по домівках². Нарікання чулися також і від частин корсунських і черкаських міщан, які покладали надії на підхід М. Ханенка³.

П. Дорошенко вживав енергійних заходів щодо зміцнення обороноздатності Чигирини і його замку, а також зробив недоступними укріплення в Острівці, розташованому неподалік міста, перетворивши його у тимчасову резиденцію⁴. Звідсіля гетьман час від часу направляв гінців до хана, прохаючи про допомогу, за яку, за даними брацлавського коменданта (як на нашу думку, вони навряд чи є достовірними), був готовий віддати у заручники навіть свою дружину⁵. З такими ж клопотаннями він звертався до султана (певна частка їхньої кореспонденції перехоплювалася козаками запорозького ставленика)⁶. 24 травня гетьман відіслав до нього листа, сповіщаючи про наступ польського війська Я. Собеського, до якого приєднався М. Ханенко з частиною козаків і молдаван. П. Дорошенко наголошував на тому, що його опонент «людей наших бунтує», і просив не затягувати «воєнного часу» для спільних операцій його козаків із силами сілістрійського паші Мегмеда, вважаючи літні місяці найсприятливішими для того, щоб «розгромити неприятеля»⁷.

Водночас він відхилив пропозиції М. Ханенка відмовитися від протекції султана й звільнити «народ від бусурманської неволі»⁸. Гетьман розіслав

¹ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 223–224; БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 506 зв.

² Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 980.

³ Ibidem. – S. 980–981.

⁴ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 498; ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 223.

⁵ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 223.

⁶ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 498; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 981.

⁷ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 225–226 (Автори висловлюють подяку доктору історичних наук В. Брехуненку за надану копію листа українського гетьмана).

⁸ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. № 13497. – Арк. 83 зв.

мобілізаційні універсали по полках і намагався поширити свій вплив на Лівобережжя¹. Залишивши при собі козаків Кальницького полку, які повернулися з Криму, він наказав В. Лобойку активізувати боротьбу проти поляків, обіцяючи найближчим часом надіслати допомогу. За визнанням С. Лужецького, «Кальник, в якому самих серденят 1600 осіб, здійснює напади. Замість того, аби я їх атакував чи мав атакувати, то вони мене тепер тримають в облозі. Уманських кілька сіл витяли до останньої дитини, зокрема Чечеківку. Тричі уже підступали до мене (регіментар перебував у Немирові. – *Авт.*), бо знають, що є далеко сильнішими, ніж я; лише їм з ласки Божої не щастить»². Не виключено, що в середині травня до гетьмана прибули турецькі підрозділи, якими він зміцнив чигиринську залогоу³.

Як і раніше, П. Дорошенко намагався не випускати з поля зору зв'язки білоцерківського коменданта з київським воєводою. 7 травня у листі до Г. Козловського правобережний володар булави докоряв йому за неприязне ставлення до «його людей», зокрема, за перехоплення гінців, арешт у Батурині його козаків, які їздили туди за покупками, й вивезення їх до російської столиці тощо. У відповідь на такі дії були затримані посланці Г. Козловського до Білої Церкви. Відібрані у них грамоти, зазначав П. Дорошенко, засвідчували, що в той час, коли він намагався утримати татар від походів у Задніпров'я і не посилав туди свого війська, київським воєводою і білоцерківським комендантом розроблялися спільні плани «про згубу краю нашого...»⁴. У таких діях, по суті, відбулася офіційна позиція Москви. Так, на початку травня цар наказав кошовому отаманові розпочати воєнні дії проти П. Дорошенка й Туреччини (організувати спільну з донськими козаками морську виправу)⁵.

Розвиток подій навколо боротьби з М. Ханенком та польськими підрозділами протягом першої половини 1672 р. продемонстрував вразливість становища гетьмана та наявність негативних явищ і процесів, які могли звести нанівець усі зусилля, спрямовані на збереження державної самостійності козацької України. Насамперед гостро проявилось крайнє виснаження її людського й економічного потенціалу, через що, на відміну від кінця 40-х – 60-х років, різко знизилася мобілізаційна спроможність практично всіх (за винятком, можливо, Торговицького) полків. Це означало, що козацтво фактично перестало відігравати провідну роль у фор-

¹ Там само. – Арк. 86 зв.

² БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 507; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 980.

³ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 498.

⁴ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. № 13484. – Арк. 49–49 зв.

⁵ Там само. – Спр. № 13483. – Арк. 46 зв.–47.

муванні війська, остаточно поступившись у цьому серденятам. З іншого боку, гострий дефіцит грошей у скарбниці не дозволяв утримувати таку їх кількість, яка б компенсувала нестачу козаків, а також виплачувати платню татарам. Отже, Правобережна Гетьманщина, по суті, вже практично вичерпувала усі ресурси, щоб самостійно боротися за збереження свого існування. Як наслідок, реальною ставала загроза зниження її економічного та військового потенціалу, що, своєю чергою, могло привести до знехтування турецькою політичною елітою умов угоди 1669 р. За таких обставин помітно звужувався той арсенал засобів, за допомогою яких П. Дорошенко обстоював політичні інтереси держави.

Для гетьмана не могло залишитися непоміченим несприйняття значною частиною козацтва й старшини його протурецької орієнтації, що зумовлювалося не так релігійним чинником, як свавіллям татар і відсутністю дієвої допомоги з боку Порту. Виразніше окреслилася тенденція втрати довіри до нього й підтримки з боку різних прошарків населення, яке, щоб вижити й досягнути жаданого миру і спокою, нерідко змушене було, усупереч своїм політичним уподобанням, схилитися на бік сильнішого. Позбавлені обіцяної допомоги, серденята Кальника, розчаровуючись у гетьмані, з початку червня почали залишати фортецю, а В. Лобойко погодився на переговори з М. Ханенком (їх зміст не вдалося з'ясувати)¹. Не випадково, вочевидь, засвідчували готовність визнати владу останнього й окремі групи міщан Лисянки, Канева, Корсуня, Черкас та інших міст. У джерелах знаходимо інформацію про випадки невдоволення діями П. Дорошенка навіть серед чигиринців – деякі з них, можливо, намагалися знайти порозуміння з його опонентом².

У той критичний момент у П. Дорошенка виник гострий конфлікт зі старшим братом Григорієм. Через брак джерел його природа залишається нез'ясованою. Засновуючись на опосередкованих даних, припускаємо, що Григорій у різкій формі розкритикував політичний курс гетьмана, зокрема, виступив проти орієнтації на Порту й наполягав на пошуку порозуміння з М. Ханенком. Як наслідок, спілкування між братами припиняється. У запалі гніву Григорій десь наприкінці другої декади травня розіслав універсали за «власним підписом і своєю печаткою» до «бунтівних міст», у яких застерігав, щоб вони «не дали себе брату його ввести в оману, котрий Пану Богу своєму і вірі святих є супротивним, і не очікували на допомогу»³. М. Ханенко та С. Лужецький вирішили скористатися такою

¹БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 372. – Арк. 507.

²БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 507; ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 223.

³БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 506 зв.–507.

ситуацією. Так, М. Ханенко переслав універсал В. Лобойку, не сумніваючись, що той обов'язково знайде можливість передати його Петрові. Знаючи крутий норів останнього, вони розраховували, що «він захоче подумати про братову голіву», отже, спалахне братовбивча боротьба, в якій, на їхнє очікування, мав перемогти Григорій, якого дуже шанувало поспільство¹. Проте гетьманові вистачило мудрості не вдаватися до репресивних заходів щодо брата. Залишається невідомим, у який спосіб він спромігся порозумітися з ним, однак вони продовжували спільну боротьбу.

Наприкінці травня – на початку червня 1672 р. до П. Дорошенка почали надходити відомості (не всі вони були достовірними) про наближення до нього турецько-татарської допомоги та виступ Порти проти Речі Посполитої. Дійсно, османська еліта завершувала підготовку до походу. 14 (4?) травня повернувся з Варшави чауш Ахмед із королівським листом до султана, а 20 травня прибув до великого візира польський перекладач Гарлакович з відповіддю А. Ольшовського. М. Вишневецький і підканцлер намагалися переконати турецьку сторону в тому, що Україна – дідична частина Польщі, а П. Дорошенко – підданий короля. Мегмед IV доручив Ахмеду Кьопрюлю підготувати відповідь підканцлерові. 4 червня той звернувся до А. Ольшовського з листом, підкреслюючи у ньому, що козаки давно звільнилися від польського підданства й нині цілком законно перебувають під протекцією Порти, «бо кожен народ може захватитися під опіку падишаха». Він попереджав: якщо Варшава хоче замирення, то нехай присилає великого посла з відповіддю, бо з «наближенням армії турецької до кордонів Польщі умови миру ставатимуть щораз важчими»².

2 червня ага яничарів розпочав похід до Дунаю. Основні сили турецької армії вирушили 4 червня. Аби дати Речі Посполитій шанс для врегулювання конфліктної ситуації навколо України, турки просувалися дуже повільно: 6 липня переправилися через Дунай, а 20 липня прибули під Цецору³. Хан і сілістрійський паша одержали розпорядження Мегмеда IV надати допомогу П. Дорошкові. 13 червня Селім-Гірей звернувся з листом до короля, повідомляючи, що, за наказом «цезаря», «ми з всією силою вирушили» на війну з Польщею, хоча «у приязні з вами хочемо залишатися». Він висловлював готовність стати посередником у переговорах

¹ Там само. – Арк. 507.

² Sękowski J. J. Collectanea z dziejopisów tureckich. Rzeczy do historii polskiej służących. – Warszawa, 1825. – Т. II. – С. 10–13; Woliński J. Wojna polsko-turecka 1672–1676 w świetle relacji rezydentów austriackich w Turcji // Studia i materiały... – Warszawa, 1961. – Т. VII. – Cz. 2. – С. 324–325; Kołodziejczyk D. Podole... – С. 52; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – С. 332–333; Wagner M. Wojna... – С. 213.

³ Woliński J. Oblężenia Kamieńca... – С. 26.

М. Вишневецького з Мегмедом IV, якщо Варшава захоче «з цезарем й. м. укласти угоду»¹.

Отже, війна ставала реальністю. Чи усвідомлювала польська еліта масштаби навислої над країною небезпеки і чи вживалося дієвих заходів, щоб уникнути воєнних дій або підготуватися до них? Інформація, що надходила з різних джерел, однозначно засвідчувала неминучість військового зіткнення з Портою. Як повідомляли 11 квітня з Кам'янця-Подільського, «турецька війна поляків не обмине»². Не становив таємниці також напрям майбутнього удару турецької армії – він планувався по Кам'янцю-Подільському з метою «утворення з місцевої твердині потужного політичного, адміністративно-військового й економічного осередку»³. Для обговорення всього комплексу питань, пов'язаних із підготовкою до війни, король ухвалив зібрати 18 травня сейм. 5 квітня своїм універсалом він задекларував перше й друге віці для шляхти. Вона мала готуватися до посполитого рушення, бо турецький чауш «проголосив нам війну»⁴. Хоча шляхта, як засвідчили ухвали сеймиків, у цілому реально оцінювала ситуацію, зокрема, й масштаби зовнішньої загрози⁵, сейм, засідання якого знову перетворилися на арену боротьби двору з опозицією, виявився неспроможним прийняти рішення, спрямовані на мобілізацію сил для «порятунку країни». Урешті-решт, 30 червня його роботу було зірвано⁶.

Депутатами сейму неодноразово порушувалося питання відносин з Правобережною Гетьманщиною. Ще на передсеймових засіданнях сеймиків серед шляхти поширювалася думка, що «заспокоєння» Речі Посполитої неможливе, допоки «Україна залишатиметься при своїй владі»⁷. Знаний дипломат С. К. Беневський закликав присутніх ужити для нормалізації ситуації різних заходів, зокрема, обнадіяти М. Ханенка, дозволити козакам здійснювати морські виправи проти Порти тощо⁸. Ф. Висоцький, повернувшись з дипломатичної місії до Стамбула, звітуючи 1 червня перед депутатами, наголосив на тому, що коли Польща не поступиться Туреччині Україною, то розпочнеться війна, яка, на його переконання, буде

¹ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 379–379 зв.

² БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 368. – Арк. 158 зв.

³ Stolicki J. Przed upadkiem Kamieńca... – S. 126; Wagner M. Wojna... – S. 208–210.

⁴ ЦДАУК. – Ф. 36. – Оп. 1. – Спр. № 2. – Арк. 165.

⁵ Stolicki J. Przed upadkiem Kamieńca... – S. 126.

⁶ Gierowski J.A. Wielka Historia Polski. Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763). – Kraków, 2003. – Т. 5. – S. 126–128; Wimmer J. Wojsko polskie... – S. 167–168.

⁷ БМЧ. ВР. – Спр. № 1592. – Арк. 338: БН. ВМФ. – № 7672.

⁸ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 407.

переможною «війною з ворогом віри»¹. Рада сенату, зібрана того ж дня в короля, ухвалила за будь-яку ціну не допустити до розриву відносин із Запорозжям. Через день син М. Ханенка й посланці Уманського полку мали аудієнцію у М. Вишневецького, пообіцявши вірне підданство (23 червня вони склали присягу). 6 червня сенат ухвалив направити до Москви посольство (воно залишило Варшаву в кінці місяця) з проханням надіслати допомогу й повернути із заслання І. Сірка².

3 липня відбулося засідання військової ради. У наступні дні проводилися наради сенаторів. З участю короля на них обговорювалися питання, пов'язані зі скликанням посполитого рушення, забезпеченням провіантом білоцерківської залоги, збільшенням залоги у Кам'янці-Подільському, виплатою грошей війську, утриманням на польському боці М. Ханенка. Я. Собеський домагався визначити час і місце зосередження війська, пропонував звернутися по допомогу до Литви, сконцентрувати увагу на зміцненні обороноздатності Кам'янця тощо. У результаті довгих дискусій було прийняте рішення скликати посполите рушення (5 липня канцелярія видала третє віці, відповідно до якого збір призначався на 16 серпня під Грубешовом), а також задовольнити ті клопотання П. Дорошенка, «які є слушними». Залагоджувати справи з правобережним правителем уповноважувався знову Я. Собеський. Король також схилявся до думки про доцільність поновлення переговорів із гетьманом: хоча той протягом останніх років показував себе «завзятим і дуже незичливим», все ж варто його «ласкавою і лагідною відповіддю пригортати»³.

12 липня М. Вишневецький звернувся з листом до Війська Запорозького, у якому сповіщав, що роботу сейму зірвано, тому унеможлиблювалося задоволення його прохань. Він королівським словом обіцяв дотримуватися усіх прав і вольностей Війська Запорозького, відповідно до виданої «асекурації» (гарантії) затвердити «сеймовою конституцією» його релігійні домагання, а також свободи й володіння. Король наказував запорозжям приєднатися до посполитого рушення шляхти⁴. 20 липня М. Вишневецький видав розпорядження М. Ханенку направити для зміцнення кам'янецької

¹ Sikorski M. Op. cit. – S. 103; Stolicki J. Przed upadkiem Kamieńca... – S. 127.

² Kluczycki F. Op. cit. – T. 1. – Cz. II. – S. 901–902, 910, 934; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 408; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 333; Sikorski M. Op. cit. – S. 103.

³ Kluczycki F. Op. cit. – T. 1. – Cz. II. – S. 905; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 409; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 333–334; Sikorski M. Op. cit. – S. 104–105.

⁴ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 369 зв. – 371.

залоги 1–1,5 тис. «молодців служилих з Війська Запорозького»¹. Дещо раніше великий коронний гетьман порушив на військовій нараді клопотання про необхідність здійснити поставки продовольства й амуніції до українських фортець, призначити коменданта до Кам'янця-Подільського й відправити для зміцнення його залоги підрозділи ланової піхоти та жовнірів, а також продумати зміст «відповіді Дорошенку»². Не виключаємо, що Я. Собеський мав готовий проект майбутньої угоди з ним. Анонімний автор повідомляв 7 червня з Варшави, що особисто бачив копію з домовленостей, укладених між П. Дорошенком і коронним гетьманом³.

Отримавши відомості про наближення військової допомоги, гетьман Правобережної України активізував дії щодо реалізації своїх планів. У той же час С. Лужецький та М. Ханенко забили тривогу. Регіментар розіслав універсал до жителів поселень, застерігаючи про можливу появу ворога й рекомендуючи перебиратися до краще укріплених фортець⁴. М. Ханенко звернувся з листами до князя Г. Ромодановського та київського воєводи Г. Козловського, схиляючи їх до наступу на Чигирин⁵. Вочевидь, 14 червня гетьман і регіментар провели нараду в районі Ладихина і Брацлава, на якій вирішили уникати битви з переважаючими силами й розділити наявне у їх розпорядженні польське військо на три частини: перша під проводом поручика Прушковського приєднувалася до сил М. Ханенка у Ладихині, друга, очолювана самим С. Лужецьким, зосереджувалася у Брацлаві, а третя на чолі з поручиком Ласком направлялася до Немирова⁶. Вони сподівалися протриматися під захистом фортечних укріплень до підходу нових військових сил Речі Посполитої.

Десь наприкінці другої декади червня 1672 р. на території козацької України з'явилися передові турецькі підрозділи та чамбули білгородських татар, котрі наближалися до Вінниці, Мизякова, Браїлова та Немирова. У районі Кальника П. Дорошенко об'єднався з 3 тис. татар і 2 тис. турків і взяв курс на Умань⁷. Аби уникнути пролиття «крові народу нашого», 22 червня гетьман звернувся з універсалом до М. Стефановича, «всього старшого і молодшого товариства, вїта й бурмистрів», а також

¹ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 389; Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. X. – Cz. 1. – S. 248.

² БІО. ВР. – Спр. № 244/II. – Арк. 172; БН. ВМФ. – № 185.

³ БМЧ. ВР. – Спр. № 169. – Арк. 548.

⁴ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 227.

⁵ НБУ. ІР. – Ф. Н. – Спр. № 13494. – Арк. 76; Спр. № 13497. – Арк. 83 зв. – 84.

⁶ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 507; ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 227.

⁷ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 507 зв. – 509.

поспільства, яким повідомляв, що з метою втихомирення «нещасної колотнечі» разом із турецько-татарським військом наближається до міста. Він нагадував, що вже раніше закликав уманців відізнатися «до нас», всього Війська Запорозького, з «послушенством», проте відповіді не одержав. Тому знову, гарантуючи збереження життя і майна «кожному з вас, старших і менших...»¹, звертався «з християнського милосердя» до їх здорового глузду, переконуючи, що вони не зможуть «для себе мати від ляхів жодної допомоги», оскільки ті «самих себе не можуть упильнувати». Він же, гетьман, очікує на наближення допомоги від хана та Галіль-паші з Сілістрії. Водночас султан іде до Кам'янця-Подільського. П. Дорошенко наголошував, що неодноразово звертався до короля й Речі Посполитої із закликом укласти тривалий мир на основі пунктів, потрібних православній церкві, «Війську Запорозькому й усій Україні – Вітчизні нашій». Проте Варшава ніколи не задовольняла прохань української сторони, «тільки листами, сповненими солодких слів, нас втішували і втішають, а щирості жодної в тому, щоб дійшло до укладення ґрунтового миру, не хочуть засвідчити відносно Війська Запорозького та всієї України...».

Однак уманці відмовилися визнати його владу. Тоді, зупинившись за 10 км від міста, гетьман (маючи разом із турками й татарами не більше 8 тис. вояків) здійснив серію нападів на розташовані в його околицях містечка й хутори та спустошив їх. Жителів окремих поселень віддавали у яsir татарам. Відбувалися також сутички з козаками і жовнірами залози (напередодні появи П. Дорошенка до Умані увійшло 5 польських корогв²). З-під Умані гетьман розсилав універсали до міст, населення яких визнало польську владу, переконуючи, щоб вони «знову йому піддалися». Щоправда, ті не поспішали цього робити. Повільно збиралися до нього й городові козаки. Облога Умані затягувалася³. С. Лужецький та М. Ханенко, намагаючись звільнити місто, почали готуватися до походу проти П. Дорошенка, чому сприяли чутки про появу Г. Ромодановського з російськими й лівобережними полками та І. Сірка в районі Кременчука⁴. Регіментар, зібравши основні сили польського війська у Барі, вирушив до Ладжижина на з'єднання з козацькими полками М. Ханенка⁵.

¹ БЮ. ВР. – Спр. № 2287/II. – Арк. 47 – 47 зв.

² БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 507.

³ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 508 зв.; ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 229.

⁴ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 229–230; БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 508 зв.

⁵ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 229; БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 522.

П. Дорошенко, отримавши, вочевидь, інформацію про цей задум противника, зняв облогу Умані. І в той же час (десь на початку другої декади липня) йому стало відомо про наближення хана з військом. Із підходом 5–6 тис. татар нурадин-султана Сафа-Гірея, гетьман, маючи 5 тис. серденят, 2 тис. городових козаків і кілька тисяч турків, приймає рішення атакувати противника, сили якого зосереджувалися в районі Ладижина (їх чисельність становила близько 10 тис. осіб). Виславши наперед брата Григорія з серденятами й частиною татар, П. Дорошенко з підрозділами нурадин-султана рухався за ними. 17 липня, залишивши табір на лівому березі Південного Бугу, вони переправилися на правий і обложили під Четвертинівкою запорозького полковника Григорія Перебийноса, що з Бершаді з 1,5 тис. козаків поспішав до М. Ханенка¹. Вирішивши врятувати їх, Ханенко попросив допомоги в С. Лужецького, що перебував за 20 км від Ладижина. Той негайно відгукнувся і під вечір з'явився до міста, де «застали Ханенка вже готового з табором у полі». Згодом жовніри разом із козаками вирушили до Четвертинівки і на світанку атакували українсько-татарські позиції. Після першого ж зіткнення татари й сердюки спішно почали відходити до переправи й швидко перебралися на лівий берег Південного Бугу до свого обозу².

Складається враження, що їхній відступ більше нагадував маневр, проведений з метою заманити противника у пастку (під удар основної сили українсько-кримського війська), ніж втечу з поля бою. Адже важко повірити у те, що роз'їзди козаків і татар могли не помітити (хоча й була ніч) пересування такої маси вояків та їхнього виходу на позиції для наступу. Занадто організованим, попри поспішність, був і сам відступ. При цьому частина татар, зайнявши переправу, демонструвала готовність до продовження битви, начебто запрошуючи до неї супротивника³. З'єднавшись із полком Г. Перебийноса, М. Ханенко, який спостерігав за діями татар і серденят, запідозрив щось неладне. Не випадково під час зустрічі з С. Лужецьким він відмовився від їх переслідування, промовивши: «... вже війни не буде, бо ми тих татар уже розігнали», і зі своїми козаками під захистом табору пішов назад до Ладижина⁴. Й. Єрлич у своєму літописі стверджує, що запорозький гетьман радив регіментарю, «аби не йшов за ворогом, але

¹ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 522; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 1021, 1023–1024; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 413; Korzon T. Dola i niedola... – Т. III. – S. 206; Wagner M. Wojna... – S. 230.

² БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 522 зв.; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 1021, 1023; Sikorski M. Op. cit. – S. 114; Wagner M. Wojna... – S. 231.

³ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 522 зв.

⁴ Там само. – Арк. 522; Kochowski W. RocznikóW Polski... – Т. IV. – S. 191.

залишив їх і дав спокій Дорошенкові, маючи відомості про потугу ворога, – що сила їх є, – але не хотів послухати, пішов...»¹. Довідавшись про наближення основних сил українців і татар, М. Ханенко поспішно залишив табір і гармати². Отже, можна припустити, що бій розвивався за сценарієм, розробленим П. Дорошенком і Сафа-Гіреєм.

С. Лужецький наказав полку польного гетьмана Дмитра Вишневецького оволодіти переправою та обозом українсько-татарського війська. Жовніри, загнавши частину татар до річки, увірвалися до «козацького табору» і «між турецькі намети», які до цього обстрілювалися з польських гармат, розташованих на протилежному березі Південного Бугу. Коли вони вже святкували перемогу, переслідуючи відступаючих, несподівано помітили наближення П. Дорошенка та Сафа-Гірея. Поляки поспішно почали повертатися назад до свого табору на правому березі Південного Бугу. Основні сили українців і татар захопили переправу і спробували заблокувати табір противника, намагаючись відрізати йому шлях до відступу. Спалахнув жорстокий бій. Жовніри під захистом табору відбили кілька потужних приступів і, подолавши 3,5 км, підійшли до нової переправи, розташованої поряд із впадінням з правого боку (неподалік Четвертинівки) до Бугу р. Батіг. Саме там П. Дорошенко й Сафа-Гірей завдали по їх табору найпотужнішого удару, «бажаючи, – за словами учасника битви, – нас розірвати»³. Рятуючи ситуацію, С. Лужецький «спішив» для захисту жовнірів, які почали переправу, полк польного коронного писаря Стефана Станіслава Чарнецького. Однак запобігти катастрофі не вдалося. Охоплені панікою вояки розбіглися. Розгром було довершено на Батозькому полі, де в червні 1652 р. загинули кращі сили армії Речі Посполитої. Намагаючись врятуватися, залишки польського війська панічно відступали через Четвертинівку, одні до Ладижина, інші – до Тульчина⁴. Перемога була повною. Учасник битви поручик Прушковський засвідчував: «... не пам'ятаю, взявши участь у багатьох програних [боях], більшої втрати у людях та погрому»⁵. Поляки залишилися без більшості досвідчених офіцерів і жовнірів, у тому числі було вбито 79 шляхтичів. «Як багато війська загинуло і майже всі поручики, – писав у своїх спогадах Я. Дробиш-Тушинський, – було відомо всьому

¹Jerlicz J. Op. cit. – Т. II. – S. 190.

²БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 522 зв.

³Там самою – Арк. 522 зв.; Sikorski M. Op. cit. – S. 114–116.

⁴БПАН (Краків). ВР. – Спр. 1070. – Арк. 522–523 зв.; Там само. – Спр. № 368. – Арк. 220, 223 зв.; Kluczycki F. Op. cit. – Т. I. – Cz. II. – S. 1021–1023; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 413; Korzon T. Dola i niedola... – Т. III. – S. 206; Sikorski M. Op. cit. – S. 116–118.

⁵Kluczycki F. Op. cit. – Т. I. – Cz. II. – S. 1023.

польському світу, я про це не поширюватимусь»¹. За підрахунками Я. Вімера, було вбито 650 жовнірів²; згідно із даними Й. Єрлича, «доброго жовніра загинуло до 600 осіб, ледь не всі корогви втратили, а тих драгун на голову вразили і знесли»³.

Ця блискуча перемога П. Дорошенка відіграла вирішальну роль у поверненні під його владу втраченої восени минулого року Брацлавщини. З метою залучення на свою сторону козаків і поспільства гетьман розсилав до них універсали, сповіщаючи про розгром противника. Так, 20 липня з-під Скибинців він звернувся до населення Паволоцького полку. Повіdomляючи про прибуття до нього (недавзі після битви) хана Селім-Гірея, гетьман підкреслив: тепер «з самим королем про Церкви Божі, за вольності військові і за цілісність всієї України чинитиму розправу з ним...»⁴. Відразу ж залишив М. Ханенка брацлавський полковник П. Лисиця, «котрий першим здався в Тульчині»⁵, після чого гетьманові відкрили брами усі міста, за винятком Умані, Брацлава й Ладижина. Окрім того, від М. Ханенка відійшла значна частина козаків (при ньому залишилося не більше 2 тис. осіб)⁶. Розвиваючи успіх, П. Дорошенко та хан направили підрозділи для блокування Ладижина (облога виявилася нещільною), а самі зі Скибинців виступили до Тростянця. Виконуючи волю султана, вони готувалися до походу на Кам'янець-Подільський, де мали об'єднатися з турецьким військом. Тим часом татари й козаки здобули Клевань; чамбули пограбували околиці Стіни, Чернівців та Шаргорода, в яких були розміщені польські залоги⁷.

Попри те, що С. Лужецький особисто прийняв присягу на вірність у мешканців Ладижина та у своїх листах підкреслював готовність жовнірів померти, однак не «відступити з України»⁸, обставини для них склалися вкрай несприятливо. Допомога не надходила, помітно погіршилися стосунки з козаками М. Ханенка. У документах збереглися дані про небажання останніх впускати до Ладижина утікачів з-під Четвертинівки, а також поширення в кінці липня – на початку серпня в їхньому середовищі бунтівних настроїв. Частина обложених козаків організувала змову,

¹ БЮ. ВР. – Спр. № 2287/II. – Арк. 49; БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 523; Pamiętnik J.F.Drobysza Tuszyńskiego. – S. 53.

² Wimmer J. Wojsko polskie... – S. 169 (пос./ № 54).

³ Jerlicz J. Op. cit. – Т. II. – S. 191.

⁴ Універсали українських гетьманів... – С. 434.

⁵ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 522 зв.

⁶ Там само.

⁷ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 242–243.

⁸ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 523 зв.

задумавши «видати (П. Дорошенку. – Авт.) Ханенка, а наших (жовнірів. – Авт.) стратити, котрі залишаються при й. м. п. підляському». Однак її було викрито і понад 10 «принципалів взято під варту»¹. Розгублений М. Ханенко послав до короля гінця, прохаючи про негайну військову допомогу². 2 серпня він звернувся з новим листом до Г. Козловського, переконуючи у необхідності пришвидшити наступ російського війська на Чигирин, а також направив листа до Г. Ромодановського, схиляючи і його до походу на столицю козацької України³. З подібним же проханням перейти в наступ із метою об'єднання російської і польської армій, аби «шаблі наші злучилися на ненаситного пожирача крові нашої бусурманського пса...»⁴, звернувся до російського головнокомандувача й С. Лужецький. На початку серпня гетьман і регіментар виношували плани залишити Ладижин (місто не мало потужних фортифікацій), проте міщани і козаки їх не випускали⁵. Тільки 9 серпня їм вдалося вийти з міста й вирушити у напрямі Білої Церкви⁶.

Перебуваючи під Тростянцем, Селім-Гірей 26 липня звернувся з універсалом до козаків і листом до М. Ханенка. На нашу думку, вони написані не без впливу П. Дорошенка, оскільки їхній зміст є співзвучним із політичними поглядами останнього. Так, в універсалі до козаків і міщан Ладижина та забужан хан зазначав, що з'явився з ордами на допомогу правителю Правобережжя, бажаючи повернутися до того, як за часів «славного гетьмана Хмельницького бувало». Він різко засуджував міжусобну боротьбу в козацькій Україні, через яку «бачимо багато міст ваших порожніх (чого зжалься Боже), а це все робить незгода ваша й похіть старшини козацької до гетьманування, а ви, люди убогі, через них гинете». Адже «бачимо такі ваші християнські замішання і немилість, що один з одним, місто з містом, як начебто різні вороги воюєте і самі свою власну кров п'єте і землю свою спустошуєте, чого ніколи [не було] і серед інших народів рідко бачимо. Дуже цьому мусимо дивуватися». Селім-Гірей пропонував козакам і поспільству припинити чвари, не губити себе й «старших ваших привести до того, щоб відмовитися від непотрібної впертості» й схилилися «до згоди і єдності». Він закликав до послушенства П. Дорошенку, «гетьману, вільно обраному всіма вами», бо він, «як бачу, дуже бажає вам всього добра

¹БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 528 зв.; ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 243, 247.

²ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 241.

³НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. № 13503. – Арк. 123–124; Акты ЮЗР. – СПб., 1879. – Т. XI. – С. 16–17.

⁴НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. № 13508. – Арк. 135–136.

⁵Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 1052, 1054.

⁶Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 418; Sikorski M. Op. cit. – S. 119.

і за цілісність вашу і всієї України ревню турбується». Хан нагадував козацтву, що на поляків, з неволі яких звільнилися «нашою шаблею», їм не варто покладати «найменшої надії, аби вас захищали», бо «самі з собою мають клопіт». Насамкінець він погрожував, що в разі непокори «хліба ваші витопчимо, статки ваші позабираємо і вас самих виморимо, села й хутори ваші випалимо і як з ворогами поводитимемося»¹.

Звертаючись до М. Ханенка, Селім-Гірей намагався переконати в доцільності порозуміння з П. Дорошенком і добровільного визнання його влади, а також повідомляв, що проти короля вирушив сам султан, тому нічого сподіватися на польську допомогу. Хан гарантував йому «уряд (можливо, уманського полковника. – Авт.) і ласку Війська Запорозького», збереження недоторканності життя і майна його, а також дружини й дітей. У разі ігнорування цієї поради на запорозького гетьмана покладалася відповідальність за спустошення краю татарами².

М. Ханенко, козаки й поспільство Ладижина не прийняли пропозицій хана й продовжували опір. Щоб не гаяти часу на облогу міста, П. Дорошенко й Селім-Гірей зняли її і швидко («вдень і вночі») почали рухатися на захід, звільняючи від польських залог подільські міста й містечка, які, за даними Я. Собеського, гетьман «пообсаджував своїми козаками». На його сторону перейшов також полковник М. Зеленський³. Пройшовши у середині першої декади серпня околиці Бара⁴, українсько-кримські підрозділи направилися в район Кам'янця на з'єднання з турками. Вочевидь, із метою відрізати місто від Галицького Поділля й Галичини був обраний обхідний шлях із заходу. Найімовірніше, вони рухалися повз Зіньків на Ярмолинці, далі до Городка й Бедриківців, які захопили (за винятком городоцького замку), а звідтіля вирушили до Збрижа, оволоділи ним і через Оринин пішли у напрямі Кам'янця⁵. Можна припустити, що гетьман і хан одержали розпорядження султана з'явитися до його табору.

Не виключаємо, що саме під час цього походу до П. Дорошенка надійшли відомості з Лівобережжя про обрання 27 червня у містечку Козацька Діброва представницькою козацькою радою у присутності Г. Ромодановського гетьманом І. Самойловича. Він та старшини підтвердили чинність Глухівського договору 1669 р. й погодилися на десять нових статей, що

¹ БЮ. ВР. – Спр. № 2287/II. – Арк. 51 зв. – 52.

² Там само. – Арк. 51–51 зв.

³ АГАД. – Ф. 553. – Від. II. – Спр. № 1595. – Арк. 2; БПАН. ВР. – Спр. № 368. – Арк. 229.

⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 418.

⁵ АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухой. – Спр. № 168/199. – Арк. 47; БПАН. ВР. – Спр. № 368. – Арк. 225 зв., 227 зв.–228; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 1052.

отримали назву Конотопських. Вони передбачали подальше обмеження гетьманської влади – заборону без узгодження з елітою Війська Запорозького судити генеральну старшину й звільняти її з посад, листуватися з володарями інших держав, включаючи П. Дорошенка; скасували норму Конотопських статей «про обов'язкову присутність представників Війська Запорозького на тих мирних російсько-польських переговорах, де йтиметься про українські справи», а також унеможлилювали розширення території Лівобережної Гетьманщини¹. Новий гетьман походив зі священницької родини, яка переселилася з волинського містечка Ходорів на Чернігівщину, був добре освіченим (закінчив Києво-Могилянську академію), вольовим, амбітним і здібним політиком та спритним дипломатом, однак вельми посереднім воєначальником. Як і П. Дорошенко, він виражав інтереси тих політичних сил, які прагнули об'єднати всі українські землі.

Звільнившись від облоги, М. Ханенко відіслав до короля посольство, благаючи негайно прислати допомогу². 9 серпня разом із С. Лужецьким вони залишили Ладизин і направилися до Білої Церкви. 13 серпня їх підрозділи раптово атакували козаків Білоцерківського полку, які перебуваючи у Шамраївці, блокували постачання продовольства й фуражу до польської залоги у Білій Церкві, і розгромили їх, після чого навколишні містечка (Триліси, Фастів, Мотовилівка, Сенява, Рокитне, Насташка) засвідчили своє «підданство» королю й дозволили Я. Льобелю «вибирати провіант». С. Лужецький удруге звернувся до Г. Ромодановського з проханням вирушити проти ворогів³. Білоцерківський комендант також порушив перед князем клопотання про надання Польщею військової допомоги⁴. Зі свого боку, М. Ханенко на початку серпня написав листа київському воєводі князеві Григорію Козловському, в якому закликав до наступу на Чигирин⁵. Однак ані той, ані Г. Ромодановський не поспішали втягуватися у військові дії. Зокрема, князь у листі від 25 серпня до регіментаря звертав увагу на неможливість прибути йому на допомогу без відповідного указу царя⁶.

¹ Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С. 263–264; Костомаров Н. Руїна. – С. 209–214; Сергієнко Г. Іван Самойлович // Володарі гетьманської булави ... – С. 352–354 та ін.

² ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 241–242.

³ АГАД. – Ф. 553. – Від. II. – Спр. № 1595. – Арк. 1–2; БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 535; Korzon T. Dola i niedola... – Т. III. – С. 209.

⁴ НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. № 13509. – Арк. 137–137 зв.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 15–17.

⁶ Там же. – С. 21–22.

21 серпня С. Лужецький вирушив через Волинь до табору короля¹. Разом із ним рухався також М. Ханенко, який 24 серпня з-під Любара послав до М. Вишневецького полковника Г. Перебийноса та сотника Стефана Білого, щоб з'ясувати напрям пересування війська². Якщо вірити інформації підданого Києво-Печерського монастиря Григорія Косницького, між Полонним і Лабунню татари напали на підрозділ запорожців і завдали їм поразки³, після чого ті почали масово відступатися від гетьмана⁴. Із 2-тисячним військом, яке залишилося при ньому, М. Ханенко разом із С. Лужецьким спочатку прибув до Луцька, потім до Соколя. 15 вересня вони з'єдналися з підрозділами Я. Собеського під Телятином. Звідсіля їхні шляхи розійшлися: С. Лужецький вирушив до М. Вишневецького, а М. Ханенко до Замостя⁵.

Тим часом 100-тисячне турецьке військо, вийшовши, напевне, 17 липня із Цецори, повільно рухалося до Хотина. У кінці липня його передові підрозділи почали зосереджуватися південніше від міста навпроти с. Бабшин, де мали намір будувати один з мостів для переправи армії через Дністер. 2 серпня Мегмед IV увійшов до Хотина, а послані ним підрозділи яничарів, переправившись через Дністер, після незначної сутички оволоділи, очевидно, наступного дня, Жванцем (є дані і про 30 липня), забезпечивши таким чином зведення мосту через ріку⁶. Маємо свідчення одного з джерел, що через нестачу будівельних матеріалів турки почали розбирати жванецькі будинки⁷. Однак швидка течія через піднесення рівня води у Дністрі знесла уже наполовину зведений міст⁸. Це затримало переправу армії, проте окремі підрозділи все ж висаджувалися на протилежний берег річки, готуючи плацдарм. 5 серпня на човнах подолав водну перешкоду Галільпаша, а через два дні – Мюрад-паша. 11 серпня будівництво мосту було завершено й почалася переправа вояків, яка тривала три дні⁹. Уранці 12 вересня кілька передових турецьких підрозділів несподівано з'явилися під

¹ Korzon T. Dola i niedola... – Т. III. – С. 210.

² АГАД. – Ф. 553. – Від. II. – Спр. № 1595. – Арк. 2.

³ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 33.

⁴ Kluczycki F. Op. cit. – Т. I. – Cz. II. – С. 1063.

⁵ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 419; Sikorski M. Op. cit. – С. 120.

⁶ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 528; Kluczycki F. Op. cit. – Т. I. – Cz. II. – С. 1033–1034; Przybył J. Kamieniec Podolski albo trylogia na nowo przyżywana. – Wrocław, 1997. – С. 97–98; Sękowski J.S. Op. cit. – Т. II. – С. 49; Woliński J. Wojna polsko-turecka 1672–1676 w świetle... – С. 326; Tegoż. Oblężenie Kamieńca... – С. 26; Wagner M. Wojna... – С. 248–249.

⁷ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 524 v.

⁸ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 368. – Арк. 229.

⁹ Sękowski J.S. Op. cit. – Т. II. – С. 50–51; Woliński J. Oblężenie Kamieńca... – С. 26.

стінами Кам'янця, можливо, з метою оволодіти містом, однак були відбиті його залогою. Через два дні сюди прибув великий візир Ахмед Кьопрюлю, щоб особисто обрати місце для обозу, а яничари обстріляли укріплення біля Руської брами¹.

Коли П. Дорошенко отримав аудієнцію у Мегмеда IV, з'ясувати вкрай важко. Відомі дослідникам джерела містять суперечливу інформацію. Так, якщо вірити хроніці турецького автора Рашид-ефенді, зустріч відбулася 15 серпня, тобто ще до прибуття султана під стіни Кам'янця. Під час бесіди український гетьман підтвердив своє підданство і вірність. На знак прихильності він отримав від володаря Порти розкішний халат, булаву та коня². За даними «Реляції...» (її написано через два роки після цих подій) летицького стольника Станіслава Маковецького, який був одним з учасників і організаторів оборони Кам'янця³, П. Дорошенко та Селім-Гірей 16 серпня з'явилися в околицях міста й зупинилися на полях з боку Оринина. Наступного дня гетьман спочатку став із 4 тис. козаків у долині «під дібровою» («замковою біля орининського гостинця»), а пізніше разом із ханом відправився на зустріч з Мегмедом IV, яка відбулася тоді ж, тобто 17 серпня⁴. У донесенні австрійського резидента в Туреччині Й. Кіндсберга сповіщається лише про прийом гетьмана першим візиром 16 серпня⁵.

Вважаємо, що більш точною є інформація Рашид-ефенді. Адже переправившись 13 серпня через Дністер, султан перш за все вирішив зустрітись зі своїми васалами. Він позбавив влади молдавського господаря Григора Дуку, який не зумів забезпечити будівельними матеріалами зведення через ріку мостів, натомість призначив 14 серпня замість нього Стефана Петричайку. Того ж дня Мегмед IV прийняв П. Дорошенка та кримського хана, які прибули до табору турецького війська. Не відповідає дійсності пізніша інформація анонімного автора одного з листів, що Мегмед IV відмовився особисто зустрітись з гетьманом і його братом Андрієм, передоручивши прийом великому візирю. Останній начебто виніс «султанські шати», які тим довелося поцілувати, після чого Андрій не втримався від докору на адресу Петра: «Не хотіли короля польського в руку цілувати, мусите тепер сукню цілувати, а потім будем і гузно цілувати»⁶. Однак добре ві-

¹ АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. № 168/199. – Арк. 45–47; Woliński J. *Oblężenie Kamieńca...* – S. 39.

² Sękowski J. S. *Op. cit.* – Т. II. – S. 54.

³ Sajkowski A. W. *W stronę Wiednia. Dole i niedole wojenne w świetle listów i pamiętników.* – Poznań, 1984. – S. 238.

⁴ АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. № 168/169. – Арк. 47–48.

⁵ Woliński J. *Wojna polsko-turecka 1672–1676 w świetle...* – S. 327.

⁶ Мищик Ю. А. *Джерела з польських архівосховищ...* – С. 83.

домо, що Андрій не супроводжував П. Дорошенка, залишившись за його розпорядженням наказним гетьманом у Чигирині¹. Саме після аудієнції в султана правобережний гетьман і хан вирушили до Кам'янця й зупинилися неподалік від нього із західної сторони Нового замку – біля дороги, що вела до Оринина. А 17 серпня П. Дорошенко виїжджав не на зустріч з Мегмедом IV, як про це пише С. Маковецький, а до Ахмеда Кьопрюлю, щоб узгодити питання про блокування міста. Не випадково вже наступного дня після повернення до свого табору (гетьмана вітали пострілами з 18 гармат), він з усім військом вирушив через Пудлівці до Цьолківців (Цівківців), де й зупинився².

Займали позиції також і підрозділи турецького війська, і татари, оскільки 16 серпня обоз султана зупинився неподалік Кам'янця. Згідно з Я. Волінським, великий візир розташував їх довгим ланцюгом (близько 7 км) від Жабинців через Зіньківці до Пудлівців і Цьолківців, що давало можливість обстрілювати місто з відстані за 2–3 км. На правому крилі (від Жабинців до Кубачівки) розташовувався візир Мустафа Каплан-паша з яничарами й підрозділами з Анатолії; на лівому (північніше від Зіньківців й до Пудлівців) – каймакан Кара Мустафа. Центр (від Жабинців до Зіньківців) зайняли підрозділи під проводом Ахмеда Кьопрюлю, які мали атакувати Новий замок. На кожному крилі розміщалося по одній батареї, а в центрі – дві. Султан розбив свої намети в тилу правого крила, звідкіля було зручно спостерігати за ходом облогових робіт³. 16 серпня, під час гарматної дуелі, одне з ядер пробило намет, коли Мегмед IV входив до нього, і впало неподалік у лісі. Того ж дня він доручив ханові провести переговори з обложеними, щоб переконати їх пристати на почесні умови капітуляції: у разі добровільної здачі міста всі отримували можливість вільно зі своїм майном виїхати з нього туди, куди захочуть. Якщо ж почнуть опиратися, і Кам'янець доведеться брати штурмом, то всі будуть «витяті у пень»⁴. Зі свого боку, Селім-Гірей уповноважив вести переговори візира Субхана Кази-агу. Він зустрівся з чернігівським хорунжим Яном Мислішевським, котрому порадив: якщо маєте сильну залогу, то захищайтесь, в іншому випадку приступайте до переговорів, у яких хан обіцяв посередництво. Однак ця їхня зустріч виявилася безрезультатною⁵.

Спробуємо з'ясувати, наскільки серйозно уряд Речі Посполитої перейнявся питанням про підготовку міста-фортеці до відбиття нападу грізного

¹ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 33–34.

² АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. № 168/169. – Арк. 48.

³ Woliński J. Obleżenie Kamieńca ... – S. 40.

⁴ Sękowski J. S. Op. cit. – Т. II. – S. 54.

⁵ Sękowski J. S. Op. cit. – Т. II. – S. 55; Woliński J. Obleżenie Kamieńca ... – S. 40.

противника. Адаже ця загроза ще в другій половині липня стала реальною. Проте ані король, ані сановники (за винятком Я. Собеського та краківського біскупа Анджея Тшебіцького), попри словесні заяви, не намагалися навіть вживати якихось дієвих заходів. Шляхта також не поспішала виконувати свого обов'язку перед вітчизною. 25 липня великий коронний гетьман у листі до С. Лужецького скаржився, що йому не вдалося добитися від Варшави доброго коменданта для Кам'янця, а «про людей, провіант, муніцію, фортифікацію і думати даремно було, не те що вести мову». Він нарікав на подільського генерала (тодішнього фактичного коменданта міста) Миколая Потоцького за його пасивність, жалівся, що той ані з ним, ані з королем не підтримував жодних стосунків, не звертався до них по допомогу для зміцнення обороноздатності міста й фортеці. Не розв'язувалося й питання забезпечення міщан і жовнірів залоги продовольством і фуражем, які традиційно завозилися з прикордонних районів Молдавії (на той час вони знелюдніли від постійних нападів подільської шляхти). З великими труднощами Я. Собеському вдалося переконати А. Тшебіцького надіслати до Кам'янця 20 тис. золотих і полк піхоти (500 вояків). Він пропонував зосередити у місті жовнірів практично з усіх, за винятком Брацлава й Могилева, залог, а також хоча б зо дві тисячі запорожців, «бо такі люди найліпші для оборони і добре знають турків». З відповідними розпорядженнями великий гетьман звернувся до С. Лужецького й М. Ханенка¹, однак вони, зазнавши поразки, дбали насамперед про власну безпеку.

Лише з останньої декади липня керівництво залоги й міста забило тривогу (до цього воно не особливо довіряло інформації про можливий напад турків) і розпочало необхідні фортифікаційні роботи. Дехто з поважних осіб готувався залишити місто. Так, кам'янецький біскуп Везпасіян Лянцкоронський у листі від 25 липня до хорунжого «роти гусарської» Анджея Прусіновського намагався пояснити таке своє рішення тим, що в Кам'янці «не має ні голови, ні залоги», а він самостійно не зможе його захистити. Як писав А. Прусіновський у листі до Я. Собеського (27 липня), біскуп, що раніше не вірив у турецьку загрозу, «тепер сам з Кам'янця змотується»². Однак до честі В. Лянцкоронського слід зазначити, що в останній момент він вирішив залишитися, проте чимало подільської шляхти поспішно покидало домівки і зі своїм майном шукало порятунку в Галичині та Польщі³.

¹ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 1028–1029; Korzon T. Dola i niedola... – Т. III. – S. 204–205; Sikorski M. Op. cit. – S. 109–113; Stolicki J. Przygotowanie Kamieńca Podolskiego... – S. 70–71; Tegoż. Przed upadkiem Kamieńca... – S. 129.

² Grabowski A. Ojczyste... – S. 165.

³ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 251.

З Кам'янця, за свідченням А. Прусіновського, «щоденно просять допомоги...»¹. 31 липня нарешті занепокоївся і М. Потоцький, котрий в листі до великого гетьмана благав прислати для порятунку «хоча б ще дві тисячі людей піших, також і кінних понад десять корогв, які б вдень і вночі до нас прибували... бо дуже для нас гаряче...»². Звертаючись того ж дня до А. Прусіновського, генерал підкреслював: «...не моя то провина, що не маємо людей піших для оборони, також і корогв»³. Хорунжий, маючи у своєму розпорядженні 11 корогв, не виявив ініціативи, щоб допомогти Кам'янцю, а 4 серпня, дізнавшись про появу султана в Хотині й будівництво мосту через Дністер, відійшов із Гусятина в напрямі Львова⁴. Імовірно, саме він є автором написаного 3 серпня листа, в якому висловлювалася зневіра у можливості організувати наявними силами успішний опір туркам: «Нехай же тепер ці зраїці необачні знають, котрі туману в очі Речі Посполитої напускали, вдаючи що й. м. пан маршалок лише страшить турками, котрі хіба що сюди з милом мали завітати, тепер і нас і їх поганських синів змиють і без мила»⁵.

У першій декаді серпня чисельність залоги (29 липня сюди прибув полк краківського біскупа у 500 вояків⁶) зросла до 1,5 тис. жовнірів (однак серед них можна було знайти всього 4–6 досвідчених гармашів). До їх числа ще слід додати близько 100 шляхтичів посполитого рушення Подільського воєводства, які зібралися сюди на сеймик, а також близько 400 міщан і селян із навколишніх поселень. Усього налічувалося приблизно 2 тис. осіб, готових захищати місто⁷. На думку Й. Ролле, чисельність жовнірів і шляхтичів сягала 2,1 тис.⁸, а враховуючи вояків з поспільства, отримаємо цифру у 2,5 тис. осіб. Керівництво обороною Кам'янця взяв на себе кам'янецький староста М. Потоцький (син покійного великого гетьмана Миколая Потоцького), який не мав військових здібностей. Його помічниками були досвідчені ротмістри Войцех Гумецький, Ян Мислішевський і Єжі Володиевський. Певну роль відігравав також В. Лянцоронський.

¹БМЧ. ВР. – Спр. № 404. – Арк. 464.

²Korzon T. Dola i niedola... – Т. III. – S. 213.

³БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 526.

⁴Korzon T. Dola i niedola... – Т. III. – S. 211; Sikorski M. Op. cit. – S. 152–153.

⁵БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 526.

⁶Там само. – Спр. № 368. – Арк. 224–224 зв.

⁷АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. № 168/199. – Арк. 30–31; БМЧ. ВР. – Спр. № 169. – Арк. 670; Sikorski M. Op. cit. – S. 125–126; Woliński J. Oblężenie Kamieńca... – S. 33.

⁸Dr. Antoni J. (Rolle J.). Zdrada Kamieniecka // Dr. Antoni J. (Rolle J.). Opowiadania historyczne. – Lwów, 1891. – Serya 7. – S. 55.

Була створена шляхетська рада з 6 осіб, яку очолив подільський підкоморій Геронім Лянцкоронський¹. Усі вони добре знали на веденні військових дій «у полі», однак зовсім не мали досвіду організації оборони фортець. Інша ситуація складалася у таборі нападників.

Прибувши під стіни Кам'янця, П. Дорошенко отримав можливість на власні очі спостерігати за ходом облогових робіт, які під керівництвом італійських і французьких інженерів проводилися на найвищому професійному рівні². Уже 17 серпня яничари розпочали копати окопи й насипати шанці. Водночас надійшла команда обстрілювати місто з важких гармат (усього в розпорядженні великого візира перебувало понад 120 гармат, з них 26 важких і 12 великих мортир) – було зроблено більш як 600 пострілів, але без особливої шкоди для обложених³. Наступного дня гармати продовжували обстрілювати польські позиції (особливо сильно від Жабинців із батареї правого крила), а вояки робили кошики, наповнюючи їх землею, щоб захистити голови від куль противника. Польська сторона, щоб виграти час, вивісила на замку білу корогву, пропонуючи розпочати переговори. Ахмед Кьопрюлю погодився й надіслав М. Потоцькому та офіцерам листа, домагаючись капітуляції на почесних умовах. Однак жовніри раптово відкрили сильний вогонь по турках, що наблизилися до фортифікацій, завдавши їм відчутних утрат, і здійснили успішну вилазку⁴. Таким чином, вважає польський історик А. Сайковський, обложені підступно порушили домовленість про взаємне припинення обстрілів позицій⁵.

Протягом 19–21 серпня турецька артилерія вела потужний прицільний вогонь по місту. Обстрілювалися Новий і Старий замки (лише на перший з них щоденно обрушувалося 500–600 гарматних ядер)⁶. 20 серпня один зі снарядів пробив склепіння лівої передньої вежі Старого замку (тут містилася лютеранська каплиця), у підземеллі якої зберігалися запаси пороху (2 бочки) та гранат (120–160). Пролунав вибух, який турки сприйняли як сигнал для початку штурму; у ньому, вочевидь, узяли участь і україн-

¹ Sikorski M. Op. cit. – S. 126; Stolicki J. Przed upadkiem Kamieńca... – S. 132; Woliński J. Oblężenie Kamieńca... – S. 33–34.

² Kołodziejczyk D. Podole... – S. 56.

³ Sękowski J. S. Op. cit. – T. II. – S. 56; Woliński J. Materiały do dziejów... – S. 259; Przebył J. Op. cit. – S. 58.

⁴ АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. № 168/199. – Арк. 49–57; БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 534; Sękowski J.S. Op. cit. – S. 56–57; Sikorski M. Op. cit. – S. 130; Woliński J. Oblężenie Kamieńca... – S. 41–43; Wagner M. Wojna... – S. 255–256.

⁵ Sajkowski A. Op. cit. – S. 246–247.

⁶ АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. № 168/199. – Арк. 59–66; ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 269; Grabowski A. Ojczyście... – T. II. – S. 170; Kluczycki F. Op. cit. – T. I. – Cz. II. – S. 1061; Wagner M. Wojna... – S. 256.

ські сотні П. Дорошенка. Якщо вірити даним одного з тогочасних джерел, першими кинули в бій козаків, що перейшли до гетьмана від М. Ханенка. Польська залога відбила приступ¹. У наступні дні гарматний обстріл замків і міста не припинявся. Водночас турецькі вояки активно проводили земляні роботи, наближаючись до мурів Нового і Старого замків. Було вирито 7 ліній апрошів. Вони вражали очевидців із польського табору своїми розмірами. Так, анонімний автор «Опису штурму Кам'янця-Подільського...» записав: такі «поробили рови, що вершник на коні міг заховатися, а два розминутися»². Аналогічний запис міститься і в повідомленні «Кам'янець-Подільський втрачено р. 1672»: «...вершник поміж піхотою, яка перебувала у ровах, безпечно міг їхати, як і їздили, а деякі такі широкі і глибокі, що і возам добре було їздити»³. 22 серпня відбірні підрозділи яничарів – серден-гештілер («шаленці») пішли на новий приступ⁴. Можливо, у ньому взяли участь добровольці з-поміж козаків. 23–24 серпня турецькі шанці впритул наблизилися до кам'янецьких фортифікацій у районах обох замків, Ляцької і Руської брам. Не припинявся артилерійський обстріл (згоріли костюл св. Катерини, вірменська кафедра, церква св. Юрія)⁵.

Кількаденна облога міста виявила усі слабкі місця в організації його оборони. Гостро відчувалася нестача піхотинців і гармашів. У Новому замку один жовнір змушений був обслуговувати б бійниць, а один гармаш – б гармат. Вояків, які чергували на бойових постах, ніким було замінити. Від перевтоми вони валилися з ніг. «А найбільше шкодило те, – читаємо в «Описі штурму Кам'янця-Подільського», – що змучений попередньою працею жовнір не міг ні поїсти, а ні відпочити, постійно на валі перебуваючи удень і вночі. І голод важкий докучав, бо не було часу дбати про живність, а ні поїсти. Гармати турецькі були такі великі, що ядра як людська голова, мур пробивали...»⁶. За визнанням майора Квасиборського, «з ручної стрільби жовніри і в день і в ночі вогню давали, котрим від мушкетів плечі спухали і від гарячих мушкетів люди калічилися»⁷, оскільки розривалися

¹ АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. № 168/199. – Арк. 65–66; БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 368. – Арк. 228 зв.; Спр. № 1070. – Арк. 534; Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 170; Kluczycki F. Op. cit. – Т. I. – Cz. II. – S. 1061; Woliński J. Oblężenie Kamieńca... – S. 43.

² Kluczycki F. Op. cit. – Т. I. – Cz. II. – S. 1061.

³ Woliński J. Materiały do dziejów... – S. 260.

⁴ Sękowski J. S. Op. cit. – S. 57–58.

⁵ Sikorski M. Op. cit. – S. 132; Woliński J. Oblężenie Kamieńca... – S. 44; Wagner M. Wojna... – S. 257–258.

⁶ Kluczycki F. Op. cit. – Т. I. – Cz. II. – S. 1061.

⁷ Ibidem. – S. 1068–1069.

їхні стволи. Зважаючи на вельми складне становище залоги Нового замку, зібрана М. Потоцьким 23 серпня військова нарада ухвалила залишити його й перейти до Старого. У такий спосіб поляки сподівалися зменшити периметр оборони фортифікацій й запобігти (враховуючи розташування замку на скелі) підведенню мінних галерей. Міське поспільство сприйняло таке рішення як згоду керівництва залоги капітулювати, а відтак не приховувало свого невдоволення ним. Особливо відверто виявляли обурення жінки, які перехопили кам'янецького єпископа і, за його ж визнанням, «дуже зле мене трактували, як зраїцю»¹.

У ніч з 24 на 25 серпня жовніри відступили до Старого замку, забравши військове спорядження й заклавши міни у двох місцях; було також зруйновано посередині перехідний міст, що з'єднував обидва замки. Яничари 25 серпня без особливих втрат зайняли залишену фортифікацію, оскільки одну з мін виявили і відразу ж знешкодили, а вибух другої був малопотужним². Як засвідчили подальші події, відхід на нові позиції виявився неефективним. Турецьке командування сповна скористалося тією обставиною, що вали Нового замку в окремих місцях перевищували мури Старого, які, окрім усього іншого, не були пристосовані до ведення гарматного вогню³. Тепер турецькі вояки і гармати впритул розстрілювали замкові укріплення та його внутрішні споруди. За свідченням С. Маковецького, траплялися випадки, коли гарматні ядра пробивали сім стін і вражали своїх же (турків)⁴.

Під прикриттям вогню сапери прокладали мінні галереї під вежі й стіни замку. Зокрема, такі роботи проводилися під Демною (мабуть, Денною чи Малою) вежею, а також під «великою вежею» (новою вежею західною), що з правої сторони захищали доступи до замку. Вони тривали до полудня 26 серпня. Коли під останню з них заклали міни, за умовним сигналом турки припинили стрілянину й почали ховатися в апроші, очікуючи на вибух. Він пролунав тоді, коли оборонці фортеці, виснажені боями і безсонням, скориставшись тишею, попадали від перевтоми на землю, аби хоч трохи перепочити, й відразу послули. Було висаджено у повітря «велику вежу» (і так уже наполовину зруйновану гарматними ядрами); тим самим у фортечній стіні утворився великий пролом. Тоді знову відкрила вогонь

¹ Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 169; Wagner M. Wojna... – S. 258; Woliński J. Obłężenie Kamieńca... – S. 45.

² АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухой. – Спр. № 168/199. – Арк. 66–69; Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 169; Dr. Antoni J. (Rolle J.). Zdrada... – S. 61–62; Sikorski M. Op. cit. – S. 132; Woliński J. Obłężenie Kamieńca... – S. 44–45.

³ АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухой. – Спр. № 168/199. – Арк. 69–71; Sikorski M. Op. cit. – S. 132; Woliński J. Obłężenie Kamieńca... – S. 45.

⁴ Przybył J. Op. cit. – S. 58.

турецька артилерія й колони яничарів (не виключаємо, що серед них перебували й козаки) пішли на штурм, який тривав до ночі. Жовніри, виявляючи вражаючу мужність і стійкість, відбили його, завдавши противникові відчутних втрат (кількість загиблих наближалася до 2 тис.). Однак і серед них було чимало вбитих і поранених. Так, загинули такі досвідчені офіцери, як Войцех Гумецький, Ян Мокошицький, Ян Калушовський та ін.¹

Уранці 27 серпня обложені довідалися, що міни було закладено ще під 4 вежі замку (за іншими даними, у двох місцях). Серед шляхти, міщан та офіцерів залоги швидко поширювалися настрої розпачу, зневіри і безнадії. Єпископ В. Лянцкоронський зібрав у кафедральному костюолі раду, на якій було прийнято його пропозицію припинити опір і капітулювати, аби вберегти людей від винищення. Після цього на вежі замку вивісили біле знамено. На переговори з великим візиром обрали депутацію. До її складу увійшли представники шляхти (подільський суддя Станіслав Грушецький, Я. Мислішевський, кам'янецький підстароста Казімеж Жевуський), жовнірів (Яніцький), польської (дві особи, імена яких невідомі) та вірменської (Воеводка та Григір Малкевич) громад; українська громада представлена не була. Посли мали добиватися, щоб оборонцям разом із родинами дозволили вільно залишити місто².

Взявши із собою турецьких заручників, посланці на човнах переплавили р. Смотрич і прибули до табору противника. Ахмед Кьопрюлю приязно прийняв депутацію, проте відмовився від переговорів, запропонувавши їм пристати на заздалегідь підготовлені умови капітуляції. Вони були досить-таки м'якими. Шляхта і залога отримували дозвіл вільно вийти з міста; жовнірам, які виходитимуть із родинами та майном, дозволялося мати при собі власну зброю. Передбачалися гарантії безпеки життя і майна міщанам, їхнім родинам і всім, хто залишиться у Кам'янці; свобода проведення церковних обрядів для католиків, православних і вірмен (за ними закріплювалася певна кількість храмів); звільнення шляхти і духовенства від воїнських постів. С. Грушецький і К. Жевуський із текстом умов капітуляції повернулися до міста. Після їх схвалення на новій раді послы знову прибули до великого візира і повідомили про згоду Кам'янця капітулювати. Уже під вечір, отримавши на руки укладений трактат, вони в супроводі яничарської охорони відбули з турецького табору³.

¹ АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. № 168/199. – Арк. 75–76.

² АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. № 168/199. – Арк. 77–81; Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 169; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 1061; Sękowski J. S. Op. cit. – S. 59; Sikorski M. Op. cit. – S. 133; Woliński J. Oblężenie Kamieńca... – S. 46–47.

³ АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. № 168/199. – Арк. 77–88; Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 169; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 1061; Sikorski M. Op. cit. – S. 133–134; Woliński J. Oblężenie Kamieńca... – S. 47–48.

Коли депутація наближалася до Старого замку, сталося непередбачене: пролунав надзвичайно потужний вибух, який висадив у повітря щонайменше третину споруди. Турки, запідозривши підступ, завернули послів, які намагалися переконати великого візира, що це прикра випадковість. Досить швидко їхні запевнення підтвердилися, й турки самі змогли оглянути місце катастрофи. Від вибуху не тільки зазнав страшних руйнувань Старий замок, але й загинули («пішли з димом» й обернулися «на піл») щонайменше 700 жовнірів і сотня-дві кам'ячан¹. Постає слушне запитання: чому саме вибухнули запаси пороху (близько 120–200 бочок)? Аналіз джерел спростовує легенду, яка зародилася під геніальним пером Г. Сенкевича, нібито «Гектор» оборони Кам'янця полковник Є. Володичевський і його друг – керівник міської артилерії майор Гейкінк, аби не дати фортецю ворогові, свідомо підпалили порох². Непереконливою видається також версія окремих польських дослідників (до речі, зіперта на свідчення деяких джерел), що підпал з розпачу вчинив Гейкінк³. Як на наш погляд, катастрофа сталася через необачність жовнірів. Таке припущення підтверджується багатьма джерелами, хоча сам опис обставин, за яких це відбулося, має певні відмінності: під час бійки двох жовнірів «необережно закинули фітіль у порох...»; хтось із міщан чи жовнірів, «залитись трунком», «необережно запалив порох...» тощо⁴.

28 серпня ключі від міських брам були передані Азамет-азі. Наступного дня з поклоном до султана виїхала депутація, очолювана М. Потоцьким та В. Лянцкоронським. Прийняв її не Мегмед IV, а великий візир. Під час зустрічі обговорювалися умови безпечного виїзду 30 серпня з міста

¹ АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. № 168/199. – Арк. 89–95; Woliński J. *Materiały do dziejów...* – S. 259, 260; Sikorski M. *Op. cit.* – S. 134–135; Woliński J. *Oblężenie Kamieńca...* – S. 48.

² АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. № 168/199. – Арк. 103; БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 368. – Арк. 231 зв. – 232; № 1070. – Арк. 537; ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 271; Grabowski A. *Ojczyście...* – S. 170; Kluczycki F. *Op. cit.* – Т. 1. – Cz. II. – S. 1062, 1067; Woliński J. *Materiały do dziejów...* – S. 260; Степанков В. С. *Вибух у Кам'янецькому замку 26 серпня 1672 р.: героїчний вчинок чи трагедія випадковості? // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 44; Sienkiewicz H. *Pan Wołodyjowski.* – Warszawa, 1977. – S. 583.*

³ Kosman M. *Na tropach bohaterów "Trylogii".* – Warszawa, 1986. – S. 344; Sikorski M. *Op. cit.* – S. 137; Woliński J. *Oblężenie Kamieńca...* – S. 49.

⁴ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 368. – Арк. 231 зв.; ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 269; Сіцинський Є. *Гектор Кам'янецької фортеці (історичний нарис).* – Хмельницький, 2003. – С. 24; Степанков В. С. *Вибух у Кам'янецькому замку...* – С. 45–46.

всіх охочих. Шляхта також порушила питання про долю своїх маєтків і характер майбутніх взаємин із «хлопами». За даними С. Маковецького, на це Ахмед Кьопрюлю відповів, що вони можуть спокійно проживати там зі своїм майном, однак «хлопи» відтепер не їхні, а «цезарські». Згідно з «Описом штурму Кам'янця-Подільського...», великий візир зазначив, «що їм вільно орати свою землю, і від неї трибут платити, але села і міста цезарські»¹. 30 серпня у супроводі 3–4-тисячної турецької охорони 1,5 тис. людей залишили місто і з пожитками (на 400 підводах) вирушили через Панівці, Кудринці, Кривче, Сков'ятин, Королівку, Глибочок, Івашківці до Ягельниці. Звідти турецький ескорт повернувся назад, а вони самотійно продовжили шлях через Язловець до Станіслава².

У самому Кам'янці готувалися до урочистого в'їзду Мегмеда IV. Відповідно до умов капітуляції польській, українській та вірменській громадам обіцяли залишити по 3 храми, решту перетворювали у мечеті³. Якщо вірити Самовидцеві, обіцяну кількість отримали лише українці, вірмени ж – тільки один⁴. Складніше розв'язувалося питання із костьолами для поляків. За даними француза Мадлена, який, вочевидь, виконував функції перекладача при великому візирі, їм у користування було передано одну чи кілька православних церков, що викликало обурення українців. Їхня депутація з'явилася до Ахмеда Кьопрюлю, наголошуючи, що краще б султан перетворив церкви «у приміщення для псів, ніж віддає їх полякам...»⁵. Чим завершилося це клопотання православних міщан, нам невідомо, проте, без сумніву, польська громада отримала у своє розпорядження один чи кілька храмів. Зокрема, в анонімному повідомленні зі Львова йшлося про те, що українській, польській та вірменській громадам залишено по одній церковній споруді⁶, 7 християнських храмів було перетворено у мечеті. З них знімали дзвони (частину їх на початку 1673 р. передали П. Дорошенку) та хрести, вилучали ікони й інше церковне начиння, розкопували прицерковні поховання і покійників вивозили за місто. Засуджуючи такі дії нової влади, християни поширювали

¹ АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. № 168/199. – Арк. 110–112; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 1062–1063; Woliński J. Oblężenie Kamieńca... – S. 49–50.

² АГАД. – Ф. Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. № 168/199. – Арк. 114–129; Kóchowski W. Rocznikow... – Т. IV. – S. 198; Kołodziejczyk D. Podole... – S. 59; Sikorski M. Op. cit. – S. 137–138.

³ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 1063.

⁴ Літопис Самовидця. – С. 115.

⁵ Наливайко Д. Очима Заходу... – С. 344; Jemiółowski M. Op. cit. – S. 402; Мищик Ю. Чигирин – гетьманська столиця... – С. 197; Kołodziejczyk D. Podole... – S. 70.

⁶ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 368. – Арк. 232.

різний поголос про бруталну поведінку турків (частково це відбито і на сторінках «Літопису Самовидця»)¹.

2 вересня 1672 р. Мегмед IV урочисто в'їхав до Кам'янця. З приводу підкорення цього міста-фортеці у Стамбулі, Каїрі та в інших центрах імперії влаштовувалися триденні святкування². З іншого боку, швидка капітуляція «золотого ключа до кордонів Речі Посполитої», потужного bastionу «християнського передмур'я», як гоноровито любила говорити про Кам'янець шляхта³, викликала тепер у неї психологічний шок. Якщо керівники кам'янецької залози та її офіцери гарячково відшуковували аргументи, аби переконати громадську думку в закономірності й необхідності зробленого ними кроку, то чимало представників еліти почали картати себе за власну легковажність, яка й спричинилася до падіння твердині⁴. Знаходилося чимало й таких, що звинувачували провідників оборони у зраді. Ян Пасек у своїх «Спогадах» записав: «А турки вже були взяли Кам'янець, але, правду кажучи, не взяли, але його собі купили у зрадників Вітчизни нашої...»⁵. Як наслідок, проблема капітуляції міста жваво обговорювалася серед шляхетського загалу восени 1672 – взимку 1673 р.⁶

Ми не випадково так детально зупинилися на висвітленні перебігу боротьби за Кам'янець. Адже її результати істотно вплинули не лише на подальший хід військової кампанії турецької армії, а й помітно скоригували реалізацію політичних задумів П. Дорошенка. Взнявши участь в облозі твердині, гетьман не без підстав сподівався на успішний результат. Припускаємо, що він відвідав місто. Проте часто використовувана істориками інформація Самовидця про проїзд українського правителя разом із султаном його вулицями, вимощеними іконами, які вилучали з християнських храмів («Не заболіло его сердце такого безчестия образов божіих задля

¹ Літопис Самовидця. – С. 114; Kołodziejczyk D. Podole... – S. 59–60; Tegoż. Kamieniec Podolski pod panowaniem tureckim 1672–1699 // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – Kraków, 2000. – T. 1. – S. 189–190; Sikorski M. Op. cit. – S. 138.

² Grzybowski S. Uroczystości w Kairze po zdobyciu Kamienia Podolskiego w 1672 r. // Kamieniec Podolski... – T. 1. – S. 180–185; Kołodziejczyk D. Podole... – S. 60–61; Sikorski M. Op. cit. – S. 138–139.

³ Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja. – Kraków, 2001. – S. 152–165.

⁴ Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach... – S. 174–176; Nowak-Dłużewski J. Okolicznościowa poezia polityczna w Polsce: dwaj królowe rodacy. – Warszawa, 1980. – S. 49–58; Stolicki J. Sprawa Kamieniecka-upadek twierdzy w opinii szlacheckiej // Studia Historyczne. – Kraków, 1993. – R. XXXVI. – S. 26–28.

⁵ Pasek J. Pamiętniki. – Kraków, 1929. – S. 459.

⁶ Dr. Antoni J. (Rolle J.). Zdrada... – S. 72–85; Stolicki J. Sprawa Kamieniecka... – S. 28–35.

свого нещасливого дочасного гетьманства»)¹, є не більш ніж літературною інтерпретацією однієї із чуток, яких чимало тоді поширювалося серед населення Гетьманщини.

30 серпня П. Дорошенко звернувся з універсалом до наказного канівського полковника і старшини, яким повідомляв про капітуляцію 27 серпня провідників кам'янецької залоги. Він наголошував на тому, що Мегмед IV «на заспокоєння України і на згубу осад ляхських з військами своїми тепер відпускає...». Під останніми, скоріш за все, слід розуміти саме козацькі, а не гетьманські підрозділи. На таку думку нашттовхує продовження цитованого речення: «... і разом за цим листом в дорогу до своїх країн на Україну повертаємося». Гетьман переконував канівських козаків, аби «ні в чому не сумнівалися, а на нашу оборону, з якою були б надійними так супроти неприятелів, на вас наступаючих, ставали мужньо, Ханенковим принадлигим листам й особам віри й місця в себе не давали...». Коли б «хотів який ворог і найсильніший на нашу землю наступати, – підкреслював він, – істинно, з Божою допомогою, відсіч дати не забаримося»².

Документ насамперед привертає увагу стриманою, якщо не холодною тональністю оцінки дій сюзерена: П. Дорошенко відбувається лише констатацією факту оволодіння «славною» і «всьому світові» страшною фортецею³ і не висловлює ніякої вдячності повелителеві імперії за готовність виконати взяті на себе зобов'язання, передбачені умовами прийняття Правобережною Україною у 1669 р. турецької протекції, як, наприклад, включити до її складу західноукраїнські землі. Жодним словом не прохплюється гетьман і про наміри султана розгромити Річ Посполиту та сприяти об'єднанню козацької України. Але ж власне саме це йому найбільш боліло. Важко позбутися враження, що листа писала розчарована людина.

Постає питання: що могло породити таку глибоку зневіру П. Дорошенка? Без сумніву, відповідь слід шукати у політиці турецького уряду. Пригадаємо: султан і великий візир не ставили за мету завоювання Речі Посполитої, а тому, повільно просуваючись до Хотина, не відкидали можливостей врегулювання конфлікту дипломатичним шляхом. Вони готові були задовольнитися виведенням польських військ із Правобережжя та відмовою Варшави від претензій на нього. Проте остання не мала наміру відступати. Очевидно, 25 липня польський уряд направив посла Яна Венявського (королівського секретаря) до Мегмеда IV. Він уповноважувався засвідчити легітимність прав Польщі на козацьку Україну й домогтися

¹ Літопис Самовидця. – С. 114.

² Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 27.

³ Там же.

укладення з Портою перемир'я для виграшу часу¹. Через місяць посол прибув до турецького табору. Тим часом швидко капітуляція Кам'янця і відсутність будь-якої інформації про наближення польських військ підштовхнули Мегмеда IV вимагати від Речі Посполитої не тільки визнання його протекції над Правобережною Гетьманщиною, але й територіальних поступок у межах всього Подільського воєводства. На початку вересня Ахмед Кьопрюлю, прийнявши Я. Венявського, повідомив йому волю султана, а також його згоду на посередництво хана у переговорах². У листі від 5 вересня до Я. Собеського Селім-Гірей, засвідчуючи приязне ставлення до Польщі, наголошував, що тепер, після оволодіння Кам'янцем, Мегмед IV погоджується на переговори з королем тільки за умови, якщо Польща дасть згоду виплатити щорічний гарач (данину) і відступиться на його користь від Подільського воєводства³.

Так османська політична еліта перекреслювала один з основних постулатів політичної програми П. Дорошенка та його соратників – включення західноукраїнських земель до складу козацької України. Намагаючись поширити владу султана на Подільське воєводство, Туреччина тим самим, поряд із Річчю Посполитою та Росією, долучалася до боротьби за перерозподіл української території. Чому великий візир (а саме він визначав зовнішню політику імперії) пішов на цей крок, через брак джерел сказати важко. Припускаємо, що вирішальну роль відіграли два чинники. Перший полягав у недооцінці потенційної військової потуги Речі Посполитої, другий – у розчаруванні наявними у П. Дорошенка силами (близько 6–8 тис. осіб)⁴. Не випадково під час пізнішої розмови з гетьманом Ахмед Кьопрюлю запитав у нього: «... славне де військо запорозьке і було великим, а нині чому таке мале»? На що той відповів: «Військо розділилося на троє: одні на Запоріжжі, а більша половина [за] Дніпром у царської величності у неволі, також і Київ»⁵. Не вважаючи Польщу сильним противником, а Правобережну Гетьманщину гідним поваги васалом, великий візир не бачив сенсу в тому, щоб добиватися відокремлення від Речі Посполитої (з метою її послаблення) західноукраїнського регіону з подальшою передачею його козацькій Україні. Аби швидше порозумітися з М. Вишневецьким, він вирішив відібрати у Польщі лише Подільське воєводство, яке, утім, мало належати султанові, а не гетьманові. Як слушно спостеріг Д. Колодзейчик,

¹ Woliński J. Materiały do dziejów... – S. 253–255; Wagner M. Wojna... – S. 226.

² Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 342; Sikorski M. Op. cit. – S. 132–133.

³ Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 171.

⁴ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 368. – Арк. 231 зв.; Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 179; Woliński J. Materiały do dziejów... – S. 261; Sikorski M. Op. cit. – S. 114.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 168.

турки хотіли мати в Україні «обшири для свого безпосереднього управління, як чинили в Молдавії й Семигороді, утворюючи Бендерський сан-джак і Варадський еялет»¹.

Для П. Дорошенка ці плани Порти, по суті, означали крах його надій. І він не міг цього не усвідомлювати. Окрім того, що перекреслювала перспектива розширення територіальних меж держави за рахунок Волинського, Белзького, Подільського і Руського воєводства, ще й втрачалися терени сформованого у Летичівському повіті Подільського воєводства Подільського полку з центром у Могилеві. Не виключаємо, що вражений таким перебігом подій гетьман звернувся до султана з проханням відпустити його в Україну, щоб утвердити свою владу у тих містах, де ще перебували польські залоги. І, як можна судити зі змісту уже цитованого нами листа до наказного канівського полковника, його клопотання було задоволене². Однак через невідомі причини через кілька днів гетьман отримав розпорядження разом із турецьким військом виступити у похід до Львова. У неділю 4 вересня обоз Мегмеда IV залишив околиці Кам'янець і взяв курс на Оринин, а звідтіля на Гусятин. Тут армія розділилася: одне угруповання у складі турецьких підрозділів Мустафи Каплан-паші, орди Селім-Гірея та полків П. Дорошенка 10 вересня вирушило до Львова, а друге, очолюване султаном і великим візиром, пішло до Бучача³.

12 вересня з-під Микулинців гетьман звернувся з універсалом до паволоцького й білоцерківського полковників, «городових отаманів», козаків і міщан, у якому висловлював сподівання, що похід на Львів дасть шанс розв'язати українське питання «за допомогою Бога всемогутнього, якщо буде з ким повністю про Україну довести справу до кінця, а нашій там стороні бажано домогтися якнайміцнішого заспокоєння». Намагаючися розвіяти занепокоєння своєю тривалою відсутністю, П. Дорошенко зауважував: «Ми, що так довго у цій дорозі забарилися, про це зовсім не тривожтеся, поскільки, хоча затрималися, але вже незабаром за щасливим цього повним заспокоєнням повернутися надіємось...». Попереджаючи, що незабаром орда повертатиметься через Україну до Криму, гетьман застерігав, щоб українці «безпечно по дорогам не їздили, з майном були обережними, збіжжя з поля пошвидше зібрали й змолочували, а то для того, щоб вам орда мимохідь збитків не завдала»⁴.

¹ Колодзейчик Д. *Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці козацької держави // Гадяцька унія 1658 року*. – К., 2008. – С. 75.

² Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 27.

³ БМЧ. ВР. – Спр. № 405. – Арк. 403, 407; Woliński J. *Materiały do dziejów...* – S. 264; Sikorski M. *Op. cit.* – S. 142.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 31.

Мабуть, універсали такого чи подібного змісту розсилалися і в інші полки. Припускаємо, що П. Дорошенко відав розпорядження наказному гетьману Кіндратові Тарасевичу взяти під його владу («булаву») ті міста на Брацлавщині, в яких перебували залоги жовнірів. Останні, дізнавшись про капітуляцію Кам'янця, погоджувалися вийти з них, якщо їм гарантуватимуть безпеку. Цю умову було прийнято, і, за даними паволоцького полковника Григорія Гамалії, «фортеці брацлавські, ладижинські і могилівські, з України у Польщу під присягою нашою й гетьмана наказного, пана Тарасовича Кіндрата, у цілісності і при здоров'ї всі випроваджені»¹. Українську владу визнали й порубіжні міста Подільського та Волинського воєводства: Меджибіж, Сенява, Любар, Костянтинівичі (Старокостянтинів), Полонне, Лабунь та ін. («пану гетьману наказному відізналися з поклоном»). Частина селян і міщан, залишаючи домівки, почала переселятися на терени козацької України².

Із появою турецько-кримських та українських військ у Руському воєводстві посилювалися панічні настрої серед шляхти. «Неможливо описати, в якій на той час тривозі перебували Волинське, Руське, Белзьке (воєводства. – *Авт.*), – занотував у хроніці М. Ємьоловський, – вже не лише бродська, дубненська, сокальська, але й замойська фортеці впали у відчай. Все, що живе, бралось за Віслу і в ній з-за такого великого страху ледь не топилося»³. За свідченням П. Дорошенка, «від самого Кам'янця всі міста кланяються і ключі від міст віддають»⁴. Подібне твердження знаходимо і в листі, написаному 28 вересня Я. Собеським до А. Ольшовського: «Міста й замки, які були на тому шляху, яким рухалися, всі відразу ж піддалися»⁵. Зруйнованими виявилися лише ті з них, які намагалися чинити опір.

М. Костомаров першим відзначив певну лояльність турецької влади до місцевого населення, особливо у межах Подільського воєводства: турки «нікого не стинали й обертали у невольників тільки тих з них, кого захопили зі зброєю, але й тих згодом звільнили»⁶. Спростувати поширені в історіографії міфи, що створювалися на основі зафіксованих у джерелах чуток про жорстоку поведінку турецького війська у Поділлі після оволодіння Кам'янцем, вдалося Д. Колодзейчику⁷. Зокрема, вчений звернув увагу на те, що турецькі

¹ Там же. – С. 65.

² Там же.

³ Jemiołowski J. Op. cit. – S. 403.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 32.

⁵ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 1079.

⁶ Костомаров Н. И. Руина. – С. 223.

⁷ Kołodziejczyk D. Podole... – S. 61–63; Tegoż. O Turkach w Kamieńcu raz jeszcze-refleksje z kwerendy w Bolonii // Barok – Historia – Literatura – Sztuka. – Warszawa, 2001. – Półrocznik VIII/1 (15). – S. 167–169.

вояки виявляли неприязнь до шляхти, однак у цілому прихильно ставилися до поспільства¹. Так, наприклад, збереглися свідчення сучасників подій про спроби паші, який супроводжував переселенців з Кам'яця, заспокоїти підданих Кривчі, обіцяючи не «ламати» їхньої віри². Траплялося, що мешканці поселень вітали турків. Наприклад, жителі Мельниці «винесли на дорогу багато хліба й м'яса», які безкоштовно їм роздавали³. Водночас відомі також випадки спротиву поспільства, як, наприклад, при завоюванні турками Бuczанова, Зборова, Пладова, Золочева, Бучача та інших міст і містечок. При цьому міщани Теревовлі своєю мужністю домоглися почесних умов капітуляції і «жодної кривди, – як занотував чернець кармелітського кляштору, автор «Хроніки Теревовельської», – ми не мали»⁴.

Джерела не повідомляють, які заходи здійснював український гетьман, просуваючись з-під Гусятина до Львова. Маємо тільки зауваження В. Коховського, що П. Дорошенко – «найзавзятіший ворог Вітчизни, лютий ніж дикий поганець-татарин, бо він знищував усю живність, нічого не залишаючи»⁵. Наскільки ця інформація об'єктивна, судити важко, адже є підстави стверджувати про намагання гетьмана уникати кровопролиття. Так, наближаючись до Львова, П. Дорошенко звернувся з листом до магістрату із порадою заздалегідь «одізнатись з належним поклоном і вшанувати» як калгу-султана, так і його самого. Якщо ж вони погодяться на це, він обіцяв подбати, щоб міщани не зазнали жодних збитків. В іншому ж разі передмістя й місто «окуряться димом», а села і фільварки зрівняються із землею. П. Дорошенко пропонував міській адміністрації надіслати для перемовин «своїх уповноважених». У відповіді магістрата зазначалося, що не він управляє містом, а комендант, і водночас містилося прохання повідомити через посланців, чого власне гетьман домагається⁶.

Децицію світла на поведінку П. Дорошенка проливає і його реакція на звістку щодо протистояння (20 чи 23 вересня) ченців греко-католицького Крехівського монастиря татарсько-українському підрозділу, в результаті чого загинуло немало татар, і серед них небіж хана. Щоб запобігти знищенню монастиря, 25 вересня гетьман написав листа ігуменові, вимагаючи негайно виплатити Селім-Гірею 4 тис. талерів, аби себе «од згуби рятувати». Інакше, підкреслював він, прибудуть війська і все знесуть «огнем і мечем».

¹ Kołodziejczyk D. Podole... – S. 63.

² АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. № 168/199. – Арк. 131.

³ Abrahamowicz Z. Tło polityczne i ekonomiczne wyprawy wiedeńskiej Kara Muctafy // Kwartalnik Historyczny. – 1983. – № 1. – S. 36; Kołodziejczyk D. Podole... – S. 63.

⁴ ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 2374/II. – Арк. 4–5.

⁵ Kochowski W. Roczników... – Т. IV. – S. 213.

⁶ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 425–426.

5 жовтня монастир виплатив ханові викуп частково грошима, частково церковними цінностями, однак дізнавшись про це, гетьман зумів переконати хана повернути їх до монастирської скарбниці¹. На чолі козацької залози у Крехові П. Дорошенко призначає Івана Мазепу, який 1669 р. розпочав службу у Війську Запорозькому².

18 вересня у віддалених околицях Львова з'явилися передові чамбули татар, які спалювали поселення, грабували й забирали в ясир їхніх мешканців. Наступного дня з Високого замку пролунали гарматні постріли, сповіщаючи міщан і селян навколишніх сіл про небезпеку. Прибув посланець від ханського візира Субхан Казі-аги з листом від хана, який пропонував полякам віддатися на його ласку. 22 вересня татари з'явилися на полях Краківського передмістя. За наказом призначеного Я. Собеським комендантом генерала Еліаша Лонцького, жовніри підпалили будинки, готуючись до оборони³. Оскільки протягом 23 вересня чисельність татар постійно зростала, уночі на 24 вересня «з міста на передмістя послали паліїв, які розклавши вогонь, обернули на попіл заїжджі доми, корчми, садиби та інші дерев'яні будівлі навколо міста»⁴. Удень з основними силами турецько-татарського війська сюди підійшли полки П. Дорошенка. Вони розташувалися у північній околиці Львова між шпиталем св. Лазаря та костьолом св. Марії Магдалини. Сам гетьман поставив намети біля собору св. Юра. Козаки почали насипати шанці на Шембековій горі та вище жіночого Домініканського кляштору⁵.

З ініціативи Мустафи Каплан-паші 25 вересня розпочалися переговори з комендантом і магістратом. Оскільки ті відхилили вимогу здати місто, з наступного дня посилювався його обстріл із гармат. П. Дорошенко розташував дві батареї на горі біля собору, водночас козаки збільшували кількість шанців на Шембековій та Лисій горах, із яких також вели вогонь. Турки захопили кляштор бернардинок, кляштор кармелітів і Високий замок, провели підземні галереї до міських валів та чоловічого кляштору бернардинів. Зібрана 29 вересня в ратуші комендантом міська рада відзначила важке становище обложених. Пороху й продовольства вистачало

¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 426–427; Sikorski M. Op. cit. – S. 160.

² Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 62–63; Kluczycki F. Op. cit. – T. 1. – Cz. II. – S. 1100.

³ БМЧ. ВР. – Спр. № 170. – Арк. 59; БН. ВМФ. – № 7622; Józefowicz J. Op. cit. – S. 310–311; Sikorski M. Op. cit. – S. 162–163.

⁴ Зубрицький Д. Хроніка міста Львова – Львів, 2006. – Вид. 2-е, випр. і доп. – С. 381.

⁵ БМЧ. ВР. – Спр. № 170. – Арк. 60; Зубрицький Д. Назв. праця – С. 381–382; Józefowicz J. Op. cit. – S. 311; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 427; Sikorski M. Op. cit. – S. 163–164.

тільки на тиждень, дошкуляла через брак води спрага, поспільство голодувало. Тому не випадково частина присутніх почала схилитися до капітуляції. За таких обставин рятівною стала згода Мустафи Каплан-паші на пропозицію польського посольства, що з'явилося від М. Вишневецького, оголосити перемир'я на два дні¹.

На той час повною мірою виявилася неспроможність короля та його оточення організувати опір наступу військ Османської імперії. Прибувши 22 серпня до Янівця, М. Вишневецький уже наступного дня розіслав універсали (третє віці) до шляхти, повідомляючи про облогу Кам'янця і закликаючи якнайшвидше збиратися на посполите рушення. 7 вересня він прийняв російське посольство ближнього боярина й окольничого Василя Волинського, яке приїхало для ратифікації російсько-польського трактату, а 8 вересня присягнув на його умовах. Зіславшись у листі до царя (12 вересня) на порушення султаном умов капітуляції Кам'янця і вчинену в ньому різню шляхти й духовенства (ця інформація, як відомо, не відповідала дійсності), король просив негайно надіслати на допомогу російське військо, а також звільнити з ув'язнення І. Сірка. 13 вересня він надіслав листи до Мегмеда IV і Селім-Гірея, повідомляючи, що відправив послів для переговорів про припинення воєнних дій. Ними стали волинський каштелян Францішек Лубовицький, надвірний підскарбій Ян Шомовський та Г. Сільніцький, які 17 вересня отримали королівську інструкцію². На думку Л. Вежбіцького, М. Вишневецький припустився грубої помилки, призначивши місцем збору посполитого рушення замість Грубешова Големб'є (хляхтичі почали збиратися туди лише в останній декаді вересня). На той час різко загострилася боротьба між прихильниками короля та його противниками. 16 жовтня зібрана під Големб'єм шляхта утворила проти мальконтентів конфедерацію, а отже, нависла загроза громадянської («домової») війни³.

Оскільки Селім-Гірей уповноважувався бути посередником у турецько-польських переговорах і демонстрував прихильність до польської сторони, посольство Ф. Лубовицького 29 вересня з'явилося до татарського обозу під Львовом. Йому вдалося схилити «капудан-пашу погодитись на припинення вогню»⁴. Наступного дня візир хана Субхан Кази-ага

¹БМЧ. ВР. – Спр. № 170. – Арк. 60–61; Зубрицький Д. Назв. праця. – С. 382–383; Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 182; Józefowicz J. Op. cit. – S. 313–314, 321–323; Sikorski M. Op. cit. – S. 166–168; Wagner M. Wojna... – S. 272–278.

²Korzon T. Doba I niedoba... – Т. III. – S. 229–230, 234; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 343; Sikorski M. Op. cit. – S. 146–147.

³Sikorski M. Op. cit. – S. 148–149; Wierzbicki L. A. O zgodę w Rzeczypospolitej. Zjazd warszawski i sejm pacyfikacyjny 1673 roku. – Lublin, 2005. – S. 19–38.

⁴Зубрицький Д. Назв. праця. – С. 383.

прийняв послів, щоб переконатися, чи мають вони повноваження вести перемовини про укладення договору, та з'ясувати їхню позицію. На пряме запитання, чого вони «бажають від хана», Я. Шомовський обережно відповів, що спочатку їм слід поговорити «про згоду» з Мустафою Каплан-пашею, бо «хоча хан є посередником», все ж вони мають домовлятися не з ним, а з султаном. Тоді дещо ображений Субхан Кази-ага заявив, що «в це втручатися не буде, бо з ними трактувати не хоче», і запропонував послам відправлятися до Мегмеда IV. Урешті-решт було досягнуто компромісного варіанта: послі вестимуть переговори одночасно з Мустафою, Каплан-пашею та Селім-Гіреєм¹.

Того ж дня польське посольство відправило до львівського магістрату Я. Венявського, пропонуючи вислати до табору паші депутацію, щоб домовитися «з турками про викуп». Така пропозиція була з обуренням зустрінута львів'янами, які мали надію, що викуп заплатять поляки, оскільки вони «чинили опір туркам не за себе, а за Річ Посполиту». Проте, «аби врятувати і місто, і життя, вони мусили відрядити з-поміж себе посланців...». 1 жовтня міська депутація направилася до турецького обозу в «шатра польських послів, просячи і благаючи змилюватися над ними, такими виснаженими попередніми викупам та жертвами для країни, і щоб Річ Посполита взяла на себе викуп і переговори про нього; та марно, твердими були серця як турків, так і своїх панів»².

Значно поступливішим виявився П. Дорошенко. Члени магістрату почали вмовляти єпископа Й. Шумлянського, який добре знав гетьмана, поїхати до нього й просити, щоб той заступився за місто й переконав хана й Мустафу Каплан-пашу зменшити суму викупу. Урешті-решт їм вдалося домогтися свого, і єпископ вирушив до українського табору. Після їхньої зустрічі П. Дорошенко, вочевидь, зумів умовити Селім-Гірея піти львів'янам на поступки. Не без його впливу паша погодився зменшити суму з 100 тис. до 80 тис. червоних золотих, причому протягом двох днів місто мало виплатити 10 тис. Проте з великим труднощами вдалося зібрати (і то з бідніших міщан) лише половину цієї суми³.

Переговори між польськими послами і Мустафою Каплан-пашею 1 жовтня проходили доволі складно. У зв'язку з цим виникає цілком слушне запитання: на які умови договору могла пристати Річ Посполита? «Інструкція», яку 17 вересня отримали її послі, передбачала насамперед домогтися призупинення воєнних дій. Вони мали підтримувати приятні

¹ БЮ. ВР. – Спр. № 2287/Ш. – Арк. 61.

² Зубрицький Д. Назв. праця. – С. 383.

³ Зубрицький Д. Назв. праця. – С. 383–384; Józefowicz J. T. Op. cit. – S. 315–319.

стосунки з ханом і запобігати нападам татарських чамбулів на землі Правобережжя. Послам заборонялося приймати вимогу турецької сторони про виплату Польщею Порті гарачу, а обмежитися лише згодою на сплату упоминків. У крайньому разі вони могли погодитися на передачу туркам Кам'янця з частиною Подільського воєводства, домовившись попередньо про умови «звільнення» (виїзду) з міста шляхти і жінок. Однак при цьому польські посланці в жодному разі не мали допустити до встановлення Стамбулом «абсолютної влади над Україною». Якщо ж туркам вдасться оволодіти Львовом, будь-які переговори слід було моментально припинити. «Інструкція» також містила пункт, згідно з яким послам доручалося шукати порозуміння з П. Дорошенком, «аби його відірвати від ворога Хреста Св.»¹.

Після гострих дискусій у присутності хана вранці 2 жовтня було узгоджено деякі статті майбутнього договору. Згідно з ними «вся Україна по лінію [кордон], відповідно до трактату укладеного під Зборовом, відходила цезарю турецькому, тобто у межах, як її Дорошенко піддавав», і мала бути звільнена від польських залог. Передбачалася можливість розподілу Подільського воєводства між Портою й Польщею, однак це залежало виключно від волі султана. Усупереч протестам поляків, Річ Посполита мала виплачувати гарач; натомість Порта погоджувалася поступитися Варшаві «завойованим Руським воєводством»².

Отже, турецька еліта не збиралася приєднувати до своїх володінь Руське і Белзьке воєводства (хоча не виключаємо, що окремі її представники схилилися до такої думки), як і добиватися розгрому й капітуляції Речі Посполитої. 8 жовтня надійшло повідомлення із Замостя, що 6 жовтня до міста прибув гонець Мегмеда IV, котрий стверджував, що «вся Україна й Поділля “віддані туркам”», а «кордон має бути лише в трьох милях від Львова»³. Власне, така позиція султана й великого візира перетворила похід потужної армії до Львова на акт демонстрації військової сили. Усе це зовсім не нагадувало операції, спрямованої на знищення сил противника, який до того ж на той час не мав боездатного війська. Переконаливо засвідчував відсутність стратегічної доцільності виведення армії на рубіж Вісли й пасивний характер (на відміну від Кам'янця) львівської облоги. За визначенням сучасника подій В. Коховського, вона «наробила більше страху, ніж шкоди»⁴. А тому, як на наш погляд, твердження сучасного польського

¹ Woliński J. Materiały do dziejów... – S. 266–267.

² БІО. ВР. – Спр. № 2287/II. – Арк. 61–62; Wagner M. Wojna... – S. 278–279.

³ Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 183.

⁴ Kochowski W. Roczników... – Т. IV. – S. 229.

історика М. Сікорського, що «оборона Львова мала велике значення для Речі Посполитої. Була затримана у своєму марші турецька армія. Здобуття Львова відкривало б дорогу на Краків. Доступ до Варшави закривала за-мойська твердиня»¹, видається необгрунтованим.

2 жовтня, довідавшись від кримського посла, який повернувся від короля, що при М. Вишневецькому немає війська, татарські чамбули почали залишати позиції, відправляючись по здобич². 4 жовтня до турецького табору міщани привезли частину викупу – 5 тис. червоних золотих, а 6 жовтня турки звільнили околиці міста й вирушили до ставки султана під Бучачем. Більшість ординців почала спустошувати край. На вимогу хана, П. Дорошенко змушений був відправити з окремими чамбулами козацькі сотні (вочевидь, для штурмів містечок). Сам же він з основними силами виступив до Бучача. Мабуть, 2 жовтня, коли польські послы поверталися від Мустафи Капаан-паші, гетьман і старшини випадково зустрілися з ними. Попри взаємну неприязнь, вони, знявши шапки, мовчки поклонилися один одному. Хтось із козаків запитав: «Як ся маєте, панове»? Проте розмови не вийшло. Лише Я. Петрановський, наздогнавши Ф. Лубовіцького, перекинувся з ним кількома словами. Прощаючись, польський посол застеріг: «Ой, панове, панове, що робите – робіть мудро і думайте, який з того буде кінець!»³

Якщо король виявляв бездіяльність, то Я. Собеський, маючи менш як 3 тис. кіннотників, 5 жовтня розпочав активну боротьбу з татарами, успішно залучаючи до неї українських селян і міщан. До 14 жовтня великий гетьман, пройшовши з боями понад 350 км від Красностава до Калуша, розгромив татарські чамбули в околицях Красноброда, Нароля, Горинця, Немирова, Городка, Комарного й Калуша, звільнивши з неволі 30–40 тис. бранців⁴. Вів боротьбу з татарами й М. Ханенко, який з 2 тис. козаків перебував у Замості й за розпорядженням короля мав захищати місто⁵.

12 жовтня польське посольство з'явилося до турецького обозу під Бучачем. Наступного дня розпочалися переговори, в яких із турецького боку

¹ Sikorski M. Op. cit. – S. 170.

² Kluczycki F. Op. cit. – T. I. – Cz. II. – S. 1103.

³ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 428–429.

⁴ Kluczycki F. Op. cit. – T. I. – Cz. II. – S. 1082–1096; Korzon T. Dola i niedola... – T. III. – S. 242–255; Pajewski J. Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich. – Poznań, 1997. – S. 140–143; Sikorski M. Op. cit. – S. 175–196; Wagner M. Wojna... – S. 281–288; Zieliński K.H. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie // Przegląd Historyczno-wojskowy. – Warszawa, 1930. – T. II. – Z. I. – S. 9–60.

⁵ Grabowski A. Ojczyście... – T. II. – S. 180; Korzon T. Dola i niedola... – T. III. – S. 343; Sikorski M. Op. cit. – S. 181–182.

за дорученням великого візира взяли участь каймакан Кара Мустафа, Реїс-ефенді та Чауш-паша. Коли поляки повідомили про свої переговори під Львовом із ханом і Мустафою Каплан-пашею, то каймакан зауважив: згадані особи «не могли з вами ні про щось трактувати, а ні щось вам пропонувати, бо для цього не мали уповноважень»; лише тепер тут «вам запропонуємо волю цезаря», а ви намагайтеся не розгнівати своїми відповідями «такого великого монарха». Після такого вступу послів ознайомили із чотирма пунктами майбутнього договору. Згідно з ними, поляки мали відпустити до литовських татар, які перейшли на сторону султана, їхніх жінок і дітей з майном, а також дозволити їх подальший вихід з Литви та інших місць; виплачувати гарач султанові в сумі 100 тис. червоних золотих; все Поділля і «всі замочки, захоплені у Руському воєводстві», мали внаслідок розмежування відійти до султана. П. Дорошенку належало так тримати «Україну», як це було за попередніх гетьманів; з українських міст слід було вивести залоги, а перетворені на костьоли церкви повернути православним¹.

Перший пункт польська сторона прийняла з легкістю, заявивши, що татар «ніде не утримують». Гостра суперечка спалахнула навколо другого пункту. Посольство Ф. Лубовицького категорично відмовлялося від вживання у договорі поняття «гарач», не погоджувалося воно й на його заміну терміном «упоминки». На це Кара Мустафа заявив, що така затятість була б зрозумілою, якби посол польський з'явився на переговори до Адріанополя чи принаймні до Кам'янця, але оскільки «так далеко цезар увійшов, то і трактувати мусите так, якою є його воля. І то вже є милосердя, що з вами ведемо трактати». Якщо ж доведеться цезареві тут зимувати, то «весною напевне вирушить до самого Гданська; повинні ви трактувати, повинні поступати відповідно до волі цезарської». Дещо засмучені різкістю промови каймакана, поляки втратили самовпевненість і почали виправдовуватися, що Річ Посполита неспроможна виплачувати таку велику суму, засвідчуючи в такий спосіб згоду сплачувати не такі значні упоминки².

Не менш запеклі суперечки точилися і навколо третього пункту угоди. Кара Мустафа намагався переконати співрозмовників, що «отамани ніколи не уступають того, що взяли». Оскільки туркам вдалося оволодіти Кам'янцем, «метрополією», то їм тепер належить все Поділля; «не можуть поступитися і тим, що взяли штурмом чи їм піддалося у Руському [воєводстві]», і навіть про це й говорити не хочуть, «маючи те все за своє». При цьому аргументи польської сторони не бралися до уваги. Каймакан

¹ БЮ. ВР. – Спр. № 2287/П. – Арк. 69 зв.–70; БМЧ. ВР. – Спр. № 170. – Арк. 265.

² БЮ. ВР. – Спр. № 2287/П. – Арк. 70; БМЧ. ВР. – Спр. № 170. – Арк. 256–266.

повністю скасував, за словами Я. Шомовського, «наш трактат із ханом». Що ж стосується четвертого пункту, то польські послани погодилися з тим, щоб П. Дорошенко «тримав» Україну, й були «повернені церкви, де здавна козаки перебували». Однак при цьому вони не втрималися від в'їдливої ремарки, що всі нещастя, які нині вони переживають, сталися власне через козаків, «котрі нам спровадили турецьку війну», а їхній заколот спалахнув через те, що поляки намагалися «різними способами» утримати їх від походів на море¹.

Наступного дня переговори поновилися, однак уже без участі Кара Мустафи. Реїс-ефенді й Чауш-паша застерегли співрозмовників, щоб вони не вдавалися до різкого тону у спілкуванні з каймаканом і погодилися на запропоновану суму упоминок. У відповідь польські послани запропонували виплатити 10 тис. червоних золотих, на що турецька сторона резонно зауважила: якщо ханові, який є слугою великого монарха, даєте 16 тис. червоних золотих, то чому сам патрон має отримувати менше? Потім з'явився Кара Мустафа, який, почувши про запропоновану суму, не без обурення заявив, що, вочевидь, поляки «не хочуть миру». Комісари почали перекопувати турків, що важко зібрати більше грошей через спустошеність краю і втрату кількох воєводств, однак урешті-решт погодилися на збільшення упоминків до 20 тис. червоних золотих, але за умов, що Польща не зазнаватиме татарських набігів, подільська шляхта залишатиметься у своїх маєтках, а козаки не нападуть на неї. Проте каймакана не задовольнила і така сума. Він повторив, що султан хоче залишити собі все Поділля й здобути замки у Руському воєводстві, нагадав, що Україна належить цезареві, а не Польщі, хоча «і так вашою не була з-за постійних незгод і війн з козаками і з-за цього це ж і втратили, чого не мали». Після шестигодинної дискусії сторони домовилися продовжити її наступного дня².

Чи мали якийсь стосунок до Бучацьких трактатів українці? Чи враховував великий візир їхні інтереси? А якщо так, то якою мірою? Як відомо, П. Дорошенко з'явився до місця проведення переговорів практично одночасно з польськими комісарами. Можна припустити й те, що Ахмед Кьопрюлю уповноважив каймакана обстоювати у цих перемовинах інтереси Війська Запорозького, однак лише у певних межах. Щодо безпосередньої участі в них українського посольства, то цю пропозицію гетьмана було відхилено, як вважають дослідники, через незгоду на те поляків³. Можли-

¹ БІО. ВР. – Спр. № 2287/II. – Арк. 70–70 зв.; БМЧ. ВР. – Спр. № 170. – Арк. 266–267.

² БІО. ВР. – Спр. № 2287/II. – Арк. 70 зв.–71; Kluczycy F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 1108–1110.

³ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 434.

во, і так. Але якби турецька сторона наполягала на цьому, то, безперечно, польська делегація мусила б поступитися. Проте П. Дорошенку було дозволено тільки перед кожним засіданням проводити відповідні попередні консультації з Кара Мустафою¹.

Значний інтерес для дослідників становить програма гетьмана, утвердження якої він домагався під час Буцацьких переговорів. Як відомо, 15 жовтня каймакан запропонував польській стороні ознайомитися з її положеннями. Ними передбачалося встановити кордони України на заході по річках Лабунь і Горинь; польські залоги мали віддати усі гармати, що знаходилися у містах; полякам належало також повернути 6 гармат, взятих із Чигирини С. Чарнецьким; на митрополичій посаді мав залишатися Й. Тукальський, юрисдикція якого поширювалася б на всі церкви у Польщі; православній церкві поверталися належні їй ґрунти, на яких нині зведені костьоли².

Отже, П. Дорошенко, наштотхнувшись на відмову Ахмеда Кьопрюлю прилучити до Гетьманщини західноукраїнські землі, спробував розширити її територію за рахунок східного й частини центрального регіонів Волині, компенсуючи тим самим втрату Подільського полку, розташованого у південно-східній частині Подільського воєводства, що відходило до складу Порти. Намагався він також домогтися скасування унії та визнання митрополиччих повноважень Й. Тукальського у межах усїєї Польщі. Це був той мінімум політичних вимог гетьмана та старшини, згода на реалізацію яких турецьким сюзереном упевнила б їх у тому, що Стамбул опікується інтересами козацької України й готовий їх обстоювати в міжнародних відносинах. До того ж це давало П. Дорошенку важливий козир у дискусії з тією козацькою опозицією, яка зятято критикувала його турецьку орієнтацію.

Як розвивався надалі переговорний процес? 15 жовтня каймакан розпочав обговорювати з комісарами «козацькі пункти». Зрозуміло, що ті рішуче висловилися проти головніших із них, насамперед стосовно розширення території України. Польські послани переконавали турецьку депутацію, що для султана небезпечно «виділяти так багато землі козакам», на що отримали відповідь: «...не горюйте з цього, мають тепер володаря, котрий знатиме, як з ними бути і як їх утримувати»³.

Однак з невідомих для нас причин Кара Мустафа вже того ж або наступного дня пішов на поступки полякам. Українська держава мала

¹ БІО. ВР. – Спр. № 2287/II. – Арк. 72; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 1112.

² БІО. ВР. – Спр. № 2287/II. – Арк. 72.

³ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 1112; Sikorski M. Op. cit. – S. 191–193, 208.

залишатися «у давніх кордонах», а питання релігійного змісту взагалі знімалися з обговорення. Комісари погодилися на збільшення упомінок до 22 тис. червоних золотих, а турки відмовилися від претензій на Руське воеводство. Не виключено, що певною мірою така поступливість великого візира зумовлювалася повідомленням про розгром Я. Собеським татарських чамбулів нурадин-султана неподалік Калуша (про це стало відомо увечері 15 жовтня)¹. Проте, як на наш погляд, все-таки незрівнянно вагомішу роль відіграла позиція пропольськи налаштованого Селім-Гірея, якому аж ніяк не хотілося бачити на північних рубежах зміцнілу Гетьманщину. Окрім того, за посередництво у польсько-турецьких переговорах ще під Львовом він отримав від комісарів 20 тис. червоних золотих, що становило чималу суму². Можливо, за подальше сприяння у досягненні замирення польські послани пообіцяли йому помітно збільшити розмір винагороди.

В усякому разі зусилля хана були високо оцінені у Стамбулі³. І все ж визначальне слово, без сумніву, залишалося за султаном та приближеними до нього сановниками, які не вважали за потрібне зміцнювати Україну за рахунок подальшого послаблення Речі Посполитої. Не випадково султан на аудієнції 19 жовтня між іншим повідомив польським послаам, що міг би на зиму залишитися з військом у Львові, але не хотів такий «добрий народ (польський. – Авт.) знищувати до кінця»⁴.

16 жовтня статті договору були остаточно узгоджені, а надвечір наступного дня підписані комісарами. Военні дії завершилися. 18 жовтня турецько-кримське військо почало відхід через Ягельницю, Кривче, Жванець до Кам'янця⁵.

Основу договору становили чотири статті. Перша захищала інтереси татар, які перейшли на бік Туреччини; гарантувала безпеку проживання їхніх сімей та збереження майна. Друга передбачала щорічну виплату до 5 листопада Річчю Посполитою упомінок Порті в сумі 22 тис. червоних золотих. Третя констатувала відхід «Поділля з усіма давнішими кордонами» до Порті. При цьому всі польські залоги зобов'язувалися залишити міста й разом «з жонами, дітками і майном» покинути межі воеводства. Захоплені турками у Руському воеводстві міста й замки поверталися Польщі. Усі прикордонні суперечки мали вирішуватися суддями за свідченнями старожилів з обох сторін. Польська шляхта могла залишатися у замочках і селах, а їхні піддані зобов'язувалися виплачувати джизью, десятини та

¹ Sikorski M. Op. cit. – S. 205.

² БЮ. ВР. – Спр. № 2287/II. – Арк. 78 зв.; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 1117.

³ АГАД. – Ф. 4. – Спр. № 25. – Арк. 480 зв.–481.

⁴ БЮ. ВР. – Спр. № 2287/II. – Арк. 73 зв.

⁵ БЮ. ВР. – Спр. № 2287/II. – Арк. 73 зв. – 74; Wagner M. Wojna... – S. 289–290.

інші податки до скарбниці султана. При бажанні протягом 2-х місяців вона могла виїхати до Польщі.

На найбільшу увагу заслуговує четверта стаття договору, якою визначався статус козацької України. «Українську Державу, – проголошувалося у ній, – з давніми кордонами козакам віддати. А якщо б про кордони Української Держави сталася б яка суперечка, то, відповідно до пункту про Подільські кордони має розв'язуватися». З Білої Церкви «й інших фортець українських війська польські зі зброєю своєю і речами, і приятелями» мають вийти упродовж двох місяців, залишивши у замках гармати й амуніцію. Тільки з Білої Церкви дозволялося вивезти 15 гармат; поляки зобов'язувалися залишити там неушкодженими нові фортифікації й будівлі. «Українським козакам», що перебували при М. Ханенку, гарантувалося вільне повернення до їхніх домівок, однак йому самому «в Україну не можна прибувати». Договір підтверджував чинність усіх попередніх польсько-турецьких угод¹. Особливо важливе значення для розуміння сутності політичних процесів, започаткованих революційними подіями 1648 р., має використання у тексті цього міжнародного договору дефініції «Українська держава», яку було запропоновано турецькою стороною після попередніх консультацій із П. Дорошенком.

І все ж гетьман та його соратники навряд чи могли бути задоволеними наслідками війни з Річчю Посполитою. Хоча Варшавою і було визнано деюре незалежність України, однак не виправдалися їхні надії на включення до її складу західноукраїнських земель. Не вдалося навіть юридично зафіксувати кордон з Річчю Посполитою по р. Горинь: досить-таки розпливчасте поняття «з давніми кордонами» сторони могли тлумачити по-різному. Зазнала невдачі й спроба розв'язати проблему унії та повернути православній церкві захоплені у неї храми. Цілком несподіваним для українців виявилось і включення до складу Порти Подільського воєводства. Лише незначною мірою компенсувати цю втрату могла непевна обіцянка Мегмеда IV передати гетьманові Київ і Лівобережну Україну (опосередковані відомості про це знаходимо в окремих джерелах)². Якщо вірити словам генерального осавула Якова Лизогуба, 22 жовтня Ахмед Кьопрюлю в розмові з П. Дорошенком торкнувся питання майбутнього цього регіону. Він начебто запитав у гетьмана, чому той не порушував клопотання перед російським царем про повернення їх під свою булаву, на що отримав відповідь: «... царська величність не дозволить віддати». Тоді великий візир

¹ БЮ. ВР. – Спр. № 2287/II. – Арк. 81зв.–82; БМЧ. ВР. – Спр. № 1592. – Арк. 431–432.

² ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 305; Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 61, 75, 77, 79–80, 82–83, 85.

заспокоїв його такими словами: «...потерпи, молися Богу, коли королівську величність під данину учинимо й оволодіємо, то задніпровська сторона і Київ наші»¹. За даними російського гінця до Туреччини В. Даудова, гетьман ще під Кам'янцем передав турецькій стороні «розпис, як під Києвом промишляти і в який бік підкопи копати»². 22 жовтня у Жванці П. Дорошенко одержав відпускну аудієнцію спочатку в султана, який обдарував його шитим золотом кафтаном, а потім у великого візира³, після чого з основною частиною війська вирушив до Чигирини.

Бучацька невдача дуже ускладнила становище українського правителя. Насамперед перекреслювалася можливість реалізації далекосяжного плану поширення його влади на західноукраїнські землі, надія на ліквідацію унії та посилення позицій православної церкви в Речі Посполитій. Укладена угода не сприяла й зміцненню авторитету гетьмана серед старшини, козацтва й поспільства, що було вкрай важливо в умовах міжусобиць, роз'єднаності населення та його зневіри, досить непростих взаємин із Лівобережною Гетьманщиною. Ігнорування новим протектором основоположних принципів договору 1669 р. недвозначно засвідчувало далеко не обнадійливі перспективи політики Стамбула стосовно козацької України.

¹ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 168.

² Флоря Б. Н. Войны Османской империи с государствами Восточной Европы. – С. 110.

³ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 435.

РОЗДІЛ 8.

УКРАЇНСЬКА ГОЛГОФА ГЕТЬМАНА

Ще перебуваючи під Львовом, П. Дорошенко розіслав універсали до населення, попереджаючи про загрозу від татар, які незабаром почнуть повертатися до домівок. За даними киянина Лавріна Васильєва, якому довелося у Ставищах 18 жовтня самому (через відсутність писаря) «на торгу всім людям уголос» зачитувати гетьманський універсал, його зміст зводився до того, аби посполиті «жили обережно, і з полів хліб звозили до міста, і на поля худобу далеко не відпускали, тому що з Польщі турки і орда підуть на Україну скоро; також він де Дорошенко з військами незабаром прибуде до Києва», а з Білої Церкви «комендант і поляки невдовзі підуть до Польщі»¹. Збереглися свідчення київського купця Богдана Федорова від 16 жовтня, який чув у Каневі від міщан, начебто гетьман писав до Й. Тукальського та своїх братів, щоб «вони посилали за Дніпро на переяславську сторону великого государя до малоросійських міст до жителів, щоб об'єдналися й були з ними заодно у підданстві у султана турецького; а якщо задніпровської переяславської сторони жителі з ним Дорошенком в з'єднанні бути не захочуть, і він де Дорошенко пошле за Дніпро війною татар незабаром»².

Опрацьовані нами джерела не дозволяють ані підтвердити, ані спростувати цю інформацію. Проте, зважаючи на швидке поширення серед населення обох берегів Дніпра чуток про майбутній похід гетьмана з татарами на Лівобережжя (14 листопада цар навіть видав розпорядження Г. Ромодановському готуватися до відбиття можливого нападу П. Дорошенка³),

¹ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 68.

² Там же. – С. 61.

³ Там же. – С. 69–70.

припускаємо, що він дійсно міг у своїх листах до київського митрополита, братів та окремих старшин повідомляти про наміри підпорядкувати своїй владі Лівобережжя. Як уже зазначалося, можливо, до нього надходили певні обіцянки турецької сторони стосовно допомоги у справі об'єднання козацької України. Зокрема, на початку листопада у Чигирині велися розмови про те, що султан «пообіцяв Дорошенку Київ місто, і пишеться він Дорошенко підданим турецького султана і воеводою київським»¹. Водночас своїм листом київський воевода князь Г. Козловський інформував царя, що «за Дніпро на переяславську сторону у твої великого государя малоросійські міста він Дорошенко багато своїх знадливих листів розсилає, аби переяславської сторони козаки і всякі жителі були з ним Дорошенком і київської сторони з козаками із усякими жителями у з'єднанні...»².

Повертаючись назад, гетьман не приховував свого наміру якнайшвидше поширити свою владу на міста, що ще залишалися вірними Польщі й М. Ханенку (Біла Церква, Умань), а також зберегти за собою південно-східну Волинь і Подільський полк. Насамперед він планував добитися переходу до своїх рук Білої Церкви, а тому почав готуватися до проведення (у разі потреби) воєнної акції. З Лабуні П. Дорошенко розіслав універсали до міст і містечок, розташованих навколо Києва й Чигирина, звертаючись до їх жителів, щоб вони «з полів хліб звозили і стацію на військо готували»³. Звідтіля він виступив до Умані, де перебувало близько 500 козаків М. Ханенка. Водночас гетьман направив до козаків і поспільства листа, сповіщаючи про захоплення турками Кам'янця та інших міст й укладення з Річчю Посполитою договору та переконуючи визнати його владу⁴. Оминувши Умань, П. Дорошенко зупинився неподалік, у м. Христинівці. Стурбовані уманці, якщо вірити С. Величку, «радилися поміж себе, чи пошанувати Дорошенка своїм поклоном, чи ні. На ту раду багато хто, либонь, здригався йти з поклоном до Дорошенка за своє колишнє до нього противенство, однак ураджено було неодмінно пошанувати його, Дорошенка, старого свого гетьмана, належним поклоном»⁵. До українського табору відправили почесну депутацію з представників духовенства, значних козаків і міщан, а з нею «достатній пісний і скромний провіант, також усілякого хліба й різних напоїв...»⁶.

За словами літописця, гетьман «ласкаво до них відізався» й звернувся з розлогою промовою, яку С. Величко передав у властивій для себе лі-

¹ Там же. – С. 76.

² Там же. – С. 77.

³ Там же. – С. 80, 82.

⁴ БВУ. ВР. – Спр. № 1958. – Арк. 107.

⁵ Величко С. Назв. праця. – Т. 2. – С. 163.

⁶ Там само. – С. 163–164.

тературній формі. Проте, якщо проаналізувати її зміст, можна побачити що він в цілому адекватно відбиває тогочасні настрої і погляди гетьмана. П. Дорошенко докоряв міщанам за «їхню непостійність, що відкинулися були від нього, а Ханенка постановили собі гетьманом, що повірили й вірять облудним і нещирим лядським обітницям й убезпеченням, які ніколи не можуть бути здійснені, висловлюючи знову й те, що через лядську хитрість і підступність їхня вітчизна, Мала Росія, розділилася на три частини і безглуздо валиться на всеконечне своє запустіння трьома гетьманствами... А на закінчення тієї просторої мови просив Дорошенко уманців, щоб, відкинувши Ханенка, свого гетьмана, й лядську протекцію, схилилися подавнішому до нього під один реймент і під турецький захисток, нітрохи не побоюючись за пошкодження своєї православної святої віри, давніх порядків, військових вольностей і всієї України». Уманська депутація погодилася пристати на ці умови¹.

Отже, Умань добровільно визнала владу П. Дорошенка. Своїм розпорядженням гетьман розпустив козацьку залого, більшість якої (насамперед це були козаки, які брали участь у квітневому повстанні проти залого серденят і вбивстві їхніх старшин) перейшла на службу до білоцерківського коменданта². Слід зазначити, що розповідь літописця про запрошення правобережним правителем через півтора тижня до Чигирина «значного уманського товариства» та страту там судді Яроватого, осавула Пиляя й «інших, гідних покарання...»³, не підтверджується іншими джерелами. Якби репресії проти уманських старшин дійсно мали місце, то чутки про це швидко рознесли б козацькою Україною. Натомість відоме лише свідчення звільненого гетьманом з ув'язнення російського капітана Івана Личковського. 18 грудня у Києві він розповідав про запорозьких козаків з полку М. Ханенка, котрі, довідавшись, що уманці П. Дорошенку «відповідно до договору піддалися», не захотіли йому служити й з'явилися до Я. Лобеля⁴. Однак гетьман ніяк не відреагував на це і наказав розстріляти лише посланця М. Ханенка, якогось сотника, що привіз йому листа «з осудом»⁵.

Прибувши у третій декаді грудня до Чигирина, П. Дорошенко відразу ж звернувся з вимогою до Я. Лобеля розпочати підготовку до виведення залого з Білоцерківської фортеці. При цьому, як відзначав сам білоцерківський комендант у листі від 4 грудня до аноніма, гетьман надіслав

¹ Там само. – С. 164.

² БВУ. ВР. – Спр. № 1958. – Арк. 107.

³ Величко С. Назв. праця. – Т. 2. – С. 164–165.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 101.

⁵ Там же. – С. 102.

йому «Гадяцькі пакти»¹, очевидно, щоб переконати його в тому, що Річ Посполита визнавала існування козацької України у формі князівства Руського у складі трьох воєводств, на території яких не могли перебувати польські, литовські та іноземні війська. Гетьман був украй незадоволений підтримкою Я. Льобеля Г. Козловським і 30 листопада звернувся до нього з листом, докоряючи за постачання білоцерківського коменданта провіантом і фуражем та надання дозволу на проїзд через Київ його посланцям. Вельми гостро він відреагував на те, що в місті знайшов притулок «безбожний кровопивця» й «душогуб» Я. Пиво, котрий звідтіля здійснивав напади на «наші українські міста», перетворюючи їх «вогнем і мечем» у руїни². І все ж П. Дорошенко вирішив до кінця не поривати з київським воєводою. У відповідь на його прохання гетьман звільнив захоплених ще навесні капітана І. Личковського з вояками. Повідомляючи 4 грудня Г. Козловському про це рішення, він підкреслив прагнення підтримувати з ним дружні відносини³.

У той же час актуальним для П. Дорошенка залишався пошук порозуміння із низовиками. Адже визнання Річчю Посполитою, відповідно до Бучацької угоди, незалежності Української держави, складовою якої було Запорозжя, автоматично скасовувало чинність статті Андрусівського договору про перебування цього регіону під спільною протекцією царя й короля. 12 грудня П. Дорошенко написав листа до запорожців – кошового отамана, всієї старшини «великої і меншої» та товариства Низового Війська Запорозького. Насамперед гетьман намагався роз'яснити їм мету участі у воєнних діях проти Речі Посполитої. Вона, на його думку, полягала в тому, щоб добитися «заспокоєння нещасливих у плачевній отчині (мабуть, тут у тексті вкралася помилка; має бути отчизні. – Авт.) міжусобних мішанин». При цьому він наголошував: «...багато людям занепаду незліченого вітчизні від розорення вчинилося через домову нещасливу між роками від людей без страху почату колотнечу; проте зітхання і плач людський нехай впаде на тих, котрі ганяючись за урядом, не тільки до розорення вітчизну, але і все військо до великої неслави приводять своїми підмовами». Уже б слід було, зазначав П. Дорошенко, «і милостям вашим, старшим і меншим, то обміркувати, що ті бігуни, котрі до вас на Січ прибігають не для чогось іншого, як для того, щоб досягнути якогось уряду». Прикладом того був і М. Ханенко, який «тоді ще не смів торкатися гетьманського уряду, коли ніколи не знав Запоріжжя», хоча років з десять і пе-

¹ БВУ. ВР. – Спр. № 1958. – Арк. 107.

² Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 96–97.

³ Там же. – С. 98–99.

ребував на посаді полковника в Умані «з милості військової». Звинувативши його в тому, що він, «аби досягти уряду, нас обмовляв перед військом, а сам себе вдавав доброю людиною», гетьман звертався до запорожців із проханням добре подумати над тим, якою шкідливою «для всякої країни є міжусобна війна і колотнеча», і, засвідчуючи своє бажання досягти з ними «братолюбного з'єднання», переконував їх більше не слухати «Ханенкових шкідливих порад»¹.

Однак спроби П. Дорошенка залучити січове товариство на свій бік не знайшли розуміння й підтримки серед запорозької старшини. Кошовий Лук'ян Андрійович затримав послів гетьмана і поспішив переслати його листа до І. Самойловича, намагаючися переконати того у намірах П. Дорошенка, коли замерзнуть ріки, «йти з усіма військами на ту сторону Дніпра до вас у міста малоросійські...»². 19 січня 1673 р. кошовий знову звернувся з листом до лівобережного гетьмана. У ньому він повідомляв, що до нього надійшли відомості, начебто турки виношують наміри ліквідувати всі фортеці у козацькій Україні, і прохав надіслати війська для захисту Кодака, а також різноманітні припаси³.

Хоча правобережне козацтво мріяло про те, щоб «перяславської сторони козаки і всі жителі були з ними в об'єднанні»⁴, П. Дорошенко не планував зимового походу проти І. Самойловича, добре усвідомлюючи, що співвідношення сил явно не на його користь. Вельми обтяжувало душевний стан гетьмана наростання серед населення невдоволення турецькою протекцією, що значною мірою було спровоковано ігноруванням урядовими колами Стамбула національних і релігійних інтересів Української держави, зневажливим обходженням турків із християнськими храмами у Кам'янці та інших містах Поділля, які вони перетворювали на мечеті, а також поведінкою козаків під час львівської кампанії тощо. Обростаючи, як завжди, масою яскравих деталей, чутки про це створювали у свідомості української спільноти образ непримиренного ворога християнського світу – бусурман. І якщо не підлягає сумніву правдивість свідчення пріора Кармелітського монастиря про те, що «костьоли всі у Кам'янці у мечеті перетворені і наші такі гарні алтарі пограбовано і спалено»⁵, то вже явно гіперболізовану картину зневажання релігійних почуттів християн наводить оповідь, яку почув від місцевих жителів у Могилеві-Подільському київський міщанин Тишко Фомін: «...після взяття Кам'янця Подільського,

¹ Там же. – С. 86–88.

² Там же. – С. 85.

³ Там же. – С. 112–113.

⁴ Там же. – С. 101.

⁵ БВУ. ВР. – Спр. № 1958. – Арк. 105 зв.

християнські церкви і римської віри костьоли турки розорили і поробили мечеті, а образи з церковів і з костьолів виносили і клали на проїжджих брамах, і веліли Кам'янця Подільського жителям християнам і різної віри людям по тим образам іти і всякий глум чинити; і котрі де люди по тим образам не пішли і не вчиняли глуму, і турки де багатьох людей забивали до смерті»¹. Швидко поширюючись, подібні розмови негативно позначалися і на ставленні до гетьмана – союзника турків, який ще в першій декаді листопада отримав султанську грамоту, що підтверджувала його владу над Україною й зобов'язувала її населення виявляти послух і виконувати всі гетьманські розпорядження².

Якщо турецька та кримська еліти висловлювали повагу до П. Дорошенка, називаючи його «князем», то загал турецького війська не приходив до своєї зневаги до козацької спільноти. Джерела зафіксували чимало прикладів їх доволі брутальної поведінки в Україні³. Зокрема, якщо вірити інформації, що надійшла до Москви, подібним чином поводитися турки, які з'явилися до Чигирини разом із гетьманом. Так, під час «вдячного молебну», який «служив» Й. Тукальський із приводу успішного завершення походу, вони «сміялися і словами лаялися явно і називали собаками». Коли ж митрополит «йшов хресним ходом навколо міста», то старший серед турецьких вояків, які з цікавості приєдналися до процесії, побачивши на ньому митру, почав обурюватися, що в самому Царгороді «у греків ніколи так не ходять і митрополити таких шапок, окрім патріарха, не носять», і розпорядився зірвати її. Хтось із козаків, розуміючи турецьку мову, негайно повідомив про це гетьмана. Тому вдалося переконати турка відступитися від свого задуму, посилаючись на те, що «султан обіцяв всі вольності й обряди церковні зберегти». Дізнавшись пізніше про цей інцидент, Й. Тукальський начебто промовив П. Дорошенку: «...даремно ми піддалися туркам, явно вони хочуть у нас теж саме вчинити, що і в Кам'янці, обернути церкви на мечеті, потрібно якимось чином з-під турків вибиватися»⁴.

Зі свого боку напругу підсилювали татари, які втратили можливість грабувати населення Гетьманщини. Вони, за даними канівського полковника, «козаків дуже не люблять за те, що піддалися турецькому султану і, насміхаючись, називають дурними»⁵. У другій половині грудня почали поширюватися чутки, що Мегмед IV домагається від П. Дорошенка,

¹ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 75.

² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 436.

³ Там само. – С. 168.

⁴ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 887 (пос. № 386).

⁵ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 168.

щоб «у всій Україні вогнем спалили на цьому боці Дніпра і на вашій стороні, у державі його царської світлої величності [фортеці], крім тієї, що в Чигирині, одну фортецю залишити, і від усякого військового рушницю відібрати»¹.

Серед козаків і поспільства зростало невдоволення турецькою протекцією, а відтак і політикою гетьмана. За свідченням сучасників, «всі тієї сторони люди, бачачи утиск від турецьких людей, Дорошенка і їх усіх проклинають і всяке зло мислять, і Дорошенку, зрозуміло, від цього прикро, що піддався турецькому султану, та не знає, що робити»². Наростали опозиційні настрої і серед старшини. Зокрема, до старшинського угруповання, що орієнтувалося на Росію й очікувало на появу її військ у Правобережжі³, належав і впливовий серед козаків і старшин Я. Лизогуб, який ще під час львівського походу українського війська виношував наміри убити гетьмана⁴.

Враховуючи настрої, що охопили більшість українського суспільства, П. Дорошенко вирішив на традиційній старшинській раді, що збиралася між Різдом і Водохрещем, обговорити питання про доцільність подальшого перебування під протекцією султана. За даними Я. Лизогуба, гетьман проінформував старшин про можливість наступу навесні 1673 р. російського війська й попросив їх прийняти рішення, «при кому їм триматися і як себе поводити з турецьким султаном»⁵. Прикметно, що обговорення мало відбуватися за його відсутності, аби уникнути обвинувачень у нав'язуванні раді своєї волі. Оскільки польський король порушив умови укладеного договору (жовніри не залишили Білої Церкви), полковники і старшини, зважаючи на імовірність появи Мегмеда IV у Кам'янці-Подільському, вирішили «від турецького султана не відступати і його не гнівити, тому, що нині, окрім турецького султана, дітися нікуди: царська величність, відповідно до мирної ухвали з королівською величністю, під свою государеву високу руку прийняти їх не зволить, а королівської величності під рукою бути вони не хочуть»⁶. На такій ухвалі й присягнули⁷.

Щоправда, є свідчення одного з киян, що присутній на раді київський митрополит прочитав «повчання», в якому гостро розкритикував

¹ Там же. – С. 112–113.

² Там же. – С. 166.

³ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 154–166; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 443–444.

⁴ Там же – С. 159.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 166.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

гетьмана і старшин «за те, що турку служать, і церкви розоряють, і мечеті зводять», і порадив їм «залишатися в союзі тільки з ханом, а від турків будь-яким способом відлучитися». На це генеральний обозний Іван Гулак відповів: «Вже б то тобі, отче митрополите, хватить у наші ради встрявати, дбав би про дотримання своєї духовної справи, а не про нас; уже то ти нам урадив, так що не скоро і відродиш»¹. Аналіз цієї інформації викликає великі сумніви щодо її достовірності. Принаймні факт відкритого протистояння митрополита з гетьманом і старшиною з приводу їх турецької орієнтації не підтверджується іншими джерелами. Найімовірніше, це одна з чуток, яких чимало тоді поширювалося Україною.

Після ради гетьман провів перезатвердження на посадах полковників. Відповідно до відомостей лубенського полковника Івана Сербина, надісланих І. Самойловичу, П. Дорошенко «багатьох полковників тієї сторони (Дніпра) позбавив було полковництва, а після того, знову полковникам, котрі вчинили присягу, Дорошенко кожному вручив перначі і прапорці». Причому обряд утвердження на посаді відзначався винятково персональним характером. Гетьман «кожного полковника запрошуючи до кімнати, давав їм клейноди»².

Знову виникла проблема складення присяги на вірність султанові, оскільки зі Стамбула прибули уповноважені, щоб прийняти її від П. Дорошенка і старшин. Разом із ними з'явилися і представники хана. Вочевидь, 22 січня 1673 р. відбулася урочиста церемонія за участю київського митрополита. Згідно з інформацією київського торговця Тимошки Ткача, гетьман і «полковники всі і козацька старшина турецькому султану хрест цілували, що їм бути у нього у вічному підданстві. А приводив їх до хреста Йосип, митрополит Тукальський»³. Після цього П. Дорошенко послав одного з полковників до Умані, щоб її жителі також присягнули на вірність Мегмеду IV, бо до того часу «уманці перебували у підданстві у королівської величності». Щоб засвідчити цей акт, до Стамбула виїхало посольство у складі уманського полковника Скидана та міського отамана Федора⁴. Про присягу населення інших полків свідчень не збереглося.

Клопотання гетьманського уряду перед султаном щодо недопущення наруги над вірою та збереження Подільського полку в складі Української держави знайшли підтримку турецької сторони. У третій декаді січня Мегмед IV видав диплом (берат), яким передавав Могилів з околицями

¹ Соловьев С. М. Указ. соч. – С. 437–438.

² Там же. – С. 125.

³ Там же. – С. 152.

⁴ Там же. – С. 154.

(територія полку) у пожиттєве володіння П. Дорошенка¹. У ньому зазначалося: «Власник цього диплому, дійсний козацький гетьман Дорошенко прислав до мене посла з проською про цісарський берат у такій справі: щоб по містах і осадах Українського вілайету, що є під моєю владою, не чинити насильства церквам, але залишити їх в його руках, так само щодо церков у кріпості Могилеві й поза нею в підлеглих їй паланках, що належали колись Польщі й на підставі заключеного торік з Польщею миру були у Польщі взяті й мною вищезгаданому гетьману подаровані. Поки він є гетьманом, повинен ними правити, й ніхто з мого боку не сміє йому в тому перешкодити й до того мішатися. Хто ж буде по ньому гетьманом, має ту фортецю Могилів з підлеглими їй паланками і з церквами віддати нашим пограничним начальникам, щоб були прилучені до ісламських земель. Тому я видав цей диплом і наказав: в містах і осадах Українського вілайету, котрі знаходяться під його владою, не сміє ніхто чинити утиски церквам»². Вочевидь, по цей берат у 20-х числах січня гетьман відправив посла до Хааліль-паші. Йому також доручалося вирішити питання з перевезенням знятих із церков дзвонів (вони зберігалися на цвинтарі) до української столиці³. Тим часом кам'янецький губернатор, який мав репутацію «дуже злої і запальної» людини⁴, порушуючи умови Бучацького договору, став домагатися від гетьмана права на розташування в деяких фортецях козацької України, зокрема, у Кальнику⁵, турецьких залог. Непокоїли гетьмана й вимоги кримської еліти віддати у володіння начебто обіцяні ним Селім-Гірею Січ і Кодак⁶.

Намагаючись сконсолідувати старшину та запобігти новому розколу в її середовищі, а також нейтралізувати оформлення опозиції на чолі з Я. Лизогубом (мабуть, певні відомості про такі настрої доходили до гетьманської резиденції), П. Дорошенко вирішив одружити його сина зі своєю донькою. У січні 1673 р. генеральний осавул через довірену йому особу – переяславського міщанина грека Павла Ростанова увідомив свого приятеля і водночас затятого недруга П. Дорошенка – переяславського полковника Родіона Дмитрашка-Райчу, а також І. Самойловича про готовність із Канівським полком, у якому мав великий авторитет (він заслужив його, перебуваючи у чині канівського полковника), прийняти підданство царя. Зокрема, Лизогуб передавав П. Ростанову, що «він де Яков з усім містом

¹ Kołodziejczyk D. Podole... – S. 68.

² Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 443.

³ Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 198–200; Kołodziejczyk D. Podole... – S. 68.

⁴ Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 199.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 152.

⁶ Там же. – С. 169.

Каневом бажає того, якби йому від Дорошенка відлучитися і бути під високодержавною його царської величності рукою та не сміє у нього великого государя милості прохати»¹. Він виношував також намір одружити свого сина Юхима на пасербиці переяславського полковника. Останній позитивно сприйняв таку пропозицію генерального осавула, родина якого (зять Гнат Гладченко) і значна частина майна перебували в м. Гельмязові Переяславського полку².

П. Дорошенку стало відомо про початок переговорів Я. Лизогуба та Р. Дмитрашки-Райчі щодо одруження їхніх дітей. І він зрозумів, до чого схиляється генеральний осавул, який після цього весілля отримав би законні підстави для переселення на Лівобережжя. Порадившись із Й. Тукальським, гетьман переконався в доцільності видати свою доньку (від першого шлюбу) за Юхима Лизогуба. Під час розмови з Яковом він переконував його в тому, що переяславський полковник гордуватиме нині його сином, бо «вони люди багаті», а він, гетьман, прийме його на рівних, а тому радив поквапитися з весіллям. Заскочений зненацька, генеральний осавул, остерігаючись гніву П. Дорошенка в разі відмови, погодився на цю пропозицію. Весілля відбулося у Чигирині в неділю 5 лютого³. Однак і після цього Я. Лизогуб не облишив намірів перейти на царську сторону, проте обумовлював їх реалізацію появою у Правобережжі сильного російського війська. «...Без наступу його царської пресвітлої величності багатьох військ, – пояснював він, – від Дорошенка відлучитися йому у жодній мірі неможливо: якщо де йому з містом Каневом від Дорошенка відлучитися, а допомоги їм не буде, і Дорошенко всіма силами його Якова захопить і мукам найбільшим за інших людей піддасть і дім розорить, тому що родичі». Він розповідав П. Ростанову, що міг би перебратися з домом і пожитками на Лівобережжя, однак при цьому побоювався, що «славу свою втратить: тут де він є начальником, знатною людиною і всі тієї сторони люди його слухають; краще буде, живучи на тому боці Дніпра, його царській пресвітлій величності службу свою показати...»⁴.

Отже, цілком слушно постають питання: чи міг російський уряд ввести свої війська у Правобережжя? Чи зазнала змін політика Москви щодо П. Дорошенка за обставин, коли Річ Посполита відмовилася від претензій на козацьку Україну, перекресливши таким чином одну з основних статей Андрусівського договору? Чи мав підстави гетьман остерігатися появи

¹ Там же. – С. 158–159.

² Там же. – С. 162, 172.

³ Там же. – С. 125, 159, 162–163, 165.

⁴ Там же. – С. 165–166.

росіян і лівобережних полків? На переконання російського історика С. Соловйова, «страхітливе враження справила у Москві звістка про захоплення Кам'янця, цієї заслони Польщі з півдня, подібної якій не мала Росія»¹. Тривогу посилювали відомості про «зловісні» задуми султана й П. Дорошенка розпочати наступ на Київ і Лівобережжя, які підтверджувалися листами київського і чернігівського воєвод². Ніжинський протопіп С. Адамович умовляв боярина Артамона Матвеева, що очолював зовнішньополітичне відомство Росії (Посольський приказ) та Малоросійський приказ: «Бога ради, захищай нас у царської пресвітої величності, не сплехуйте, додавайте сил до Києва, Переяслава, Ніжина і Чернігова. Знаєш хиткість наших людей: краще триматися будуть, як государевих сил збільшиться»³. 14 листопада 1672 р. цар наказав Г. Ромодановському готуватися до відбиття можливого нападу на Київ і Лівобережжя⁴. До 12 грудня було вирішено направити до Києва з військом нового воєводу – князя Юрія Трубецького, а також замінити воєвод у Чернігові, Ніжині та Переяславі. У разі участі в наступі на Київ Мегмеда IV Олексій Михайлович обіцяв лівобережному гетьманові особисто очолити похід російської армії для порятунку міста⁵. 23 лютого Ю. Трубецької, як захисник від «агарян», був урочисто зустрінутий архімандритом Києво-Печерського монастиря І. Пізелем та київським духовенством⁶.

Проте з часом у Москві зрозуміли, що зимовий похід на Київ не планується. Сам П. Дорошенко в листі до Г. Козловського від 4 грудня наголошував на тому, що протягом усіх років свого гетьманування не давав царським людям приводу для «недружелюбства», і запевняв: «його царської пресвітої величності високо шаную собі милість...»⁷. З початку 1673 р. почали надходити й звістки про відмову Речі Посполитої від своїх «прав» на Правобережну Україну, що істотно змінювало її міжнародно-правовий статус. За таких обставин відомство А. Матвеева, «готуючись до війни», здійснило спробу схилити П. Дорошенка до переговорів про підданство цареві. Щоб з'ясувати ставлення до цього І. Самойловича, до нього був направлений піддядчий Семен Щеголев⁸, котрий прибув до Батурина 26 січня.

¹ Соловьев С. М. Указ. соч. – С. 432.

² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 446.

³ Цит. за: Соловьев С. М. Указ. соч. – С. 432.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 69–70.

⁵ Там же. – С. 88–90.

⁶ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 885.

⁷ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 99.

⁸ Там же. – С. 887–888.

Неважко здогадатися, що ініціатива Москви занепокоїла, якщо не налякала, лівобережного володаря булави. Він відразу ж збагнув, що коли двом сторонам вдасться домовитися між собою, він втратить владу, оскільки П. Дорошенко мав значно більший авторитет серед козацтва обох регіонів України. Тому спершу І. Самойлович прагнув не допустити переговорів, а в разі початку – зірвати їх. Насамперед він намагався представити П. Дорошенка як затятого недруга Москви, що вірою і правдою служить Порті. Так, у розмові зі С. Щеголевым лівобережний правитель зазначав: «...до Дорошенка де він гетьман посилати, аби він із підданства від турецького султана відлучився, у жодному випадку не буде, тому що він (П. Дорошенко. – *Авт.*) еретик і турецькому султану піддався повністю. А якщо де до нього Дорошенка послати, і він цьому радий буде і почне манити і клятви і присяги чинити такі ж, як і попередніх гетьманів й інших начальних людей, звабивши, до згуби призвів, і тією своєю хитрістю, начебто прихильністю, бачачи його царської величності ратних людей у ближчих місцях, затримає і вчинить бездіяльність, і в цей же час до турецького султана посилатиме і прохатиме допомоги. І як турецькі й кримські люди перейдуть у наступ і тієї сторони міста осядуть, і тоді важко буде виживати їх із міст». Тим самим І. Самойлович, по суті, висловлював спонукальні мотиви щодо переходу Г. Ромодановського через Дніпро і початку воєнних дій. Наближений до лівобережного гетьмана Р. Дмитрашко-Райча у розмові з піддячим також переконував того у необхідності провести силами росіян та козацтва лівобережних полків наступ на П. Дорошенка. Коли ж вони переправляться через Дніпро, то «генеральний осавул з містом Каневом і черкаський й уманський полки зрозуміло, як вважає, здадуться за короткий час, а потім й інші», внаслідок чого «бусурманський гетьман Дорошенко пропаде і турецька війна відвернеться...»¹.

Щоб зірвати переговори з правобережним правителем, І. Самойлович відправив до Москви зі своїми синами Григорієм і Семеном (вони мали стати, по суті, заручниками його відданості цареві) досвідченого інтригана С. Адамовича з таємною інструкцією переконати російський уряд у тому, що «не потрібно вступати у жодні перемовини з Дорошенком, а для запобігання війни з Туреччиною слід спорядити військову експедицію до Криму; якщо ж государю хочеться підпорядкувати собі правобережну Малоросію, то слід негайно відправити проти Дорошенка велике військо». Посланець мав також порушити клопотання про введення російських залог до Кодака й Запорожжя, збільшення кількості ратників у Переясла-

¹ Там же. – С. 190.

ві, Чернігові й Ніжині, надіслання козацькому війську пороху й свинцю. 28 лютого він залишив Батури¹.

20 березня цар зібрав боярську думу й дав аудієнцію посланцеві лівобережного гетьмана. Олексій Михайлович відхилив пропозицію щодо організації походу на Крим. Що ж стосується відносин із П. Дорошенком, то С. Адамович, невідомо з якої причини, у своєму зверненні змістив акценти інструкції, одержаної від І. Самойловича: він спочатку запропонував спробувати «привести його до підданства» і тільки, якщо правобережний правитель відмовиться від цього, «на нього б іти війною». Отже, дума прийняла рішення розпочати військові дії на Правобережжі лише в тому випадку, якщо П. Дорошенко не погодиться прийняти підданство царя добровільно. У разі ж згоди передбачалося залишити його гетьманом у Правобережжі, а І. Самойловича – у Лівобережжі. Слід погодитися з думкою В. Ейнгорна, що така «ухвала була прийнята для того, аби заспокоїти Самойловича»².

Одночасно з тим сталася ще одна подія, яка мала відношення до козацької України. Цар і дума прийняли привезеного із заслання І. Сірка (його було звільнено на прохання польського короля та Запорожжя). Олексій Михайлович оголосив свою царську волю щодо надання йому свободи й висловив сподівання, що, повернувшись до «Малоросії», він буде вірно служити престолу та гетьманові. Московський патріарх, підтримавши позицію государя, «погрожував Сірку прокляттям, неблагословінням і вічною погібеллю, якби щось погане намислив». Свої настанови І. Сірку на вірну службу висловили також члени думи (особливо кн. Юрій Долгорукий та А. Матвеев), після чого його відпустили, і невдовзі він виїхав в Україну³.

21 березня до лівобережного гетьмана було відправлено царську грамоту, в якій висловлювалася воля Олексія Михайловича. 26 березня до І. Самойловича та Г. Ромодановського надсилаються інструкції з детальним розписом сценарію майбутніх переговорів із П. Дорошенком. Насамперед вони мали об'єднати свої війська, вирушити до Дніпра й зупинитися табором; звідтіля вислати до правобережного гетьмана «і до всього поспільства з козаків і з руських людей» двох посланців з царською грамотою, які мали нагадати про колишнє прохання царської протекції. Їм також доручалося оголосити, що, зваживши всі обставини, цар «його Дорошенка з усім поспільством прийняти з неволі бусурманської під свою царської величності високодержавну руку у підданство дозволяє, і надіслав

¹ Ейнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 889–890.

² Ейнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 893–894; Его же. Дипломатические сношения... – С. 124.

³ Ейнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 894; Иван Сірко: Збірник – С. 32.

до нього свою царської величності милостиву грамоту». Після ознайомлення з її змістом правобережний гетьман мав відписати цареві й відправити посланців до Г. Ромодановського та І. Самойловича, щоб домовитися «для договору, на яких статтях бути йому з усім поспільством у великого государя, у його царської величності, у підданстві». Одночасно лівобережний гетьман та російський головнокомандувач мали розіслати царські грамоти до усіх правобережних полків¹. Після початку переговорів вони зобов'язувалися повідомити посланцям П. Дорошенка про гарантії царя стосовно збереження усіх козацьких прав і вольностей, а також готовність захистити Правобережну Гетьманщину від наступу турків. У разі досягнення позитивного результату П. Дорошенко мав приїхати до обозу лівобережного гетьмана і в присутності російського вельможі скласти присягу на вірність на Євангелії.

Інструкція передбачала також можливість для І. Самойловича та Г. Ромодановського інших ліній поведінки. Так, у разі, якби правобережний гетьман відмовився від прийняття підданства царю, вони мусили з усіма військами «на Дорошенка йти і всяке розорення йому чинити, скільки милосердний Господь Бог допоможе...». Як один із варіантів розглядалося питання про присягу старшини та війська на вірність цареві та організацію обрання на Правобережжі «гетьмана, доброго й розумного, а насамперед вірного чоловіка, і булаву, і бунчук, і знамено йому на гетьманство віддати». Якщо ж правобережні старшини і козаки забажають бачити гетьманом Я. Лизогуба, І. Самойлович і Г. Ромодановський мали погодитися на це. Інструкція дозволяла також, за бажанням правобережної старшини й козацтва, обрати на булаву І. Самойловича чи когось із лівобережних старшин².

27 березня цар звернувся з грамотою до Й. Тукальського. У ній зазначалося, що раніше П. Дорошенко прохав прийняти його з поспільством у підданство. Проте вирішення цього питання унеможлиблювалося тим, що гетьман був тоді підданим польського короля. Нині, після консультацій із патріархом Питиримом, митрополитами, боярами «і з думними людьми», вирішено задовольнити це прохання за умови, що П. Дорошенко відступить від турецької протекції. Якщо ж гетьман не погодиться розірвати відносини з султаном й стати разом із поспільством «під нашої царської величності високою рукою у підданстві», то Москва буде змушена застосувати щодо нього інші методи впливу³. Враховуючи велику роль

¹ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 199–200; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 895, 900; Попов А. Русское посольство в Польше в 1673–1677 годах. – СПб., 1854. – С. 11–12.

² Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 199–203.

³ Там же. – С. 203–207.

Й. Тукальського в політичному житті Гетьманщини, російський уряд сподівався на його сприяння у справі відвернення П. Дорошенка від Стамбула. При цьому посередницькі функції у переговорах з митрополитом покладалися на чернігівського архієпископа Л. Барановича та І. Гізеля¹. Було ухвалено також направити царського листа до самого П. Дорошенка. Його мав відвезти схоплений запорожцями і відісланий ними до Москви гетьманський посланець до Криму Сенкевич, який інформував чиновників Малоросійського приказу про зорієнтованість на Росію брата гетьмана Григорія та бажання самого Петра прийняти підданство царя².

Отже, російський уряд вирішив, скориставшись зміною геополітичної ситуації, домогтися – чи через добровільне підданство П. Дорошенка, чи то шляхом воєнних дій – приєднання Правобережної Гетьманщини до царських володінь. Тим самим козацька Україна знову перетворювалася в об'єкт боротьби тепер уже між Османською імперією та Російською державою. У зв'язку з цим виникає запитання: невже Річ Посполита справді відмовилася від намірів відновити владу над Правобережжям?

Дійсно, умови Бучацького договору виявилися неприйнятними для Речі Посполитої. Як вважають деякі польські дослідники, вона фактично опинилася у ролі васально залежної від Порти держави³. Окрім того, що Польща перебувала «у стані міжнародної ізоляції», вона переживала й «повну внутрішню анархію», стоячи за крок від громадянської війни⁴. Свою повну нездатність до оборони країни продемонструвало посполите рушення⁵. Крім утвореної 16 жовтня 1672 р. Голембської конфедерації, яка спрямовувалася на боротьбу з мальконтентами, 22 листопада литовським військом проголошується Кобринська конфедерація, що також виступила на захист короля, Речі Посполитої, прав і свобод. У відповідь мальконтенти (очолювані де-факто Я. Собеським) утворили 23 листопада у Щебришині свою конфедерацію⁶. Як слушно зауважував з цього приводу краківський єпископ А. Тшебіцький, «постали дві конфедерації одна супроти іншої, обидві під виглядом оборони віри святої і вольності Речі Посполитої, а насправді із зятятості і з бажання помститися однієї сторони

¹Эйнгорн В. Дипломатические сношения... – С. 126–127.

²Эйнгори В. Очерки из истории Малороссии... – С. 907–908 (пос. № 456).

³Sikorski M. Op. cit. – S. 211; Wójcik Z. Jan Sobieski... – S. 186.

⁴Stolicki J. Wobec wolności i króla. Działalność polityczna szlachty ruskiej, ukraińskiej i wołyńskiej w latach 1673–1683. – Kraków, 2007. – S. 30.

⁵Wierzbowski L. A. Op. cit. – S. 34.

⁶Bobiatyński K. Op. cit. – S. 276–277; Sikorski M. Op. cit. – S. 213–218; Wierzbowski L. A. Op. cit. – S. 35–51, 101.

іншій»¹. На щастя для Польщі, у другій половині лютого – першій декаді березня 1673 р. вдалося запобігти розколу еліти на антагоністичні угруповання і віднайти компромісний варіант вирішення міжусобного конфлікту. В результаті зібраний голембськими конфедератами Варшавський з'їзд шляхти, що розпочав роботу 4 січня, перетворився 12 березня у сейм².

На засіданнях Варшавського з'їзду та мальконтентів у Ловічу порушувалися питання про причини поразки Речі Посполитої, а також заду туркам Кам'янця-Подільського. Неодноразово протягом січня послаи у Варшаві обвинувачували керівництво обороною міста у недбальстві й вимагали суду над ним. Так, Харлінський стверджував, що кам'янецьку фортецю було продано за суму понад 10 млн «французьких грошей». Дискусії спалахували 4, 6, 12 та 20 лютого. 21 лютого подільський шляхтич Марцин Лозінський (хоча подільські послаи і не визнавали його за свого) виявив готовність підтвердити під присягою, що подільський генерал М. Потоцький за заду Кам'янця взяв гроші (кілька мільйонів талерів), які відвіз до своєї маєтності Стрілець під Дубном. Його виступ справив сильне враження на присутніх. Знову поновилися розмови про зраду панства, яке «продало Вітчизну». З'явилися пропозиції віддати звинувачуваних під суд. Проте справа до цього не дійшла. 29 березня, 6 і 7 квітня М. Лозінський почав відрикатися від своїх попередніх показань і заявив, що його зізнання було інспіроване маршалком з'їзду Стефаном Чарнецьким та серадзьким воєводою Феліксом Потоцьким. Вони ж, своєю чергою, доводили повну непричетність до цього. Урешті-решт «Кам'янецька справа» виявилася нерозв'язаною, згодом про неї було й зовсім забуто³.

Мальконтенти в Ловічу теж висунули свої обвинувачення на адресу короля та його найближчого оточення. У докір варшавському двору ставилося те, що він, не бажаючи домовлятися з П. Дорошенком і козаками, відхилив пропозиції Я. Собеського, відкликавши від нього підрозділи М. Ханенка; не вжив заходів проти турецької загрози, хоча про це надходили неодноразові застереження; усупереч прийнятим ухвалам, не зміцнив Кам'янця, відмовившись, за порадою великого гетьмана коронного, стягнути до міста залоги з усіх малих фортець та підрозділи ланової піхоти тощо⁴. Однак після досягнутого примирення ці звинувачення були зняті.

Велика увага на сеймі приділялася обговоренню характеру відносин з Портою. До столиці постійно надходили відомості про підготовку

¹Цит. за: Wierzbowski L. A. Op. cit. – S. 57.

²Korzon T. Dola i niedola ... – Т. III. – S. 309–333; Wierzbowski L.A. Op. cit. – S. 129–215.

³Dr. Antoni J. (Rolle J.). Zdrada ... – S. 78–85; Stolicki J. Sprawa kamieniecka – upadek twierdzy w opinii szlacheckiej // Studia Historyczne. – Kraków, 1993. – Т. XXXVI. – S. 27–36.

⁴Sikorski M. Op. cit. – S. 221–222.

турками нового походу проти Польщі, яка порушила договір, не вивівши залог із Білої Церкви й Меджибожа. Турецькі війська, як повідомляли інформатори, мали завдати удару через Львів і Краків, тож обговорювалися різні варіанти оборони краю. При цьому делегати категорично відхилили можливість ратифікації Бучацького договору¹. 5 березня Я. Собеський запропонував свій план боротьби з Портою. Він вважав за необхідне виставити принаймні 60-тисячну армію (30 тис. кінноти і 30 тис. піхоти) при 80 гарматах². Після обговорення цього та інших проектів було прийнято ухвалу про створення у Польщі війська чисельністю у 31,3 тис., а в Литві – 12 тис. вояків³.

9 березня прибув турецький гонець із листом від великого візира, який обвинувачував Річ Посполиту у невиконанні прийнятих домовленостей, що могло викликати «гнів султана». Мегмед IV у листі до М. Вишневецького відкрито висловлював своє невдоволення порушенням договору: «Краків столицю твою візьму без усякого милосердя, землю потопчу і розп'ятого Бога твого весною і віру твою викореню»⁴. Загроза поновлення воєнних дій тоді, коли Річ Посполита ще не була готовою до цього, змусила канцлера та інших дорадників короля виступити з обіцянкою найближчим часом виконати договірні умови. 4 квітня чауш залишив Варшаву⁵. Щоправда, через обмежені фінансові можливості Речі Посполитої замість обіцяних 22 тис. червоних злотих польська сторона вручила послу Селім-Гірея лише 3 тис.⁶

Особливий інтерес, поза сумнівом, становить питання ставлення польської еліти до М. Ханенка та П. Дорошенка. Як уже зазначалося, восени 1672 р. М. Вишневецький викликав до себе запорозького гетьмана (13 жовтня той з'явився з двома сотнями козаків до королівського обозу) і доручив йому захищати Замостя⁷. У третій декаді жовтня М. Ханенко виступив до Любліна. Дорогою 1,5–2 тис. його вояків, до яких приєднувалися «українці» (так називали утікачів з козацької України і Подільського воєводства), грабували населення. «І цей (М. Ханенко. – Авт.) також

¹Wierzbowski L. A. Op. cit. – S. 239–247.

²Kluczycki F. Op. cit. – T. 1. – Cz. II. – S. 1236–1241; Wierzbowski L.A. Op. cit. – S. 248; Wimmer J. Wojsko polskie... – S. 173–174.

³Sikorski M. Op. cit. – S. 223; Wierzbowski L.A. Op. cit. – S. 250–254; Wimmer J. Wojsko polskie... – S. 174.

⁴Wierzbowski L.A. Op. cit. – S. 254–255.

⁵Ibidem. – S. 255–256.

⁶Ibidem. – S. 257.

⁷Szornel J. Zapiski z lat 1669–1673 / Opracował L.A.Wierzbiński. – Lublin – Radzyń Podlaski, 2008. – S. 14, 19.

із здобичі живе, – занотував у своїх записах любельський земський суддя Єжі Шорнель, – бо його козаки всюди тим тут трактом біля Бихави в Високого по селах молотять собі і беруть, що хочуть, але насамперед свиней, яких, де скільки знайдуть, майже усіх забивають, повідомляючи, що на це мають дозвіл від свого гетьмана. І не тільки козаки такі шкоди чинять, але й українці, котрі по селах мешкають, різні, котрі з тих країв повтікали і до козаків приєднуються, і з возами, бо їх козаки не мали, роз'їжджають по селах і молотять збіжжя, [яке] до місця свого розташування звозять. А важко їм протидіяти, бо нападають великими купами»¹.

28 жовтня М. Ханенко з сином Павлом організували у Варшаві в присутності М. Вишневецького оглядини кількох десятків корогв «козаків запорозьких» і трьох новоутворених корогв зі шляхти, «котрі всі справно вогню давали»². Через день запорозький гетьман подав королю пункти клопотань від себе і всього Війська Низового. Запорожці вимагали виділити їм платню за службу та гіберни, надіслати гроші для козаків на Січі, виступити на захист православних церков у Замості, Любліні та інших містах тощо³. Проте так і не дочекавшись платні, в кінці грудня, «дуже обдерті», вони, за розпорядженням короля, вирушили до Варшави⁴. Питання грошової винагороди козакам, запорожцям і М. Ханенку з ініціативи козацьких послів знову порушувалося 13 і 18 січня 1673 р., під час роботи Варшавського з'їзду. Наприкінці місяця посли запорозького гетьмана (він явно підтримував М. Вишневецького у протистоянні з мальконтентами, що пояснювало присутність його козаків у варшавському замку) отримали аудієнцію в короля, а також мали зустріч із керівництвом голембських конфедератів. Щоб затримати запорожців на службі, дещо пізніше краківський єпископ А. Тшебіцький і підканцлер А. Ольшовський підтвердили готовність виплатити їм 10 тис. червоних злотих для Війська Запорозького та на «інші пильніші потреби Республіки»⁵.

Після примирення ворогуючих сторін було вирішено направити підрозділи М. Ханенка з Волині в інші українські землі з тим, щоб привернути на бік Речі Посполитої населення Правобережної Гетьманщини. 28 березня М. Вишневецький після ухвали сенату звернувся до запорожців з універсалом, у якому закликав підтримувати М. Ханенка, обіцяючи натомість не лише підтвердити надані їм права і вольності, але й «задовольнити новими

¹ Ibidem. – S. 19.

² Ibidem.

³ БВУ. ВР. – Спр. № 70. – Арк. 5 зв.

⁴ Szornel J. Op. cit. – S. 23.

⁵ БМЧ. ВР. – Спр. № 171. – Арк. 106: БН. ВМФ. – № 7598; Wierzbowski L. A. Op. cit. – S. 143, 149, 169, 178, 252.

нашими королівськими ласками», а також надіслати трохи пізніше кошти для різних потреб¹. Того ж дня було підготовлено універсал і до самого М. Ханенка, в якому зазначалося, що король проголошує амністію всім городовим і запорозьким козакам та старшині, якщо вони «повернуться на ім'я і під владу нашу королівську». М. Вишневецький, окрім того, засвідчував навіть готовність піти на «відмежування чи означення частини України (якщо ж жадати будете) вам потрібної, як і заспокоєння розбіжностей з унією...». Запорозький гетьман уповноважувався схилити «підданих наших українських в-ств під владу нашу» як мирними умовляннями, так і військовими діями «неслухняних до належного послушення приводити»².

Згідно з рішенням сейму, М. Ханенко з-під безпосереднього підпорядкування королю переходив у розпорядження великого коронного гетьмана. Документ також передбачав його відправку з козаками в Україну з тим, щоб схилити «Дорошенка до вірності й підданства». Ця акція мала зірвати реалізацію намірів Олексія Михайловича перетягнути на свою сторону «того ж Дорошенка, а потім оволодіти Україною». Я. Собеський одержав повноваження організувати виправу запорожців на Чорне море проти Порти й розпочати пошук порозуміння з лівобережними козаками «на користь» Речі Посполитій³. Він ще 5 березня пропонував відіслати на Запорожжя гроші для будівництва човнів і сукно для пошиття одягу⁴.

Неприйняття шляхетською спільнотою Бучацького договору й тим самим невизнання перебування Української держави під протекцією султана висувало для Варшави на одне з чільних місць питання вироблення стратегічної лінії поведінки з українським гетьманом. Я. Собеський, який, вочевидь, підтримував із ним контакти (про їх характер вестимемо мову далі), не приховував свого переконання у необхідності поновлення переговорів. У своїх «Пропозиціях...» від 5 березня він наполягав на тому, щоб «з Дорошенком трактувати і Україною йому у цей час дозволити [володіти], аби відірвати від Порти. Це ж вчинити з іншими полковниками українськими, котрі з цим добровільно почали відзиватися, про що певні маю відомості»⁵. Можливо, згаданими полковниками були О. Гоголь та П. Лисиця⁶. Рада сенату ухвалила направити на переговори з правителем

¹ Woliński J. Materiały do dziejów ... – Warszawa, 1964. – Т. X. – Cz. 2. – S. 254.

² Woliński J. Materiały do dziejów ... – S. 254–255; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko ... – S. 346.

³ БМЧ. ВР. – Спр. № 171. – Арк. 304; Korzon T. Dola i niedola ... – Т. III. – S. 347.

⁴ БМЧ. ВР. – Спр. № 171. – Арк. 274.

⁵ Там само.

⁶ Крикун М. З історії української козацької старшини ... – С. 426; Woliński J. Materiały do dziejów ... – Т. X. – Cz. 1. – S. 257.

Правобережжя добре знайомого йому львівського владика Й. Шумлянського. 13 квітня для нього підготували інструкцію, якою визначалося коло можливих поступок з боку Речі Посполитої. У преамбулі зазначалося, що «в успокоєнні України й уконтентуванні ур. Дорошенка і Війська Запорозького» посол мав керуватися документом, ухваленим варшавським сеймом 30 березня 1670 р. і поданим «на Острозьку комісію». Йому доручалося повідомити П. Дорошенку і Й. Тукальському про те, що в разі повернення до «давнього послушенства і вірності» старшини і черні король і Річ Посполита нагородять їх особливою «ласкою й щедрістю». Згідно з додатковою інструкцією від 15 квітня, Й. Шумлянський від імені короля й Речі Посполитої мав пообіцяти П. Дорошенку булаву, а Й. Тукальському митрополію й водночас порадити гетьманові не довіряти цареві¹. Як бачимо, намагаючись повернути під зверхність Корони Правобережну Гетьманщину, польська політична еліта, як і раніше, не хотіла піти на визнання за нею державного статусу в складі федеративної Речі Посполитої, що, до речі, передбачав Гадяцький договір 1658 р. і на що могли погодитися П. Дорошенко та його соратники.

Водночас сенатори вирішили розпочати окремі переговори з (як на їх думку) полонофільськи налаштованими старшинами, щоб схилити їх на свою сторону. 13 квітня вони уповноважили ротмістра Марціна Богуша спробувати переконати подільського (могилівського) полковника О. Гоголя і брацлавського полковника П. Лисицю (а по можливості й інших полковників і старшин) у доцільності повернутися до «давнього послушенства і вірності»².

Така політика польського уряду становила загрозу не тільки інтересам Порти, що прагнула утвердитися в Правобережжі, а й Росії, в якій з'явилася перспектива повернути край у своє володіння. Зав'язувався новий вузол геополітичних суперечностей, в епіцентрі якого знову опинилася багатостраждальна козацька Україна.

На той час спустошена й знелюднена, позбавлена боєздатної армії Правобережна Гетьманщина переставала відігравати роль впливового суб'єкта міжнародних відносин. Це добре розумів П. Дорошенко, який, використовуючи суперечності між Стамбулом, Москвою і Варшавою, робить ставку в досягненні мети виключно на дипломатичні засоби.

Невдоволений позицією Порти стосовно Гетьманщини, він пішов на поновлення таємних контактів із Я. Собеським. Гадаємо, що їх ініціатором все-

¹ Woliński J. Materiały do dziejów... – T. X. – Cz. 1. – S. 256–257; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 356.

² Woliński J. Materiały do dziejów ... – T. X. – Cz. 2. – S. 257.

таки був коронний гетьман, явно зацікавлений у залученні П. Дорошенка на бік Речі Посполитої у майбутній боротьбі з Османською імперією. Брак джерел унеможливає з'ясування змісту інформації, якою вони обмінювалися між собою. Вочевидь, із метою конспірації це відбувалося виключно в усній формі через посланців. Проте вдалося віднайти важливе свідчення офіційної особи про ведення таких перемовин. Ідеться про лист канцлера Польщі від 18 квітня, в якому повідомлялося, що «минулої зими» П. Дорошенко вів переговори з Я. Собеським й обіцяв «не тільки відмовитися від турецької протекції», а й надавати допомогу в боротьбі з турками. Зокрема, автор листа відзначав: «...маю ці трактати у себе, надіслані п. маршалком коронним»¹. Логічно припустити, що результатом цих контактів стало те, що близько 12 лютого український гетьман відправив через посланця Ланцужського (челядника М. Рачковського) пропозиції королю щодо можливо-го примирення. Ними передбачалося поновлення статей Гадяцького договору («щоб по ухваленим статтям Гадяцьким Україну тримав...») й розрив відносин із Росією. У разі їх прийняття гетьман обіцяв «прихилити» Лівобережжя «до короля»². Проте неподалік від Меджибожа турки перехопили його посланця «з листами» й привезли до Халіль-паші. Листи були відіслані султанові, який негайно направив до Чигирина чауша з'ясувати причину такого вчинку. П. Дорошенко виправдався тим, що хотів у такий спосіб ввести в оману М. Вишневецького³. Маємо також деякі свідчення джерел про намагання гетьмана утримати татар від вторгнень у володіння Речі Посполитої⁴.

Тим часом гетьмана не могли не турбувати повідомлення про можливу появу росіян і лівобережних полків у Правобережжі. Для нього не була таємницею відверта неприязнь І. Самойловича, який прагнув стати єдиним гетьманом об'єднаної козацької України. Щоб запобігти несприятливому розвитку подій, П. Дорошенко направляв посланців до Селім-Гірея з проханнями надіслати допомогу, бив на сполох у Стамбулі й Кам'янці-Подільському про військові приготування Росії. Як повідомляли 22 березня із Жванця, щоденно до Кам'янця надходили від Дорошенка відомості «про Москву, котра прибуває до України (мається на увазі Лівобережжя. – Авт.)»⁵. У лютому по військову допомогу до Бахчисарая один за одним були відправлені уже згадуваний Сенкевич, чигиринський отаман Калоша, чигиринський сотник Нужний та Іван Мазепа⁶.

¹ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 321.

² Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 224, 237.

³ Там же.

⁴ БМЧ. ВР. – Спр. № 2108. – Арк. 66: БН. ВМФ. – № 1898.

⁵ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 615.

⁶ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 223, 231.

Із кінця березня до гетьмана почали прибувати татари, яких він мав намір використати для блокування Білої Церкви, де, всупереч Бучацькому договору, продовжувала залишатися польська залога, вояки якої нападали на поселення. Зокрема, П. Дорошенко відіслав 7 тис. татар на допомогу генеральному осавулу наказному гетьманові Шулику, який провів невдалий бій з жовнірами білоцерківської залози під містечком Насташка¹. 2 квітня він відіслав до султана посланця (грека) Яна Мордачея, «аби він направив військо своє під Білу Церкву незабаром»², а 8 квітня отримав від І. Мазепи звістку, начебто хан з кримськими і ногайськими татарами вирушив йому на допомогу. Тому гетьман запланував на кінець місяця виступити з усіма силами для захоплення Білої Церкви³. Ще раніше він віддав розпорядження рухатися туди частині піхоти й серденят-кіннотників, а також павлоцькому й білоцерківському полкам⁴. Однак інформація про наближення хана виявилася неточною, й гетьман змушений був відмовитися від задуму оволодіти польською твердинею, розташованою у серці Правобережної Гетьманщини.

24 березня П. Дорошенко привітав Ю. Трубецького з призначенням київським воеводою. У відправленому до нього листі гетьман висловлював свою лояльність до царя («я царської пресвітлої величності милість, як православного монарха, завжди мав в особливій честі»). Водночас він наголошував на тому, що заборонив іноземним підрозділам, які були при ньому («жодному з них воїну»), увійти до «держави його царської пресвітлої величності», своїм військам наближатися до Києва і робити «пакості» киянам і ратникам київської залози; дозволив мати вільний проїзд «завжди в нашу сторону і з нашої сторони, як людям київським, так й усім задніпровським жителям, що кому потрібно продати й купити». Порушників же цього наказу карає смертю. Разом із тим П. Дорошенко докоряв Олексієві Михайловичу, що «його царської пресвітлої величності люди» завжди вільно пропускають «ворогів наших» з Білої Церкви до Києва і навпаки. До того ж недвозначно натякав, що коли цьому не буде покладено край, він також докладе зусиль, аби «нам люди ворожі більше не змогли капостити»⁵.

Враховуючи настрої населення, гетьман вирішив провести козацьку раду на р. Росаві, неподалік від Канева. Є дані, що вона мала розпочатися

¹ Там же. – С. 223–224, 231, 237.

² Там же. – С. 250.

³ Там же. – С. 231.

⁴ Там же. – С. 243.

⁵ Там же. – С. 226–227.

в останній декаді квітня 1673 р.¹. На порядок денний виносилося питання зміни протектора. Якщо вірити жителям м. Лобуря, які в торгових справах проїжджали Фастів, П. Дорошенко був готовий прийняти підданство царя, але побоювався султана й сумнівався в тому, що Олексій Михайлович захоче взяти їх під свою руку. Цього також бажала вся «чернь», а на П. Дорошенка вона в «досаді» і «мислять про нього зле за те, що він піддався турецькому султану і говорять: краще де було б їм бути і служити тобі великому государю...»². Проте з невідомих причин, найімовірніше, через загрозу нападу росіян та лівобережних полків, ця рада не відбулася. Такий перебіг подій влаштовував гетьмана, бо розв'язував руки у проведенні зовнішньої політики, зберігаючи простір для маневрування.

У першій декаді травня до нього з'явився надісланий Й. Шумлянським ігумен львівського монастиря Іосиф Творинський, який повідомив про пропозиції короля й сейму і висловив прохання прийняти єпископа у Чигирині³. Суперечливі дані, за браком достовірних джерел, не дають змоги з'ясувати час зустрічі гетьмана з львівським єпископом та зміст їхніх переговорів. Можна припустити, що вони могли зустрітись таємно на початку третьої декади травня. Побоюючись неминучого витоку інформації, П. Дорошенко повідомив про перебування в нього польського посла Галіль-пашу, а також султана. Польський інформатор, який зустрівся 10 червня у Яссах з 4 посланцями гетьмана до турецького володаря, дізнався від них, що той прийняв у Чигирині посла від короля, який переконував, щоб він «повернувся до підданства». За це П. Дорошенку та всьому Війську було обіцяно значну винагороду та різні вольності⁴. Переговори велися до кінця травня. Хоча П. Дорошенко відхилив пропозицію М. Вишневецького й сенаторів про замирення на основі безрезневої інструкції 1670 р. (він, як і раніше, наполягав на умовах Гадяцького договору 1658 р.), все ж продовжував підтримувати дипломатичні відносини з Коронаю. Такий результат місії Й. Шумлянського цілком задовольнив польських сановників. Отже, заслухавши в кінці червня – на початку липня звіт єпископа, рада сенаторів ухвалила знову відправити його «з лагідними словами» до гетьмана⁵.

Тим часом міжнародне становище Української держави помітно ускладнюється. Надходили вкрай тривожні відомості про загрозу появи

¹ Там же. – С. 251.

² Там же.

³ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 911.

⁴ Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 217, 224–225.

⁵ Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 229–231; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 1273.

на Правобережжі військ Г. Ромодановського та І. Самойловича. У зв'язку з цим П. Дорошенко навіть послав до козаків універсал, яким закликав бути готовими у будь-який час приєднатися до головних сил його війська¹. Адже, всупереч наказу Олексія Михайловича, лівобережний гетьман не лише затримав при собі Сенкевича та не відіслав царських грамот до П. Дорошенка, Й. Тукальського й полковників – йому вдалося в кінці квітня переконати Г. Ромодановського відмовитися від проведення переговорів з правобережним гетьманом і застосувати проти нього зброю. 1 червня вони об'єднали свої сили за Лохвицею біля Лебединих озер².

П. Дорошенко вчасно отримав інформацію про наростання загрози розв'язання воєнних дій. Велику роль у цьому відіграла розвідка, організації та функціонуванню якої він, як і Б. Хмельницький, приділяв велику увагу. Розгалужена сітка агентури у Лівобережжі, західноукраїнських землях, Польщі, і, вочевидь, Молдавії забезпечувала досить-таки оперативне надходження до Чигирина відомостей, що давали можливість скласти більш-менш об'єктивну картину розвитку тих подій, які стосувалися Правобережної Гетьманщини. До речі, російський посол до Туреччини Василь Даудов лише в Адріанополі довідався про перебування «лазутчиків» П. Дорошенка в Києві³.

Гетьман діяв швидко й розсудливо. Знаючи про контакти свата Я. Лизогуба з лівобережною старшиною (за словами гоголівського священика Ісакія, «канівцям Дорошенко не довіряє, тому що вони бажають бути у підданстві у великого государя і чекають до себе боярина і воевод князя Григорія Григоровича Ромодановського з ратними людьми»⁴), він слушно припустив, що супротивники зроблять спробу переправитися через Дніпро поблизу Канева. Віддавши розпорядження «з Канева струги і перевози, і мілкі лодки всі» сплавити до Черкас, гетьман наказав також своїм полкам зосередитися у місцях можливих переправ на Сокирному перевозі, біля Канева, у Жердеві, Ржищеві, Стайках, Трипіллі⁵. Татарську кінноту розташував під Чорним лісом, неподалік Чигирина, а сам і далі залишався в гетьманській столиці⁶. У тилу противника він вирішив провести диверсійні акції, зокрема, організувати підпали міст, для чого під проводом

¹ Grabowski A. Ojczyzste... – Т. II. – С. 215.

² Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 911–912; Его же. Дипломатические сношения... – С. 128; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 456; Соловьев С. Указ. соч. – С. 438.

³ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 256.

⁴ Там же. – С. 249.

⁵ Там же. – С. 271, 274.

⁶ Там же. – С. 270.

Федора Ольшанського направив групу осіб під виглядом сліпих старців з поводириями (Олексія, Павла, Матвія, Агафона, Гришка, Петрика, Степана, Іллю, Пахома та ін.). Одного з них схопили під час підпалу будинку в Конотопі¹. Доводилося розв'язувати і питання переселенців з Волині, Галичини та інших регіонів. Одні з них зоставалися у межах підвладної П. Дорошенку території, інші намагалися переправитися на Лівобережжя. Проте гетьман категорично виступив проти цього. Наприкінці травня анонімний автор повідомляв: «Людей наших багато до України йде і хочуть собі за Дніпро, але заборонено їх пропускати, котрих козаки називають прочанами»².

Г. Ромодановський та І. Самойлович, через сильний паводок на Дніпрі, не наважилися відразу ж переправляти все військо, а вирішили спочатку захопити на території Канівського полку плацдарм й заручитися підтримкою Я. Лизогуба та канівського козацтва. З цією метою вони відправили туди передовий підрозділ у складі 250 рейтарів, 100 кадомських (?) козаків, 300 черкасів і 2 козацькі полки – Переяславський Р. Дмитрашка-Райчі та Ніжинський П. Уманця. Останні мали зустрітися з Я. Лизогубом і порозумітися з ним щодо прийняття царського підданства.

11 червня 1673 р. авангард російсько-українського війська з'явився під Каневом. Проте ані генеральний осавул, ані козаки Канівського полку не вступили з його керівництвом у переговори. Довідавшись про наближення війська П. Дорошенка й татарських чамбулів, росіяни і лівобережні підрозділи швидко повернулися на лівий берег Дніпра (в історичній літературі висловлювалася думка, що під Каневом відбувся бій, в якому вони зазнали поразки). У той же час командування одержало повідомлення про появу на Лівобережжі татар, котрі розгромили під Коломаком Харківський полк. Тому розпочався поспішний відступ: Г. Ромодановський відійшов до Білгорода, а І. Самойлович до Гадяча³. Украй невдалі результати цієї кампанії, зрозуміло, аж ніяк не сприяли зміцненню авторитету лівобережного гетьмана серед козацтва. Це дало привід кошовому І. Сірку у березні 1674 р. докоряти лівобережному генеральному осавулу Олексію Черняченку: «...кому де вони мужику дали гетьманство, і він де своїх розоряє, так і розоряти не вміє, по Дніпру попластав і поволочився і нічого доброго не вчинивши, назад повернувся...»⁴.

¹ Там же. – С. 265–266.

² ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 336.

³ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 456–457; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 912–913; Соловьев С. Указ. соч. – Кн. VI. – Т. XII. – С. 438; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 360; Wagner M. Wojna ... – S. 337.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 360.

Коли загроза воєнних зіткнень з російськими підрозділами зникла, П. Дорошенко видав розпорядження зібрати козацьку раду в долині р. Ровасви неподалік Канева. Вона відбулася, ймовірно, у третій декаді червня. Показово, що сам гетьман на неї не з'явився, а уповноважив проводити її наказного гетьмана Я. Лизогуба. Через брата Андрія він передав «військовій знамена», без яких, вочевидь, рада не могла вважатися легітимною¹. Джерела не дають однозначного пояснення причин його відсутності. За одними даними, П. Дорошенко побоювався невдоволення козаків, за іншими – не вірив у можливість багатолюдного зібрання прийняти раціональну ухвалу². Не виключаємо, що певну роль могла відіграти й вимога козацького загалу відвести полки серденят на 5 миль від місця проведення ради³. Основна ж причина, як на наш погляд, полягала у тому, що в такий спосіб гетьман намагався уникнути неминучих звинувачень, нібито він пробував упливати на її результативність. Надаючи повну свободу козацькому загалу у висловлюванні своїх думок, він водночас перекладав на нього всю повноту відповідальності за ухвалені рішення. У ситуації, коли зростало невдоволення турецькою протекцією і на гетьмана сипалися докори й обвинувачення, такий крок був повністю виправданим. Якщо він помилявся, то нехай тепер генеральна військова рада прийнятною ухвалою поправить його.

На порядку денному стояло єдине питання – зміна протекції. Як стверджував гоголівський священик Ісакій, присутні мали вирішити, «що їм у султана турецького у підданстві не бути, а бути у вічному підданстві у великого государя, чи у короля польського». Обговорювалися різні варіанти, проте домовитися не вдалося. Тому, не прийнявши жодної ухвали, рада припинила свою роботу⁴. За інформацією одних джерел, козаки розійшлися «по домівках»⁵, згідно ж з іншими – значна їх частина вирушила до Чигирини домагатися зустрічі з П. Дорошенком⁶.

Можна припустити, що серед останніх було чимало прибічників пропольської орієнтації, котрі, знаючи за чутками про місію Й. Шумлянського, хотіли схилити гетьмана до розриву стосунків із Портою й повернення у підданство королю. Однак П. Дорошенко відмовився говорити з ними,

¹ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 271; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 457; Окиншевич А. Генеральна рада... – С. 311.

² Grabowski A. Ojczyznie... – Т. II. – S. 238; Kluczyski F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 1277; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 457.

³ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 340.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 271.

⁵ Там же.

⁶ Grabowski A. Ojczyznie... – Т. II. – S. 238.

запропонувавши прихильним до нього полковникам, осавулам й іншим старшинам з'явитися до його резиденції. Під час розмови з ними він звернув увагу на ті утиски, яких зазнавала Україна «від польського жовніра», зокрема, підкреслив, що від їхніх постоїв «ніколи не були вільними хутори, жінки й доньки». Тепер же під протекцією Порти вони мають «безпеку і спокій». П. Дорошенко наголосив на тому, що присутнім добре відомо, хто з гетьманів яку нагороду «отримав від поляків», і запитав: як же тоді «ваше серце може прийняти поляків», які для вас «були завжди лютішими за татар і за сьогоднішнього зичливого володаря». Старшини, за даними анонімного автора – свідка цієї ради, були «вражені його промовою». Пам'ятаючи про «невигойні образи» від жовнірських постоїв в Україні, вони присягнули «йому вдаруге, що його не залишать»¹, після чого гетьман розпустив на два тижні військо. Полковникам він наказав з'явитися на старшинську раду в Чигирині, яка мала відбутися у другій декаді липня².

Свавільна акція Г. Ромодановського та І. Самойловича викликала негативну реакцію Москви. Олексій Михайлович виніс своєму воєначальникові сувору догану за те, що разом із лівобережним гетьманом удався до воєнних дій, не вступивши у переговори з П. Дорошенком. Він також різко осудив Г. Ромодановського, коли той заборонив Л. Барановичу переслати царські грамоти до Й. Тукальського та П. Дорошенка. Грамоту Олексія Михайловича з доганою отримав також І. Самойлович, котрому «нагадували, що в таких справах навіть Богдан Хмельницький не смів поступати всупереч наказу, не узгодивши попередньо з государем»³.

Тим часом І. Гізель відправив до Й. Тукальського ієромонаха Києво-Печерської лаври Серапіона Полховського зі своїм листом, у якому наголосив на необхідності переконати гетьмана відмовитися від протекції султана й погодитися на підданство «великому государю». При цьому він апелював до того, нібито польський король «охоче дозволив» передати Правобережжя Росії, вважаючи за краще, щоб «цар православний володів православними християнами, аніж султан турецький»⁴. 7 липня київський митрополит ознайомився зі змістом отриманого листа. Він зауважив С. Полховському, що «вже не вчасно царська величність з цим відіззався, не хотів він тоді нас до себе прийняти, коли про це Дорошенко сам царській величності бив чолом». Й. Тукальський також висловив застереження, що

¹ Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – С. 238; БПАН (Краків). ВР. – СПр. № 1070. – Арк. 632 зв.; Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 274.

² Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – С. 238; Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 271.

³ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 913.

⁴ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 915–916; Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 268–269.

«царська величність полякам, хитро обманливим людям, довіряє, чи то не на згубу нашу чинить, щоби нас зрозумівши, полякам повідомити, а вони – туркам». Проте того ж дня відіслав посланця до гетьмана¹.

П. Дорошенко прийняв його увечері наступного дня. Ознайомившись із змістом надісланих митрополитом листів, він, як зазначав В. Ейнгорн, не приховував сумніву щодо мети місії С. Полховського. «Не відомо для чого це царська величність чинить, – зазначив він, – чи не хочуть з королем польським мене зловити і з цього світу звести. Я, між іншим, про своє життя не турбуюся, але чи буде від цього царській величності краще? Адже моїм промислом Задніпров'я перебуває у тишині». Далі гетьман нагадав, що свого часу він просив царя прийняти його у підданство. Проте у цьому йому було відмовлено. Тому він змушений був погодитися на турецьку протекцію².

У відповідь посланець почав переконувати П. Дорошенка у щирості намірів Олексія Михайловича прийняти Правобережну Гетьманщину під свою руку та захищати її від турків, на що той зауважив: тільки тоді погодиться на протекцію, якщо сам государ «присягне дотримуватися договірних статей про вольності, яких він, Дорошенко, вимагатиме; інакше він завжди побоюватиметься, аби йому того не було, як Сомку з Васютою й іншим покійникам, дуже приятних царській величності». Він запевнив, що також «вірою, душею і серцем хоче бути бажаним царській величності», та повідомив, що і поляки пропонують йому укласти з ними договір, «але він польський обман добре усвідомлює». Щодо турецького підданства України, то його можна легко позбутися, однак для цього потрібно, щоб переговори велися «у повній таємниці». Коли ж відповідний договір буде укладений і сподівання на російську допомогу стануть реальними, то «він, Дорошенко, у той же час залишить турецьку протекцію» під тим приводом, що турки, усупереч «договору з ним укладеного, церкви й костьоли обернули у мечеті».

Окремо гетьман зупинився на пропозиціях, зроблених йому Й. Шумлянським³, після чого сформулював вимоги до Москви, які, на його переконання, могли стати основою для укладення майбутнього договору. Насамперед він зазначив, що «на обох сторонах Дніпра повинен знаходитися один гетьман і я готовий здати гетьманство, якщо знайдеться хтось кращий за мене, котрий би і царську величність не підвів і себе з Україною не погубив. Мене Господь Бог за мої важкі гріхи цим гетьманством навідав, бо ні-

¹ Ейнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 916–917.

² Ейнгорн В. Дипломатические сношения... – С. 131.

³ Там же. – С. 132.

коли спокою не маю і на каторзі неможливо більшого лиха зазнавати, як на цьому заморочливому гетьманстві терпляю: ніколи не маю ні дня, ні години вільної, потрібно завжди мислити, якби себе і цього кутка України не втратити». Стосовно ж козацьких вольностей передбачалося, що «царська величність буде козаків захищати, а керувати ними буде гетьман, котрий за той захист буде у всякий час готовим на послугу царської величності»¹.

Отже, згідно з Дорошенком, Правобережна і Лівобережна Гетьманщини мали, об'єднавшись, перебувати під номінальною протекцією царя, повністю зберігаючи при цьому свій внутрішньополітичний суверенітет. Не заперечував він і проти виплати сюзеренові трибуту. «Якщо, Бог дасть, вся Україна з'єднається, – наголошував він, – то царська величність отримуватиме мільйон і більше доходу від цієї країни, а не так буде, як тепер у лівобережній Малоросії відбувається, звідкіля до скарбниці государевої жодних доходів не надходить». На його думку, не існувало поважних причин для того, щоб «купець і всякий міщанин у містах... податків не виплачували». Щодо селян, то платити до царської скарбниці мають, котрі «не працюють на пана».

Принагідно П. Дорошенко виклав і своє бачення того, якого принципу слід дотримуватися при формуванні устрою Гетьманщини: козак мусив би мати «коня і рушницю на війну добру» і готовим бути до неї, а посполиті «пану на його потребу і на захист свій чому б не мають давати»². Інтерпретація цих слів гетьмана викликала досить гостру дискусію в історіографії. Зокрема, на думку В. Ейнгорна, запропонована П. Дорошенком внутрішня структура країни була дуже подібною «до польського шляхетського ладу...»³, що суперечило твердженню М. Костомарова про прагнення гетьмана до «реалізації національних устремлінь козаків» і «самобутності своєї вітчизни»⁴. З такими оцінками не погоджувався Д. Дорошенко, стверджуючи, що український гетьман запропонував свій «ідеал станової держави з поділом обов'язків: козак (або пан – в оригіналі стоїть «господин») мав боронити державу; селяни мали йому підпомагати, тим самим оплачуючи безпеку; купці, міщани й вільні селяни мусіли платити податок цареві за загальну оборону ним краю. Це був загально прийнятий в тодішній Європі порядок..., іншої форми культурної держави за тих часів бути не могло; стремління до необмеженої «козацької волі» провадило тільки до анархії, руїни й до поневолення України кимсь із її сусідів»⁵.

¹ Там же. – С. 132–133.

² Там же. – С. 133.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 461–462.

Висловимо щодо цього кілька власних застережень. По-перше, слід зважати на ту обставину, що в розпорядженні дослідників є не оригінал розроблених П. Дорошенком «Статей», а їх виклад російським посланцем, тому не можна виключати певних змістових неточностей. По-друге, в цілому сприймаючи думку про сповідування гетьманом «ідеалу станової держави», все ж зауважимо, що навряд чи правомірно ставити знак рівності між поняттями «козак» і «пан» («господин»), адже сам П. Дорошенко добре усвідомлював існуючу в українському суспільстві різницю між ними. Як нам уже відомо, він рішуче протидіяв спробам Польщі поновити в козацькій Україні типову для тогочасної Центральної та Східної Європи класичну модель «станової держави»; як і Б. Хмельницький, заперечував проти спроб перетворення вільного селянства у феодално залежний стан та його правового відособлення від козацтва (як констатувалося у проекті договору 1668 р. із Портою, «всі суть козаки»). Унаслідок такої соціальної політики питома вага залежного селянства у Правобережжі, вочевидь, становила не більше 4–6% сільського населення, а козацтво продовжувало залишатися носієм типових для ранньонових європейських суспільств відносин.

Відправляючи 9 липня С. Полховського, П. Дорошенко просив негайно відрядити до царя гінця з його умовами щодо прийняття російської протекції, Гетьман не приховував того факту, що його дуже цікавила реакція Москви. Він наполягав також на збереженні у суворій таємниці результатів переговорів (знати про них могли тільки І. Гізель, київський воєвода та особа, якій цар доручить займатися цією справою). Дорогою ієромонах завітав у Канів до митрополита, щоб передати гетьманського листа. Прочитавши його, Й. Тукальський пообіцяв всіляко сприяти завершенню «початої государем справи підпорядкування західної Малоросії». Він підтримав вимогу П. Дорошенка тримати в суворій таємниці ведення цих переговорів, особливо наполягав, щоб про них ніхто не дізнався у Лівобережжі. Митрополит вручив ієромонахові копії листів, привезених Й. Шумлянським із Варшави, і повідомив, що львівський владика уже вдруге прибув до гетьмана, щоб схилити його пристати на пропозиції Речі Посполитої. П. Дорошенко хоче з ним зустрітися лише після того, як отримає відповіді на свої пропозиції з Москви. 12 липня митрополит відпустив посланця до І. Гізеля. Той наступного ж дня відіслав усі привезені йому папери київському воєводі. Москва одержала їх 24 липня¹.

Олексій Михайлович негайно підготував відповідні укази на всі клопотання української сторони. Насамперед він дав роз'яснення П. Дорошенку та Й. Тукальському, що раніше не міг прийняти їх «у підданство» че-

¹Эйнгорн В. Дипломатические сношения... – С. 134.

рез чинність Андрусівського договору. Нині ситуація змінилася, оскільки «Дорошенко став підданим султана». При цьому в царському посланні зовсім не йшлося про згоду польського короля на приєднання Правобережної Гетьманщини до російських володінь. Натомість наголошувалося, що «государ приймає їх під свою високу руку задля церков Божих і жалюючи їх, а не на згубу з підданства султана...», а отже буде «обороняти Дорошенка своїми військами». Цар обіцяв «тримати їх» «за їхніми правами і вольностями, які ніколи не будуть порушені, як був Богдан Хмельницький та інші, і як тепер Іван Самойлович перебуває...», проте навідріз відмовлявся присягнути на непорушності прав і вольностей Війська Запорозького: «... цього ніколи і за минулих гетьманів не бувало і нині жодним чином тому бути неможливо». Він пропонував надіслати до Москви кількох осіб «самих добрих, розумних і знаючих, котрі вміли б читати руське і латинське письмо», для обговорення статей майбутнього договору¹.

Натомість Олексій Михайлович категорично виступив проти вимог П. Дорошенка «на обох сторонах Дніпра» мати одного гетьмана. У царському наказі зазначалося, що бути «на тому боці гетьманом йому, Петру Дорошенку, а на цій стороні гетьману І. Самойловичу і правити кожному на своєму боці, а перейдуть у наступ неприятели і відсіч давати разом». Цар погоджувався на те, щоб Правобережжя користувалося «тими правами і вольностями, які були за минулих гетьманів і на основі яких управляє східною Малоросією Самойлович». Разом із тим він не спокусився обіцянкою П. Дорошенка знімати з вільних селян особливий збір до російської скарбниці, видавши розпорядження, що податки «повинні бути до часу такі, які на цій стороні, а якщо що і додати доведеться, то про це зібрати раду, а на раді про збір цих доходів ухвалити рішення». Москва погодилася тримати у таємниці зміст переговорів із представниками Правобережної Гетьманщини. Цар обіцяв, що про них знатимуть лише київський воевода Ю. Трубецькой та І. Гізель. Проте відправлені 30 липня до Києва піддячий Семен Щеголев та перекладач Маврецький отримали повноваження проінформувати про них І. Самойловича та С. Адамовича, що й виконали під час зустрічі з ними 11 серпня².

Неважко здогадатися про реакцію лівобережного гетьмана на отриману інформацію. Уже 13 серпня в листі до царя він застерігав, що П. Дорошенко не можна вірити. Він веде себе непослідовно – «з честю» приймає не лише турецьких послів, а й «з ляхами зноситься і безсумнівно хоче великого государя так же обманути, як уже обманув і до поразки призвів

¹ Там же. – С. 135.

² Там же. – С. 136–137.

польського короля». І. Самойлович намагався схилити Малоросійський приказ до припинення відносин з правобережним гетьманом, просив повідомляти йому про хід перемовин із Чигирином¹. Водночас він направив до Москви чернігівського полковника Василя Борковського, доручивши йому переконати сановників не приймати П. Дорошенка під протекцію і не надавати йому в управління Правобережну Гетьманщину. Головним мотивом такого вчинку лівобережного правителя було побоювання, що П. Дорошенко прагне стати гетьманом і на Лівобережжі, а об'єднавши обидві сторони Дніпра, проголосить себе «самовладцем України»². Показово, що І. Самойлович лякав російський уряд примарою витворення самостійної Української держави (про яку, до речі, мріяв сам, але тільки під власним проводом). Його посланець наголошував на тому, що в разі визнання за П. Дорошенком влади у Правобережжі, там доведеться постійно утримувати війська для захисту краю, наражаючи їх повсякчас на небезпеку (прикладом може слугувати розгром армії В. Шереметьєва під Чудновом 1660 р.). А гетьман Лівобережної України муситиме постійно остерігатися, щоб з ним не сталося того, що з І. Брюховецьким³.

Незабаром до Ю. Трубецького прибули з Москви С. Щеголев та Лаврецький і передали царські указні статті й грамоти для правобережного гетьмана, митрополита і архімандрита Києво-Печерського монастиря. І. Гізель 20 серпня знову відправив до Чигирина С. Полховського з надісланими з Москви документами, а також своїми листами до П. Дорошенка та Й. Тукальського. Він закликав гетьмана відійти від турецької протекції й обрати «собі за государя його царську величність», а також просив київського митрополита стати миротворцем і схилити П. Дорошенка до розриву відносин із султаном⁴.

Тоді ж відбулася і друга зустріч правобережного правителя з Й. Шумлянським, який прибув до нього 16 серпня з пропозиціями Варшави. На жаль, джерела майже не проливають світла на зміст розмов між ними. В. Ейнгорн, посилаючись на опосередковану інформацію, висловив припущення, що йшлося про можливість поновлення чинності Гадяцького договору, й П. Дорошенко нібито прийняв цю пропозицію⁵. З цим навряд чи можна погодитися, оскільки добре відомо, що польська сторона не хотіла піти на визнання існування Української держави у формі князівства Руського. А тому схиляємося до зробленого Д. Дорошенком висновку,

¹ Там же. – С. 137.

² Там же. – С. 138.

³ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 926.

⁴ Там же. – С. 928–929.

⁵ Там же. – С. 929–930.

що «друга подорож Шумлянського до Чигирин практичних наслідків не мала»¹. Прикметно, що відправивши львівського владику на переговори, король насправді не мав намірів доводити їх до успішного завершення. Як відомо, А. Ольшовський жалівся у листі від 26 липня до А. Тшебіцького, що М. Вишневецький відмовився підписати «уповноваження до трактування з Дорошенком»².

Оскільки київський митрополит якраз перебував у Чигирині, С. Полховський відразу ж відправився туди, знаючи, що з найважливіших питань гетьман, як правило, радився з Й. Тукальським (ширилися навіть чутки, що він «нічого сам не робив і посланців, і гінців від себе і листів нікуди не посилав без поради з митрополитом, котрий у всіх справах його, Дорошенка, управляв»³). Десь у середині третьої декади серпня відбулася його аудієнція в П. Дорошенка. Разом із митрополитом вони люб'язно зустріли посланця, підтвердили, «перед іконами хрест на себе поклавши», своє бажання прийняти царську протекцію, але перед цим висунули вимогу точно повідомити, які сили будуть надіслані для їхнього захисту від ворога. Гетьман був переконаний, що для оборони Правобережжя московської піхоти, калмиків, козаків і городових козаків буде замало, тому потрібно сформувані ще 40-тисячний корпус найманих козаків, командувати яким могли б російські полковники. Він сподівався на те, що при достатньо сильному війську навесні наступного року можна буде організувати напад на «поганську землю раніше, ніж бусурмани прийдуть до Малоросії». У разі поразки турків, на його думку, проти них повстануть волохи, мультяни, серби, македонці, арнаути і ногайські татари⁴. Отже, позиція гетьмана, без сумніву, засвідчувала його глибоке стратегічне мислення, почуття відповідальності за долю Української держави, нехильність до політичного авантюризму.

Одночасно він висував перед Москвою вимогу дотримуватися й інших попередніх умов прийняття протекції. Так, П. Дорошенко наполягав повернути «козакам Київ», вивести з'дітія залогу й знищити укріплення (фортецю передбачалося збудувати в іншому місці). У разі відмови царя піти на цю поступку, він мав би пообіцяти не віддавати місто полякам. П. Дорошенко вимагав також чітко визначити кордон із Річчю Посполитою (до складу козацької України мали увійти всі землі Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств). Гетьман категорично відмовився прийняти пропозицію Олексія Михайловича про одночасне існування

¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 464.

² Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. X. – Cz. 1. – S. 287.

³ Цит. за: Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 929.

⁴ Там же. – С. 930–931.

двох Гетьманщин – Лівобережної й Правобережної. На його переконання, в козацькій Україні має бути лише один володар, який пожиттєво управлятиме козаками та поспільством і виступатиме «господарем під протекцією царської величності». Російський уряд мав запобігати «непостійності окремих людей українських, внаслідок чого бувало по кілька гетьманів». Зі свого боку, П. Дорошенко обіцяв, що «постійно буде напоготові на послугу його величності». Він також наполягав на тому, що запорожці у всьому повинні підлягати гетьманові, бо «там мало порядку, де домовитів (?) багато». «Неможлива та справа і в Україні нечувана, – підкреслював П. Дорошенко, – щоб гетьман на тій стороні Дніпра коли-небудь був. При двох гетьманах буде так же мало порядку, як і в Польщі, де гетьмани завжди перебувають у сварці»¹.

Обґрунтовуючи доцільність мати в козацькій Україні одного правителя, П. Дорошенко намагався переконати С. Полховського, що І. Самойлович не має підстав претендувати на булаву, тому що він не походить з козацького роду і не пройшов, на відміну від нього, усіх шаблів старшинської служби. «Нехай Самойлович не похваляється, – зауважував гетьман, – щоб він був таким козаком як я – від прадідів козак! Хіба він бачив запорозькі річки і море? Де він бував? До чого приглянувся? З якими государями про війну і мир добрим звичаєм вів переговори? Чи знає, що потрібно для царської величності розпочати? Нехай доведе: коли все знає і зможе добру справу вести, я йому поступлюся і низько поклонюся за те, що зніме з мене тягар гетьманського чину. Але знають то Бог і люди: не давній він козак. Хіба проходив він усі військові чини, від малого до великого? Я так багато разів був полковником і всі старшинські чини пройшов! Нехай царська величність сам розсудить, що це буде, коли під царською рукою перебуватиме нас разом два гетьмани! Я його не люблю, і він мене не любить, – і буде в нас робитися в Україні теж саме, що чиниться у Польщі, де два гетьмани і вічно між собою сваряться. Ти говориш: Самойлович обраний вільними голосами; знаємо ми, яке то вільне обрання: інший би і не хотів подати за нього голос, та змушений був подати, – від того, що за нього тримав руку боярин!»².

С. Полховський, зі свого боку, спробував зауважити: «Він царською величністю затверджений. Як тепер його відставити чи понизити?» П. Дорошенко знайшовся з відповіддю: «Я не бажаю його пониженьня. Пан Самойлович може бути винагороджений в інший спосіб царською величністю. Я бажаю за віру християнську і за цілісність держави його царської

¹Цит. за: Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 932.

²Цит. за: Костомаров Н. И. Руина. – С. 239.

величності у поганських землях умирати, а він нехай собі спокійно живе без турбот. Завжди я бажав – і тепер бажаю – добра його царській величності і землі московській, лише однією стороною України нам не можна від турків і татар оборонитися; тому то ми і змушені були піддатися турецькому государю: якщо я це вчинив, то вчинив задля віри християнської. Сам про себе менше всього помишляв, адже синів у мене немає! Йдеться мені про людей: не хочу щоб хто-небудь по моїй волі загинув!»¹ Дещо інший варіант цієї заяви гетьмана наводить В. Ейнгорн: якщо цар «щиро хоче підданства мого з цієї стороною, то нехай вчинить так, як я прохаю; і я буду йому бажаним підданим і не підставляю його, а услужу. Що ж стосується Самойловича, то може статися, я незабаром, на його щастя, помру, як і бажаю цього, борючися за віру у поганській землі; тоді він, Самойлович, зможе спокійно управляти, а не так клопітно, як доводиться мені тепер»². На думку П. Дорошенка, у нього не буде можливості стати підданим царя, бо лівобережний гетьман «не допустить цього». Аналогічну позицію займає також «і протопоп ніжинський (С. Адамович. – *Авт.*)». Якщо раніше, наголошував гетьман, обидва побоювалися «пильності пастиря (тобто Тукальського. – *Авт.*), а нині, що хочуть, те і творять»³.

На завершення переговорів П. Дорошенко передав посланцеві І. Гізелю кілька листів і короткий письмовий виклад своїх вимог до російського володаря – «статейки». Він застерігав, що, враховуючи присутність турецьких розвідників у Києві, змушений був відписати гостру відповідь архімандритові, щоб не зваблював його, гетьмана, пропозиціями щодо підданства цареві. Тепер же він перебуває у підпорядкуванні такого володаря, який їх захищає і захищатиме у майбутньому. Листи до царя та І. Гізеля відправив також Й. Тукальський. У них він висловлював сподівання на успішне завершення переговорів. 13 вересня С. Полховський повернувся до Києва, і всі документи без затримки було відправлено до Москви⁴.

Щодо турецького фактора, то він і далі справляв помітний вплив на геополітичне становище Української держави. Оволодівши Кам'янцем, султан і великий візир, на відміну від польського короля та його оточення, відразу ж приділили значну увагу зміцненню обороноздатності фортеці. У місті розташувалася потужна залога (понад 7 тис. вояків), а кількість гармат з залишених поляками 54, зросла до 123⁵. Залоги з'явилися також

¹ Там же.

² Цит. за: Ейнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 932–933.

³ Там же.

⁴ Там же. – С. 934–936.

⁵ Kołodziejczyk D. Podole... – S. 163–165, 169.

у Барі, Язловці, Меджибожі, Сатанові, Гусятині та Ягельниці¹. Налагоджується постачання продовольства з Буковини й Молдавії. Однак зима виявилася для кам'янецької залоги вельми складною, дошкуляли холод і дизентерія, через що збільшилася кількість випадків дезертирства². 16 лютого 1673 р. з міста повідомили про велику моровицю, від якої «одні щоденно здиhaють, а інші, справжні турки, втікають до Валахії. Але їх там волохи пускають під лід біля Пругу». Хворих у місті «велика сила». Рятуючись від смерті, мешканці вночі спускалися зі скель і втікали. Щоб хоч трохи зігрітися, вони розбирали на паливо міські будинки. «Страшно дивитися на Кам'янець», – відзначив один із авторів «новин»³. Протягом березня-квітня мор не припинявся, кожної доби вмирало по 20–30 осіб, як вояків, так і міщан⁴.

Попри зазначені труднощі, у місті проводилися роботи з відбудови фортифікаційних споруд і будівництва нових. Для ремонтування «мосту, що з'єднував місто із замком, використовувалися будівельні матеріали із розібраного кляштору кармелітів і недобудованого єзуїтського костьола. На місці костьола домініканок при брамі Баторія зводиться фортифікація»⁵. Якщо у середині лютого міські брами ще залишалися зруйнованими й неукріпленими, то до третьої декади березня їх відремонтували, а на міських валах і в замках спорудили коші і розташували «густо гармати»⁶. Протягом наступного місяця фортифікаційні роботи помітно активізувалися. Як повідомляли 24 квітня зі Львова, у Кам'янці «замок кошами обставили, від замку аж до біскупства над скелями поставили огороду, а на переходах поробили у два ряди коші. Белуард один поставили за Босаками на давньому шанці, другий біля Босаків, третій у старому дворі біскупа, четвертий на порожньому кляшторі жіночому, п'ятий позаду св. Петра, шостий у дворі пані Богуші, сьомий на вірменській вулиці, де кам'яниці розвалили, за Гловацьким. Всюди гармати, коші, башти у місті і в обох замках відновлені, прискалки погані полатані муром. Так добре фортифікуються, в чому найбільшою [є заслуга] французів, поганих людей, а не християн, бо вони найбільше біля цього всього працюють. Німці, гидуючи поганством,

¹ Ibidem. – S. 67.

² Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 190, 194–195, 198.

³ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 606–606 зв.

⁴ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 615 зв.; ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 319; Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 203, 205; Kołodziejczyk D. Podole... – S. 724 Wagner M. Wojna ... – S. 333.

⁵ Kołodziejczyk D. Podole... – S. 70.

⁶ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 606, 615 зв.

всі повтікали»¹. Слід відзначити, що на цьому етапі на фортифікаційних роботах турки переважно працювали самі, не примушуючи до них міщан («християн шанують, яких до жодної справи не залучають»)².

У квітні-травні для зміцнення кам'янецької залози, чисельність якої помітно зменшилася, надійшли свіжі підкріплення, з Молдавії і Валахії потягнулися валки з продовольством і фуражем (деякі з них обчислювалися у тисячу возів). За даними від 2 червня австрійського резидента в Адріанополі Й. Кіндсберга, молдавський господар отримав розпорядження вислати до Кам'янця 10 тис. мірок збіжжя³. Якщо вірити одному з місцевих жителів (лист від 12 червня), султан наказав молдаванам і волохам забезпечити місто продовольством у такій кількості, щоб вистачило на 5 років. Тепер у турків душа ожила, «коли дивляться на заповнені косябли хлібом і сухарями»⁴.

Наприкінці квітня 1673 р. до Халіль-паші повернувся посланий ним у березні до Варшави чауш, який повідомив про відмову Речі Посполитої виплачувати упоминки і викуп за Львів, що означало порушення Буцацького договору і загрожувало в перспективі поновленням воєнних дій. Отже, уже з початку травня різко активізувалися фортифікаційні роботи, особливо у замках. До них було залучено близько 2 тис. місцевих городян і селян, яким щоденно виплачували по золотому. В основному роботи по укріпленню оборони Кам'янця, в ході яких було відремонтовано і зміцнено Новий і Старий замки, завершилися до липня⁵. Щоб утвердити свою присутність на Поділлі, великий візир ще на початку 1673 р. розпорядився вилучити з підпорядкування молдавського господаря залозу в сусідньому Хотині, де перебували яничари⁶. У травні розпочалося зведення мосту через Дністер неподалік від замку, а для його захисту на правому березі розмістили потужну батарею⁷.

Відносини турецької влади з місцевим населенням склалися непросто. За даними реляції Гаджі Алего, «більшість вірмен і русинів залишилася у місті, тоді як поляки виїхали. Зате євреї, котрі у час війни поховалися

¹ Grabowski A. *Ojczyście...* – Т. II. – S. 207–208.

² *Ibidem.* – S. 207.

³ Grabowski A. *Ojczyście...* – S. 203, 206–208, 214–215, 219–222, 225; Woliński J. *Wojna...* – Т. VII. – Cz. 2. – S. 338; Kołodziejczyk D. *Podole...* – S. 73.

⁴ Grabowski A. *Ojczyście...* – Т. II. – S. 219–222.

⁵ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 627; Grabowski A. *Ojczyście...* – Т. II. – S. 231; Kluczycki F. *Op. cit.* – Т. 1. – Cz. II. – S. 1191, 1273; Kołodziejczyk D. *Podole...* – S. 73.

⁶ Kołodziejczyk D. *Podole...* – S. 71.

⁷ Grabowski A. *Ojczyście...* – Т. II. – S. 231.

по кутках, вийшли тепер з них...»¹. Як уже раніше зазначалося, турки порушили (зокрема, у питаннях релігії) умови капітуляції міста. Особливо сильно це відчули на собі католики. Зазнавали збитків і купці, яким заборонялося вільно торгувати. 16 лютого 1673 р. зі Жванця повідомляли: «Думали кам'ячани, що їм так буде, як собі сподівалися відповідно до трактатів. Їх дотримувалися (турки. – *Авт.*) поки цезар знаходився на цьому боці Дунаю...». У липні становище польської громади Кам'янця значно погіршилося, вочевидь, через недовіру до неї турецької адміністрації. Так, на певний час полякам було заборонено «службу відправляти», а в другій декаді серпня на кілька днів ув'язнено війта Кипріяна Томашевича, якого запідозрили (не без підстав) у листуванні з деякими посадовцями в Речі Посполитій. Йому вдалося звільнитися за викуп, завдяки заступництву вірменського війта². У вересні Галіль-паша змусив залишити Кам'янець значну частину польських міщан і двох ксьондзів, звинувативши їх у підпалі кількох десятків будинків³.

Від'їзд шляхти з маєтків і лояльність нової влади сприяли поверненню до обжитих місць селян. «Хлопи до сіл навколо Кам'янця сходяться, – констатував анонімний автор листа від 20 квітня зі Жванця, – проте без худоби, тому не можуть проводити жодних (весняних. – *Авт.*) робіт»⁴. Улітку на терени ейялету потяглися гнані високими податками й голодом валки переселенців з Галичини. Зокрема, зі Львова повідомляли: «З Русі, що живе з підданих, виїжджають на Поділля, смакуючи собі вольності, які їм там дозволяють»⁵. 13 липня це підтвердив київський воєвода А. Потоцький: «...цими такими важкими податками у пустелю цей недоруйнований край наш перетворили, бо з-за голоду хлопи не можуть витримати такого тяжкого утиску і натовпами пішли до ворога»⁶. Водночас, вочевидь, турецька влада проводила політику, спрямовану на підтримку православ'я. Її віддаленим у часі наслідком стало висвячення у 1681 р. константинопольським патріархом кам'янецького митрополита Панкратія, а утворена митрополіча єпархія одержала привілей екзархату⁷.

І все ж, незважаючи на спроби турецької адміністрації втримати в краї суспільну рівновагу, загони місцевих левенців розпочали партизанську боротьбу. Так, 20 квітня надійшло повідомлення зі Жванця: «Опришки по

¹Цит. за: Kołodziejczyk D. Podole... – S. 70.

²Grabowski A. Ojczyznie ... – Т. II. – S. 243.

³Ibidem. – S. 274.

⁴ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 319.

⁵ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 348, 360.

⁶Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 1276.

⁷Колодзейчик Д. Tertium ... – С. 75–76.

лісах страшно заявляють про себе, а налякана у Кам'янці залога з острахом буде висуватися з нього»¹.

Відмова Речі Посполитої виводити залогу з Білої Церкви, виплачувати Порті упоминки й обіцяну суму викупу за Львів, формування Варшавою армії демонстрували ігнорування польською стороною умов Бучацького договору. Завдяки добре налагодженій розвідувальній службі, Стамбул, безперечно, знав про підготовку поляків до широкомасштабних воєнних дій. Знав, але не надавав цьому належної ваги, покладаючись на власну непереможність. Однак, незважаючи на те, що наприкінці червня 1673 р. султан оголосив Польщі війну, збір війська проходив доволі повільно. Не приховували свого небажання виступати у похід воєначальники. Велися палацові інтриги проти Мегмеда IV². Як показав час, помилковим виявився розподіл армії на кілька частин, одна з яких формувалася в районі Хотина, куди на початку липня прибув сілістрійський намісник Хусейн-паша, який перейняв командування військами в Ахмеда Кьопрюлю. На кінець серпня чисельність турецьких підрозділів зростає тут до 20 тис. Невдовзі до них приєдналося близько 8 тис. молдаван і валахів³. Султан і великий візир, вочевидь, виходили з того, що зосередження військ під Хотиною і в південній частині Молдавії змусить Польщу утриматися від воєнних дій, а Хусейн-паша і хан у разі потреби прийдуть на допомогу П. Дорошенку⁴. Однак турецьке командування виявило пасивність у залученні Селім-Гірея до польського театру воєнних дій, чим скористалася Варшава, яка зуміла «перекупити татар за допомогою подарунків»⁵. Із великим запізненням султан направив розпорядження П. Дорошенку об'єднати свої сили з татарами й вирушити проти поляків⁶. 19 вересня про наказ Мегмеда IV Селім-Гірею якнайшвидше приєднатися до козаків і разом з ними вступити на територію Речі Посполитої повідомив Я. Собеському мультянський господар Григор Гіка⁷.

Тим часом Польща посилено готувалася до реваншу. Щоправда, військова рада, яка відбулася 30 червня – 2 липня, висловилася за ведення оборонних воєнних дій, щоб запобігти звинувачень польської сторони

¹ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 319.

² Orłowski D. Chocim 1673. – Warszawa, 2007. – S. 58–59; Wagner M. Wojna ... – S. 341–347.

³ Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 1277; Orłowski D. Chocim 1673. – S. 74; Pajewski J. Op. cit. – S. 148; Wagner M. Wojna ... – S. 347–348.

⁴ Woliński J. Wojna ... – Т. VII. – Cz. 2. – S. 342; Флоря Б. Н. Войны Османской империи ... – С. 112.

⁵ Tokarz G. Polska szlachecka analiza geopolityczna. – Wrocław, 2008. – S. 123.

⁶ Woliński J. Wojna ... – Т. VII. – Cz. 2. – S. 348.

⁷ Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. IX. – Cz. 2. – S. 287.

у розриві договору¹, хоча в суспільстві панували войовничі настрої. 26 липня Я. Собеський звернувся до офіцерів і жовнірів з суворим універсалом, який містив наказ зібратися до 10 серпня до обозу під Грубешовом. У середині вересня великий гетьман переніс місце збору під Глиняни. Туди 8 жовтня приїхав і тяжко хворий М. Вишневецький. У польському таборі налічувалося 50–55 тис. вояків. 9 жовтня до них приєдналися литовські гетьмани, які зосредили під Берестечком 15–18-тисячне військо. Зібрана того ж дня військова рада ухвалила, що польські і литовські підрозділи рухатимуться окремо до Терехові і там об'єднаються, щоб вступити до Молдавії і розгромити турецькі війська².

Пересування польської армії не могло не стурбувати Хусейн-пашу та Галіль-пашу. Останній, передбачаючи появу противника в околицях Кам'янця, 9 (12?) серпня звернувся з універсалом до міщан і навколишніх селян Чорнокозенців, Кудренців, Кривча, Більча, Касперовець, Ягельниці і Язлівців, яким повідомляв про розрив королем договору з султаном і загрозу нападу поляків. Галіль-паша закликав їх «розвалити всі замки й двори, повністю їх зруйнувати, міста і села спаливши», а самим переселитися «з жінками і дітьми своїми, також майном до землі найясніш. цезаря волоської держави», обіцяючи повернення до рідних домівок після перемоги над противником³. Це спричинилося до масових утеч подолян і загрожувало повним знелюдненням краю. Тому кам'янецький губернатор змушений був виправляти допущену помилку, відмінивши попереднє розпорядження. У вересні він спробував заспокоїти посполитих, закликавши їх працювати в полі, орати, сіяти і не боятися поляків, «бо не буде з ними війни...»⁴. Ще раніше султан видав «суворий емір», щоб «не тільки у домівках, але і в полях людям не завдавали кривди»⁵.

Ведучи протягом весни-літа таємні переговори з Варшавою і Москвою, П. Дорошенко балансував на вістрі лева, оскільки будь-якої миті про них могло стати відомо Галіль-паші, ханові чи великому візирю, що загрожувало гетьманові усуненням від влади і смертю. Тому, щоб не накликати на себе підозри з боку Порти, він діяв украй обережно. Мало сприяти цьому і постійне листування з Кам'янцем і Стамбулом. У своїх листах гетьман інформував про політику Москви й спроби Варшави порозумітися з ним.

¹Korzon T. Dola i niedola ... – Т. III. – С. 359; Wagner M. Wojna ... – С. 350–352.

²Korzon T. Dola i niedola ... – Т. III. – С. 369–370, 383–387; Orłowski D. Chocim 1673. – С. 61–64; Bobiatyński K. Op. cit. – С. 288–289; Wagner M. Wojna ... – С. 356–362.

³БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 633 зв; Grabowski A. Ojczyście ... – Т. II. – С. 242.

⁴Ibidem. – S. Ibidem. – С. 244, 257.

⁵БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 634 зв.

Систематично (майже щоденно) у березні він повідомляв кам'янецькому губернаторові про росіян, які з'являються «в Україні»¹. Дорошенко направив послів і до Стамбула, доручивши їм просити про військову допомогу, бо не стримає власними силами російської і польської потуги². Друге посольство у цій же справі було відправлене на початку травня³. Дещо пізніше гетьман послав «кур'єра» зі скаргою на дії «московських козаків», які перехопили його послів до хана, коли ті поверталися назад, а також повідомленням про загрозу наступу російських військ⁴. 29 травня він звернувся до сілістрійського паші з клопотанням про допомогу проти росіян і лівобережних полків. П. Дорошенко повідомляв, що князь Г. Ромодановський і задніпровський гетьман зібрали велике військо, готуючись «до походу проти нас». На Лівобережжі «тільки дітей малих з жонами у домівках (інших усіх на цю війну вигнавши) залишили». Він просив повідомити про це Мегмеда IV, щоб той наказав ханові негайно направити в Україну з військом когось із султанів, аби недрути краще «границь своїх боронили, а наших війною не порушували»⁵.

У середині першої декади червня гетьман знову відправив послів до султана. Вони мали передати інформацію про переговори з Й. Шумлянським і пропозиції Речі Посполитої повернутися у підданство короля. Водночас їм доручалося домогтися певних поступок протегованій султаном Українській державі, зокрема, скасування виплати трибуту, а також недопущення утисків її населенню. Єдиним зобов'язанням козацької України перед Портою мала залишатися згода на надіслання султанові за його розпорядженням визначеної кількості вояків⁶. Гетьман, старшини і козаки були вкрай обурені тим, що Галіль-паша своїм суворим універсалом зобов'язував виплачувати натуральний податок на утримання кам'янецької залози. Якщо вірити даним одного з ченців Києво-Печерського монастиря, на цьому ґрунті виник гострий конфлікт між П. Дорошенком та Й. Тукальським. На пораду останнього поступитися вимогам кам'янецького губернатора, охоплений люття володар булави не стримався і нібито ударив митрополита по обличчю, докоряючи, що власне через нього Україна прийшла до «турецького підданства», внаслідок чого «пролилося так багато християнської крові»⁷. Не відкидаючи

¹ Там само. – Арк. 615.

² БМЧ. ВР. – Спр. № 2108. – Арк. 67.

³ Там само. – Арк. 628.

⁴ Woliński J. Wojna ... – Т. VII. – Cz. 2. – S. 340.

⁵ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 629.

⁶ Grabowski A. Ojczyście ... – Т. II. – S. 224–225.

⁷ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 633; ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 340.

можливості подібної палкої суперечки, висловимо, однак, застереження щодо правдивості інформації про спосіб її розв'язання. Адже добре відомо, з якою повагою ставився П. Дорошенко до Й. Тукальського. Їх поєднували довгі роки спільних зусиль, спрямованих на досягнення єдності козацької держави. Зокрема, вони удвох намагалися уникнути наступу турецько-татарських військ на Київ і Лівобережжя. «Як чайка від дітей, – сповіщав 18 серпня із Димера Я. Пиво, – [правобережний гетьман] відводить турків і татар, разом з митрополитом, від Києва і від всього Задніпров'я і тому у Задніпров'ї має популярність...»¹.

Разом із червневим посольством до Стамбула відбув новий резидент, котрий 5 липня був прийнятий великим візиром і отримав від нього на знак ушанування кафтан. Переговори завершилася успішно. Султан задовольнив усі клопотання П. Дорошенка. 8 липня Ахмед Кьопрюлю відправив українському гетьманові заспокійливу відповідь, що в разі потреби йому на допомогу прибудуть Хусейн-паша і хан, а пізніше вирушить сам султан². Десь у кінці червня кам'янецький губернатор направив до нього 3 тис. липків³. Проте 13 липня до Галіль-паші з'явилися послы П. Дорошенка, що засвідчили «велике послушенство Порті» і відмову гетьмана від цієї допомоги⁴. На початку серпня володар булави застеріг Галіль-пашу не довіряти молдавському і валаському господарям, які схиляються на бік Польщі⁵. Не виключаємо, що тоді ж до гетьмана повернулися послы зі Стамбула, а навздогін за ними в другій декаді серпня П. Дорошенко отримав розпорядження султана разом із ханом вирушити до Львова. Проте Селім-Гірей, одержуючи від Варшави коштовні подарунки і не будучи зацікавленим у новому розгромі Польщі, не поспішав виконувати волю Мегмеда IV. Тим більше, що мав вагомні аргументи на користь того, щоб залишитися в Криму, – йшлося про загрозу нападу росіян, калмиків і запорожців І. Сірка⁶. Не випадково у другій половині червня хан попросив гетьмана направити два правобережні полки для оборони ханату від донських козаків та запорозького кошового⁷.

Справді, І. Сірко, повернувшись із Москви, організував кілька походів проти татар. Так, напавши (імовірно, у першій половині травня) на

¹ Grabowski A. *Ojczyście...* – Т. II. – S. 246.

² БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 633; Woliński J. *Wojna...* – Т. VII. – Cz. 2. – S. 342.

³ Kluczycki F. *Op. cit.* – Т. I. – Cz. II. – S. 1278.

⁴ Grabowski A. *Ojczyście...* – Т. II. – S. 236.

⁵ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 632 зв.

⁶ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 61 – 631 зв.

⁷ Kluczycki F. *Op. cit.* – Т. I. – Cz. II. – S. 1278.

м. Сороки та його околиці, запорожці захопили чималу здобич: коней і худоби¹. Не виключено, що кошовий розгромив деякі ногайські улуси, бо ширилися чутки, що ногайці «піддалися» його козакам². Значно потужнішим (за участю калмиків і козаків Полтавського полку) виявився другий похід І. Сірка (очевидно, між 10 та 20 червня). Спочатку було захоплене татарське місто Ослам (в окремих польських джерелах його помилково названо Азовом). Зокрема, 6 липня купці Гоголева, повернувшись із Запорожжя, розповідали, що «Сірик городок кримський Аслам (Арслам) штурмом узяв і розорив, і людей багатьох упіймав із-за того, що перед цим із цього городка запорозьким козакам бувала скрутність велика». Самі ж вони купили у запорожців за 16 рублів трьох полонених татар³. Відправивши здобич на Запорожжя, кошовий продовжив похід до Очакова. Раптово з'явившись, за словами самого І. Сірка, вони «біля цього міста посад увесь випалили і людей до полону набрали, а стада всі кінські і худоби відігнали»⁴. За даними одного з польських джерел, цей напад відбувся 7 липня. Було захоплено кілька тисяч голів худоби та кілька сотень полонених, між ними – 40 татарських і турецьких жінок⁵.

Повернувшись із походу, І. Сірко звернувся з проханням до І. Самойловича та слобідських полковників дозволити їхнім козакам взяти участь у наступній виправі проти татар. Лівобережний гетьман видав розпорядження, щоб з Полтавського, Гадяцького і Сумського полків козаки прибули «о дву-конях... к Серику на поміч»⁶. На чолі 4,5 тис. вояків кошовий у кінці серпня вирушив у напрямі Муравського шляху, яким татари рухалися до Полтавщини, нападаючи на невеликі козацькі ватаги й знищуючи їх. Один із великих чамбулів зненацька заскочив його козаків і заблокував просування. Зачинившись у таборі, вояки кошового протягом трьох діб успішно відбивали приступи противника. Переконавшись, що козаків не здолати, татари відступили⁷. За даними І. Сірка (їх узято з його листа від 4 жовтня до царя), вони все-таки «той загін розбили і, захопивши язика, прибули до Коша»⁸, звідки 25 вересня «водним шляхом» попливли до

¹ Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 225.

² ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 347.

³ БМЧ. ВР. – Спр. № 2108. – Арк. 118; БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 630; Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 272.

⁴ Цит. за: Апанович О. М. Запорозька Січ... – С. 261.

⁵ Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 239–240.

⁶ Цит. за: Апанович О. М. Запорозька Січ... – С. 262.

⁷ Апанович О. М. Запорозька Січ... – С. 262; Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 315.

⁸ Листи Івана Сірка. Матеріали до українського дипломатарію / Укл. Ю. А. Мищик, М. В. Кравець. – К., 1995. – С. 20.

Таванської пристані й там біля турецького містечка напали на яничарський підрозділ і розгромили його, захопивши до полону «старшого Велі-агу», який нещодавно повернувся зі Стамбула¹. Показово, що підтримуючи різні відносини з царським двором і Батурином, І. Сірко у серпні вислав посольство до М. Вишневецького, засвідчуючи готовність вірно служити й прохаючи надіслати на Січ боєприпаси і кошти для будівництва чайок та організації морського походу. Послів у Варшаві прийняли шанобливо. Підканцлер видав на їхні потреби 200 талерів².

На осінь 1673 р. припадає заключний акт драматичного протистояння П. Дорошенка з М. Ханенком. В останнього накопичувалося розчарування ставленням до нього Варшави як до типового козацького ватажка, а не як до володаря держави, хоча і втраченої (щоправда, не з його вини). Десь кінцем 1672 – початком 1673 р. датується перша спроба М. Ханенка порозумітися з Москвою (її посланцю у польській столиці Семенові Протасову він засвідчив «бажання прийняти царську протекцію»³). Побоюючись Я. Собеського⁴, у квітні він звернувся з листом до Олексія Михайловича, прохаючи прийняти його, як правобережного гетьмана, під «свою високу руку»⁵. Він спробував також заручитися підтримкою Г. Ромодановського⁶. Москва відхилила клопотання М. Ханенка, аргументуючи тим, що він залишається підданим польського короля, а отже, відповідно до Андрусівського договору, повинен служити обом володарям (тобто для Малоросійського приказу він був лише кошовим, а не правобережним гетьманом). Щоправда, у завуальованій формі йому запропонували план боротьби за булаву з П. Дорошенком, недвозначно натякнувши, що, в разі обрання його гетьманом Правобережжя, він міг розраховувати бути прийнятим у підданство Олексієм Михайловичем⁷.

Авантюрний за вдачею, М. Ханенко наважився на цей відчайдушний крок. Однак перед цим вирішив помститися особистому недругові Я. Пиву, котрий (якщо вірити тогочасним чуткам) підступно захопив дівчину-красуню, яку, врятувавши 1672 р. від загрози турецької неволі, М. Ханенко залишив під охороною Я. Льобеля у Білій Церкві, й одружив-

¹ Листи Івана Сірка... – С. 20; Апанович О. М. Запорозька Січ... – С. 263.

² Grabowski A. Ojczyzle... – Т. II. – S. 261–262.

³ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 470–471; Kluczycy F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 1297.

⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 473.

⁵ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 936; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 361.

⁶ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 284.

⁷ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 936.

ся на ній. Десь у середині третьої декади серпня, приїхавши до резиденції полковника – м. Димер, Ханенко запросив того на банкет і наказав убити¹. За версією Я. Пердені, він розправився з Я. Пивом із політичних мотивів, а саме: за перехід того на бік П. Дорошенка². У нашому розпорядженні є також свідчення одного з тогочасних польських джерел, що козацький гетьман зінспірував цю акцію як напад росіян³. Дещо пізніше за участь у цьому злочині було страчено (за вироком суду) у Перемишлі сина М. Ханенка Павла⁴. Сам же гетьман зі своїми козаками (близько 2 тис.) вирушив в околиці Києва.

П. Дорошенко, дізнавшись про наближення М. Ханенка до Київщини, 12 вересня звернувся з листом до його козаків. Обіцяючи їм свою «ласку і респект», зокрема, «обмислити їх на зиму хлібом та одежею», а також повну свободу подальшого вибору – осісти «в Україні» чи піти на Запорожжя, він переконував їх залишити свого провідника. Якщо ж той захотів би повернутися до нього, гарантував йому повну безпеку життя «при ласці войскової». Гетьман наголошував на тому, що дбає «про добро Православної Церкви, про заспокоєння милої отчизни та про помноження слави й вольностей Війська Запорізького»⁵. Водночас, передбачаючи можливість поновлення воєнних дій, він направив в околиці Києва наказного гетьмана Я. Лизогуба й брата Андрія з кількома полками. М. Ханенко у другій декаді вересня зупинився неподалік Києво-Печерського монастиря. 21 вересня сюди надійшли підрозділи П. Дорошенка, й на р. Либідь відбувся кількогодинний бій, у якому претендент на булаву зазнав невдачі. Щоправда, якщо вірити інформації І. Самойловича, цей бій переможця не виявив: «мали між собою справу, через Либідь кілька годин; а після цього і розійшлися, один другому нічого не вчинивши»⁶.

Навіть якщо припустити, що в цій битві переваги, дійсно, не отримала жодна зі сторін, її наслідки виявилися катастрофічними для планів М. Ханенка. Він був змушений відмовитися від наступальних операцій і отаборитися на дніпровському острові Чарторня, звідти продовжував надсилати клопотання цареві та І. Самойловичу щодо прийняття його в російське підданство. Водночас він просив дозволу переправитися на лівий берег

¹ Grabowski A. Ojczyzste... – Т. II. – S. 251; Kluczycy F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 1297; Dr. Antoni J. (Rolle J.). Zemsta kozacza. – S. 238–249.

² Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 364.

³ ДАК. –Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 386.

⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 476.

⁵ Там само. – С. 474.

⁶ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 313; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 475; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 937.

Дніпра і піти на Запорозжя. Оскільки позитивної відповіді не надходило, у першій декаді жовтня М. Ханенко вирушив на Полісся, переміщуючись від поселення до поселення. Невдовзі при ньому залишилося лише кілька десятків людей, і він ледь не потрапив до рук дорошенківців¹. Фактично відтоді запорозький гетьман перестав впливати на внутрішньополітичне життя козацької України.

27 вересня до Москви надійшли «статейки» П. Дорошенка й інші, дотичні до переговорів з ним матеріали. Однак цього разу Малоросійський приказ не поспішав із відповіддю. На переконання В. Ейнгорна, значною мірою це зумовлювалося тією обставиною, що відпала загроза появи турецького війська. Проте свою роль відіграв і Самойлович, який постійно наголошував у Москві на тому, що правобережний гетьман вводить царя в оману і про всі «свої таємні переговори з московським урядом повідомляє до Туреччини султану і до Польщі королю»². Лише 11 жовтня Олексій Михайлович відповів на пропозиції П. Дорошенка. Неважко здогадатися, що головні з них були рішуче відхилені. Так, за словами В. Ейнгорна, Москва наполягала на тому, щоб він залишався гетьманом у «західній Малоросії», а в східній булавою продовжував володіти І. Самойлович, обґрунтовуючи таку свою позицію тим, нібито ще Б. Хмельницький «неодноразово прохав, аби було два гетьмани, один у Гадячі, другий у Чигирині, і щоб вони завжди перебували у містах для страху, а на війну посилали б наказних гетьманів»³. Зауважимо, однак, що до подібної апеляції російських урядовців слід поставитися обережно, оскільки до сьогодні жодному з істориків не вдалося віднайти хоча б опосередкованих даних, які б підтверджували наявність в українського володаря подібних настроїв.

Російська сторона відкидала також доводи П. Дорошенка щодо нелегітимності перебування І. Самойловича на посаді гетьмана Лівобережної України. «Слід йому, Дорошенку, пригадати попередніх гетьманів, – зазначалося в царській відповіді, – окрім Богдана Хмельницького, чи знатного роду і чи значимими людьми були Сомко, Цицюра, Безпалій, Барабаш, Пушкаренко, Золотаренко, Брюховецький (нагадаємо, що лише останній обирався гетьманом козацької України, решта ж були або наказними гетьманами, або самозванцями. – *Авт.*): тільки обрані були вольними голосами по правах Війська Запорозького, тому що государ не забороняє Війську Запорозькому обирати гетьманів. Нічого поприкати Івана Самойловича, що

¹ ДАК. – Ф. 452. – Спр. № 372. – Арк. 403; Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 302, 317–319; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 476.

² Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 938.

³ Там же. – С. 938–939.

він з монархами не домовляється: йому цього робити не можна, тому що він під рукою царської величності; як він, Дорошенко, своїми договорами Військо Запорозьке заспокоїв – це всьому світу відомо, а гетьман Іван Самойлович і все Військо Запорозьке на східній стороні у мирі живуть»¹. Разом з тим російські посланці мали передати правобережному володарю булави, що, у разі обрання його наступної весни полками обох частин України єдиним гетьманом за своїми правами козацькими, цар цю ухвалу затвердить².

Відхилялося прохання П. Дорошенка про передачу Війську Запорозькому Києва, бо це місто не тільки козакам, але й «королю польському ніколи віддано не буде». Не знайшла підтримки і пропозиція сформува-ти в козацькій Україні потужний корпус найманців-козаків чисельністю в 40 тис. на чолі з полковниками, надісланими з Москви, що пояснювалося небажанням царя «ламати військових правил». Тому козакам наказувалося служити так, як вони звикли, а Дорошенкові за вірність обіцялося, що «великий государ буде його захищати і проти турків, і проти татар»³. До правобережного гетьмана і київського митрополита направлялися також грамоти Олексія Михайловича. Цар схвалював намір П. Дорошенка «звільнитися з неволі турецької» і висловлював подяку Й. Тукальському за спроби «приводити Дорошенка до того, щоб він був під рукою великого государя». Водночас Олексій Михайлович пропонував гетьманові негайно надіслати посланців для «підтвердження статей», на яких «західна Малоросія» приймала государеву протекцію. Була підготовлена і спеціальна грамота І. Гізелю, яка зобов'язувала його таємно і без затримки відіслати царські указ і грамоти гетьманові та митрополитові. Їх мали привезти до Батурина та Києва піддядчий Малоросійського приказу Михайло Савін і стольник Бухвостов. Останній уповноважувався «вчитати» лівобережному гетьманові усі укази государя, що надсилалися до Чигирини⁴.

Аудієнція в Батурині відбулася 24 жовтня. І хоча Бухвостов заспокоював І. Самойловича, щоб той не переймався можливим прийняттям Правобережної Гетьманщини у підданство царя, бо це не загрожуватиме йому втратою булави, лівобережний гетьман продовжував наполягати на тому, що П. Дорошенко разом із Й. Тукальським «баламутять за своїм звичаєм, задумуючи у такий спосіб відлучити Київ з-під держави царської величності і повернути під державу султана». Він переконував, що якби

¹Цит. за: Соловьев С. М. Указ. соч. – С.448.

²Там же.

³Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 939.

⁴Там же. – С. 939–940.

П. Дорошенко хотів «учинитися під рукою великого государя, то не тримав би резидентів з багатьма козаками при султані і в Кам'янці, не зносився б з поляками, а просто прохав би за свої провини пробачення, прийняття у підданство й оброну». І. Самойлович також, як і його супротивник у боротьбі за владу, дотримувався думки про недоцільність існування в козацькій Україні двох гетьманів, однак вмотивовував це тим, що П. Дорошенко «по-старому захоче цією стороною славним бути і шукати підступи щодо мене»¹. Водночас він доводив, що в Москві не враховують одного: якщо цар «хоче прийняти Дорошенка, аби запобігти турецькій війні, то війна цим не відвернеться; прийнявши Дорошенка, потрібно буде його від неприятеля обороняти і розташувати війська по містах: у Чигирині, в Каневі, в Умані, в Черкасах, тому що турецький султан буде воювати з Дорошенком за зраду. Як піддається Дорошенко великому государеві, то буде безкінечно посилати до Москви, прохаючи допомогти й для інших справ, через наші міста; ці посланці завжди будуть нам докучати... і будемо ми у них точно у підданстві»². «Якщо ж Дорошенко по указним статтям, які тепер надсилаються до нього, не прийме підданства, – наголосив на завершення розмови лівобережний гетьман, – так тоді вже б цю справу облишити і його Дорошенковим обманам не вірити, нехай він згине, щоб ради цього прийняття у малоросійському народі біда не зростала»³.

Наприкінці жовтня М. Савін прибув до Києва й відразу ж з'явився до воеводи, який, очікуючи на реакцію Москви на клопотання П. Дорошенка, підтримував зв'язок із Й. Тукальським через намісника Терехтемирівського монастиря Іларіона. З листопада І. Гізель знову відправив С. Полховського до гетьмана й митрополита. Листовно він переконував їх у необхідності завершити перемовини з царем, покладаючись у всьому на його волю, і намагався нав'язати П. Дорошенку думку, що Олексій Михайлович «збереже козакам усі вольності подібно до того, як це зроблено на лівому боці Дніпра»⁴.

Тим часом П. Дорошенко продовжував маневрувати, щоб урятувати від загибелі Українську державу. Граючи на суперечностях між Портою, Польщею та Росією, він намагався віднайти оптимальне розв'язання української проблеми, добитися гарантій самостійності та територіальної цілісності козацької України. Тому він прагнув переконати володарів і політичні еліти кожної з цих країн у своїй лояльності. Така стратегія

¹ Там же. – С. 941.

² Цит. за: Соловьев С. М. Указ. соч. – С. 449.

³ Цит. за: Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 942.

⁴ Там же. – С. 943.

поведінки, на його погляд, давала можливість звести до мінімуму загрозу ведення воєнних дій на території Правобережної Гетьманщини (пригадаємо його зусилля, спрямовані на уникнення наступу турецько-татарських військ на Київ та Лівобережжя), а також зберегти дружні відносини з майбутньою країною-переможницею у цьому протиборстві. Саме на цей аспект політики гетьмана звертали увагу М. Вишневецького молдавський і валаський господарі у листі від 8 жовтня. Вони намагалися спонукати короля насамперед направити армію в межі України «для приборкання козаків, яких швидко підкоривши, велике крило надії турецької відпаде й буде відтяте, також буде закритий шлях татарам. А хоча козаки обіцяють послушенство в. кор. м. п. н. м., вірити їм не потрібно, бо вони і самого диявола ошукають, з-за віроломства яких християнство до погибелі приходить; ліпше було б, коли б в. кор. м. п. н. м. наказав їх взяти між своє військо, щоб не могли вчинити зради, а старшин їх кілька взяти у заручники». П. Дорошенко ж у Чигирині, пояснювали вони, «як Юда, котрий Пана Христа продав, дивиться яка сильніша сторона, до якої він приєднається, котрому не слід вірити в. к. м.»¹.

Демонструючи лояльне ставлення до Речі Посполитої, на початку другої декади вересня гетьман вирішив звільнити з ув'язнення М. Рачковського, капітана Вульфа з білоцерківської залоги й писаря польного гетьмана С. Яблоновського. Якщо вірити даним листа Р. Дмитрашка-Райчі до І. Самойловича, перш ніж їх відпустити, П. Дорошенко показав їм «государеві грамоти», заявивши: «...цар московський до мене пише, схляючи мене і всю цю сторону Дніпра під свою царську руку, щоб так перебував, як і та сторона задніпровська...». Тим самим, на думку переяславського полковника, він хотів домогтися розриву Андрусівського договору й схилити Річ Посполиту до «миру» з Туреччиною, щоб спонукати їх до спільного походу проти царя². Анонімний автор листа від 25 вересня зі Львова повідомляв: «Дорошенко випустив з ув'язнення п. Вольфа, капітана, схопленого два роки тому назад під Білою Церквою, відправив його на своїх конях, обдарувавши його, і дав надію порозуміння з РП-тою»³.

З кінця вересня гетьман припинив воєнні дії проти білоцерківської залоги й, вочевидь, уклав угоду з Я. Льобелем про перемир'я, яке передбачало, зокрема, звільнення обома сторонами в'язнів. Однак виникає сумнів щодо правдивості інформації І. Самойловича, яку він надіслав Г. Ромодановському, нібито цією угодою фіксувалася згода білоцерківського коменданта

¹ БЮ. ВР. – Спр. № 2287. – Арк. 103.

² Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 297.

³ Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 258.

здати місто і замок гетьманові, в обмін на безпечний відступ вояків до Польщі¹. Привертає до себе увагу ще один аспект політики П. Дорошенка: попри отримані з Порти боєприпаси (лише за один раз було доставлено 40 возів куль і гранат²) та приїзд у жовтні посланця від султана з наказом збирати військо «супроти поляків на війну»³, він не поспішав вирушати у похід на допомогу Хусейн-паші⁴. Як на наш погляд, причин такого ухилення було декілька. По-перше, П. Дорошенко мав діяти разом із ханом⁵, котрий, через епідемію та низку раніше названих обставин, залишався у Криму. По-друге, гетьман побоювався (і не без підстав), що його відсутність спровокує Москву ввести своє військо в Правобережну Україну. По-третє, йому хотілося зберегти видимість дружельюбного ставлення до Речі Посполитої, надаючи таким чином імпульс до продовження переговорів. Довідавшись у кінці жовтня про наближення польських підрозділів (це були роз'їзди) до кордонів Гетьманщини (на Волині), П. Дорошенко розпорядився зміцнювати фортифікації прикордонних міст й заборонив вивозити до Польщі продовольство⁶.

4 чи 5 листопада у «митрополичому домі» в Чигирині він і Й. Тукальський прийняли С. Полховського. Насамперед П. Дорошенко висловив йому своє обурення розголошенням «всьому Задніпров'ю» таємниці ведення переговорів з Московією. Адже тепер він змушений буде узгоджувати свої дії зі старшиною («зноситися зі всією старшиною») і відправляти «явно посольство від усього війська», однак стане це робити лише за умови, якщо буде виконано його основну вимогу – «надання йому гетьманства на обох сторонах Дніпра». На це посланець зауважив: тепер цю вимогу виконати неможливо, але коли навесні війська з обох боків Дніпра, «вийшовши в поле, захочуть Дорошенка мати єдиним гетьманом за своїми правами козацькими, то государ його затвердить». Гетьман заперечив, що «це неправдива справа», бо «на це знані люди не захочуть дозволити, і якщо я дам себе обдурити неправдивими справами, то потім не буде мені з ким від турків і татар оборонятися, тому що Самойлович, залишившись на тому боці гетьманом, з-за ворожнечі не буде мені допомагати». С. Полховський, намагаючись якимось аргументувати позицію Москви, зауважив, що цареві важко позбавити влади лівобережного гетьмана. Проте П. Доро-

¹ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 313.

² Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 246.

³ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 324.

⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 481–482; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 370.

⁵ Woliński J. Wojna polsko-turecka... – S. 348.

⁶ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 300.

шенко не погодився з цим. Якщо цар побажає, відповів він доволі жорстко, то зможе відняти гетьманство у Самойловича, котрому ця честь дісталася за милістю государя, бо на раді «козаки змушені були обрати його на вимогу Ромодановського»¹. Якщо ж гетьманом об'єднаної козацької України цар затвердить його, тоді, «маючи під своєю владою всіх козаків, він буде у змозі приборкати поганство й підкорити государю татар». Проте при цьому гетьман висунув нову вимогу, щоб государ «явно про те оголосив і повністю підтвердив, яким власне способом Малоросію не віддасть польському королю, бо царська величність полякам монаршим словом своїм обіцяв і вони обіцяють собі, що Києвом і Задніпров'ям будуть незабаром володіти і його, Дорошенка, до цього ж приваблюють»².

Гетьман домагався також, щоб йому роз'яснили, як власне Москва збирається виконувати свою обіцянку не повертати Києва Польщі. Відпускаючи 9 листопада С. Полховського з листами до царя, київського воєводи та І. Гізеля, він повторив, що не відмовляється від прийняття підданства за умови, якщо цар пристане на його вимоги. Позицію П. Дорошенка підтримав і Й. Тукальський. Зі свого боку, він порадив Олексієві Михайловичу остерігатися тих, «котрі не від усього серця його величності добра бажають, і душею там перебувають, де шляхетство собі дістають»³. У листах гетьмана і митрополита до царя наголошувалося, що «хоча вимоги Дорошенка не виконані, проте він не відмовиться від свого наміру бути під рукою великого государя, якщо на прохання свої одержить милостивий указ; що ж стосується пропозиції московського уряду надіслати посланців для остаточних переговорів, то їх можна буде послати тільки після того, як відбудеться про це нарада його, Дорошенка, зі старшиною»⁴.

22 листопада С. Полховський прибув до Батурина й повідомив про хід перемовин із правобережним гетьманом І. Самойловича. Той, як і раніше, продовжував наполягати на їх недоцільності й підкреслив, що з Дорошенком слід «вести не переговори, а війну». 24 листопада лівобережний гетьман відпустив С. Полховського, і 4 грудня той з'явився до Москви⁵. Привезена ним відповідь П. Дорошенка лише утвердила російський уряд у думці перервати переговорний процес і за допомогою зброї опанувати територією Правобережної Гетьманщини. Після прийому ігумена львівського монастиря Йосипа Творинського, який повідомив про зміст розмов Й. Шумлянського з П. Дорошенком, 30 листопада цар видав указ,

¹ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии ... – С. 944.

² Там же. – С. 944–945.

³ Там же. – С. 945.

⁴ Там же. – С. 946.

⁵ Там же. – С. 947–948.

згідно з яким Г. Ромодановський, І. Самойлович та І. Сірко, не гаючи часу, мали вирушити з військами проти правобережного гетьмана. Царською грамотою київському воєводі Ю. Трубецькому заборонялося продовжувати переговори з П. Дорошенком і Й. Тукальським¹. Разом із тим 12 грудня російський уряд відправив до П. Дорошенка «статті», які дозволяли правобережним козакам обрати за власним бажанням собі нового гетьмана. Ним міг стати і І. Самойлович². Отже, загроза війни ставала реальною, і заповігти цьому П. Дорошенко не мав жодного шансу.

Україн несприятливо складалася для нього й ситуація на західних кордонах. В історіографії залишається нез'ясованим питання про наслідки для долі Правобережної Гетьманщини Хотинської кампанії польського війська. На нашу думку, протистояння з Короною, в сукупності з походом російських і лівобережних військ, виявилось для Правобережжя фатальним. Тому дозволимо собі зупинитися на головних подіях цієї кампанії. Відповідно до ухвали військової наради від 9 жовтня Я. Собеський (через хворобу М. Вишневецький передав йому командування військами, а сам повернувся до Львова) 11 жовтня з-під Глинян розпочав похід. Спочатку виступила піхота, а наступного дня кіннота. Ще до початку походу великий гетьман коронний вислав роз'їзд (з розвідувальною метою) з 15 корогв під проводом Г. Сільницького, а 13 жовтня відправив на Поділля хорунжого коронного Миколая Сенявського з 20 корогвами кінноти і 12 корогвами драгунів³. Поки польське військо рухалося через Нараїв, Бережани, Підгайці, Доброводи до Дністра (литовці пересувалися іншою дорогою), М. Сенявський провів блискучий рейд по території Кам'янецького ейялету. З'явившись раптово, мабуть, 17 жовтня під Ярмолинцями, він перехопив валку з 100 возів, що везла продовольство з Меджибожа до Кам'янця, і разом із нею уповноваженого кам'янецького дефтердара Мустафи-ефенді (відав збором податків) Хасана-агу. Того ж дня коронний хорунжий захопив Меджибіж, а після штурму 18 жовтня залага замку добровільно складала зброю. Полонених турків М. Сенявський відпустив до Кам'янця, а татар-липків, як зрадників Польщі, наказав стратити⁴. Довідавшись про смерть 13 жовтня командира татарської залози у Барі бея Кричинського, він не-

¹ Там же. – С. 955.

² Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 948–949; Костомаров Н. И. Руина... – С. 241.

³ Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 269; Bobiatyński K. Op. cit. – S. 289; Korzon T. Dola i niedola... – Т. III. – S. 387–388; Orłowski D. Op. cit. – S. 64–66; Pajewski J. Op. cit. – S. 148–149.

⁴ Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 271; Kołodziejczyk D. Podole... – S. 75–76; Orłowski D. Op. cit. – S. 66–67.

гайно відправився туди, але син покійного організував опір, і полякам довелося відступити. Повертаючись назад до табору, вони оволоділи Зіньковом, Сатановом і Ягельницею¹.

Маючи намір переправитися через Дністер у двох місцях – поблизу сіл Луки та Раківці, Я. Собеський вислав наперед козацького полковника Івана Мотовила (у польських джерелах Яна Мотовидла) з універсалом до мешканців найближчих поселень, щоб вони якнайшвидше підготували пороми і човни для переправи². Поромний міст було наведено без затримки, незважаючи на те, що внаслідок тривалих дощів рівень води у річці істотно піднявся, і 21 жовтня військо почало переправлятися у двох місцях. Замість запланованих великим гетьманом двох днів переправа тривала п'ять, і до того ж не обійшлося без людських втрат³. 24 жовтня до табору Я. Собеського прибув великий литовський гетьман Міхаль Пац. Обидва воєначальники відчували один до одного давню неприязнь. Її ще 1652 р. спричинив поєдинок через пані Орховську – доньку гувернера Собеських Павла. Не вдалося їм порозумітися і цього разу. Суперечка спалахнула під час військової наради, скликаної для вироблення спільного плану дій. Так коронний гетьман наполягав на швидких і рішучих заходах, а литовський обстоював думку про доцільність надати військам відпочинок. Урешті-решт переважила позиція Я. Собеського⁴.

26 жовтня поляки завершили переправу і розташувалися табором, очікуючи на підхід литовців. Щоб урізноманітнити суворе похідне життя, великий гетьман займався ловами. Протягом кількох днів із ним трапилися дві прикрі пригоди. Так, під час переправи через Дністер, він, коли сходив з порома на берег, послизнувся і опинився у воді, а під час ловів під ним раптово упав кінь – на щастя, Я. Собеський тільки поранив обличчя⁵.

Становище війська було складним. Дошкуляли дощі, голод і брак провіанту, зростало дезертирство. Жовніри, увійшовши до Буковини, почали грабувати місцеве населення. Прагнучи утримати дисципліну, великий гетьман наказав віддавати злочинців під військовий суд. Потрапив до нього

¹ Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 273, 353; Kołodziejczyk D. Podole... – S. 76; Orłowski D. Op. cit. – S. 67.

² Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 270; Korzon T. Dola i niedola... – Т. III. – S. 388–389.

³ БМЧ. ВР. – Спр. № 1592. – Арк. 505: БН. ВМФ. – № 7672; Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 353; Korzon T. Dola i niedola... – Т. III. – S. 390–391; Orłowski D. Op. cit. – S. 70 (пос. № 63); Pajewski J. Op. cit. – S. 149–150.

⁴ Grabowski A. Ojczyście... – Т. I. – S. 198; Bobiatyński K. Op. cit. – S. 290; Orłowski D. Op. cit. – S. 70 (пос. № 63); Pajewski J. Op. cit. – S. 149–150.

⁵ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 466; Kluczycki F. Op. cit. – Т. I. – Cz. II. – S. 1314.

в немілість і відомий офіцер Роман Рушиць, який мусив за розпорядженням Я. Собеського повернути захоплену в селян худобу. Кількох офіцерів було розстріляно, чимало жовнірів страчено¹. 29 жовтня надійшла інформація про втечу від Хусейна-паші молдавського воєводи Стефана Петричайки з 1,5 тис. вояків. Він запросив у поляків 500 жовнірів на допомогу. Не гаючи часу, великий гетьман направив до нього кількатисячне військо під проводом генерала Кшиштофа Корицького і полковника Апостола Дурака. Від посланця воєводи Я. Собеського також відомо про прибуття Каплан-паші з 4 тис. вояків (ширилися чутки й про 10-тисячне військо) під Цецору та його намір надати допомогу Хусейн-паші. Ця новина викликала у нього занепокоєння. Польський воєначальник попросив литовців негайно прибути до нього, однак уже наступного дня вирішив продовжити похід, сподіваючись, що великий литовський гетьман дорогою приєднається до основних військ².

Турецьке командування традиційно недооцінювало противника. Важко уявити, що воно не знало про наближення польсько-литовських військ, проте сподівалося, що ті не наважаться атакувати турецькі позиції під Хотином, а обмежаться демонстрацією сили на кордонах Речі Посполитої³. Свідченням такої легковажності Стамбула є відправка до М. Вишневецького посла Хусейн-аги, що одержав завдання домагатися від Варшави виплати упоминків. Він також мав вручити королю булаву і кафтан як символи ленної залежності від султана⁴. Отже, можна припустити, що Каплан-паша не отримав розпорядження якнайшвидше рухатися до Хусейн-паші. Такі поблажливо-зневажливі настрої щодо Речі Посполитої обернулися для Порти Хотинською катастрофою, яка переломила хід польсько-турецької війни 1672–1676 рр.

Я. Собеський діяв рішуче і вміло. 31 жовтня в районі м. Снятина він перейшов польсько-турецький кордон і взяв курс на с. Жучки. Через украй важкий шлях (зарослі густим буковим лісом пагорби, кручі й долини) він витратив на цей 30-кілометровий перехід чотири доби. 5 листопада польське військо зупинилося під містечком Бояни (на р. Прут), де нарешті об'єдналося з литовськими підрозділами. Через 2 дні, повернувши на пів-

¹ Kluczycki F. Op. cit. – T. I. – Cz. II. – S. 1315, 1320–1321; Pajewski J. Op. cit. – S. 150–151.

² БПАН (Краків). ВР. – Стр. № 1070. – Арк. 646 зв., 648; Grabowski A. Ojczyte... – T. I. – S. 199–200; T. II. – S. 275; Kluczycki F. Op. cit. – T. I. – Cz. II. – S. 1315–1316; Korzon T. Dola i niedola... – T. III. – S. 394–395; Orłowski D. Op. cit. – S. 70–71.

³ Grabowski A. Ojczyte... – T. I. – S. 199.

⁴ Grabowski A. Ojczyte... – T. I. – S. 199; Pajewski J. Op. cit. – S. 151; Sadzewicz M. Pod Chocimiem 1673. – Warszawa, 1969. – S. 139.

ніч, з'єднані сили рушили дорогою з Ясс на Хотин¹. 9 листопада польсько-литовське військо (переважно кіннота, бо піхота й артилерія через важку дорогу затримувалися) підійшло до турецьких позицій, зупинившись від них на відстані «трьох пострілів з лука» (за іншими даними, «на половинну стрільби з гармати»). Враховуючи співвідношення сил, Хусейн-паша слушно відмовився від задуму розпочати атаку й вирішив оборонятися у міцно укріпленому таборі (він в основному розмістився на місці старих польських окопів 1621 р.); зі сходу його прикривав Дністер, з півночі й півдня захищали глибокі яруги й урвища, а відкриту західну частину було зміцнено валами і ровами. Попереду розташовувалася піхота, а за нею – артилерія (20–30 гармат). Окремо табором стояли валаські (мультиянські) підрозділи. Між польськими і литовськими жовнірами, з одного боку, і турецькими – з іншого, розпочалися герці. Увечері польсько-литовське військо відійшло до свого табору, що знаходився в 1,5–2 км від турецького (в районі дислокації обозу Османа II в 1621 р.)².

У ніч з 9 на 10 листопада польське командування провело військову нараду, на якій, якщо вірити реляції Філіпа Дюпонта, М. Пац висловив сумнів щодо можливості здобути турецький табір і запропонував відмовитися від продовження воєнних дій. На це Я. Собеський відповів, що відступити без розгрому противника означає приректи власне військо на загибель. Адже, не маючи продовольства й фуражу, воно, аби врятуватися, повинне оволодіти турецькими окопами. Однак він дозволив великому литовському гетьманові вступити у битву тоді, коли той вважатиме за доцільне³. Важко з'ясувати, наскільки достовірна ця інформація. Проте безсумнівним є той факт, що Я. Собеський наполягав на рішучих діях. Уранці польсько-литовські підрозділи залишили обоз, підійшли до турецького табору й оточили його з трьох сторін. О десятій годині розпочався гарматний обстріл молдавських і валаських позицій. Їх підрозділи (близько 4–6 тис. вояків) невдовзі разом із валаським володарем Григором Гікою перейшли на бік великого коронного гетьмана. У відбитому таборі розташувалася польська артилерія, що відкрила інтенсивний вогонь по турецьких укріпленнях. Близько тринадцятої години праве крило поляків стало наближатися до турецьких валів лівого флангу. Попереду йшли підрозділи генерала Яна

¹ НБУ. ІР. – Ф. 1. – Спр. № 6283. – Арк. 1; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 1319–1320; Korzon T. Dola i niedola... – Т. III. – S. 396–397; Orłowski D. Op. cit. – S. 71–73.

² НБУ. ІР. – Ф. 1. – Спр. № 6283. – Арк. 1, 2; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 1322, 1324; Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. IX. – Cz. 2. – S. 290; Korzon T. Dola i niedola... – Т. III. – S. 399–402; Orłowski D. Op. cit. – S. 83–85; Pajewski J. Op. cit. – S. 152; Sądiewicz M. Op. cit. – S. 148–153; Wagner M. Wojna... – S. 371–375.

³ Orłowski D. Op. cit. – S. 86–87.

Деннемарка і полковника І. Мотовила, котрі, випереджаючи наказ, кинулися на приступ і увірвалися до окопів противника. Спалахнув запеклий бій, у якому атакуючі, не отримавши допомоги, зазнали великих втрат і змушені були відступити. Серед багатьох загиблих виявився й І. Мотовило, за свідченням учасника Хотинської битви, «лицарський чоловік»¹. Те, що козацький полковник «мужньо» бився з ворогами, підтверджує і лист поручика Ласка, який написано з Хотина 14 листопада². Деякі з дослідників вважають, що того дня вся польська піхота взяла участь у штурмі, однак не спромоглася оволодіти валами й відступила³.

Холодна, вітряна і дощова зі снігом ніч з 10 на 11 листопада виявилася тривожною для обох сторін. Я. Собеський, «перебуваючи біля гарматного лафета і час від часу переміщуючись між шеренгами жовнірів»⁴, обдумував план дій. Припускаємо, що саме вночі у нього визрів задум провести генеральний штурм усіма наявними силами, включаючи кінноту й обозну челядь. Основний удар мав бути завданий силами правого крила у південному напрямі⁵. Безперечно, це становило величезний ризик, бо чисельність турків, незважаючи на те, що їх залишили молдавани і валахи, разом з обозною челяддю сягала не менше 30 тис. Польсько-литовська армія, попри втрати від дезертирства й хвороб, після приєднання до них валахів і частини молдаван, налічувала вдвічі більше – понад 60 тис. вояків. Проте не слід забувати, що турки перебували у добре захищеному таборі, а це нівелювало подвійну чисельну перевагу їх противників. Великий гетьман наважився на такий відчайдушний крок, добре розуміючи, що «великий голод у війську» й гостра нестача фуражу для коней⁶ в умовах негоди і протистояння з боку литовського командування прирікали на повну невдачу тактику тривалої облоги противника. До того ж відступ обернувся б для нього ганьбою, яка могла назавжди перекреслити всі його честолюбні наміри. Коронний гетьман також розраховував, що Хусейн-паша не сподіватиметься після безсонної ночі на навальну атаку польських жовнірів.

Суботнім ранком із групою вищих офіцерів він оглянув турецькі позиції і відзначив, що кількість вояків, порівняно з учорашнім днем, помітно зменшилася. Вочевидь, багато з них, стомившись і змерзнувши за ніч, пішли до

¹ НБУ. ІР. – Ф. 1. – Спр. № 6283. – Арк. 2; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 1323; Orłowski D. Op. cit. – S. 88–89; Pajewski J. Op. cit. – S. 155–156; Sadzewicz M. Op. cit. – S. 157–158; Wagner M. *Wojna...* – S. 380.

² БМЧ. ВР. – Спр. № 2105. – Арк. 175.

³ Orłowski D. Op. cit. – S. 89.

⁴ Ibidem. – S. 91.

⁵ Wagner M. *Wojna...* – S. 381.

⁶ БЮ. ВР. – Спр. № 2287/II. – Арк. 105.

наметів на відпочинок. Чуття полководця підказало йому, що настала мить для штурму. Я. Собеський розпорядився негайно його розпочати. О пів на восьму 50 гармат відкрили вогонь по позиціях противника, а о восьмій годині на приступ пішли колони піхоти й обозної челяді, підтримувані підрозділами кінноти, що йшла за ними. Великий коронний гетьман особисто, вихопивши шаблю, повів в атаку піхоту і драгунів правого крила. При цьому він звернувся до офіцерів і військ: «Голову мені відрубати, якщо їх за четверть години не візьму». Ведучи у бій жовнірів, Я. Собеський закликав їх, аби «в ім'я Божої милості, віри і костьолів, в ім'я милої Вітчизни, маючи надію на Бога, відважно наступали»¹. Тільки на відстані пострілу з пістолета до турецьких валів офіцерам нарешті вдалося вмовити його сісти на коня й приступити до безпосереднього виконання обов'язків командувача армії².

Жовніри, натхнені мужнім поривом полководця, ринулися на вали. Поріділі лави їх захисників, не очікуючи приступу, виявилися неспроможними витримати цей натиск. Протягом 10–15 хвилин щонайменше у двох місцях жовніри закріпилися на валах і почали розкопувати їх, витягати палі та засипати землею рови, щоб уможливити прорив до табору кінноти. Однак турки опанували себе й організували запеклий опір. Польським і литовським підрозділам центру і лівого крила не вдалося швидко оволодіти валами. Тому Хусейн-паша кинув у місця прориву яничарів і сипахів (кінноту), які почали витісняти жовнірів. У цей складний момент (близько десятої – одинадцятої години дня) руський воевода – польний коронний гетьман С. Яблонівський та підляський воевода Вацлав Лещинський на чолі панцирних корогв кінноти контратакували турків. Проте їхні дії не були підтримані іншими підрозділами, і сипахи поволі витіснили поляків з табору. Бій тривав уже за його межами. Тим часом на краю правого флангу (біля Дністра) жовніри розкопали вали, і до табору увірвалися корогви кінноти познанського хорунжого Владислава Скорачевського та військового і коронного стражників Міхаля Зброжка та Стефана Бідзінського, які почали просуватися до мосту через Дністер із метою відрізати від нього противника. Турецьке командування помітило загрозу оточення й кинуло сюди потужні сили кінноти. У жорстокій січі вояки падали з високої скелі вниз, калічилися і розбивалися³.

¹ Kluczycki F. Op. cit. – T. 1. – Cz. II. – S. 1232; Orłowski D. Op. cit. – S. 93–94; Sadzewicz M. Op. cit. – S. 161; Wagner M. *Wojna...* – S. 382–383.

² Korzon T. *Dola i niedola...* – T. III. – S. 407.

³ НБУ. IP. – Ф. 1. – Спр. № 6283. – Арк. 2 зв.; Kluczycki F. Op. cit. – T. 1. – Cz. II. – S. 1323; Orłowski D. Op. cit. – S. 95–97; Pajewski J. Op. cit. – S. 157–158; Wagner M. *Stanisław Jabłonowski kasztelan krakowski hetman wielki koronny.* – Warszawa, 2000. – S. 47–48; Tegoż. *Wojna...* – S. 384–386.

У цю найвідповідальнішу мить битви Я. Собеський наказав С. Яблонському атакувати противника наявними силами кінноти. Ідесь близько тринадцятої години польний гетьман на чолі 1,2–1,3 тис. гусарів завдав потужного удару по турецьких вершниках. За гусарами в атаку пішли й панцирні корогви Я. Собеського. Турки не витримали такого наступу й почали залишати позиції. На лівому фланзі литовські підрозділи також нарешті заволоділи валами. Дивізія М. Паца захопила західну браму табору противника. Однак у центрі полякам не вдалося прорватися через турецькі вали. Близько чотирнадцятої години боснійський бейлербей Сулейман-паша на чолі 2–3 тис. кіннотників вирвався з оточення у районі шляху на Ясси, але несподівано нашттовхнувся на полки Дмитра Вишневецького та Анджея Потоцького, які завдали боснякам потужного удару й змусили значну їх частину повернутися до обозу. Проте тепер вони опинилися у тилу польських підрозділів, що билися всередині табору. Життя Я. Собеського повисло на волосині, бо турки з'явилися у кількох десятках метрів від нього («у половині пострілу з пістолета»). Його врятувала контратака 4 гусарських корогв, підтримана панцирними корогвами О. Незабитовського, яким вдалося розгромити босняків.

Турки почали тікати до мосту. Чи не в перших лавах відступаючих виявився Хусейн-паша, якому вдалося з 4–5 тис. вояків перебратися на лівий берег ріки. Решті не пощастило, бо міст під гарматним вогнем поляків та вагою обтяжених зброєю вояків розійшовся (тримався на «чайках»), і турки опинилися у холодних водах Дністра. Дехто з них кидався у річку з високих скал берегової лінії, але здебільшого ці спроби врятуватися закінчувалися трагічно. Турецька армія зазнала нищівної поразки, лише полеглих яничарів і сипахів (включаючи потонулих у водах Дністра) налічувалося 14–15 тис., 3 тис. потрапило до полону¹. Чималими були й втрачені поляків і литовців – убитими близько 1,2–1,5 чи 2 тис. осіб (є дані про 0,5 тис.)². Трагічною виявилася і доля більшості утікачів на чолі з Хусейн-пашою. Кам'янецький губернатор відмовився їх випустити до міста (через велику чисельність залоги нових вояків не було де розташувати та й не вистачало для них запасів продовольства), а під час відступу до Молдавії біля с. Хрептіїв загони опришків і місцевих селян, очолювані, ймовірно, пол-

¹НБУ. IP. – Ф. 1. – Спр. № 6283. – Арк. 2 зв. – 3; Jemiołowski M. Op. cit. – S. 415–416; Kluczycki F. Op. cit. – T. 1. – Cz. II. – S. 1323–1324; Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuczynskiego. – S. 54; Bobiatyński K. Michał Kozimierz Pac... – S. 291–292; Korzon T. Dola i niedolba ... – T. III. – S. 408–410; Orłowski D. Op. cit. – S. 98–101; Pajewski J. Op. cit. – S. 158–159; Wagner M. Stanisław Jabłonowski... – S. 48–49; Tenże. Wojna... – S. 388–392.

²Wimmer J. Wojsko polskie... – S. 185 (noc. № 135); Górski K. Wojna Rzeczypospolitej polskiej z Turcją, w latach 1672 i 1673. – Warszawa, 1890. – S. 59; Wagner M. Wojna... – S. 392.

ковником Іваном Кияшком, в одній із долин оточили турків і майже всіх винищили¹. Хоча Хусейн-паші вдалося вирватися з цієї пастки і дістатися до Стамбула, за наказом султана його стратили². 13 листопада капітулювала залага Хотинського замку³.

Блискача перемога відкривала перед Я. Собеським перспективу успішного продовження наступальних операцій у Молдавії і на території Кам'янецького ейялету. Проте М. Пац відмовився від участі у подальшій кампанії і з більшою частиною литовського війська 19 листопада залишив обоз командувача армії. Цей учинок литовців став далеко не кращим прикладом і для значної частини польських жовнірів, серед яких почалося масове дезертирство. Не без іронії свідок-анонім писав: «Бачу, що то одно у поляка виграти і програти, бо як після виграної, так і після програної до дому раді поспішати. – Литва пішла, наші теж так розпустилися, що без сорому не від'їжджають, а втікають. Великі пани повиїжджали. Корогви повітові, димові, ганебно всі повтікали і самі ротмістри»⁴.

21 листопада великий гетьман отримав повідомлення про смерть (10 листопада у Львові) короля. Після роздумів він 27 листопада у с. Качачани зібрав військову раду, на якій подякував війську за участь у кампанії. Я. Собеський вирішив взяти під контроль Молдавію й територію Кам'янецького ейялету, тому наказав коронному хорунжому М. Сенявському, якому залишав 6–8 тис. жовнірів, зайняти Ясси і молдавську територію до Дунаю. Він також відправив для блокування Кам'янця підрозділи під проводом брацлавського воеводи Яна Потоцького (1 тис. жовнірів); коронний підчаший Анджей Моджейовський з 1 тис. жовнірів направлявся на постій до Меджибожа, а в район Лабуні було вислано корогви гусарів і кілька полків піхоти (усього 2 тис. жовнірів) на чолі з коронним маршалком Гієронімом Любомирським. 30 листопада великий гетьман залишив обоз і взяв курс на Львів, куди прибув 16 грудня⁵.

На зиму 1674 р. польські залоги фактично контролювали всю територію ейялету за винятком Кам'янця і Бара. Вони розміщувалися у Жванці,

¹ Grabowski A. Ojczyście... – Т. II. – S. 356; Степанков В. Подільські опришки та їх боротьба з турецькою залогою Кам'янця-Подільського (осінь 1672 – 1674 рр.) // Kamieniec Podolski... – Т. I. – С. 254; Kołodziejczyk D. Podole... – S. 76–77.

² Pajewski J. Op. cit. – S. 159.

³ Wagner M. Wojna... – S. 392.

⁴ Цит. за: Bobiatyński K. Michał Kazimierz Pac... – S. 296.

⁵ Gierowski J. A. Wielka Historia Polski. Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763). – Kraków, 2003. – Т. 5. – S. 142; Korzon T. Dola i niedola... – Т. III. – S. 426–429; Woliński J. Po Chocimie 1673–1674 // Woliński J. Z dziejów wojen... – S. 67–69; Wagner M. Wojna... – S. 395–400; Wójcik Z. Jan Sobieski 1629–1696. – S. 213–217.

Язлівці, Ягельниці, Скалі-Подільській, Сидорові, Гусятині, Сатанові, Дунаївцях, Студениці й Меджибожі. Де-факто Кам'янець опинився у блокаді¹.

Хотинська перемога поляків позбавила П. Дорошенка потенційної можливості отримати допомогу турків як у протиборстві з російськими і лівобережними військами, що готувалися до походу, так і в разі наступу на Правобережжя польських підрозділів. Не міг він розраховувати і на підмогу татар. А тому, залишений наодинці з противниками, правобережний гетьман був приречений на поразку, бо наявного у нього війська (максимально 10–12 тис.) явно не вистачало для оборони краю. Не знаючи ще про події під Хотином та про ухвалу Москви від 30 листопада, гетьман і київський митрополит підтримували дружні контакти з Ю. Трубецьким, продовжуючи надсилати йому листи². Десь у середині другої декади листопада до Києва з'явилися звільнені Я. Собеським з ув'язнення козацький сотник Сава Тупгало (батько майбутнього митрополита Дмитра Ростовського) та полковник Іван Берната. Перший із них привіз листи великого гетьмана до П. Дорошенка. Не знаючи їхнього змісту, полковник 24 листопада повідомив воєводи, що Я. Собеський, відпускаючи його (десь у середині третьої декади жовтня), просив передати гетьманові, щоб той «від нього не відставав», і наголосив на тому, що коли П. Дорошенко і Й. Тукальський ознайомилися з їх змістом, то промовили: «...дай Боже, щоб скрізь була християнська віра»³. Отже, можна припустити, що гетьман та його найближчий соратник і дорадник погоджувалися на продовження переговорів з Варшавою, тим більше, що цар постійно відхиляв їхні основні клопотання. Мабуть, 20–22 листопада в Чигирині вже було відомо про хотинський погром турків. Трохи пізніше до гетьманської столиці з'явився посланець великого коронного гетьмана Галаткевич: П. Дорошенко «охоче прийняв» його і провів із ним переговори. За даними І. Мазепи, Я. Собеський запропонував для замирення Української держави з Річчю Посполитою створити комісію для розгляду скарг православних на утиски, яких зазнавала від уніатів православна церква; до козацької України мали відійти Брацлавське й Київське воєводства, по межах яких повинен проходити кордон; Польща відмовлялася від постою своїх військ в Україні, в обмін на що Дорошенко зобов'язувався негайно відіслати турецькі бунчуки до Варшави та відмовитися від домагань «таких вольностей, яких за Дніпром під Москвою заживають»⁴.

¹ НБУ. ІР. – Ф. 1. – Спр. № 6283. – Арк. 6 – 6 зв.; Kołodziejczyk D. Podole... – S. 77.

² Эйнгорн В. Очерки из истории Малоросии... – С. 949–950.

³ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 329; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 483.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 563–564.

Ознайомившись із запропонованими великим коронним гетьманом умовами, П. Дорошенко ухилився від негайної відповіді, взявши час для роздумів. Він переслав через Галаткевича листа до Я. Собеського, в якому, вочевидь, дякував за звільнення бранців, вітав із перемогою та засвідчував готовність прийняти протекцію короля. За даними одного з джерел, коли великий коронний гетьман наприкінці грудня у Львові отримав це послання, то, читаючи його, не приховував свого задоволення («посміхався сам про себе»). Адже посланець привіз «добру надію прихилення до нас України»¹.

30 грудня з Меджибожа надійшла інформація, нібито у Чигирині «відбулася велика рада – одностайно й гаряче козаки прохали Дорошенка про об'єднання з «ляхами», але погрозами й умовляннями стримувати їх до весни, до елекції, сподіваючись на роздвоєння у Польщі»². Маємо достатньо підстав стверджувати, що «великої» (тобто військової) ради гетьман не проводив, хоча не виключаємо, що він міг скликати старшинську раду, на якій обговорювалася перспектива розвитку відносин із Річчю Посполитою в нових умовах (перемога під Хотином і смерть короля), і значна частина старшин висловилася за прийняття підданства Короні. Зазначимо, що протягом грудня 1673 – лютого 1674 р. П. Дорошенко і Я. Собеський регулярно обмінювалися листами й гінцями. За твердженням Я. Волінського, великий коронний гетьман домагався від примаса Польщі повноважень для ведення перемовин із Чигирином. У Варшаві, попри різні застереження, почали схилитися до думки про можливість поновлення чинності Гадяцького договору як основи для порозуміння з Правобережною Гетьманщиною³.

Вочевидь, в останній декаді грудня гетьман отримав листа від Мегмеда IV. Турецький султан повідомляв, що, незважаючи на хотинську поразку, він, «зібравшись з усіма своїми турецькими силами і з татарами, проти поляків на весні безумовно вийде і почне з ними бій», та закликав П. Дорошенка і надалі йому вірно служити⁴. Після Різдва гетьман зібрав старшинську раду, на якій передбачалося обговорити подальшу стратегію зовнішньополітичного курсу. На початку її роботи він ознайомив присутніх зі змістом послання султана й висловився за те, щоб і надалі дотримуватися турецької орієнтації, після чого традиційно, щоб не вплива-

¹ Woliński J. Materiały do dziejów... – T. XI. – Cz. 2. – S. 300; Tegoż. Po Chocimie 1673–1674 // Woliński J. Z dziejów wojen... – S. 84.

² Woliński J. Materiały do dziejów... – T. XI. – S. 301.

³ Woliński J. Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675 / Odbitka ze “Spraw Narodowościowych”. – Warszawa, 1934. – R. VIII. – № 4. – S. 6.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 377.

ти на прийняття ухвали, залишив зібрання. Під час обміну думками було висловлено пропозицію прийняти протекцію Польщі, однак її відхилили, мотивуючи це тим, що поляки «їх боронити і самим стояти на весні супроти турка не зможуть». Порадившись, полковники ухвалили, «що їм краще бути до часу в дружбі з татарами», про що їй повідомили П. Дорошенка. Після ради старшини роз'їхалися по своїх полках¹. Показово, що ніхто з учасників ради не висловився за «підданство під високодержавну царської величності руку» (про це гетьманові «з полковників ніхто нічого не говорили і в словах не було»)². Отже, де-факто підтверджувалася вірність протекції Порти, адже прийнята ухвала про «дружбу з татарами» цьому не суперечила. Вона зумовлювалася необхідністю поліпшити відносини з Кримом, адже його правляча верхівка не приховувала невдоволення прийняттям Правобережною Гетьманщиною султанської протекції. Принаймні це не було таємницею для І. Самойловича і Г. Ромодановського, які мали дані про те, що «татари на Дорошенка обурюються, що він турку піддався»³.

Десь із середини січня 1674 р. до гетьмана дедалі частіше почали надходити відомості про підготовку росіянами та І. Самойловичем воєнної виправи проти Правобережної України. Враховуючи, що співвідношення сил складалося явно не на його користь, П. Дорошенко обрав оборонну тактику ведення боротьби, сподіваючись на надходження турецької або татарської допомоги. Аби створити труднощі противникові в поповненні продовольством і фуражем, він видав розпорядження населенню збиратися під захист фортифікаційних укріплень великих міст, спалюючи при цьому по можливості свої оселі та надлишки продовольства⁴, зокрема, наказав переїхати до Чигирина мешканцям Воронівки, Боровиці та з інших «ближчих міст і з сіл». Водночас П. Дорошенко направив свого посланця по допомогу до хана (відомості, що ним був брат Григорій, не знаходять підтвердження в інших джерелах). Значну увагу було приділено зміцненню чигиринської залози. Її становили 350 осіб «товариства» (мабуть, сотня гетьманської охорони), 1 тис. серденят, очолюваних полковником Іваном Пригарою, а також козаки торговицького полковника Стефана Щербини, могилівського полковника О. Гоголя й уманського наказного полковника (усього, імовірно, близько 3–3,5 тис. осіб)⁵. Було відіслано також двох гінців до великого

¹ Там же. – С. 377–378.

² Там же. – С. 378.

³ Там же. – С. 377.

⁴ Там же. – С. 376.

⁵ Петровський М. Нариси історії України... – С. 406–407.

візира Порти з повідомленнями про загрозу нападу росіян і проханням надати допомогу¹.

10 січня І. Самойлович виступив у похід. 18 січня він прибув до Гадяча і провів наради з Г. Ромодановським у Веприку й Гадячі. 24 січня на чолі 80-тисячної армії (М. Вагнер наводить цифру 25 тис. осіб²) вони вирушили до Дніпра і на початку лютого вийшли на його берег навпроти Крилова³.

Переправившись по льоду, 6 лютого росіяни зайняли місто, жителі якого добровільно поклонилися і вдарили «чолом» цареві, щоб їх «прийняв під свою великого государя, високодержавну руку в підданство»⁴. До полкових і сотенних міст Правобережжя розсилалися листи із закликом добровільно піддатися під царську руку⁵. Усупереч очікуванням, П. Дорошенко відмовився листуватися з воєводою і лівобережним гетьманом, а десь наприкінці січня направив третього гінця до візира⁶. Аби спонукати правобережного володаря булави до капітуляції, лівобережні полки й російські підрозділи почали руйнувати поселення, жителі яких укрилися в Чигирині. У листі від 12 лютого І. Самойлович інформував царя, що Воронівку, Бужин, Боровицю «розорили і випалили, також й села тих міст і повітів, а особливо чигиринського, воїнським звичаєм розоряють і в нівеч спустошують»⁷.

Готуючись до оборони, П. Дорошенко звертався до старшин і козаків, закликаючи їх до опору та обіцяючи, що найближчим часом підійдуть на допомогу татари. Брата Андрія він направив у Паволоч, а Григорія до Брацлава, однак потрапити до місць призначення їм так і не вдалося⁸. 8 лютого П. Дорошенко відправив уже з четвертим посланцем листа до великого візира Порти з проханням про негайну допомогу⁹.

Перебуваючи у таборі під Боровицею, І. Самойлович та Г. Ромодановський 10 лютого послали до Чигирина велике з'єднання (щонайменше, у 20 тис.), очолюване Р. Дмитрашком-Райчею та воєводою Петром

¹ Woliński J. Wojna polsko-turecka 1672–1676... – S. 355.

² Wagner M. Działania wojenne na obszarach mołdawskich, podolskich i ukraińskich wiosną, 1674 roku // Studia historyczno-wojskowe. – Zabrze, 2008. – Т. II. – S. 170.

³ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 346; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 484; Фаизов С.Ф. Участие России и Крымского ханства в польско-турецкой войне 1672–1676 гг. ... – С. 104.

⁴ Петровський М. Нариси історії України... – С. 406; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 484.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 375.

⁶ Woliński J. Wojna polsko-turecka 1672–1676... – S. 355.

⁷ Петровський М. Нариси історії України... – С. 406.

⁸ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 375.

⁹ Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 375 (пос. № 4).

Скуратовим. Проти них гетьман вислав 1,5–2-тисячне військо, яке в бою в околицях Чигирини зазнало відчутної поразки і відступило під захист фортифікацій столиці. Її передмістя були спалені¹. Не гаючи часу на облогу (місто мало потужні укріплення й велику кількість гармат), І. Самойлович і Г. Ромодановський санною дорогою подалися до Черкас, залогу яких очолювали генеральний обозний Іван Гулак і черкаський полковник Григорович. Вони відхилили пропозицію українсько-російського командування скласти зброю і протягом двох днів (мабуть, 13–14 лютого) відбивали приступи противника, хоча змушені були залишити дві лінії оборони й зачинитися «у третьому місті». Третього дня, коли розпочався штурм, черкащани виявили готовність капітулювати. Їм пішли назустріч, і козаки та міщани склали присягу на вірність цареві². За словами Самовидця, «черкаські, собою звонтпивши, здалися князю и гетманові...»³. Залога приєдналася до українсько-російської армії. У місті залишилися козаки Прилуцького та Острогозького полків⁴.

Оскільки погодні умови різко погіршилися (потеплішало, пішли ясні дощі, через що «зимова дорога, – за свідченням І. Самойловича, – зіпсувалася, бо від великих дощів снігу по обох сторонах не стало, давнім способом сьнями іти не було можливості...»), то рухатися до Канева довелося замерзлим руслом Дніпра. Завчасно довідавшись про можливу появу противника під стінами міста, Й. Тукальський, імовірно, 11 лютого залишив його і направився до Чигирини⁵. 18 лютого війська росіян і лівобережного гетьмана зайняли Мошни (міщани добровільно здалися й присягнули цареві). Звідсіля І. Самойлович та Г. Ромодановський направили до генерального осавула наказного гетьмана Я. Лизогуба, який очолював у місті залогу, невеликий підрозділ із пропозицією скласти зброю. Той погодився і схилив до капітуляції канівського полковника Івана Гурського, полковника серденят Харитона Щуренка, а також, вочевидь, інших старшин, які відписали гетьманові й князеві про своє бажання бути «у підданстві у великого государя». Тому, коли 19 лютого сюди підійшли головні сили лівобережних полків і росіян, генеральний осавул зі старшиною негайно з'явилися до їхнього табору й присягнули на Євангелії на вірність цареві. Трохи пізніше це ж зробили козаки залоги та міщани. Козакам Уманського й Корсунського полків, сотні яких також перебували у Каневі, передали листи до їх полковників із пропозицією залишити П. Дорошенка й визна-

¹Петровський М. Нариси історії України... – С. 406–407.

²Костомаров Н. И. Руина. – С. 241.

³Літопис Самовидця. – С. 117.

⁴Костомаров Н. И. Руина. – С. 241.

⁵Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 956.

ти підданство цареві. 21 лютого Я. Лизогуб влаштував І. Самойловичу та Г. Ромодановському урочисте частування. Він та обозний І. Гулак засвідчили готовність написати листи П. Дорошенку, аби схилити його на царську службу. З-під міста розіслали роз'їзди. Так, Михайло Княшко взяв курс на Корсунь, проте його залога відмовилася здати фортецю (корсунці «сіли в облогу»). 22 лютого лубенського полковника Івана Сербина з полком відправили «під різні міста» Правобережжя. Проте після дощів ударили «люті морози», які спричинилися до загибелі вояків. Далася взнаки гостра нестача продовольства. Почастішали випадки дезертирства. У таких умовах українсько-російське командування вирішило повернутися з обозом на лівий берег Дніпра й розташуватися табором навпроти Канева¹. Дещо пізніше, 25 лютого, табір перенесли до Переяслава².

П. Дорошенко вирішив скувати дії противника успішною обороною Корсуня. Невдовзі за його наказом до міста прибули козаки Торговицького, Уманського, Паволоцького, Брацлавського, Кальницького та Могилівського полків, а також деякі полки серденят. Командувати цим з'єднанням доручалося А. Дорошенку. Г. Дорошенко укріплював оборондатність Лисянки³.

І. Самойлович і Г. Ромодановський вирішили не допустити укріплення цих міст. Тому, після приїзду 27 лютого до Переяслава М. Ханенка з 2 тис. козаків, який засвідчив готовність покласти булаву й служити цареві, вони направили 2 березня до Корсуня кілька десятків тисяч козаків, включно з правобережними полками, що перейшли на бік Москви та кошового гетьмана. Г. Ромодановський приєднав до них і російські підрозділи⁴. Усього, вочевидь, козаків і ратників нараховувалося близько 25–30 тис. Очолювали їх генеральний осавул Іван Лисенко, І. Гулак та Я. Лизогуб. Чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського вислали проти Г. Дорошенка⁵. Тим часом засвідчили своє підданство Москві Трипілля, Стайки, Стеблів, Кам'яний Брід. Київському воєводі, що також розпочав воєнні дії проти найближчих містечок, здалися на ласку государя Мотовилівка, Фастів, Черногородка, Бишівка⁶.

З'єднання І. Лисенка, отримавши відомості про появу татар (частина їхніх чамбулів, відтіснивши з Молдавії польські підрозділи, прибула на

¹ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 372–378.

² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 488; Костомаров Н. И. Руина. – С. 242.

³ Костомаров Н. И. Руина. – С. 243.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

допомогу П. Дорошенкові й з'явилася на теренах Кам'янецького ейялету й Галичини¹), не наважувалося відразу ж наступати на Корсунь й зупинилося у Богуславі. Чернігівський полковник відправив роз'їзд під Лисянку, проте змушений був відступити. Після його відходу до Г. Дорошенка з'явилася 500 татар. Разом із ними він зробив спробу повернути містечка, що здалися І. Самойловичу та Г. Ромодановському, зокрема, намагався оволодіти Медведівкою. І. Самойлович наказав І. Лисенку, І. Гулаку та Я. Лизогубу залишити Богуслав і вирушити проти правобережного війська. Вони 9 березня виступили в похід, пославши наперед роз'їзди під Медведівку і Лисянку, а самі з основними силами рухалися позаду. Під Медведівкою вояки І. Лисенка, І. Гулака та Я. Лизогуба 12 березня наштовхнулися на Г. Дорошенка, який намагався здобути «місто з ордою і з великим військом козацьким...». Невдовзі до них підійшли й основні сили українсько-російського з'єднання. У жорстокому бою брат гетьмана зазнав нищівної поразки, і залишки його підрозділів намагалися врятуватися, відступаючи одні до Лисянки, інші – до Тарасівки². Але і там їм не пощастило. При наближенні підрозділів І. Лисенка міщани обох поселень зв'язалися з Я. Лизогубом і за його порадою піднялися проти козаків і татар, які шукали порятунку. Майже всіх татар було посічено косами, а близько 90 з них разом із Джан-Тугаєм захопили у полон. Спочатку повстанці не хотіли видавати Г. Дорошенка (показували його шапку і жупан на доказ смерті), проте, коли козаки Я. Лизогуба, що увійшли до міста, взяли під варту запідозрених у його переховуванні, то зв'язаного Григорія віддали генеральному осавулові³.

Відтепер доля кампанії залежала від позиції старшин і козаків полків, які зібралися в Корсуні. Коли до міста надійшли звістки про події у Лисянці, майже все козацьке товариство почало схилитися на бік лівобережного гетьмана. Визрівав заколот. А. Дорошенко, Гамалія (імовірно, тесть Андрія – паволоцький полковник Яків) і тесть П. Дорошенка П. Яненко-Хмельницький завчасно залишили місто й відправилися до Чигирина. Полковники, старшини й козаки Корсунського, Брацлавського, Кальницького, Подільського й Паволоцького полків («аж до самого Дністра») засвідчили готовність служити цареві. Дещо пізніше у Лисянці вони присягнули

¹ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 677–678; НБУ. ІР. – Ф. 1. – Спр. № 6284. – Арк. 13 зв.–14; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 1410, 1420.

² АГАД. – Ф. 559. – Спр. № 3036. – Арк. 219; Петровський М. Нариси історії України... – С. 407–408; Заруба В. Українське козацьке військо... – С. 233.

³ АГАД. – Ф. 559. – Спр. № 3036. – Арк. 219; Петровський М. Нариси історії України... – С. 408; Костомаров Н. И. Руина. – С. 243; Kluczycki F. Op. cit. – Т. 1. – Cz. II. – S. 1420.

на вірність російському монархові. Частина козаків залишилася у Корсуні, інші відійшли на постій до Лисянки. 14 березня старшини з'явилися до Переяслава, захопивши з собою Г. Дорошенка та Джан-Тугая. Правобережні полковники прохали І. Самойловича залишити їх при собі, аби у такий спосіб схилити на свою сторону правобережного гетьмана «без дальшого пролиття крові християнської і міжусобного замішання...». Лівобережному гетьману передали також перехоплені листи Петра до калги-султана й візира, які з Ордою перебували у Молдавії¹.

Отже, трохи більше ніж за місяць, без особливих зусиль, І. Самойлович та Г. Ромодановський узяли під контроль майже всю Правобережну Гетьманщину. До такого фіналу, без сумніву, спричинилися психологічна втома козацтва і поспільства від постійних воєнних дій, що тривали з 1648 р., та міжусобиць; розчарування населення Правобережжя у протурецькій орієнтації П. Дорошенка (зважаючи на те, що Стамбул порушив умови договору 1669 р. про прийняття протекції султана, його переважна більшість відмовилася підтримувати гетьмана та уряд); значна перевага сил І. Самойловича й Г. Ромодановського та відсутність обіцяної Портою допомоги. Тим самим у черговий раз було запущено в дію усталений поведінковий стереотип приєднуватися до сильнішої сторони (показовою щодо цього є заява кошового І. Сірка у березні 1674 р. російським посланцем: «нехай царі між собою розправу чинять, а вони собі місце знайдуть, хто сильніший, той і буде для них государем»²). Серед жителів краю посилювалися москвофільські настрої, спричинені уявленням, що цар зможе принести спокій і мир у зруйновану Правобережну Україну, захистити від поляків, татар і турків; а також сподіванням козацтва і поспільства на об'єднання козацької України і припинення міжусобиць (російська влада не допускала їх у Лівобережжі). У старшинському середовищі визріла якщо не змова проти П. Дорошенка, то принаймні потужна опозиція на чолі з його сватом Я. Лизогубом, яка була зацікавленою у позбавленні гетьмана влади.

Слід відзначити, що на перших порах правобережні полковники й інші старшини, присягнувши на вірність цареві, плекали надії, що майбутня рада, на якій мали обрати єдиного гетьмана, відбудеться в Корсуні чи на Росаві. Тому, щоб надати її ухвалі легітимного характеру, вони направили з Лисянки до Чигирина колишнього канівського полковника Матюша з сотником. Делегати від імені правобережної козацької еліти мали повідомити, що «учинилися у підданстві у царської величності», й запропонувати

¹Петровський М. Нариси історії України... – С. 408–409; Літопис Самовидця. – С. 117; Костомаров Н. И. Руїна. – С. 244.

²Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 360.

ти гетьманові, щоб також «учинився у підданстві у царської величності» й приїхав до них на раду в Корсунь, захопивши «з собою булаву і бунчук». Посланцям доручалося передати Дорошенкові листа, вочевидь, аналогічного змісту та з певними гарантіями¹.

Становище гетьмана було катастрофічним. Як засвідчили події, він в одну мить втратив опору в старшині, козацтві й поспільстві, опинившись у політичній ізоляції. Вірними залишалися тільки чигиринці та серденьята, що перебували при ньому в його резиденції. Будь-хто інший на його місці втратив би рівновагу й капітулював. Проте П. Дорошенко продемонстрував дивовижну холонокровність і витримку: майже відразу він почав гру на затягування часу, очевидно, все ще сподіваючись на турецько-татарську допомогу².

Отримавши листа від старшини, гетьман вирішив засвідчити готовність прийняти підданство цареві, але за певних умов. Із листами до правобережної еліти, І. Самойловича і Г. Ромодановського він відправляє І. Мазепу. В усній формі тому доручалося передати старшині, що коли їм вдасться добитися від царя, «щоб йому бути гетьманом, відповідно попередніх царської величності грамот, на тому боці Дніпра, і він де Дорошенко у підданстві у царської величності готовий бути». В іншому ж разі «знатні люди» мали при ньому, І. Мазепі, дати присягу, що «над ним (П. Дорошенком. – *Авт.*) нічого лихого не зроблять і в усьому його оберігатимуть». Г. Ромодановський же мав надіслати до нього «знатну особу, щоб він присягу учинив перед ним Дорошенком», після чого гетьман присягне на тому, що «йому бути у підданстві у царської величності», та привезе булаву й бунчук до того міста, яке визначить государ. Гетьман уповноважив І. Мазепу прибути на раду до Корсуня, або туди, де вона відбудеться. У його присутності він присягнув на тому, що «бути йому у підданстві у царської величності під високодержавною рукою». Своєю чергою І. Мазепа присягався, що не залишиться у своїй дружини в Корсуні, а також у виступі на раді точно передасть Дорошенкові слова³.

І. Самойлович, не маючи достатньо міцної опори серед правобережної старшини й козацтва і не довіряючи їм, відмовився проводити раду в одному з міст регіону. За домовленістю з Г. Ромодановським, вона мала відбутися у Переяславі. 15 березня лівобережний гетьман і командувач російських військ розіслали універсали в усі правобережні полки, «закликаючи і наказуючи, щоб усі задніпровські полковники з керівними своїми

¹ Там же. – С. 556.

² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 490–491.

³ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 556–557.

людьми, не затягуючи часу, весною до Переяслава зібравшись, за указом вашої царської пресвітлої величності вірного і всьому християнству бажаного, і постійного, і розумного мужа на гетьманство собі обрали...»¹. Делегати від Правобережжя з'їхалися до 25 березня, а 27 відбулася рада. Спочатку поклав свої гетьманські клейноди (булаву й бунчук) М. Ханенко (їх мали передати новообраному гетьманові)². Після цього Г. Ромодановський звернувся до присутніх із такими словами: «Великий государ, його царська величність, котрому всі присягнули на вірне й вічне підданство, зволив указати обрати вам за вашими правами і вольностями нового гетьмана замість Ханенка і Дорошенка». Рада відразу ж назвала гетьманом І. Самойловича. Від імені учасників зібрання І. Гулак звернувся з проханням, щоб цар «пожалував їх старшину і все поспільство, велів у них учинити гетьманом Івана Самойловича по обох сторонах Дніпра над усім військом запорозьким, і бути б їм у підданстві у нього великого государя, за їх правами і вольностями, на таких же статтях, як він великий государ пожалував цієї сторони Дніпра Івана Самойловича і старшину, і козаків, і все поспільство»³. Потім усі почали кланятися І. Самойловичу. За старовинним козацьким звичаєм той відмовлявся від такої честі. «Оберіть собі особого гетьмана зі своєї сторони, – запропонував він, – такого, котрий би вашу сторону краще за мене знав», на що присутні відповіли: «Ми вже і так за багатьох гетьманів прийшли до остаточного занепаду. Не потрібні нам інші гетьмани. Нехай великий государ пожалує нас, велить бути у нас одному гетьману на лівій стороні і на правій – Івану Самойловичу». Оскільки кандидат на булаву продовжував відмовлятися, учасники ради «схопили його під руки так сильно, що порвали на ньому одяг, крикнули: „...ти нам люб, ти нам люб!“», і поставили на лавку й прикрили бунчуком, переданим М. Ханенком, і «вклали йому до рук булаву, покладену Ханенком на столі». Почали лунати обіцянки бути йому слухняними, прохання залишити «на місцях усіх старшин, котрі були при Дорошенку»⁴.

Потому Г. Ромодановський повідомив раді, що цар, схилившись на їх чолобитну, велів бути гетьманом на обох берегах Дніпра І. Самойловичу і «бути їм у нього, великого государя у підданстві по попередніх їхнім правам і вольностям, і ні в чому права їх і вольності не будуть порушені». Генеральна старшина і полковники присягнули на 20 складених у Москві

¹ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 389; Петровський М. Нариси історії України... – С. 409; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 490.

² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 494; Костомаров Н. И. Руина. – С. 244.

³ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 390; Костомаров Н. И. Руина. – С. 244–245.

⁴ Костомаров Н. И. Руина. – С. 245.

й зачитаних Колобовим статтях, відповідно до яких мали перебувати «під государевою високою рукою невідступно». Великий государ виступав гарантом їхньої безпеки («від турецького султана і від кримського хана, і від інших ворогів боронити укаже»). Для відбиття зовнішньої агресії козаки мали збиратися «на річці Росаві, між Каневом і Корсунем». Їм заборонялося без царського дозволу «писати» чи мати «відносини» з іншими монархами і державами, надавати допомогу Польщі, якщо виникне воєнний конфлікт із турецьким султаном. Окрім того, козаків і старшин зобов'язували не вірити ніяким гетьманським «чварам» і повідомляти про них государю; вони також позбавлялися права (за винятком зради) змінювати гетьмана, а в разі його смерті їм дозволялося обирати нового¹.

В українські міста заборонялося приймати утікачів – служилих людей, солдатів, драгунів, стрільців «і всяких чинів», людей боярських і селян. Заколотників мали ловити й карати смертю. Українцям суворо заборонялося ввозити в російські міста тютюн і горілку й торгувати ними (виняток за домовленістю робився лише для порубіжжя). Козацтву вдалося домогтися, щоб «від гетьмана жодної неволі й жорстокостей не зазнавали, і щоб він над ними військовою старшиною жодного правосуддя, без ради всієї старшини, безневинно не вчиняв; а за злочин би, якщо хто його вчинить, судом і доводом військовим страчував», також і з «товариством військовим і посполитими, щоб не по волі своїй, але за ухвалою суду і праву посполитому поступав». Однією зі статей заборонялося утримувати полки серденят, бо через них у «малоросійських містах і містечках, і селах жителям всякі чиняться розорення й образи; також і Запорожцям стацій і кожухів, і жодної одежі не збирати». Зберігалися усі козацькі права на володіння маєтностями, а за вдовами – на козацькі вольності, допоки не вийдуть заміж за посполитих. Російським ратним людям не дозволялося ставати на постій у козацьких дворах і називати козаків «мужиками і зрадниками». Статті врегульовували порядок постачання підвід царським послам і посланцям, надіслання старшинами своїх посланців до Москви, роботу пошти в Києві, Ніжині й Батурині. Разом із тим представники Гетьманщини позбавлялися права участі у переговорах росіян із зарубіжними послами².

Особливе значення мала 16-та стаття, якою вносилися корективи в наявну модель соціально-економічних відносин. По-суті, вона закладала підвалини майбутнього соціального розмежування. Насамперед чисельність реєстрового козацтва на Правобережжі обмежувалася 20 тисячами. Реєстр складався по полках, і до нього мали вписувати тих, «котрі старі козаки

¹ Там же. – С. 391–393.

² Там же. – С. 393–400.

і довгу службу служили; а скільки старих козаків у полках у двадцять тисяч не вистачить, і в це число приймати до козаків міщанських і поселянських дітей». Установлювалися також розміри платні, яку мали отримувати гетьман, старшини і рядові козаки. На населення накладався спеціальний податок «з усяких маєтностей без виключення, чиї б то не були, окрім монастирів...», з якого мали утримуватися реєстровці. Старшинам, які отримали б жалувані царські грамоти на свої маєтності, дозволялося «тих підданих полковникам і всяким начальним людям, за котрими є маєтки, судити їх їм і дари вільні від них приймати...». Крім того, стаття передбачала обмежити припис поспільства до митрополичих і монастирських вотчин «і завести їм книги, скільки за митрополитом і за монастирями у вотчинах мужиків, а з мужиків до реєстру в козаки не писати і не приймати»¹. Водночас започатковувався процес відродження на Правобережжі великого магнатського землеволодіння й перетворення вільних селян в особисто залежних.

В історичній літературі вже зверталася увага на те, що Переяславські статті 1674 р. повторювали норми Глухівського (15 статей) та Конотопського (4 статті) договорів і лише одна враховувала особливості Правобережної Гетьманщини². Щоправда, слід зазначити, що вони не передбачали введення до правобережних міст російських воєвод і розташування в них російських залог.

Після затвердження статей козацька еліта перед Євангелієм присягнула на вірність дому Романових³. 29 березня генеральний обозний І. Гулак (складається враження, що саме він, а не Я. Лизогуб, відігравав основну роль в організації проведення ради), інші генеральні старшини й полковники Правобережжя чи не вперше за всі роки революційної боротьби «по обов'язку на тому рабському...» звернулися з проханням до государя, щоб не віддавав їх, «вірних підданих і слуг своїх... давнім ворогам ляхам на наругу...» й домагався від польського короля, щоб «ті ляхи з міста Білоцерківського уступилися...». З цим зверненням до Москви було відправлене посольство на чолі з І. Гулаком⁴.

Як оцінити похід на Правобережжя українсько-російських військ та ухвали Переяславської ради? В історіографії висловлювалася думка, що цей та інші походи «мали до певної міри справедливий, визвольний характер». Така теза обґрунтовувалася тим, що «турецько-татарські загони хоча й були

¹ Там же. – С. 397–398.

² Україна і Росія в історичній перспективі. – Т. 1: Верстюк Ф., Горобець В., Толочко О. Українські проекти в Російській імперії. – С. 173; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 495–496.

³ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 400–401.

⁴ Там же. – С. 408–411.

союзниками і «друзями» козацької еліти, очоленої Дорошенком, надалі лишалися кривавими розбійниками й людоловами для українського населення як Лівобережної і Слобідської, так і для Правобережної України, яку Дорошенко не міг захистити від їхніх наїздів та грабежів»¹. Навряд чи можна повністю заперечувати правомірність такого висновку. Проте не варто залишати поза увагою того, що стосовно періоду після 1669 р., тобто укладення договору Правобережної Гетьманщини з Портою, існує достатньо достовірних джерельних даних, що турецькі підрозділи не брали участі у нападах на Правобережжя й Лівобережжя. Татарські ж чамбули хоча й з'являлися у межах Лівобережної Гетьманщини, проте руйнівні наслідки та частота їхніх набігів помітно зменшилися порівняно з попередніми роками. У другій половині 1672–1673 рр. вони взагалі не нападали на Лівобережжя, тоді як калмики, донські козаки і запорожці постійно спустошували татарські поселення. Щодо Правобережної Гетьманщини, то в 1669–1672 рр. татари, як союзники П. Суховієнка, М. Ханенка чи П. Дорошенка, неодноразово проходили її територією, завдаючи, без сумніву, збитків місцевому населенню. Однак Правобережна Гетьманщина не була завойована ані Кримом, ані Портою, саме вона виступила ініціатором укладення договору про протекцію султана, а отже, зберігала свій статус васально залежної держави. На її території ніколи не розміщувалися турецькі залоги, не утворювалися і осередки турецьких владних структур, а 1673 р. П. Дорошенку вдалося добитися відміни обов'язкової виплати султанові трибуту.

Тепер торкнемось оцінки ухвали Переяславської ради про возз'єднання козацької України. В сучасних теоретичних політологічних конструкціях події такого характеру прийнято розглядати як прогресивні. І це справді так, оскільки ліквідувався розрив політично-територіального тіла Гетьманщини по Дніпру, припинялося протистояння між її лівобережною і правобережною частинами, відкривалися перспективи її економічного та соціально-політичного розвитку. Однак це тільки у розрізі абстрактних моделювань історичних процесів. У практичному вимірі все виглядало значно складніше. Оскільки М. Ханенко не виступав репрезентантом Української держави, його зречення владних повноважень не розв'язувало жодного з питань. Адже легітимний володар булави П. Дорошенко на раді не здав своїх клейнодів, чого вимагало козацьке звичаєве право. Тому акт обрання І. Самойловича гетьманом у правовому відношенні виглядав далеко не бездоганим. Не слід забувати також і про відсутність на ній запорожців, що давало їм підстави не визнавати чинності влади І. Самойловича над правобережною частиною козацької України. Унаслідок такого розви-

¹ Заруба В. Українське козацьке військо... – С. 230.

тку подій на Правобережжі де-юре виникло двовладдя. Питання інше – чи була спроможною Москва виконати взяте на себе зобов'язання захистити населення краю від неминучих спроб Порти силою зброї зберегти його під своєю протекцією, а також намагань Польщі відновити над ним свою владу. Як відомо, П. Дорошенко неодноразово у переговорах із царем підкреслював необхідність зосередити у Правобережжі потужні збройні сили, аби не допустити його розорення турецько-татарськими військами. Ще один аспект проблеми – вступ російських військ на територію Правобережної України, що перебувала під протекцією Порти, де-факто і де-юре започатковував російсько-турецьку війну.

І. Мазепа, котрий, вочевидь, залишив Чигирин 26 березня, не встиг вчасно прибути на Переяславську раду. Однак він усе ж передав І. Самойловичу й Г. Ромодановському листи П. Дорошенка, в яких той засвідчував готовність скоритися царській волі, лише б не були порушені «стародавні права і вольності»¹. І. Мазепа присягнув на тому, що посланцям від Г. Ромодановського та І. Самойловича до П. Дорошенка ніщо не загрожуватиме, після чого новообраний гетьман направив до Чигирин стародубського полкового суддю Андрія Авраменка, а Г. Ромодановський – дворянина Василя Гринева. П. Дорошенко прийняв їх вельми привітно і підтвердив своє бажання перейти у підданство царя².

Довідавшись від них про ухвали ради, гетьман звернувся з листом до І. Самойловича (його слід датувати, імовірно, не 16, а 26 березня за ст. ст.), у якому зазначав, що «цього боку старшина, хоча зі мною (як це у всі часи між нами був такий звичай) і не узгоджуючи, однак відповідно до мого давнього наміру (мабуть, за Божим умислом), вступивши під великого государя православного монарха, його царської пресвітої величності високодержавну руку, з підданством своїм схилилася і на вічний і вірний послух присягнула і я з такого перебігу подій вдячним є...». Після цього він поздоровив І. Самойловича з обранням на булаву («не менше з того втішалось, що тебе, пана, всі одностайними голосами обох сторін війська Запорозького на гетьманство обрали...»), а також пояснив, чому не може негайно прибути до Переяслава: «...і старшина наша військова чигиринська не дозволяє, і велика потреба, яку словесно пан суддя стародубський чули разом з дворянином його царської величності з Василем Даниловичем бачачи, повідомить, перешкоджає, за що прошу прощення...»³.

¹ Костомаров Н. И. Руина. – С. 246.

² Костомаров Н. И. Руина. – С. 246; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 497.

³ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 414–415.

П. Дорошенко порушив клопотання перед новообраним гетьманом щодо проведення переговорів про складення присяги. Йдучи йому назустріч, І. Самойлович відправив до Чигирина чернігівського полкового осавула Калиника Никифорова, а Г. Ромодановський – голову московських стрільців Романа Єфимова. Однак вони до місця призначення не доїхали, а зупинилися в Черкасах і почали вимагати від П. Дорошенка гарантій своєї безпеки. Наступні 6 днів були проведені в очікуванні заручників, але в столиці Правобережжя ніяк не відреагували на їх вимогу. З дозволу свого керівництва посланці повернулися назад, переконавшись, що «нічого доброго від нього (П. Дорошенка. – *Авт.*) не надіятися...». Вони ж повідомили про перебування в Чигирині посольства від запорозьких козаків¹. Інакше розповідає про ці події І. Мазепа. За його даними, П. Дорошенко вів із К. Никифоровим та Р. Єфимовим переговори про обмін заручниками, проте домовитися не вдалося, після чого гетьман «учинив у себе в Чигирині раду, як їм поступати у цих перемовинах: направляти заручників до Черкас, чи не посилати. І вирішили на тому, щоб послати заручників до Черкас». Однак саме тоді вони отримали з м. Крилова відомості, що «йдуть до них Сіркові посланці, і вони цю відправу (заручників. – *Авт.*) затримали для того, аби їм дізнатися, з чим ті посланці послані до них і про які справи»².

У зв'язку з цим напрошується запитання: які надії пов'язував П. Дорошенко із запорозьким посольством, що навіть призупинив переговори про підданство? У той час кошовим на Січі був І. Сірко, чий авторитет у козацькій спільноті помітно зміцнився внаслідок успішних походів проти татар влітку-восени 1673 р. 19 березня до нього прибули російські посланці – сотник московських стрільців Василь Чадуєв і піддядчий Семен Щеголев, які мали добитися видачі самозванця. І. Сірко відмовлявся задовольнити їх клопотання і на зібраній козацькій раді, апелюючи до січовиків, промовив: «...братія моя мила, якщо одного його видамо, тоді і всіх нас Москва по-одному розтягне. А він де не злочинець і не шахрай, справжній царевич, і сидить, як птаха у клітці, і нікому нічого не винен»³.

Однак дещо пізніше у настроях кошового сталася помітна зміна. Відомо, що наприкінці березня І. Сірко направив до Москви посольство Прокопа Семенова у складі 300 осіб, яке повезло його листа, де йшлося про перебування на Січі «царевича» Сімеона Михайловича (насправді той помер у дитинстві). Москва відреагувала на це «пояснення» суворо.

¹ Там же. – С. 428.

² Там же. – С. 354.

³ Там же. – С. 360.

У грамоті Олексія Михайловича кошовому дорікалося за зневагу «царської милості», контакти з П. Дорошенком і прийом самозванця, якого слід було негайно відправити до Москви «під сильною вартою». Допоким ж той не прибуде, цар наказав затримати запорозьких послів, а також відправку на Січ чайок, гармат, сукна і грошей. І хоч-не-хоч, але І. Сірко змушений був (тим більше, що І. Самойлович розпорядився доставити до Батурина його зятів) скоритися. Відправленого до російської столиці самозванця після тортур 27 вересня стратили на Красній площі «у присутності бояр і народу»¹.

Кошовий не приховував свого неприязного ставлення як до російського сановника, так і до новообраного гетьмана (на його переконання, «Ромодановський гетьманство Самойловичу дав, а військо запитувало його Сірка і гетьманство хотіли дати йому Сірку, і Ромодановський де не по військовому вчинив і давно його Сірка в про пост (?) відіслав»²), як, до речі, і не висловлював особливого захоплення переходом на бік І. Самойловича правобережних міст. «Чути, що тієї сторони Дніпра багато міст і Лизогуб при вашому гетьману нині є, – повідомив він 23 березня російським посланцям В. Чадуєву і С. Щеголеву, – і то де хвала Богу, що Лизогуб підлизався; а як де лизне, і в п'ятах гаряче буде. А коли б де дали йому Сірку гетьманство, і він би так не вчинив. А якби і нині дали йому на один рік гетьманство, чи гетьман, московський обранець попович, дав йому 4 полки козацьких: полтавський, миргородський, прилуцький, лубенський, і він би де знав, що з ними вчинити, Крим увесь розорив». Коли ж російські посланці запропонували приєднатися до Г. Ромодановського та І. Самойловича, І. Сірко зауважив: «...нині – це не так як було раніше, не обмануть його. Раніше ж Ромодановський відписував йому про милість государську на картці, і він, повіривши йому, поїхав до нього, і він де його продав за 2000 злотих червоних»³.

Отже, І. Сірко не полишав надій добитися гетьманської посади. Тепер же, коли становище П. Дорошенка стало критичним, в нього виникла ідея перехопити булаву, якщо вона випаде у того з рук. На зібраній на Січі раді він уперше за останні роки позитивно відгукувався про дії гетьмана: «Пошлемо ми до Дорошенка, аби він клейноди військові віддав їм війську запорозькому на кіш, та і сам до них приїхав; а він де його Сірка послухає, тому що кум йому; спасибі йому, що по цей час клейнодів

¹ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 402–406; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т. 2. – С. 357, 361–362.

² Там же. – С. 360–361.

³ Там же. – С. 355.

військових Ромодановському не віддав»¹. Рада ухвалила «в однодумстві з паном гетьманом Петром Дорошенком бути», звернутися до нього з листом і відправити посольство. Його (у складі 25 осіб від різних куренів) очолив кошовий суддя Стефан Білий. Посли з'явилися до Чигирина десь на початку другої декади квітня. Хід перемовин нам невідомий, але маємо підстави припустити, що обидві сторони погодилися діяти відтепер разом і гетьманові не слід відвозити клейнодів². За словами І. Мазепи, запорозькі послы говорили П. Дорошенку, аби він «булави й бунчука до Переяслава до боярина і до гетьмана не віддавав і сам би не їхав з-за того, що на цьому боці гетьману булаву і бунчук віддавати не годиться, а годиться бути по-старому на цьому боці гетьманом...». Вони запропонували «їм, Запорожцям, об'єднатися з ним, Дорошенком, заодно так, як було при бувшому гетьману Хмельницькому, також із ханом кримським», й запевняли, що ще раніше запорожці «до кримського хана писали, щоб він, хан, його, Сірка, з Дорошенком помирих і перебувати б у єднанні. І хан де ті Сіркові листи для оголошення прислав до них Дорошенку, і щоб він, Дорошенко, їхав для підтвердження гетьманства на Запоріжжя і для досягнення між собою згоди...»³.

За домовленістю з правобережним гетьманом, С. Білий 17 квітня звернувся з листом до впливового серед запорожців, котрі перебували при М. Ханенку, Григорія Пелеха «з усім товариством», у якому підкреслювалося, що «справді все військо на кошу на раді постановило в однодумстві з паном гетьманом Петром Дорошенком бути, і з ним від цього часу в братолюбній згоді перебувати; а щоб в народі нашому українному між військом, у містах будучим, жодного не було замішання і кровопролиття, того військо низове бажає». Їм пропонувалося «іменем військовим» перестати висилати під міста загоны і «перебувати у спокої» та припинити збурювати «незгоду між братією своєю». Охочим дозволялося прибути до Чигирина до своїх домівок чи родичів. Проте цей лист до адресата не дійшов, бо посланий із ним козак перейшов на бік І. Самойловича⁴.

П. Дорошенко не наважився залишити Чигирин і відправитися на Запорожжя (він не без підстав остерігався, що може потрапити до рук противника), проте направив туди для складення присяги чигиринського старшину Прокопа Бережицького. Запорожці ж надіслали до Чигири-

¹ Там же. – С. 419, 429.

² Там же. – С. 558.

³ Там же. – С. 558–559.

⁴ Там же. – С. 418–419, 429.

на «знатного козака» Носа, який мав присягнути від їхнього імені¹. Через брак джерел неможливо з'ясувати зміст присяги й оцінити ефективність досягнутої згоди.

У другій декаді квітня до Петра Дорошенка з'явилися кримські татари, які у с. Котлова з'єдналися з його козацькими сотнями. Він прийняв рішення за їх допомогою розпочати військові дії. Одним із перших було захоплено Крилів, значну частину жителів якого татари забрали у ясир². Наприкінці квітня до гетьмана приєдналися ще 4 тис. татар під проводом Джамбет-Гірея. 30 квітня П. Дорошенко звернувся з універсалом до корсунського полковника і всього полку, закликаючи їх визнати його владу. Гетьман наголошував, що не покладає на них вини за перехід на бік росіян, бо ті мали істотну перевагу і наступали у несприятливу для воєнних дій зимову пору, коли «лицарські люди» за звичаєм «безпечно у домах сидять». Він повідомляв про прибуття до нього татарського війська, а також готовність Польщі й Порту до спільного походу проти Росії, і запевняв корсунців: у таких умовах, у разі відмови повернутися під гетьманський «регімент», ви «самі собі нашкодите і до великого розорення країну нашу приведете, чого ніяк не бажаю...»³.

8 травня з листом аналогічного змісту з-під Балаклії до командування і особового складу Корсунського полку також звернувся А. Дорошенко, який повідомляв, що невдовзі підійде разом із силами Джамбет-Гірея «для утихомирення і повернення міст вашого полку й інших, переманутих обманом і спокусою...», аби «до старого регіменту війська запорозького все старше і молодше товариство і поспільство повернулося». Він обіцяв у разі їх добровільної згоди не допустити насильств, посилаючись на те, що «у містечку Баклії ми, до нас наверненому, теж і з піхотними війська запорозького низового з сотнями всіякою добротою обійшовся»⁴. Здався й Орлівець, відгукуючись на відповідні універсали гетьмана⁵. Як на наш погляд, звістки про його розправи над місцевим населенням («тих містечок жителів з жінками і дітьми віддав він, Петро, татарам; а старшинам, котрі у тих містечках були, живим очі буравами вивертіли»⁶) є далекими від дійсності, бо П. Дорошенко не міг не розуміти, що тим самим пере-креслювалися б його плани поновлення своєї влади над Правобережжям.

¹ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 559; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 492.

² Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 428.

³ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 438–439, 462; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 499.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 441–442.

⁵ Там же. – С. 462.

⁶ Там же.

Щодо геополітичного становища Правобережної Гетьманщини, то протягом зими-весни 1674 р. воно залишалося складним. Зрозуміло, султан не міг не відреагувати на хотинський погром та окупацію польськими військами Молдавії – Мегмед IV змусив хана негайно надіслати у його розпорядження 7 тис. татар під проводом Гаджі-Гірея. Додавши до них кількатисячне турецьке військо, великий візир наказав оволодіти Яссами. Раптово з'явившись в околицях молдавської столиці, турки та татари розгромили польський роз'їзд і змусили М. Сенявського 11 січня 1674 р. залишити місто. 14 січня Гаджі-Гірей атакував під Гушею польські корогви, і хоча татари зазнали невдачі, все ж поляки почали поспішно відступати, за одними даними, до Хотина, за іншими – до Снятина.

24 лютого в резиденції султана вивісили бунчук, що означало підготовку до війни. До хана було відправлено лікаря з наказом готуватися до походу. Водночас він мав засвідчити стан здоров'я Селім-Гірея, аби той під приводом хвороби не ухилився від участі в ньому. Невдовзі Капланпаша перейшов Дунай і почав відновлювати турецьку владу над Молдавією, новим господарем якої став Дмитро Кантакузен. У зв'язку з підготовкою походу проти Польщі було оголошено мобілізацію війська¹. Уже наприкінці березня Стамбул одержав від П. Дорошенка тривожні відомості про ситуацію на Правобережжі². Проте Ахмед Кьопрюлю явно недооцінював сили російської армії. Він у своїй відповіді з певним роздратуванням і не без докору запитував у гетьмана, чому той «боїться московських ратних людей і не може з ними справитися? Московські де люди не вояки. Як були попередні гетьмани, і вони самі без турецьких військ з татарами давали відсіч...»³.

Відступ польських підрозділів із Молдавії сприяв розблокуванню Кам'янець-Подільського, до якого почали надходити турецькі поставки продовольства. Не вдалося полякам у лютому-березні оволодіти й Баром⁴. Протягом березня у різних місцях Кам'янецького ейялету точилися бої з татарами⁵. Тим часом каплан Мустафа з частиною турецьких підрозділів перейшов Дунай і 11 червня розташувався в урочищі Цецора. Слідом за ним на лівий берег ріки по мосту переправилася і решта армії, очолювана

¹ Крикун М. Турецький похід на Правобережну Україну 1674 року // Крикун М. Між війною і радою... – С. 354; Флоря Б. Н. Войны Османской империи... – С. 113; Orłowski D. Op. cit. – S. 130–134; Wagner M. Wojna... – S. 403–405; Woliński J. Wojna polsko-turecka 1672–1676... – S. 357.

² Флоря Б.Н. Войны Османской империи... – С. 116.

³ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 561.

⁴ Orłowski D. Op. cit. – S. 137–141.

⁵ Wagner M. Działania wojenne... – S. 169, 173.

султаном. Не виключено, що каплан Мустафа мав продовжити похід до Хотина, щоб допомогти Гусейн-паші, котрий узяв замок в облогу, оволодіти ним¹.

Нам не вдалося виявити джерел, які б безпосередньо проливали світло на характер відносин П. Дорошенка з Варшавою взимку 1674 р. Відомо лише, що під час наступу росіян у першій декаді лютого він звертався з листом про допомогу і до Польщі², очевидно, до Я. Собеського. Збереглися дані, начебто правобережний гетьман просив Варшаву «прийняти у польське підданство» і захистити Правобережжя від росіян³. Однак цей акт мав суто символічне значення – він був покликаний засвідчити прихильність України до Речі Посполитої. Мабуть, у третій декаді лютого Я. Собеський, повідомляючи Радзивілла про появу у Правобережжі російської армії, відзначав позитивне для Польщі значення цієї акції, наголошуючи, що «Дорошенко легшим буде» до укладення угоди, «коли яструба над собою побачить»⁴.

Разом, з тим польська еліта не приховувала занепокоєння намірами Москви приєднати Правобережжя до своїх володінь, оскільки й далі розглядала його складовою Речі Посполитої. Так, А. Ольшовський на конвокаційному сеймі 1 лютого звернув увагу присутніх, що московська акція лише формально має за мету надання допомоги Польщі відповідно до Андрусівських пактів, але насправді «йдеться про приєднання до Росії і Правобережної України»⁵. Варшава у березні створила комісію для переговорів із Російською державою. У врученій комісарам інструкції зазначалося, що вони мають домагатися повернення Києва, а також всіляко протидіяти спробам росіян «узурпувати володіння Україною, будучої з цієї сторони»⁶. Я. Собеський у зверненні від 6 березня до сеймиків зазначав, що цар, від якого очікували допомоги, «бавиться Україною», і підкреслював необхідність обрання на наступному сеймі такого короля, «котрий би нам почесний мир без відокремлення провінцій» уклав із сильним противником. Він заявив, що не має

¹ Woliński J. Przyczynki źródłowe do kampanii 1674 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Warszawa, 1933. – R. V. – T. VI. – Cz. 1. – S. 82; Крикун М. Турецький похід... – С. 354–355; Orłowski D. Op. cit. – S. 154–155.

² Woliński J. Król Jan III... – S. 7; Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674–1679. Studium z dziejów polskiej polityki zagranicznej. – Wrocław, 1976. – S. 28.

³ Попов А. Русское посольство в Польше в 1673–1677 годах... – С. 264; Korzon T. Dola i niedola... – Т. III. – S. 407.

⁴ Korzon T. Dola i niedola... – Т. III. – S. 467.

⁵ Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji... – S. 28.

⁶ Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 381.

бажання побачити королем того кандидата, який купив би мир поступкою земель до Вісли¹.

Щоб не допустити появи російських залог у прикордонних з Кам'янецьким ейялетом містах Брацлавщини, а також власне на його східних теренах, Я. Собеський 7 березня наказав командувачу польських підрозділів, що діяли у Поділлі, серадзькому підчашому Анджею Моджейовському оволодіти Новокостянтинівом, Вінницею, Браїловом, Шаргородом². Уже у першій декаді квітня корогви, які перебували у Меджибожі, перейшли в наступ. Першими забили тривогу міщани Новокостянтинова. 11 квітня вони звернулися з листом до кальницького полковника з проханням про допомогу. 16 квітня, вочевидь, новокостянтинівський сотник Балабаш повідомив кальницького полковника про намагання польського війська переправитися через Бут у районі Сеняви й зруйнування ним сіл Кальницького полку. Він просив прислати підкріплення, щоб успішно протидіяти полякам, «здавна народу нашому українському небажаних»³.

21 квітня брацлавський полковник П. Лисиця, висловлюючи І. Самойловичу своє задоволення прийняттям російського підданства, водночас наголошував на важких наслідках для населення появи в їхніх краях польських корогв, які вже зайняли частину Кальницького полку і з'явилися на території Брацлавського. Він відзначав, що всіх мешканців охопила тривога, бо жовніри «люди немилостиві, не зважають на спустошення і злиденність бідних людей, котрі в наших краях бур'ян їдять...». Він повідомляв також про поширення чуток, що польські вояки «немилосердно з людьми живуть, всі пожитки забирають, а після пожитків не що інше, як душі і життя почнуть відбирати». П. Лисиця також застерігав гетьмана: якщо він з Г. Ромодановським не зупинять поляків, то «народ різно у всі країни, куди хто захоче, розійдеться, бо наші країни у великому роздвоєнні: татар щогодини з поля виглядають, а зверху ляхи наступають, і вони не можуть собі ради дати...»⁴. 24 квітня з листом подібного змісту до І. Самойловича звернувся і кальницький полковник Михайло Попович. Він скаржився, що поляки, «приїхавши до мого полку і до всього повіту поза Вінницею обступивши військом, великі бідним людям чинять “шкоди” поборами великими, і податками, і стаціями, поголовщинами, доправляючи це, беруть...»⁵.

Настрої подолян залишити розорений край не могли не турбувати й поляків. Тому А. Моджейовський намагався заспокоїти населення, пере-

¹Ibidem. – S. 383.

²Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 381–383.

³Там же. – С. 415–418.

⁴Там же. – С. 424–425.

⁵Там же. – С. 426–427.

конати, що з'явився сюди, щоб об'єднатися з російським військом, припинити кровопролиття й домогтися нарешті встановлення «святого миру». Він обіцяв жорстоко карати жовнірів за здирства й прохав поставляти війську продовольство¹. В універсалі від 19 квітня до населення Кальницького полку командувач польських військових з'єднань повідомив, що прибув сюди за наказом Я. Собеського та І. Самойловича (що не відповідало дійсності) для «відібрання тутешніх волостей, які з давніх часів належать Речі Посполитій». Він звертався до отаманів і священиків «з того боку Бугу» із закликом приходити до нього у Вінницю для обговорення питань про розташування «у домах ваших» жовнірів, бо військо «ніколи без прохарчування бути не може». Окрім того, обіцяв вільне проведення місцевих торгів і ярмарків². 22 квітня з Вінниці А. Моджейовський відіслав листа до І. Самойловича, засвідчуючи готовність об'єднатися з ним та Г. Ромодановським у боротьбі проти ворогів «Хреста Святого». Пізніше він привітав гетьмана з перемогою під Лисянкою й попросив направити йому на допомогу кальницьких і брацлавських козаків з тим, щоб спільними силами оволодіти Баром³.

Зрозуміло, що ці дії поляків не могли не викликати занепокоєння в новообраного гетьмана та Москви. І. Самойлович і Г. Ромодановський повідомили посланцям А. Моджейовського, що «задніпровської сторони всі полки з містами аж до кордону учинилися у підданстві під високодержавною» рукою. Гетьман відмовився надати у розпорядження польського воєначальника Брацлавський і Кальницький полки. Він також вимагав від польського командування звільнити зайняті жовнірами території, аби вони «людей у кінець не розорили»⁴. З розпорядженням відписати А. Моджейовському, щоб той відвів військо і не посилав залоги до Могилева-Подільського, звернувся до І. Самойловича (6 червня) і Олексій Михайлович. На користь прийняття такого рішення він висунув аргумент, що ці «полки і міста з підданства турецького султана від'єдналися і учинилися у вічному підданстві у нас, великого государя...». Цар зобов'язав також гетьмана звернутися з листами до місцевого населення, щоб воно не впускало до міст поляків, «проживали б у тих містах з великою осторогою й обережністю, і на спокуси жодні не схилялися»⁵.

Елекційний сейм, що розпочався 20 квітня 1674 р. у Варшаві, обрав у понеділок 21 травня королем Яна Собеського; 5 червня той присягнув

¹ Там же. – С. 432–433.

² Там же. – С. 436–437.

³ Там же. – С. 434–436.

⁴ Там же. – С. 454–456.

⁵ Там же. – С. 459–461.

на *racta conventa* і став Яном III Собеським. Серед інших зобов'язань, які, відповідно до присяги, брав на себе новообраний король, він обіцяв сприяти тому, щоб до «дієвого заспокоєння України дійшло»¹. З його ініціативи лабунський полковник Юрій Преоровський, перебуваючи у Варшаві (можливо, через нього за посередництва свого брата правобережний володар булави підтримував контакти з Я. Собеським), вже 23 травня написав листа до Андрія Дорошенка з кількома важливими новинами. Перш за все він повідомляв про обрання Я. Собеського королем й висловлював думку, що «Україна з такої справи в Речі Посполитій не зажуриться». Також інформував, що Річ Посполита уже призначила комісію для переговорів з Москвою. Основне, що мали з'ясувати польські комісари, – це правова основа підпорядкування Правобережної Гетьманщини владі царя («яким правом і під яким покривалом володіє Україною, до якої (Російської держави. – *Авт.*) ніколи не належала і не належить»). Нарешті, Ю. Преоровський інформував, що король хоче відправити посольство до П. Дорошенка для засвідчення своєї милості та підтвердження прав на його гетьманство². Отже, не варто сумніватися в тому, що новообраний король схилився до думки про доцільність пошуку компромісних рішень щодо політичного статусу Правобережної України. На жаль, цей лист потрапив не до адресата, а до І. Самойловича.

Враховуючи відсутність у розпорядженні Речі Посполитої потужного війська й надходження тривожних відомостей про мобілізацію турецької армії, Ян III Собеський вирішив уникати воєнних дій з Портою, затягуючи час, аж допоки «пора воєнна туркам спливе»³. Саме тому він обирає тактичний хід: розпочати переговори зі Стамбулом, використовуючи як своє посольство, так і посередництво хана Селім-Гірея. Останній, побоюючись зі свого боку утвердження Росії у Правобережжі (адже він добре розумів, що наступним стане Крим), вирішив схилити Ахмеда Кьопрюлю до замирення з Річчю Посполитою, розігруючи для цього антиросійську карту. Отже, Ян III бачив в особі хана посередника, який особисто був зацікавлений у тому, щоб запобігти вторгненню турків до Корони. Він направляє також до великого візира Порти чашника подільського Яна Карвовського, а до калги-султана Селамет-Гірея королівського дворянина Качоровського з інструкціями відповідного змісту⁴.

¹ Korzon T. *Dolai niedola...* – Т. III. – S. 507–509; Perdenia J. *Hetman Piotr Doroszenko...* – S. 390.

² Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 478–480.

³ Pajewski J. *Op. cit.* – S. 163.

⁴ Orłowski D. *Op. cit.* – S. 146; Pajewski J. *Op. cit.* – S. 163–164; Woliński J. *Z dziejów wojny i polityki w dobie Jana Sobieskiego.* – Warszawa, 1960. – S. 140–142.

Тим часом успіхи А. Дорошенка у поновленні влади Петра виявилися незначними (вдалося укріпитися тільки в Медведівцях й Жаботині). Правобережні полковники й старшини, знаючи реальне співвідношення сил, не поспішали відгукуватися на універсали братів. До того ж, як уже зазначалося, польські підрозділи зайняли значну частину Брацлавського і Кальницького полків. О. Гоголь, у другій половині квітня з невідомої нам причини порвавши з І. Самойловичем, також почав схилитися на бік Польщі. Він запросив до Могилева комендантом київського городничого Олександра Ловецького, який служив, імовірно, Яну Собеському, водночас заявивши, що Подільський (Могилівський) полк не входить до складу України, а є окремим адміністративним утворенням. Щойно призначений І. Самойловичем подільським полковником Михайло Зеленський в середині травня повідомляв своєму гетьманові, що О. Гоголь «відбирає рубіж України, отчини (мабуть, вітчизни. – Авт.) нашої, по Мурафу ріку, переконуює мене, щоб я у закордонне воеводство Могилевське не вступав»¹. За припущенням М. Крикуна, подільський полковник «пішов на цей крок вимушено: промосковська політика І. Самойловича була йому не до вподоби, а відновити втрачені тісні стосунки з П. Дорошенком, який йому і далі імпував, виявилося дуже нелегко, тому що О. Гоголь був під прицілом польських загонів, дислокованих поблизу Могилева, що залишався центром Подільського полку»². Дещо пізніше він поновив відносини з гетьманом, засвідчуючи водночас вірність Польщі.

І. Самойлович та Г. Ромодановський, дізнавшись про дії А. Дорошенка й прибуття на допомогу правобережному гетьманові Джамбет-Гірея, направляють проти них з'єднання Р. Дмитрашка-Райчі (5 козацьких полків) та полковника Мойсея Беклемішева (ратники, донські козаки і Сумський козацький полк). До нього мали приєднатися Черкаський, Канівський, Корсунський, Уманський і Торговицький полки. Місцем збору цього війська стає Сміла³. А. Дорошенко 19 червня з-під Орлівця, маючи при собі 1,5 тис. козаків і 5 тис. татар, вирішив завдати противникові раптового удару вранці. Проте, вже перебуваючи в дорозі, він довідався, що з-під Балаклії поспішають до Сміли два козацькі полки, й вирішив атакувати їх, намагаючись штурмом оволодіти табором. Тим часом Д. Дмитрашко-Райча вислав кілька тисяч вершників, які вдарили в тили А. Дорошенку і Джамбет-Гірею. Татари не витримали й почали тікати. Як зазначав

¹ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 469–470.

² Крикун М. З історії української козацької старшини... – С. 428.

³ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 506, 510, 516; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 500–501.

25 червня правобережний правитель у листі до свого резидента при султані Гаврила Лісовського, вони «не тільки не хотіли супроти того ворога по-рицарськи стати, але відразу ж, тил показавши, уступили з поля від нас, і від міст до нас прихильних, від Жаботина і Медведівки». Залишені татарами козаки хоробро захищалися до вечора, але були розгромлені; до полону потрапило чимало старшин. Поранений Андрій врятувався втечею до Жаботина, де очолив дислокований там полк серденят¹. Щоб закріпити успіх, Р. Дмитрашко-Райча наступного дня з обозом й усіма силами вирушив слідом за ними. Проте А. Дорошенку вдалося належним чином підготуватися до оборони. Протягом усього дня під прикриттям гарматного вогню підрозділи Р. Дмитрашка-Райчі та М. Беклемішева безуспішно штурмували місто, зазнаючи великих утрат («багато возів своїми убитими і пораненими заповнили»). На світанку («на самій зорі») А. Дорошенко, цілком несподівано для супротивника, здійснив напад на вояків, які відпочивали в обозі. Охоплені панікою (можливо, їм здалося що це сам гетьман із серденятами прибув на виручку брата), вони разом з обозом почали відступати до Сміли. Переслідуючи їх, серденята захопили частину возів. За даними П. Дорошенка, якби «тоді хоча б тисяча татар приєдналася, без всякого сумніву увесь обоз їхній взяли»².

Відмова П. Дорошенка капітулювати непокоїла Москву, оскільки гетьманські символи влади залишилися при ньому, а відтак де-юре він мав усі підстави представляти Українську державу на міжнародній арені. Тому 17 травня Олексій Михайлович послав наказ І. Самойловичу відновити переговори з П. Дорошенком, щоб переконати його «відмовитися від своєї завязтості без усякого сумніву, і нам великому государю, нашій царській величності, у провинах своїх вдарив чолом, не побоюючись на себе жодного нашого государського гніву», і стати під «самодержавною високою рукою у підданстві...»³. Напередодні, 15 травня, цар звернувся зі спеціальною грамотою до самого гетьмана. Він дорікав П. Дорошенку за те, що той «нині по неприятельським знадливим листам під нашу високу руку несхильний, в мислі своїй сумніваючись, непостійний і почав перебувати у ваганні...», та застерігав: «А якщо що по твоєму наговору від бусурманського нашестя святим Божим церквам і монастирям і в цьому яку даш відповідь у день страшного суду Божого? Згадай попередніх гетьманів, котрі не дотрималися своєї обіцянки, Виговського й інших! Де їхні жінки і діти?

¹ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 706 зв.; Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 516; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 501.

² Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 507, 509; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 501.

³ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 449.

Чи не у сиротинстві і не в злиденності перебувають? І тобі б, пам'ятаючи це, учинився під нашою високою рукою у підданстві без зволікання...»¹.

Одержавши царське розпорядження, І. Самойлович та Г. Ромодановський відправили до Чигирина стрілецького сотника Єлізарія Терпигорева. Останній 4 червня з'явився до П. Дорошенка й від їхнього імені заявив: «Будь у підданстві у великого государя і ступай до Переяслава до боярина і воеводам для присяги; сам не хочеш їхати, пошам тєстє свогє, Павла Яненка чи брата Андрія, чи інших яких-небудь знатних осіб у заложники, і боярин надішле до тебе голову московських стрільців для переговорів»². Зібравши у відповідь чигиринців, гетьман звелів зачитати царську грамоту. Вислухавши її, чигиринці «говорили всі одногєлосно, що вони, чуючи до себе царську превелику милість, раді всі бути у нашої царської величності у підданстві...». Однак П. Дорошенко поставив під сумнів її автентичність, аргументуючи тим, що до Г. Ромодановського й І. Самойловича надсилають чисті листи грамот з царською печаткою, які можуть їх заповнювати, залежно від обставин, «як захочуть», і посилати до нас, «зваблюючи вас»³. У подальшій бесіді з посланцем гетьман зазначив: «...нічого цього робити мені тепер не можна, тому що я підданий турецького султана; шаблі султанова, ханська і королівська над моєю шиєю висять. Раніше я хотів бути у підданстві у царської величності, але старшина і полковники вирішили бути у підданстві в султана; а що нині старшина і полковники перейшли у підданство великого государя, так це тільки з-за соболів, не на вічно, пізніше зрадять. Якщо бояри і гетьман прийдуть під Чигирин, то я радий їм відсіч давати, лише б татар дочекатися, та і без того татари у мене є»⁴. Дізнавшись про поновлення І. Самойловичем і Г. Ромодановським воєнних дій, гетьман спочатку затримав, а згодом ув'язнив їх посланця⁵.

Поява потужного з'єднання, яке складалося з лівобережних полків і російських підрозділів, змусила П. Дорошенка знову звернутися до хана, його візира та великого візира Порти. 20 червня він відправив Селім-Гірею листа, в якому, вибачаючись за постійні прожання по допомогу «проти головних наших неприятелів», мусив, в умовах, коли «частина Москви до нас уже до Сміли прибула», а інші переправляються в Каневі, знову порушувати це питання. Проти таких сил, пояснював гетьман, «з Дзямбет-Гіреєм

¹Цит. за: Соловьев С. М. Указ. соч. – С. 455–456.

²Там же. – С. 456.

³Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 629; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 629.

⁴Цит. за: Соловьев С. М. Указ. соч. – С. 456.

⁵Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 502; Костомаров Н. И. Руина. – С. 249.

стояти не зможемо, бо маємо тільки декілька тисяч орди при собі»¹. Звертаючись до ханського візира Субан Кази-аги, П. Дорошенко, «як батька свого», просив його переконати хана надіслати на Правобережжя не менше ніж 10-тисячне військо. Він повідомляв, що від Сміли І. Самойлович і Г. Ромодановський почнуть наступ спочатку на Жаботин, а потім «і на мене самого», інформував, що його піхота тримається у Паволочі й вірність зберігають Кацьник і Могилів. Закінчувався цей лист звісткою про поразку його вояків і татар неподалік від Сміли². Через день П. Дорошенко відіслав нового листа, в якому нарікав, що Джамбет і Міберек-Гіреї, «мало що з ворогом побачившись, відступили від мене»³. На їхній вчинок він поскаржився і ханові, а також повідомив його про розгром противника 21 червня під Жаботином⁴.

Здобута перемога послужила підставою звернутися з листами до султанського посла Кара-аги та кримських і турецьких сановників. Зокрема, у листі до Кара-аги П. Дорошенко не приховував невдоволення і здивування тим, що той «і панове солтани, не знаю чому, мене залишили», адже «через словесне розпорядження тобі візир наголошував, що моєї сторони повинні остерігати, відповідно служби султанські...». «...І п'яді солтани з ордою і ти від мене відступати не маєте, – наголошував гетьман, посилаючися на останнє розпорядження візира, – і тому, милість твоя, звернися до солтанів, аби без усякої затримки до мене повернулися»⁵. Звертаючись до Джамбет-Гірея, він дорікав за відступ, яким ворогам «додали серця й сміливості; і цього б не годилося приятелям нашим присяглим чинити». Нагадавши про здобуту перемогу під Жаботином, П. Дорошенко переконував останнього повернутися до нього⁶. У зверненні до великого візира від 25 червня гетьман пояснював свої прохання про надання допомоги наступом «барабашів (так називали лівобережних козаків. – *Авт.*)» і «росіян» «великими своїми силами на цю “країну українську”». Наголошуючи на тому, що від нього відступилися татари, а Г. Ромодановський і «гетьман барабашський», вже переправившись через Дніпро, незабаром мають підійти до Чигирина, П. Дорошенко прохав надіслати на Правобережжя, окрім 10–20 тис. татар, також і турків, бо «без турецького війська нічого доброго не вийде»⁷. Такого ж змісту листа він надіслав

¹ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 498–499.

² Там же. – С. 500–502.

³ Там же. – С. 502–503.

⁴ Там же. – С. 503–504.

⁵ Там же. – С. 504–505.

⁶ Там же. – С. 505.

⁷ Там же. – С. 506–508.

і візирів Сулейману Кегай-азі¹. Своєму резидентові при султані Г. Лісовському гетьман звелів докласти всіх зусиль, аби добитися від Стамбула очікуваного ним на допомогу турецького війська².

Цю кореспонденцію П. Дорошенко відправив із своїм посланцем до великого візира І. Мазепою. Останній одержав також усні доручення від гетьмана. Насамперед він мав передати його скаргу на султанів, які «не слухають його, Дорошенка, ради, а особливо на Аділь-мурзу ногайського старшого, в тому, що він Аділь-мурза намовляє усіх татар і солтанів, аби, залишивши його, Дорошенка, повертатися їм до Криму». І. Мазепі доручалося у разі, якщо турецький уряд не матиме змоги надіслати до гетьмана своє військо, просити допомогти хоча б силами татар, однак обов'язково з турецьким резидентом. Посланець також мав передати, що коли П. Дорошенко за 5–6 тижнів не дочекається допомоги і не зможе за той час замиритися з російськими «ратними людьми», чисельність яких становить 20 тис., а на озброєнні перебуває 500 гармат, то «побіжить до турецького султана». Адаже йому «супроти їх ратних людей з ними з татарами вистояти жодним чином не можна». Посланець мав також доповісти, що надіслані рік тому 16 тис. талерів для закупівлі продовольства для кам'янецької залоги гетьман витратив «на військо, яке при ньому було»³. Проте ці листи адресати не отримали, бо І. Мазепа дорогою потрапив до рук запорожців І.Сірка. Кошовий відправив їх І. Самойловичу, а згодом змушений був відіслати до нього та Г. Ромодановського і самого посланця П. Дорошенка⁴.

Тим часом І. Самойлович і Г. Ромодановський, аби покінчити з П. Дорошенком, вдалися до рішучих дій. Під Павлоч, яка залишалася вірною гетьманові, направляєтья Лубенський полк на чолі з генеральним осавулом⁵. Сам же І. Самойлович з полками, що були при ньому, виступив до Черкаської переправи, щоб вийти на правий берег Дніпра й об'єднатися з підрозділами, які стояли обозом під Смілою. На початку другої декади липня гетьман зупинився в Черкасах, очікуючи на підхід Г. Ромодановського, котрий переправлявся з військом із Богушової Слободи (лівий берег Дніпра навпроти Черкас). Після об'єднання передбачалося вирушити у напрямі Сміли, а далі на Чигирин⁶.

¹ Там же. – С. 508–510.

² Там же. – С. 510–511.

³ Там же. – С. 560–561.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 525; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 507–508; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа... – С. 63; Яворницький І. Д. Історія українських козаків. – Т. 2. – С. 364–365.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 530.

⁶ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 530–534; Заруба В. Українське козацьке військо... – С. 236.

Намагаючись зміцнити обороноздатність столиці, П. Дорошенко стягав туди вірні йому підрозділи. За даними І. Мазепи, чигиринська залага складалася із 1300 серденят полковника Гната Шульги, 500 кременчуцьких піхотинців, які обслуговували гармати, 500 кінних запорожців, очолюваних зятем гетьмана Мовчаном, 90 драгунів, 200 кінних татар-чемерисів; до них додавалося ще 2 тис. чигиринських козаків і міщан. У посаді міста й замку розміщувалося 150 «великих і малих» гармат. У місцевому арсеналі було багато пороху, ядер і селітри, а також запаси продовольства для чигиринських міщан на один рік. Щоправда, гострою залишалася проблема забезпечення продуктами харчування, а також сіллю «ратних кінних і піших людей»¹. Особливо турбували гетьмана настрої чигиринців, більша частина яких, якщо вірити І. Мазепі, «його, Дорошенка не люблять і бажають того, щоб він піддався царській величності під високодержавну руку...»². Посланці І. Самойловича до Москви також стверджували, що чимало їх залишало П. Дорошенка і з'являлося до обозу його неприятелів. Вони також розповідали про великий голод у самому місті (вочевидь, гетьман економив продовольство, адже ним слід було годувати й вояків залоги) і невдоволення жителів: «...шумлять аби не погубив їх, і місто і їх боярину і гетьману здав...». Щоб не допустити бунту, П. Дорошенко «умовляв їх, що безперечно від турецького султана і від кримського хана надійде попрятунок і оборона у найближчий час»; коли ж з'являться турки й татари, то царські війська «повернуться назад; а міста по-старому при ньому будуть; і щоб певна річ були у цьому надійними». Поширювалися чутки, що гетьман, коли російські підрозділи увірвуться до замку, сяде «на порохову бочку і підпалить її, аби живим до рук не дістатися»³. Спостерігалися також спроби привернути на бік росіян і вояків залоги. Так, сотник Блоха таємно намовляв їх, аби «вони були у купі з військом царської величності»⁴.

25 липня І. Самойлович провів військову нараду з полковниками, на якій обговорювався план наступальних дій⁵. До нього почали надходити тривожні відомості про перебування хана, за одними даними, між Південним Бугом і Дністром та його наміри об'єднатися з турецьким військом⁶, а за іншими – на р. Інгул за Чорним Лісом (у двох днях швидкої їзди на конях від Чигирини)⁷. Тому, не гаючи часу, війська І. Самойловича і Г. Ромо-

¹ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 565–566.

² Там же. – С. 566.

³ Там же. – С. 534.

⁴ Там же. – С. 566.

⁵ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии ... – С. 959–960.

⁶ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 531.

⁷ Там же. – С. 534.

дановського з'єдналися під Смілою з полками Р. Дмитрашка-Райчі. Перш ніж вирушити до Чигирин, вони направили полковника з його з'єднанням (у складі лівобережних полків, що були при ньому, та Канівського, Корсунського, Уманського, Кальницького, Брацлавського й Могилівського полків) до західних теренів Брацлавщини, додавши до нього донських та яїцьких козаків. У Смілі залишалися підрозділи ратних людей, що вже раніше перебували тут із Р. Дмитрашком-Райчею, та Сумський козацький полк, які мали взаємодіяти з Торговицьким полком¹. З дороги, де 30 липня, І. Самойлович відправив частину війська на чолі з військовим суддею Павлом Животовським для захоплення Павлолічі. Воно мало діяти спільно з кількома тисячами російських вояків, надісланих туди київським воєводою Ю. Трубецьким². 31 липня з-під Боровиці під Чигирин було висла-но роз'їзд із «виборних козаків» під проводом прилуцького полковника Лазаря Горленка, який на підступах до міста вступив у бій з козаками А. Дорошенка. Останнім довелося відступити³. 2 серпня І. Самойлович та Г. Ромодановський прибули під стіни Чигирин. Сюди до них з'явилися посланці від козаків і поспільства Медведівки, Жаботина, Суботова, Воронівки й Крилова з проханням прийняти їх у царське підданство⁴.

Спочатку лівобережні та російські полки розташувалися окремими таборами на лівому березі р. Тясмин «понад ставом» і «під лісом» та почали окопуватися й насипати шанці від млина берегом навпроти міста. Усього було створено 11 шанців. З південної частини («кримської сторони»), за розпорядженням командування, розмістилося близько 15 тис. козаків і стрільців, котрі також почали зводити вали⁵. Таким чином, Чигирин було повністю заблоковано. Стрілецький голова Олександр Карандеєв повідомляв цареві, що з гармат стріляють по місту «невпинно і гарячими ядрами...»⁶. За порадою Г. Дорошенка, І. Самойлович та Г. Ромодановський відразу послали до гетьмана з листом стрільця Грибоєдова, переконуючи його розпочати переговори про підданство («про мир»). П. Дорошенко прийняв їхнього посланця, хоча висловив невдоволення тим, що для переговорів з ним направили незнатну особу. Він звелів передати у відповідь, що коли хочуть «з ним укласти договір про мир», то нехай «боярин

¹ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 545; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 511–512; Заруба В. Українське козацьке військо... – С. 236.

² Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 631–632; Заруба В. Українське козацьке військо... – С. 236–237.

³ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 594.

⁴ Там же. – С. 572, 591, 595.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 571, 602; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 514; Заруба В. Українське козацьке військо... – С. 237.

⁶ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 571.

і воєводи» надішляють заручником «сина чи товариша свого»¹. Водночас гетьман відправив до обозу свого челядника, який мав зустрітися з його братом Григорієм. Під час цього побачення Григорій «перед челядником плакав, і до матері, і до братів своїх писав, аби піддалися». Г. Ромодановський також передав гетьманським посланцем, щоб «Дорошенко провину свою великому государю приніс», на що той зауважив: «...всі писали пану його, котрі служать царській величності, щоб він, Дорошенко, не піддавався, а тепер усі на одного піднялися...»².

Незважаючи на складність свого становища, гетьман тримався мужньо. За свідченням Г. Ромодановського, він «уперто стоїть: про підданство його, під твою великого государя високодержавну руку жодного добра і здачі від нього не слід сподіватися»³. Перебіжчики до російського табору (двоє серденят і двоє вихованців Й. Тукальського) навели значно перебільшені дані про чисельність залоги (кінноти 6 тис., серденят 1,5 тис., а разом з міщанами всього 15 тис. осіб), «великий голод», однак при цьому підкреслили, що «піддатися вони не хочуть»⁴. Посилився обстріл міста. Посланці Г. Ромодановського розповідали у Приказі Малої Росії, що Чигирин «обложили міцно, і з шанців по місту з гармат й з дрібною зброєю стріляють, і багатьох людей вбивають», але П. Дорошенко, зачинившись у замку, «вперто стоїть»⁵.

7 серпня російські підрозділи та лівобережні козаки переправилися через річку й пішли на приступ. Проти них із Чигирина організували вилазку. Відбувся, за даними О. Карандеєва, «бій великий», і хоча «неприятелі не отримали радості...», але й ті, що йшли на штурм, зазнавши відчутних втрат, змушені були відступити⁶.

У місті від запалювальних снарядів спалахували локальні пожежі, але їх вчасно гасили. Одна з гранат потрапила у дім Й. Тукальського. Від її вибуху митрополит, вочевидь, зазнав контузії, через що восени «осліп і віднялися ноги»⁷. Попри твердість і стійкість, П. Дорошенко переживав і години відчаю. Тоді, за показаннями стрільця, котрий приїздив до Чигирина, він прикладався до келиха і напідпитку ходив «по шинках», а перед ним «грали на дудки й скрипки»⁸. 9 серпня гетьман з посланцем відправив листа до Г. Лісовського, наказавши просити у великого візи-

¹ Там же. – С. 571, 603.

² Там же. – С. 571.

³ Там же. – С. 541.

⁴ Там же. – С. 603.

⁵ Там же. – С. 596.

⁶ Там же. – С. 571.

⁷ Там же. – С. 604; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии ... – С. 997.

⁸ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 571.

ра негайно надати допомогу. П. Дорошенко висловлював розчарування тим, що «настільки великого монарха султанової величності воля монарша була відмінена. Оскільки мені у всяких випадках допомогу й оборону обіцяли, а я, по цей час очікуючи, нічого по цей час діждатися не можу супроти наших неприятелів; і не лише допомоги, але і звістки від султана жодної не маю», а нині «я в облозі другий тиждень і всі у великому сумніві, тому що не тільки від Черкас, але і від поля зайшовши, ворог все оточив і хліб відняв, і все майно наше повністю вже втратили. І маємо в обороні великі клопоти і роботу від ворога, тому що з усіх сторін шанці вже близько міста поставивши, приступами постійними і стрільбою і вогняними гранатами велику шкоду чинить»¹.

Отже, успіх оборони Чигирин безпосередньо залежав від часу та обсягів військової допомоги з боку Порти. На початку липня турецьке військо вирушило до Цецори; спочатку туди з'явилися підрозділи Ахмеда Кьопрюлю, а дещо пізніше – султана². За останніми дослідженнями, десь 13 липня, перед появою султана на Цецорі, турецьке командування одержало гетьманські листи з проханнями допомогти військом проти росіян. Того ж дня великий візир відправив до Чигирин еміра Алі-мурзу «і з ним 1000 осіб татар і наказали йому (тобто гетьманові. – *Авт.*), щоб тримався скільки зможе»³.

Поки Г. Ромодановський та І. Самойлович намагалися утвердити владу царя над Правобережною Україною, Селім-Гірей, прийнявши польського посланця, вирішив виступити посередником у переговорах Речі Посполитої й Порти. Практичним наслідком цих переговорів мало стати відвернення походу турецького війська на Польщу та спрямування його проти дислокованої у Правобережжі російської армії. Як повідомляли 20 серпня з Варшави, хан «взяв на себе посередництво миру. Тоді турецькі і татарські війська за його умовляннями, аби тим часом не байдикувати, обернуться до України». У листі до короля хан просив надіслати йому кондиції, на яких «хочете згоди з цезарем турецьким»⁴. Щоб схилити до підтримки своїх намірів султана, Селім-Гірей виступив на чолі війська до Цецори, куди прибув, вочевидь, у кінці першої – на початку другої декади липня. На військовій раді, що тривала начебто аж 10 днів, ханові вдалося перекопати великого візира й султана у доцільності продовження походу в Україну, щоб допомогти П. Дорошенку, а також отримати офіційний дозвіл виконувати посередницьку роль у зносинах з Варшавою, куди було послано

¹Цит. за: Крикун М. Турецький похід... – С. 396–399.

²Там само. – С. 356–357.

³Там само. – С. 358–359.

⁴Woliński J. Przyczyńki... – S. 82.

сина візира Мегмеда Кази-агу¹. Отже, у прийнятті Мегмедом IV рішення вирушити до України, щоб протистояти російським військам, важливу роль відіграли не лише (а можливо, навіть і не стільки) сповнені тривоги листи правобережного правителя, а й позиція кримської сторони.

20 липня турецько-кримське військо (попереду рухалися татари) з Цецори виступило у напрямі Сорок – місця переправи на лівий берег Дністра, де зводилися мости². На той час частина татарських чамбулів уже встигла пограбувати населення, спустошити кілька поселень у Волині й Галичині та повернутися до коша під Панівцями (неподалік Кам'янця-Подільського), незважаючи на те, що Халіль-паша (кам'янецький губернатор) заборонив татарам брати ясир на території Кам'янецького ейялету³. Вони відбили у поляків Жванець, Ягельницю, Студеницю та інші містечка, де почали з'являтися турецькі залоги.

У кінці червня турки повністю заблокували Хотинську фортецю. Перший її штурм виявився для них невдалим, однак становище залоги, очолюваної полковником Охабом, у липні з кожним днем погіршувалося, й вона капітулювала 4 серпня⁴. До середини серпня турки оволоділи Сочавою та, вочевидь, Неамтом, які ще перебували у польських руках⁵. Помітне послаблення польських позицій у Поділлі спонукало О. Гоголя відкрито засвідчувати лояльність до П. Дорошенка й демонструвати особисту вірність Порті. Зокрема, щоб повернути Могилів-Подільський під свою владу (М. Зеленський та полковник Андрій Мурашко, який з'явився у Подністров'ї за розпорядженням Р. Дмитрашка-Райчі, у третій декаді червня, певно, не без підступу, захопили місто), він звернувся з проханням про допомогу до Халіль-паші, калги-султана Селамет-Гірея та Каплан-паші (перебував біля Цецори), засвідчуючи «вірність свою турецькому султану». Спустошивши Шаргород, О. Гоголь зробив невдалу спробу оволодіти Чернівцями. Його потенційні союзники полковники Ф. Булюбаша та Мельник Сепрановський зазнали поразки від А. Мурашка під Дзяловом⁶.

¹Woliński J. Król Jan III... – S. 9; Woliński J. Pośrednictwo... – S. 141–142; Крикун М. Турецький похід... – С. 359–360.

²Крикун М. Турецький похід... – С. 360–361; Orłowski D. Op. cit. – S. 150.

³Woliński J. Materiały do dziejów... – T. X. – Cz. 1. – S. 276–277, 285.

⁴БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 708 зв.; Orłowski D. Op. cit. – S. 155; Woliński J. Materiały do dziejów... – T. X. – Cz. 1. – S. 276–277, 285.

⁵Czamańska I. Oswobodziciel czy najeźdźca? Polityka Jana III Sobieskiego wobec gospodarstw Moldawii i Wołoczyzny // Roczniki Historyczne. – 1989–1990. – R. LV-LVI. – S. 158; Orłowski D. Op. cit. – S. 155.

⁶БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 706 зв. – 707; Woliński J. Materiały do dziejów... – T. X. – Cz. 1. – S. 284–290; Крикун М. З історії козацької старшини... – С. 429–430.

29 липня турецьке військо зупинилося біля м. Сороки, де мало переправитися через Дністер. Щоб швидше збудувати міст, частина турецьких вояків від Цецори несла на собі дерев'яні колоди, і вже за кілька днів армія і обоз перебралися на лівий (український) берег ріки¹. За даними М. Крикуна, це сталося не пізніше 8–9 серпня². Основні сили татар переправилися 6–7 серпня. Спочатку султан і хан, вочевидь, мали намір рухатися на Київ через Умань. Чисельність об'єданого турецько-татарського війська, мабуть, не перевищувала 80–85 тис. осіб³. Однак невдовзі до них приєднався О. Гоголь, якому вдалося за допомогою татар витіснити з Подністров'я полки М. Зеленського, П. Лисиці та А. Мурашка⁴. Загалом же вступ турецького війська на Правобережжя суттєво змінив ситуацію на театрі воєнних дій.

Постає питання: чи отримували Г. Ромодановський та І. Самойлович відомості про загрозу появи грізного супротивника і як вони готувалися до зустрічі з ним? Уже 22 липня подільський полковник М. Зеленський послав з Клебані гетьманові сповненого тривоги листа про підготовку турками переправи біля Сорок та їхні наміри з «військами перейти і нашу землю спустошити вогнем і мечем і на Київ прямо іти...». Тому, закликав він, від «всього тутешнього народу прошу будь-ласка з військами сюди поспішай назустріч цьому неприятелю. А якщо твоя милість не поспішиш, то б, звісно загибель християнська незабаром була б... Бог знає, якщо милість твоя до нас не поспішить з військом, що цими днями над нами в цих країнах вчиниться»⁵. 25 липня з листом подібного змісту звернувся до І. Самойловича й уманський полковник Стефан Яворський. «Вороги-бусурмани, – повідомляв він, – убігли на Забужжя, край той без усякої відсічі розоряють, а пан Зеленський, не дїждавшись допомоги, рятуючи життя і цілісність своїх пожитків, залишив своє справжнє місце перебування, із усіма своїми тяготами, перейшовши Буг річку, і прямує до Дніпра; тоді немалий страх і лемент на всіх, хто там перебуває, напав...». Полковник благав поспішити їм на виручку, бо інакше «увесь край цьогобічний Дніпра розорений буде»⁶. 30 липня згадуваний уже нами М. Зеленський вдруге, пославши з листом ямпільського сотника, загострював увагу І. Самойловича на необхідності негайно виступити їм на допомогу, бо хан і султани направили від Дністра аж до Бугу сильні

¹ Sękowski J. Op. cit. – Т. II. – С. 111.

² Крикун М. Турецький похід... – С. 362.

³ Там само. – С. 363–364.

⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 520.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 523.

⁶ Там же. – С. 538–539.

підрозділи, які становлять загрозу для людей: «одних до полону беруть, а більшу частину вирубують»¹.

Відчай правобережних старшин і козаків, що залишалися наодинці з переважаючими силами противника, передає зміст листа П. Лисиці до Р. Дмитрашка-Райчі, який командував військовим корпусом, надісланим І. Самойловичем на допомогу для боротьби з татарами. «Неприятель, – писав він, – запустився у наші містечка і безпечно розоряє; я тільки на нього споглядаю і допомоги від тебе пана виглядаю...». Однак, не дочекавшись реакції на своє звернення й опинившись один на один з татарами, які підступили до Тульчина, полковник не зміг відбити їхньої атаки, і, за його словами, «покривши вулиці своїми трупами, до замку відступив; але бачу, що і там від них не зможу оборонитися, бо ворог з усіх сторін оточив нас і посміюється наді мною, говорячи: де твоя допомога від його царської пресвітлої величності?» Відправляючи до Р. Дмитрашка-Райчі свого сина, П. Лисиця запитував: «...чи маю я надію від вельможності твоєї і допомогу, чи не мати? А я уже перебуваю у пастці, хоча й помирати доведеться, тільки засвідчую Богом, на кого ця кров упаде безневинних людей, що проливається»; «смиренно слізно прошу: змилуйся, змилуйся, надавай допомогу якомога швидше і десятикратно слізно прошу: змилуйся, змилуйся, поспішай милість твоя чи останню відповідь мені дай, а я вже готовий до смерті; лише прошу низенько і слізно стократ»².

Як реагувало на ці розпачливі звернення командування російсько-українського війська? Зазначимо, що йому вчасно стало відомо про наближення до Дністра султана й хана. На початку серпня Г. Ромодановський інформував про це царя: «...Хан кримський з татарами на сю сторону Дністра перевізся, і став у містечку М'ястківці. А султан з візирем перевозяться і перевізшись хочуть йти всіма силами під Умань і під Київ і до Дорошенка на виручку»³. Отже, йому, як і І. Самойловичу, був добре відомий маршрут просування противника. За підрахунками М. Крикуна, загальна чисельність російсько-українських військ, залучених до кампанії, налічувала трохи менше, ніж 150 тис. осіб⁴. Зважаючи на велике дезертирство (на що слушно звернув увагу Д. Дорошенко⁵), яке деякою мірою компенсувалося прибуттям до їхнього табору нових підрозділів⁶, і помітне пере-

¹ Там же. – С. 540.

² Там же. – С. 548–549.

³ Там же. – С. 542.

⁴ Крикун М. Турецький похід... – С. 365.

⁵ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 515.

⁶ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 535.

більшення у джерелах чисельності лівобережних козаків¹, припускаємо, що російсько-українське військо нараховувало щонайменше 90–110 тис. (що у будь-якому разі переважало кількість турецьких і татарських вояків).

Здавалося, що за обставин, які склалися (а розпочавши воєнні дії проти васально залежної від Порти Правобережної Гетьманщини, росіянам неважко було передбачити появу на її території турецької армії), Г. Ромодановський та І. Самойлович мали діяти рішуче, а саме: зняти облогу й вирушити назустріч противникові, приєднавши дорогою до себе корпус Р. Дмитрашка-Райчі та підрозділи, вислані до Павлоччі. Наявних у них сил цілком вистачало, аби протистояти наступу турків і татар. Була б лише воля воєначальників виконати взяті на себе Росією на нещодавній Переяславській раді зобов'язання боронити населення Правобережжя від ворогів.

19 серпня російський боярин і лівобережний гетьман отримали від полонених татар відомості про наближення з-під Ладижина до Чигирина хана з ординцями. Відправлені ним наперед 500 вершників, пройшовши правую стороною Тясмину, зупинилися під містом. Побачивши їх, російсько-українське командування зрозуміло, що ось-ось з'явиться й Селім-Гірей, тому, порадившись «з боярином і воеводами», наступного дня військо поспішно зняло облогу й вирушило до Черкас, куди прибуло 22 серпня і «стало обозом»². Дочекавшись того ж дня підходу орди, П. Дорошенко, не гаючи часу, взяв із собою 20 гармат і кинувся їм навздогін. 23 серпня він атакував з'єднання І. Самойловича й Г. Ромодановського під Черкасами. Якщо вірити І. Самойловичу (зрозуміло, що в листі до царя від 27 серпня він хотів якнайвигідніше виставити свої дії), підпорядковані правобережному правителеві підрозділи «вели з нами бій увесь день до вечора оподол (?) за табором», але «жодних втрат і шкоди ні в чому не заподіяли», натомість лівобережні козаки і росіяни «багатьох татар і серденят і черемисів побили і поранили», через що наступного дня нападники відійшли до Чигирина. Лівобережний гетьман просив царя якнайшвидше надіслати допомогу, бо вони з Г. Ромодановським не зможуть протистояти усьому турецько-татарському війську³.

Десь наприкінці серпня – на початку вересня боярин і гетьман поспішно переправилися на лівий берег Дніпра, кинувши напризволяще населення Правобережжя та власні полки. Не без в'їдливого сарказму Самовидець констатував: «И так усе войско, которое першей переправовалося килка недель, то одного дня и ночи усе Дніпр переправили, – и жители черкаские,

¹ Там же.

² Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 636; Літопис Самовидця. – С. 119.

³ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 636–637.

бо Черкаси запалити князь розказал, и так усе вігоріло, нічого на zostało в Черкасах». Переправилися на Лівобережжя й окремі міщани Лисянки¹.

Ступивши на землю Правобережної України, Мегмед IV та Ахмед Кьобрюлю почали ставитися до місцевого населення як до бунтівників, які порушили присягу вірності, а отже, мали бути покараними. Ігноруючи той факт, що через своє геополітичне розташування Україна виступала важливим союзником в протистоянні Османів з Росією та Річчю Посполитою, вони, повністю зневаживши статті чинного українсько-турецького договору, вирішили (як урок на майбутнє) потопити у крові найменші прояви непокори, знищуючи усіх, хто б насмілювався не засвідчити власного смирення перед владою володаря Порти. Окрім того, ханові дозволялося брати усіх «бунтівників» у яsir, що фактично перетворювало все населення Правобережжя на заручника «мисливських» апетитів татар.

Знищувалися цілі поселення, жителі яких хотіли здатися, але, як зазначалося у турецькій хроніці Рашід-ефенді, «воїни ісламу на це закривали вуха». Водночас було наказано у захоплених містах руйнувати замки². Турецькі підрозділи рухалися з м. Сороки на Стіну, Комаргород, Тиманівку, Ладижин і далі на Умань, а південнішим маршрутом просувалася татарська орда. Таким чином союзницька армія охоплювала увесь простір південного і більшої частини центрального регіонів Української держави, сіючи навколо смерть і жах. Заблокований у Чигирині П. Дорошенко не міг з'явитися до ставки султана й умовити того зглянутися на долю козаків і поспільства. У силу жорстоких обставин він поза власною волею перетворювався для більшості українців ледь не в основного винуватця страхітливої трагедії, що розігрувалася протягом серпня – початку вересня 1674 р.

Ховаючися за міськими укріпленнями, поспільство Правобережжя, як і командування залог більшості міст і містечок, щиро сподівалося на спроможність і готовність царя, на вірність якому вони присягнули, захистити їх силою російської зброї. Ворог «застал усі городи полни людей, – читаємо у літописі Самовидця, – сподіваючихся посилок от его царского величества и от гетмана Самойловича, будучих убезпеченими писмами, же посланки великіе идут»³. Отже, розраховуючи на швидку допомогу, населення краю обрало шлях спротиву туркам і татарам. Першими відчайдушний опір організували оборонці Стіни, куди, вочевидь, зібралася не менше 10 тис. людей. Понад 10 днів вони мужньо захищалися, відхиляючи пропозиції турків скласти зброю і заявляючи при цьому, що «вони піддані цар-

¹ Літопис Самовидця. – С. 119–120.

² Sękowski J. Op. cit. – Т. II. – С. 112.

³ Літопис Самовидця. – С. 118.

ської величності, а їм, бусурманам, не піддадуться і почнуть за нього голови свої класти»¹. Урешті-решт, зірвавши укріплення, яничари 20 серпня (Я. Карвовський, скоріше за все, помиляється, називаючи 10 серпня, адже турки переправилися через Дністер тільки 8–9 числа) оволоділи містом. Частина козаків, міщан і селян було знищено, інших узято як ясир². Після кількох днів затятої боротьби здалася Косниця, населення якої пішло в неволю. Мужньо захищалися жителі М'ясківки, Куничого та Ціни (?), котрі також частково були винищені, а частково поневолені³.

Турки зайняли Комаргород і Тиманівку. З обозу з-під Тиманівки вони направили потужну чату під Копаницю (яку, як нині доведено, автор перекладу хроніки Рашід-ефенді Юзеф Сенковський помилково ідентифікував з Вінницею), проте під її стінами залога повністю розбила турецькі підрозділи. Довідавшись про це, Мегмед IV направив туди румелійського бей-лербея Мухаммеда-пашу із значним військом. Однак йому також не вдалося оволодіти замком і довелося просити допомоги в султана. Останній відправив кілька підрозділів з облоговими гарматами. Унаслідок сильного гарматного обстрілу укріплення були знищені, після чого турки знову пішли на штурм. Місто і замок були доценту зруйновані, а захисники або перебиті, або взяті до неволі⁴. Навчені гірким досвідом копанівців, засвідчили вірність султанові й дали відкуп залози і міщани Кальника, Немирова й Брацлава⁵.

Турецька й кримська армії наближалися до Ладижина. Р. Дмитрашко-Райча, отримавши від І. Самойловича розпорядження «промишляти» проти неприятелів, «скільки Господь Бог сил дасть»⁶, направив із м. Буки наказного полковника Вуйцю Сербина з частиною козаків до Ладижина. Неподалік від міста він об'єднався з козаками полковників А. Мурашка та Анастаса Дмитрієва⁷. Тим часом поспільство масово залишало свої поселення. Рятуючи життя, люди ховалися у великих і добре захищених містах, лісах, балках тощо. Чимала частина з них переселялася на Лівобережжя.

¹БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 710; Woliński J. Przyczyńki... – S. 83–84; Крикун М. Турецький похід... – С. 363–366.

²БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 710; Sękowski J. Op. cit. – Т. II. – S. 112; Woliński J. Przyczyńki... – S. 83–84; Крикун М. Турецький похід... – С. 365–366.

³БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 710; Акты ЮЗР. – СПб., 1882. – Т. XII. – С. 5; Літопис Самовидця. – С. 118; Крикун М. Турецький похід... – С. 366; Степанков В. С. Боротьба України і Польщі... – С. 121.

⁴Sękowski J. Op. cit. – Т. II. – S. 113, 116; Крикун М. Турецький похід... – С. 366.

⁵Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 606–607.

⁶Там же. – Т. XI. – С. 622.

⁷Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 6; Крикун М. Турецький похід... – С. 367–368; Степанков В. С. Боротьба України і Польщі... – С. 121.

24 серпня корсунський полковник Костянтин Мігалецький повідомив І. Самойловичу, що стривожене населення Лисянки, «дивлячись на інші міста, що, піднявшись, залишають їх і повз нашого міста ідуть, дуже сумнівається». Він підкреслював, що не в змозі «поспільство утримувати», і просив надіслати допомогу для порятунку «людей добрих і вірних його царському пресвітлому монарху великому християнському»¹.

Дізнавшись про наближення турків і татар, частина ладижинців залишила місто, інші, запаливши будівлі, разом з козаками зачинилися у замку. Тут же зібралися утікачі з більш ніж 20 поселень. Усього ж посполитих налічувалося близько 20 тис. Козацька залога нараховувала, за даними М. Крикуна, десь 2–4 тис. вояків². Вочевидь, 15 серпня А. Мурашко, В. Сербин та А. Дмитрієв розгромили розвідувальну турецьку чату в складі кількох сотень вояків (наведена в окремих джерелах кількість у 4 тис.³ є значним перебільшенням). Коли турки й татари, переправившись через Південний Буг й об'єднавшись в околицях міста, зупинилися неподалік обозом, козацькі старшини вирішили залишити Ладижин, проте посполиті їх не відпустили, заявивши на зібраній раді, що «вони великому государю піддалися, повіривши їм, а нині де вони їх покинути хочуть...», й присягнули на тому, щоб не виходити з міста⁴.

16 серпня під стіни замку підійшов великий візир. З чотирьох сторін 80 гармат відкрили вогонь по замкових укріпленнях, водночас від нього відвели воду. Згодом підрозділи яничарів пішли на приступ, який залога відбила. Наступного дня В. Сербин з п'ятьма козаками утік із замку. А. Мурашко почав переконувати старшин піддатися султанові, однак козаки «закричали і хотіли його убити»; врятував йому життя А. Дмитрієв. Знову почався штурм, який тривав до ночі. Розуміючи, що підмога не підійде, а наявними силами замку не втримати (була лише 1 гармата, і та зіпсована, а оборонний вал у багатьох місцях обсипався), чимало старшин, козаків і посполитих почали схилитися до того, щоб припинити опір. Мабуть, у ніч з 17 на 18 серпня А. Мурашко, ладижинський протопіп, сотник та інші представники козацької і місцевої верхівки (усього 12 осіб) таємно залишили захисників і прибули до турецького обозу, засвідчуючи підданство султанові. Залогу очолив А. Дмитрієв⁵.

¹ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 617–618.

² Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 606; Т. XII. – С. 7; Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego... – S. 61; Крикун М. Турецький похід... – С. 370.

³ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 6.

⁴ Там же. – С. 7.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 7–8; Крикун М. Турецький похід... – С. 371–374.

18 серпня було відбито третій приступ яничарів. Тоді за розпорядженням великого візира до А. Дмитрієва звернувся з листом О. Гоголь, схиляючи його і козаків до здачі замку. Зібрана військова рада відхилила цю пропозицію. Штурм відновився. Імовірно, вранці 19 серпня міщани отримали листа від Мегмеда IV, який вимагав капітуляції. Власне під їх тиском командир залоги мусив розпочати переговори про її умови. Приймавши посланців, Ахмед Кьопрюлю відхилив пропозиції козаків і міщан, заявивши, що «у них є вибір тільки між неволею і смертю». Вони обрали неволею й добровільно відчинили браму замку. Переважну більшість обложених забрали в ясир. За даними слуги великого візира Петра Татаринова, яничари «крикнули на місто з усіх сторін і, заскочивши у місто, усіх жителів чоловічої і жіночої статі, усіх розібрали до полону собі»¹. Як засвідчують окремі тогочасні джерела, облога Ладжижина тривала не 3, а 7, 10 чи навіть 11 днів². Місто і замок турки дощенту зруйнували. За свідченням Я. Дробиша-Тучинського, не було навіть «видно і місця, де місто знаходилося, бо і вали розкопані були»³.

Не виключаємо, що таке жорстоке ставлення до тих, хто склав зброю, певною мірою зумовлювалося моральним станом султана, який за кілька днів до початку облоги Ладжижина ледь не загинув під час полювання від рук козаків. За даними Мадлена, 12 серпня, коли Мегмед IV зі своїм супроводом перебував «між двома лісами, їх несподівано атакував загін козаків, які вбили б його Величність, якби вони його впізнали; все що він міг зробити, так це поміняти коня і втекти. Охорона, яка супроводжувала султана, була приведена в безлад, п'ятдесят двох драгунів козаки взяли в полон і повісили на деревах, шістдесят сім були вбиті на місці і тридцять шість поранені, ще у восьми були за наказом султана відрубані голови за те, що вони втекли з поля бою. Ця зустріч змусила султана відмовитися від полювання до кінця кампанії»⁴.

Оволодівши Ладжином, Мегмед IV відправив «хана зі всією ордою на допомогу Дорошенку під Чигирин, а каймакана Кара Мустафу-пашу наступного дня з 20 тис. турків під Умань»⁵. Сам же з табором залишився стояти поблизу Ладжижина. Найімовірніше, Кара Мустафа з'явився під стінами Умані 25 серпня, а наступного дня 26 гармат розпочали обстріл міста і його фортифікацій. Джерела називають чисельність обложених

¹БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 710; Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 7–9; Літопис Самовидця. – С. 119; Крикун М. Турецький похід... – С. 369–375.

²Крикун М. Турецький похід... – С. 369 (пос. № 109).

³Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego... – S. 61.

⁴Цит. за: Наливайко Д. Очима Заходу... – С. 345–346.

⁵Woliński J. Przyczyńki... – S. 84.

у межах від 7 тис. до 60 тис. осіб¹. Найбільш достовірно видається інформація польського посла Я. Карвовського, який перебував у турецькому обозі під Ладжином про те, що у місті засіло 30 тис. козаків і посполитих². Чисельність козаків, вочевидь, не перевищувала 4–6 тис., а замок мав усього 8 гармат.

Можна припустити, що вже після першого ж дня обстрілу, не чекаючи штурму, уманський полковник Стефан Яворський зі старшиною й духовенством з'явилися до табору Кара Мустафи для переговорів про умови здачі міста. Проте з невідомої причини їх було перервано, а уманську депутацію ув'язнено, після чого турки відновили обстріл міста й почали підводити мінні галереї до валів. Кінець серпня – початок вересня минули в безупинних штурмах фортеці. Її захисники стояли на смерть, відбиваючи ворожі приступи. Турки зазнавали важких утрат. Загинули один з воєначальників (кіхайя) та 6 яничарських офіцерів (чорбадій); трупами яничарів заповнилися «всі рови»³.

Кара Мустафа запросив допомоги в султана. Отримавши її, він поновив приступи. Оскільки облога не була особливо щільною, частині козаків, міщан і посполитих (переважно жінкам і дітям) вдалося залишити місто і заховатися в лісі. 4 вересня після розривів мін в укріпленнях замку з'явилися великі проломи, до яких кинулися нападники. Назустріч їм ринулися кінно й пішо в останній бій його оборонці. Частині з них доля усмінулася: прорвавши лави противника, вони врятуватися втечею до Торговиці. Інші зі зброєю в руках захищали в палаючому місті кожен будинок. За словами Самовидця, «не тилко на парканах, але юже по улицах з дворов билися так, же кров текла ріками, аж усі полегли, а инних по ліохах, соломи понаволікавши, турки подушили, а инних, не щадя малого и великого, у Раковской брами, це були остатне в місті сперлися, усіх вистинали, и конми по трупах ездячи, кого и мало живого сискали, без літости мертвили, що так розуміти, не много мучеников того часу стало»⁴.

Із надзвичайною мужністю боронився один з козаків, котрий, за словами очевидця подій П. Татарінова, став «з косою посеред городка. А турків набралося до городка з 5000 осіб і почали на нього наступати з усіх сто-

¹ Sękowski J. Op. cit. – Т. II. – С. 117; Крикун М. Турецький похід ... – С. 380.

² Woliński J. Przyczyńki ... – С. 84.

³ НБУ. ІР. – Ф. 1. – Спр. № 6283. – Арк. 51; Величко С. Назв. праця – Т. II. – С. 177; Літопис Самовидця. – С. 119; Woliński J. Przyczyńki ... – С. 84; Мицик Ю. А. Умань козацька і гайдамацька ... – С. 97.

⁴ НБУ. ІР. – Ф. 1. – Спр. № 6283. – Арк. 51; Величко С. Назв. праця – Т. II. – С. 97; Літопис Самовидця. – С. 119; Woliński J. Przyczyńki ... – С. 84; Мицик Ю. А. Умань козацька і гайдамацька ... – С. 97–98.

рін. А він від них захищався на всі сторони. І повідомили про це каймакану паші, і каймакан до міста приїхав і зійшов на вал і почав на ратних людей кричати, що така їх велика кількість однієї людини не можуть убити, а якби б таких людей було б з 50 осіб, і вони б де їх усі з міста вибили. І після цих його слів почали до нього метатися з усіх сторін з шаблями. Цей козак за малий час, не допускаючи до себе, зарубав турок чотирьох осіб. І каймакан паша велів від нього геть відступити і дати йому дорогу. І коли турки одну сторону звільнили, і він побіг геть до міської стіни, і в цей час застрелили його з мушкетів і розіклали на частини. І після цього каймакан, бачачи таку його доблесть, велів записати до книги у себе»¹.

Розлючені зятятим опором захисників міста, турки вчинили в ньому жахливу різанину. «Жорстокість, яка тріумфувала в цей день, – занотував у своїх записах Мадден, – дійшла до того, що дівчат і жінок поставили в ряд і замість того, щоб повестися з ними так, як велить обов'язок по відношенню до слабшої статі, всім їм жорстоко відтяли голови, дітям розпорювали животи на руках у матерів, в інших дітей стріляли для розваги. До того ж вогонь, який охопив усі дерев'яні будинки, поглинув багато людей... було неможливо пройти вулицями цього нещасного міста, не наступаючи на кров і тіла сорока тисяч християн; були й такі, що зберегли життя, але втратили волю»². Унаслідок цього погрому «Умань, преславній город українській пограничній, с церквами божіми и с християнским народом, доценту спалили и спустошили...»³.

Безперечно, до П. Дорошенка надходили відомості про жорстокі розправи турків і татар, масове захоплення населення у ясир та пошуки ним порятунку у Лівобережжі. Відразу ж по звільненні з облоги гетьман призначив Григорія Гамалію наказним гетьманом і своїм уповноваженим при великому візирі, звелівши, щоб він «з усіх сил умовляв султана турецького і великого візира про утримання й збереження життя людського». Г. Гамалія добросовісно поставився до такого доручення. Він розсилав універсали до полковників, старшин і козаків, закликаючи їх відмовлятися від спротиву й, щоб запобігти людським жертвам, визнавати підданство Мегмеду IV. Зберігся його універсал до білоцерківського полковника Степана Бутенка, старшин, козаків, міщан і всього постпільства, в якому він «радив здраво, щоб всі сумнівні і непотрібні думки відклавши в сторону, вчасно султановій величності відізвалися з усією доброзичливістю, і за свій злочин через висланих осіб своїх... добивали чолом султану й візиру: тому що

¹Цит. за: Крикун М. Турецький похід... – С. 381.

²Цит. за: Наливайко Д. Очіма Заходу... – С. 345.

³Літопис Самовидця. – С. 119.

з Брацлава, з Кальника і з інших міст, покаювшись у такий же вині і в злочині, люди не побачили ні найменшої образи; і це все за нашим проханням за них, донесеному до візира, пробачено і збережено при першій султановій милості». Надіславши список з універсалу П. Дорошенка, яким той «вас у всьому прощає і відпускає всяке прогрішення», та навівши приклад Ладжигина, що «стояв при впертості», наказний гетьман попереджав: «...вже то не побачите милосердя над собою, коли вже війська до вас прийдуть...»¹. Якийсь Василь Юрійович з Паволочі також переконував С. Бутенка прийняти добру пораду. «З начальними полку свого, – закликав він, – скоріше з усякою смиренністю віддай поклон султану турецькому, також і його милості пану гетьману наказному...»².

Повернувшись з-під Черкас до Чигирина, П. Дорошенко через кілька днів вирушив (за розпорядженням султана) до Умані, порушивши клопотання перед каймаканом, щоб її «не руйнували»³. Дорогою гетьман почув, що міщани Богуслава хочуть спалити місто й відправитися в інші краї («втекти у волокиту»). Тому він видав до них універсал, переконуючи відмовитися від свого задуму: «...дiзнавайтесь про добродiяння наше з того, що ми вас по чужих кутах тиняться не посилаємо, а дбаємо про ваше добро і за вас не жалiємо власного здоров'я. Не сумнiвайтесь ж нi в чому і затримуйте тих, котрi йдуть у волокиту; радьте їм повертатися до своїх осель, до свого майна. Тi ж, котрi нас не послухають і не захочуть повернутися назад від Днiпра до своїх колишнiх осель, не уникнуть зла і там, де захватися сподiваються, тому що ми, не покiнчивши iз заднiпрянами, не думаємо вiдмовлятися вiд своєї справи, хоча б вiйна затягнулася і на кілька рокiв»⁴.

Усупереч поширеній в історіографії думці про перебування П. Дорошенка під Уманню в дні її облоги й погрому (проти цього заперечував М. Петровський⁵), він прибув до міста десь 6–7 вересня. Неподалік руїн Умані до гетьмана «слізно» звернулася «старшина й інші уманські невільники», прохаючи, «щоб вимовив їм від султана собі свободу, що Дорошенко їм і пообіцяв». Їх, вочевидь, повезли до ставки Мегмеда IV. Гетьман, з'явившись до султана, попросив його звільнити уманців. Султан погоджувався передати йому тих осіб, яких буде включено до відповідного реєстру. За даними С. Величка, «то всіх тих людей, що були позначені в тому реєстрі, відразу ж звільнено з-під караулу й віддано Дорошенкові, а всіх інших

¹ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 660–661.

² Там же. – С. 661–662.

³ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 709 зв.

⁴ Цит. за: Костомаров Н. И. Руина. – С. 257.

⁵ Петровський М. Нариси історії України... – С. 321.

з полковником їхнім Яворським того таки дня, наклавши тісні кайдани, віддано під міцний караул»¹.

Зібрана Мегмедом IV у середині вересня військова рада ухвалила відмовитись від задуму продовжити похід до Києва й повернутися до Порти². Гадаємо, великий візир та воєначальники пішли на цей крок під впливом інформації про підготовку війська Речі Посполитої до наступу, остерігаючись появи підрозділів жовнірів у своєму тилу. Як засвідчував 15 вересня кам'янець-подільський каштелян Г. Сільницький, турецьке командування надіслало 1500 вершників до Ягельниці, Підгайців і Теробові, доручивши їм «довідатися, чи король вже прибув до Львова...»³. Не можна ігнорувати й того, що турки зазнали великих втрат під час штурмів міст, особливо Стіни, Ладжигина й Умані. За даними, вочевидь, Я. Карвовського, який наприкінці вересня прибув до Львова, тільки здобуття Умані коштувало туркам життя 10 тис. осіб⁴. У таких умовах турки вирішили відмовитися від проведення широкомасштабних воєнних дій проти Російської держави. 18 вересня султан і великий візир зустрілися із П. Дорошенком, котрий попросив залишити при ньому частину війська, аргументувавши це тим, що йому доведеться «жити в землі, яку ви розорили...». Гетьман підтвердив готовність служити Мегмеду IV й вирушити зі своїми полками у Лівобережжя. Зі свого боку, султан обдарував його кафтаном, конем і срібною (за іншими даними, золотою) булавою та розпорядився «йти з ханом за Дніпро для слави...»⁵.

Вочевидь, 21 серпня турки, переправившись через Південний Буг, почали залишати Правобережну Україну. На зворотному шляху вони захопили чимало ясира. Якщо вірити С. Величку, «в Уманському, Ладжигинському та інших тамтешніх повітах вибрав турчин молодиками й дівками, хлопцями й дівчатами людську данину...»⁶. На початку жовтня турецьке військо переправилося на правий берег Дністра⁷. Воєнна кампанія для політичної еліти Порти завершилася, на думку М. Крикуна, тим, що «з допомогою загонів свого союзника кримського хана та козаків під керівництвом Петра Дорошенка турки витіснили за Дніпро московське військо князя Григорія Ромодановського та козацьке військо Івана Самойловича і відновили на цій території владу Дорошенка як гетьмана й турецький протекторат»⁸.

¹ Величко С. Назв. праця. – Т. II. – С. 178.

² Крикун М. Турецький похід... – С. 387–388.

³ Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. X. – Cz. 1. – S. 299.

⁴ Ibidem. – S. 304.

⁵ Крикун М. Турецький похід... – С. 387–388; Sękowski J. Op. cit. – Т. II. – S. 119.

⁶ Величко С. Назв. праця. – Т. II. – С. 178.

⁷ Крикун М. Турецький похід... – С. 390.

⁸ Там само. – С. 391.

Наданий Кримській орді дозвіл вступити у Лівобережну Гетьманщину не переслідував якоїсь стратегічно важливої військово-політичної цілі. Це було простою демонстрацією військової сили, а також відкривало перед татарами можливість непогано пожитися.

Поновлення влади П. Дорошенка в Українській державі відбулося ціною спустошення в основному її південної і значною мірою центральної частин. За свідченням Я. Карвовського, «ясира незміряну кількість в Україні як турки, так і татари набрали»¹. Припускаємо, що під час цього походу загинуло й було захоплено до неволі понад 100 тис. українців. Не менше кількох десятків тисяч врятувалося втечею на Лівобережжя, хоча при цьому також не обходилося без трагічних випадків, що супроводжувалися людськими жертвами. Зокрема, наприкінці серпня білоцерківський комендант Отто Рапп у донесенні королю згадував, що «з-під Чигирини на голову за Дніпро утекли і кілька тисяч утопилися, тиснучись на переправі через Дніпро»². Близько 3 тис. міщан і селян з Корсуня та околиць спробували переселитися на татарські землі, проте А. Дорошенко завернув їх назад³. Зважаючи і на без цього глибоку демографічну кризу, яка охопила Правобережну Гетьманщину, ці людські втрати й руйнація поселень обернулися для населення та гетьмана повною катастрофою. Адаже найбільше постраждали саме ті регіони, які були колискою козацтва, опорою влади П. Дорошенка. Ще одним згубним для українського гетьмана наслідком цієї кампанії стало те, що вона виявилася спрямованою не проти російського війська, а насамперед проти населення Української держави. Після пережитої трагедії козаки і посполиті, які й так у своїй більшості не схвалювали ідею турецької протекції, мали всі підстави зненавидіти і протурецьку політику П. Дорошенка, і його самого. Турки своєю поведінкою замість того, щоб прихилити населення на свій бік, відштовхнули його від себе і гетьмана, позбавивши останнього залишків авторитету й опори в людському загалі.

¹ Woliński J. Przyczyńki ... – S. 84.

² Woliński J. Materiały do dziejów... – T. X. – Cz. 1. – S. 305.

³ Костомаров Н. И. Руина. – С. 257.

РОЗДІЛ 9.

КІНЕЦЬ ПОЛІТИЧНОЇ КАР'ЄРИ

У таборі султана під Ладжином до правобережного володаря булави приєдналася частина полковників, які знову перейшли на його бік¹. Мегмед IV наказав ханові у «всьому допомагати Дорошенку, щоб змусити до послушенства неподатливі міста на Україні і розташувати на лежї зимові по містах і селах татар, якщо цього буде жадати Дорошенко»². Разом із Селім-Гіреєм гетьман з-під Ладжина вирушив до переправи через Дніпро у районі Ржищева. Невдовзі вони підійшли до містечка Синиці, де, якщо вірити двом козакам-утікачам, між ними виник конфлікт. Хан від імені візира почав вимагати від П. Дорошенка йти на Кам'янець і відправити звідти кілька козацьких полків до султана для участі у війні проти Персії. Зібрана козацька рада ухвалила відмовитися від цього походу, і за її рішенням гетьман мав на деякий час затриматися при війську³. Після кількох днів суперечок союзники вирішили продовжити шлях до Ржищева. З Буків Селім-Гірей відправив частину орди з ясиром до Криму, однак козакам вдалося відбити його. До гетьмана почали з'являтися представники міського самоуправління й старшини, щоб засвідчити свою вірність. Когось із них він милував, деяких карав «за зраду». Так, П. Дорошенко наказав «закувати в кайдани» представників адміністрації містечок Насташки, Рокитна, Вахнівка й міста Богуслава «за те, що підбурювали народ» відступитися від нього⁴.

Наближаючись до Ржищева, гетьман і хан вислали на Миргородщину потужний роз'їзд, який, однак, зазнав поразки від лівобережних полків,

¹ Woliński J. Przyczyńki ... – S. 84.

² Woliński J. Materiały do dziejów... – T. X. – Cz. 1. – S. 306.

³ Ibidem. – S. 308.

⁴ Костомаров Н. И. Руина. – С. 258.

і почали наводити переправу, щоб перебраться на лівий берег Дніпра. Через два тижні, коли вже основні підготовчі роботи завершилися, до хана надійшли з Криму тривожні відомості про появу там російських ратних людей, донських козаків і калмиків¹. Це вкрай занепокоїло Селім-Гірея, бо він ще на початку вересня одержав звістку про напад І. Сірка та спустошення ним татарських земель². Тепер кошовий організував новий похід на Крим силами 8 тис. вояків (2 тис. запорожців, 2 тис. донських козаків і 4 тис. калмиків)³. Прийнявши в такій ситуації рішення припинити кампанію та залишивши при П. Дорошенку 10 тис. татар, хан із рештою війська поспішив додому⁴.

Повертаючись до Чигириня, гетьман на деякий час затримався в Корсуні. Тут він довідався, що близько 10 тис. людей, вихідців із Подністров'я й Побужжя, намагалися переправитися у Лівобережжя. Разом із татарами П. Дорошенко кинувся навперейми і під Смілою перекрив їм дорогу, намагаючись переконати розійтися по домівках. Однак переселенці не лише відмовилися виконувати його розпорядження, а й спробували прорватися силою. Тоді гетьман наказав рубати їх, «незважаючи на стать і вік, а тих, котрі не чинили опору і відразу ж підкорилися, віддав татарам до неволі»⁵.

Проте репресивними заходами обмежити масовий переселенський рух не вдалося. Мешканці Правобережжя, за словами С. Величка, «оглядаючись на свою неволю й зовсім не сподіваючись собі ні від кого жодної милості й оборони, а перестерігаючись щорічних турецьких данин людьми й дітьми на зразок того, як сталося того літа, численними купами й таборами збиралися з усіх повітів і з болісними серцями та слізотечними очима, навічно попрощавшись зі своїми красними тамтешніми поселеннями й угіддями, якнайшвидше перебиралися на цей бік Дніпра і, де собі облюбують, вибирали й оселяли по різних цьогобічних україно-малоросійських полках місце для свого життя. А особливо... осідали вони новими містами в Полтавському полку по річці Орелі, тобто Китай-городом, Царичанкою, Маячкою, Нехворощею й Керебердою, яку осадив тоді ж Іван Сірко. Багато інших відійшло в московські слобідські полки і наповнили їх собою, так що вся цьогобічна Україна, що була перед тим малолюдна, відтоді наповнилася тогочасними українськими людьми і змножилася»⁶.

¹ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 663–664, 667; Костомаров Н. И. Руина. – С. 258.

² Woliński J. Przyczyńki... – S. 85.

³ БМЧ. ВР. – Спр. № 423. – Арк. 98: БН. ВМФ. – № 11568.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 667; Костомаров Н. И. Руина. – С. 258.

⁵ Костомаров Н. И. Руина. – С. 258.

⁶ Величко С. Літопис. – Т. II. – С. 178–179.

Не вдалося зупинити цей потік і польським підрозділам, які в грудні 1674 р. увійшли до Брацлавщини і центральних районів Київщини. «Ляхи, начебто рибалки з вудками, – повідомляли з Канева І. Самойловичу, – стежать наших людей, а ті безупинно ідуть на лівий берег Дніпра»¹. Узимку 1675 р. кількість переселенців істотно зростає. Це змусило І. Самойловича навіть звернутися до Москви за порадою, що з ними робити. «Їх набралось, – повідомляв він до Малоросійського приказу, – сімей тисяч двадцять (враховуючи, що тогочасна сім'я налічувала 5–6 осіб, то можемо говорити про 100–120 тис. переселенців. – *Авт.*); усі без притулку, коні у них від безкорм'я пропали і самим людям їсти нічого»².

Зруйнування південних і центрально-південних регіонів Української держави, безупинний потік біженців, майже неприховувана неприязнь значної частини старшин і козаків, ненадійність і підступність кримської еліти робили становище П. Дорошенка вкрай важким, якщо не безвихідним. У Корсуні у війську спалахнули заворушення. Козаки кричали, що «він нас голодом поморив», спустошив «увесь край, поспільство доценту розорив, християнство до неволі віддав»³. Невідомо, яким чином гетьманові вдалося їх угамувати. Однак королівський посланець до київського воєводи та Г. Ромодановського Гордзевиц після повернення до Варшави розповідав у кінці жовтня, що козаки «дуже зілі на нього». Вони, якщо вірити його словам, «дуже хотіли прибуття війська польського, тепер бідкаються, що їм ліпше було з поляками»⁴. Як засвідчили листопадово-грудневі події, полонофільські настрої швидко поширювалися Брацлавщиною і центральними районами Київщини. Перебуваючи в Чигирині, гетьман намагався поновити функціонування полкових і сотенних структур, утвердити їх підпорядкованість центральній владі, призупинити вихід населення, знайти місця для розташування на зимові лежби татар. Проте уже з середини листопада почали надходити відомості про загрозу появи польського війська.

Відхід турецької армії за Дністер сплутав плани Яна III завдати удару в тил противникові і разом з росіянами розгромити його⁵. Однак він все ж не відмовився від намірів утвердитися в регіоні та в майбутньому перенести воєнні дії за межі Речі Посполитої. Ця акція мала також відповідно вплинути і на позицію Москви⁶. 21–22 жовтня у Золочівському

¹Цит. за: Костомаров Н. И. Руина. – С. 260.

²Там же.

³Там же. – С. 259.

⁴БМЧ. ВР. – Спр. № 423. – Арк. 98.

⁵Orłowski D. Op. cit. – S. 152–153; Woliński J. Król Jan III... – S. 10; Tegoż. Pośrednictwo tatarskie... – S. 145.

⁶Woliński J. Król Jan III... – S. 10–11.

замку король провів військову нараду, яка ухвалила закріпитися в Україні, «вигнавши татар», і дочекатися там весни. Наприкінці місяця об'єднана польсько-литовська армія чисельністю у 40 тис. вояків (разом зі слугами – щонайменше 60 тис.) вирушила у похід¹. Після коронації до неї мало приєднатися й посполите рушення. Цій кампанії у Варшаві надавалося великого значення. Адже, за образним висловлюванням Яна III, «як собі постелимо цієї зими, так випимосся», інакше «ані гіберна, ані коронація, ані посполите рушення на весну нас від згуби не оборонить»².

Висланому наперед С. Яблоновському з частиною корогв не вдалося оволодіти Студеницею і переправою біля неї. Невдало для нього на початку листопада закінчилися і спроби захопити браму Кам'янця-Подільського. Тому він змушений був розпочати відступ у напрямі Бара, щоб приєднатися до головних сил армії³. Війська об'єдналися неподалік Зінькова, а 10 листопада король направив до Бара частину кінноти, піхоти й артилерії. Раптово з'явившись наступного дня, поляки швидко оволоділи передмістям і містом, змусивши татар-липків і турків відступити до замку, залога якого налічувала 1,2 тис. вояків, та відразу ж почали готуватися до штурму. Вночі у наступ перейшли драгуни, але зазнали невдачі, після чого гармати відкрили вогонь по замку. Удень 12 листопада обложені «запросили милосердя», проте король, вважаючи, що вони тим самим лише хочуть виграти час, послав піхоту «під мури». Обложені відбили цей приступ. У наступні дні бої не припинялися. За визнанням Я. Дробиша-Тушинського, липки «сильно захищалися». Тим часом мінні галереї були підведені під стіни замку, а апроші впритул до них. Дізнавшись про присутність у польському таборі короля, командир залоги бей Хусейн Моравський та інша старшина вирішили здатися. З валів було знято турецькі корогви й розпочато переговори. 18 (є дані про 22 чи 23 число) листопада Бар капітулював. Татари повернулися на службу до Речі Посполитої; полонених турків відправили до Кам'янця⁴.

Ян III Собеський добре усвідомлював, наскільки важливою для успіху Речі Посполитої була підтримка її заходів в Україні місцевим населенням.

¹Woliński J. Materiały do dziejów. – Warszawa, 1967. – Т. XIII. – Cz. I. – S. 220–221; Orłowski D. Op. cit. – S. 156; Wimmer J. Wojsko polskie... – S. 188.

²Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. XII. – Cz. II. – S. 310–311; Bobiatyński K. Michał Kazimierz Pac... – S. 314.

³Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. XIII. – Cz. 1. – S. 224; Orłowski D. Op. cit. – S. 157; Wagner M. Stanisław Jabłonowski... – S. 55.

⁴НБУ. ІР. – Ф. 1. – Спр. № 6283. – Арк. 52–53; Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego... – S. 57; Bobiatyński K. Michał Kazimierz Pac... – S. 315; Orłowski D. Op. cit. – S. 157–158.

Він також надавав великого значення утворенню в козацькому середовищі опозиційно налаштованого до Петра Дорошенка полонофільського угруповання, що спонукало б гетьмана бути більш поступливим. Тому Собеський видав кілька спеціальних універсалів до українського духовенства, козаків і постпільства. Зокрема, 16 листопада він повідомляв про своє обрання польським королем і запевняв, що з'явився на українських теренах для того, щоб визволити їх з-під «тяжкої бусурманської неволі»: «входимо до України з численними і хоробрими військами» не «з війною, але з милістю батьківською, щоб ми помстилися бусурманам, за кров народу в. в. в. приниженого, спалені церкви Божі, потоптані церковні святощі і душі християнські, побрані до неволі». Переконаючи населення Правобережної Гетьманщини повернутися «до власної матері-вітчизни дідичної», до «милості нашої батьківщини», польський король наголошував: «Довідалися у Стіні, в Ладжикині, інших містах і в Умані, на що в. в. в. обернулася бусурманська протекція; де на Хреста Св. ворог для викорінення віри і народу в. в. в. садовив діточок і зганьблених в. в. в. дружин, самих за невільників набирав, аби з-за великої погорди і зневаги народу галери в. в. в. наповнив», і закликав перебувати «до спільної наради, як-то найкраще вас рятувати, як війну на ворожу землю перенести і помститися за кривди...»¹.

У листі від 18 листопада Ян III Собеський звернувся з пропозицією до козаків продовжити разом з коронним військом боротьбу з Портою, обіцяючи за те гроші й сукно². Водночас король намагався не допустити зловживань з боку жовнірів. Так, 29 листопада він наказав литовським гетьманам вжити заходів, щоб їхні вояки «убогих людей, не пекли, як це сталося у різних місцях»³.

Така політика принесла вагомі позитивні наслідки. На відміну від кампанії 1671 р., якщо не більшість, то значна частина населення доволі прихильно поставилася до появи польських підрозділів. Найбільшим політичним успіхом короля став перехід на його бік О. Гоголя з Подільським і частиною Брацлавського полків. Полковник був змушений піти на цей крок, оскільки не мав змоги своїми силами захиститися від наступу жовнірів і не сподівався отримати допомогу від П. Дорошенка⁴. Тому, коли корогви полковника Міхаля Жевуського, зайнявши Лучинці й Озаринці,

¹ Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. XIII. – Cz. 1. – S. 226; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 399.

² БМЧ. ВР. – Спр. № 423. – Арк. 105; Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. XIII. – Cz. 1. – S. 227.

³ Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 399–400.

⁴ Крикун М. З історії української козацької старшини... – С. 433.

наблизилися до Могилева, О. Гоголь розпорядився захопити двох мурз і кілька десятків татар, які прибули сюди «вибирати стацію», і разом з ними з'явився до його ставки, засвідчуючи підданство королю¹.

Звідси він разом зі старшиною прибув під Бар, щоб 22 листопада скласти особисту присягу Яну III. Як видно з тексту чернетки, віднайденої М. Крикуном, О. Гоголь присягався бути вірним «до останньої миті мого життя і останньої краплі крові моєї», зрікався «протекції турецької і татарської» і зобов'язувався бути «з полком» та містами постійно готовим до послуг королю й Речі Посполитій «і на викорінення бусурман ставати аж до останньої краплі крові своєї...»². Зі свого боку Ян III видав йому привілей, яким призначав «пожиттєво єдиновладним полковником Подільським» і надавав під «його управління» 17 міст (Могилів, Шаргород, Озаринці, Яругу, Кам'янку, Косницю, Рашків, Бушу та ін.) з усіма навколишніми селами і присілками, 7 з яких належали Брацлавському полку. Козаки, котрі проживали у них, «як люди лицарські» звільнялися «від усієї зверхності дідичної панів», а також від усіх «обтяжень, данин, чиншів, робіт, підвід...». Подільський полковник уповноважувався скласти козацький реєстр, який мав бути внесений до коронної метрики. Реєстрові козаки зобов'язувалися лише «Гоголю, як полковнику, на ім'я наше і послуги РП-тій, а також для захисту християнства» бути послухними. Полковник отримував права на варіння пива і «куріння горілки» «на вічні часи», а для покриття пов'язаних із виконанням службових обов'язків витрат щоб у кожному місті «від кожного вару пива, скільки їх у місті зварять, по півзолотого монети лічби польської, а також по одній осьмачці солоду вибирав на себе і пожиток свій». Козаки полку звільнялися від виплати стацій, поборів і жовнірських лежів³.

Того ж дня король своїм привілеєм подарував синові полковника Балацьку «млин у містечку Озаринцях у воєводстві Подільському ... на вічні часи». Він і його спадкоємці могли вільно володіти ним «з усіма пожитками, які прилягали до нього: річкою, ставом, сіножатями,городами, пасіками в тих межах, в яких є нині». Власність звільнялася від усіх податків, стацій і жовнірських леж⁴. Водночас Ян III Собеський попередив М. Жевуського, якого на чолі потужної залоги як коменданта направляв до Могилева, що він відповідає за недоторканність міст Подільського полку. Жовніри мали жити «власним коштом» і «в нічому

¹ Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego... – S. 58–59.

² Крикун М. З історії української козацької старшини... – С. 434.

³ АГАД. – Ф. 559. – Спр. № 3053. – Арк. 46; Крикун М. З історії української козацької старшини... – С. 434–435.

⁴ АГАД. – Ф. 559. – Спр. № 3053. – Арк. 49.

тамтешнім обивателям не чинити прикрощів, і нічого від них, окрім даху, не вимагати»¹.

З метою витіснення татар із Брацлавщини й бажаючи взяти її територію під свій контроль, Ян III Собеський 23 листопада вирушив до Брацлава. Наступного дня з табором і з піхотою він зупинився під Красним. Місцеві козаки повідомили його про перебування султана Аджі-Гірея неподалік Немирова. Цю інформацію підтвердили і немирівські міщани. Залишивши обоз і піхоту, король із кіннотою вирушив до м. Печери, де вбрід переправився через Південний Буг. Уранці 27 листопада вони підійшли до Немирова, але нікого не виявили. Тоді король розіслав роз'їзди по «язика» і послав наказ генералу Контському вийти з артилерією і піхотою з табору. У цей час прискакав козак «із стрілою в грудях, що застрягла у панцирі», який повідомив, що за півмилі звідси татари напали на польський підрозділ. Ян III негайно вирушив проти них, однак козаки П. Дорошенка захопили одного із жовнірів у полон і довідалися від нього про присутність у війську короля. Вони підпалили сіно, щоб дати сигнал про появу противника. Помітивши його, татари почали швидко відступати. Поляки не припиняли переслідувати їх усю другу половину дня, але безуспішно (як висловився автор одного з листів, «вітер наздоганяти важко»²).

28 жовтня мешканці деяких містечок і міст, зокрема, Жорниць та Іллінців, зустрічали короля «з хлібом і сіллю» й прохали «визволити з поганських рук». Він послав універсал до козаків і міщан Кальника, в якому повідомляв, що прибув до України для «визволення від поганства», і закликав визнати його владу. Водночас під стіни міста було направлено полк Мянчинського. Зібрана в Кальнику рада ухвалила рішення «піддатися», про що негайно дали знати Яну III. Останній, не гаючи часу, о десятій годині вечора 29 листопада ввів туди залогу з 600 драгунів під проводом Діненмарка. Уранці наступного дня за 10 км від міста короля вітала делегація в кілька сотень вершників, очолювана полковником Олександром Урбановичем. Уповноважених міста й залоги запевнили, що король «їх не зрадить, але і щоб вони не обманули», і запропонували скласти присягу на вірність. Окремо присягали козаки, міщани й духовенство³. Добровільна капітуляція Кальника стала помітним успіхом Яна III. Адже це місто, яке називали «головою усієї України»⁴, оскільки через нього відкривався шлях углиб її

¹ Woliński J. Materiały do dziejów... – T. XIII. – Cz. II. – S. 230.

² БМЧ. ВР. – Спр. № 430. – Арк. 194; БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 715–715 зв.; НБУ. ІР. – Ф. 1. – Спр. № 6283. – Арк. 53 зв.

³ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 715; НБУ. ІР. – Ф. 1. – Спр. № 6283. – Арк. 54; Woliński J. Przyczynki... – S. 93.

⁴ БМЧ. ВР. – Спр. № 430. – Арк. 194.

території, завжди протистояло спробам польської армії утвердитися в краї. 6 грудня з-під Іллінців король у листі до А. Тшебіцького відзначив перемену в настроях козацтва. «Навіть Кальник із полком при хані воюючий, – зазначав він, – який недавно повернувся з Черкесії, упродовж всієї цієї війни був найупертішим, присягнув у вірності і сильну прийняв залогу»¹.

Здавалося, що король сповна скористається сприятливими обставинами для походу на Чигирин. Проте він відмовився від наступальних дій і повернувся до Брацлава (польські підрозділи з часом заблокували лише залогу в Павлоччі, яку очолював А. Дорошенко²). Для цього існувало кілька причин. Як відомо, 26 листопада королівський обоз залишила частина литовських полків (вони становили близько половини всього литовського війська) під проводом великого литовського гетьмана М. Паца³. Зрозуміло, не варто недооцінювати й такого чинника, як скрутне становище коронної армії у розореному безперервними військовими діями краї⁴. Разом із тим складається враження, що, попри переможний зміст повідомлень про хід наступальних операцій, Ян III Собеський остерігався входити з військом у південні райони козацької України, щоб не зустрітися там з потужними силами татар. Так, у листі від 21 грудня він підкреслював, що противник «організовував великі диверсії, тому від Дністра далі Умані просуватися не смів...»⁵. Окрім того, розгром татар неминуче призвів би до розриву стосунків із кримською елітою, яка прагнула зберегти лояльні відносини з Річчю Посполитою, в чому не меншою мірою був зацікавлений і король. Захоплення Чигирини і вихід жовнірів до Дніпра загрожували також зривом переговорів із Москвою щодо спільних військових дій проти Турції. До того ж Ян III виношував плани порозумітися з султаном⁶. Отже, він вирішив не ризикувати й у середині грудня видав розпорядження підрозділам розташовуватися на зимові лежі на Брацлавщині й північно-західній Київщині⁷.

За таких обставин король вирішив завершити кампанію політичною акцією добровільного відречення П. Дорошенка від турецької протекції й визнання підданства Речі Посполитій. Плануючи розпочати з гетьманом

¹ Woliński J. Przyczynki... – S. 94.

² Ibidem. – S. 93.

³ Bobiatyński K. Michał Kazimierz Pac... – S. 318; Orłowski D. Op. cit. – S. 159–161; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 400.

⁴ Jemiolowski M. Op. cit. – S. 431–432; Woliński J. Materiały do dziejów... – T. XIII. – Cz. I. – S. 240.

⁵ БІАН (Курнік). ВР. – Спр. № 980. – Арк. 11 зв. (Автори висловлюють подяку доктору історичних наук В. Брехуненку за надану можливість скористатися цим джерелом.)

⁶ Kołodziejczyk D. Podole... – S. 81.

⁷ Woliński J. Materiały do dziejów... – T. XIII. – Cz. I. – S. 248–249.

переговори про умови майбутньої українсько-польської угоди, Ян III запросив приїхати до себе Й. Шумлянського (той прибув, вочевидь, на початку грудня)¹. У кінці листопада – перших числах грудня до короля з різних джерел почала надходити інформація про миролюбні настрої українського гетьмана. 7 грудня польний литовський гетьман Міхаль Радзивілл повідомляв польським комісарам у Каджині, що П. Дорошенко з невеликою кількістю серденят перебуває у Чигирині і готовий до переговорів про підданство². З ініціативи Яна III Собеського на початку грудня до правобережного правителя звертається з листом грабовецький староста Марек Мальчинський. Його повіз уже знайомий П. Дорошенку з попередніх перемовин Галаткевич, якому король доручив усно передати запевнення у своїй «королівській ласці»³. Водночас, щоб запобігти утворенню союзу Правобережної України із Запорожжям, Ян III наприкінці другої декади грудня послав на Січ до кошового І. Сірка ротмістра Шимона Завішу із завданням схилити того на свій бік⁴.

Безперечно, П. Дорошенко вже у 20-х числах листопада мав відомості про масштаби польської загрози, а тому негайно розіслав універсали до населення Брацлавщини, закликаючи його до опору⁵. Він звелів братові Андрію надати допомогу кальницькій залозі, а О. Урбановичу наказував утримувати місто до підходу нових сил. 2 грудня з королівського обозу під Кальником повідомляли, що «від Дорошенка вже кілька листів перехоплено і понад десять козаків схоплено, як від брата його, Андрія, полковника паволоцького, так і від самого гетьмана, вдохновляючи полковника кальницького, аби не здавався. Обіцяють йому надати більшу частину залози з Паволочі і що сам (Андрій. – *Авт.*) має йому прибути на допомогу»⁶. Дійсно, А. Дорошенко вирушив до Кальника, однак, довідавшись про його капітуляцію, зупинився у Ставищах⁷. Звідти він пішов до Паволочі, проте, побоюючись, щоб залоза та мешканці «не пішли за прикладом інших міст», невдовзі залишив її⁸.

П. Дорошенко зустрів Галаткевича приязно. Усупереч очікуванню, посланець побачив гетьмана не в розпачі, а цілеспрямованим та енергійним.

¹ Ibidem. – S. 239.

² Ibidem. – S. 238.

³ Дорошенко А. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 530; Woliński J. Materiały do dziejów... – T. XIII. – Cz. I. – S. 243; Tegoż. Król Jan III... – S. 12.

⁴ БПАН (Курнік). ВР. – Стр. № 980. – Арк. 11.

⁵ Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 401.

⁶ Woliński J. Przyczynki ... – S. 93.

⁷ Woliński J. Materiały do dziejów... – T. XIII. – Cz. I. – S. 239.

⁸ Woliński J. Materiały do dziejów ... – Warszawa, 1967. – T. XIII. – Cz. 2. – S. 188.

Під час розмови, що відбулася, вочевидь, 11 грудня, гетьман засвідчив «готовність упасти з усім Військом до ніг найяснішого маєстату й. к. м., п. н. м.», але за умови, якщо Ян III «своєю батьківською ласкавістю у достатній мірі задовольнить у всіх Церкви Божої віри св. народу руського і Війська Запорозького правах, вольностях і свободах...». Він просив прислати посередника, який мав би достатні повноваження, щоб укласти угоду¹. Наступного дня гетьман звернувся з листами до М. Мальчинського й короля. Прикриваючись своєю непоінформованістю про присутність короля у польському війську, П. Дорошенко просив «милосердя й пробачення» за своє дещо запізніле шанування його королівської милості, як це належить «володарю від підданого». Він дякував Яну III Собеському за те, що той особисто, «зі своєї любові батьківської», вирішив узяти участь у порятунку правобережних християн від чужоземних протекторів². Разом із тим гетьман не утримався, щоб не висловити свого невдоволення діями польської сторони, яка відмовилася від допомоги «супроти Москви, Задніпров'я і татар», через що й мусив «тих чужоземних, як за бритву, хататися протекцій»³.

Погоджуючись на переговори з варшавським двором, гетьман, однак, і гадки не мав капітулювати. 13 грудня він звернувся з універсалом до старшин, козаків і посполитих міст і містечок Паволоцького й Білоцерківського полків, а саме: Сеняви, Рокитної, Кошоватої, Лесевичів, Насташок, Антонова, Володарки, Торчиці, Лобачева, П'ятигорів. «...оскільки з'явилися неждані гості, – йшлося в документі, – король й. м. польський, всупереч своїм запевненням, нам перед цим даним, що ніколи на Україну з військами кор. з війною не мав приходити, а звичайними трактатами і добрим способом мав про те старатися, щоб з нами замиритися, тепер коли ми військо все турецьке і хана їх м. з землі нашої відправили, сам своєю особою і зі своїми силами прибув і в деякі міста війська свої впровадив і намагається впровадити. Отож, здавна знаючи ляхські хитрі спокуси, а за спокусами наступають тиранства, добре вчинили, що з осель своїх вирушили. Про це ми, дізнавшись, розсилаємо вас тим універсалом (тут у речення вкралася якась помилка. – Авт.), жадаючи і наказуючи, аби всі з жінками і дітьми своїми прямо до Корсуня йшли, куди не для чого іншого і п. обозного нашого послаємо, лише аби місто якнайміцніше укріплювали, бо і ми самі не кудись інакше, а лише до Корсуня з військами нашими і з військами кримськими

¹Ibidem. – S. 12–13.

²ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 236/II. – Арк. 238; № 2288/II. – Арк. 26: БН. ВМФ. – № 24714.

³Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. XIII. – Cz. I. – S. 243–244.

з калгою і нурадином солтанами їх м. до нас уже надходячими, котрі в ці часи мають стати під Корсунем...», наближаємося¹.

Отримавши листа від правобережного гетьмана і ознайомившись із його змістом, Ян III вирішив продовжити переговори. 23 грудня він відписав П. Дорошенку, похваливши за наміри повернутися у підданство. Король висловлював готовність вислухати клопотання «однієї матері-вітчизни синів» та затвердити їхні права і вольності. Водночас була висунута вимога розірвати стосунки з Кримом². Він відправляв на переговори до Чигирина львівського єпископа Й. Шумлянського та полковника королівської гвардії Станіслава Морштина, які отримали дві інструкції: офіційну і неофіційну. У першій з них зазначалося, що послани мають привітати гетьмана, старшину і «все лицарство» й повідомити, що Ян III прихильно поставився до їхнього бажання прийняти «підданство». Послани мали пояснити, що присутність короля в Україні зумовлювалася намірами врятувати «люд християнський від остаточної згуби», що була гіршою від «отрути протекції». Й. Шумлянський та С. Морштин уповноважувалися повідомити українській стороні, що їм пробачалися усі їхні провини, а також пообіцяти, що сейм затвердить відповідну угоду, і «кожний безпечно при своєму праві, вольностях, майні, як домовляться, буде залишатися на віки...». Їм доручалося також домовитися, як полегшити становище міст, у яких на постій розташувалися жовніри, та узгодити місце проведення комісії, під час якої гетьман мав викласти «всього війська і цілої України наміри, прохання і домагання». Однак ще до початку її роботи П. Дорошенко мав відіслати орду, «яка зачалася під Вільховцем», бо інакше король наказе війську перейти у наступ, що «затримає трактати». Послани передали гетьманові і старшині запрошення Яна III прибути до нього, гарантуючи, що «жодна волосина не впаде з їхніх голів»³.

Неофіційною інструкцією Й. Шумлянський та С. Морштин зобов'язувалися переконати гетьмана, що той може бути певним щодо збереження свого життя, честі й майна, чого ніколи йому не гарантували Порта, Крим чи Росія. Водночас вони мали домагатися від П. Дорошенка гарантій стосовно щирості його прагнень до миру й підданства королю. Адаже до Варшави надійшла інформація, начебто існувала домовленість із ханом, що взимку гетьман «мав би нещиро піддатися» Польщі, аби навесні дочекатися «допомоги бусурманської». Послам доручалося умовити П. Дорошенка особисто приїхати до короля на комісію. Тоді з ним «усно

¹Ibidem. – S. 245.

²БЮ. ВР. – Спр. № 2288/II. – Арк. 3; Woliński J. Król Jan III ... – S. 13–14.

³Woliński J. Król Jan III ... – S. 21–22.

про все можна було б трактувати і вирішити», а також підписати «всезагальний мир». Переговори мали завершитися за кілька днів «з великою вигодою усіх інтересів». Й. Шумлянський та С. Морштин уповноважувалися передати, що Ян III був невдоволений «свавіллям серденят», які перебували у Паволочі, і наказе розпочати наступ, якщо вони добровільно не відчинять міські брами. Посли мали також засвідчити королівську ласку Й. Тукальському, висловити співчуття з приводу його хвороби й заручитися підтримкою у справі досягнення миру¹.

Й. Шумлянський і С. Морштин прибули в околиці Чигирини 4 січня 1675 р. і були зустрінуті особисто гетьманом². Однак переговори проходили нелегко. Посли не привезли ані згоди Речі Посполитої на визнання державності козацької України, ані гарантій її захисту від потенційної загрози появи турецько-татарського війська або російських підрозділів. Ішлося лише про задоволення станових інтересів реєстрового козацтва, причому в значно обмеженішому варіанті, ніж це передбачалося Острозькою угодою 1670 р. Прийняття таких умов означало б для П. Дорошенка визнання приреченості своїх політичних задумів, від реалізації яких, попри катастрофічність свого становища, він відмовлятися не хотів. Спокусливі обіцянки задовольнити його особисті потреби чи інтереси членів родини і найближчих соратників як у попередні роки, так і тепер не могли вплинути на зайняту ним раніше позицію. На цьому етапі переговорного процесу П. Дорошенко вдався до тактики його затягування. Через брак джерел ми не знаємо, які умови висував він польській стороні, але, відпускаючи 13–14 січня 1675 р. послів, гетьман висловлював надію на досягнення порозуміння. Серденята, що супроводжували їх до Богуслава, говорили Й. Шумлянському, прощаючись з ним: «... дай Боже мир з королем, тоді всі з поляками й ордами підемо на ту сторону Дніпра»³.

Не міг також П. Дорошенко погодитися на вимогу Яна III відправити татар, бо це означало б розрив відносин із ханом, на допомогу якого він очікував. Щоб не дати приводу Бахчисараю та Стамбулу підозрювати його в нещирості, гетьман відразу ж повідомив Селім-Гіреку про переговори з королем, надіслав копії окремих документів і підтвердив свою вірність султанові⁴. У листі до хана він наголошував на тому, що коли татарське військо прибуде до України й зупиниться під Брацлавом, то козаки «позносять» військові підрозділи поляків й повернуться «до послушенства Пор-

¹Ibidem. – S. 22–23.

²Woliński J. Król Jan III... – S. 15; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 532.

³Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 21.

⁴Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 533.

ті і вашій ханській м-ті». Тепер же, не маючи від нього підтримки, вони «раді не раді змушені були піддаватися польському королю. Проте це не надовго, бо їм дуже прикрим є військо польське, яке не знає милосердя над убогістю...»¹. Одночасно, щоб запобігти новому наступу росіян і лівобережних полків, П. Дорошенко, починаючи з кінця 1674 р., відправив у Лівобережжя посланців зі своїми універсалами до вірних йому старшин і козаків, закликаючи їх знищити російські залоги в містах. Ці заклики знаходили підтримку з боку частини місцевого населення². Гетьман намагався також організувати рейди підрозділів серденят спільно з татарами у Лівобережжя, щоб відбити Канів, де розташовувалася залога І. Самойловича під проводом генерального бунчужного Леонтія Полуботка. Десь у середині січня 1675 р. серденята й татари спробували оволодіти містом³. У кінці січня на допомогу гетьману прибув нурадин-султан з ордою. Сафа-Гірея він направив до Вільховця, де знаходився на той час Андрій Дорошенко. До середини лютого значна частина татар розташувалася у поселеннях Корсунського і Черкаського полків⁴.

Їх поява виявилася дуже своєчасною, бо, вочевидь, у кінці січня гетьманові стало відомо про підготовку Яном III походу на Чигирин. Стурбований повідомленнями послів про непростий процес переговорів, король вирішив завдати удару по гетьманській столиці, сподіваючись тим самим витіснити «татар з України» й водночас «привести... Дорошенка до тями». Тому король наказав польським підрозділам зібратися на 15 січня під Балабанівкою й готуватися до наступу, розраховуючи на те, що коли вони наблизяться до гетьманського «гнізда», то «під прикриттям зброї з чоловіком, таким суворим і підступним», домовитися буде легше⁵. Однак проти поновлення воєнних дій виступив польний гетьман Д. Вишневецький, якому вдалося переконати короля відмовитися від цього наміру. Ян III відкликав розпорядження, і жовніри повернулися на свої пости⁶. Для продовження переговорів до Чигирина вартує був направлений Й. Шумлянський⁷.

Він прибув до столиці Правобережної Гетьманщини наприкінці першої декади лютого. На той час П. Дорошенко почувався вже більш

¹ БМЧ. ВР. – Спр. № 430. – Арк. 203.

² Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 18–19.

³ Там же. – С. 20, 29, 31.

⁴ Там же. – С. 33, 43–44.

⁵ Woliński J. Król Jan III... – S. 16; Tegoż. Materiały do dziejów... – Т. XIII. – Cz. 2. – S. 231.

⁶ Woliński J. Król Jan III... – S. 17.

⁷ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 533.

упевнено. З'явилася татарська допомога, водночас боєздатність польського війська внаслідок дезертирства, а також масової смертності від хвороб і голоду помітно слабшала. Зрозуміло, що для єпископа це не залишалось таємницею, адже не намагалися цього приховати й самі поляки. Так, 10 лютого надійшло повідомлення з Брацлава, що місто покинули шляхта і піхотинці, а бранденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм відкликав звідти німецьких регіментарів¹. Сам Ян III в універсалі від 14 лютого змушений був визнати, що після виплати жовнірам жалування за три місяці вони почали масово повертатися до домівок, так що «тепер не має з ким і вийти у поле», а піхотинці «утікають як до ворога, так і до Польщі»².

За таких обставин гетьман не погодився прийняти королівські пропозиції. Під час розмов із послом він наголошував, що нині не бачить можливості відмовитися «а ні від татарської, а ні від турецької протекції»³. Як один із варіантів розв'язання українського питання П. Дорошенко запропонував включити до укладеного за його посередництва між Річчю Посполитою, Кримом і Портою договору статті про утворення Українського князівства, яке б перебувало під спільною протекцією Порти й Речі Посполитої⁴. Не відкидаючи й імовірності досягнення порозуміння з Польщею, він передав Й. Шумлянському «Пункти головніші, через які Військо Запорізьке, іменем всього народу руського прохає вольностей, бажаючи приступити до належного володарю підданства». Цей документ засновувався переважно на умовах Зборівського й Гадацького договорів⁵. У ньому наголошувалося на тому, що, зважаючи на неможливість скасувати на даному етапі унію і небажання уніатів добровільно повернутися «до послушенства св. патріарху Константинопольському», необхідно, щоб вони «до набоженства і визнання костюлу римського і до послушенства папського приступили». Слід дозволити скрізь, де «знаходиться руський народ», будувати нові й ремонтувати старі церкви та монастирі, а також вільно відправляти богослужіння за православним обрядом. Священиків (до речі, як і всі церковні та монастирські маєтності) слід звільнити від жовнірських постів та виконання податкових обов'язків і надати їм такі ж вольності, «як ксьондзи римського костюлу» мають.

¹ Woliński J. Sobieszciana z 1675 r. // *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. – Warszawa, 1932. – R. IV. – T. V. – Z. 1. – S. 225.

² Woliński J. *Materiały do dziejów...* – T. XIII. – Cz. 2. – S. 237.

³ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 722.

⁴ Woliński J. *Król Jan III...* – S. 17.

⁵ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 534; Чухліб Т. Гадач 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К., 2008. – С. 54.

Передбачалося створювати нові друкарні для видання духовних книг та навчальної літератури, забезпечити роботу двох академій та інших навчальних закладів, щоб «в науках по-грецьки, по-латині і по-слов'янському впроваджувати, аби було вільно православним народу греко-руського людям»¹. Представники вищого православного кліру мали бути представлені у сенаті нарівні з архієпископами костьола римського, а будь-які вакансії в православній церковній ієрархії в Речі Посполитій «без вільного обрання людей греко-руських жодним чином особам шляхетського народження аби не були віддані, тільки згідно канонів Отців св. гідному і вільною православних елекцією обраному подані і мають бути затвержені привілеями короля».

Для забезпечення «вічного і нерозривного» миру між українцями та поляками «потрібно Війську Запорозькому такої ласки короля Пана і Р[е]ч[і] П[осполи]тої, аби троє воєводств: Київське, Чернігівське й Брацлавське, згідно комісії Зборівської, Гадяцької і Чуднівської з поверненням Могилева з містами до того полку належними, були відокремлені і кордонами обезпечені; у цьому відмежуванні щоб Військо Запорозьке без жодної перешкоди заживало своїх вольностей. Потрібно постанови і такого затвердження, аби корогви з військ кор[онних] і лит[овських] ніде в Україні на становиськах не перебували і п. п. державці і старости не приїжджали до українських міст»².

Питання про використання українського війська в інтересах Корони король повинен був узгоджувати безпосередньо з правителем козацької держави і лише з його відома залучати козацькі підрозділи на чолі з наказним гетьманом для участі у військових діях за кордоном. У разі загрози безпеці України Річ Посполита мала надіслати під командування гетьмана Війська Запорозького стільки польських корогв, скільки він запросить.

Король мав також гарантувати присутність посольства Війська Запорозького на вальному сеймі разом із послами Київського і Руського воєводств.

У документі фіксувалася вимога свободи пересування для тих козаків, які будуть направлятися до Польщі або Литви для вирішення громадських чи приватних справ, а також урівняння козацтва з польською або литовською шляхтою у праві вільної і безмитної торгівлі на всій території Речі Посполитої товарами зі свого власного господарства.

Наголошувалося на необхідності надання дозволу на те, щоб православні, за поданням гетьмана і Війська Запорозького, могли нарівні

¹ Чухліб Т. Гадяч 1658 року ... – С. 79–80; Woliński J. Król Jan III ... – S. 24.

² Чухліб Т. Гадяч 1658 року ... – С. 80–81; Woliński J. Król Jan III ... – S. 24–25.

з католиками обіймати сенаторські місця, двірські й земські уряди, а також щоб у містах королівських у Короні й Литві «міщани віри греко-руської були допущені до магістрату»; «письмо теж руське, щоб знову в канцеляріях Кор[они] і В[еликого] Князівства Лит[овського] було запроваджене і ним декрети виготовлялися і посольства від Війська Запорозького приймалися...»¹.

Польський уряд мав пробачити Війську Запорозькому всі колишні провини перед королем і Річчю Посполитою. Скасовувалася чинність будь-яких привілеїв, листів, сеймових конституцій, якими обмежувалися права і вольності православної церкви, козацтва та українського поспільства. Натомість мали бути «пожалувані, підтвержені і зміцнені» як колишні руських і литовських князів, так і нові королівські надання.

Наполягалось на виведенні залоги з Білої Церкви, «поскільки Військо Запорозьке саме оборонитися може», а також на тому, щоб «ніде в Україні у тих трьох, названих у згаданих уже вище пунктах, воеводствах по кордону, який буде установлений Війську Запорозькому, фортець залагами не обсаджували і місто Київ, очищений від Москви, щоб вільний був від кор[онної] залоги при Війську Запорозькому».

Знову порушувалося питання щодо повернення вивезених за гетьманування П. Тетері до Білоцерківського замку та до Польщі гармат, скарбів, клейнодів, булав, бунчуків, корогв, а також викрадених Стахурським з Білої Церкви митрополитичих шат; підтвердження прав і привілеїв Війська Запорозького. У розпорядження митрополита мало бути передане митрополиче «начиння» П. Могили та С. Косова, що зникло після смерті Д. Балабана, а також зібрані для ремонту Софіївського собору гроші, які той роздав своїй рідні².

Аналіз цього документа однозначно засвідчує, що навіть у критичній ситуації П. Дорошенко дотримувався лінії щодо об'єднання козацької України в єдиний державний організм, що могло бути здійснене лише в разі відмови поляків від Андрусівського договору, а також територіальних поступок з боку Москви. Отже, він намагався зіграти на виношуваних Яном III намірах підштовхнути Крим і Порту до проголошення Росії війни, щоб змусити її повернути Польщі все те, що було відібране у неї в попередні роки³. Погоджуючись на включення України до складу Речі Посполитої, гетьман домагався для неї не стільки федеративних прав, скільки статусу рівноправного суб'єкта конфедеративного союзу. Прикметно,

¹ Чухліб Т. Галяч 1658 року ... – С. 81–82; Woliński J. Król Jan III ... – S. 25–26.

² Чухліб Т. Галяч 1658 року ... – С. 82–84; Woliński J. Król Jan III ... – S. 26–27.

³ Woliński J. Pośrednictwo tatarskie ... – S. 149.

що він переймався захистом релігійних і національних інтересів не тільки Правобережної Гетьманщини, а й усього «руського народу» Речі Посполитої. Прийняття Яном III і польською політичною елітою цього документа могло б не лише помітно підняти роль Правобережної Гетьманщини, а й суттєво скоригувати структуру річпосполитської політичної системи.

Десь на початку 20-х чисел лютого (16 лютого Й. Шумлянський, повертаючись до Брацлава, проїхав Корсунь¹) король і польські сановники отримали пропозиції П. Дорошенка, які були оцінені як «неможливі»². Скликана, вочевидь, 24 лютого рада сенаторів відхилила їх. Проте Яну III не хотілося переривати переговорів з Чигирином. В одному з повідомлень з Брацлава зазначалося, що король вирішив не залишати без уваги «Пункти головніші...», з тим, щоб не дати П. Дорошенкові приводу в майбутньому говорити: «... хотів погодитися з ляхами, але вони не хотіли»³. 25 лютого він відправив до Чигиринського небожа Й. Шумлянського зі своєю відповіддю на вимоги української сторони⁴.

У документі зазначалося, що король погоджувався протегувати греко-руській релігії, права якої підтверджувалися у майже 50-ти конституціях, і обіцяв присягнути на цьому під час коронації. Згодом мала бути створена комісія для розгляду усіх церковних справ, зокрема, зрівняння у правах православного духовенства з католицьким.

Надавався дозвіл на заснування друкарень. При цьому Ян III пропонував духовенству обрати з-поміж себе уповноваженого для нагляду за друком, щоб не допускати прикрих помилок. Він також обіцяв затверджувати на вищих духовних посадах лише гідних осіб і підкреслював, що не може бути жодних заборон на будівництво нових церков і монастирів.

Король наголошував на тому, що відповідно до Гадяцької комісії православне духовенство отримало право на представництво в сенаті, але само не захотіло цим скористатися.

Ян III не заперечував проти того, щоб відмежувати Військо Запорозьке певним уділом з королівських і навіть дідичних володінь, однак підкреслював, що при цьому слід зважати на те, що більша частина Київського і все Чернігівське воєводство перебувають під владою російського царя⁵.

Польський король вважав слушними пропозиції щодо послуг Війська Запорозького Речі Посполитій та порядку надання Коронаю допомоги

¹ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 44.

² БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 722.

³ Там само. – Арк. 722 зв.

⁴ Там само.

⁵ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 538–539; Woliński J. Król Jan III... – S. 27–28.

Україні; погоджувався урівняти в правах українських, польських і литовських послів на сейм; обіцяв зрівняти козаків зі шляхтою у питаннях торгівлі виробленими у власних господарствах товарами; запевняв, що роздаватиме вакансії достойним особам і при цьому братиме до уваги рекомендації Війська Запорозького.

Пояснюючи свій вступ в Україну з польським військом намірами опікуватися інтересами її населення, Ян III Собеський проголошував повну амністію і дотримання усіх прав Війська Запорозького. Він обіцяв вивести з українських теренів жовнірські залоги, коли впевниться у вірності гетьмана Речі Посполитій¹.

Отже, у своїй «Відповіді на пункти...» Ян III обійшов проблему скасування унії і відхилив основне клопотання П. Дорошенка – визнання суб'єктності козацької України у складі Речі Посполитої. Інші прохання він або обіцяв задовольнити, або у ввічливій формі посилався на неможливість за існуючих обставин їх прийняти. У цілому ж питання врегулювання українсько-польських відносин король відкладав до коронаційного сейму й спеціально створеної ним комісії².

Зрозуміло, що під час переговорів кожна зі сторін насамперед переслідувала власні стратегічні цілі, не відкриваючи при цьому всіх карт. Так, П. Дорошенко хотів дочекатися підходу основних сил кримських і ногайських татар, аби за їх допомогою повернути під свій контроль ту частину території козацької України, на якій перебувало польське військо. Ян III, враховуючи, що бойовий дух поляків слабшав, намагався утримати гетьмана, на допомогу якому надходили татари, від наступальних дій. Його толерантність стосовно козацтва й поспільства зумовлювалася не стільки чинником морально-етичного характеру, скільки політичною доцільністю – мати для себе опору в зайнятому поляками краї. За інших обставин його дії були б рішучішими. Про це промовляє розгорнута ним бурхлива діяльність після надходження 25 лютого 1675 р. (у той самий день, коли королівський посланець вирушив до Чигирини) звістки про наглу смерть П. Дорошенка. Причини її називалися різні: за однією версією, це сталося через отруєння, за іншою – після бенкету на честь султана і хана він начебто «дуже п'яний на коні літав і шию зломив»³.

Не гаючи часу і навіть не спробувавши перевірити цю інформацію, король відразу ж вирішив перехопити ініціативу. Він звернувся з універса-

¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 539–540; Woliński J. Król Jan III... – S. 28–29.

² Woliński J. Król Jan III... – S. 19.

³ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 722 зв.

лом до козацької старшини, котра знаходилася у Чигирині, підкреслюючи, що в смерті П. Дорошенка «проявилася справедливість Бога, яка надалі нещирості і невдячності його до нас і вітчизни терпіти не захотіла і забрати з цього світу волів його Бог, ніж дозволяти надалі до неволі продажу християнських душ». Декларуючи свою ласку «усім і кожному зокрема», король наголошував: пригортаючи вас усіх «до серця нашого, відкриваємо його широко для батьківської любові і як милих синів, котрі повертаються до матері, приймаємо з повним почуттям». Він проголошував чигиринцям повну амністію й переконував їх, аби «місто і замок Чигирин на ім'я наше тримали і з ший своїх власних скинули ворога Хреста Св. й широко допомагали відпихати від своїх кордонів», обіцяючи натомість «дотримуватися прав і вольностей стародавніх» та примножувати їх надалі. «Нехай вразять ваше єство, – закликав король, – спалені церкви й доми Божі, викорінення св. віри, зруйновані міста, обезчещенні доньки, сестри й дружини ваші, душі християнські, котрі тисячами йдуть у неволю. Нехай пом'якшать серця сльози матерів за синами і доньками, дітей за батьками, вдів за чоловіками і цей голод, від якого убогі люди, як від пощесті, вимирають...»¹.

Пояснюючи присутність польського війська на українських теренах, Ян III Собеський наголошував: «Тільки самі подивіться і зважте, мусите те визнати, – наголошував король, – що то труп брудний, а не Україна, бо певне не така, яку від предків своїх взяли. А хто ж у ній вигинув, якщо не народ руський? Чиї попели, якщо не міст славних? Чиї дими, якщо не церков й домів Божих? Чиї гроби й могили, якщо не батьків чи дітей в. в. в. марно згублених? Чия наостаток така жаклива пустеля, якщо не загнаних, як худоба до неволі душ християнських, проданих за море, що не мають надії, аби колись побачити свою вітчизну. А ще і самі з-за незгод хочете вигинути і ту останню жменю людей, яка ще деінде по містах порпається, винищити? Не дай Боже. І ми того шаленства не допустимо. Ми для того сюди завітали, щоб усіх захистити і від такого великого нещастя врятувати. Життя і кров наші за життя ваше кладемо...»². Він пропонував старшинам повідомити йому, «де і коли хочете зібратися на раду, аби собі гетьмана, відповідно волі й уподобання свого, обрали...», і запевняв, що, зі свого боку, готовий підтвердити їхній вибір і «клеюдами оздобити». Видаються королівські універсали із закликами повернутися «до власної матері Вітчизни» до компанійчиків і серденят чигиринської залоги, серденятських підрозділів та козаків і міщан Маньківки³.

¹ АГАД. – Ф. 559. – Спр. № 3036. – Арк. 223.

² Там само. – Арк. 224.

³ Там само. – Арк. 98–100.

Ян III звернувся також із листом до смертельно хворого Й. Тукальського, закликаючи підтримати всі його починання і «як єдиновладця у цих краях релігії греко-руської» донести до «серця овечок своїх», що всього того по-батьківськи дотримуємося, що проголошуємо «словом королівським». Він просив його простежити за тим, «аби замок і місто Чигирин тримали на наше ім'я, поки гетьмана іншого з-поміж себе не оберуть і нам для затвердження не подадуть, щоб ми його клейнодами з королівської руки оздобили», а також повідомити, кого собі старшини хочуть мати за гетьмана і кого він вважає гідним ним бути¹.

Тим часом П. Дорошенко вживав енергійних заходів, щоб за допомогою татарських підрозділів поновити владу над втраченою територією та створити плацдарми у Лівобережжі. На початку другої декади лютого 1675 р. серденята і татари з'явилися під Келебердою, де «багатьох християн до полону ввіймали і немало шкоди вчинили»². 12 лютого «радник» гетьмана Гамалія (Григорій?) з 2 тис. серденят і компанійцями тричі штурмував м. Бубнів (у Переяславському полку), проте, зазнавши невдачі, змушений був відступити³. Вочевидь, плануючи направити брата Андрія з татарами у Лівобережжя, П. Дорошенко відкликав його з-під Ладижина до Чигирини⁴. На початку березня нурадин-султан Сафа-Гірей із ханськими синами переправився через Дніпро і зупинився під Ірклієвом. Посланий ним під Лубни розвідувальний загін на зворотному шляху був розгромлений генеральним хорунжим Григорієм Карповим⁵. Припускаємо, що гетьман направив у прикордонні райони Лівобережжя свої універсали, повідомляючи про появу в нього татар й переконуючи мешканців заради їхньої безпеки й збереження цілісності майна переселятися у Правобережжя. Підтвердженням цього слугує його лист від 3 березня до городского отамана і міщан Єремієвки⁶.

Характер дій татар дає змогу припустити, що нурадин-султан не мав намірів проведення наступальних операцій. Ішлося насамперед про захоплення здобичі та ясиру. Можливо, слушним було свідчення одного з полонених татар, що «вони хотіли стояти під тим містом (Ірклієвом. – Авт.) днів з 15, для свого і кінського корму тому, що стояти їм на тому боці (правому. – Авт.) Дніпра голодно й нужденно»⁷.

¹ Там само. – Спр. № 3053. – Арк. 97.

² Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 51.

³ Там же. – С. 53.

⁴ Там же. – С. 55.

⁵ Там же. – С. 64–65, 85.

⁶ Там же. – С. 80.

⁷ Там же. – С. 87.

Показово, що вельми пасивно вони діяли й у Правобережжі, вступаючи час від часу у дрібні сутички з поляками. Отже, видається сумнівним, що Селім-Гірей планував завдати удару по ставці Яна III – Брацлаву¹. Ведучи переговори з королем, який пропонував йому виступити посередником між ним і Мегмедом IV, хан схилявся до того, щоб підтримувати з обома лояльні стосунки. 16 квітня він писав Яну III: «Та вітчизна (тобто Польща. – *Авт.*) багато доброго зазнала і тепер зазнає, коли ці три шаблі наші (тобто польську, татарську і турецьку. – *Авт.*) на когось іншого повернемо... то з'єднання наше, що на користь буде,.. скільки шкоди зазнала Польща, за Божою допомогою взаємно собі винагородимо»². Отже, кримська еліта у виробленні свого політичного курсу не зважала на інтереси П. Дорошенка, які були для неї аж ніяк не першорядними. Набравши ясир, нурадин-султан повернувся на Правобережжя, очікуючи на підхід хана³.

Така позиція союзників зовсім не влаштувала гетьмана. Відтепер він мусив поклатися лише на Порту. Султан і великий візир були обурені осіннім наступом поляків та захопленням ними Бара, Меджибожа, Кальника та інших міст. Вони вимагали від Речі Посполитої повернути «землі, на які копито ступило»⁴. П. Дорошенко, який отримував інформацію від резидента Остапа Астаматія, намагався використати ці настрої з максимальним зиском для себе. Із Чигирина регулярно відправлялися листи до Стамбула з прохання надіслати військову допомогу. «Той пес Дорошенко, – повідомляв 2 квітня з Брацлава підстолий холмський Станіслав Морштин, – все на світі чинить на зраду. Протягом усієї зими Порту листами збурював, що тепер час доценту знести ляхів, бо і військо лит. відступило і корогви зменшені невелику дадуть й. м. королю допомогу»⁵. Але це був лише один із аспектів планів Петра. У разі досягнення певного порозуміння (за умови виведення польських військ з українських теренів) між Кримом і Портою, з одного боку, та Річчю Посполитою – з іншого, П. Дорошенко мав намір скерувати турецьке військо для блокування Києва, сам же разом із ханом перейти на Лівобережжя й не допустити підходу до міста російських і лівобережних військ⁶. Від реалізації будь-якого з цих планів гетьман сподівався отримати політичну вигоду, а до появи потужної військової сили вважав за доцільне підтримувати контакти з Яном III.

¹ Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 419; Woliński J. Pośrednictwo tatarskie... – S. 150.

² Цит. за: Wójcik Z. Sobieski 1629–1696. – S. 246.

³ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 722 зв.

⁴ ДАК. – Ф. 453. – Спр. № 67. – Арк. 211–212.

⁵ ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. № 236. – Арк. 240 зв.

⁶ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 94.

Так, у листі від 4 березня П. Дорошенко повідомляв, що звертався до Криму й Порти, схилиючи їх до згоди з Річчю Посполитою. Він попереджав про наближення хана до Уманщини, застерігаючи, що це може ускладнити ситуацію для польських військ, і зазначав, що з появою Селім-Гірея особисто вирушить до Корсуня¹. Вочевидь, отримавши «Відповідь на пункти...», 6 березня гетьман звернувся до короля з новим листом, у якому висловлював йому подяку².

На початку квітня П. Дорошенко знову підтвердив свою готовність продовжити переговори і пропонував Яну III надіслати до Чигирина посла, з яким міг би остаточно домовитися про церемонію укладення майбутнього договору. Він нагадував королю, що ще до появи польського війська в Україні намагався посприяти замиренню Речі Посполитої з Кримом, і передавав йому слова хана: «...якщо справді король й. м-ті хоче щиро до миру зі мною приступити, жодної шкоди війську й державі й. к. м-ті вчиняти не накаже, але ці шаблі на іншого спільного ворога повернемо...»³. Відповідну інформацію гетьман одночасно надіслав і Й. Шумлянському⁴. Щоправда, тоді він ще не знав, що Ян III 10 березня видав єпископові привілей про призначення його на Київську митрополію на час хвороби Й. Тукальського з усією повнотою влади, допоки (у разі смерті останнього) не буде обрано іншого митрополита⁵.

Болючим питанням для П. Дорошенка залишалося безупинне обезлюднення Правобережної Гетьманщини. Пригадаємо, що, за даними І. Самойловича, за зиму на Лівобережжя переселилося до 20 тис. сімей, які не мали жодних засобів для існування⁶. У другій декаді лютого піддядчий Іван Михайлов, котрий побував у лівобережного гетьмана, зазначав: «...з того боку Дніпра жителі на цей бік утікають безупинно з дружинами і з дітьми»⁷. Людей з обжитих місць гнав не лише страх перед можливою новою появою турків і татар, а й жахливий голод. Якщо вірити А. Полуботку, траплялися випадки, коли міщани і селяни у пошуках порятунку намагалися знайти захист і притулок у представників кримської знаті. Так, за його інформацією, понад 3 тис. людей зібралось у Стеблеві й звернулося до Сафа-Гірея, «прохаючи, щоб їх усіх взяв під своє заступництво і туди провів, куди йому потрібно». Дізнавшись про це, А. Дорошенко направив

¹ Woliński J. Materiały do dziejów ... – Warszawa, 1968. – Т. XIV. – Cz. 1. – S. 276–277.

² БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 722 зв.

³ Мищик Ю. З документації гетьмана Петра Дорошенка ... – С. 90–91.

⁴ Там само. – С. 92–93.

⁵ Mironowicz A. Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski. – Białystok, 1998. – S. 97.

⁶ Костомаров Н. И. Руина. – С. 260.

⁷ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 33.

кілька сотень козаків з наказом повернути утікачів до Корсуня, однак вони не бажали вертатися до домівок. Одні хотіли перебраться на Лівобережжя, інші – піти «добровільно до орди...»¹.

Навесні масовий вихід населення не припинився. До того ж у ньому з'явилися нові загрозливі тенденції. Так, уперше за весь час від гетьмана почало відступатися найближче його оточення. У квітні І. Самойлович повідомляв бояринові А. Матвееву: «...з того боку Дніпра ледь не увесь люд з міст на цю сторону вийшов, між котрими є всякі люди, як то Дорошенкові родичі і кривні, і котрі перед цим, живучи з ним за Дніпром, міцно тримали його сторону»². У цьому ж місяці на службу до лівобережного гетьмана перейшов серденятський полк (500 вояків), очолюваний полковником Федором Мовчаном³. Невдовзі до них приєдналося ще 200 серденят. Марними виявилися всі спроби П. Дорошенка повернути їх назад⁴. Чимало з козаків взагалі відмовлялося збиратися під його знамена. Наприкінці лютого, за даними еремієвського сотника Децика Лукашенка, гетьманові у супроводі 5-х наблизених до нього старшин довелося повернутися до Чигирина, щоб «у військо виганяти кінних і піших...»⁵.

Через брак власних сил і пасивність нуредин-султана він не зміг надати обіцяну допомогу паволоцькій залозі, яка всю зиму мужньо тримала оборону. Лише після чергового штурму, коли жовніри польного литовського гетьмана Міхаля Радзивілла оволоділи містом і заблокували їх у замку, під укріплення якого були підведені апроші й закладені міни, командування (полковник Семен Корсунець та ін.) погодилося капітулювати на почесних умовах. 28 березня серденята й козаки склали зброю. Король дотримався свого слова – дозволив їм вільний вихід до Чигирина. Однак серденята з полковником С. Корсунцем вирішили перейти на польську службу⁶. Так само вчинили й козаки Торговицького полку⁷, внаслідок чого з-під влади П. Дорошенка повністю вийшли центральна і центрально-південна частини Правобережжя. У нього залишалися тільки два полки – Корсунський і Чигиринський.

Король уміло скористався з того, якими катастрофічними темпами падав авторитет П. Дорошенка серед козацтва. Переманюючи козаків на службу

¹ Там же. – С. 45.

² Там же. – С. 96.

³ Там же. – С. 97, 216.

⁴ Костомаров Н. И. Руина. – С. 259.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 81.

⁶ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 724–724 зв.; Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. XIV. – Cz. I. – S. 280–281.

⁷ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 725.

Речі Посполитій, він наприкінці 1674 р. почав схилати на свій бік кошового І. Сірка. У листі від 28 січня 1675 р. Ян III Собеський зазначав, що вже тричі писав до нього, повідомляючи, що особисто прибув до «країв українських» «на оборону крові християнської» та перехід під його «підданство» мешканців усіх міст від Дністра, Південного Бугу й Собу аж до Дніпра; а також наголошував на тому, що чекає на Військо Запорозьке¹. У відповідь кошовий 3 лютого запевняв Яна III у своїй вірності й готовності з'явитися до королівського обозу. Він повідомляв, що не отримував попередніх листів, бо пошанці були перехоплені лівобережними козаками й відвезені до Батурина. Відсилаючи з Коша до короля Якова Тимнака з товариством, І. Сірко хотів дізнатися, «яким шляхом йти до в. к. м. Нам було б краще йти на Канів по цьому березі Дніпра, з'єднавшись із Військом Запорозьким»². 18 березня кошовий звернувся з новим листом до короля, зміст якого певною мірою відбиває його політичні погляди та наміри заволодіти за сприяння Яна III гетьманською булавою. Так, І. Сірко звинувачував гетьманів і старшин городової України у недбалстві та байдужості, через які «багато років триває велике кровопролиття від бусурман всьому народові християнському і церквам Божим...». Вони «сидять по всіх маєтках й. к. м. та Речі Посполитої, володіють підданими, а ганяються лише за тим, щоб самим жити в розкошах, а панам дідичним не коритися; не стараються чинити боголюбного діла, корисного всьому народові християнському, аби дати відсіч неприятелеві і викоренити його з православ'я...»³. Отже, політичні орієнтації І. Сірка й далі залишалися в площині традиційного запорозького світогляду. На перший план для нього виступала не проблема відстоювання незалежного існування Правобережної Гетьманщини, а втрата Коронаю своїх володінь на теренах козацької України. Кошовому, на жаль, не вдалося піднятися над типовою для значної частини козацтва (не лише запорозького, а й лівобережного і правобережного) політичною обмеженістю, коли вони були готовими зректися витвореної держави задля збереження за собою традиційних прав, свобод і вольностей. І не мало особливого значення, чи вони отримували їх від польського короля, чи від російського царя. Важливим було одне – володіти ними.

Водночас І. Сірко просив короля посприяти поверненню Війську Запорозькому клейнодів, які були передані М. Ханенком І. Самойловичу на Переяславській раді 1674 р. Він клопотався про те, щоб за домовленістю з царем король дав «цей регімент» над об'єднаними польсько-російськими військами, що мали діяти проти турків і татар, «нам, своїм слугам, Війську

¹ Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. XIII. – Cz. 2. – S. 218.

² Листи Івана Сірка. – С. 26.

³ Там само. – С. 30.

Запорозькому». У кінці листа зазначалося: «... [також] уклінно просимо в. к. м., аби дозволив нам владу над військами, бо якщо буде під нашим реґіментом усе це [військо] і те, що залишається під [владою] тогочасного гетьмана, то у всьому буде належний порядок»¹. Змістове наповнення цього уривку є значно глибшим – адже йдеться про доцільність передачі йому влади над правобережним козацтвом.

За збігом обставин саме у цей час у Яна III визрів план зробити І. Сірка правобережним гетьманом замість П. Дорошенка. 14 березня королівська канцелярія видала послу на Запорожжя ротмістрові Шимону Завіші «Меморіал», яким визначалося те коло питань, що він мав порушити під час перемовин із кошовим та запорозькою старшиною. Насамперед послу доручалося схилити І. Сірка приєднатися до польських військ і зайняти південні міста Правобережної Гетьманщини: Рашків, Устя, Бершадь та інші, «які їм сподобаються». Король сповіщав про свій намір залишити польські залоги тільки у Кальнику, Брацлаві, Немирові, Могилеві, Павлочі, Білій Церкві й кількох інших містах аж «до Дніпра». Решту віддавав Сірку, щоб їх «Військом Запорозьким і Низовим осадив». На допомогу йому мали підійти підрозділи з Торговиці, Чечельника, Узнані (мабуть Умані) і «з тих усіх полків, які й. к. м. віддали послушенство». У разі потреби король обіцяв надіслати ще необхідну кількість кінних корогв. Він радив І. Сіркові якнайшвидше вирушити на волость і повідомити, коли він залишить Кіш і зупиниться на Піщаному чи Мертвих Водах². Однак перш ніж вийти із Січі, той мав організувати обрання кошовим замість себе «чоловіка вірного, благочестивого, справного й рицарського».

Посол уповноважувався також розпитати І. Сірка, чи після великих послуг, зроблених усьому християнству, перебуваючи в такому «літньому віці не зичив би собі булави». При цьому йому доручалося запевнити кошового, що «його й. к. м. має у великій повазі і всіма своїми королівськими засобами хоче захищати і рятувати». Адже нині у Варшаві не залишалося «жодної надії, аби Дорошенко опам'ятався, котрий так утопився у бурсурманській приязні, що його важко вже вважати за християнина». Так, Й. Шумлянський, який їздив до гетьмана, щоб «опам'ятати його», у своїй реляції оповідав, що «серед ринку в Чигирині, навпроти вікон о. єпископа, одночасно по п'ятдесят і по шістдесят душ християнських, як у Царгороді чи у поганському місті, продавалися і як худобою торгувалися»³. Про

¹ Там само. – С. 31.

² Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. XIV. – Cz. I. – S. 278–279.

³ Цю інформацію вважаємо малоімовірною, бо вона не підтверджується даними інших джерел, зокрема, і свідченнями осіб, які відвідували Чигирин.

що всі нам скаржаться міста і наплакатися не можуть на нього, чоловіки за жінок, матері за дітей, духовенство за знищені церкви і доми Божі». Ш. Завіша мусив натякнути І. Сірку на сподівання Яна III Собеського, що той прийме цю королівську пропозицію, бо навіть «і міста зичать цього уряду ур. Сірку»¹. Король через свого посла висловлював також побажання, щоб кошований для проведення виправи на Крим залучив не тільки кілька тисяч калмиків, але й донських козаків, і обіцяв у разі потреби надіслати необхідну кількість коштів для будівництва човнів².

Проте місія Ш. Завіші в цілому зазнала невдачі, хоча спочатку все складалося досить обнадійливо. 6 квітня Ян III отримав від нього оптимістичне повідомлення про приїзд на Запорожжя та запевнення про швидке повернення разом із І. Сірком й усім Військом Запорозьким³. Але сталося інакше. Запорожці вельми насторожено, якщо не неприязно, поставилися до королівського посла. Насамперед вони відібрали переданий польським урядом аванс за військову службу кошовому (40 червоних золотих), судді, осавулу й писареві (по 10 червоних золотих), який «поклали до військової скарбниці»⁴. За даними російського посланця на Січ Василя Перхунова (він перебував там з 1 травня по 11 червня), двічі збиралася козацька рада для прийняття ухвали щодо пропозиції приєднатися до короля й обидва рази відхиляла її. На цих радах, як стало відомо В. Перхуну, Ш. Завіша звертався до кошового й «всього кола», щоб вони «були по-давньому у діничного володаря свого, у королівської величності у підданстві, і йшли б до нього на допомогу у зібрання; і обнадіював їх королівської величності платнею, сукнами й грошима; і військом крикнули і в цьому відмовили, а говорили: раніше цього ходили вони військом попереднім королям на допомогу у штанях, а поверталися без них»⁵.

Відмова запорожців визнати владу короля й приєднатися до нього перекреслювала плани І. Сірка отримати гетьманську булаву, яку, на його переконання, він заслужив. Кошовий захопився за ідею Яна III і не приховував від запорозької громади невдоволення урядуванням І. Самойловича, на якого сердився «за те, що він вчинений гетьманом; а він де Сірко людина військова і служить давно, а до цього часу не пожалуваний [гетьманством]»⁶. Розгніваний спротивом запорожців, він залишив за-

¹ Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. XIV. – Cz. I. – S. 279.

² Ibidem. – S. 280.

³ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 724 зв.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 138.

⁵ Там же. – С. 140.

⁶ Там же. – С. 138–139.

мість себе наказним кошовим Івана Брекала, а сам 20 або 22 квітня¹ виїхав із Січі разом з Ш. Завішою. Щоправда, дорогою до нього приєдналося 300 козаків, з яких 100 під проводом Власа Бородавченка невдовзі вирушили у похід під турецьке містечко Кази-Кермень. Ті, хто залишився, наполягали, аби кошовий відмовився від поїздки до короля, погрожуючи ув'язнити його дружину. У відповідь вони почули, що «жінки своєї він не жаліє, бажає тільки королівської милості; а коли його королівська величність нагородить, гетьманом вчинить, то після цього його жінку відшукають і будуть утримувати у фортеці»². Проте несподівано плани І. Сірка змінилися. Мотиви його рішення продовжити боротьбу з татарами³ через брак джерел залишаються нез'ясованими.

Король, маючи намір повернутися до Варшави і сподіваючись на приїзд І. Сірка, 4 квітня призначив О. Гоголя наказним гетьманом над козацькими полками «правого крила» (Могилівським, Брацлавським, Кальницьким й Уманським). Йому мали підпорядковуватися також «охотні» полки паволоцького полковника Семена, торговицького Кваші та Барабаша. Наказний гетьман зобов'язувався забезпечити збереження внутрішнього спокою в містах, захищати населення від свавілля і розбоїв, віддавати «кожному справедливість, а неслухняних карати». Зі свого боку Ян III обіцяв підтримати ініціативу козаків скликати генеральну раду, яка могла б розробити й ухвалити перелік клопотань, що мали бути запропоновані для розгляду польським комісарам⁴. Тим самим король сподівався розвіяти підозри щодо існування в нього плану, «оволодівши Україною», «знищити козацьке ім'я». У спеціально розісланих до полків універсалах він запевняв, що підтвердить козацькі права й «охоче» підтримає всі прийняті радою ухвали⁵. Враховуючи загрозу поновлення воєнних дій з Портою і Кримом, 20 квітня Ян III зібрав військову нараду в Летичеві, на якій було затверджено план розташування залог на території козацької України та Кам'янецького ейялету. Передавши командування військом польному гетьманові С. Яблоновському, він вирушив до Галичини й на деякий час зупинився в Золочеві⁶.

¹ Там же. – С. 113, 132.

² Там же. – С. 139.

³ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 132–133; БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 727 зв.

⁴ АГАД. – Ф. 559. – Спр. № 3053. – Арк. 104–104 зв.; Крикун М. З історії української козацької старшини... – С. 438–439; Його ж. Остап Гоголь. – С. 38–39; Чухліб Т. Козацький пращур славетного письменника. Євстафій Гоголь (1675–1679) // Чухліб Т. Гетьмані Правобережної України... – С. 128.

⁵ БЮ. ВР. – Спр. № 2288/II. – Арк. 13–13 зв; БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 725.

⁶ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 725–725 зв; Orłowski D. Op. cit. – S. 166–173.

Тим часом П. Дорошенко намагався відіграти роль посередника у переговорах короля з ханом, розраховуючи, що досягнення згоди між ними могло б сприяти поновленню його влади в Українській державі. 17 квітня з табору під Смілою він звернувся з листом до Яна III, повідомляючи про відправку Селім-Гіреєм до нього свого посла та переконуючи його надіслати «свого значного чоловіка для проведення трактатів з його ханською милістю і зі мною про бажаний святий мир...». Зі свого боку, гетьман висловлював сподівання, що цю «святую справу» вдасться швидко владнати¹. Проте король відмовився від послуг П. Дорошенка, аргументуючи це тим, що не вважає його «вільним» володарем, оскільки він перебуває у повній залежності від хана і змушений «дотримуватися не своєї думки, а чужої...»². Про це мав повідомити гетьманові посланець короля до Криму підполковник Фрідріх Гребен. Він також мав підтвердити згоду Яна III присягнути не тільки від імені сенату, а й особисто від себе на гарантуванні П. Дорошенку безпеки, якщо той виявить готовність визнати підданство королю й Речі Посполитій (як відзначалося в наданій посланцеві «Інструкції», «двері ще не зачинені до батьківського й. кор. м-ті ефекту (?)», проте гетьман мусить пам'ятати, що «хто має час, але чекає часу, той втрачає час»³).

Як відреагував П. Дорошенко на ущипливу тональність зроблених польською стороною пропозицій, невідомо. З середини травня основну увагу він приділяв досягненню порозуміння з Селім-Гіреєм, який щонайменше з 30 тис. татар просувався у напрямі Старокостянтинова. У супереч забороні, татарські чамбули нападали на поселення козацької України, грабуючи їх і захоплюючи ясир (зокрема, така трагічна доля спіткала Балабанівку й Погребище)⁴. Успішну боротьбу з ними повів І. Сірко, до якого приєдналися полковники Кваша, Барабаш і Семен. Із ним узгоджували свої дії О. Гоголь, полковник І. Кияшко та львівський земський писар Міхаль Жевуський. Їм удалося розгромити кілька чамбулів і звільнити чимало бранців, яких татари хотіли переправити через Дністер⁵.

П. Дорошенко сподівався, що поява хана та наближення до кордонів Гетьманщини 30–40-тисячного турецького війська під проводом зятя султана Ібрагіма Шишмана змусить польські залоги залишити землі Київщини

¹БМЧ. ВР. – Спр. № 2108. – Арк. 212; Мицик Ю. З документації гетьмана Петра Дорошенка... – С. 93–94.

²БМЧ. ВР. – Спр. № 173. – Арк. 213–214.

³БМЧ. ВР. – Спр. № 173. – Арк. 214; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 427.

⁴БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 727 зв.; Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 105–106.

⁵БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 727 зв.; Крикун М. Остап Гоголь... – С. 40.

й Брацлавщини й водночас схилить Яна III до укладення угоди з Портою, що передбачатиме визнання Річчю Посполитою Української держави під протекцією султана. Вочевидь, не без його зусиль серед населення ширилися чутки про те, що хан з ордами з'явився в Україні саме для замирення з королем. І якщо їм вдасться досягти позитивного результату, то татари і турки прибудуть на допомогу українському гетьманові. У першій декаді червня до залоги І. Самойловича у Каневі надійшла інформація від корсунського полковника Федора Кандиби про домовленості короля з Селім-Гіреєм і П. Дорошенком щодо укладення миру. Ця звістка разом із відомостями про наближення «бусурман» спричинилася до того, що міщани масово почали залишати місто¹.

7 червня 1675 р. до Корсуня з'явився український резидент при султані О. Астаматій, котрий повідомив П. Дорошенку (10 червня гетьман прибув до табору) про наміри турецького командування організувати похід на Київ. Однак цю інформацію через кілька днів спростував посланець до І. Шишмана Карбач. За його даними, командувач турецької армії в Подністров'ї мав завдання об'єднатися з кримським військом, щоб завдати поразки полякам. Тому, оволодівши Рашковом і Могилевом і зазнавши невдачі під Баром і Меджибожом, Ібрагім Шишман поволі рухався у напрямі Маначина².

П. Дорошенко, зіславшись на малочисельність свого війська, можливість нападу росіян і небезпеку втратити Чигирин, відмовився від участі у цьому поході³. За даними його посла до Стамбула Василя Кочубея, котрий, загубивши листи великого візира й інших сановників, на зворотному шляху утік до І. Самойловича, український правитель скаржився Мегмеду IV, що через загрозу з боку Москви «не міг іти з військом своїм разом з ханом проти Ляхів, а упрохавши частину орди, став під Корсунем». Гетьман намагався переконати султана не розцінювати це як зраду, а також просив надіслати потужне турецьке військо для спільного з ханом походу на Лівобережжя⁴. Десь у середині червня П. Дорошенко направив посольство у складі генерального судді Дмитра Чернявського (за іншими даними – генерального обозного Івана Гулака) та О. Астаматія до хана для участі в переговорах із польськими комісарами. Посли прибули

¹ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 116.

² БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 730 зв.; Orłowski D. Op. cit. – S. 175, 179; Woliński J. Bitwa pod Lwowem 1675 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Warszawa, 1932. – R. IV. – T. V. – Z. 1. – S. 212.

³ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 353.

⁴ Там же. – С. 234.

до Селім-Гірея на початку липня разом з обозом Ібрагіма Шишмана¹. Вони мали повноваження від гетьмана, заручившись підтримкою хана і командувача турецької армії, обстоювати збереження (під протекцією султана) удільності Української держави по р. Горинь². Польські посланці із розмови з українськими «резидентами» при Селім-Гіреї зрозуміли, що козаки погодилися б зректися турецької протекції на користь Польщі лише за умови, якщо Варшава дозволить їм «мати своє удільне князівство», виведе з України свої залоги та відмовиться від жовнірських постів і сплати населенням податків до скарбу Речі Посполитої (щоб такими вільними були «як Задніпров'я залишається під Москвою») тощо³.

Погодитися на переговори з ханом Яна III змусило посилення турецько-кримської присутності в Україні. 23 червня польська депутація (в складі стражника коронного Стефана Бідзінського, генерал-майора Криштофа Корицького, обозного військового Томаша Карчевського та ін.) вирушила до ханського табору, розташованого між містечками Базалією й Маначином⁴. Посли мали повноваження домагатися відмови Стамбула від тієї статті Бучацького договору, якою передбачалася виплата Річчю Посполитою імперії Османів гарачу та повернення Кам'янця з Подільським воєводством⁵. Загалом в отриманій ними в середині червня «Інструкції» багато місця відводилося проблемі повернення України до складу Польщі. Обґрунтовуючи концепцію неправомірності прийняття її султаном під свою протекцію, польський уряд посилався на те, що П. Дорошенко «не міг віддавати України, до якої сам не мав і не має права...»⁶, адже він «ніколи не був володарем України, а тільки скороми-нулим гетьманом, тому не може собі більше дозволяти, ніж передбачають давні українні і козацькі права, котрих їм король й. м. і РП-та в усьому хоче дотримуватися»⁷. Посли зобов'язувалися звернути увагу хана на той факт, що на час переговорів Україна виявилася роз'єднаною на Лівобережжя, Правобережжя та Запорожжя. На кілька частин було поді-

¹ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 352, 354; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 560.

² Woliński J. Materiały do dziejów ... – Warszawa, 1969. – Т. XV. – Cz. 1. – S. 280, 282–283.

³ Ibidem. – S. 280.

⁴ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 730; Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 353; Orłowski D. Op. cit. – S. 173; Woliński J. Bitwa ... – S. 209–210; Tegoż. Pośrednictwo tatarskie... – S. 156–158.

⁵ Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. XV. – Cz. I. – S. 274–275; Tegoż. Pośrednictwo tatarskie... – S. 157–158; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... – S. 429–430.

⁶ Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. XV. – Cz. 1. – S. 274.

⁷ БМЧ. ВР. – Спр. № 430. – Арк. 218.

лене козацьке Правобережжя. Так, за Росією залишалися Київ, Трипілля, Стайки, Ржищев, Терехтимирів, Канів; Польщі підпорядковувалися Рашків, Кальник, Брацлав, Немирів, Біла Церква, Паволоч, Коростишів, Могилів та інші міста. Решта територій перебувала під владою П. Дорошенка, який не є «жодним удільним володарем», а лише був обраний на булаву «з дозволу ради, відповідно давніх їхніх звичаїв...». Скидати чи обирати гетьманів є прерогативою всього козацького війська. Ті ж козаки, які залишилися «під Москвою», не хочуть його визнавати за гетьмана, як і ті, котрі пішли «під крило протекції короля». Отже, Україні слід спочатку об'єднатися, обрати визнаного всіма гетьмана «і тоді, якщо не будуть задоволені протекцією короля і й. м.-ті і РП-тої, нехай собі іншу шукають протекцію»¹.

28 червня польське посольство прибуло до ханського табору. 30 червня воно було прийняте Селім-Гіреєм «досить добре і полюдськи». 1 липня розпочалися переговори². Десь 3–4 липня разом з обозом Ібрагіма Шишмана з'явилася українська депутація. Хан не допустив її до участі в перемовинах, посилаючись на те, що «ви (поляки й українці. – *Авт.*) між собою є ворогами, під час суперечок можете розгніватися й розпочати сварки». Водночас наприкінці кожного дня ханський візир мав інформувати послів гетьмана про досягнуті домовленості³. Проте і без участі українців переговори відбувалися вкрай напружено. Польські послы відразу ж засвідчили свою рішучість домогтися повернення султаном українських земель і відмови від протекції над козаками, на що керівник кримського посольства Мурдза-бей зауважив: «... якщо Польща має такі сили, аби могла вести війну з Портою, тоді можна з вашої сторони пропонувати настільки горді кондиції». Він звинуватив Польщу у невиконанні укладених договорів, невиплаті гарачу та викупу за Львів, нападі на турецьке військо, яке перебувало на васальній території, і передав сподівання султана на те, що Варшава надішле комісарів з проханням, щоб хан заступився за них у Стамбулі. У відповідь поляки заявили, що «тримають у руках шаблі, а не прохання і король й. м., об'єднавшись з християнськими силами, шаблею буде домогтися того, чого добрим способом, за посередництвом хана, й. м. не одержить»⁴. За свідченням підписки канцелярії П. Дорошенка Івана Дорошевича, який, імовірно, перебував у складі українського

¹ Там само. – Арк. 217–218.

² Woliński J. Pośrednictwo tatarskie... – S. 158.

³ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 354.

⁴ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 730–730 зв.; Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. XV. – Cz. I. – S. 281.

посольства, польські послани на своїх вимогах «твердо (хоча б до самого Львова державу свою мали втратити) стояли...»¹.

Зі свого боку кримське посольство не менш твердо наполягало на визнанні польською стороною «України, відповідно Зборівських пактів², до Горині» навечно за Портою, збереженні за останньою Поділля й Кам'янця, виплаті гарачу й розриву договору з Росією. Інакше хан погрожував (не без поради Ібрагіма Шишмана) розпочати наступ з-під Маначина на Львів, розіслати чамбули на Волинь і Полісся, до Галича, Самбора, Перемишля, Замостя і під Краків, спустошуючи «державу й. к. м.» «вогнем і мечем». Крим погоджувався на укладення перемир'я тільки на 4 дні³.

Одержавши від послів інформацію про непоступливість хана, Ян III зібрав 10 липня в Яворові нараду сенаторів для обговорення плану подальших дій. Вона ухвалила й надалі домагатися повернення України і Поділля та пообіцяти виплатити татарам упоминки за ті роки, в які вони не здійснювали нападів на Річ Посполиту. Щодо долі Кам'янця-Подільського, то сенатори і король запропонували кілька варіантів розв'язання цієї проблеми. Одним із них передбачалася можливість поступитися містом та околицями (до Могили від с. Гуменців і на милю з кожної сторони, а з боку Молдавії по самий Дністер) на користь Порти за певних умов, а саме: відмови назавжди від претензій до України; дотримання всіх укладених до початку війни пактів; припинення спустошення татарами земель Речі Посполитої та звільнення кам'янецьких і поморянських заручників; вільного сповідування католицизму, поновлення функціонування костельів та права на будівництво нових, повернення до міста його корінних мешканців⁴.

Перемовини тривали до другої половини липня, однак через непоступливість сторін завершилися безрезультатно. Затримавши при собі польських послів, дець на початку 20-х чисел липня Селім-Гірей зі своїм зятем знялися з позицій і вирушили до Збаража. Навколишнє поспільство, що зібралося до міста, при їх наближенні підняло бунт, і 27 липня військам хана вдалося легко захопити фортецю⁵. Після такого успіху польських комісарів відпустили⁶. Однак надалі Ібрагім Шишман припустився фатальної помилки: замість того щоб негайно вирушити проти основних сил Речі

¹ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 354.

² Зборівський договір 1649 р. не передбачав встановлення кордону козацької України по р. Горинь; він проходив на схід від р. Случ.

³ Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. XV. – Cz. I. – S. 282–283.

⁴ Ibidem. – S. 284–285, 288–289.

⁵ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 731; Woliński J. Pośrednictwo tatarskie... – S. 158–159; Tegoż. Bitwa pod Lwowem... – S. 212.

⁶ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 355.

Посполитої (армія на чолі з Я. Собеським налічувала всього понад 3 тис. досвідчених вояків), що зосереджувалися під Львовом, він згаяв час. Лише 17 серпня, після військової ради з ханом, було вирішено перейти до активних дій, щоб змусити польські підрозділи відійти до Вісли¹.

Невдале завершення кримсько-польських переговорів перекреслило всі сподівання П. Дорошенка. Водночас очевиднішою ставала для нього загроза з боку Г. Ромодановського та І. Самойловича, яким ще на початку травня, цар наказав об'єднати свої сили та розташуватися табором під Переяславом, щоб розпочати переговори з польським і литовським гетьманами про спільні дії проти турків, татар і підрозділів правобережного гетьмана². Вимогу такого ж змісту Москва знову повторила на початку липня³. За таких обставин, враховуючи втрату П. Дорошенком авторитету серед населення Правобережжя, І. Самойлович почав звертатися зі своїми універсалами до козаків і серденят його полків, схиляючи їх до переходу на свій бік⁴.

На один із цих універсалів П. Дорошенко вирішив відповісти «чесно й істинно». Так, 13 червня він звернув увагу на той факт, що власне за його гетьманування припинилися до того часті напади татар на Лівобережжя, «хоча вони завжди дуже від мене вимагали, щоб я з ними разом на ту сторону йшов, не хотів я ніколи того їм дозволити, своїми пожитками завжди задовольняв, а шкоди тієї сторони людям, люблячи їх як кривих собі християн, не бажав, і не хотів чинити; й тієї сторони жителі, начебто щитом міцним від усіх наступаючих подій... цією захистився стороною, користуючись миром і всяким щастям...»⁵. Однак замість подяки за це здобув від лівобережного гетьмана «прикре безчестя». Тому правобережний правитель цілком резонно запитував: яку І. Самойлович приніс користь і якої зажив слави, коли торік разом із росіянами «на мій регімент і на всю цю сторону несподівано наступив, звоював... увесь полк Черкаський і Чигиринського полку містечка й села, у попіл житла християнські з церквами Божими і з їх святинями перетворив. І всю забугську сторону, Умань й інші міста, далеко від себе будучі, під руку царя православного і під свій намовив регімент, обіцяв їм допомогу своїх козацьких, московських і калмицьких військ проти татар і турків, а в потрібний час на сльозне тих людей

¹ Woliński J. Bitwa pod Lwowem... – S. 213.

² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 562–563; Заруба В. Українське козацьке військо... – С. 243.

³ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 563; Флоря Б. Н. Войны Османской империи... – С. 120–121.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 117.

⁵ Там же. – С. 117–118.

прохання їх не оборонив, до останньої згуби і без ліку душ невинних (яких я не міг оборонити) у бусурманську привів... неволю»¹.

П. Дорошенко нагадував, що власне лівобережний гетьман був ініціатором розв'язання воєнних дій проти правобережного козацтва і завдав «цій стороні» чимало розорень. Він докоряв І. Самойловичу: «мене завжди за все це винуватцем робиш», і наголошував на необхідності припинення міжусобиці. «Якщо за наступу одного чоловіка, – запитував П. Дорошенко, – одна якась з сторін нашого народу була б знищена, якою була б користь від цього іншій стороні і чого потім собі друга сторона надіялась б мати»? Урядам обох частин козацької України, наполягав правитель Правобережжя, насамперед «слід думати» про те, щоб «ми в останній час відшукали народу і війську прав і свобод ґрунтовний пожиток»².

Гетьман підкреслював вимушеність свого союзу з татарами й турками, посиляючися на давньоруську традицію, коли князі проти «своїх ворогів татарські сили використовували». При цьому він наголошував на тому, що «не потрібно було б Війську Запорозькому ніколи до сторонніх (у тексті помилково написано «общим», що, вочевидь, є калькою з польського слова «обсу», яке означає «чужий», «іноземний», «сторонній» тощо. – Авт.) народів і монастирів прихилитися, якби християнські монархи були до нього милостивими». П. Дорошенко нагадував І. Самойловичу, що тому добре були відомі причини, які змусили І. Брюховецького, який перебував у великій царській милості, також схилитися до турецького султана. Не отримавши підтримки з боку короля й Речі Посполитої, зазначив він далі, за обставин, коли згідно з умовами Андрусівського договору, «нас Військо і народ біля Дніпра одну частину під царем, а другу під королем» було залишено, «за всього Війська згодною радою до оборони того спільного монарха за нуждою прихилилися ми»³.

Гетьман відхилив пропозицію І. Самойловича організувати похід проти Криму й Порти, наголошуючи на тому, що нерезонно «без причини починати війну з сильним без сили...». Він добре розумів, що в разі розв'язання воєнних дій не слід розраховувати на підтримку «християнських монархів», які «безперечно розсміялися б, коли б ми наважилися наступати на ті сили, дарма б гинули!». «Ви з князем Ромодановським минулого року досить мали війська; а чому ж не захотіли з самим Кримом добряче постояти, але залишивши місця, на безвинні голови наклали турецьке люте нашествя?» – запитував П. Дорошенко свого опонента і до-

¹ Там же. – С. 119.

² Там же. – С. 119–120.

³ Там же. – С. 120–121.

рікав йому за підбурювання в універсалах «війська нашого на мою особу і на іншу старшину...»¹

На жаль, нам не вдалося ознайомитися з повним текстом відповіді І. Самойловича. Проте зміст введеного М. Костомаровим у науковий обіг уривку з його листа засвідчує принципову відмінність політичних світоглядів правобережного і лівобережного гетьманів. Якщо П. Дорошенко сміливо порівнював зовнішню політику очільників українського козацтва з політикою руських князів і тим самим доводив легітимність гетьманської влади, то І. Самойлович думав інакше. «Куди нам рівнятися з князями російськими (руськими. – *Авт.*)! – писав він, – Рівні з рівними повинні порівнюватися, а російські (руські. – *Авт.*) князі були незалежні володарі»². Слід зауважити, що подібні погляди поступово набули поширення серед еліти Гетьманщини³.

Становище П. Дорошенка залишалося вкрай складним. Не зменшувався потік переселенців у Лівобережжя, від нього продовжували відступатися родичі, соратники і козацтво. Російський піддядчий Степан Часовніков, який у другій декаді липня побував у Батурині, у своєму донесенні до Москви повідомляв: «А з того боку Дорошенкові козаки втікають на цю сторону Дніпра безупинно і нині на цій стороні одних начальних і знатних козаків при гетьмані (І. Самойловичі. – *Авт.*) з 700 осіб, а козаків буде з 2000 осіб»⁴. Серед перебіжчиків виявився і брат його дружини, який із сім'єю перейшов на Лівобережжя⁵. Болісно пережив Дорошенко захоплення роз'їздом із Канева під Орлівцем до полону зятя – торговицького полковника⁶. Тяжко хворим був його найближчий дорадник і вірний соратник Й. Тукальський. Його смерть 5 серпня 1675 р.⁷ стала для гетьмана новим важким ударом долі, у протиборстві з якою він із кожним місяцем відчував себе дедалі самотнішим. Лише невелика група старшин, козаків і серденят продовжувала залишалася біля нього.

Не заперечуючи достовірності свідчень окремих джерел про існування серед частини козацтва намірів «Дорошенка згубити»⁸, все ж

¹ Там же. – С. 122–123.

² Цит. за: Костомаров Н. И. Руина. – С. 261.

³ Мицик Ю.А. Перший український історико-політичний трактат. – С. 133, 135.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 128.

⁵ Там же. – С. 110.

⁶ Там же.

⁷ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С. 997; Митрополит Іларіон. Українська Церква за час Руїни (1657–1687). – Вінніпег, 1956. – С. 161; Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця... – С. 210.

⁸ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 128.

зауважимо, що різко негативні характеристики, які давалися гетьманові перебіжчиками на Лівобережжя, та їхні заяви про готовність козаків видати чи вбити його, як правило, зумовлювалися намаганням заслужити прихильність І. Самойловича, російських урядовців чи їхніх посланців. Адже цілком зрозуміло, що якби більшість правобережної козацької еліти була налаштованою на фізичне усунення П. Дорошенка, йому навряд чи вдалося б уникнути видачі до рук супротивників чи смерті. Проте джерела не зафіксували подібних спроб. Не повідомляють вони й про репресивні заходи П. Дорошенка щодо родин відступників (відомі лише поодинокі випадки, зумовлені різними обставинами). Складається враження, що він нікого із соратників насильно не утримував біля себе. Вони мали вільний вибір: залишитися чи покинути його.

Припускаємо, що, вочевидь, до кінця серпня гетьман усе ще сподівався на успішне завершення кримсько-польських переговорів і спільну акцію з татарсько-турецькими підрозділами проти військ І. Самойловича й Г. Ромодановського. Відпускаючи в кінці липня з Чигирина звільненого за його клопотанням з турецької неволі македонського митрополита Арсенія, він порадив йому поселитися у Лівобережжі подалі від Дніпра, бо «я з турецькими й татарськими військами незабаром буду воювати задніпровські (краї? – *Авт.*): бо на правду з ляхами турки і татари помирилися»¹. Тим часом в нього з'являється новий серйозний супротивник. Річ у тому, що Ян III ще у другій половині червня вирішив узяти під свій контроль Корсунщину, щоб позбавити непокірного гетьмана останнього плацдарму за межами Чигирина і змусити його до капітуляції. Для проведення цієї акції він залучив знаного серед старшин і козацтва (особливо Корсунського полку) героя оборони Конотопа 1659 р. Григорія Гуляницького, котрий у другій половині 60-х років перейшов на сторону Польщі, зберігши за собою титул полковника, й одержав посаду носівського старости. Тепер же король направляв його як «регіментаря» на чолі кінного підрозділу (вочевидь, близько 0,5–1 тис. осіб), до складу якого увійшло також 3 корогви липків, на Корсунщину, сподіваючись, що Дорошенкові серденьята і козаки почнуть переходити до нього². Як повідомляв 26 червня анонім з Яворова, Ян III покладав надії на ті «великі родинні і приятельські зв'язки у Корсуні та околицях», завдяки яким полковникові вдалося б добитися, щоб Корсунський полк залишив П. Дорошенка³. Г. Гуляницький мав також увійти

¹ Там же. – С. 176.

² БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 729 зв.

³ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 729 зв.; АГАД. – Ф. 553. – Від. II. – Спр. № 1620. – Арк. 2; Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. XV. – Cz. I. – S. 290.

в контакт з лівобережним гетьманом і російським командуванням для координації спільних дій з поляками. Окрім того, йому доручалося здійснювати диверсійні акти проти очолюваних ханським сином татар¹.

Чи розраховував полковник одержати з рук короля гетьманську булаву, відповісти важко. За даними одного з джерел, він начебто не прагнув цього титулу, та й король не поспішав надавати його, щоб «Сірка, котрий має обіцянку, не відштовхнути»². Однак, враховуючи честолюбність Г. Гуляницького (пригадаймо, на початку 1663 р. він був одним з кандидатів на гетьманську булаву), припускаємо, що він навряд чи став би відмовлятися від неї. 13 липня з-під Чорногородки полковник звернувся з універсалом до старшин, козаків і поспільства тієї частини Правобережної Гетьманщини, що перебувала під владою П. Дорошенка. Цим документом він повідомляв, що прибув для боротьби з «бусурманами», і закликав приєднатися до його підрозділів. Від імені короля Г. Гуляницький обіцяв збереження «вольностей» всього Війська Запорозького; засвідчував свою готовність «за віру і за вольності давна приналежні Війську Запорозькому... помирати»³. Полковник діяв енергійно. Зокрема, він відправив посланця з листом до київського воєводи князя Олексія Голіцина, домагаючись від нього дозволу переправитися через Дніпро, щоб об'єднатися з Г. Ромодановським для спільних дій проти татар і П. Дорошенка. На Лівобережжя він послав також свого двоюрідного брата Федора Гуляницького з універсалами від короля і від себе особисто⁴. За даними охотницького полковника Іллі (Флоріана) Новицького, з'явившись під Білу Церкву «для відібрання України» з 3 тис. вояків (ця цифра завищена), Г. Гуляницький почав приєднувати до себе жовнірів з Брацлава, Кальника, Немирова й Білої Церкви, щоб вирушити до Корсуня⁵. Тут, під стінами міста знаходилися в обозі 2 тис. серденят наказного гетьмана Шуліки та 3 тис. татар на чолі з ханським сином⁶.

Готуючись до походу на Корсунщину, полковник зайняв Трипілля, Ржищів та інші містечка, які цар вважав своїми, і став переманювати на свою сторону не лише серденят, але й правобережних та лівобережних козаків. «Хто прийде до нього із серденят, – повідомляв І. Самойлович

¹ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 729 зв.; Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. XV. – Cz. I. – S. 290.

² БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 729 зв.

³ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 185–186.

⁴ Там же. – С. 194–195.

⁵ Там же. – С. 187.

⁶ Там же. – С. 210.

піддячому Семену Щеголеву, – дає жупани і штани, і шапки; і про це дізнавшись, багато і з цього боку до нього Гуляницького пішло і від Дорошенка йдуть»¹. Слід особливо підкреслити те, що з його появою краєм почали поширюватися чутки, що він з'явився сюди для того, щоб перебрати булаву від П. Дорошенка. У тому, що «Гуляницький присланий на гетьманство, на Дорошенкове місце...»², не сумнівався, зокрема, і сам І. Самойлович. Є достатньо підстав вважати, що це також було добре відомо й П. Дорошенку. Принаймні таку інформацію надіслав до Батурина агент І. Самойловича у Корсуні Матвій Гирманенко³. Припускаємо, що такі ж відомості цілком могли дійти й до І. Сірка, який перебував у той час на Січі. Проте полковникові не судилося виконати королівське доручення. Змушений на вимогу І. Самойловича залишити зайняті містечка, він повернувся до Білої Церкви, де раптово 12 вересня помер, «розпочавши» (за словами польського аноніма), «добру справу в Україні»⁴.

Гнітюче враження на П. Дорошенка справляла відсутність відомостей про дії турецьких і кримських військ, плани хана та Ібрагіма Шишмана й пов'язаного з цим майбутнього козацької України. Зокрема, він звертався 8 вересня до брацлавського полковника Федора Булюбаша (Балабаша), повідомляючи, що з листа кам'янецького паші «ні про що не довідався, а саме про війська турецькі і про хана; і ти у своєму листі достеменно не пишеш, де знаходяться, і з цього дуже маю клопіт»⁵. Не дочекався він також звільнення (на його прохання) захопленого між Дністром і Південним Бугом ясиру («ясир не велено відпустити»)»⁶. Не вдалося йому поновити приятних відносин з кримською елітою. За визнанням В. Кочубея, «хан, солгани, мурзи, аги, великими ворогами йому суть; і хоча оглядуються на турецького візира, котрий за нього заступається, жодного зла явно йому не роблять, однак потай готують зраду; а за те, що їх понизив і поклонився туркам; і тепер, коли потрібно допомоги, тоді до султана турецького по наказ посилає, щоб за цим наказом орда виходила, а їх мало про це прохає. І дуже раді Татари, що країна під Дорошенком залишається порожньою і, насміхаючись, говорять: це так боронили турки Дорошенка»⁷. Коли один із мурз наважився зі злобою закинути йому, що турки перетворили землю в пустелю, а врешті-решт він «і сам на каторзі сконає», гетьман не втри-

¹ Там же. – С. 217.

² Там же.

³ Там же. – С. 232.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 246; БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 734.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 225–226.

⁶ Там же. – С. 234, 239.

⁷ Там же. – С. 236.

мався і «вдарив по щоці». Після цього інциденту татари залишили його. Частина їх вирушила до Селім-Гірея, інші, очолювані сином хана, дещо пізніше відійшли у Дике Поле¹.

У другій половині серпня – на початку вересня П. Дорошенко відправив двох посланців до великого візира з проханням надіслати «війська на допомогу» для походу на Лівобережжя². Вочевидь, тоді ж йому стало відомо від І. Гулака, який повернувся з-під Маначина, про провал кримсько-польських переговорів і небажання «ляхів» миритися з «поганими»³. Відтепер він міг сподіватися лише на успішний для татар і турків перебіг воєнної кампанії. Проте сталося інакше.

24 серпня 1675 р. у битві під Лесеничами (поблизу Львова) Ян III розгромив 20-тисячне військо татар, очолюване братами Селім-Гірея⁴, що змусило Ібрагіма Шишмана відмовитися від наступальних дій і розпочати відступ до турецького кордону. Дорогою він спалив Поморяни, оволодів Підгайцями, зазнав невдачі під Бучачем і 21 вересня узяв в облогу Терембовля, залога й міщани якої мужньо оборонялися до 5 жовтня. Не в змозі зломити їх опір, 5 жовтня Шишман залишив околиці міста й вирушив до Кам'янця⁵.

Турецько-кримська кампанія ганебно провалилася, а з нею розвіялися й примарні надії гетьмана на посилення свого авторитету в Українській державі. Ззнали невдачі також і його зусилля поширити свою владу у Брацлавщину, де перебували польські війська. Зокрема, Ф. Булюбаш, осівши в Ладжині, вирішив допомогти міщанам Брацлава знищити польську залогу, для чого направив туди наказного полковника Горбача з підрозділом козаків. Однак їм удалося тільки вивести з собою частину жителів міста. У відповідь О. Гоголь напав на Ладжину, вирізав частину міщан, інших забрав до Брацлава. Сам Ф. Булюбаш врятувався втечею до Бершаді⁶.

З кінця серпня зростає загроза появи на Правобережжі армій І. Самойловича та Г. Ромодановського. 16 серпня Олексій Михайлович наказав їм вирушати до Дніпра й направити авангард війська на правий берег⁷. Виконуючи це розпорядження, 28 серпня лівобережний гетьман залишив Батурин і 17 вересня об'єднався з Г. Ромодановським між Галицею й Прилуками.

¹ Там же. – С. 240, 250.

² Там же. – С. 235, 240.

³ Там же. – С. 235.

⁴ Woliński J. Materiały do dziejów ... – Warszawa, 1969. – Т. XV. – Cz. 2. – S. 218–219; Orłowski D. Op. cit. – S. 184–193; Woliński J. Bitwa pod Lwowem ... – S. 213–221.

⁵ ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. № 2374/II. – Арк. 5–6; Orłowski D. Op. cit. – S. 193–201.

⁶ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 243.

⁷ Там же. – С. 199–202.

28 вересня вони зупинилися табором неподалік Дніпра навпроти Канева¹. Для П. Дорошенка сигналом про навислу небезпеку стала поява на Правобережжі відправленого лівобережним гетьманом напередодні виступу з Батурина роз'їзду в складі «компанії» полковника І. Новицького та частини козаків Переяславського полку під проводом переяславського полковника Вуйці Сербина. Під Мошнами вони завдали поразки дорошковим серденятам і, прихопивши пожитки міщан, повернули назад². Очікуючи на підхід основних сил противника, гетьман половину серденят, які стояли під Корсунем, забрав з гарматами до Чигирина, інших розташував у Корсуні, Богуславі, Черкасах і Медвині³. Водночас він послав гінця до Селім-Гірея, сповіщаючи про наближення царських військ⁴.

Безперечно, П. Дорошенко добре усвідомлював, що вистояти в цій боротьбі він не зможе, і йому доведеться або капітулювати, або шукати притулку у Мегмеда IV. Для того, щоб виграти час, гетьман намагався насамперед затримати наступ І. Самойловича та Г. Ромодановського. 1 вересня він звернувся до І. Самойловича та генеральної старшини з листом, у якому намагався переконати їх у своїй відданості інтересам України. Протягом 10 років свого гетьманування, стверджувалося у посланні, він старався «умножати вольності Війська Запорозького по збереженню безпеки, цілісності вітчизни, добробуту благочестивих церков», завжди хотів бачити «у мирі Україну». П. Дорошенко нагадував, що для цього завжди добивався відокремлення «уділом» Війська Запорозького й усіх українських земель від Речі Посполитої. Лише ігнорування християнськими володарями інтересів українського населення змусило його, «за спільною радою і за одностайною всієї старшини й черні ухвалою...», не заради своїх власних інтересів, а «для вітчизни і цієї країни України збереження цілісності...» шукати покровительства «у бусурманських монархів...»⁵.

Гетьман з болем нарікав на те, що християнські володарі «під покровом відриву від дружби бусурманської і під покровом обіцянки оборони, багаторазово входячи сюди і надсилаючи до нас війська, чого самі не розорили, то відступаючи від справжніх бусурманських військ, замість оборони на згубу людей залишають», хоча «завжди нас з усіх сторін самі воюють і як можуть до розорення і до згуби цей край приводять, а нас же у цій війні винуватцями» називають. Він звертався до І. Самойловича

¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 567–568; Заруба В. Українське козацьке військо... – С. 244.

² Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 220.

³ Там же. – С. 220, 241.

⁴ Там же. – С. 241.

⁵ Там же. – С. 221–223.

і старшин із проханням накласти сувору заборону на здійснення з Лівобережжя нападів на «наші бідні міста», а також не дозволяти випалювати хліб на полях та «інші пакості чинити»; пропонував, щоб мешканці обох сторін Дніпра вільно пересувалися у своїх справах. На знак доброї волі П. Дорошенко звільнив з ув'язнення 10 бранців з Лівобережжя, прохаючи взамін те ж саме зробити з вихідцями з Правобережної Гетьманщини¹. Довідавшись про намір уманського протопопа Йосипа Погорілицького відвідати І. Самойловича, гетьман спробував через нього переконати правлячу лівобережну еліту в доцільності збереження миру між двома частинами козацької України, нагадуючи їм, що «ми тут не для чого іншого і дружбу з Турками, і з ордою утримуємо, тільки щоб цілісність якось зберегти від них цій країні, роздумуючи, що ніхто нас відірваних не зможе від тих сил обороняти...»².

У пошуках виходу з критичної ситуації П. Дорошенко захопився за ідею, не чекаючи появи противника під стінами Чигирина, скласти присягу цареві, але зробити це не перед І. Самойловичем і Г. Ромодановським, а перед запорозькими й городовими козаками у гетьманській столиці. Чому він обрав саме такий варіант? За пізнішим свідченням його посланця до Москви чигиринського отамана Івана Сенкевича, він уникав поїздки до ставки лівобережного гетьмана і командувача російської армії тому, що мав підстави побоюватися за своє життя. Він цілком резонно остерігався, щоб його недоброзичливці, котрі переїхали на Лівобережжя, перебуваючи «у війську, не вчинили над ним того ж, як над Сомком і Брюховецьким»³. М. Костомаров пояснював такий намір тим, що П. Дорошенко вирішив «віддатися» московському государеві «прямо, від щирого серця. Але йому хотілося все-таки здатися так, аби виговорити собі і безпеку, і спокійне життя на старість, а, якщо можна, то зберегти й гетьманський титул. Довіритися безумовно Самойловичу, котрого він ображав, здавалося йому занадто ризикованою справою; у кожному разі йому довелося б попроситися зі своїм гетьманством. Дорошенко наважився ще раз зробити спробу – влаштуватися так, щоб, присягнувши московському государю, залишитися в гетьманському титулі. І вдався Дорошенко до такого виверту: одержав він свій гетьманський титул від війська – війську він і здати його повинен, а це військо може його і знову обрати гетьманом. Але козацького війська на правому березі у нього не стало; правобережні полковники від нього відступилися, козаки чи пішли на ліву сторону, чи, залишаючись

¹ Там же. – С. 223–225.

² Там же. – С. 226–227.

³ Там же. – С. 373–374.

на правій, не хотіли йому коритися; поспільство безупинно втікало, відтворити і поновити військо було вже ні з кого. Дорошенко наважився показати, що вважає справжнім Військом Запорозьким Січ, і замислив перед січовиками здати своє гетьманство, покласти клейноди і присягнути перед ними на вірність царю»¹.

Без сумніву, вчений висловив цілком слушні спостереження. Проте далеко не в усьому з ним можна погодитися. Так, знаючи вдачу гетьмана, важко повірити у щирість його намірів прийняти підданство царя. Пізніше, уже після складеної 20 жовтня присяги, коли І. Самойлович почав домагатися передачі санджаків, він закликав до себе Г. Гамалію і промовив: «... бачиш, пане свате, чого від нас хочуть Задніпрянці? Хочуть, аби їм санджаки турецькі я віддав. І потім, трохи подумавши, сказав: є ще у султана немало таких же санджаків, і хоча б ці і довелося віддати, пришле мені султан й інші, коли я до нього передамся; а вимовлятися буду тим: як наступали війська московські і козацькі задніпровські тоді я, не маючи жодної допомоги, для збереження своєї цілості, змушений був їх віддати»². Цілком імовірно, що гетьман у такий спосіб хотів якщо не запобігти, то хоча б затримати появу на Правобережжі І. Самойловича та Г. Ромодановського.

Втім, цей його задум, на наш погляд, спрямовувався насамперед на досягнення значно вагоміших результатів. Так, апелюючи до Запорожжя, П. Дорошенко спланував складну комбінацію з усунення від влади І. Самойловича. Його план полягав у тому, щоб, прийнявши протекцію царя й заручившись підтримкою запорозького козацтва (а воно, нагадаємо, не брало участі в передачі булави І. Самойловичу на Переяславській раді), добитися спільно із Січчю скликання військової ради для легітимного обрання гетьмана козацької України. Враховуючи незначний авторитет лівобережного правителя в козацькому товаристві, П. Дорошенко цілком міг сподіватися на втрату тим за певних обставин булави, яка могла опинитися, якщо не в його, то в руках кума І. Сірка.

Кошовий на той час уже перестав орієнтуватися на Польщу. Припускаємо, що головною причиною його розриву з королем стала образа на Яна III, котрий, як свідчив поголос, намагався віддати раніше обіцяну йому посаду Г. Гуляницькому. І хоча ці чутки, як уже зазначалося, не відповідали дійсності, І. Сірко їм, вочевидь, повірив. Не хотів він і допустити утвердження у Правобережжі влади свого недруга І. Самойловича, тому вирішив підтримувати покинутого усіма П. Дорошенка. Вони обидва добре пам'ятали, як у квітні минулого року надіслане кошовим до гетьмана

¹ Костомаров Н. И. Руина. – С. 262–263.

² Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 355.

посольство Стефана Білого запевнило його: «... якщо буде на тебе Москва наступати, тоді Військо Запорозьке буде тобі в допомогу і клейнодів військових, щоб, звичайно, Москві не подавав...»¹.

Тому коли на Правобережжі стало відомо про наближення військ І. Самойловича та Г. Ромодановського, гетьман негайно направив на Січ посольство, якому доручалося запросити до Чигирин І. Сірка з частиною запорожців «і для поради, і для присяги під його царської величності високу руку у підданство»². При цьому слід було особливо наголосити на тому, що П. Дорошенку краще «поклонитися Війську, ніж кому іншому»³. Посланці мали передати І. Сірку лист гетьмана, в якому наголошувалося на тому, щоб «вже від цього часу не різні, а одна думка і любов братська вашої милості і всього нашого Війська Запорозького між нами перебувала, в чому вашу милість моєю прихильністю не обману, обнадію». Висловлюючи жаль, що через об'єктивні обставини їм не вдалося виконати того, про що домовлялися, коли «один одному вірили», П. Дорошенко повідомляв про свій намір прийняти підданство царю («собі цього щиро бажаю»), щоб зберегти в цілісності православну віру «і воїнство всього нашого народу руського». Гетьман звертав увагу на розорення церков і монастирів, наступ на «права і вольності», спроби захопити військові клейноди й передати їх сіверському гетьманові⁴. Зібрана на Січі військова рада ухвалила рішення направити до Чигирин кошового з 1,5-тисячним козацьким військом (є дані про 500 запорозьких і донських козаків)⁵. І. Сірко також прихопив із собою донського отамана Фрола Минаєва з 200 донськими козаками та близько 40 калмиків, які прибули на Січ для спільної боротьби з татарами⁶. До П. Дорошенка заздалегідь було відправлено посланця з повідомленням про скорі надходження допомоги.

Тим часом становище гетьмана продовжувало погіршуватися. Військо І. Самойловича й Г. Ромодановського у кінці вересня зупинилося табором навпроти Канева (приблизно за 10 км від нього)⁷. Поява роз'їзду росіян і лівобережних козаків спонукала серденят залишити Корсунь, Черкаси, Богуслав та інші міста й відступити до Чигирин. Заручившись гарантією безпеки, корсунський полковник Федір Кандиба на початку жовтня з родиною відступив до І. Самойловича. Так само вчинив і уманський

¹ Там же. – С. 272.

² Там же. – С. 374.

³ Там же. – С. 281.

⁴ Там же. – С. 301.

⁵ Величко С. Назв. праця. – Т. II. – С. 186; Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 305, 374.

⁶ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 281, 305, 374.

⁷ Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 471.

полковник Микита Синенко. На Лівобережжя переселилися вціалі мешканці Уманщини й Побужжя. Не без тиску з боку вояків роз'їзду міщани Корсуня також вирішили шукати кращої долі за Дніпром¹. Скориставшись із цього, польський полковник Станіслав Лазинський зайняв місто й дощенту спалив його².

П. Дорошенко готувався до акту складення присяги, ігноруючи пропозиції І. Самойловича та Г. Ромодановського з'явитися до їхнього табору³. Після появи в околицях Чигирина депутації січовиків, 20 жовтня гетьман вирушив їм назустріч з усім військом і міською громадою.

Урочистості відбулися за 0,5–0,6 км від Чигирина. Священики провели молебень за здоров'я Олексія Михайловича, після чого перед Святим Євангелієм гетьман, козаки, міщани, духовенство та, можливо, серденьга присягнули йому на вірність⁴. Як підкреслював сам П. Дорошенко у листі до І. Самойловича, вони склали «присягу нашу з усім старшим і меншим Війська Запорозького товариством і поспільством на вічне підданство його царській пресвітлій величності і на нерозривну дружбу і любов братську з усім Військом Запорозьким, також і на єдність з милістю твоєю самим і всім старшим і меншим Війська його царської пресвітлої величності запорозьким товариством і з усією стороною задніпровською...»⁵. Дослідники чомусь оминають увагою той факт, що присяга складалася не лише на вірність цареві, але й на єдність (цілісність) козацької України. До речі, І. Сірко, повідомляючи 22 жовтня І. Самойловичу про відмову гетьмана від турецької протекції і піддання під царський скіпетр, також розглядав цей акт як символ єднання українських земель⁶.

Якщо уважно вчитатися у текст присяги, неважко помітити, що вона не містить навіть натяку на можливість відмови П. Дорошенка від булави на користь І. Самойловича чи визнання над собою його влади. Він присягав як незалежний володар Української держави, котрий зобов'язувався зберігати дружні відносини з Лівобережною Гетьманщиною. «...Вірне його пресвітлій величності приношу підданство, від бусурман відступаю, – наголошував він у присязі, – з боярином його милістю з князем Григорієм Григоровичем Ромодановським також і з його милістю з паном Іваном

¹ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 268; Літопис Самовидця. – С. 121; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 573–574; Соловьев С.М. Указ. соч. – Кн. VI. – Т. 12. – С. 471.

² БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 734 зв.; Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 293; Літопис Самовидця. – С. 121.

³ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 271.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 374; Величко С. Назв. праця. – Т. II. – С. 186.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 274.

⁶ Там же. – С. 276–277.

Самойловичем, гетьманом [Війська] його царської пресвітлої величності Запорозького, в справах його царської пресвітлої величності правдиво зноситися із всією стороною задніпровською сумирно, по-братському жити при достоїнстві його царської пресвітлої величності підданими...». Окремо П. Дорошенко підкреслював, що, зважившись на цей крок, він, відповідно до отриманих від І. Сірка та Ф. Минаєва гарантій, відтепер певний безпеки свого життя, збереження вольностей і маєтностей разом із «усім старшим і меншим при мені перебуваючим Війська Запорозького товариством і поспільством...»¹. Отже, йшлося виключно про прийняття царської протекції, а не про капітуляцію, чого від нього домагалися І. Самойлович та Г. Ромодановський.

Дискусійним залишається питання, чи скликалася того дня козацька рада за участю запорожців і козаків П. Дорошенка, як про це стверджують деякі дослідники². Складність його розв'язання полягає в обмеженості джерельної інформації. Показово, що П. Дорошенко, І. Сірко та гетьманський посланець до Москви чигиринський отаман І. Сенкевич у своїх листах і свідченнях не згадують про це. Щоправда, останній у розмові з дяками приказу Малої Росії натякнув, нібито під час присяги правобережний правитель «всі клейноди військові, які були вручені від царської величності попереднім гетьманам, доручив йому Сірку і всьому Війську»³. Опосередковано це підтверджується й іншими свідченнями. Так, невідомий козак, котрий брав участь у цьому дійстві, пізніше оповідав, що згодом запорожці дорікали І. Сірку за те, що не взяв у П. Дорошенка всіх клейнодів, хоча момент для цього був сприятливим. Адже «за містом, перед присягою з обох сторін кланявся (П.Дорошенко. – Авт.) за уряд гетьманства Війську і тобі отаману і повністю все з булавою вручав...»⁴.

Якщо ця інформація достовірна, то вона є вкрай важливою, бо засвідчує не тільки факт проведення перед присягою військової ради, але й складення на ній П. Дорошенком своїх повноважень. Цей його крок збентежив усіх, оскільки ніхто не очікував такого розвитку подій. Виявився не готовим до цього й І. Сірко, який на якусь мить розгубився від пропозиції перебрати до своїх рук булаву. А вражені козаки почали вигукувати ім'я П. Дорошенка, кинулися до нього й накрили корогвами, засвідчуючи свою волю бачити гетьманом. Уже згадуваний нами козак відзначав також те, що кошовий у відповідь на закиди на свою адресу звертався до запорожців:

¹ Там же. – С. 275–276.

² Костомаров Н. И. Руина. – С. 263; Окиншевич Л. Генеральна рада... – С. 289, 306; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 577.

³ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 374.

⁴ Там же. – С. 289.

«... всі де ви охоче дозволяли і, знаменами покриваючи, гетьману сирно¹, сирно давали»². За даними М. Костомарова, зі свого боку, запорожці присягнули на тому, що «Дорошенко буде прийнятий царською пресвітою величністю у батьківську милість і залишиться у цілості при неушкодженому здоров'ї, честі й пожитках, з усім військом, що знаходиться при ньому, зберігши свої військові клейноди, не піддаючись помсті за свої минулі провини, і від усіх неприятелів: татар, турків і ляхів – захищатиметься й оборонятиметься царськими військами; а всі запустілі місця на правій стороні наповняться знову людьми і будуть навіки тішитися вольностями і розживатися, як ліва задніпровська сторона»³. Отже, вочевидь, Л. Окиншевич мав рацію, коли стверджував про переобрання на раді П. Дорошенка гетьманом Правобережної України⁴.

Після ради і присяги в Чигирині влаштували «гарматну й з дрібною зброєю стрілянину ледь не впродовж всього дня». Для запорожців і донських козаків було організовано обід⁵. Вони перебували тут, за одними даними – 5, за іншими – 13 днів⁶. 22 жовтня П. Дорошенко та І. Сірко повідомили про складення урядом, козаками й поспільством Правобережної Гетьманщини присяги на вірність цареві І. Самойловича і переслали йому її текст⁷. Показово, що гетьман не знімав із себе особистої відповідальності за трагедію Правобережжя. Спустошення краю, писав він, «найтяжчим гріхам моїм це суще приписую»⁸. У той час, а, можливо, дещо пізніше, за даними гоголівського священика Ісакія, П. Дорошенко начебто направив до Г. Ромодановського депутацію зі своїх козаків і запорожців з пропозицією надіслати до Чигирини 1 тис. ратних людей, обіцяючи віддати їм знамено, булаву, бунчук і литаври, отримані від султана⁹. Чи дійсно таке клопотання порушувалося перед командувачем російського війська, з'ясувати неможливо (схиляємося до думки, що ця інформація є не зовсім точною). 25 жовтня кошовий повідомив Малоросійський приказ про прийняття

¹ Нам не вдалося з'ясувати сутності цього терміна; відомо, що «сирно» – це назва довгого стола у запорозькому курені, за яким січовики збиралися на спільну трапезу (див.: Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К. – Запоріжжя, 2002. – С. 444). Припускаємо, що він також вживався у сенсі висловлювання одностайної згоди щодо якогось рішення або дії.

² Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 289.

³ Цит. за: Костомаров Н. И. Руина. – С. 263.

⁴ Окиншевич Л. Генеральна рада... – С. 306.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 374.

⁶ Там же. – С. 305, 374.

⁷ Там же. – С. 273–277.

⁸ Там же. – С. 274.

⁹ Там же. – С. 368–369.

правобережним правителем царського підданства й від імені запорожців просив надати йому аудієнцію¹.

Обговоривши ситуацію, П. Дорошенко та І. Сірко розробили спільний план подальших дій. Виявлені джерела дають про нього лише загальне уявлення. Зокрема, як свідчив у Малоросійському приказі І. Сенкевич, залишаючи Чигирин, запорожці взяли з собою надіслані свого часу з Москви клейноди, булаву і знамено, 6 полкових гармат і 2 бочки пороху. А щодо «решти клейнодів йому, Дорошенку, говорили, аби він зберігав їх до весни і до наказу великого государя в Чигирині, і ті де інші клейноди і нині в Чигирині. Та вони ж, Сірко і все Військо, веліли йому Дорошенку писати себе по-старому гетьманом, до указу великого государя»². Напрошується запитання: які події планувалися на весну 1676 р. і яким чином вони мали вплинути на становище гетьмана? Відповідь на нього знаходимо в деяких джерелах. Так, І. Самойлович, який постійно збирав інформацію про плани П. Дорошенка та І. Сірка, наприкінці жовтня констатував: «... поговоривши між собою (гетьман і кошовий. – Авт.) нарадилися так: Дорошенку б писатися царській величності гетьманом, аби через цю зиму могли так чи інакше протриматися, щоб з цієї сторони дали спокій, також і хліба змогли б дістати; а весною, певна річ, вдатися до такого задуму, щоб цю Україну збунтувати. А тут маю до себе таких людей, братію, сватів і знайомих, щоб і царська величність їм повірила»³.

Зрозуміло, що під «бунтуванням» Лівобережної України І. Самойлович мав на увазі дії, спрямовані на позбавлення його гетьманської булави. Він усвідомлював (хоча відкрито ніколи цього не визнавав) сумнівність прийнятої березневою радою 1674 р. ухвалили про обрання його гетьманом Правобережної України (адже, нагадаємо, П. Дорошенко не з'явився на неї і не повернув Війську, як це велів козацький звичай, гетьманські клейноди; окрім того, у раді не брало участі Низове Військо Запорозьке). Тому постійно дуже боявся скликання чорної ради козацтва обох сторін Дніпра й Запорожжя, яка могла відібрати у нього булаву. Це також добре розуміли П. Дорошенко та І. Сірко, які й домовилися про проведення навесні 1676 р. загальної військової ради з метою обрання єдиного володаря козацької України. Існують задокументовані підтвердження того, що І. Самойлович був добре обізнаний із їх рішенням. Так, у січні 1676 р. лівобережний козак Карпо Надточей, відправлений з Батурина на Січ, докоряв запорожцям за те, що, будучи «у Дорошенка в Чигирині, ухвалили постанову, щоб весною

¹ Костомаров Н. И. Руина. – С. 263.

² Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 374.

³ Там же. – С. 281.

між містами була рада для обрання гетьмана»¹. Підписок канцелярії правобережного гетьмана Іван Дорошевич, який у другій половині листопада залишив Чигирин і прибув до І. Самойловича, розповідав, що дорадники П. Дорошенка обговорювали план його переїзду на Січ: «... взявши запасів хлібних скільки потрібно і забравши клейноди, хоче в Запороги з полком серденяцьким і з іншими полками, Герасимовим і Безпалим, йти Дорошенко, і там кількома тисячами грошей військо задовольнивши, думає на весну у городи прибути і народ до обрання гетьмана військо городове з Сірком бунтувати»². За даними сорочинського жителя Григорія Кренсевича, під час зустрічі у Чигирині з посланцем із Запорожжя Куницьким він довідався, що «Сірко хоче у всі полки задніпровські посилати універсали, закликаючи всю старшину і чернь на раду»³.

Гетьман і кошовий домовилися також про узгодження своїх дій. Зокрема, на вимогу Г. Ромодановського та І. Самойловича надіслати турецькі санджаки, П. Дорошенко заявив, що «без поради і звістки кошового отамана Івана Сірка і всього Війська Запорозького Низового, хоча б незнати кому, не думаю віддавати. І у той же час послав козаків чигиринських у Запороги до Сірка, запитуючись: чи віддавати санджаки до Задніпров'я?»⁴. Зі свого боку, кошовий обіцяв прибути з військом на допомогу, якщо «почнуть будь-які неприятели на нього, Дорошенка, наступати...»⁵.

Водночас гетьман намагався тримати в таємниці результати досягнутих із кошовим домовленостей. Тому на деякий час ізолював ханських посланців і затримав їх від'їзд⁶. Досягши порозуміння із Запорожжям, П. Дорошенко звільнив усіх в'язнів «цієї і тієї сторони» Дніпра, а також польських полонених⁷. Частина старшин і родичів гетьмана позитивно оцінювала такий політичний маневр. Перебіжчик до І. Самойловича козак Василь Бут розповідав, що чув від Андрія Дорошенка: «... добро де брат наш вчинив, що не їдучи до гетьмана задніпровського і до боярина Ромодановського, прикликав з Низу Сірка із запорожцями, і при них поклонився царю московському, тому що: якби домовився з гетьманом і боярином, то було б нам, як і Брюховецькому; а нині краще вчинилося, що всі при своєму в цілості»⁸. Разом з тим негативно сприйняли його союз із запорожцями

¹ Там же. – С. 549.

² Там же. – С. 356.

³ Там же. – С. 357.

⁴ Там же. – С. 356.

⁵ Там же. – С. 369.

⁶ Там же.

⁷ Там же. – С. 272, 283.

⁸ Там же. – С. 352.

та наміри боротися за владу в козацькій Україні ті старшини і козаки, котрі групувалися навколо колишнього полковника Г. Гамалії. Невдовзі після від'їзду І. Сірка на Січ між П. Дорошенком та Г. Гамалією стався гострий конфлікт, який, за свідченням останнього, переріс у сутичку¹ (враховуючи могутню статуру гетьмана, неважко здогадатися, на чю користь вона завершилася). Розгніваний Г. Гамалія «залишив дружину і дітей, і все майно у Чигирині, а сам з молодшим братом Андрієм» утік до І. Самойловича². За його словами, серед полковників й інших старшин визріла проти гетьмана змова («таємна рада»). Вони ухвалили, «будь-яким способом захопивши (П. Дорошенка. – *Авт.*), їм привезти на сю сторону до нього, гетьмана (І. Самойловича. – *Авт.*)». Г. Гамалія запевняв, що це має статися найближчим часом, бо «старшина тамтешня вся бажає у царської величності у підданстві бути»³. Залишив гетьмана й помічник писаря І. Дорошевич⁴.

Поки відбувалися ці події, П. Дорошенко намагався призупинити катастрофічний процес обезлюднення Правобережжя. Уже 25 жовтня черкаський полковник Ждан Степанів за дорученням гетьмана і кошового звернувся з листом до золотоноського, іркліївського й кропивнянського сотників з проханням не перешкоджати тим, хто хотів повернутися на правий берег, добиратися «до своїх поселень»⁵. Мабуть, подібні звернення розсилалися і в інші прикордонні райони Лівобережжя. Це не могло не стурбувати І. Самойловича (у середині листопада він скаржився цареві на намагання П. Дорошенка «переманути» назад переселенців)⁶, який, вочевидь, дуже побоювався зміцнення Правобережжя, вбачаючи в тому загрозу своїй владі.

Показово, що і польський король також явно не хотів бачити Україну процвітаючою. Ще в серпні він застерігав щодо можливого поновлення правобережним гетьманом своєї влади над зайнятими поляками територіями (інакше б «ті краї людьми задніпровськими наповнили, давши їм свободу, і так б за рік Дорошенко, котрий тепер не має понад 2 чи 3 тис. війська, мав би тоді сто тисяч»)⁷. Попри масове переселення біженців у Лівобережжя, П. Дорошенко виступав проти блокування І. Самойловичем правого берега Дніпра (існувала сувора заборона для мешканців

¹ Там же. – С. 350.

² Там же. – С. 349.

³ Там же. – С. 349–350.

⁴ Там же. – С. 349.

⁵ Там же. – С. 279–280.

⁶ Там же. – С. 319.

⁷ Sobieski J. Listy... – Т. II. – С. 140.

його обох берегів долати водний рубіж)¹. Водночас він відхилив прохання жителів уцілілих містечок Чигиринського полку відпустити їх «на переяславську сторону з-за того, що вони, перебуваючи у цих містах, помирають з голоду», переконуючи їх залишитися по своїх домівках до Різдва Христового, допоки не буде досягнуто «повного миру» з Росією і Лівобережною Гетьманщиною².

Хоча наприкінці третьої декади жовтня І. Самойлович та Г. Ромодановський відійшли від Канева й «війська розпустили по домівках»³, становище П. Дорошенка залишалося критичним. Йому не вдалося вирішити жодне із найбільш актуальних питань – розширити контрольовані ним території, згуртувати старшин і козаків, призупинити процес міграції населення. Польський полковник С. Лазинський раптовим нападом завдав поразки у Бершаді обозу (близько 1 тис. возів) «Дорошенкового радника» полковника Ф. Булюбаша (той потрапив до полону й був відправлений до короля, а торговицький полковник Кваша загинув). Роз'їзд із Білої Церкви розгромив у Кальниболоті «полковника Дорошенка Берната», котрий врятувався втечею⁴. На кінець року під регіментом гетьмана залишалися тільки такі поселення, як Жаботин, Медведівка, Бужин, Черкаси, Крилів, Воронків, Боровиця, Суботів, Білозер'я⁵.

Чільним напрямом зовнішньополітичної діяльності для П. Дорошенка стає врегулювання відносин із Москвою та Лівобережною Гетьманщиною на основі складеної на вірність Олексієві Михайловичу присяги. При цьому головні стратегічні завдання полягали в тому, щоб, довівши факт легітимності цього політичного акту, хоча б до весни зберегти свою владу й уникнути складання повноважень перед І. Самойловичем і Г. Ромодановським. З огляду на настрої російської політичної еліти та лівобережного гетьмана, П. Дорошенко, вочевидь, розумів приреченість своїх планів, однак усе ж повів дипломатичну гру, намагаючись запобігти військовому походу російських і лівобережних полків і тим самим виграти час для проведення навесні генеральної ради Війська Запорозького. Уже в першій декаді грудня він двічі відправляв посланців до Г. Ромодановського й тричі до І. Самойловича, 10 грудня написав листа до київського воеводи Олексія Голіцина, запевняючи у щирості прийняття підданства, і просив посприяти відновленню вільного проїзду через Дніпро «всяким людям»⁶. Наступ-

¹ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 340–341, 344.

² Там же. – С. 369.

³ Там же. – С. 268, 310.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 283, 293; БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1070. – Арк. 736 зв.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 369, 376.

⁶ Там же. – С. 340–341, 372.

ного дня П. Дорошенко знову звернувся до воєводи, ще раз наголосивши на складенні ним присяги на вірність цареві і підкреслюючи своє бажання бачити козацьку Україну возз'єднаною¹.

Зміст листів І. Самойловича та Г. Ромодановського (їх привіз його посланець Калоша), де містилися вимоги прибути до Батурина, взявши із собою турецькі санджаки, відмовитися від булави і заново присягнути Олексієві Михайловичу², змусив П. Дорошенка розпочати переговори безпосередньо з Москвою. 30 листопада (5 грудня³) у складі посольства запорозьких козаків він відправив до царя свою довірену особу – чигиринського отамана І. Сенкевича. У листі, який той мав передати Олексієві Михайловичу, гетьман наголошував на своїх давніх намірах прийняти його підданство і нагадував про складену нині присягу перед запорожцями і донськими козаками. Він просив виявити милосердя й зберегти «при житті й честі і всіх володіннях» людей військових і посполитих³. Вручена Дорошенком посланцеві «Інформація» містила 4 статті, зміст яких розкривав основні положення листа. Зокрема, у них відзначалося, що прийняття «бусурманської» протекції відбулося з ініціативи старшин (насамперед бузьких і подністровських) і було підготовлене політикою попередніх гетьманів. Щоб не допустити повного розорення краю, він змушений був («рад-не-рад») її триматися. Гетьман просив царя надіслати грамоту, щоб своїм «милостивим словам» «утішити і при здоров'ї, честі, набутках самого, кривних, старшин і менших військових й усіх посполитих по цей час перебуваючих людей зберегти». Водночас П. Дорошенко наголошував, що він не тримається гетьманства й очікуватиме на відповідний царський указ⁴. Цю позицію гетьмана засвідчив на аудієнції 30 грудня у Приказі Малої Росії І. Сенкевич, який повідомив про його намір надіслати до Москви санджаки, які мали привезти брат Андрій та тесть П. Яненко-Хмельницький⁵.

Гетьманського посланця прийняли приязно, визначивши йому і двом його товаришам непоганий провіант, включаючи вино і пиво⁶. Зазначимо, що цар відразу ж (вочевидь, не без впливів з Лівобережжя) встав на шлях невизнання легітимності чигиринського акту присяги, про що було повідомлено Г. Ромодановського, І. Самойловича й самого П. Дорошенка. В листі до останнього зазначалося: «Ми твоєї обіцянки, даної перед Іваном Сірком і Фролом Минаєвим, за правду не маємо, тому що вони їздили

¹ Там же. – С. 343–344.

² Там же. – С. 313–314, 355–356.

³ Там же. – С. 378–380.

⁴ Там же. – С. 380–382.

⁵ Там же. – С. 375–376.

⁶ Там же. – С. 382.

до тебе у Чигирин без нашого указу; ці наші справи на них не покладені, і тому цим справам у майбутньому міцними бути не можна; і тобі б Петру, приїхати до боярина князя Ромодановського і гетьмана Ів. Самойловича, і при них присягу скласти. Якщо ж не приїдеш, то ми накажемо боярину і гетьману учинити над тобою воєнні дії»¹.

18 грудня гетьманові було надіслано царську «обнадійливу грамоту», яка вимагала передати через посланців військові клейноди попередніх гетьманів і турецькі сандачки «без усякої затримки», прибути до І. Самойловича й принести присягу. Зі свого боку, пропонуючи П. Дорошенкові з'явитися з родиною до Москви, Олексій Михайлович обіцяв милостиво забути «все минуле», надати «щедру милість і жалування», після чого відпустити назад в Україну й дозволити жити там, де він побажає, «без усякої кривди та докорів»². 6 січня 1676 р., уже після прийому І. Сенкевича, цар звернувся до гетьмана з новою грамотою, яка практично повторювала зміст попередньої. Не згадуючи його титулу, Дорошенкові знову пропонувалося приїхати для складення присяги на Лівобережжя. Якщо б після цього він захотів побачити «нашої царської величності пресвіті очі», то міг би безпечно прибути до Москви й отримати «превелику милість і жалування», а потім повернутися й жити в місті, в якому «ти захочеш»³. Повіз її до Чигирина піддядчий Іван Торопов⁴.

На початку січня з Правобережжя до Москви відправилося посольство П. Яненка та Семена Тихого разом із запорожцями, яке повезло вручені султаном під Уманню (1674 р.) бунчук і два знамена. Проте передача турецьких сандачків була лише зручним приводом, за яким приховувалася справжня мета поїздки – домогтися від царя, щоб П. Дорошенка залишили гетьманом Правобережної України. П. Яненко-Хмельницький порушив клопотання, щоб цар пробачив його і прийняв «під свою царської величності самодержавну високу руку у вічне підданство за вірного підданого, і дозволив би бути йому по-старому у своєму чині гетьманом, і військові попередні його царської величності клейноди, які надані попереднім гетьманам і нині у нього є, були б при ньому по-старому»⁵. Щоправда, при цьому посол зазначив, що П. Дорошенко просив передати, що «цей його гетьманський чин у волі його царської величності: як він великий государ зволить, так він Дорошенко

¹ Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 474.

² Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 402–403; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 585.

³ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 404–408.

⁴ Там же. – С. 399, 401.

⁵ Там же. – С. 430–431.

по волі його царської величності і вчинить»¹. Він же особисто «і за гетьманство, що здати йому гетьману Івану Самойловичу, не стоїть; лише б йому бути у здоров'ї і без розорення при своїх домах і пожитках на тому боці Дніпра, де нині живуть»². Через П. Яненка-Хмельницького гетьман також передав, що готовий виконати царське розпорядження про складення присяги перед І. Самойловичем, але «боязнь має велику: як було при Брюховецькому, що взяли Сомка і багато старшин безвинних повезли начебто до царської величності до Москви, і по дорозі, без указу великого государя, піддали їх гіркій і ганебній смерті. А найбільше побоюється він, Дорошенко, своїх, котрі були під його регіментом»³.

У листі від 29 грудня 1675 р. гетьман просив царя прийняти під свою руку «нас з усіма домочадцями нашими, у цьому стольному граді Чигирині й інших навколишніх...» й захищати від «усіх ворогів наших»⁴. Він вручив також послам «Інструкцію», що складалася з дев'яти статей. З-поміж них своєю значимістю виділяється п'ята, яка передбачала порушити перед царем клопотання, щоб він «при честі і сані гетьманства і стародавнього правління Війська Запорозького при правах і стародавніх вольностях наших були неодмінно, пожалував»⁵. В інших пояснювалися причини тривалого перебування у турецькій протекції; ставилися питання прийняття «усіх старших і менших військових і громадян (звертає на себе увагу використання П. Дорошенком цього терміна. – Авт.) посполитих всього повіту Чигиринського і Черкаського, людей, котрі zostалися», у царське підданство; оборони їх царем від ворогів і дотримання ним «у цілості маєтностей, жінок і дітей наших...»; необхідності зміцнення обороноздатності Черкас, Канева і Чигирини як «щита і оборони всієї України задніпровської»; припинення недружніх акцій з боку Лівобережної Гетьманщини; висувалися пропозиції укласти угоду з Польщею про визнання нею цих земель царськими та надіслати до Чигирини резидентом «начального чоловіка з людьми», який би, що «бачив і чув про все разом з нами», повідомляв до Москви⁶.

Як і слід було сподіватися, Москва, прийнявши надіслані санджаки та схвально поставившись до прохання П. Дорошенка взяти його та контролювану ним територію у царське підданство, категорично відхилила клопотання про залишення за ним гетьманського титулу, а відтак і збереження

¹ Там же. – С. 431.

² Там же. – С. 434–435.

³ Там же. – С. 434.

⁴ Там же. – С. 438–439.

⁵ Там же. – С. 442.

⁶ Там же. – С. 440–443.

суб'єктності Правобережної Гетьманщини. У відповіді на «Інструкцію» зазначалося, що цар збереже усі права і вольності мешканців краю, однак «на обох сторонах Дніпра бути одному гетьману Івану Самойловичу», обраному на військовій березневій раді 1674 р. Тому П. Дорошенкові слід відмовитися від усіх своїх задумів, приїхати до І. Самойловича і Г. Ромодановського, віддати клейноди і скласти присягу. Йому разом із родичами дозволялося жити там, «де він захоче»; давалася обіцянка повернути із заслання брата Григорія. Цар погодився також задовольнити всі інші статті «Інструкції»¹. У його грамоті від 31 січня П. Дорошенку висувалася вимога приїхати для складення присяги або до І. Самойловича та Г. Ромодановського, або прямо до Москви². До того ж часу Олексій Михайлович розпорядився затримати його посольство³. Відповідні грамоти про це було надіслано І. Самойловичу⁴ та Г. Ромодановському⁵.

В останній декаді січня до Чигирина повернувся І. Сенкевич, а також прибув із грамотою Олексія Михайловича І. Торопов. У розмові з останнім гетьман зауважив, що коли складена ним присяга є недійсною, то чому б цареві не прислати до нього знатну особу, у присутності якої він, П. Дорошенко, присягнув би заново на Святому Євангелії⁶. Цю пропозицію можна розцінювати як дипломатичний маневр правобережного володаря. Якби її було реалізовано, йому вдалося б уникнути принизливої капітуляції перед І. Самойловичем. Далі події, здавалося, почали розвиватися саме за цим сценарієм.

9 лютого помер Олексій Михайлович і царський престол успадкував його 14-річний син Федір Олексійович. Тепер сумнівна з погляду Москви присяга П.Дорошенка, яка приносилася не Російській державі чи її урядові, а конкретній особі – монархові, взагалі втрачала свою чинність. Намагаючись якнайшвидше розв'язати питання прийняття у підданство правобережного гетьмана, Москва вирішила скористатися його пропозицією, переданою через І. Торопова, і вже 13 лютого до Чигирина направляється стольник Михайло Деремантов, який уповноважувався прийняти нову присягу (її текст йому вручався) від П. Дорошенка, козаків і поспільства⁷. Водночас Г. Ромодановський та І. Самойлович отримали наказ відпустити з Курська посольство П. Яненка⁸.

¹ Там же. – С. 469–477.

² Там же. – С. 465–468.

³ Там же. – С. 454.

⁴ Там же. – С. 455–458.

⁵ Там же. – С. 459–462.

⁶ Там же. – С. 484.

⁷ Там же. – С. 480–485.

⁸ Там же. – С. 485–486.

Як слушно відзначають біографи гетьмана, І. Самойловича не могла влаштувати ситуація, коли «справа підданства Дорошенка цареві знову ніби вислизнула з його рук і відбувається поза ним»¹. Отримавши вже перші відомості про чигиринські події, він намагався переконати Г. Ромодановського й царський уряд у підступності поведінки П. Дорошенка та І. Сірка². У листі до командувача російських військ, не приховуючи роздратування, лівобережний володар булави зазначав: «Зваж, добродію мій, справу цих крутоголових! Перед нами не хотіли вчинити нічого доброго, а перед якимось Фролом і Міюском, що самозванця з Дону до Сірка привів, якусь присягу дали! Яка совість у Дорошенка? Нам разів з десять присягав і по-старому збрехав! Ми дізналися, добродію мій, що там між собою урадилися: спробувати через своїх послів у царської величності: якщо їм дозволить чернецьку раду зібрати, то й цю Україну туди ж потягнуть, смуту ту учинити і нам не піддатися»³. У листі до царя від 16 листопада І. Самойлович наголошував на необхідності приїзду П. Дорошенка на Лівобережжя, щоб скласти гетьманські повноваження і присягнути на вірність «вашій царській величності»⁴. Зі свого боку Г. Ромодановський також був дуже невдоволений вчинком П. Дорошенка і відхилив його пропозицію направити до Чигирин добрих людей для «достовірнішої розмови»⁵. 8 грудня, згідно із досягнутою між ними домовленістю, І. Самойлович повідомив Олексія Михайловича, що під час Різдва свят, коли з'їдуться полковники й старшини, вони разом із князем зберуть старшинський з'їзд, щоб порадитися, «яким би чином цю доручену про Дорошенка справу щасливо розпочати і повністю до весни цим зимовим часом завершити ми б могли»⁶.

Довідавшись про початок безпосередніх переговорів правобережного гетьмана з Москвою, І. Самойлович активізував зусилля, спрямовані на те, щоб примусити свого суперника капітулювати саме перед ним. 28 грудня і 3 січня він посилав до Чигирин листи, а 6 січня відправляє туди зі своїм посланням ніжинського полкового осавула Фому Гнилозуба. Підкреслюючи свою приязнь до П. Дорошенка («я, не маючи до тебе здавна і нині жодної злоби...»), І. Самойлович переконував його відмовитися від «високомислія», не триматися за «старійшинство», не посилати більше послів до Москви, а прийхати до них із Г. Ромодановським і скласти присягу

¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 585–586.

² Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 280–281; Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 473.

³ Цит. за: Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 473.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 318–320.

⁵ Там же. – С. 474.

⁶ Там же. – С. 338.

на вірність Федору Олексійовичу¹. 15 і 22 січня обидва гетьмани обмінялися листами, зміст яких засвідчив принципову відмінність їхніх позицій².

Звістка про плани Москви послати до Чигириня для прийняття присяги у П. Дорошенка князя Володимира Волконського (спочатку розглядалася саме його кандидатура) викликала у лівобережного гетьмана шок, який трохи згодом змінився бурхливою реакцією. Після того, як І. Самойлович присягнув у Батурині новому цареві, він, прощаючись 21 лютого із спеціально присланим для її прийняття дворянином Іваном Іжевським, заявив: «Та даремно де до нього (П. Дорошенка. – *Авт.*) і посилати аби його там до віри привести; та і привівши де його, тільки спокусу у людей викликати: котрі де і перейшли на сю сторону Дніпра з тієї сторони, і вони де, дивлячись на це, всі повернуться назад і велику смуту вчинять...». Водночас він підкреслював ненадійність кошового: «А Сірик де до нього пише із Запоріжжя безупинно, щоб він клейнодів військових і бунчука не віддавав мимо них; а якщо йому де буде і яесь лихо, і він би де до них йшов на Запороги, і сподіватися де від Сірика і від Дорошенка йому гетьману всякого поганого і бунтів; аби государ пожалував у майбутньому мимо нього гетьмана і боярина князя Григорія Григоровича іншим нікому договорів з ним жодних укладати не велів»³. Коли ж до Батурина з'явився посланий для прийняття присяги у П. Дорошенка М. Деремантов і ознайомив І. Самойловича з царською грамотою, той вдався до нечуваного кроку: заборонив посланцеві продовжити шлях на Правобережжя. У листі до Федора Олексійовича від 24 лютого лівобережний гетьман радив відкликати М. Деремантова, наголошуючи на тому, що допоки Петро перебуватиме при булаві, «не буде в Україні між нами втихомирення»; він зваблює до себе людей, які переселилися на Лівобережжя, і вони, «озираючись на це, не хочуть тут розживатися, всі вуха наставили, збираючись перейти на ту сторону...»⁴.

Інформація І. Ржевського про заяви І. Самойловича викликала занепокоєння в російських урядовців, і 29 лютого Федір Олексійович віддав розпорядження Г. Ромодановському повернути М. Деремантова до Москви і відправити до Чигириня своїх посланців з новою царською грамотою до правобережного володаря булави. Цар наказував П. Дорошенку, коли до нього прибуде надіслана Г. Ромодановським та І. Самойловичем депутація, зібрати старшину, козаків і поспільство й присягнути на Святому Єванге-

¹ Там же. – С. 388–393.

² Там же. – С. 424–430.

³ Там же. – С. 500.

⁴ Там же. – С. 495–498.

лії¹. Це означало фактичну капітуляцію перед І. Самойловичем, що було абсолютно неприйнятним для правобережного гетьмана.

У першій половині лютого до Чигирини з'явилися 12 посланців з листом від І. Сірка. Кошовий схилив П. Дорошенка перебувати у царя «у вічному підданстві», проте застерігав без ухвали військової ради до Москви не їхати. Остання мала відбутися під Переяславом за участю П. Дорошенка та І. Самойловича для обрання «на обох сторонах ріки Дніпра одного гетьмана»². Гоголівський священник Ісакій, котрий відвідав Чигирин під час перебування там запорозьких козаків і зустрічався з гетьманом, пізніше розповідав київському воєводі Олексію Голіцину про наміри І. Сірка упросити царя дати дозвіл на проведення ради без присутності «ратних людей». Він нібито чув від чигиринських козаків і запорожців, що, вони, «умисливши з Дорошенком, гетьмана Івана Самойловича і старшину поб'ють. А полтавський де козацький полк із запорозькими козаками і з Дорошенком про це мислять заодно». Під час бесіди з гетьманом Ісакій довідався, що навесні можна очікувати на появу під Білою Церквою турецького візира з пашами, тому слід остерігатися і «заздалегідь вибрати одного гетьмана»³.

Наприкінці першої декади березня до Чигирини повернулося посольство П. Яненка, а з ним прибув і посланець Г. Ромодановського «ад'ютант рейтарського устрою» Горяїнов. Під час обіду, на який було запрошено всю генеральну старшину, запорозьких посланців, ігумена Густинського монастиря (приїхав за дорученням І. Самойловича) та Горяїнова, гетьман, наповнивши келих, заявив: «П'ю на тому перед вами, що мені гетьману Самойловичу булави не віддавати! Військо мені булаву дало – війську її я і віддам назад! Кому захочуть, тому нехай і передадуть!» Обозний П. Бережицький додав: «Ми булави ніколи не віддамо, а розпочне у нас силою її попович віднімати, так будемо за неї битися». Після цих слів запорожці запросили гетьмана прибути з булавою й клейнодами на Кіш. Той, повернувшись до ігумена, промовив: «Скажи гетьману Самойловичу, що Петро Дорошенко своїх клейнодів і булави йому ніколи не віддасть!» Наприкінці обіду гетьман звернувся до запорожців зі словами такого змісту: «Панове товариші, не видавайте мене, як донці видали Стеньку Разіна; нехай донці своїх видають, а ви не видавайте!» У відповідь пролунали вигуки: «Не видамо, ні за що не видамо!»⁴

¹ Там же. – С. 507–509.

² Там же. – С. 513.

³ Там же. – С. 513–514.

⁴ Костомаров Н. И. Руина. – С. 266; Соловьев С.М. Указ. соч. – М., 1991. – Кн. VII. – Т. 13. – С. 191–192.

Озвучену під час обідніх розмов ідею П. Дорошенко повторив у написаному 12 березня листі до І. Самойловича. Чи «гідно б то б вчинив, коли б вручені не один раз і не двічі, а шість разів на цій і на тій стороні від обох сторін і низового Війська Запорозького силоміць упрощені і вручені мені, не бажуючому, військові клейноди», – запитував він, для мого «єдиного догоджання й отримання для себе певного спокійного життя, єдиному ж тобі, мимо всього Війська Запорозького волю, в Батурині чи десь інакше вручити і легковажно, начебто якусь звичайну річ, віддати». І сам же на це відповідав: «Коли б так поступив не відповідно до прав і свобод наших військових давніх., то б заподіяв би справжню на вічну собі і всьому Війську Запорозькому заслуженому домівству моему неславу». Гетьман також підкреслив, що якби він погодився поїхати на Лівобережжя зі старшиною і з військовими людьми для здачі клейнодів, то залишив би правобережні поселення «з жінками і з майном, яким не є тут, на погибель». Отже, зауважив П. Дорошенко, «яка мені з цієї поїздки була втіха, яка вдячність, і яка від Господа Бога тимчасова і вічна винагорода...», і висловлював прохання: «як доброзичливий приятель», нині «цієї від мене не вимагай поїздки...». При цьому він повідомляв І. Самойловичу про отримані відомості щодо можливого походу султана на Київ¹.

Обмеженість джерельної бази не дозволяє з'ясувати політичні плани П. Дорошенка щодо Криму, Порти й Речі Посполитої. Збереження дружніх стосунків із Бахчисараєм і Стамбулом опосередковано засвідчує розповідь ставищенського протопopa Івана Дзені про те, що гетьман під час зустрічі з ним заявив: «... у царської пресвітої величності радий він бути у вічному підданстві, одначе де цього не допускає йому гетьман Іван Самойлович і посилає на нього козацькі полки війною; а якщо де його Дорошенка гетьманом на обох сторонах ріки Дніпро не зроблять, і він де у великого государя у вічному підданстві не буде, і зібравшись з турськими і татарськими і козацькими військами безперечно піде під Київ і за Дніпро на переяславську сторону великого государя під малоросійські міста війною»².

Відомо, що в кінці січня – першій половині лютого 1676 р. у Чигирині перебувало троє чи четверо татарських посланців від хана. Аби про них не довідався піддачий І. Торопов, гетьман утримував їх у замку³. Десь у середині лютого він, вочевидь, відпустив їх, порадивши, щоб «коней підковували на всі чотири ноги, вказуючи їм дорогу...», а разом з ними відправив

¹ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 535–536.

² Там же. – С. 564–565.

³ Там же. – С. 514, 530.

і своїх послів¹. За даними І. Дзені, вони мали просити, «аби він хан зі всією ордою йшов до Чигирина, щоб незабаром іти під Київ і на переяславську сторону великого государя під малоросійські міста війною»². Пізніше гетьман послав до хана по допомогу писаря Стася³. Селім-Гірей, як засвідчує його лист від 25 березня, схвально поставився до зусиль П. Дорошенка, спрямованих на збереження приятельських відносин з Кримом⁴.

Гетьман, попри присягу в Чигирині і відправку до Москви санджаків, остаточно не порвав з Портою. Припускаємо, що зв'язок з її урядом підтримувався за посередництва колишнього полковника серденят Гната Шульги, який перейшов на службу до молдавського господаря. У першій декаді березня він передав П. Дорошенку листи від Мегмеда IV⁵. Очевидно, ще наприкінці жовтня 1675 р. гетьман направив до султана «свого єниченина (яничара?) Чебаніка» з проханням надіслати до Чигирини залог у 2 тис. яничарів⁶. Щоб уникнути агресивних дій з боку Порти, П. Дорошенко вочевидь, у листопаді – на початку грудня проінформував великого візира про вимушеність своєї присяги Олексію Михайловичу. Не випадково австрійський резидент на початку 1676 р. повідомляв у Відень, що в Стамбулі «не сумніваються у вірності П. Дорошенка, котрий підкорився царю лише “за необхідності”»⁷. Під час розмови з молдавським послом Мироном Костіним представник турецького уряду зазначив, що Могилів-Подільський «належить Дорошенку». Щоправда, довіра Стамбула до гетьмана помітно зменшилася. Зокрема, М. Костін виявився свідком реакції одного з турецьких сановників на звістку про смерть Олексія Михайловича. Почувши про це, той промовив: «а Дорошенка коли чорт візьме?»⁸ Фактично в правлячих колах Порти розпочався пошук нового претендента на гетьманську булаву⁹.

Не виключаємо також імовірності контактів П. Дорошенка з Яном III Собеським. Маємо, наприклад, інформацію священника Ісакія, що гетьман «з Чигирини послав 60 осіб козаків виборних людей до Польщі; а з чим послані, того не знає»¹⁰. Він же, перебуваючи у гетьманській столиці, чув про

¹ Там же. – С. 532, 562.

² Там же. – С. 566.

³ Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця... – С. 218.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 609.

⁵ Там же. – Т. XII. – С. 536, 565.

⁶ Там же. – С. 530.

⁷ Флоря Б. Н. Войны Османской империи ... – С. 125.

⁸ Woliński J. Materiały do dziejów ... – Warszawa, 1970. – Т. XVI. – Cz. 1. – S. 287–288.

⁹ Ibidem. – S. 292.

¹⁰ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 514.

надходження королівського листа, в якому перед П. Дорошенком ставилося запитання, чи дійсно він «від турецького султана відійшов?»¹ Відомо, що король не відмовився від плану відновлення польського панування над Правобережжям. Під час засідань коронаційного сейму (2 лютого – 14 березня) він подав на обговорення проект оборони Речі Посполитої на випадок війни з Портою, в якому наголошувалося на необхідності утримання коштом польської скарбниці 4 тис. запорозьких козаків, очолюваних О. Гоголем та іншими полковниками, бо вони «представляють своїми особами всю Україну...»². Для заохочення старшини служити Речі Посполитій сейм підтвердив надання шляхетства О. Гоголю з правом його передачі «потомству», а також оголосив шляхтичами 3 полковників, 4 сотників, осавула, обозного та інших представників козацької еліти³.

Відхиливши пропозиції І. Самойловича та Г. Ромодановського прийти для здачі клейнодів і складення присяги на Лівобережжя, гетьман водночас не поспішав іти назустріч побажанням запорожців бачити його на Січі. Якщо вірити козаку Іванові Момоту, П. Дорошенко відверто заявив: «...того ніхто не діждеться, аби я залишив церкви Божі і предків моїх чигиринське стольне місто [та] по очеретах чи у Батурині клейноди військові возив...»⁴. Запорозькому посольству гетьман повідомив, що «він з Чигирина до Запоріжжя не поїде з-за того, щоб хтось після нього Чигирином не заволодів»⁵. Мабуть, наприкінці другої декади березня посланці І. Сірка відбули назад. Із ними гетьман послав до кошового листа (датування його 31 березня, на нашу думку, є не зовсім точним), в якому роз'яснював свою позицію. Попри певну літературну стилізацію, С. Величку вдалося загалом точно передати його зміст, що відбиває настрої гетьмана. Насамперед П. Дорошенко повідомляв запорожцям про наміри І. Самойловича організувати похід на Чигирин і тим самим сприяти продовженню міжусобиць, які дуже шкодять Україні. «Очевидно, знамірився Самойлович зберегти цілість свого рейменту від татарських походів, – писав він, – цілковитим розоренням решток цьогобічної України, вашої вітчизни, о неоглядне й нетверезе міркування! Де такий є господар, щоб, обламавши пліт своєї кошари, був певен, що його овечки лишаться цілі? Ото новий Сарданапал, що любить гетьманувати, а вилізти з делікатних перин, як щур, і взятися за зброю для оборони вітчизни від кримських вовків не хоче, чи ж такі

¹ Там же. – С. 622.

² Woliński J. Przyczynki do wojny 1676 r. // Przegląd Historyczno-wojskowy. – Warszawa, 1930. – Т. II. – З. 1. – С. 146.

³ Крикун М. Остап Гоголь... – С. 43.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 562.

⁵ Там же. – С. 566.

були з давніх часів аж дотепер на цьому боці Дніпра гетьмани й вожді ваші, Запорозького війська? Чи бажали вони занепаду й розорення тогочасної України, як тепер бажає цьогобічний гетьман Самойлович? Не лише не бажали, але по-справжньому, власними грудьми, мужніми серцями й своєю кров'ю захищали й боронили її від усіх ворогів. Очевидне є отож те вашим милостям, милостивим панам, що через заколотників і амбіціантів тогочасних, почавши від полтавського Пушкаря й переяславського Сомка, аж до теперішнього гетьмана Самойловича, ваша вітчизна, Мала Росія, розорилася по обидва боки Дніпра і зовсім збідніла на військових людей через численні почварні змагання»¹.

Далі П. Дорошенко наголошував на тому, що коли лівобережний гетьман оволодіє Чигирином, то не зможе вберегти цієї столиці «славних старовічних і бойових вождів та гетьманів ваших», як і інших міст, від ворогів, унаслідок чого вони будуть «зруйновані і зрівняні з землею». Як аргумент на користь такого твердження дописувач висував неспроможність І. Самойловича врятувати Правобережжя від турків і татар. «Хіба що так допоможе захистити, як захистив був від турків Ладижин, – наголошував П. Дорошенко, – випхнувши самого Мурашка, який не врятував Ладижин, а роздратував турчина на свою і ладижинську кончину. А сам він, Самойлович, з усіма військами швидко перекинувся за Дніпро і дивився через нього, як тхір з нори, на занепад Ладижинський, Уманський та інших міст і тамтешніх повітів»².

Торкаючись причин трагедії, яку довелося пережити Правобережній Гетьманщині у 1674 р., гетьман називав серед іншого відмову частини старшини на чолі з М. Ханенком підпорядкуватися його владі, їх орієнтацію на Польщу, а потім на Батурин, небажання дотримуватися умов договору з Портою. «А коли б польських оман не слухали і, не встановлюючи собі в Умані гетьмана Ханенка, трималися старовічного чигиринського рейменту, – зазначав він, – то не тільки б лишалися навіки при непошкодженій своїй православній вірі (яку ляхи завше ненавидять) згідно з моїм трактатом, учиненим з Оттоманською Портою, але й волосина з їхньої голови не спала б від турчина. І взагалі під час нинішнього занепаду і всеконечного лядського безсилля ми могли б при всесильній божій помочі звільнити від них, поляків, подільські, волинські, поліські й литовські міста й землі наші руські, раніше православні, а тепер гвалтовно обернені на унію, тобто вчинити те, що виказував добре пам'ятний намір і мого попередника Богдана Хмельницького, і повернути їм бажану їхню старовічну свободу й ризу

¹ Величко С. Назв. праця. – Т. 2. – С. 201.

² Там само. – С. 201–202.

святого православ'я»¹. Гетьман підкреслював, що лише через «владолюбців» і «з незгоди» сталося те, що «за їхнім проводом приведено до того братів наших, городове військо, що через російського й польського монархів Україна стала розділена надвоє й натроє...»².

І. Самойлович дійсно готував проти Чигиринської військової акції, суть якої полягала в демонстрації сили, щоб спонукати П. Дорошенка до капітуляції. До Дніпра вислано потужне військове з'єднання у складі Переяславського, Чернігівського, Прилуцького, Гадяцького, Миргородського, Лубенського козацьких полків й охотницького полку Ф. Мовчана під проводом наказного гетьмана чернігівського полковника Василя Борковського, а також російських підрозділів³. 12 березня лівобережний гетьман спробував схилити «перейти на сю сторону Дніпра...»⁴ серденятський полк, що перебував у Черкасах. Підготував він також універсали до козаків і міщан Чигирини, Черкас, Жаботина й Медведівки, в яких закликав їх не виконувати розпоряджень П. Дорошенка й переселятися на Лівобережжя⁵. Довідавшись про це, П. Дорошенко, готуючись до облоги, зосередив у Чигирині основні сили козаків і серденят⁶.

Перебравшись на Правобережжя, В. Борковський зупинився з військом у Чигирин-Діброві, звідкіля розіслав згадані вище гетьманські листи й універсали. Враховуючи важкі умови весняного бездоріжжя для просування обозом, він вибрав з полків кращих вершників і разом з кінним російським підрозділом 28 березня вирушив до столиці Правобережної Гетьманщини, під стінами якої з'явився того ж дня. Їх поява не була несподіваною для П. Дорошенка. Суворо заборонивши вдаватися «до військових зачіпок», правитель Правобережжя виїхав з старшиною і кіннотою (попереду і з боків їх охороняли серденята, які також взяли під контроль дорогу до міста «на тому боці Тясмина») назустріч противникові. Через посланця Белевича він запитав у наказного гетьмана: «...по що прибули і за чий наказом?» Той через свого посланця повідомив, що з'явився для прийняття присяги на вірність цареві й відмови від булави⁷. Маючи підстави не довіряти В. Борковському і полковникам, П. Дорошенко запропонував їм вибрати з-поміж старшин «знатних людей», які б мали виступити заручниками для гарантування безпеки його особистої участі у перегово-

¹ Там само.

² Там само. – С. 202.

³ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 578, 588.

⁴ Там же. – С. 588–590.

⁵ Там же. – С. 607.

⁶ Там же. – С. 597.

⁷ Там же. – С. 597, 607.

рах. Зі свого боку гетьман обіцяв зробити так само. Однак, за його версією, лівобережні старшини відмовилися підтримати цю ініціативу, і перемовини було зірвано¹. За твердженням В. Борковського, це сталося з вини П. Дорошенка, який, дізнавшись про мету їхньої появи, нібито повернувся до міста і через Белевича повідомив, що «жодної справи не може робити без усього Війська Запорозького низового»². Не виключаємо варіанта, що в даному разі певна міра достовірності присутня у свідченнях обох сторін. Найімовірніше, В. Борковський і полковники справді відмовилися давати заручників і вести переговори, наполягаючи на необхідності складення П. Дорошенком присяги, а той у відповідь заявив, що не може цього зробити без відповідної ухвали запорожців.

Гетьман передав В. Борковському листа до І. Самойловича, де висловлював невдоволення його діями, спрямованими на підбурювання супроти нього, Петра, міст і «піхотних полків», та жаль з приводу того, що лівобережний гетьман «понад усе клопочеться про клейноди». Дорошенко підкреслював, що його, як людину ні в чому не винну, не страшить поїхати «не тільки до вас, але й до столиці (Москви. – Авт.)», проте не можливо «задя своїєї примхи віддати вашій милості клейноди, довірені мені не один раз упродовж десяти років усім військом, без зібрання цього війська – городского й низового – це було б з мого боку занадто сміливо: якої б я вдячності за це дослужився? Якої б на майбутній час слави й честі здобув для свого дому? Розміркуй сам високим своїм розумом й облиш цю справу»³. У листі до царя від 11 квітня І. Самойлович обурювався поведінкою П. Дорошенка, який проголосив його полковникам під Чигирином «доконечним словом, що без Сірка і без Запорожців й однодумної всього війська ради ні домовлятися з нами, ні клейнодів віддати, ні старшинства скласти не може»⁴.

В. Борковський, отримавши відмову правобережного правителя скласти присягу й віддати клейноди, а також застереження одного з наближених до гетьмана старшин Яреми Петрановського (в минулому генерального судді) не вірити «Дорошенку, він у усьому обманює і за ордою давно послав товмача Стася»⁵, увечері вирушив до Медведівки. Дорогою його воляки в Новоселиці (неподалік від Суботова) не лише «людей побрали, але з церкви срібло й книги, ризи, дзвони і все облапили, хутори медведівські

¹ Там же. – С. 599, 607.

² Там же. – С. 597.

³ Цит. за: Соловьев С.М. Указ. соч. – Кн. VII. – Т. 13. – С. 192–193.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 604.

⁵ Там же. – С. 598.

пограбували...»¹. 29 березня кінне з'єднання наказного гетьмана зупинилося під Медведівкою, де відбулася сутичка. Залога і міщани відмовилися відчинити браму, заявивши: «...здаватися не думаємо, поки Дорошенко стоїть; зарано де прийшли, треба було зачекати, поки орда прийде». Настовхнувшись на спротив, В.Борковський змушений був призупинити наступ на Жаботин і повернувся до Чигирин-Діброви².

Це не могло не занепокоїти правителя Правобережжя. 1 квітня він написав листа, яким дорікав полковникам, які були при В. Борковському, за ворожі дії проти нього й місцевого населення та відмову від переговорів для досягнення «договору з нами правдивого і прямого...». П. Дорошенко у різкій формі відчитав їх за погром у Новоселиці (до речі, це поселення було засноване батьком Богдана Хмельницького Михайлом) і вивезення місцевих жителів, хоча під Чигирином росіянам ніхто не створював жодних незручностей³. Скориставшись приїздом 9 квітня чотирьох ханських посланців, котрі, окрім усього іншого, засвідчили готовність Бахчисарая за викуп повернути Андрія Ромодановського, гетьман 11 квітня звернувся до князя з листом, пояснюючи причини, через які не присягнув цареві. Принагідно він переслав привезеного татарами до Чигиринна листа його сина⁴.

Ситуація, яка складалася, змусила П. Дорошенка направити нового посла, можливо, Булюбаша, до Мегмеда IV і великого візира з листами, в яких він запевняв їх у своїй вірності, вимушеності наданих Росії обіцянок і просив допомогти у боротьбі з нею⁵. В кінці червня Ян III в одному з універсалів до шляхти зазначав, що П. Дорошенко через посла (резидента?) Остапа Астаматія «знову протекції у Порти шукає, виправдовуючись, що нещиро піддався Москві, бо на той час не міг мати допомоги, обіцяє повернути у підданство Порти Задніпров'я, лише б надалі залишався у протекції і отримав допомогу»⁶. У другій декаді квітня володар булави направив посольство з клопотаннями про допомогу і до Селім-Гірея. Як констатував на початку липня анонімний автор одного з донесень, П. Дорошенко «постарому часто посилає до хана...»⁷.

¹ Там же. – С. 607–608.

² Там же. – С. 597–598.

³ Там же. – С. 598–600.

⁴ Там же. – С. 606–609.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 665; Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. XVI. – Cz. 1. – S. 288.

⁶ Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. XVI. – Cz. 1. – S. 292.

⁷ Woliński J. Materiały do dziejów... – Т. XVI. – Cz. 1. – S. 300; Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 699.

Проте він даремно бив тривогу і просив про підтримку. По-перше, османська еліта готувалася до воєнної кампанії проти Речі Посполитої, а тому, зрозуміло, не могла одночасно розпочинати воєнні дії з Росією. По-друге, як уже зазначалося, розчарувавшись у політиці правобережного гетьмана, Стамбул шукав йому заміну. З-поміж претендентів на булаву найбільші шанси мав Ю. Хмельницький, якого, вочевидь, влітку звільнили з ув'язнення¹. Таким чином, П. Дорошенко остаточно втрачає військово-політичну підтримку з боку Османської імперії та Криму.

У нього залишався єдиний шанс зберегти владу – домогтися скликання військової ради й забезпечити обрання себе на ній гетьманом. За наявного співвідношення сил цей шанс був більш ніж примарним. Лише диво могло врятувати ситуацію. Але для цього, окрім сліпої усмішки фортуни, потрібні були неймовірні зусилля з боку не стільки його самого, скільки І. Сірка, запорозьких старшин і козаків. Адже де-юре ініціатором зібрання генеральної козацької ради виступало Військо Запорозьке Низове, очолюване І. Сірком. Сам П. Дорошенко залишався на другому плані, хоча більшість сучасників і вказували на нього, а не на кошового, як на реального промотора цієї ідеї. І. Сірко виношував плани втілити її в життя легітимним шляхом, а саме: за дозволом царя і згодою старшини й козацтва Лівобережжя. Про це маємо опосередковані дані кількох джерел. Так, сорочинський житель Григорій Кренсевич у кінці листопада – на початку грудня 1675 р. повідомляв, що в Чигирині чув від посланця кошового до П. Дорошенка Куницького про наміри І. Сірка розіслати «у всі задніпровські полки» універсали, «закликаючи всю старшину і чернь на раду»². Плани запорозької верхівки звернутися незабаром з проханням до царя дозволити скликання військової ради (без присутності на ній «великого государя ратних людей») для обрання на обох сторонах Дніпра одного гетьмана, підтверджував на початку березня гоголівський священик Ісакій³.

Проте жоден із цих задумів так і не був реалізований. Нам не вдалося виявити свідчень джерел про будь-які зусилля І. Сірка та запорозьких старшин, спрямовані на те, щоб переконати Москву у доцільності ініціації нею (після Переяславської ради 1674 р.) нової подібної акції. Натомість І. Самойлович надзвичайно активно формував у середовищі російської політичної еліти переконання, що проведення такої ради ще більшою мірою могло дестабілізувати і без того надзвичайно складну обстановку в Гетьманщині. У 20-х числах лютого він відправив до Москви посольство на чолі

¹ Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji... – S. 63.

² Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 357.

³ Там же. – С. 513.

з генеральним бунчужним Леонтієм Полуботком, яке мало акцентувати увагу царя на небезпеці для «порядку доброго» і «чесних людей» ради, яку хочуть зібрати І. Сірко й П. Дорошенко, наголосивши на тому, що це може привести до «знищення України»¹. У відповідь 14 березня Федір Олексійович видав грамоту І. Сірку і «всьому запорозькому товариству», у якій зазначалося: 10 березня стало відомо, що «ти (І. Сірко. – Авт.), за спонуканням Дорошенковим, у час нинішньої весни, раду свавільну на обрання у містах гетьмана із Запорожцями починати хочеш...». Перед кошовим ставилася сувор вимога «промислом і старанням своїм не допускати» подібного зібрання і «для свавілля у міста Запорожців не пускати, і з Дорошенком не зноситися і у справи його не втручатися, і з гетьманом І. Самойловичем не сваритися»². Щоб заохотити січовиків, цар розпорядився вислати їм платню у сумі 500 червоних золотих, а також 150 половинок сукна, 50 пудів свинцю і 50 пудів пороху³. Тим самим Москва прагнула підкупити низове козацтво, аби домогтися його лояльності і відмови від виношуваного задуму. Отже, у політичному протистоянні із Запорожцями І. Самойлович повністю переграв І. Сірка. 15 березня цар наказав Г. Ромодановському надавати йому допомогу в боротьбі зі свавільниками, котрі захочуть збирати раду на «обирання гетьмана у містах і на заміщення і знищення України і на згубу знатних людей...»⁴.

У зв'язку з цим напрошується питання: можливо, кошовий та його соратники зовсім не прагнули домагатися царського дозволу на зібрання ради, а лише поширювали такі чутки, щоб підготувати ґрунт для її проведення з ініціативи рядового козацтва, тобто скликати чорну раду? Дати однозначну відповідь на це через брак достовірної інформації, важко. Відомо лише, що відповідна робота в цьому напрямі проводилася, і частина лівобережних козаків та посполитих підтримувала ідею скликання чорної ради, щоб позбавити І. Самойловича влади. Згадуваний уже Ісакій, побувавши в першій половині квітня в Чигирині, розповідав у Києві воеводі Олексію Голіцину, що, коли добирався до нього з гетьманської столиці «перяславською стороною», то «козаки де і всякі жителі говорять, щоб Івану Самойловичу гетьманом не бути». Він повідомив також, що «полтавський полк з Дорошенком заодно»⁵. Той же «велів своїх полків полковникам і всій старшині з козаками бути готовими на раду, і в Чигирині для походу йти на раду готують багато гармат і всілякі гарматні запаси; а раді

¹ Там же. – С. 490, 545.

² Там же. – С. 538–539.

³ Там же. – С. 539–540.

⁴ Там же. – С. 560.

⁵ Там же. – С. 621–622.

бути на Расаві, від Канева 3 милі, і на тій раді щоб були гетьман Іван Самойлович і переяславської сторони всі полковники і чернь, й із Запоріжжя Сірик і козаки, й обирати гетьмана чорною радою, а не так, як обирали Івана Самойловича; а обравши гетьмана, йти війною у Турську землю; а він де Дорошенко гетьманом бути не хоче». У разі, якщо б І. Самойлович та делегати від лівобережних полків не з'явилися у визначене для зборів місце, то П. Дорошенко «з татарами і з козаками звичайно піде на раду до них на переяславську сторону». За словами Ісакія, «запорозькі де козаки Івана Самойловича за гетьмана мати не хочуть з-за того, що до них козаків пропускати не велів»¹.

Водночас складається враження, що ані кошовий, ані його оточення не дуже вірили у можливість зібрання чорної ради. Вони більше поклалися на збіг обставин і випадковість, ніж на власні зусилля. Як на наш погляд, причин такої пасивності було декілька. Далеко не всі запорожці переймалися подібною ідеєю. Наявність розбіжностей у їхніх поглядах засвідчила промова посланця І. Самойловича Карпа Надточєя на зібраній 23 січня на Січі раді. «Панове братія! – звернувся він до них, – не зовсім пристойно і те у вас тут діється, що без волі й указу його царської величності й гетьманської відомості, будши у Дорошенка в Чигирині, ухвалили постанову, щоб весною десь між містами була рада для обрання гетьмана. То ви знайте, що на це великий государ вам не дозволить, щоб ви когось захотіли з-поміж себе обрати гетьманом без відома нинішнього гетьмана Івана Самойловича, з-за того, що за своєю непостійністю, вийшовши у міста, сієте між людьми сум'яття». Його виступ не лише не викликав масового обурення (як можна було очікувати), а й знайшов відкриту підтримку з боку двох козаків. Ті заявили: «... правду де говорить Карпо, що хоча б і вчинили проміж себе гетьманом, то до доброго нічого не приведе, хіба що до ще більшого розорення й спустошення Україну приведе, за допущенням у містах проживаючим людям вчинених пакостей і нестерпимих кривд і шарпанін». Після емоційних виступів та дискусій козаки «розійшлися по куренях»². Брак одностайності в козацькому середовищі відчутно вплинув на настрій І. Сірка, який почувався невпевненим у збереженні своєї влади: щоб уникнути виконання царського указу, який зобов'язував з'явитися на зустріч із І. Самойловичем, кошовий після ради, «ходячи по куренях, намовляв військо, щоб до нього великого государя відписали, начебто його все військо не дозволило відпустити до боярина»³. Вочевидь,

¹ Там же. – С. 622.

² Там же. – С. 549.

³ Там же. – С. 550.

у такий спосіб він підстрахувався, щоб новою радою не було прийнято небажаної йому ухвали.

На перший погляд, здавалося, що для січовиків не має більшого ворога, ніж І. Самойлович. Однак розвиток подій засвідчував, що це далеко не так. Попри особисту неприязнь до лівобережного гетьмана та невдоволення козацького загалу його політикою щодо Запорозжя, кошовий і, можливо, більшість січового товариства за обставин, коли б він зайняв миролюбнішу позицію, могли змінити опозиційні настрої якщо не на прихильність, то принаймні на нейтралітет. Показовою в цьому відношенні є їхня поведінка під час заслуховування на січовій раді в кінці березня листів І. Самойловича й царя, привезених військовим канцеляристом Василем Романовським та стряпчим Іваном Протасьєвим, а також після завершення її роботи. Так, коли В. Романовський зачитував гетьманського листа, його спокійно вислухали, а кошовий запитав: «... чому гетьман до них на Запоріжжя припасів не пропускає?» Під час же оголошення царської грамоти «чернь» вигукувала «про гетьмана всякі образливі слова». Увечері наступного дня І. Сірко закликав до куреня військового канцеляриста й, за визнанням останнього, «будучи п'яним», схопив його «за груди, прохав шаблі і говорив: чи знаєш де, як йому голову відсіче [?] довідається гетьман, як він знайде від Стародуба, і там де їх вже стане і бити»¹.

Той же І. Сірко, відвідавши В. Романовського (вочевидь, перед його від'їздом до Батурина), помітно змінив тональність розмови. Зокрема, він заявив: «... як де гетьман Іван Самойлович прийде до них на Запоріжжя і війську поклониться, то нехай буде гетьманом; а буде до них не прибуде, а прийде до них Дорошенко, то гетьманом буде Дорошенко»². Ще поступливішим був зміст листа кошового (затвердженого якщо не радою, то старшиною) до гетьмана від 1 квітня. У ньому стверджувалося: коли «милість твоя з кращим до нас уздриться серцем і з належною милістю гетьманською, то згоду нашу давнішню побачиш і зазнаєш нашої до себе приязні». Нарікаючи на гетьмана («терпимо над звичай багато від милості твоєї»), І. Сірко разом з тим заявив, що як «єдиного тіла суглоби, так і тієї ж батьківщини, що і милість твоя, сини добра посполитого бажаючи», запорожці зробили все, щоб П. Дорошенко змінив політичну орієнтацію і склав присягу цареві. У листі порушувалася також проблема гетьманських клейнодів, які, на думку запорожців, можуть бути передані П. Дорошком навесні І. Самойловичу³.

¹ Там же. – С. 632.

² Там же. – С. 633.

³ Там же. – С. 634–635.

Не слід забувати, що значна (якщо не більша) частина запорожців не особливо довіряла П. Дорошенку й хотіла тримати під контролем його дії. До гетьмана з Січі неодноразово направлялися посланці, які домагалися його приїзду з клейнодами¹. Подібний наказ десь у першій половині червня ухвалила рада Війська Запорозького Низового. Однак І. Сірко, таємно зустрівшись із посланцем П. Дорошенка, передав через нього гетьманові, що «хоча де військо і писали, щоб на Запоріжжя йшов з військовими клейнодами, однак же, відповідно моєї записяглої з ним Дорошенком дружби, застерігаю його, щоб на Запоріжжя не йшов і не присилив військових клейнодів; нехай сидить при здоров'ї у Чигирині до подальшого часу»². Зі свого боку гетьман, знаючи добре норів січовиків і зважаючи на непрості стосунки з ними у попередній час, не був впевнений у їхній щирості й відданості, тому рішуче відмовлявся під різними приводами від приїзду на Січ.

Попри все, протягом квітня-липня П. Дорошенко вельми активно боровся за збереження своєї влади над Правобережною Гетьманщиною. Найголовнішим завданням для нього на той час залишалася підготовка до скликання військової ради³. За свідченням міщан Коломиї Григорія Васицького і Степана Яковлева, які у кінці квітня – на початку травня побували у Чигирині, вони чули від його жителів, що гетьман «зі своїми козацькими полками піде незабаром на Расаву і закликавши переяславської сторони козаків, хоче на Расаві вчинити раду, а на раді б йому, Дорошенку, великому государю вчинити віру, що йому бути у великого государя у вічному підданстві, й обрали б козаки і вся чернь обох сторін ріки Дніпра одного гетьмана, кого на раді козаки і вся чернь полюблять; а, обравши гетьмана, йти б великого государя з ратними людьми війною на турецького султана».

Готувалася до ради і частина лівобережних козаків⁴. Чутки про її скликання поширилися по всьому Лівобережжю, включаючи Чернігівщину й Стародубщину. Так, на початку липня в Яворові широко обговорювалася інформація, що П. Дорошенко «по-старому часто посилає до хана, що з ним тримаються всі задніпровські козаки і Сірко з запорожцями»⁵; а на початку вересня з Гомеля повідомляли, що «сіверські козаки всі наголо (мабуť, «наголово». – *Авт.*) рушилися до ради на Расаві». При цьому підкреслювалося, що «Дорошенко умислив бути гетьманом обох боків Дніпра так, як був Богдан Хмельницький»⁶.

¹ Там же. – С. 679.

² Там же. – С. 666.

³ Там же. – С. 622.

⁴ Там же. – С. 627.

⁵ Мищик Ю. З документації гетьмана Петра Дорошенка... – С. 100.

⁶ Там само. – С. 101.

Гетьманові вдалося повернути на Правобережжя частину переселенців, що осіли в околицях Богуслава і Корсуня¹. Водночас він продовжував підтримувати тісні стосунки з І. Сірком, котрий від імені запорожців 16 травня (дата, найімовірніше, помилкова) звернувся з листом до Федора Олексійовича, в якому нарешті перерахував ті утиски, яких запорожці зазнавали від І. Самойловича. Щоправда, при цьому кошовий жодним словом не обмовився про бажання січовиків його переобрати². Незважаючи на власну скруту в коштах і продовольстві, П. Дорошенко час від часу надсилав у взятє в облогу лівобережним гетьманом Запорожжя допомогу. Так, у травні козак Ірша доставив туди 40 півтуш солонини, 4 бочки вина, віз тютюну; залишалися запорожцям і воли, які це все привезли³. На початку червня січовикам надійшло 3 тис. золотих, продовольство, 40 волів і тютюн⁴. У П. Дорошенка визріває план добитися замирення Запорожжя з Кримом і заручитися військовою підтримкою татар. У травні-червні він направляє до хана своїх посланців (спочатку Забузького, пізніше Ватченка), прохаючи, щоб він «із Запорожцями мир вчинив» і в разі наступу царського війська поспішив йому на допомогу⁵. 7 червня полтавський полковник Павло Семенів сповіщав І. Самойловича, що з Січі повернулися купці, які чули від кошового, що незабаром П. Дорошенко і хан мають домовитися про викуп (?) після чого між Запорожжям і Селім-Гіреєм наступить мир⁶. 8 червня лубенський полковник Іван Федорович у листі до лівобережного гетьмана також повідомив про отриману з Чигирина звістку, що в найближчий тиждень має прибути хан з ордою начебто для укладення мирного договору з Січчю⁷. Гетьман не полишав також надії підняти свій престиж в очах османської еліти й одержати від них підтримку, для чого в першій половині червня відправив послом до султана «свого слугу» Дубенського з проханням, «аби до хана жорстокий наказ свій послав, щоб йому бути з військами...»⁸. Уже наприкінці липня почали поширюватися чутки про майбутні спільні воєнні дії П. Дорошенка, І. Сірка й Селім-Гірея проти Лівобережної Гетьманщини⁹.

¹ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 650.

² Там же. – С. 644–645.

³ Там же. – С. 656.

⁴ Там же. – С. 676.

⁵ Там же. – С. 666.

⁶ Там же. – С. 656.

⁷ Там же. – С. 657.

⁸ Там же. – С. 666.

⁹ Там же. – С. 700–701.

Десь у другій декаді квітня до П. Дорошенка з'явився посланець від нижинського протопопа Симона Адамовича боровицький козак Дубровний. Він повідомив гетьманові, що «є нас декілька знатних осіб, а саме: полковник стародубський Рословець, полковник прилуцький Лазар, Дмитряшко Райча, Карпець й інші, ті мені говорили, щоб до пана Дорошенка з тим відізався, що всі хочуть його собі за гетьмана мати, а пана гетьмана Івана Самойловича гетьманом не хочемо, а прохаємо і радимося з ним, як дозволить з паном Самойловичем поступити, чи його вбити, чи так вчинити, як Многогрішному заподіяли: оскільки звичайно уже не тільки старшина і чернь, але і його царська величність не хоче його мати гетьманом, і це ми робимо з відома і за волею його царської величності...». На знак чесних і щирих намірів Дубровний передав Петру від протопопа хреста, на якому той присягнув¹.

Зрозуміло, що в період підготовки загальної ради, на якій передбачалося усунення І. Самойловича від влади, звернення С. Адамовича виглядало для П. Дорошенка досить спокусливо. Чому б не скористатися підтримкою опозиції для досягнення поставленої мети? Єдине, чого вимагалось від Петра, – це гарантії, що коли він стане гетьманом, то не почне мститися «за минулі проступки»². Не гаючи часу, П. Дорошенко написав листа С. Адамовичу, засвідчуючи згоду прийняти його пропозицію. Він дякував за розуміння протопопом інтересів Правобережжя («однодумність з цією країною»). Наполягаючи на тому, щоб «це сталося без пролиття крові; як мають вчинити цю справу, щоб відомості подавали», гетьман зі свого боку запевнив: «... як не звикнув над людьми вчиняти помсти, і нині цього не маю на думці, але все прощаю, якщо хто в чомусь вчинив проступок»³. Щоб певним чином скоординувати дії, П. Дорошенко спочатку вирішив зв'язатися з Р. Дмитрашком-Райчею й написав йому листа, проте, добре знаючи ненадійність та авантюрну вдачу переяславського полковника, не наважився його відіслати⁴. Однак, як з'ясувалося згодом, ця змова протопопа й частини старшин обмежилася виключно камеральним характером і не мала жодних практичних наслідків. Її натхненник та організатор С. Адамович терміново виїхав до Москви (прибув туди 31 липня) для розв'язання приватних справ⁵. На початку серпня туди ж з доносом на І. Самойловича відбув П. Рославець⁶. Через деякий час, коли змовників викрили (не без

¹ Там же. – С. 727; 853–854.

² Там же. – С. 854.

³ Там же. – С. 854–855.

⁴ Там же. – С. 855.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 854; Петровський М. Нариси історії України... – С. 327.

⁶ Костомаров Н. И. Руина. – С. 272–274; Петровський М. Нариси історії України... – С. 327.

участі колишнього генерального писаря П. Дорошенка Михайла Вуяхевича), військовий суд виніс П. Рославцю смертний вирок, який було замінено ув'язненням; С. Адамовича позбавили духовного сану й змусили постригтися в ченці, а колишнього писаря Лівобережної Гетьманщини Карпа Мокрієвича «засудили до вигнання з Малоросійського краю»¹.

У серпні становище П. Дорошенка стає безвихідним. Наміри зібрати військову раду повністю провалилися, не надходила допомога ані від хана, ані від султана, дошкуляв голод, не вистачало коштів для утримування серденят. Із втратою надії на раду в суспільстві посилилася зневіра у можливості гетьмана залишитися при владі. Все це викликало нову хвилю переселення на Лівобережжя. Киянин Олександр Гурський, який у другій декаді серпня побував у Чигирині, у розмові з київським воєводою Олексієм Голіциним змалював надзвичайно похмуру картину. За його словами, у Петра було «сердюків осіб з 200, і ті голодні й голі, і багато пішло для прохарчування на переяславську сторону в різні міста, а інші сердюки, по-десять і по-двадцять осіб, пішли по різних дорогам, для розбою, з-за того, що їм Дорошенко платні не дає і дати нічого. Та й чигиринські де жителі, козаки й міщани, багато втікає на переяславську сторону від голоду... І побоюється Дорошенко великого государя ратних людей»².

Справді, підстави для такого побоювання були дуже вагомими. Ще 17 квітня Федір Олексійович видав грамоту, згідно з якою розв'язання справи, що торкалася правобережного гетьмана, передавалося на розсуд І. Самойловича та Г. Ромодановського³. Зі свого боку І. Самойлович переконував у липні Москву в необхідності негайно провести військову операцію, «аби не допустити хліба зернового біля Чигирина поля зібрати...»⁴. Нарешті 29 липня він отримав царський наказ спільно з Г. Ромодановським здійснити похід на Чигирин: «йти до Дніпра і за Дніпро з усією обережністю, і над Дорошенком чинити дії...»⁵. Того ж дня Федір Олексійович звернувся з грамотою і до правобережного гетьмана. Цар, погрожуючи походом військ на Чигирин, вимагав від нього приїхати до Г. Ромодановського та І. Самойловича, здати клейноди і скласти присягу⁶. 9 серпня І. Самойлович отримав нове розпорядження перейти в наступ проти П. Дорошенка⁷.

¹ Костомаров Н. И. Руина. – С. 278–279; Соловьев С. М. Указ. соч. – Кн. VII. – Т. 13. – С. 197–199.

² Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 714.

³ Там же. – С. 610–614.

⁴ Там же. – С. 680.

⁵ Там же. – С. 683–686.

⁶ Там же. – С. 687–696.

⁷ Там же. – С. 705–710.

21 серпня у грамоті до Г. Ромодановського Федір Олексійович підтвердив свій попередній наказ «з нашими великого государя ратними людьми, розпочати дії...»¹. Князь, отримавши 16 серпня від лівобережного гетьмана повідомлення про його готовність до походу, 21 серпня вирушив з Курська до Дніпра². Незабаром вони об'єдналися і з-під Лохвиці відправили поперед себе до Чигирин 15-тисячний корпус росіян під проводом стольника і полковника Г. Косагова, 4 козацькі полки (Гадяцький, Миргородський, Лубенський, кінний компанійський) і «надвірну компанію» на чолі з генеральним бунчужним Леонтієм Полуботком³.

Просування об'єднаних військ до Дніпра не могло залишатися таємницею для П. Дорошенка, який, готуючись до оборони, зосередив у Чигирині всі наявні в нього сили – близько 2 тис. козаків і серденят⁴. Без сумніву, він очікував на підхід запорожців, до котрих звернувся з проханням по допомогу⁵. Ситуація на Січі в цілому для цього була сприятливою. Наприклад, коли в кінці березня зачитувався його лист до Війська Запорозького Низового, за даними С. Величка, «багато хто, мало не всі запорожці, плакав і зітхав з болющими серцями на нещастя занепалої своєї малоросійської тогобічної вітчизни». У відповідь вони закликали гетьмана «боронитися від Самойловичевого находу» й запевняли, «коли буде в тому потреба», «додати допомоги на оборону»⁶.

Проте ані кошовий, ані січовики не поспішали об'єднатися з П. Дорошенком у справі оборони столиці, добре розуміючи приреченість цієї боротьби та не бажаючи йти на розрив відносин з І. Самойловичем та Росією. Щоправда, при цьому вони демонстрували намір зберегти мир у козацькій Україні. Так, у відповідь на заклик лівобережного гетьмана взяти участь у поході на Чигирин, І. Сірко підкреслював: «... не схиляємося до твого задуму. Хоча у Дорошенка небагато військової сили, але він буде стояти за свої військові клейноди. Радимо вашій милості залишити свій намір й перебувати собі спокійно на своєму місці. Пошліть бити чолом великому государю, щоб не наказував розпочинати міжусобної війни. Прибережіть вашу войовничість проти ворога хреста святого. Якщо ж ви нас не послухаете – ми не станемо терпіти. Ваш наступ буде не на Дорошенка, а на наше життя, і ми будемо старатися, щоб клейноди військові зі стольного міста

¹ Там же. – С. 716–718.

² Там же. – С. 720–722.

³ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 729; Заруба В. Українське козацьке військо... – С. 246.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 730.

⁵ Источники малороссийской истории / Собр. Д. Бантыш-Каменским и изд. О. Бодянским. – М., 1858. – Ч. 1. – С. 264.

⁶ Величко С. Назв. праця. – Т. II. – С. 202–203.

Чигириня нікуди не переносились, хіба до Січі до куреня, де скарбниця для клейнодів військових влаштована. В десятий раз прохаємо: не розпочинайте богомерзенної міжусобиці»¹. Проте загальна фразеологія не могла приховати відсутності практичних дій з боку Запорожжя². Згодом, відразу ж після капітуляції П. Дорошенка І. Сірко докорінно змінить своє ставлення до І. Самойловича. Так, піддядчий Петро Бурцов під час зустрічі на початку жовтня з лівобережним правителем і Г. Ромодановським почув від них, що «Сірко нині у гетьмана у всякому послуху і пише до нього розсудливо й покірно, як йому гетьману годиться...»³.

Після переправи через Дніпро (імовірно, 22 вересня) Г. Косагов та Л. Полуботок вирушили до Чигириня, відправивши на роз'їзд полковника Ілляша Новицького⁴. Уранці наступного дня сюди підійшли основні сили⁵. Почався обстріл міста. Обложені зробили вилазку й вступили з противником у бій⁶, який відбувався поблизу р. Яничарки. Переможця він не виявив. З ініціативи Г. Косагова та Л. Полуботка розпочалися переговори, в ході яких вони повідомили П. Дорошенку, що привезли йому милости-ву царську грамоту (цей документ відіслали гетьманові, імовірно, з чигиринським отаманом)⁷. Ознайомившись із її змістом, Петро, враховуючи співвідношення сил і настрої міщан та вояків залоги, вирішив зібрати раду (як виявилось, востаннє), щоб визначитися – продовжувати опір чи капітулювати. Після того, як гетьман зачитав царське послання, присутні вирішили «вклонитися пресвітлому московському монархові»⁸. Г. Косагову та Л. Полуботку було повідомлено про рішення ради. 24 вересня П. Дорошенко «зі священниками і з хрестами, і зі старшиною, і з чигиринськими жителями» вирушив до їхнього табору, розташованого за 3–4 км від Чигириня на р. Яничарці. Там гетьман і всі чигиринці присягнули на Євангелії на вірність російському монархові⁹. Щоправда, згідно з іншими джерелами, картина цих подій була дещо іншою. Так, за даними полковника І. Новицького, до табору Г. Косагова та Л. Полуботка з'явилися лише гетьман, старшини і козаки; присяги на вірність Федорові Олексійовичу вони не

¹ Цит. за: Костомаров Н. И. Руина. – С. 267.

² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 602.

³ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 743.

⁴ Там же. – С. 749.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

⁸ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 749; Величко С. Назв. праця. – Т. 2. – С. 204; Костомаров Н. И. Руина. – С. 268.

⁹ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 729; Костомаров Н. И. Руина. – С. 268.

складали. Лише П. Дорошенко присягнув, що «він до боярина і воєвод, і до гетьмана у полки приїде, і віру на вічне підданство вчинить, і регімент начальства свого здасть і клейноди військові віддасть»¹. Як на наш погляд, ця інформація виглядає більш правдоподібною.

Отже, П. Дорошенко засвідчив готовність з'явитися до обозу Г. Ромодановського та І. Самойловича, що розташувався над Дніпром біля містечка Городища, навпроти правобережного містечка Воронівки². Тому, повернувшись до Чигирина, він наступного дня відправив до них свого двоюрідного брата Кіндрата Тарасенка й генерального писаря М. Вуяхевича з листом і «статтями». У разі їх прийняття Петро висловлював згоду присягнути, зректися влади й віддати клейноди. Згідно із цими статтями, російська сторона мала надати гарантії, що гетьман залишиться при государській милості, «і при нашій любові, і при безпеці життя й майна його з усією старшиною і поспільством». «При правах і вольностях військових і належній честі», як нині, так і в майбутньому мав залишатися також Чигирин із приписаними до нього церквами і селами³.

Зміст «статей» спростовує інформацію Самовидця, що П. Дорошенко, вступивши у перемовини з Г. Ромодановським та І. Самойловичем, дбав лише про задоволення власних інтересів⁴. Навпаки – гетьман домагався насамперед збереження чинних прав і вольностей за старшиною й козаками, а також визнання статусу поспільства. Він хотів запобігти переселенню мешканців Чигирина та його околиць на Лівобережжя, а отже, намагався добитися для них дозволу й надалі проживати у своїх поселеннях. Г. Ромодановський та І. Самойлович затримали Дорошенкових посланців на кілька днів. Урешті-решт (після зібраної розширеної старшинської ради) вони вирішили піти йому на поступки. За визнанням І. Самойловича, «при усіх тих побажаннях їх зберегти повністю і непорушно пообіцяли, і зобов'язанням совісті нашої це підтвердили». Четвертого дня М. Вуяхевича та К. Тарасенка відпустили⁵.

Отримавши такі запевнення, П. Дорошенко разом зі старшиною, козаками, серденятами, представниками Чигирина й інших поселень, прихопивши клейноди й 12 гармат, 29 вересня прибув до табору своїх супротивників⁶. Він вручив клейноди Г. Ромодановському, який передав їх І. Самойловичу «як гетьману обох сторін Дніпра». Тоді П. Дорошенко попросив

¹ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 749–750.

² Там же. – С. 729.

³ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 733; Источники малороссийской истории. – Ч. 1. – С. 265.

⁴ Літопис Самовидця. – С. 222.

⁵ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 730, 733.

⁶ Петровський М. Нариси історії України... – С. 325.

підтвердити прийняття його «статей». Отримавши запевнення у цьому з боку Г. Ромодановського та І. Самойловича, він склав гетьманські повноваження і перед Євангелієм присягнув (разом із козаками, чигиринцями та мешканцями інших поселень) «на тому, що йому Петру з чигиринськими жителями і з усім містом і землями, і з містами і з містечками бути під великого государя самодержавною рукою у вічному підданстві...». По завершенні офіційної частини складання присяги Г. Ромодановський запросив П. Дорошенка з І. Самойловичем до себе на обід¹.

Даний акт в історичному часі фактично збігся із завершенням процесу руйнації (протягом 1674–1676 рр.) державних інституцій на теренах Правобережної Гетьманщини. По суті, цими двома подіями завершився останній етап Національної революції. На жаль, її результативність виявилася незначною: незважаючи на те, що українці у боротьбі за незалежність продемонстрували виняткові стійкість і мужність, їм не вдалося ані утворити національну державу в етнічних межах свого проживання, ані відстояти цілісність і незалежність козацької України. Лише на теренах Лівобережжя було збережено витворену в ході революції нову політичну систему.

Показово, що факт припинення існування Української держави восени 1676 р. зафіксовано і в міжнародних правових актах, зокрема, в польсько-турецькому Журавнинському договорі. У ході переговорів, які розпочалися наприкінці вересня 1676 р., уповноважені султана на чолі з сердаром Шейтан Ібрагім-пашою домагалися від польських послів визнання України не в державному статусі (що передбачалося статтями Бучацького договору), а як володіння султана². Щоправда, у першому варіанті пунктів угоди в загальній формі констатувалося, що більша частина української території, за винятком Паволочі й Білої Церкви, що мали відійти до Речі Посполитої, залишалася за козаками³. Однак в остаточній редакції від 17 жовтня вже «не згадувалося жодним словом про те, що Україна буде передана козакам»⁴. Мине зовсім небагато часу, і в Стамбулі зрозуміють свою помилку, але виправити ситуацію вже буде неможливо.

* * *

¹ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 729–730, 733; Костомаров Н. И. Руина. – С. 268–269; Петровський М. Нариси історії України... – С. 325.

² Woliński J. Materiały do rokowań polsko-tureckich r. 1676 // Przegląd Historyczny. – 1930–1931. – Т. XXIX. – С. 390–400; Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec... – С. 68–71.

³ Woliński J. Materiały do rokowań... – С. 401; Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec... – С. 72.

⁴ Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec... – С. 75.

Доба правління Петра Дорошенка добігала свого кінця. Згідно з умовами капітуляції гетьманові залишалося здійснити останній акт – символічно передати столицю Правобережної Гетьманщини (хоча підрозділи Г. Ромодановського та Чернігівський полк увійшли до міста «для оборони від неприятелів» і «безпеки» ще 29 вересня, тобто відразу ж після принесення присяги¹) своєму наступнику. Через кілька днів колишній правобережний правитель у супроводі 70 козаків за 3 км від міста зустрів сина князя – стольника Михайла Ромодановського, якого супроводжували 10 тис. російських ратників, та І. Самойловича з 8-тисячним козацьким військом. На їхню честь у чигиринській соборній церкві відбувся урочистий молебень. По його закінченні П. Дорошенко під гарматні залпи передав новій владі ключі від міста та артилерію. У чигиринському замку розташувалося 1200 російських вояків під головуванням підполковника Івана Захарова, а в міському посаді розквартирувалося 1000 козаків наказного гетьмана чернігівського полковника В. Берковського².

Наступного дня М. Ромодановський та І. Самойлович відбули із Чигирини. Збігали й останні дні перебування тут родини Дорошенків – адже всупереч попереднім домовленостям колишній гетьман отримав розпорядження залишити свою чигиринську резиденцію і разом із сім'єю оселитися у Новгороді-Сіверському³.

Він мав вирушити до місця призначення одразу ж після Покрови, однак під різними приводами зволікав із від'їздом. Скупі джерельні дані дають змогу лише вельми приблизно уявити, що коїлося в той час у душі Петра. Людина гострого розуму й далекоглядна, він, без сумніву, не міг не розуміти, що тим самим рушився не лише звиклий для нього ритм життя, докорінно змінювалося коло щоденних занять і обов'язків. Ще не здогадуючись, що очікує на нього попереду, П. Дорошенко, однак, був добре свідомий того, що йому доведеться назавжди розпрощатися з милим його серцю краєм, змінивши статус правителя Правобережної Гетьманщини на становище почесного бранця, будь-який крок або вчинок якого відтепер залежав від волі його нещодавнього суперника у боротьбі за гетьманську булаву. Принаймні в останньому Петра утверджувала відмова, яку він отримав від І. Самойловича на своє прохання разом із лівобережною старшиною відвідати Київ, щоб уклонитися його святиням⁴.

¹ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 734.

² Там же. – С. 746–748.

³ Там же. – С. 773–777.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 746, 777; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 605–606.

Близько 30 жовтня 1676 р. П. Дорошенко з родиною виїхав із Чигирина, залишивши там свою матір, тестя П. Яненка-Хмельницького та одного з двоюрідних братів Кіндрата Тарасенка. Два інші – Василь і Григорій Никонівичі супроводжували його у цій нелегкій подорожі на Батурина¹. Кортєж дістався лівобережної столиці 11 листопада, а вже наступного дня Петро Дорошенко з братом Андрієм та дружиною взяв участь у бенкеті, який організував І. Самойлович. Тоді ж на прохання Петра йому було дозволено, з огляду на віддаленість Новгорода-Сіверського, разом з Андрієм оселитися (зрозуміло, що під постійним наглядом спеціально приставлених до нього гетьманом старшин) у розташованому неподалік від Батурина сотенному містечку Чернігівського полку Сосниця, куди вони й виїхали 14 листопада².

Улаштування на новому місці займало багато сил і часу, водночас відвертало від сумних думок. Слід зауважити, що І. Самойлович в цілому вельми прихильно поставився до потреб переселенців. Зокрема, за деякими даними, перевірити які, однак, дуже проблематично, П. Дорошенко отримав від нього у володіння Сосницю, Мену й Березну³. Проте беззаперечним фактом є те, що колишній гетьман був пожалуваний «трьома селяцями»⁴, в одному з яких – Чорнотичах нараховувалося понад 550 дворів⁵, а на утримання його матері відписано чигиринські млини⁶. Земельні володіння були також надані й А. Дорошенку⁷ (до речі, незабаром, у 1677 р., він став сосницьким сотником і залишався на цій посаді доволі тривалий час). Не заперечував І. Самойлович і проти переїзду до Сосниці матері Дорошків (за іншими даними, її було перевезено сюди з Чигирина саме за його розпорядженням вже після від'їзду Петра⁸). Згодом вона під ім'ям Марії стала ігуменею дівочого Покровського монастиря⁹.

Поки П. Дорошенко займався вирішенням побутових справ, у столиці Російської імперії не обмежилися формальною констатацією факту складення ним гетьманських повноважень. Церемонія передачі Дорошенкових

¹ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 180–181; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 606.

² Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 810, 814.

³ Там же. – С. 795.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. XIII. – СПб., 1884. – С. 151; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 608.

⁵ Шекір М. Петро Дорошенко після зречення... – С. 16.

⁶ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 811.

⁷ Родословная роспись, составленная Г. Я. Дорошенко, дополненная В. Л. Модзалевским. – К., 1908. – С. 4.

⁸ Акты ЮЗР. – Т. XIII. – С. 130.

⁹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 608.

клейнодів, яка відбулася у другій половині жовтня 1676 р., була обставлена надзвичайно урочисто і переслідувала насамперед політичну мету. Після демонстрації московському люду та іноземним дипломатам прапори, булава, бунчук і султанські санджаки було передано до Оружейної палати. Пізніше І. Самойлович надіслав до Москви також частину архіву колишнього правобережного правителя.

Тим часом загострилися відносини Росії з Туреччиною, уряд якої, спираючись на підтримку Криму, з осені 1676 р. знову почав спорадично провокувати воєнні зіткнення з українськими і російськими військовими з'єднаннями. Усупереч досягнутих 17 жовтня домовленостей між Портою і Річчю Посполитою, у Стамбулі вже незабаром повернувся до думки про відновлення на Правобережжі осередку української державності, сподіваючись заручитися підтримкою населення козацької України в боротьбі проти Росії. Для цього на початку 1677 р. було проголошено утворення Руського князівства на чолі з Ю. Хмельницьким, який змушений був погодитися зі своїм новим статусом і взяти участь у поході турецьких військ в Україну¹. Інформація про ці плани турецької сторони регулярно надходила як до Батурина, так і до Москви. Зокрема, на початку липня І. Сірко повідомляв І. Самойловичу, що «Хмельницького зроблено князем України, і князівство його буде віднесене до таких же удільних, як і інші князівства турецького царства»². Під час переговорів із запорозькими послами ці відомості підтвердив і головнокомандувач турецького війська Ібрагім-паша, який домагався від січового товариства визнати Ю. Хмельницького «спадковим князем України»³.

Опинившись у межах Правобережжя, Ю. Хмельницький, починаючи з весни 1677 р., здійснив низку заходів, намагаючись поширити свою владу на всю територію регіону, що в минулому входила до складу козацької держави. Так, від його імені були розіслані універсали, в яких повідомлялося, що «князь удільний Руський» (як відтепер титулувався Юрій⁴) «по Горинь і Димер Україну описав, обидва Константинова у ті лінії вложив, по Острог закрюїв і велику частину Волині притягнув»⁵. Ю. Хмельницький наполегливо

¹Заруба В. Н. Украинское козацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (Последняя четверть XVII в.). – Харьков, 1993. – С. 33.

²Цит. за: Яворницький Д. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків // Іван Сірко: Збірник. – К., 1992. – С. 86.

³Костомаров Н. И. Руина. – С. 292.

⁴Мицк Ю. А. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 248.

⁵Цит. за: Чухліб Т. В. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-ті роки XVII – початок XVIII ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995. – С. 91.

добивався від Варшави виведення залог із українських міст і встановлення українсько-польського кордону по р. Случ, дозволу на поновлення полковотенного адміністративно-територіального устрою¹, докладав також чимало зусиль, щоб порозумітися з кошовим І. Сірком, який зайняв нейтральну позицію під час першого Чигиринського походу турецької армії (серпень–березень 1677 р.), що закінчився поразкою Ібрагім-паші².

Уже перші політичні кроки Ю. Хмельницького на Правобережжі викликали занепокоєння в російському уряді. Зрозуміло, що такий поворот подій не міг не позначитися і на подальшій долі П. Дорошенка. Добре вивчивши його крутий норов і затягість, в Москві мало вірили в те, що, залишаючись в Україні, колишній гетьман обмежиться суто господарською сферою діяльності та погодиться на розмірений план життя пересічного обивателя. Там не виключали, що рано чи пізно він спробує скористатися ситуацією, щоб повернути собі булаву. Отже, усупереч попереднім запевненням, уже в листопаді 1676 р. розпочалися тривалі переговори вищих російських чиновників із І. Самойловичем з приводу висилки П. Дорошенка до Москви³. Цю місію було покладено на стольника князя Івана Волконського, який 13 грудня прибув до Батурина, а вже через день, «години за 4 до ранку» мав таємну розмову з гетьманом.

Заради справедливості слід зазначити, що лівобережний правитель у цій справі проявив своєрідну гетьманську солідарність. Важко напевне сказати, чим саме керувався І. Самойлович, однак він деякий час чинив опір цим домаганням, наводячи різні аргументи на користь своєї правоти. Зокрема, він апелював до того, що незабаром має відбутися судовий процес над С. Адамовичем і П. Рославцем, замішаними в політичній змові з метою усунення його від влади. На суді як свідок мав обов'язково виступити і П. Дорошенко. Окрім того, на думку гетьмана, цареві слід дотримуватися обіцянок, які він дав правобережному правителеві, приймаючи його капітуляцію. Важливим доводом були й міркування чисто морального характеру – як в Україні й, зокрема, на Запорозжі сприймуть повідомлення про насильницьку відправку до Москви Петра Дорошенка. Адже в колишнього гетьмана залишалося багато прибічників «на обох сторонах Дніпра», і такий необачний крок міг спровокувати там доволі масштабні заворушення⁴.

¹ Акты ЮЗР. – Т. XIII. – С. 192, 210, 249; Акты ЗР. – Т. 5. – СПб., 1853. – С. 152.; Костомаров Н. И. Руина. – С. 291.

² Заруба В. Н. Украинское козацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией... – С. 39–52; Костомаров Н. И. Руина. – С. 291–295; Яворницький Д. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків. – С. 84–89.

³ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 796.

⁴ Там же. – С. 799–809.

Здавалося, що аргументи І. Самойловича (він висловив їх не лише перед І. Волконським, а й виклав у своєму посланні до царя) справили вплив на російських урядовців. Але так тривало недовго. Навесні 1677 р. в Москві знову повернулися до цього питання. За розпорядженням Федора Олексійовича, в Лівобережжя були відправлені стольник Семен Алмазов і піддячий Боніфатій Парфеньєв, яким доручалося завершити справу з екстрадицією П. Дорошенка¹. Приїхавши 12 березня до Батурина, вони того ж дня отримали аудієнцію в І. Самойловича. Почувши про мету їхнього приїзду, гетьман спробував зволікти час, посилаючись на необхідність порадитися зі старшиною. Водночас він намагався з'ясувати, чи буде П. Дорошенку коли-небудь дозволено повернутися в Україну. У разі ж довічної розлуки з батьківщиною І. Самойлович просив пристойно влаштувати Петра у Москві «при милості царської величності в його царської величності милостивому утриманні». Урешті-решт, лівобережному правителю довелося дати згоду на від'їзд Дорошенка, поставивши при цьому умову, «щоб про це ніхто не знав»².

Забракло мужності І. Самойловичу відкрити правду й своєму почесному бранцеві. Він не був щирим перед Петром, коли листовно запевняв його, що той їде до Москви «не для чого іншого, лише для способів турецьких і кримських». Водночас гетьман просив С. Алмазова дати П. Дорошенку хоча б тиждень для зборів. Однак, явно нервуючи, коли вже московські посланці у супроводі генерального судді Івана Домонтовича виїхали до Сосниці³, І. Самойлович послав їм навздогін генерального бунчужного, переконуючи, щоб «він Дорошенка, яким є, хоча буде відмовлятися і посылатися на хворобу, взяв з собою і негайно їхав до Москви»⁴.

16 березня, прибувши в Сосницю, С. Алмазов та В. Парфеньєв відразу ж викликали до себе колишнього володаря й оголосили йому волю царя та розпорядження лівобережного правителя. Можна лише здогадуватися, що відчув Петро, почувши про свою висилку. Обурений поведінкою І. Самойловича, він лише промовив: «... хоча б де кому сказано і на смерть, і йому б де задалегідь про це повідомили. Бог де судитиме гетьмана, що він йому відомості не вчинив»⁵.

Добіг кінця один день, наданий Петрові Дорошенку на збори, і ось уже 18 березня 1677 р. він лише з 10 козаками і 4 слугами назавжди залишив рідний край і в супроводі Алмазова та українських старшин Домонто-

¹ Акты ЮЗР. – Т. XIII. – С. 27, 56.

² Там же. – С. 56–57.

³ Там же. – С. 30.

⁴ Там же. – С. 30, 58.

⁵ Там же. – С. С. 58.

вича й Прокоповича вирушив у дорогу. І хоча він тримався гідно, не показуючи відчаю, ніякі слова про царську ласку не могли поліпшити настрою 50-літнього козака. Добре, дуже добре знав він московські придворні звичаї і ціну гусударевого слова.

Очевидно, протягом усіх десяти днів дороги Петро думав про своє життя, згадував близьких і товаришів по зброї, аналізував причини невдач і політичних прорахунків. Найбільший біль завдавало те, що йому так і не вдалося реалізувати основну мрію свого життя – об'єднати розтерзану українську землю під однією гетьманською булавою й забезпечити народові самостійне існування. Росія і Польща, турецький султан і кримський хан продовжували вирішувати за рахунок України свої інтереси, ділили її територію, нищили господарство й національний дух народу.

За одними даними, 27, а за іншими, більш достовірними, – 29 березня подорожани прибули до російської столиці. Москва зустріла могутнього в минулому правителя похмурою весняною погодою. Петра Дорошенка розмістили на Малоросійському дворі у великому дерев'яному будинку разом із посланцями І. Самойловича¹. В одному з документів залишився запис, що «великого гусударя жалування та поденного корму й питва давано йому де, Петру, з приїзду його. Усього поденного корму й питва давано йому на 15 чоловік»².

На аудієнції у царя 30 березня йому пригадали попередні «вини й злочини» і водночас наказали, як підданому Федора Олексійовича, залишатись у Москві й виступати порадником у веденні справ з Туреччиною і Кримом. Йому також повідомили про звільнення з кайданів його брата Григорія, який отримав дозвіл у супроводі вартових відвідувати сина І. Самойловича. Незабаром же його мали відпустити разом з І. Домонтовим і С. Прокоповичем до «малоросійських міст до гетьмана...»³.

Того ж дня П. Дорошенку було дозволено переселитися в окремий кам'яний будинок («палати») до «нового Грецького двору, що навпроти нового Гостинного двору»⁴. По суті, розпочався новий етап в його житті. Доводилося звикати до нав'язаного чужою волею укладу, відповідних правил поведінки, побуту і звичаїв. Перебування у великому місті, відсутність власного будинку, залежність навіть у виборі їжі від місцевої царської адміністрації, безперечно, пригнічували душу вже немолодої людини. В окремі періоди П. Дорошенко просто голодував. Не вистачало

¹ Там же. – С. 74.

² Цит. за: Таирова-Яковлева Т. Отправка бывшего гетмана Петра Дорошенко в Москву... – С. 223–224.

³ Акты ЮЗР. – Т. XIII. – С. 68–73.

⁴ Там же. – С. 74–75.

продовольства і вина, ніде було випасатися коням. Дошкуляли приставлені до нього караульні – стрільці на чолі із сотником, які щонаочі влаштували буйні застілля.

Листи колишнього правобережного гетьмана в Україну (вони адресувалися переважно І. Самойловичу) передають душевний стан Петра. Вони сповнені прохань подбати про залишене господарство, надіслати у Москву їстівні припаси та вино. Окремо в листуванні порушувалося питання про перевезення до Дорошенка його дружини Єфросинії. У круговерть цієї справи були втягнуті його родичі (мати, брати) і царські сановники, І. Самойлович і генеральна старшина. Окрім небажання самої Єфросинії їхати в далеку Москву, сюди домішувалися якісь особисті міркування Петра. Так, за офіційною версією, ініціатива подібного клопотання начебто виходила саме від нього. Проте подальші події, пов'язані з переїздом його дружини до російської столиці, переконують, що у справі появи такої чолобитної напряду був задіяний Малоросійський приказ¹. Зокрема, в одному з листів до І. Самойловича П. Дорошенко із сумом констатував: «Відаю, що тут непотрібний і приїзд жінки моєї сюди не є потрібний; а що велять, і то роблю з нужди...»². Залишилися і свідчення очевидця тих подій П. Гордона, який по свіжих слідах занотував у своєму щоденнику: «... допущений до руки Його Величності, (П. Дорошенко. – Авт.) прохав у Його величності дозволу жити у Москві й привезти туди свою жінку й сімейство. Це, незважаючи на прохання, було вирішено до його приїзду, але, будучи хитрим малим і довідавшись про те, він думав тим самим створити враження, нібито сам того бажає...»³. Не виключено, що такий закид міг мати під собою реальну підставу. Цілком імовірно, що, будучи людиною гордою, колишній гетьман у подібний спосіб справді намагався продемонструвати московському оточенню свою особисту незалежність і свободу власних учинків. З іншого боку, він не міг не розуміти, що з приїздом Єфросинії до Москви для нього назавжди обірветься будь-яка надія на повернення в Україну. Принаймні про це він недвозначно писав у листах до І. Самойловича⁴. Окрім того, до небажання бачити Єфросинію поряд із собою домішувалися й інші мотиви. Піддядчий Василь Юдін, який мав доручення владнати цю справу, свідчив у Москві, що Андрій Дорошенко говорив йому: колись його брат віддав свою дружину за її «лиходійні справи» у черниці, однак

¹ Костомаров Н. И. Руина... – С. 286; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 625.

² Акты ЮЗР. – Т. XIII. – С. 152.

³ Цит. за: Таирова-Яковлева Т. Отправка бывшего гетмана Петра Дорошенко в Москву... – С. 224.

⁴ Акты ЮЗР. – Т. XIII. – С. 132, 224.

жаліючи «свою дочку у сирітстві і в малих роках», змиловився над її матір'ю і взяв «до себе за жінку по старому». І тоді вона пообіцяла, що до самої смерті «нічого хмільного пити не стане, бо в хмелю чиняться всякі лиходійства». Коли ж Петро виїхав до Москви, почала вона пити жахливо і без відома його, Андрія, ходити й робити всілякі неподобства». Коли ж вона дізналася, що має їхати до свого чоловіка, то у присутності свого батька стала погрожувати Андрієві, що якщо «він її насильно до Москви відправить, то брат де його Петро недовго на світі буде жити»¹.

Важко сказати, що правда, а що вигадка в цій історії. Однак достовірно відомо, що противився від'їзду Єфросинії й І. Самойлович. Т. Таїрова-Яковлева відмову лівобережного правителя виконувати царське розпорядження пояснює тим, що для нього було «вигідним перебування сім'ї Дорошенка під його контролем у Сосниці». Адаже, з одного боку, це ставило Петра у залежність від його волі, а з іншого – давало козирі перед загрозою внутрішніх повстань і турецько-татарського наступу»². Нам же причина непоступливості І. Самойловича вбачається у тому, що він насамперед боявся помсти з боку родичів і соратників колишнього правителя Правобережної Гетьманщини, які в умовах поновлення воєнних дій із Портою могли піти на організацію державного перевороту чи підняти заколот у війську³. І все ж, незважаючи на всі зусилля української сторони затримати дружину П. Дорошенка в Україні, документи безпристрасно зафіксували одне – 7 серпня Єфросинія з донькою Марією у супроводі проводирів та охорони нарешті прибула до Москви. Лише після цього Дорошенкові було надано новий будинок (щоправда, у вельми занедбаному стані), призначено грошове і продуктове жалування.

Як би не краяла серце колишнього гетьмана туга за Україною, однак треба було обживатися в чужому місті, облаштовувати побут членів своєї сім'ї. Безперечно, тоді він ще не міг знати, що проживе у Росії понад двадцять років, поховає тут свою другу дружину й недовзі одружиться втретє. У новій сім'ї народяться діти, які скрасять його старість. Він стане свідком не однієї зміни володарів на російському троні, проте від жодної влади так і не дочекається помилування. Утім, усе це буде попереду.

А поки що турецька армія готувалася до наступу на Чигирин. Тривожна інформація, яка надходила до Батурина і Москви, змушувала гетьмана й царя подумати про зміцнення обороноздатності міста. За консультаціями

¹ Там же. – С. 134–135.

² Таїрова-Яковлева Т. Отправка бывшего гетмана Петра Дорошенко в Москву... – С. 227.

³ Акты ЮЗР. – Т. XIII. – С. 131–132.

московські сановники звернулися і до П. Дорошенка, який ще восени 1676 р. застерігав І. Самойловича від подібного сценарію розвитку подій. 16 квітня 1677 р. під час розмови у Малоросійському приказі зі стольником С. Алмазовим колишній правобережний правитель порадив на час облоги міста переселити за його фортечні мури жителів прилеглих околиць, аби позбавити Ю. Хмельницького потенційної підтримки¹ (як відомо, той мав на Чигиринщині родичів і «приятелів багато»²). 21 квітня з П. Дорошенком зустрівся (за наказом царя) думний дяк Ларіон Іванов, який розпитував його про можливість наступу турецько-татарських військ на Київ³. При цьому Петро не став приховувати від росіян своїх родинних зв'язків – через тестя П. Яненка-Хмельницького та дружину брата Григорія – з Юрієм, наслідком чого стала поява царського наказу про переселення їх з Чигирини на Лівобережжя⁴.

Втім, незважаючи на всі застереження П. Дорошенка, ситуація в Правобережній Україні загострювалася. Ані підтримуваному росіянами І. Самойловичу, ані полякам так і не вдалося зупинити наступ турецького війська. Спустошливим смерчем пронеслися по її землях Чигиринські походи 1677 і 1678 рр., під час яких було знищено традиційну резиденцію українських гетьманів. Черговий прихід до влади Юрія Хмельницького не приніс спокою розтерзаному краю. Нищилися міста і села, забиралися в ясир рештки місцевої людності.

Можна припустити, що П. Дорошенку в загальних рисах було відомо про те, що відбувалося в Україні. Адже, незважаючи на постійний нагляд, він мав змогу спілкуватися зі своїми земляками, які в різних справах прибували до Москви. Ті з них, котрі опинялися в скрутному становищі, шукали в нього «притулку» та допомоги⁵. У документах Малоросійського приказу згадується про неодноразові зустрічі Петра з В. Кочубеем та дітьми І. Самойловича, що перебували в столиці Російської держави⁶. Не припинялося і його листування з самим гетьманом, якого він постійно благав посприяти поверненню на батьківщину.

Однак на П. Дорошенка вже чекав новий поворот долі. Вочевидь, стомлений його безкінечними скаргами і вимогами, а також бажаючи звільнити московську казну від витрат, пов'язаних з утриманням двору Дорошенків у Москві (як відомо, ніяких власних доходів родина не мала), а можливо, й на-

¹ Акты ЮЗР. – Т. XIII. – С. 112–113.

² Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 848.

³ Акты ЮЗР. – Т. XIII. – С. 92–93.

⁴ Там же. – С. 112–113.

⁵ Петровський М. З життя Петра Дорошенка на Московщині... – С. 249.

⁶ Таирова-Яковлева Т. Отправка бывшего гетмана Петра Дорошенко в Москву... – С. 230.

магаючись ізолювати Петра від вірогідних контактів із представниками дипломатичних місій, що періодично прибували від І. Самойловича та із Січі, цар у жовтні 1679 р. видав наказ про призначення колишнього гетьмана воєводою у Великий Устюг, розташований за 600 верст від російської столиці. На це Петро Дорошенко відповів: «Великий государ обнадіяв мене своєю милістю, звелів мені бути з усіма родичами в Сосниці, а потім наказав бути у Москву на час. А як я бачив царські очі, і тоді премногою государевою милістю був обнадієний, звеліли мені жити у Москві, двір мені дали, їство і питво. Буду бити чолом великому государю, щоб мене на воєводство посилали не зволив: у мене у малоросійських містах три брати рідні й родичі: як почують, то не подумують, що я відпущений на воєводство, а уявлять собі, що я відправлений у заслання, і буде з того велике дурно на обох сторонах Дніпра. Оголошую я про це, знаючи тамошніх народів вдачу... В Сосниці у мене було залишено багато майна; із цього майна багато взяв гетьман, багато втратилося, а якщо царська величність відпустить мене на воєводство, то й останнє все пропаде. І тепер я у великих сумнівах, що з Сосниці і з інших міст від родичів моїх тижнів з шість ніяких вістей до мене не було, а як я буду на такому далекому воєводстві, то й тим більше всі від мене відступляться і писати до мене не будуть за такою далекою відстанню»¹. Нам невідома реакція царя на цю заяву. Зрозуміло, однак, що вона була негативною, а отже, Петрові на початку 1680 р. все ж довелося погодитися на запропоновану посаду.

На жаль, наступні два роки його життя та діяльності як голови місцевої російської адміністрації за браком джерел фактично випадають з поля зору дослідників. Можна припустити, що по закінченні передбаченого тодішнім російським законодавством терміну виконання посадових функцій П. Дорошенко наприкінці зими 1682 р. знову повернувся до Москви, але вже незабаром отримав призначення воєводою до м. Хлинова у В'ятському краї. На місце своєї нової служби він прибув, вочевидь, на початку літа. Слід зазначити, що в наступні два роки, як засвідчують документи, П. Дорошенко виявив себе вмілим, енергійним адміністратором. Віднайдений М. Шекіром в архіві Міністерства закордонних справ «Розписний список боярина і воєводи князя Михайла Івановича Ликова, що він прийняв від Петра Дорошенка місто Хлинов 7192 (1684) року», зокрема, наводить дані, що за воєводства останнього місто впорядковувалося, було реконструйовано місцевий кремль, добудовано до нього ще одну башту, а також розпочато зведення нових оборонних укріплень².

Вочевидь, саме в Хлинові П. Дорошенку довелося пережити й важку втрату – смерть дружини. Після повернення з В'ятської волості 5 липня

¹ Соловьев С. История России. – Т. XIII. – С. 856–857.

² Шекір М. Петро Дорошенко після зречення гетьманства... – С. 26–27.

1684 р. йому було пожалуване з «дворових» володінь с. Ярополче Волоколамського повіту з 4 присілками й 14 хуторами¹. У цьому розташованому за 120 км від російської столиці селищі в оточенні нової сім'ї (влітку Петро одружився з Агафією Єропкиною, значно молодшою за нього) колишній український гетьман і провів свої останні чотирнадцять років. Навряд чи його життя вже ускладнювалося політичними устремліннями. Він займався власним господарством, виховував дітей (прижита з Єфросинією дочка Марія 1688 р. вийшла заміж за стольника Івана Головіна, отримавши в придане із Дорошенкових маєтностей присілки Нікольський і Бегунов², а в останньому шлюбі народилося троє синів – Олександр, Олексій, Петро – й донька Катерина), приймав знайомих і вів суворі тяжби з навколишніми поміщиками. Разом із тим не забував про своїх земляків, за яких, як і раніше, клопотався перед московськими урядовцями. Зокрема, у 1692 р. Дорошенку вдалося домогтися повернення на батьківщину Якова Ліщинського, сина колишнього чигиринського полковника, якому довелося довго поневірятися на чужині³. Теплим смутком і спогадами огорнулося серце старого козака, коли він зміг нарешті обійняти своїх українських онуків – у 1686 р., після багатьох років вимушеної розлуки погостювати до батька з далекої батьківщини приїхала його найстарша дочка Люба з чоловіком Юхимом Лизогубом і дітьми⁴.

Помер Петро Дорошенко 19 листопада 1698 р. Поховали його на березі річки Лами під правим криласом дерев'яної церкви Іоанна Предтечі. Вочевидь, вдова гетьмана в річницю його смерті на могилі встановила кам'яну плиту із вирізьбленим слов'янською мовою поминальним написом⁵. Вона ж успадкувала по ньому Ярополче, а згодом селище стало власністю двох родин – Чернишових і Загрязьких, із якими поріднилися нащадки гетьмана⁶.

Навіть після смерті прах П. Дорошенка не знав спокою. Стару дерев'яну церкву згодом було розібрано, замість неї побудовано нову, а на місці поховання, що опинилося за стінами храмової споруди, звели

¹Шекір М. Заслання гетьмана Петра Дорошенка на московську чужину // Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. – К., 2004. – С. 351–352; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 636.

²Шекір М. Заслання гетьмана Петра Дорошенка на московську чужину... – С. 352.

³Петровський М. З життя Петра Дорошенка на Московщині... – С. 248–249.

⁴Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 636.

⁵Шекір М. Петро Дорошенко після зречення гетьманства... – С. 37–39.

⁶Саме з роду останніх і походила Наталія Гончарова, дружина Олександра Пушкіна. У 30-х роках XIX ст. поет відвідав могилу українського гетьмана, в листах до дружини описавши враження від цієї поїздки.

каплицю. Уже в першій половині XIX ст. могила виявилася оточеноюгородами та господарськими спорудами, поряд випасали худобу¹. Згідно із даними очевидця, взимку 1887–1888 року її було пограбовано вандалами (в народі поширювалися чутки, що в похованні знаходилися булава, шапка, прикрашена дорогоцінним камінням, та дорога зброя). Відбулося слідство, під час якого кістки (за свідченням тих, кому довелося їх бачити, вони були «богатирських розмірів») та череп гетьмана витягли з домовини і розклали на верхньому могильному камені. Там вони пролежали два місяці². На початку XX ст. на місці колишнього старого сільського цвинтаря облаштували базарну площу³. І хоча поховання гетьмана вціліло, фактично воно опинилося в самісінькому торговельному центрі поселення. Не оминули надгробку П. Дорошенка і буревії Другої світової війни – під час запеклих «волоколамських боїв» постраждало, зокрема, встановлене в садибі Чернишових погруддя гетьмана роботи німецького скульптора О. Тріппеля⁴. У 1953 р. було розібрано збудовану над Дорошенковим похованням каплицю (її відновлено з ініціативи місцевої влади лише 2000 р.), однак, завдячуючи зусиллям місцевих краєзнавців, удалося врятувати саму могилу. Її обнесли металевою огорожею, на якій прикріпили табличку з короткою біографічною довідкою про поховану там людину. У 300-ту річницю з дня смерті Петра Дорошенка на його могилі було встановлено привезений черкаською делегацією чотириметровий хрест, який вирізав із віковічного дуба народний художник України Микола Теліженко. На хресті зроблено напис: «Гетьману України Петру Дорошенку. 1627–1698», «Україна пам'ятає»⁵.

У 70-х роках буремного XVII ст. Петро Дорошенко зійшов з арени як активний політичний діяч. Своє фізичне життя він завершив наприкінці 90-х років далеко від рідної землі. Біографи гетьмана зазначають, що його смерть не викликала в Україні якогось помітного резонансу. На наш погляд, цьому є цілком логічне пояснення. Адже довгі роки вимушеного розриву з батьківщиною порушили зв'язки з ріднею й однодумцями. Суттєво змінився й український політичний простір. На той час уже пішло з життя багато його соратників і опонентів, зокрема, перервалися земні шляхи Івана Самойловича та Івана Сірка. Інші ж представники старшого покоління державної еліти відійшли від активної діяльності. Їхнє місце зайняла нова

¹ Пушкін А. С. Собрание починений: В 10-ти т. – Т. 10. – М., 1981. – С. 93; Шекір М. Петро Дорошенко після зречення гетьманства... – С. 62.

² Леп'явко С. Доля могили Петра Дорошенка // Пам'ятки України. – 1992. – № 2–3. – С. 44.

³ Шекір М. Заслання гетьмана Петра Дорошенка на московську чужину... – С. 352–353.

⁴ Шекір М. Петро Дорошенко після зречення гетьманства... – С. 68.

⁵ Там само. – С. 83.

генерація, для якої ім'я Петра Дорошенка асоціювалося переважно із втраченою політичною суб'єктністю Правобережної Гетьманщини. Однак основна ідея його – об'єднати всі українські землі під однією гетьманською булавою – втрачена не була. Серед козацької старшини знаходилися люди, які продовжували боротьбу за відродження незалежної козацької держави.

Трагедію, яку довелося пережити Петрові Дорошенку як політикові, не слід сприймати лише як результат деяких допущених ним грубих прорахунків, надмірного честолюбства чи інших особистих вад однієї людини. Вона стала відображенням великої трагедії українського народу, що виявився жертвою складної геополітичної гри сусідніх країн, для яких вигідно розпорядитися українською картою ставало справою власного престижу.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Авраменко А. 497
Адамович С. 164, 176, 435–437, 455, 459, 599, 600, 608
Аджи-Гірей 535
Адіа-Гірей 106, 107, 111, 116, 123, 125, 129, 131, 134, 135, 143, 147, 154, 159, 160, 172, 200, 213, 248, 273, 308, 326
Аділь-мурза 511
Азамет-ага 406
Аксент 50
Александрович М. 23
Алексєєв М. 360
Алі-ага 209–211
Алі-мурза 515
Алмазов С. 609, 613
Альбрехт 268
Андрій 176
Андрійович А. 429
Андрусак М. 27
Антонович В. 24
Апанович О. 29, 30
Апостол П. 97
Арсеній 564
Астаматій О. 549, 557, 592
Ахмед чауш 370, 386
Аціторка О. 296
- Баворовські 43
Багалій Д. 26
Балабан Д. 268, 544
- Балабаш 504
Бантиш-Каменський Д. 22
Барабаш Я. 69, 72, 73, 150, 470
Барабаш (полковник) 555, 556
Баранович Л. 165, 166, 176, 185, 199, 379, 381, 439, 451
Батирша-мурза 123, 136, 182, 190, 216, 218, 219, 359
Бегадур-ага 89
Безпалій І. 76, 77, 150
Безпалій М. 158
Безпалій П. 365, 470, 576
Беклемішев М. 507, 508
Белевич 590
Белонна 314
Беневський С. К. 70, 74, 80, 224, 243, 263, 387
Бережицький П. 89, 294, 296, 500, 585
Берковський В. 605
Бернат І. 484, 578
Бідерман 253
Бідзінський С. 341, 481, 558
Білий П. 296
Білий С. 397, 500, 571
Білковський І. 167
Білогруд Г. 98, 136, 169, 191, 296
Білоцерківець С. 228
Блоха 512
Бобров 228
Бобрович Ф. 178, 179, 183, 185, 186

- Богач 228
 Богаченко С. 97, 160, 252, 260, 271, 319
 Богданов Г. 186
 Богун І. 70, 78, 84, 86
 Богуш М. 444
 Бойко О. 35
 Бонковський Я. 224
 Борковський В. – див. Дунін-Борковський В.
 Бородавченко В. 555
 Боруховський Є. 91
 Борятинський Ю. 142
 Браїчевський М. 29, 30
 Браницькі 42
 Бредихін М. 65
 Брекал І. 555
 Брехуненко В. 41, 45
 Брюховецький І. 21, 23, 38, 42, 84, 85, 87, 92,
 103–105, 107, 110, 113, 114, 119, 132–137,
 139, 151–156, 158, 159, 162–166, 171,
 172, 176, 187, 189, 206, 243, 355, 376, 456,
 470, 562, 569, 576, 581
 Булюбаш Ф. 516, 566–578, 592
 Буренко Т. 99
 Бурляй Ф. 348
 Бурцов П. 602
 Бускевич А. 149, 150, 169, 191, 192, 199,
 200, 299
 Бут В. 576
 Бут П. (Павлюк) 55–57
 Бут С. 132
 Бутенко С. 167, 231, 253, 272, 276, 296, 525,
 526
 Бухвостов В. 116, 471

 Вагнер М. 487
 Васи́льєв Г. 597
 Васи́льєв Л. 425
 Васи́льковський І. 158, 313
 Васютенко О. 133, 134
 Ватченко 598
 Вежбіцький Л. 415
 Величко С. 45, 54, 72, 77, 96, 103, 127, 152,
 165, 172, 374, 426, 526, 527, 530, 588, 601
 Веллінг Г. 67
 Венцлавський С. 137
 Венявський Я. 409, 410, 416
 Вердеревський Г. 113
 Вердум У. 46, 328, 337, 339, 340, 342, 343,
 345, 347
 Вернадський В. 41
 Велгорський 126
 Велопольський Я. 234
 Виговська О. 78
 Виговський Д. 268
 Виговський І. 24, 45, 69–78, 86, 87, 123, 150,
 195, 508
 Виговський О. 78
 Вижицький С. 348, 350–353, 366, 367, 381
 Винар Л. 31
 Винницький А. 103, 109, 241
 Вирва 131, 138
 Висоцький Ф. 138, 234, 264, 272, 280, 302,
 318, 387
 Вишневецька Р. 68
 Вишневецький Д. 136, 157, 173, 175, 256,
 271, 322, 328, 329, 348, 392, 482, 541
 Вишневецький І. 214
 Вишневецький М. 16, 212, 214, 225, 226,
 228, 234, 235, 244, 248, 250, 255–257,
 269, 274–279, 286, 293, 301, 303, 311,
 312, 314, 318, 319, 325, 344, 345, 348,
 351, 352, 369, 372, 381, 386–388, 397,
 410, 415, 418, 441–443, 445, 447, 457,
 464, 468, 473, 476, 478
 Білчковський В. 142
 Віммер Я. 393
 Вітовський С. 108
 Вітольд 268
 Владислав IV 61, 62, 268
 Воєводка 405
 Волинський В. 415
 Волинський Я. 15, 368, 399, 485

- Волк-Карачевський В. 24
 Волконський В. 584
 Волконський І. 608, 609
 Володимерський Є. 401, 406
 Волошин В. 99, 206
 Волошин О. 379
 Волошиненко П. 352
 Вольський 299
 Воронко А. 89, 97
 Вороношенко 331
 Воронченко Я. 73, 209
 Вуйцік З. 14, 248, 265
 Вульф 473
 Вуяхевич М. 245, 600, 603
- Гаджі Алєго 461
 Гаджі-Гірей 502
 Газін В. 35
 Галактіонов І. 21
 Галаткевич 484, 485, 537
 Галик 366
 Галіль-паша 329, 330, 390, 397, 447, 462, 464–466
 Гамалія Г. 158, 194, 201, 202, 213, 214, 296, 366, 412, 490, 525, 548, 570, 577
 Ганібал 366
 Ганновер Н. 59
 Гапонович Г. 89, 97, 245
 Гвинтовка М. 175, 176, 377
 Гедимин 268
 Гейкінг 406
 Герасимов 576
 Гермайзе О. 27
 Гирмаренко М. 566
 Гізел Інокентій 148, 206, 435, 439, 451, 454–456, 459, 471, 472, 475
 Гіка Г. 463, 479
 Гінкуа М. 377, 382
 Гінський Я. 377
 Гладкий І. 202, 219, 344
 Гладченко Г. 434
- Глущенко В. 196, 198
 Гнатович Д. 189
 Гнилозуб Ф. 583
 Гнінський Я. 377
 Гоголь Б. 337
 Гоголь О. 38, 92, 98, 125, 136, 139, 142, 154, 167, 213, 299, 300, 310, 321, 337, 339, 368, 382, 443, 444, 486, 507, 516, 517, 523, 533, 534, 555, 556, 567, 588
 Голицин О. 565, 578, 585, 594, 600
 Голобуцький В. 31
 Головацький П. 63
 Головаченко 202
 Головін І. 615
 Головченко (наказний гетьман) 114, 115
 Головченко Я. 220
 Голомб'є Г. 415
 Голуб О. 51
 Голухівський С. 42
 Гончарова Н. 615
 Горбач 567
 Гордзевич 531
 Гордон П. 40, 611
 Горленко А. 42, 183, 200, 239, 513
 Горобець В. 35
 Городий 313
 Горяїнов 585,
 Граб'янка Г. 22
 Грабовський А. 46
 Гребен Ф. 556
 Грибович П. 377
 Грибоедов 513
 Григоріяшко 217
 Григорович Ф. 375, 488
 Гринєв В. 497
 Гриценко Я. 89, 100, 167, 207
 Грицько 360
 Грудзінський А. 224
 Грушевський М. 25, 36, 70
 Грушецький С. 405
 Гуджал Д. 183

- Гулак І. 296, 432, 488–490, 493, 495, 557, 567
 Гуляницький Г. 70, 72, 76, 78, 84, 85, 95, 97,
 99, 564–566, 570
 Гуляницький Ф. 565
 Гульц Я. 164
 Гумецький В. 401, 405
 Гуня Д. 57
 Гурський І. 488
 Гурський О. 600
 Гусейн-паша 503
- Дан О. 35
 Данилович В. 497
 Данилович К. 244
 Даровський А. 13
 Даудов В. 424, 448
 Дашкевич Я. 35, 68
 Дворецький В. 100, 107, 112, 115
 Девалет-Гірей 118, 121, 122, 124, 126, 128
 Дедиш-ага 216
 Демиденко І. 97, 214
 Деннемарк Я. 480
 Деремантов М. 582, 584
 Децик (Дацько Васильович) 92, 93
 Джан-Тугай 490, 491
 Джамбет-Гірей 501, 507, 509, 510
 Джеджалій Ф. 70
 Джулай 202
 Дзена І. 586, 587
 Дзира І. 22
 Діненмарк 535
 Дмитрашко-Райча (Думитрашко) Р. 94, 177,
 183, 189, 192, 198, 200, 208, 218, 220, 221,
 231, 283, 344, 433, 434, 436, 449, 473, 487,
 507, 508, 513, 516, 518, 519, 521, 599
 Дмитрієв А. 521–523
 Долгицький 299
 Долгорукий Ю. 437
 Домбровський (староста) 267
 Домбровський Я. 59, 235, 259
 Домонтович І. 360, 361, 375, 378, 609, 610
- Донець І. 365
 Донець Ф. 133
 Донський К. 134
 Дорошевич І. 559, 576
 Дорошенки 33, 48, 65, 605, 606
 Дорошенко А. 53, 95, 102, 164, 167, 178,
 185, 187, 188, 300, 315, 365, 398, 399,
 487, 489, 490, 501, 506–509, 513, 528,
 536, 537, 541, 548, 550, 576, 579, 606,
 611, 612
 Дорошенко Г. 344
 Дорошенко Г. 53, 65, 67, 85, 95, 102, 135,
 148–150, 156, 167, 174, 176, 177, 178,
 179, 180, 182, 207, 211, 218, 316, 323,
 326, 328, 330–332, 353, 385, 386, 439,
 486, 487, 489, 490, 491, 513, 514, 582,
 610, 613
 Дорошенко Д. (історик) 32, 54, 269, 453, 518
 Дорошенко Д. 51, 53, 55
 Дорошенко К. 615
 Дорошенко Л. 65, 615
 Дорошенко М. 612, 615
 Дорошенко М. (гетьман) 51–53, 173
 Дорошенко О. 615
 Дорошенко О. 615
 Дорошенко П. 615
 Дорошенко П. (гетьман) 7, 9–48, 53–55,
 61–68, 70–103, 105–124, 126–132,
 134–169, 171–203, 205–214, 216–240,
 243–245, 248–261, 263–290, 292–298,
 300–336, 338, 341, 343–345, 348–357,
 359–386, 388–396, 398, 399, 402, 403,
 407–414, 416–421, 423–441, 443–459,
 463–466, 468–476, 484–493, 496–503,
 506–516, 519, 520, 523, 525–531, 533,
 535, 537–542, 544–551, 553, 556–559,
 561–606, 608–617
 Дорошенко С. 53, 78
 Дорошенко Ф. (Антоній) 53, 66
 Дробиш-Тупинський Я. Ф. 40, 46, 125, 126,
 392, 523, 532

- Дрозденко В. (Дрозд, Дроздецький) В. 92, 93, 94, 96, 97
 Друшкевич С. 47
 Дуб'яга І. 178
 Дубенський В. 148, 598
 Дубровний 599
 Дука Г. 373, 382, 398
 Дунін-Борковський В. 456, 489, 590–592
 Дурак А. 377, 478
 Дюпонт Ф. 479
 Дьєрдь ІІ Ракоці 66

 Ейнгорн В. 18, 283, 437, 452, 453, 456, 459, 470
 Елеонора Марія 234
 Елле-мурза 136

 Егунова-Щербина С. 23
 Езеїль 173, 174
 Емьоловський М. 47, 86, 87, 127, 412
 Еремеевко С. 196, 198
 Ерлич Й. 40, 136, 168, 225, 391, 393
 Ермолаєнко Д. 93, 94, 104, 113
 Еропкіна А. 615
 Ефименко А. 26
 Ефимов Р. 498

 Жальський 282, 284, 307
 Жебровський М. 113, 120–122, 129, 362
 Жевуський К. 405
 Жевуський М. 533, 534, 556
 Жеребило К. 154, 218, 219, 272, 365, 374, 375
 Жечицький 383
 Жидецький 232
 Жуленко 147
 Жученко Ф. 378

 Забіла П. 360, 375, 381, 382
 Забузький 598
 Завальський А. 274
 Завіша Ш. 537, 553–555

 Загрязькі 615
 Замисловський Є. 18
 Замойська княгиня 341
 Замойський М. 87, 367
 Замойський Я. 367
 Замойські 43
 Заруба В. 35
 Засецький Н. 181
 Заславський-Острозький О. 366
 Захаров І. 605
 Заячковський (отець) 268
 Збараський Є 52
 Зброжко М. 481
 Зеленський (Зеленицький) М. 70, 98, 129, 131, 146, 338, 339, 368, 383, 395, 507, 516, 517
 Зеленський А. 296
 Зеркаль П. 31
 Зигмунд Август 268
 Зигмунд І 268
 Зигмунд ІІІ 268
 Зиков Ф. 175
 Злотницький Я. 147
 Золотаренко В. 42, 82, 84, 150
 Золотаренко Є. 178, 470
 Зубрицький В. 45

 Іакимов А. 201
 Іванов Л. 613
 Іванович Ф. 90
 Іванцов І. 57
 Івахнов М. 164
 Іжевський І. 584
 Ізмаїлов П. 107
 Іларіон 472
 Ісакій 344, 448, 450, 574, 585, 587, 593–595
 Іскрицький 338, 364

 Йорлан П. 255
 Йосип 67

- Кавецький К. 298, 300, 301
 Кавецькі 300
 Казик 167
 Казик 167, 202
 Казимир Ян 268
 Кази-мурза 220
 Калістрат Б. 97
 Калоша 445, 579
 Калущовський Я. 405
 Каммамбет-мурза 89, 94, 355
 Кандиба Ф. 272, 296, 366, 557, 571
 Канівець І. 213
 Канівець М. 99
 Кантакузен Д. 502
 Кантемир-мурза 366
 Каплан-паша 478, 502, 516
 Кара Мустафа-паша 138, 158, 191, 399,
 419–421, 523, 524
 Кара-ага 510
 Карандеєв О. 513, 514
 Карач-бей 74
 Карбач 557
 Карвовський Я. 160, 227, 237, 277, 329, 330,
 506, 521, 524, 527, 528
 Карл X 67
 Карпець 599
 Карпов Г. 548
 Карчевський Т. 558
 Качоровський 506
 Квасіборський 403
 Кваша 555, 556, 578
 Кикін В. 73, 74
 Кирил 203
 Кирило 90
 Кияшки 189
 Кияшко І. 310, 321, 337, 368, 483, 556
 Кияшко М. 201, 213, 265, 489
 Кіндсберг Й. 398, 461
 Ключевський В. 18
 Ключицький Ф. 46
 Кобилицький Ф. 105, 107, 108
 Ковалевський І. 268
 Коваленко Г. 296
 Ковальський М. 39, 41
 Ковельський І. 214
 Когут З. 80
 Кодацький К. 103
 Кожевніков Г. 122,
 Козловський Г. 283, 378, 384, 389, 394, 396,
 426, 428, 435
 Колобов 494
 Колодзейчик Д. 15, 207, 410, 412
 Конєцпольський С. 57
 Кононов Н. 179
 Корзон Т. 13
 Корицький К. 478, 558
 Корицький М. 254, 255
 Корицький Я. 213, 296
 Коробка Ф. 89, 136, 206
 Корсаченко Я. 344
 Корсунець С. 90, 182, 551
 Косагов Г. 103, 104, 601, 602
 Косницький Г. 397
 Косов С. 544
 Костін М. 587
 Костомаров М. 24, 76, 93, 152, 412, 453,
 563, 569, 574
 Костянтин 107, 337, 339, 382
 Коховський В. 40, 81, 125, 126, 351, 413, 417
 Кочубей В. 557, 566, 613
 Кравець М. 35
 Красінський Г. 40
 Креневич Г. 576, 593
 Кривоніс М. 63
 Кривошея В. 68
 Крижевський Т. 220–223
 Крижка К. 90
 Крикун М. 45, 64, 89, 96, 97, 109, 157, 169,
 197, 203, 507, 517, 518, 522, 527, 534
 Крим-Гірей 138, 140, 141, 143, 147, 172,
 177, 180
 Крип'якевич І. 28

- Кричинський 476
 Крупницький Б. 31
 Крутневич Г. 49
 Кудлай Г. 228, 348
 Куницький 317, 576, 593
 Куракін Ф. 76
 Кухарський 128
 Кьопрюлю А. 264, 386, 398, 399, 402, 405, 407, 410, 420, 421, 423, 463, 466, 502, 506, 515, 520, 523
 Кьопрюлю М. 158
- Лаврецький 456
 Лавринович 67
 Ладженський Є. 132–134
 Лазар 599
 Лазинський С. 572, 578
 Ланцужський 445
 Ласко К. 266, 269, 389
 Латач Є. 13
 Лашко 90
 Леп'явко С. 35
 Лещинський В. 481
 Лещинський С. 40, 335
 Лещинський Я. 370
 Лизогуб А. 469
 Лизогуб І. 79
 Лизогуб Ю. 434, 615
 Лизогуб Я. 107, 114, 154, 189, 218, 230, 231, 276, 296, 423, 431, 433, 434, 438, 448–450, 469, 488–491, 495, 499
 Ликов М. 614
 Липинський В. 27
 Лисенко І. 489, 490
 Лисиця І. 273
 Лисиця П. 339, 348, 365, 393, 443, 444, 504, 517, 518
 Личковський І. 427, 428
 Лісницький Г. 71, 81, 228, 235
 Лісницький Д. 129
 Лісовський Г. 507, 511, 513
- Ліхоцький 147
 Лішковський О. 254, 255
 Ліщинський Я. 615
 Лобойко В. 89, 213, 368, 373, 384–386
 Ловецький О. 507
 Лозінський М. 440
 Лозовицький 316
 Лонцький Е. 414
 Любовицький Ф. 263
 Любовицький Я. Ф. 263, 415, 418, 419
 Лужецький С. 137, 243, 347, 368, 373, 382–385, 389–394, 396, 397, 400
 Лукашенко Д. 551
 Лупул-Хмельницька Р. 93, 94
 Любомирський Г. 336, 483
 Любомирський Є. 40, 81, 82, 107, 108, 117
 Любомирський О. 233
 Лянцкоронський В. 400, 401, 405, 406
 Лянцкоронський Г. 402
 Льобель Я. 168, 191, 220, 223, 232, 251, 252, 269, 270, 275, 323, 369, 396, 427, 428, 468, 473
- Маврецький 455
 Мадален 407, 523, 525
 Маєвський В. 15
 Мазепа І. 9, 414, 445, 446, 484, 491, 497, 498, 500, 511, 512
 Маковецький С. 40, 398, 399, 404, 407, 413
 Малкевич Г. 405
 Мальчинський М. 537, 538
 Маматенко 183
 Мамотов І. 113
 Манасій 303, 304
 Мансури 143
 Мануїло 293
 Маркевич М. 23
 Маркович І. 348, 365
 Мартин 64
 Мартиненко А. 115
 Матвеев А. 186, 435, 437, 551

- Матюша (полковник) 491
Маховський С. 123–129, 143, 147, 223
Маценко І. 183, 189, 200
Мегмед 154
Мегмед IV 138, 153, 158, 169, 181, 191, 196,
210, 211, 220, 228, 237, 253, 272, 301,
307, 308, 316, 345, 373, 386, 387, 397–
399, 406–411, 415–417, 423, 430–432,
435, 441, 463, 465, 466, 485, 502, 516,
520, 521, 523, 525–527, 529, 549, 557,
568, 587, 592
Мегмед Кази-ага 516
Мегмед-ага 132
Мегмед-Гірей 53, 77, 96, 102, 106
Мегмед-паша 383
Мельник А. 90, 93
Мельник Л. 35
Мефодій 100, 104, 105, 170, 183, 192, 206, 283
Мефодій 203
Мігалевський К. 94, 105–108, 111, 114–116
Минаєв Ф. 571, 573, 579
Мислшевський Я. 299, 399, 401, 405
Митродора (Марія) 53, 606
Михайленко Ф. 99
Михайло 361
Михайлов І. 550
Михайлович С. 498
Мицик Ю. 36, 45, 64, 287, 361
Міберек-Гірей 510
Мігалевський К. 522
Многогрішний В. 175, 176, 252, 377
Многогрішний Д. 38, 41, 156, 167, 174–176,
178, 180, 183, 185, 187–189, 191–194,
199–202, 211, 213, 217, 218, 221, 229,
232, 233, 239, 245, 252, 265, 266, 270,
271, 280, 283, 284, 290, 304, 316, 334,
344, 359–361, 365, 375–379, 599
Мовчан Ф. 551, 590
Могила П. 544
Моджейовський А. 145, 483, 504, 505
Мокошицький Я. 405
Мокрієвич К. 378, 600
Момот І. 588
Монжас 202
Моравський Х. 532
Мордачей Я. 446
Морштин С. 539, 540, 549
Мотовило І. (Мотовида Я.) 383, 477, 480
Мужиловський Г. 271
Мурат (Мурат-Гірей) 200, 208–210, 212
Мурашки 189
Мурашко А. 516, 517, 521, 522, 589
Мурашко М. 213
Мурдаза-бей 559
Мустафа Каплан-паша 399, 411, 414–416,
418, 419, 502, 503
Мустафа-ефенді 476
Мухаммед-паша 521
Мюрад-паша 397
Мянчинський 535
Нагельський М. 92
Надточей К. 595
Наїма 51
Небаба М. 64, 65
Незабитовський О. 482
Неїлов Г. 359–361, 375, 376
Нелюбович-Тукальський Й. 86, 95, 97, 109,
139, 148, 149, 152, 154, 162, 166, 183,
192, 194, 195, 199, 203, 206, 214, 241,
253, 256, 276, 278–280, 285–287, 318,
319, 325, 334, 360, 421, 425, 430, 432,
434, 438, 439, 444, 448, 451, 454, 456,
457, 459, 465, 466, 471, 472, 474–476,
484, 488, 514, 540, 548, 550, 563
Немирич Ю. 74
Немирівський М. 160
Нестеренко А. 316
Нестеров А. 138
Нечай І. 190
Никифоров К. 498
Никонович В. 606

- Никонович Г. 606
 Ничипорович К. 67
 Новицький І. 565, 568, 602
 Нос 201, 213, 501
 Носач Т. 78, 81
 Нужний 445

 Обіда С. 255, 381
 Овсій І. 35
 Огарьов 199
 Оглоблин О. 31
 Одинець А. 79
 Окиншевич Л. 574
 Олександр (король) 268
 Олексій Михайлович (Романов) 65, 66, 70,
 71, 110, 134, 149, 151, 175, 176, 178,
 179, 199, 206, 304, 379, 435, 437, 443,
 446–448, 451, 452, 454, 455, 457, 468,
 469, 471, 472, 475, 499, 505, 508, 567,
 578–580, 582, 583, 587
 Олійник В. 30
 Ольгерд 268
 Ольшанський Ф. 449
 Ольшовський А. 157, 224, 235, 236, 244,
 250, 251, 255, 256, 265, 271, 277, 279,
 290, 302, 306, 318, 320, 335, 341, 345,
 346, 351, 386, 412, 442, 457, 503
 Ольштанський І. 135
 Омельченко В. 33
 Омергалі-Герібей 328
 Опара С. 88, 95, 207
 Ордин-Нащокин О. 220, 236,
 Орешкова С. 21
 Орловський П. 477
 Орховська 477
 Оршанський 209
 Осман II 302
 Оссолінські 43
 Острозький К. 322, 335, 382
 Охаб 516
 Охманн-Станішевська С. 47

 Павліщев Д. 18
 Павлович М. 296
 Павловський К. 356
 Панкратій 462
 Парфеньєв Б. 609
 Пасек Я. 40, 408
 Пасенковський 299
 Пац К. М. 317, 477, 482, 483, 536
 Пелех Г. 256, 500
 Перденя Я. 16, 17, 87, 160, 269, 305, 469
 Перебийніс Г. 213, 391, 397
 Переяславець А. 131
 Перхунов В. 554
 Петрановський Я. 97, 266, 269, 282, 285,
 286, 301, 344, 418, 591
 Петрижицький І. 56
 Петричайка С. 398, 478
 Петров М. 224
 Петровський М. 28, 526
 Печенюк М. 8
 Пешта Р. 61
 Пиво-Запольський Я. 190, 197, 198, 229,
 235, 251, 252, 254, 260, 268, 269, 275,
 276, 299, 307, 309, 310, 313, 320–322,
 326, 327, 329, 333, 335, 361, 366, 369,
 428, 466, 468, 469
 Пиляй Д. 97, 139, 160, 427
 Півніцький К. 145
 Підгорецький 199
 Піноцці 44
 Погорілицький Й. 569
 Пожарський С. 77
 Полежан О. 311
 Половець С. 294, 296
 Полонська-Василенко Н. 31
 Полуботок А. 541, 550, 594, 601, 602
 Полховський С. 451, 452, 454, 456–459,
 472, 474, 475
 Поляновський Я. 322
 Попов А. 18
 Попович І. 85

- Попович М. 504
Поривай 213
Потоцький А. 78, 80, 102, 106, 111, 112, 117, 126, 462, 482
Потоцький М. 400–402, 404, 406, 440
Потоцький М. 57
Потоцький С. 123, 136
Потоцький Ф. 440
Потоцький Я. 328, 483
Потоцькі 42
Празмовський М. 109, 122, 160, 281
Преоровський Ю. 506
Пригара І. 113, 486
Прокопович С. 610
Прокоф'єв С. 359
Протасов С. 468
Протасьєв І. 596
Проць 64
Прусіновський А. 400, 401
Прушковський Я. 335, 337, 339, 341, 357, 367, 389, 392
Пушкар М. 69, 70, 72, 150, 589
Пушкін О. 615
Пшибош А. 15
Пясочинський С. 303
- Радзеєвський Г. 138
Радзивілл Б. 145
Радзивілл М. 281, 537, 551
Радзивілл Я. 64
Радзивілли 43
Разін С. 151, 155, 233, 252, 273, 585
Ракія 310
Рапп О. 528
Раткевич М. 131, 138, 198
Рачинські 43
Рачковський М. 174, 250, 277, 279, 297, 308, 309, 313, 314, 316, 321, 324, 325, 327, 369, 445, 473
Рашид-ефенді 46, 398, 520, 521
Реїс-ефенді 419, 420
- Рей В. 224
Рибенський 175
Рибчин І. 32
Рігельман О. 10, 22
Ріпка Я. 32
Рог І. (Ждан) 103, 133, 142, 143
Ролле Й. 13, 54, 401
Романови 19, 185, 495
Романовський В. 596
Ромодановський А. 176, 592
Ромодановський Г. 72–76, 83, 162, 165, 171–173, 175–178, 186–188, 193, 194, 223, 273, 378, 389, 390, 394–396, 410, 425, 435–438, 448, 449, 451, 465, 468, 473, 475, 476, 486–493, 497–500, 504, 505, 507, 509–515, 517–519, 527, 531, 561, 562, 564, 565, 567–574, 576, 578–580, 582–585, 588, 594, 600–605
Ромодановський М. 605
Рославець П. – див. Рославченко П.
Рославлев І. 179
Рославченко П. 175, 176, 379, 599, 600, 608, 609
Ростанов П. 433, 434,
Ростовець П. 599
Ростовський Д. 484
Рубан В. 10
Руданін Л. 272, 273, 277–280, 297, 316
Рудомич Б. 47, 128
Рушиць Є. 335
Рушиць Р. 478
- Сава 99
Савін М. 265, 471, 472
Савко 164
Сагайдачний П. 9, 45, 50, 51
Сайковський А. 402
Самовидець 59, 153, 156, 168, 185, 196, 209, 218, 226, 407, 408, 488, 519, 520, 524, 603
Самойлович Г. 436

- Самойлович І. 38, 45, 155, 360, 375, 378, 395, 429, 432, 433, 435–438, 445, 448, 449, 451, 455, 456, 458, 459, 467, 469–476, 486–493, 496–500, 504–513, 515, 517–522, 527, 531, 541, 550–552, 554, 557, 561–586, 588–591, 593–596, 598–614, 616
- Самойлович С. 436
- Санін Г. 19
- Саскович І. 64
- Сатко 348
- Сафа-Гірей 308, 343, 344, 365, 366, 391, 392, 541, 548, 550
- Свидригайло 268
- Свін Казі-мурза 317
- Селамет-Гірей 308, 506, 516
- Селім Мустафа-ага 191, 196, 197
- Селім-Гірей 308, 313, 319, 324, 326, 386, 393–395, 398, 399, 410, 411, 413, 415, 416, 422, 433, 441, 445, 463, 466, 502, 506, 509, 515, 519, 529, 530, 540, 549, 550, 556–560, 567, 568, 587, 592, 598
- Семен 555, 556
- Семенів П. 362, 498, 598
- Сенкевич Г. 406
- Сенкевич І. 213, 439, 445, 448, 569, 573, 575, 579, 580, 582
- Сенковський Ю. 521
- Сенявський М. 332, 335, 476, 483, 502
- Сепягін М. 129
- Сербин В. 521, 522, 568
- Сербин І. 265, 432, 489
- Серчик В. А. 13
- Сепрановський М. 516
- Сигизмунд III 52
- Силич О. 76
- Симоновський П. 22
- Синенко М. 572
- Сікорський М. 15, 418
- Сільніцький Г. 299, 300, 314, 322, 329, 415, 476, 527
- Сімеон Михайлович 498
- Сірко І. 26, 38, 46, 128, 142, 143, 146, 156, 162, 165, 167, 180–182, 201, 207, 218, 219, 252, 267, 273, 310, 311, 325, 334, 335, 338–341, 346–348, 350, 362, 378, 379, 388, 390, 415, 437, 449, 466–468, 476, 491, 498–500, 511, 530, 537, 552–556, 565, 566, 570–577, 579, 583–585, 588, 591, 593–598, 601, 602, 607, 608, 616
- Скидан К. 56, 432
- Скорачевський В. 481
- Скоробагатенко І. 76
- Скоропадський Г. 381
- Скоропадський І. 29
- Скуратов П. 83, 223, 488
- Скшетуський 96, 328, 330, 338
- Смардовський П. 228
- Снітковський Г. 158
- Собеська М. К. 46
- Собеський Я. 50, 51
- Соболев О. 194
- Соловйов С. 18, 435
- Солонина К. 189, 361
- Сомко Я. 42, 82, 84, 85, 150, 153, 163, 452, 470, 569, 581, 589
- Сопропонов О. 164
- Софонович Ф. 45
- Соха І. 164
- Старовольський Ш. 50
- Стась 587
- Стахурський Я. 90, 92, 105, 107, 108, 111–114, 116, 119–123, 129, 131, 132, 135, 136, 143, 144, 146, 147, 161, 167, 544
- Стеньгач (Савчук) Н. 35
- Степанів Ж. 577
- Стефан 90
- Стефан 268
- Стефанік В. 42
- Стефанович М. 375, 389
- Стецюк К. 30
- Стороженко А. 26

- Стражник Ф. 137
 Стрешнев Р. 65
 Стржалковський 112
 Струкевич О. 35
 Субтельний О. 32
 Субхан Кази-ага – див. Суїн Кази-ага
 Суїн Кази-ага 298, 332, 335, 353, 399, 414–416, 509
 Сулейман Кегай-ага 511
 Сулейман-паша 482
 Сулима С. 206
 Сулименко 267
 Сулимка Д. 87
 Суличич М. 89, 374
 Суховієнко П. 38, 171–175, 177, 180–183, 187, 193, 194, 198, 200–202, 205–211, 217–219, 221, 228, 244, 248, 270, 279, 356, 495
 Таїрова-Яковлева Т. 20, 612
 Танєєв О. 376
 Тарас 220
 Тарасевич К. 412
 Тарасенки 53
 Тарасенко А. 266
 Тарасенко Г. 53
 Тарасенко К. 603, 606
 Тарасенко Т. 53
 Тарасенко (Тараненко) Х. 89
 Татаринів П. 523, 524
 Творинський І. 447, 475
 Тележинський В. 250, 312, 313
 Телешов О. 199
 Теліженко М. 616
 Тенмамбет 378
 Терлецький О. 28
 Терпигорев Є. 509
 Тетеря П. 37, 42, 70, 81, 84–88, 91, 92, 95, 100, 102, 108, 161, 198, 216, 252, 256, 259, 267, 268, 276, 280, 286, 303, 310, 364, 380, 544
 Тимнак Я. 552
 Тимофійович Є. 375
 Тихий С. 361, 580
 Ткач Т. 432
 Токаж Г. 370
 Томашевич К. 462
 Торопов І. 580, 582, 586
 Торрес К. 50
 Тріппель О. 616
 Трубецької О. 76, 77, 79
 Трубецької Ю. 435, 446, 455, 456, 476, 484, 513
 Туптало С. 484
 Тшебіцький А. 400, 439, 440, 442, 457, 536
 Тшецицький А. 366
 Тютюрев К. 149
 Тяпкін В. 149, 150, 152
 Улановський 316
 Улановський Г. 89
 Уманець П. 166, 449
 Уманець Ф. 27
 Урбанович О. 177, 341, 342, 535, 537
 Ушкаренко 470
 Ушуло 132
 Файзов С. 21
 Фалібовський П. 126
 Федір 432
 Федір Олексійович (Романов) 582, 584, 594, 598, 600–602, 609, 610
 Федоров Б. 425
 Федорович І. 598
 Феофан 50
 Фердинанд III 234
 Филимонович М. (Мефодій) 154
 Філарет 219
 Фіркс 108
 Фітінгоф Г. 323
 Фліс П. 202
 Флоря Б. 21, 171, 173

- Фомін Т. 429
 Франц М. 15
 Фрідріх Вільгельм 305, 306, 542
 Фролов Є 104
- Халіль-паша** 433, 445, 461, 516
Ханенко М. 38, 42, 43, 46, 84, 174, 195, 197, 209–213, 217–219, 221, 223–225, 237, 238, 244, 247, 248, 250, 252, 253, 255–258, 260, 261, 263, 265, 266, 271, 272, 274, 275, 278–281, 284–287, 290, 293, 302, 307–311, 314, 318–320, 323–325, 328, 334, 335, 338–347, 349–353, 355, 356, 361, 362, 364–371, 373–375, 378, 379, 381–397, 400, 403, 409, 418, 423, 426–428, 440–443, 468–470, 489, 493, 496, 500, 552, 589
Ханенко П. 282, 442, 469
Харпан М. 266
Хасан-ага 476
Хелмський А. 260
Хилькевич (Фалькевич, Чишкевич) В. 333, 334
Хитрово Б. 71
Хілкеев В. 206
Хмельницькі 65, 68
Хмельницький Б. 7, 9, 13, 16, 20, 23–25, 29, 35, 36, 44, 54, 55, 61–70, 89, 93, 98, 144, 150, 169, 176, 183, 185, 205, 207, 290, 291, 296, 305, 335, 356, 394, 448, 451, 454, 455, 470, 500, 589, 592, 597
Хмельницький М. 592
Хмельницький Ю. 42, 68, 78–84, 86, 95, 97, 99, 139, 146, 148, 154, 194, 195, 205, 206, 209, 218, 219, 221, 227–229, 237, 238, 251, 253, 265, 270, 280, 286, 593, 607, 608, 613
Ходкевич Ян 50
Хоменко М. 112, 114, 115
Храповицький Я. 47, 351
Христофоров К. 293
- Хусейн-ага** 478
Хусейн-паша 463, 464, 466, 474, 478–483
- Целевич О.** 24
Цицора Т. 81, 470
- Чадуєв В.** 498, 499
Чаманська І. 15
Чарнецький С. 86,
Чарнецький С. 392, 421, 440
Чарторийські 43
Часовніков С. 563
Чауш-паша 419, 420
Чекаловський А. 148, 149
Чекаловський І. 97
Чекаловський Ф. 148, 149
Челі-бей 162, 163, 165
Червінський П. 272
Чернишови 615
Чернявський Д. 272, 557
Чернявський Р. 298
Черняченко О. 449
Чорновіл (Чорнобиль?) І. 90
Чувардинський О. 35
Чухліб Т. 35
Чючар С. 74
- Шахін-Гірей** 53
Шашол Є. 380
Шевчук В. 36
Шейтан Ібрагім-паша 604, 607, 608
Шекір М. 35, 614
Шемберк Я. 61
Шереметьєв В. 73, 81, 82, 129, 456
Шереметьєв П. 104, 107, 111, 114, 116, 132, 135, 148, 174, 175, 178, 179, 184, 187, 196
Шило І. 348
Шилов А. 206
Ширин-бей 143
Ширини 116, 143
Шишман І. 556–560, 566, 567

- Шкура Л. 103, 105
Шомовський Я. 415, 416, 420
Шорнель Є. 442
Шубець Ф. 381
Шулик Т. 192, 446
Шуліка (гетьман) 565
Шульга Г. 272, 512, 587
Шумлянський Й. 283–287, 289, 290, 416, 444, 447, 450, 452, 454, 456, 457, 465, 475, 537, 539–542, 545, 550, 553
- Щеголев С. 435, 436, 455, 456, 498, 499, 566
Щербак Б. 107
Щербан (Щербина) С. 89, 296, 486
Щербатов К. 114, 115
Щербина І. 180
Щуренко Х. 488
- Юдін В. 611
Юзефович Я. 40
Юрійович Василь 526
- Яблонівський С. 225, 335, 473, 481, 482, 532, 555
Яворницький Д. 26
Яворський М. 15, 348
Яворський С. 517, 524, 527
Яковенко Н. 37
Яковлаєв С. 597
Якуб 317
- Ян III Собеський 13–15, 37, 46, 118, 119, 128, 136, 140–142, 144–147, 157, 160, 162, 165–168, 174, 190, 198, 205, 219, 225, 228, 232, 233, 235, 243, 244, 250, 251, 255–257, 260, 264–266, 269, 270, 274, 277, 281–283, 286, 293, 297–299, 301, 302, 311–314, 318, 320–322, 324, 326–343, 345–348, 350, 351, 353, 357, 358, 365, 368–372, 376, 379, 380, 383, 388, 389, 395, 397, 400, 410, 412, 414, 418, 422, 439, 440, 441, 443–445, 463, 464, 468, 476–485, 503–507, 531–542, 544–550, 552–558, 560, 561, 564, 567, 570, 587, 592
- Ян Казимир Ваза 46, 63, 85, 86, 95, 96, 98, 99, 101, 107, 109, 111, 113, 117, 140, 157, 168, 286, 311
- Яненко 135
Яненко-Хмельницька Є. 67, 611, 612, 615
Яненко-Хмельницький І. 65
Яненко-Хмельницький П. 65, 67, 89, 198, 490, 509, 579–582, 585, 606, 613
- Яніцький 405
Ярема 128
Ярмолінський 318
Яроватий 427
Ярош 147
Ярош 273
Яцик П. 8

ТОВ «ТЕМПОРА»

Київ

01030, Київ, вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 4
Тел./ факс: (044) 234-46-40, e-mail: tempora@ukr.net
www.tempora.com.ua

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:
ДК, № 2406 від 13.01.2006

В. Смолій, В. Степанков

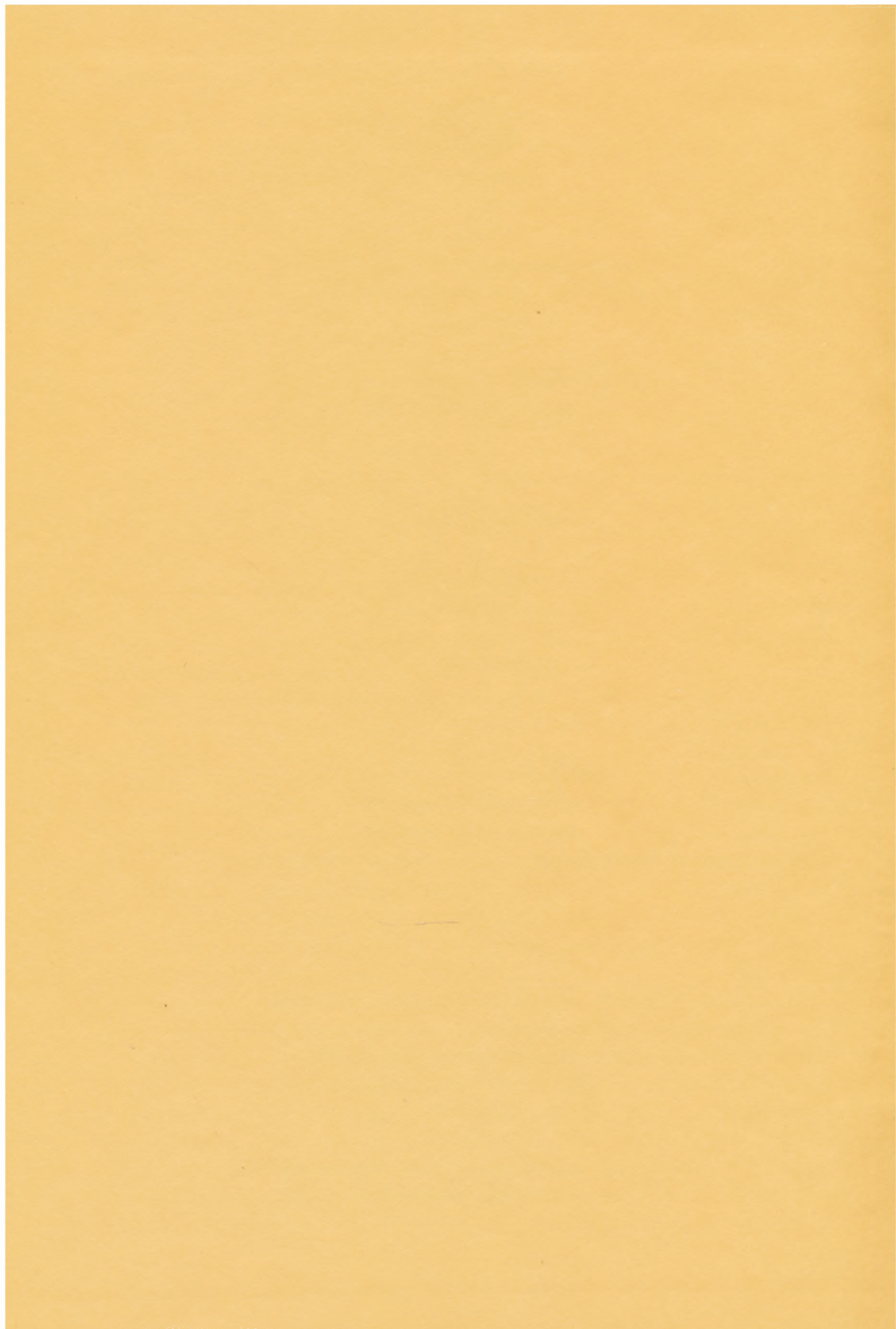
Петро Дорошенко.
Політичний портрет

Наукове видання

Головний редактор – Юлія Олійник
Редактор – Марія Волощак
Коректор – Леся Марченко
Комп'ютерна верстка та макет – Юрко Жарков, Микола Койдан

Підписано до друку 22.07.2011. Формат 70x100/16
Умовн. друк. арк. 51,2. Обл.-вид. арк. 34,89.
Папір офсетний. Гарнітура Arno Pro
Друк офсетний. Наклад 1000
Зам. №11-179

Надруковано у ТОВ «Друкарня» Бізнесполіграф”
м. Київ, вул. Віскозна, 8.

**Смолій
Валерій Андрійович**

Фахівець у галузі історії України доби середньовіччя та раннього нового часу, академік Національної академії наук України (1995), заслужений діяч науки і техніки України (1998), лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2000)

**Степанков
Валерій Степанович**

Фахівець у галузі історії України доби середньовіччя та раннього нового часу, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

